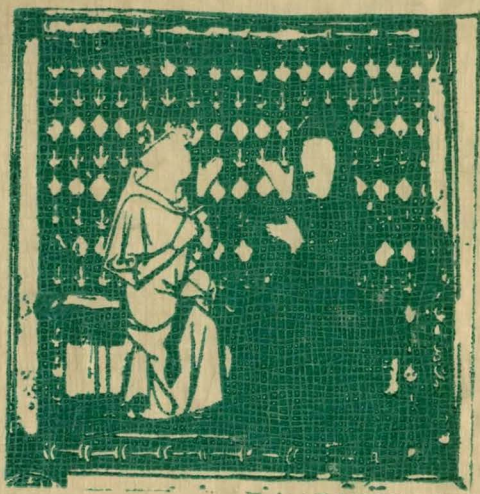

F 1111/a

F. 1111/a ȘTEFAN PASCU

VOIEVODATUL TRANSILVANIEI

VOL. IV

BCU Cluj-Napoca

RISTM 2011 00015

EDITURA DACIA
CLUJ-NAPOCA, 1989

Nr. inv.
7209/89

Coperta de VASILE POP-SILAGHI
Hărțile de ȘTEFAN POENARU

ISBN 973-35-0005-4

CUVÎNT DE LĂMURIRE PENTRU CITITORI

De peste două secole, de cînd a apărut cea dintîi sinteză de istoria Transilvaniei, a lui Martin Felmer (*Primae liniae historiae Transilvaniae antiqui et recentioris aevi* 1779), au apărut mai multe sinteze cu privire la țara românească intracarpatică, Transilvania. Toate tributare, ca informație și concepție, perioadei istorice respective, cu calitățile și minusurile lor. Toate, mai mult sau mai puțin, dominate de istoria politică și de luptele naționale din Transilvania. Toate trecînd prea ușor peste evul mediu, cu multitudinea și complexitatea acestei epoci.

S-au publicat, este adevărat, unele studii, în perioada postbelică, mai ales referitoare la frământările sociale medievale, ceea ce înseamnă un cîștig științific neîndoiios, dar continuau să rămînă în afara preocupărilor alte numeroase probleme, mai ales structurile sociale și felurile instituțiilor, oglindă fidelă a societății transilvănene, a oricărei societăți.

În această situație, timpul nostru pretindea o lucrare mai complexă, pe cît posibil o istorie totală sau integrală, într-o viziune nouă, cu reflectoarele în mai multe direcții: istorie, demografie istorică, geografie istorică, lingvistică istorică, instituții, etnologie, toponomastică, sociologie, științe, literatură, artă, tehnică, viață economică, viață politică, structuri socio-economice, istoria ideilor, a mentalităților, a obiceiurilor și datinilor etc. Aceste domenii nu sînt închise în sine, care-și găsesc propria împlinire în ele însele, ci cuprind cunoștințe ce îmbogățesc istoria generală a civilizației. Ceea ce înseamnă inter- și pluridisciplinaritate, care pretinde înlocuirea săltărașelor închise ce zăvoresc, fiecare dintre ele, o anume știință sau ramură de știință, fără posibilitatea de a comunica cu celelalte. Înlocuirea acestui principiu depășit și desuet cu altul, deschizător de noi orizonturi, anume al pereților mișcători care pot fi larg deschiși pentru a permite circulația liberă a substanței științifice fără dificultăți. Este drumul spre o istorie a civilizației în concepția sintezelor moderne de acest fel. O istorie totală, pe temeiul unor realități fundamentale caracteristice, de o mare trăini-

cie, la scară seculară, în „durată prelungită“, structuri și nu conjuncturi, pentru a cunoaște viața oamenilor, societatea în care oamenii trăiesc și muncesc, visează la mai bine și luptă pentru realizarea acestui bine. Deoarece, așa cum spunea Jules Michelet, pentru a regăsi viața istorică este necesar să o urmezi cu răbdare, în toate drumurile sale, în toate formele sale, în toate componentele sale. Și de asemenea este necesar să se stabilească jocul tuturor acestora, acțiunea reciprocă a forțelor în acțiune în care fiecare din aceste forțe depinde de mișcarea celorlalte.

Colecții de documente, mai vechi și mai noi, se oferă spre cercetare și studiere exhaustivă sub aspecte ignorate sau mai puțin cercetate. Era îndemnul cel mai încurajator spre cercetarea și reconstituirea realităților social-politice, social-economice, social-juridice, politico-administrative, instituționale, culturale, ceea ce înseamnă civilizație complexă.

Dorind să înlocuiesc paginile rămase albe — și nu erau puține — din istoria medievală a Transilvaniei m-am încumetat să încerc o asemenea întreprindere, pe care o știam dinainte destul de temerară. Greutățile pe care le intuiam au constituit, însă, un imbold, deoarece mă simțeam dator, din punct de vedere moral și profesional, să întregesc moștenirea de preț a celor dinainte, iar pe de alta, să pot răsplăti, în felul acesta, cel puțin în parte, așteptările și trebuințele societății care m-a format. Cu alte cuvinte să reconstitui trecutul poporului român, în deplina sa îndreptățire, cu ce a avut mai de preț, cu datinile și obiceiurile, cu modul său de viață, întemeiat pe tradiția sa de valoare, îmbogățită cu experiența generațiilor în succesiune, cu ce a dat celor cu care destinul l-a învrednicit să trăiască alături și cu ce a împrumutat de la aceștia — în Transilvania unguri, sași și secui —, cu nedreptățile suferite din partea celor puternici și cu îngenuncherea acestora de multe ori, cu dorința și lupta pentru dreptate, libertate și unitate. Și se adaugă imboldului de răsplătire și recunoștință un altul, ce-și are soriginea în dorința de a nu călca pe căi demult bătătorite, de a nu te mulțumi cu sporirea unor amănunte în plus față de ceea ce știuseră cei dinainte, amănunte care în cel mai bun caz pot informa, dar nicidecum nu pot forma. În locul unor satisfacții facile ce pot fi obținute prin asemenea metode, strădania se cuvine să se îndrepte spre valorificarea uneia din valențele fundamentale ale istoriei, de învățătoare a vieții (*magistra vitae*), ceea ce înseamnă mai buna cunoaștere a realității, a societății, adică a oamenilor ce alcătuiesc societatea, în toate ipostazele vieții acestora.

Este ceea ce am dorit să fie lucrarea *Voievodatul Transilvaniei*. Cel dintâi volum l-am gândit ca o sinteză a istoriei

Transilvaniei, în sens mai cuprinzător, adică a țării românești intracarpate, cu legăturile firești și multiple cu celelalte două țări românești, de la sud și est de Carpați, Țara Românească și Moldova, în epoca voievodatului; structura societății Transilvaniei voievodale: țărănimea (liberă și aservită), clasa feudală, relațiile antagonice dintre țărănime și clasa feudală și, ca urmare, lupta anti-feudală a țărănimii; instituțiile social-politice: formațiunile politice prestatale: voievodate, țări, organizarea politico-administrativă a Transilvaniei ca voievodat, cu o largă autonomie față de regatul ungar în care a fost integrată forțat, dar care, din cauza rezistenței populației autohtone românești, a fost nevoit să recunoască și să accepte instituțiile autohtone, cnezatele, voievodatele și districtele românești adânc înrădăcinate în conștiința oamenilor. Noutatea problemelor și a interpretării lor explică succesul celui dintîi volum, care după un an numai a fost tipărit într-o nouă ediție.

Stabilit cadrul general, cel de-al doilea volum al Voievodatului Transilvaniei dezbate două probleme fundamentale, prioritare, în succesiunea logică și în dialectica istorică: habitatul și populația. Așezările omenești în raport cu condițiile de mediu, și, ca urmare, tipologia, structura și înmulțirea satelor, iarăși în raport de mediu, și, drept urmare, ocupațiile principale ale oamenilor; dezvoltarea unor așezări satești în târguri și orașe, cu structura și funcțiile acestora, completate, toate acestea, de fortificații: cetăți țărănești, de adăpost și de rezistență în caz de primejdie, castele și cetăți feudale, biserici-cetăți.

Toate create de oameni și pentru oameni, care sînt înfățișați în secțiunea următoare, cu evoluția demografică relativ lentă și sinuoasă, datorită vicisitudinilor multe și mari în acele timpuri și în aceste locuri, cu viața oamenilor din sate, târguri și orașe, cu structura etnică a acestora.

Se demonstrează, astfel, dimensiunea temporală și spațială a istoriei în general și deopotrivă a istoriei Transilvaniei, ceea ce înseamnă, cu alte cuvinte, că fenomenul istoric se desfășoară în anumite condiții concrete, de loc și de timp sau de timp și de loc, timp de lungă durată, ceea ce înseamnă continuitate și dezvoltare. Spațialitatea înseamnă geoistorie și geoistorie înseamnă geografie istorică, iar geografia istorică înseamnă pămînt și oameni, oamenii pămîntului ce înnobilează pămîntul prin așezările durate și prin cei ce le-au durat și înnobilit prin munca lor asupra pămîntului, care fără oameni își pierde valoarea. Ca și la înaintașul său — primul volum —, tirajul celui de-al doilea s-a dovedit cu totul insuficient față

de interesul stîrnit în rîndul cititorilor, dornici de a cunoaște lucruri noi, în viziuni noi.

Cel de-al treilea volum al *Voievodatului Transilvaniei* urmează aceleași logici istorice, analizînd în profunzime o mare parte din instituțiile Transilvaniei voievodale: social-economice și social-juridice, ca reflectare a relațiilor și structurilor social-economice și social-juridice: proprietatea și formele de proprietate, pivotul care determină și structurile și relațiile sociale: cele două clase sociale fundamentale ale societății medievale: țărăniimea și clasa feudală, întregite de orășenime și de minieri, contradicțiile sociale antagonice exprimate prin lupta antifeudală, în diferite forme, a maselor populare.

Instituțiile social-politice și social-juridice fundamentale ale Transilvaniei voievodale, numeroasele cnezate, voievodate și crăinicii cu mîile de cnezi, voievozi și crainici, sînt analizate sub toate înfățișările, relevîndu-li-se, astfel, însemnătatea socială, politică, militară nebănuît de mare. Problematika nouă, precum și modalitatea nouă și ea de înfățișare explică interesul deosebit și pentru cel de-al treilea volum al *Voievodatului Transilvaniei*.

Cel de-al patrulea volum ce încheie lucrarea *Voievodatul Transilvaniei* este continuarea, ca problematică, a celui precedent, în sensul că înfățișează și analizează, cu aceleași „unelte“ istoriografice moderne, alte instituții, fundamentale și acestea, pentru reconstituirea imaginii complexe și complete, pe cît posibil a istoriei integrale a Transilvaniei pe o „lungă“ durată de circa opt secole. Instituțiile politico-administrative, mai întîi cele ale populației băștinase, cele mai vechi și mai răspîndite, districtele românești, pandantul celor social-juridice, cnezatele și voievodatele din care s-au născut. Urmate instituțiile românești, de ale populațiilor alogene, sașii și secuii cu scaunele lor și acestea, ca și cele românești, formă politico-administrativă a scaunelor de judecată. Iar acestea, de instituția introdusă de oficialitate, suprapusă peste districtele românești, fără a le putea înlocui, comitatele.

Nu putea lipsi instituția cea mai de seamă, justiția, oglinda vieții de toate zilele a societății și a celor ce o formează, oamenii în toate momentele și în toate ipostazele vieții lor. Justiția în întreaga sa complexitate, de la izvoarele dreptului pînă la organizarea judecătorească și procedură. Cu observația justă a lui Georges Duby, anume că normele juridice evoluează cu mai mare anevoință cînd sînt fixate în termenii legii scrise, dar sînt cu mult mai flexibile și adaptabile mersului și nevoilor societății atunci cînd le păstrează doar memoria colectivă, ajustîndu-se mutațiilor din societate, în raport de care cutuma urmărește să statornicească re-

lațiile sociale. Este cazul evident și de aceea concludent al obiceiului pământului, legea nescrisă a românilor (*jus valachicum, lex antiqua, obicei*), de multe ori mai puternică decât legea oficială scrisă, supraviețuind acesteia, realitate recunoscută și consemnată subliniat de legea scrisă însăși.

Nu putea lipsi organizarea oștirii cu categoriile, cu armele și armamentul, cu tactica și strategia.

După cum nu putea lipsi instituția spirituală, biserica, cu rosturile și rolul său cultural și politic în același timp, colaboratoare a puterii politice în lupta pentru salvarea independenței țărilor române.

Asemenea justiției, culturii și civilizației li s-au rezervat un loc de onoare pentru însemnătatea lor în dezvoltarea societății pe de o parte, iar pe de alta, deoarece în lucrările de istorie în general, în cele referitoare la istoria Transilvaniei în special, civilizația ocupa rolul de cenușăreasă, cu totul marginal. Cultura și civilizația transilvană, au fost complexe și pluriforme: mai întâi civilizația populară, cu originalitatea și frumusețile sale, oglindă a sufletului poporului român și a populațiilor alogene stabilite în Transilvania, știința și creația tehnică populară, urmate de însoțitoarea sa credincioasă, cultura și civilizația cultă, iarăși într-o diversitate și complexitate remarcabile, de la evul mediu timpuriu la umanism; școală, știință, artă, tehnică, între tehnică, artă și meșteșug etc. Cu sublinierea, rezultată din urmărirea rolului cultural, a corelării celor „două culturi” populară și elitară, și nu poziția antagonică a acestora, cum s-a afirmat. Cultura elitară se dovedește foarte receptivă față de creațiile populare de valoare, într-o manieră naturală și permanentă — așa cum constatare și cunoscutul culturolog francez Georges Duby, pentru cultura franceză și pentru cea europeană în general — prin înclinarea vizibilă spre „populism” a societății elitare, curioasă față de distracțiile campestre, sensibilă la ornamentica populară, la melodiile populare. Învățul francez observa jocul popularizării modelelor elitiste, socotindu-l fenomenul cel mai important, motorul determinant al istoriei culturale a diferitelor modele sociale, adică receptarea din partea culturii elitare a elementelor populare, dar și receptarea din partea păturilor de jos de modele și atitudini elitare (G. Duby, *Hommes et structures du moyen âge*, Paris, 1973, p. 301—302).

Viața politică a Transilvaniei voievodale, frământată și agitată, din interior și de asemenea din exterior, mai ales începînd cu sec. XV, se zbatea între regalitatea ungară și autonomia voievodală. Realitate pregnantă cu gîndul la *acel regnum Transilvanum* pe care-l urmăreau și pe care l-au realizat în bună măsură transil-

vănenii, mai ales în perioadele de criză politică prin care trecea regatul apostolic, perioade frecvente în interegnuri sau a regilor slabi. Tendință de a deveni un *regnum transilvanum*, realizat plinar în timpul voievodatului și a guvernatoratului lui Iancu de Hunedoara, care a și realizat confederarea țărilor române în lupta antio-tomană, dorința de totdeauna a transilvănenilor care se orientau mai mult spre celelalte două țări românești de la sud și est de Carpați, decât spre Ungaria, așa cum recunosc prestigioși istorici maghiari chiar. Tendință manifestă și în vremea glorioasei domnii a lui Ștefan cel Mare, împlinită la 1541, după destrămarea regatului ungar: Principatul autonom al Transilvaniei, sub suveranitate otomană, așa cum erau și Țara Românească și Moldova. O nouă epocă în istoria Transilvaniei, nu mai puțin importantă și nu mai puțin interesantă decât cea precedentă și care-și așteaptă rîndul.

ORGANIZAREA POLITICO-ADMINISTRATIVĂ

Asemenea instituțiilor social-politice și social-juridice, cnezatele și voievodatele, tot atât de complexă este și organizarea politico-administrativă a Transilvaniei voievodale. Complexitate explicabilă prin originile și funcțiile îndeplinite, prin transformările suferite în evoluția lor, prin suprapunerea celor mai noi, introduse de oficialitate, asupra altora, cele autohtone, care n-au putut fi însă desființate și, ca urmare, prin coexistența acestora.

Ordinea de succesiune a prezentării instituțiilor politico-administrative se cuvine să fie cea firească, adică în raport de vechime. Vechime care, la rîndul ei, înseamnă și originea lor.

Cele mai vechi sînt cele create de populația autohtonă, de români, districtele. Peste vechile instituții politico-administrative autohtone, districtele, care, adînc înrădăcinate în conștiința oamenilor pămîntului, nu au putut fi îndepărtate, s-au suprapus instituțiile regalității ungare, comitatele, la început regale, mai apoi nobiliare. Iar populațiile colonizate, secuii și sașii, sub influența instituțiilor românești, scaunele de judecată, și-au constituit propriile instituții politico-administrative, scaunele.

DISTRICTELE ROMÂNEȘTI

Vechimea districtelor românești se cuvine căutată în perioada prefacerilor din obștile satești, odată cu constituirea cnezatelor și voievodatelor. Legătura dintre districte, instituții politico-administrative, și cnezate și voievodate, instituții social-politice și social-juridice, e pe deplin explicabilă. Prefacerile din sinul obștilor, în procesul de feudalizare a acestora, au dat naștere instituțiilor amintite. Unele cu mai accentuat caracter social-politic și social-juridic, cnezatele și voievodatele, altele cu pregnant caracter politic-administrativ, districtele. Asemănările, firești, avînd în vedere originea și procesul de constituire, au putut sugera unora, mai puțin cunosători ai instituțiilor românești, în general, a celor social-politice, social-juridice și politico-administrative îndeosebi, identitatea cnezatelor teritoriale sau de uniuni de obști cu districtele. O analiză mai atentă și, ca urmare, o cunoaștere mai profundă vor dezvălui asemănări, dar și deosebiri, care nu îngăduie identitatea.

Deosebirea dintre cnezatele de obști sau de uniuni de obști și districte rezultă în primul rînd din numărul mai mare de sate cuprinse în districte în comparație cu cele din cnezate, ca urmare a întinderii geografice mai mari a districtelor. În al doilea rînd numeroase districte cuprind mai multe cnezate teritoriale sau uniuni de obști. Cea mai importantă deosebire, dintre cnezate și voievodate pe de o parte și districte pe de altă parte, era de conținut: cele dintîi erau instituții cu pregnant caracter social și juridic, districtele cu pregnant caracter politic și administrativ.

Acastă realitate se verifică fie în raport de districtele din aceeași zonă, fie în raport de gruparea cnezatelor dintr-o zonă geografică cu districtele. Iar cînd unele documente, puține la număr, vorbesc de districte pentru o formațiune cnezială de uniuni de obști sau de scaune pentru districte, îndată apare suspiciunea cu privire la o posibilă confuzie terminologică săvîrșită de diacul redactor de documente, fie din necunoașterea accepțiunii noțiunilor folosite, fie din lipsa de grijă pentru folosirea corectă a terminologiei.

În Transilvania voievodală, cu prelungiri uneori și în perioada principatului autonom sub suzeranitatea otomană, se cunosc numeroase districte românești, răspândite pe întreg cuprinsul Transilvaniei, din Maramureș pînă în Făgăraș, din Rodna pînă în Banat, din Hunedoara pînă în Satu Mare. Cu alte cuvinte peste tot, deoarece peste tot locuiau românii care-și aveau instituțiile proprii, între care și districtele. Care fără îndoială au fost mai numeroase decît cele menționate de documente. Unele, mai mici, au fost înghițite în vreme de instituțiile oficiale, comitatele, sau de alte districte mai mari și mai puternice, iar cele din teritoriile de colonizare sîsească și secuiască de instituțiile politico-administrative ale populațiilor respective. Altele și-au pierdut identitatea odată cu pierderea documentelor ce le-au menționat.

Numărul mare al districtelor și legătura dintre acestea și instituțiile cneziale sînt subliniate de numeroase documente păstrate. Spre exemplificare l-am aminti pe cel din 1377, emis din cancelaria regelui Ludovic de Anjou, la plîngerea episcopului de Alba Iulia, împotriva cnezilor care nu-i respectă autoritatea. Autoritarul rege atrage atenția cnezilor de pe domeniile episcopiei Transilvaniei că cnezii nu sînt scutiți de supunere față de stăpînul de moșie, nici chiar cei din districtele românești confirmați de rege în stăpînirile lor (*Quum autem tales dictorum keneziorum excessus tollerari minime debeant, cumque ab onere terrestralis subiectionis nec ii quidem unquam exempti fuerint, quos in aliis districtibus oiachalibus*)¹.

Cele mai numeroase districte sînt menționate documentar în Banat, dar cele mai vechi sînt atestate de izvoare în Făgăraș, Hunedoara, Maramureș încă din sec. al XII-lea, sub numele de „țări” (*terra*), cu înțelesul principal de formațiune politică locală sau regională, din care, prin unirea lor, au rezultat țările românești de sine stătătoare sau cu o largă autonomie politico-administrativă: Țara Românească, Moldova și Transilvania. Ceea ce conferă districtelor o și mai mare însemnătate politico-administrativă în comparație cu instituțiile social-juridice și social-politice, voievodatele și cnezatele, de uniuni de obști sau teritoriale pe care le cuprind, atît din punct de vedere geografic, cît și politic-administrativ. Nu lipsește din înțelesul noțiunii de „țară”, folosit pentru desemnarea districtelor, nici procesul evolutiv, faza de formare, apoi de mai bună organizare a instituției districtuale. Districtele românești, sintetizate în acel drept românesc (*jus valachicum și lex antiqua*), cu alte

¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 241—242.

cuvinte modul de viață obștesc ce a rezistat multă vreme, puternic, uneori mai puternic decât instituțiile feudale oficiale.

Districtele din Transilvania pot fi grupate în trei tipuri:

a) districte ce cuprind teritorii vaste, de tipul „țărilor“ și care au rezistat pînă tîrziu în evul mediu presiunilor oficialității de a fi înghițite de instituțiile transplantate de regalitatea ungară, comitatele, continuînd să se bucure de o anumită autonomie în raport cu unitățile politico-administrative, comitatele;

b) districte concentrate în anumite zone geografico-istorice, de obicei în depresiuni, mai mari sau mai mici, conferind zonelor respective particularități importante, în unele cazuri pînă la o largă autonomie politico-administrativă și juridică;

c) districte izolate și răslețe, răspîndite în diferite părți ale Transilvaniei.

1. DISTRICTUL MARAMUREȘULUI

Din primul tip de districte, cel mai important a fost districtul Maramureșului. Este, de aceea, pe deplin explicabil și de asemenea lăudabil faptul că s-a bucurat de mai mare interes din partea istoriografiei timp de aproape un secol. Colecții de documente și documente răslețe au fost publicate, dintre care multe se referă și la instituția politico-administrativă, districtul „țării“ românești de la extremitatea nordică a României. Dintre colecțiile de documente, cea mai importantă este, fără îndoială, a lui Ioan Mihalyi de Apșa, *Diplome maramureșene*², temeiul documentar fără de care istoria „țării“ Maramureșului nu se poate reconstitui. După apariția *Diplomelor maramureșene*, alte mănunchiuri de documente au îmbogățit informația primară referitoare la istoria „țării“ Maramureșului, inclusiv la instituția districtuală³. Pe temeiul acestei documentări, sporită cu altele din alte colecții sau publicații răslețe, s-au putut

² *Diplome maramureșene din sec. XIV—XV*, vol. I, Sighet, 1900. Documentele cuprinse în colecția Mihalyi au fost reproduse, împreună cu altele, în marea colecție Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II, part. 2—4; și din nou, în traducerea lor în limba română, în colecția de *Documente privind istoria României*, Seria C., *Transilvania*, veac XI—XIII și veac. XIV, vol. I—IV și noua serie *Documenta Romaniae Historica*, seria C. *Transilvania*, volumele X—XIII.

³ Petrovay G., *Oklevelek Máramoros vármegye történetéhez*, în „Történelmi Tár“, X, 1909, p. 1—27, 358—379, 509—529. Comentate, împreună cu alte manuscrise ale harnicului arhivist maramureșan, de I. Bîrlea, *Contribuții la istoria Maramureșului după manuscrisele fostului arhivar Gheorghe Petrovay*, Sighet, 1929.

realiza cercetări, mai importante sau mai modeste. Monografiile au fost consacrate Maramureşului medieval, în care problema distric-tului își găsește locul, nu însă destul de dezvoltat, în raport de im-portanța ei⁴.

Cel dintîi dintre istorici care menționează țara Maramureşului este învățatul Miron Costin în sec. XVII și care știa că românii s-au așezat în Maramureș pe riuri, chiar în mijlocul munților⁵.

Maramureșul istoric era din punct de vedere geografic o mare depresiune, cea mai mare din teritoriul intracarpatic românesc, aco-perind o suprafață de aproape 10.354 km împreună cu Valea Bir-javei, care în sec. XV era integrată Maramureşului. Depresiunea Maramureşului e străbătută de cursul superior al Tisei, de riurile Vișeu, Iza, Mara și Cosău, care-și varsă apele în Tisa. La care se adaugă alte ape, mai mici, Tarasul, Talaborul și Neagovul; altele și mai mici: Romșoara, Sarasău, Săpînța, Apsa, Teceu, Săplinta și Hustița. Altitudinea apelor (riuri, văi) este relativ mică, nu depă-șește 400—500 m pe cea mai mare întindere a afluenților Tisei. Văile riurilor sînt despărțite de dealuri relativ înalte, între 600—800 m, ceea ce conferă depresiunii Maramureşului aspectul unor micro-regiuni (microdepresiuni) bine conturate, dintre care geografii nominalizează Depresiunea Rodna, în nord și mai multe „piemonturi“, un fel de depresiuni și acestea: Piemontul Mara—Săpînța în nord-vest, complex depresionar și deluros, foarte jos „vatra Maramureşului“, mai intens populată și cu agricultură mai dezvoltată, pe unde trec și drumurile de legătură spre Baia Mare; depresiunea Iza—Sighet, la confluența Izei cu Tisa, care se extinde spre est, continuînd apoi ca un culoar larg spre Cîmpulung la Tisa. Este o zonă joasă și aceasta cu dealuri de 600—700 m. Culoarul (depresiunea) Vișeu, principala axă de circulație maramureșană, mărginită de munți și culmi, de altitudine relativ mică (600—1200 m), cu șei largi, favorabile circulației. Completate aceste pie-monturi depresionare de Piemontul sau Depresiunea Borșei în sud.

⁴ Al. Filipașcu, *Istoria Maramureşului*, București, 1940; Idem, *Le Mara-mureș*, Sibiu, 1944; Idem, *Voievodatul Maramureşului. Originea, structura și tendințele lui*, Sibiu, 1945, analizate critic de I. Moga, *Voievodatul Transil-vaniei. Fapte și interpretări istorice*, Sibiu, 1945 și Idem, *Voievodatul Mara-mureşului. Probleme istorice și chestiuni de metodă științifică*, în „Anuarul Institutului de istorie națională“ din Cluj, X, 1945, p. 535—575; Belay V., *Máramoros megye társadalma és nemzetiségei*, Budapest, 1943, bine informat, dar ca interpretare tendențioasă, și cea mai serioasă, a lui Radu Popa, *Țara Maramureşului în veacul XIV*, București, 1970.

⁵ Miron Costin, *Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei (Cronica Polonă)* în Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 206.

În evul mediu Maramureșul era acoperit, în cea mai mare parte, cca. 75%, de păduri de fag, de stejar și de conifere, iar tăpșanele munților erau acoperite de pășuni alpine. Nu lipsesc poienele și mici terenuri „de cîmpie”. Majoritatea satelor vechi sînt situate pe văile rîurilor, la altitudine între 250—400 m, iar terenurile agricole în apropierea vetrelor satelor, pe terasele inferioare ale rîurilor⁶.

Din cauza pădurilor întinse, în sec. VIII—XII Maramureșul și teritoriile megieșe, Ugocsa și Bereg, aveau așezări mai rare, pe văile rîurilor — obștile țărănești, organizate în cnezate și voievodate.

Cea dintîi mențiune documentară a Maramureșului este din anul 1199, sub numele simplu *Maramorosio*, loc de vînătoare pentru regii ungari, iar peste trei decenii, la 1231, de asemenea ca margine a regatului ungar (*caput Maramors*)⁷. Ceea ce înseamnă că nici la această dată Țara Maramureșului nu era integrată în regatul ungar, limita răsăriteană a acestuia oprindu-se la marginea viitoarelor comitate Ugocsa și Bereg și a Țării Maramureșului.

După marea invazie tătaro-mongolă din 1241, odată cu reorganizarea regatului ungar, grav afectat de această invazie, se înregistrează progrese mai însemnate în procesul de feudalizare și de organizare a instituțiilor feudalității ungare. Mai întîi în Ugocsa și Bereg pe valea Tisei și unde întemeiază cîteva sate, datorite cu privilegii. Tot atunci își au începuturile domeniile feudale în Ugocsa.

Ofensiva feudală se oprea deocamdată la hotarele vestice ale Țării Maramureșului, unde la 1271 sînt pomenite prisăcile pădurii Maramureșului (*indagines silvae Maramarosi*). Din luna ianuarie 1272, regele dă — probabil tot cu un prilej vînătoresc — o diplomă unei familii nobiliare pentru așezarea Visc din Maramureș, dar nici aceasta nu constituie o dovadă cu privire la exercitarea autorității regale ungare în Maramureș, mai mult nominală și formală, deoarece lipsesc dovezile cu privire la înstăpînirea beneficiarilor asupra moșiei ce le-a fost dăruită, după cum nu mai este menționată multă vreme după această dată, iar moșia Visc, chiar din cauza absenței autorității regale, a fost integrată comitatului Ugocsa. De-abia

⁶ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 34—38; Gr. Posea, C. Moldovan și Aurora Posea, *Județul Maramureș*, București, 1980, p. 17—42 și V. Tufescu, *România. Natură. Om. Economie*, București, 1974, p. 60.

⁷ Rîul Mara la 1231 se numea rîul Maramureș (*fluvius Maramaris*), iar obîrșia lui se chema Izvorul Maramureșului (*Capita Maramors, Maramorosfew*). Ceea ce poate avea înțelesul că din formațiile politice (cnezate, voievodate, districte) de pe rîul Mara a început procesul de unificare a țării (districtului) Maramureș, așa cum procesul de unificare a cnezatelor (voievodatelor) de la răsărit de Carpați și-a avut începutul de pe valea Moldovei, care a devenit apoi numele țării Moldovei întregi.

dăruiți cu privilegii însemna o amenințare pentru obștile sătești și de asemenea pentru modul de viață al populației românești, cu obiceiurile și datinile ei, cunoscute sub numele de *lex antiqua* și *jus valachicum*.

Perioada agitată, frământată, luptele pentru tronul rămas vacant după moartea ultimului rege „arpadian“, Andrei III, nu a fost încurajatoare pentru politica de ofensivă feudală în general, deci nici pentru continuarea acesteia în Țara Maramureșului, zonă cu instituții românești viabile, active, importante. După izbînda partidei angevine și ocuparea tronului regatului ungar de Carol Robert, nobilimea atotputernică, dornică de a cotropi obști sătești pentru a fi transformate în moșii feudale, reînvie ofensiva feudală cu gîndul și dorința de a înlocui districtul românesc al Maramureșului cu comitatul nobiliar. Sînt menționați acum, la începutul sec. XIV, comiții Maramureșului. Cel dintîi, în persoana lui Nicolae, voievod al Transilvaniei și comite de Ugocha și Maramureș (*Nicolaus vojvoda [...] comes de Ugocsa et Maramarusio*), menționat la 1303. Nicolae era voievod al Transilvaniei în primul rînd și mai mult formal și comite, așa cum erau și alți voievozi ai Transilvaniei, multă vreme și comiți de Solnoc. În calitate de comite, Nicolae era mai întîi de Ugocsa și apoi de Maramureș. Calitatea sa de comite de Maramureș era mai mult „in partibus“, mai mult o dorință a regalității ungare decît o realitate, deoarece nu se cunoștea vreo acțiune a comitelui în „comitatul“ Maramureș, care nici nu va fi existat în realitate la acea dată. De aceea, nici nu mai e amintit comitele Nicolae timp de 16 ani. Iar cînd apare din nou, în calitate de voievod al Transilvaniei și comite de Maramureș (*Maramorisio*), face danii în calitate de voievod din propriile moșii (din comit. Satu Mare) și nu în calitate de comite în vreo acțiune petrecută în Maramureș. Din nou o absență a comitelui, timp de 8 ani, pînă la 1327⁸, cînd apare un „Ștefan de Maramureș“ în calitate de martor la confirmarea episcopiei din Veszprém în stăpînirea unei moșii. Numele martorului (Ștefan) și a Maramureșului, dar fără mențiunea expresă a dregătoriei de comite, aceasta subînțelegîndu-se doar, deoarece apare după comitele de Pojon, dregătoria de comite a căruia e precizată. Va fi fost și acum o situație echivocă, între realitate și tendințele regalității de a organiza comitatul Maramureșului. Cu atît mai verosimilă este ipoteza inexistenței în fapt a comitatului

⁸ Magistrul Ștefan ce cotropește pămîntul Bochteluke al oaspeților din orașul Cluj nu este comite de Maramureș, cum crede I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei*, p. 46, ci fiul fostului voievod Nicolae, comite de Maramureș, cf. *Urkundenbuch*, I, p. 507.

Maramureș la 1326—1327, cu cît Maramureșul, chiar în anul 1326, e caracterizat „district“ într-un document emis de însăși cancelaria regală.

Dorința și voința neîmplinită a regelui Carol Robert de a organiza comitatul Maramureșului rezultă și din privilegiile largi acordate, la 1329, „oaspeților“ din Maramureș, apărîndu-i, totodată, de cei ce ar încerca să le ia pămînturile „defrișate“ de ei, „de orice grai și neam“ ar fi acei oameni. În Maramureș, asemenea oameni, în acel timp, care nu priveau cu indiferență „defrișarea“ pămînturilor lor de străinii colonizați de oficialitate, nu puteau fi decît românii. A fost o perioadă de tatonări și încercări între 1308 și 1327 de a înlocui vechea instituție românească, „țara“ și continuatoarea acesteia, districtul, cu instituția străină, comitatul. Rezistența „țării“ și a districtului explică renunțarea, din partea regalității ungare, timp de peste patru decenii, la intenția organizării comitatului maramureșan, pînă după trecerea voievodului Bogdan în Moldova, adică pînă la 1368, cînd comitatul a fost împus cu forța de noul rege angevin, Ludovic. Organizatorul ofensivei brutale împotriva instituțiilor românești, cnezatele, voievodatele și districtele. Așa cum rezultă și din documentul aceluiași rege, din 28 iunie 1366, prin care valoarea juridică și, deci, și poziția socială a cnezilor e foarte diferențiată: puțini, cei confirmați cu diplome regale, ridicați la treapta nobiliară, majoritatea, cei fără asemenea diplome, scăzuți la situația juzilor sătești. Și cum rezultă, de asemenea din unele porunci draconice ale aceluiași rege, din aceeași vară a anului 1366, împotriva „schismaticilor“, adică a ortodocșilor din Banat.

Lupta dintre „țară“ și district pe de o parte și comitat pe de alta în Maramureș rezultă în chip concludent și din alternanța denumirilor sub care apare Maramureșul în documentele cunoscute dintre anii 1199, cea dintîi mențiune și 1368, organizarea comitatului: în primele trei documente, dintre anii 1199—1271, apare sub numele simplu de *Maramorosio*, *caput Maramoros* și *indagines silvae Maramoros*, deci fără vreo caracterizare din care să rezulte organizarea politico-administrativă a Maramureșului. Lipsește precizarea în documentele vremii, deoarece Maramureșul nu făcea încă parte din regatul ungar, pentru oficialitatea ungară era în afara competenței sale, un teritoriu la marginea regatului, unde regele își mai permitea unele distracții vînătorești. Menționarea Maramureșului, fără precizarea formei de organizare politico-administrativă, se mai întîlnește și după 1300 de 7 ori; *Maramorosio* (1300), *hospites de...* (1329), *possessiones in* (1350, 1360, 1368), *in Maramorisio* (1364, 1368). Lipsa menționării formei de organizare în aceste cazuri, se datorește, probabil, neglijenței diacului care a redactat documentele

respectiv, crezînd că nu are vreo importanță precizarea sau lipsa precizării formei de organizare politico-administrative a Maramureșului. O dovadă în acest sens poate fi și documentul din 1329, care, la început, se mulțumește să precizeze că oaspeții cărora urmează să li se acorde privilegii sînt din Maramureș (*hospites de Maramorusio*), pentru ca în aceeași frază să se precizeze că „Țara Maramureșului” e neroditoare (*terra Maramorusiensis infertilis* (1300); cnezii din țara Maramureșului (*kenezii terrae Maramorosensis*) (de 2 ori în 1349), danii de moșii în *terra Maramorusiensis* (1360), danii de cnezate unor credincioși români *de terra Maramorusiensi* și *in dicta terra Maramorusiensi* (1361), danii de moșii voievodului maramureșan Balc (*voyvodam nostrum Maramorosiensis*) în țara Maramureșului (*eadem terra Maramorosiensi*), silit să plece din Țara Moldovei (*de terra nostra Molduana* (1365). Țară în sensul vechi, al „țărilor” românești răspîndite pe întreg teritoriul etnic românesc, care, organizate din punct de vedere politic-administrativ, au format districte.

Între care Maramureșul e caracterizat district de șase ori între 1300—1368: moșia Bîrsana dăruită cnezului Stanislau era *in districtu Maramorosiensi* (1326) și tot în districtul Maramureș (*in districtu Maramorosiensi*) era și moșia Bedeu, dăruită lui Drag și Dragoș (1336); district și dioceză era caracterizat Maramureșul de cancelaria episcopiei din Agria (*vicarius in Maramarosia, districtu scilicet Diocesis*) (1346); în districtul Maramureș era moșia Cuhea a voievodului Bogdan, hotărnicită pentru Ștefan și Ioan, fiii lui Iuga, nepoții lui Bogdan (*in districtu videlicet Maramorusiensi ut dicitur existentium*) (1353); și tot în districtul Maramureș (*in districtu Maramorosiensi*) erau și moșiile Giulești și Nireș, hotărnicite pentru Dragoș (1355); tot district e caracterizat Maramureșul (*in districtu Maromorusyensi*) și în actul de confirmare a hotărniciei din 1353 din partea regelui Ludovic. Aceeași neglijență, ca urmare a subestimării, din partea unui diac chiar din cancelaria regelui a instituțiilor politico-administrative, explică formula unui document din 1444: *in comitatu Maramorusiensi in districtu Kohnya*, care menționează satul Bocicoel, dăruit familiei din acel sat, în districtul Cuhea din comitatul Maramureșului. Cuhea era de fapt centrul unui cnezat, al Bogdăneștilor, dar prin importanța sa, diacul l-a socotit district⁹.

⁹ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 4, 6, 9—10, 13, 17, 23, 27—30, 33, 35, 38, 41—42, 45—46, 50, 53, 55—56, 60—61, 327 și I. Moga, *Voievodatul Maramureșului*, p. 45—58. În prelungirea Maramureșului, comitatele megieșe, Ugocsa și Bereg, erau și ele, în primele secole, organizate ca districte. La

În realitate Maramureșul era un mare district din punct de vedere politico-administrativ, pînă la 1368, dar era, din punct de vedere social-politic și social-juridic, un mare voievodat al românilor, condus de un voievod al românilor din Maramureș (*Vaivoda Olachorum Maramorosiensi*), care se bucura de o largă autonomie.

La 1368 Maramureșul, după tatonări, încercări și dorinți confundate cu realități, care, din cauza rezistenței instituției „tării” și districtului maramureșene, au durat 65 de ani (1303—1368), regalitatea și feudalitatea ungară au reușit să impună cu sila instituția de caracter feudal, comitatul, cu juzi nobiliari (*judices nobilium*), cu adunare sau congregație generală (*generalis congregatio*) comitatensă.

2. DISTRICTUL CETĂȚII DE PIATRĂ (CHIOAR)

Asemenea celor mai multe districte, și al Cetății de Piatră (Chioarului) își are vatra în depresiunea cu același nume, o prelungire a „codrilor”, în bazinul mijlociu al Lăpușului, ocupînd, în afara depresiunii omonime, și o parte din depresiunea învecinată, a Băii Mari și din altă depresiune vecină, a Lăpușului. Își are numele de la Cetatea de Piatră, construită pe stîncă, între două brațe ale riului Lăpuș. Construită de regele Ludovic de Anjou, în 1367 a fost dăruită fraților Drag și Ioan.

Depresiunea Cetății de Piatră este o zonă colinară, cu bazinele depresionare spre interior, locuri potrivite pentru așezările oamenilor. Depresiunea Chioarului e fragmentată de văi, cu poiene, pășuni și terenuri agricole, iar abrupturile cele mai înalte sînt împădurite, unele golașe.

Istoriografia districtului Cetatea de Piatră se reduce la unele urbarii din sec. XVII¹⁰, la unele studii mai mici publicate în reviste locale, iar satele districtului sînt prezentate în monografia comitatului Solnoc Dăbîca¹¹. Singura monografie consacrată districtului Cetatea de Piatră a apărut în urmă cu 15 ani¹².

1261 regele Bela al IV-lea acordă episcopiei de Agria dijmele regale din toate pădurile regești și din satele nobililor din districtele Ugocsa și Bereg (*in districtibus de Wgocha et de Beregh*).

¹⁰ Makkai L., *Szolnoc-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII század elején*, Cluj, 1942, p. 54—92; St. Metes, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria* (vol. I, 1508—1820), București, 1925, p. 194—198; D. Prodan, *Iobăgia din Transilvania în sec. XVI*, vol. II, București, 1968, p. 173—194.

¹¹ *Szolnoc-Doboka vármegye monographiája*, de Togányi K., Rethy L., Pakoly J. și Kádár I., vol. I—VII, Dej, 1901—1905.

¹² Szentgyörgyi M., *Kövar vidékének társadalma*, Budapest, 1972.

Depresiunea Cetății de Piatră a fost vatra principală a districtului Cetatea de Piatră, format în jurul castrului regal cu același nume. Castrul și satele ce-i aparțineau, în sec. XIV făceau parte din comitatul Solnocul Dinlăuntru (*castrum nostrum Kowuar nuncupatum in Zolnok*), împreună cu „districtul Lăpușului“. Era populat de țărani liberi, trăind în obști libere o lungă perioadă și după feudalizarea zonelor vecine, de șes și de coline, apărate de munții și dealurile înconjurătoare, de „codrii“ ce acopereau mari suprafețe ale depresiunilor ocrotitoare.

În perioada obștilor libere, depresiunea Cetății de Piatră era o „țară“ românească asemenea altora numeroase din aceeași zonă și din multe altele, cu o viață patriarhală, cu datini și obiceiuri moștenite din generație în generație. Este explicația mențiunii târzii a „districtului“ Cetatea de Piatră în documente.

Odată cu daniile regalității ungare de „moșii“ în Țara Cetății de Piatră unor nobili, în sec. XIII, se creează breșe amenințătoare pentru viața obștilor românești. Amenințarea sporește și mai mult în ultima pătrime a sec. al XIV-lea, când cetatea și apartenențele acesteia sînt dăruite unor mari feudali, palatinul Emeric și voievodul Transilvaniei Ștefan, apoi Dragfieștilor, care devin stăpîinii Cetății de Piatră, la 1378, ca urmare a ofensivei brutale a regelui Ludovic de Anjou împotriva vechiului mod de viață, obștesc, voievodal, al românilor (*Castrum suum Kwar in comitatu Zolnok existens [...] cum omnibus suis villis, tributis, pertinentiis et utilitatibus*)¹³. Districtul Cetății de Piatră (*distirctul Kővar*) era o realitate în 1378, așa cum va rămîne în întreaga epocă a voievodatului, un district important prin numărul mare de sate — 58 la 1405, dintre care 51 românești și 7 ungurești — și prin poziția sa strategică, la marginea voievodatului spre părțile vestice. Și mai important era districtul Cetății de Piatră, pe la mijlocul sec. al XVI-lea (1566), cu cele 61 de sate, organizate în 12 voievodate; la începutul sec. XVII numărul voievodatelor sporește la 16, iar al satelor la 82.

3. DISTRICTUL RODNEI SAU AL NĂSAUDULUI

Strimtorat între două masive muntoase, al Rodnei la Nord și al Bârgăului la sud, districtul Rodnei sau Țara Năsăudului, este o zonă deluroasă „dealurile Năsăudului“. Cursul superior al Some-

¹³ *Documenta Valachorum*, p. 279—280 și Szentgyörgyi M., *Kővár vidékének társadalma*, p. 18—19.

sului Mare îl traversează de la răsărit spre apus, împărțindu-l în două părți, iar numeroșii săi afluenți, pe o parte și pe alta, îl brăzdează asemenea unor nervuri frunza.

„Țară“ veche și nu lipsită de însemnătate în istoria poporului român, districtul Rodnei s-a învrednicit de o preocupare atentă din partea istoricilor năsăudeni care i-au urmărit începuturile, evoluția și însemnătatea¹⁴, dar perioada medievală a districtului nu s-a bucurat de prea mare interes. Completează golurile, nu prea mult, însă, cele două studii publicate unul după primul război mondial¹⁵ și al doilea în 1971¹⁶.

A fost la început o „țară“ a Năsăudului, formată din obști sătești, conduse de cnezi și de voievozi. Rodnenii sau năsăudenii din „țara“ pe care o populau, aveau drept misiune paza marginilor nord-estice ale Transilvaniei, cu oastea lor proprie, formată din țăranii locului. Ceea ce înseamnă că se bucurau de unele libertăți social-economice, social-politice și juridice. Pământul din depresiunea Rodnei fiind mai puțin propriu agriculturii, feudalitatea nu era interesată prea mult în acapararea pământului obștesc din Valea Rodnei, iar obștile și țăranii din obști au fost mai puțin în calea poftelor cotropitoare ale feudalilor.

În marginea nordică a Țării Năsăudului, a viitorului district Rodna, pe la sfârșitul sec. XII încep să fie exploatate minele de argint și de aur de la Rodna. Prosperitatea minelor și minerilor au atras cetele prădalnice cu prilejul mării invazii tătaro-mongole din 1241, care i-au pricinuit mari distrugerii. După retragerea invadatorilor, orașul Rodna se reface încetul cu încetul și odată cu activitatea minelor și situația populației din Țara Năsăudului. Minele și așezările din zonă devin apanajul reginelor ungare care le administrează prin dregători proprii¹⁷. Era o stăpânire mai mult formală, deoarece reginele respective nu urmăreau să-și constituie domenii feudale în Țara Năsăudului, cât mai ales să beneficieze de veniturile minelor.

Valea Rodnei, teritoriul viitorului district a aparținut mai întâi comitatului Solnocul Dinăuntru, apoi comitatului Dăbîca. Integrate în comitatele vecine, Valea Rodnei sau Districtul Rodnei (*Vallis seu*

¹⁴ V. Șotropa, *Istoricul districtului năsăudean*, în „Arhiva someșană“, 1928, p. 1—64; I. Marțian, *Țara Năsăudului*, Năsăud, 1933.

¹⁵ V. Motogna, *Contribuții la istoria românilor din Valea Rodnei*, în *Articole și documente*, Cluj, 1920, p. 2—22.

¹⁶ I. Rusu, *Cîteva date privind vechea organizare administrativă și judecătorească a unor teritorii din jud. Bistrița-Năsăud*, în „File de istorie“, Bistrița, 1971, p. 124—125.

¹⁷ Documentul de dănie a „cetății Rodna“ de către regina Elisabeta pentru nobilii din familia Iach de Cusai e suspect de fals.

Districtus Rodnensis) era totuși o individualitate distinctă, cu organizare politico-administrativă, cu instituții juridice și administrative proprii, deosebite de ale comitatului¹⁸.

Obștile sătești cu cnezii lor și uniunile de obști conduse de voievozi continuau să trăiască după vechile obiceiuri și datini, iar când acestea erau încălcate de oficialitate, țăranii români reacționează fără întârziere conduși de cnezii respectivi. Cum s-a întâmplat, de exemplu, la 1371, când obștea românilor (*universitas Olachorum*) din Budac, condusă de cnezul Gilian (Iulian?), s-a ridicat pentru a-l elibera din închisoare pe un român, condamnat la moarte pe baza legilor feudale, cerînd să se respecte legea românilor.

Stăpînii Țării Năsăudului, reginele ungare și mai ales dregătorii acestora, erau interesați în organizarea politico-administrativă a „țării” în district, pentru a-l putea mai bine stăpîni, pentru a se putea amesteca în administrarea lui. Țara Năsăudului (*terra Naszod*), se transformă, încetul cu încetul, în districtul Rodnei (*districtus Rodnensis*) sau Valea Rodnei (*vallis Rodnensis*), ori Valea Românească (*vallis valachalis*), sau apartenențele Românești (*pertinentiae valachalis*). În sec. XV districtul Rodnei trece de la un stăpîn la altul, rîvnit pentru minele de la Rodna, dar și pentru poziția sa economică și strategică. Astfel, la 1440 districtul Rodnei, cu celelalte sate, împreună cu Năsăudul, este dăruit unui nobil, pentru ca peste 13 ani, la 1453, Bistrița și districtul Rodnei să fie dăruite lui Iancu de Hunedoara, iar noul stăpîn, întărind vechile libertăți ale bistrițenilor le extinde și asupra locuitorilor districtului Rodna sau din Valea Rodnei. La 1467 districtul Rodnei, al Făgărașului și Amlașului erau proprietatea regelui Matia Corvinul, care, împreună cu prelații, baronii și nobilii, hotărăsc să nu se poată înstrăina „provinciile” (*provinciae*) respective și pertinențele acestora, ci aceste „districte” (*districtus*) să fie păstrate în stăpînirea regelui pentru a putea fi dăruite domnilor Țării Românești și Moldovei în caz de nevoie¹⁹.

Pe baza vechilor drepturi și libertăți, districtul Rodnei continuă să se bucure de o oarecare autonomie, dar bistrițenii, în stăpînirea cărora este din nou de la 1472, potrivit politicii urmărite și de alte orașe care aveau domenii, nu le respectă libertățile, cu toate că regele Matia în actul său din 1472, sublinia „toate libertățile” de care s-au bucurat mai înainte și care trebuiau respectate. Ceea ce nu se întîmplă în realitate, determinîndu-l pe același rege să repete dispoziția, peste trei ani numai, cu ocazia încorporării dis-

¹⁸ V. Șotropa, op. cit., p. 8—15.

¹⁹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2, p. 179.

trictului Rodna în domeniul oraşului Bistriţa, cu precizarea că toţi locuitorii oraşului Rodna şi ai Văii Rodna să se bucure de toate drepturile, libertăţile, obiceiurile, beneficiile şi privilegiile de care se bucură bistriţenii²⁰. Ceea ce înseamnă, în fapt, respectarea autonomiei districtului Rodna, de drept şi mai puţin de fapt, datorită abuzurilor noilor stăpîni.

4. DISTRICTUL FĂGĂRAŞULUI

Cel dintîi menţionat documentar, care poate sta cu cîinste alături de districtul Maramureşului ca însemnătate, mai modest, însă, în comparaţie cu cel maramureşan din punct de vedere al cuprinderii este districtul Făgăraşului care se întinde, sub forma unei fişii lungi, între Olt şi Munţii Făgăraşului, îngustă cît permiteau cele două „hotare naturale“. Marea depresiune a Făgăraşului numită şi Ţara Oltului este, de fapt, o mare „cîmpie“ piemontană etajată, o depresiune de contact cu relief în trepte, de 547 m altitudine. Sub munte e o bordură de dealuri înalte, de 600—700 m, acoperite cu fineţe şi pîlcuri de păduri rare, după care urmează o treaptă mai joasă, formată din cîmpia de acumulare piemontană, care se termină cu terase în partea nordică, după care urmează lunca foarte largă a Oltului.

Rîurile numeroase ce coboară din Munţii Făgăraşului, bogate în ape, le culege Oltul, care formează marginea nordică şi totodată desparte Depresiunea Făgăraşului de Podişul Transilvaniei. Spre sud Depresiunea Făgăraşului se întinde pînă la munţii omonimi, la răsărit Munţii Perşani o despart de Depresiunea Braşovului, iar spre vest apele Oltului de scaunul Sibiului.

Ţara sau districtul Făgăraşului nu s-a bucurat, după cum era vrednic prin însemnătatea sa, de o cercetare, nici prea atentă şi nici prea insistentă din punct de vedere al organizării politico-administrativă districtuale, pe temeiul documentelor cuprinse în cunoscutele colecţii, mai întîi în de neînlocuita colecţie Hurmuzaki²¹, completată de colecţia *Urkundenbuch*²² şi în noile colecţii mai re-

²⁰ Hurmuzaki—Densuşianu, *Documente*, II, 2, p. 221, 232—234, 327—329, V. Motogna, *op. cit.*, p. 7—22 şi I. Rusu, *op. cit.*, p. 124—125.

²¹ Hurmuzaki—Densuşianu, *Documente*, vol. I, 1—2, vol. II, 2—4, Bucureşti, 1887—1894; Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, vol. XI, XV, 1, Bucureşti, 1900—1911.

²² *Urkundenbuch zur 'Geschichte der Deutschen in Siebenburgen*, publ. de Fr. Zimmermann — C. Werner — G. Müller, G. Gündisch, vol. I—VI, Sibiu, 1882—1982.

cent publicate²³. Care colecții se cuvin completate cu documentele publicate de N. Densușianu²⁴ și Ioan Pușcariu²⁵. Cel dintîi studiu, la nivelul perioadei publicării, poate fi socotit cuprinzătoarea introducere a lui Pușcariu la colecția sa de documente, urmat de studiul lui Augustin Bunea²⁶, după care multă vreme n-au mai apărut alte studii.

În vremea din urmă a apărut un studiu de istorie socială a Țării Făgărașului, care doar tangențial se ocupă cu problema organizării social-juridice și politico-administrative²⁷.

Depresiunea Făgărașului, asemenea celor mai numeroase districte românești, din vremurile dinainte de constituirea districtului, era o „țară”, caracterizare perpetuată de-a lungul vremii, sub numele de Țara Oltului sau Țara Făgărașului. Sub acest nume este menționată mai întîi într-o diplomă a regelui ungar Andrei II, din 1222, prin care sînt scutiți cavalerii teutoni, așezați în Țara Birsei, de orice vamă cînd trec prin Țara Secuilor și Țara Românilor (*per terra Blacorum*)²⁸. În anul următor, 1223, o parte a pămîntului din Țara Făgărașului luat românilor (*terra exempta de Blaccis*) a fost dăruit, de regele ungar, mînăstirii Cîrța, din apropierea Făgărașului²⁹. Era cea dintîi pătrundere a feudalismului, de caracter bisericesc, în sinul obștilor, cea dintîi breșă în societatea obștească a românilor făgărașeni. Ceea ce însemna o amenințare serioasă pentru modul de viață obștesc și, ca urmare, impunerea modului de viață feudal oficial, străin tradițiilor poporului român. De aceea, liniștea mînăstirii catolice din Țara Făgărașului deseori a fost în pericol din cauza atacurilor repetate ale celor amenințați.

În anul 1224 e menționată pădurea românilor și pecenegilor (*silva Blacorum et Bissenorum*), localizată de specialiști în aceeași Țară a Făgărașului, concesionată sașilor pentru a fi folosită împreună cu românii și pecenegii³⁰.

²³ *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, veac. XI—XIII, vol. I—II, veac. XIV, vol. I—V, București, 1956—1978; *Documenta Romaniae Historica*, vol. X—XII, București, 1981—1987.

²⁴ *Monumente pentru istoria Țării Făgărașului*, București, 1885.

²⁵ *Fragmente istorice. Despre boierii din Țara Făgărașului*, vol. I—IV, Sibiu, 1904.

²⁶ *Stăpînia Țării Oltului*, București, 1910.

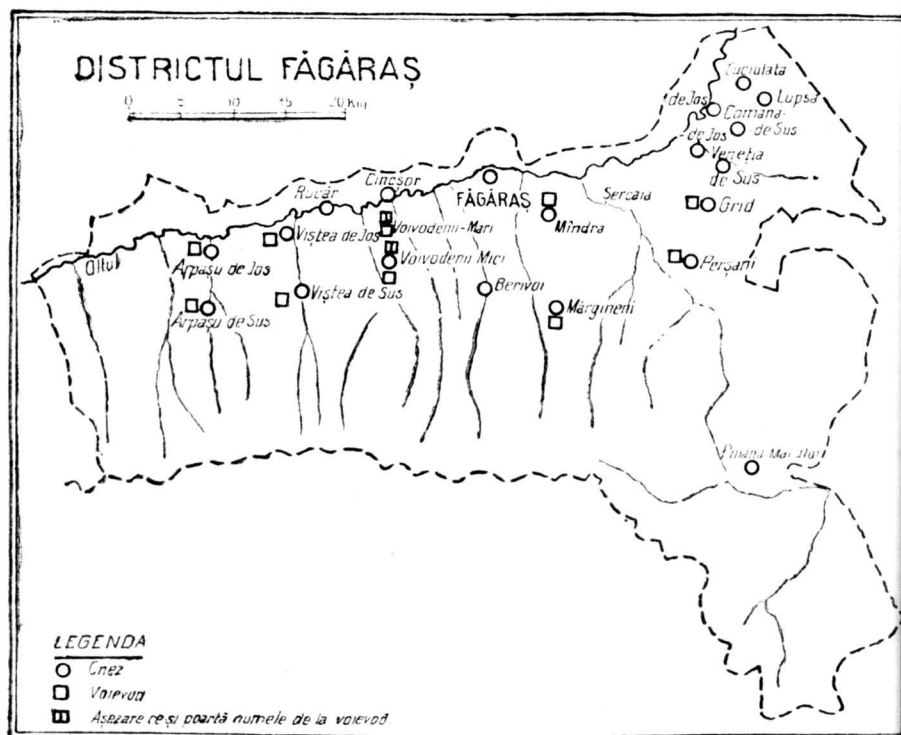
²⁷ D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, 1963, p. 161—272.

²⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 74.

²⁹ *Ibidem*, p. 79.

³⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 83—84; *Urkundenbuch*, I, p. 34—35.

O lungă perioadă de timp Țara Făgărașului nu mai face obiectul documentelor cunoscute. Ceea ce înseamnă că nu se întâmpla nimic de seamă în Țara Oltului, în viața obștilor făgărășene. În ultima pătrime a sec. al XIII-lea, însă, petrecându-se un eveniment important pentru viața obștească, Țara Făgărașului face din nou obiectul unor acte de caracter juridic. În anii 1275—1278, voievodul Transilvaniei Ugrinus se bucură de generozitatea regelui ungar, care-l răsplătește cu două „moșii”: Făgărașului și Simbăta. Apariția feudalului, laic, constituia un pericol și mai mare pentru obștile românești făgărășene, de aceea beneficiarul generozității regale întâmpină o rezistență îndârjită la înstăpînirea lui asupra moșiilor respective. A fost nevoie de confirmarea, la 1291, a daniei din partea regelui ungar într-o adunare obștească a nobililor sași, secui și români ce a avut loc la Alba Iulia. Cu ajutorul regelui, beneficiarul va fi fost introdus cu puterea în stăpînirea celor două

Districtul Făgăraș

„moșii“. Ceea ce a provocat o revoltă a românilor fâgărășeni sub voievodul lor Negru sau Radu Negru. Din nou asemenea pînă la identitate — cu deosebirea de timp numai —, între situația din Făgăraș și Maramureș este semnificativă. Voievodul fâgărășan Negru sau Radu Negru la 1291, voievodul maramureșan Bogdan la 1343 erau „necredincioși“ ai regelui. Voievodul fâgărășan Negru sau Radu Negru și voievodul maramureșan Bogdan s-au confruntat cu armata regelui, apărînd libertatea țăranilor din „țările“ lor și modul de viață în obști, cu datinele și obiceiurile vechi, regii Ungariei încercînd să feudalizeze societatea obștească românească, adică să cotopească obștile și să aservească țărnimea, pînă atunci liberă. Amîndoi voievozii români au rezistat armatelor regale: Radu Negru mai întîi în cetatea Făgărașului, apoi în cetatea de la Breaza, la mijlocul Țării Făgărașului, iar cînd rezistența nu a mai fost posibilă s-a retras peste munți, adică „și-a mutat“ scaunul voievodal „peste plai“ (peste munți, cum afirmă vechii cronicari). Ceea ce înseamnă că, în fapt, la nord de „plai“ și la sud „de plai“, era aceeași „țară“, cu doi voievozi, unul la nord de munți, în Țara Făgărașului, altul la sud, prin părțile Argeșului. Voievodul maramureșan Bogdan, după o rezistență mai îndelungată, de vreo 18 ani, a fost silit și el să treacă munții, unde era o altă „țară“ românească, condusă de nepoții lui Dragoș, prea puțin iubiți de locuitori. De aceea, atît Negru Vodă sau Radu Negru, cît și Bogdan au fost bine primiți și recunoscuți ca voievozi de oamenii pămîntului. E fenomenul cunoscut în istoriografie sub numele de „descălecac“, în fond o trecere peste plai, între ai lor.

Instituția social-juridică și social-politică, voievodatul de uniuni de obști își continuă existența, nu se transformase încă în instituție politico-administrativă, în district. Cu toate breșele create în obștile fâgărășene, acestea mai erau încă destul de puternice, mai ales în zonele cu relief mai înalt. De aceea continuă să fie numită tot „țară“ depresiunea Făgărașului în întreg secolul al XIV-lea. În această situație era la 1366 cînd se înstăpînește asupra ei domnul Țării Românești Vladislav-Vlaicu care, la 1369, se intitulează *vajvoda Transalpinus et banus de Zeurino, nec non dux de Fogaras*, iar la 1372 duce al noii întemeieri Țara Făgărașului (*dux novae plationis Terrae Fogaras*). Și tot astfel și Mircea cel Mare la 1391: principe și voievod al întregii țări a Făgărașului (*princeps et vaivoda... totius Terrae Fogaras*)³¹.

³¹ *Urkundenbuch*, p. 18—20, 78—79; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I. 2, p. 199, 341 și Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV. 1, p. 56, 18, 467.

Societatea românească din Țara Făgărașului feudalizându-se treptat, chiar și în timpul cît a aparținut Țării Românești, în același pas se petrece și transformarea „țării” în district, în sec. XV. La începutul sec. XV mai este numită țară, cînd la 1413, sînt menționați juzii Țării Făgărașului împreună cu toți jurații asesori (*iudices terrae Fugresch [...] universi quoque iurati consules ac praefatae terrae seniores*). Cea dintîi pomenire documentară a Făgărașului în noua situație politico-administrativă, de district, este din anul 1428 (*Valachi de partibus districtus Fogaras*)³². De acum intră în nomenclatura districtelor românești transilvănene și va fi numit astfel mai în toate documentele din sec. al XV-lea. *Districtus Fogaras* caracterizează, la 1462, Vlad Țepeș această țară într-o scrisoare adresată brașovenilor și tot astfel, peste doi ani, și apoi peste alți doi o caracterizează regele Matia Corvinul în actul de danie a Țării Făgărașului lui Ioan Geréb de Vingard, cum va fi numită, de altfel, tot mai frecvent în a doua jumătate a sec. al XV-lea. Chiar atunci cînd este numită „provincia” de același rege Matia, la 1467, sensul termenului „provincia” este tot de district, folosit, în același document și în aceeași frază, cînd se hotărește ca numitele districte (*prefati districtus*), Făgăraș, Amlaș și Rodna să rămînă întotdeauna în stăpînirea regilor, pentru ca atunci cînd se va socoti potrivit să poată fi încredințate voievozilor Țării Românești sau ai Moldovei³³. Districtul Făgărașului (*districtus Fogaras*) este numită această țară consecutiv, la 1469, 1470 și la 1472, atît de Ioan Geréb, cînd se împotrivesc înstăpînirii săsești asupra acesteia, cit și de regele Matia Corvinul, cînd o dăruiește, la intervale de timp de valoarea unui an, cînd lui Ioan Geréb, cînd „universității săsești”³⁴. „Țară”, „district”, „provincia”, Făgărașul se bucura de o reală autonomie, ceea ce nu înseamnă că Țara Făgărașului, Țara Hațegului și Țara Bîrsei erau „țări” deosebite de Transilvania, cum greșit se susține³⁵. La 1472 și 1483, regele Matia Corvinul reînnoiește donația districtului Făgărașului (*districtus Fogaras*) scaunelor săsești, dar românii făgărășeni reacționează puternic împotriva acestei donații, se revoltă, ard actele de donație.

Districtul Făgărașului a fost stăpînit cu intermitențe de domnii munteni din sec. al XV-lea cu titlul de „herțeg”, sau „duce” de la Vlad Dracul la Radu cel Mare. Iar cînd acestuia i-a fost luată, domnul Țării Românești intervine, prin intermediul regelui Poloniei

³² Documentul din 7 ianuarie 1302 în care e menționat „districtus Fogarasiensis” se pare că e fals. *Documenta Valachorum*, p. 48.

³³ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, 11, 2, p. 179.

³⁴ *Ibidem*, p. 190, 201, 222, 223.

³⁵ D. Prodan, *op. cit.*, p. 166—167.

să-i fie restituită, intitulându-se *dux de Amlas et Fogaras*³⁶. Ștefan Mailath era *liber dominus terrae Fogaras, wayvoda Transilvanie et Siculorum comes*. Sub primii principii era *terra Fogaras, provincia, districtus*. Iar Nicolaus Olahus consideră Făgărașul un mic „ducat“.

5. DISTRICTUL AMLAȘULUI

Partea apuseană a acelei „țări“ românești (*terra Blachorum*) și pădure a românilor (*silva Blachorum*), pomenite în documentele din 1222 și 1224, se extindea și în afara Țării Făgărașului, prin părțile Sibiului, unde se afla „Satul mare românesc“ (*magna villa walachicales*), Săliștea Sibiului. Țara românilor din primele decenii ale sec. al XIII-lea va fi fost cuprinsă, sub numele de „plaiuri“, stăpânite de domnii Țării Românești, Vladislav — Vlaicu și Mircea cel Mare, împreună cu Țara Făgărașului și „ducatul Amlașului“. Și tot aceste teritorii vor face parte și din „Marginea“, unitate geografică și social-economică, în fond o depresiune ce grupează o amplă ghirlandă de sate mari românești, locuite de „mărginenii“ bieri.

O depresiune de contact ce se întinde paralel cu marginile transilvănene ale Carpaților Meridionali, deci o depresiune de tip subcarpatic, tăiată în două părți aproape egale de Cibin. Sub munte o treaptă colinară, fragmentată în dealuri teșite, continuată spre nord cu un piemont etajat, pînă la lunca largă cu terase a Cibiului, de aceea se mai numește și Depresiunea Sibiului, cu o deschidere, prin șaua de la Ocna Sibiului, dincolo de care continuă valea largă a Vișei.

În *Margine* era cuprins și „ducatul“ Amlașului sau Amnașului, situat între Sibiu și Miercurea Sibiului, într-o mare depresiune a Săliștii, formată din 8 sate românești, între care Amlașul la început și apoi Săliștea erau cele mai importante. Satele din „Margine“ încă înainte de așezarea sașilor în teritoriile sudice ale Transilvaniei au avut rol de a apăra plaiurile montane din Carpații Meridionali împotriva invaziilor dinspre aceste părți (*ab improvisis adversiorum nostrorum invasionibus*), cum subliniază un document din 1322.

³⁶ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II. 2, p. 509; I. Pușcariu, *Fragmente istorice. Despre boierii din Țara Făgărașului*, vol. IV, Sibiu, 1904, 74—92

Încă de pe la mijlocul sec. al XIII-lea satele românești (*villae Olachales*) din „Marginea“ constituiau domeniul cetății Salgo din apropierea Orlatului, construită pe la mijlocul sec. XIII.

Cea dintâi mențiune documentară a Amlășului e din anul 1309, când e pomenit parohul de Amlăș, în legătură cu unele neînțelegeri cu capitulul episcopiei din Alba Iulia și de asemenea la 1332 și 1334 în legătură cu anume dispute bisericești. Se pare că Amlășul era o așezare mai importantă după valoarea dijmii plătite de preot. Se impune, astfel, tot mai mult între cele 8 sate amlășene, formându-se în jurul său „ducatul“, adică un mic district ca număr de sate, important însă prin poziția sa geografică și valoarea sa economică. Ducatul (*districtus*) Amlășului s-a putut forma înainte de 1366, când ajunge în stăpânirea domnului muntean Vladislav-Vlaicu, *dux terrae* Făgăraș și Amlăș. Dacă într-adevăr Vlaicu stăpânea „ducatul“ Amlășului, dar fără așezarea omonimă, cum se afirmă³⁷, înseamnă că înainte de această dată fusese constituit „ducatul“ cu centrul la Amlăș, care în această calitate a dat și numele ducatului, rămas chiar dacă localitatea Amlăș nu făcea parte din „ducatul“ stăpinit de domnul muntean. Va fi stăpinit însă de Mircea cel Bătrîn întreg Amlășul cu cele 8 sate, în calitate de „herțeg“ al Amlășului și Făgărașului. Ceea ce înseamnă că îndată după mijlocul sec. XIV Țara Amlășului se transformă în district (ducat).

Cele două districte, Amlășul și Făgărașul sînt stăpînite, cu intermitențe, de domnii munteni, de Iancu de Hunedoara, de „Universitatea“ sașilor. Sînt apoi rezervate regelui Matia Corvinul pentru a fi dăruite domnilor români și apoi din nou stăpînite de domnii munteni.

6. DISTRICTUL (SCAUNUL) SĂLIȘTII

În condițiile de declin și dezagregare a ducatului Amlăș, de decădere a localității ce i-a conferit numele și de dezvoltare a Săliștei, „ducatul“ Amlășului se transformă în *districtul Săliștei*. Satul Săliște, centrul scaunului cu același nume e menționat documentar mai întîi pe la mijlocul sec. al XIV-lea. După cum îl recomandă și numele, era un sat mai mare (*magna villa, Grossdorf, Nagfalu*) și mai important, un sat mare românesc, consolidat la așezarea sașilor în părțile Sibiului.

³⁷ I. Moga, „Marginea“, ducatul Amlășului și scaunul Săliștei, București, 1942, p. 10.

Odată cu încorporarea Amlașului în scaunele săsești, la sfîrșitul sec. XV, celelalte sate ale „ducatului” se adună în jurul scaunului Săliștei, care la 1506 este menționat ca „pertinența Grossdorf”, iar la 1523 corect, *districtul Săliștii (districtus Zelestye)*, pentru ca mai târziu, sub influența organizării scaunale săsești, să fie și el un *scaun*, al *Săliștii*, format din șapte sate³⁸.

Satul și mai târziu târgul și orașul (*oppidum, civitas*) Tâlmaciu, menționat mai întâi în documente la 1318 a fost centrul grupului de sate românești, opt la număr, fără Tâlmaciu, care formau *scaunul* omonim.

Scaunul Tâlmaciu a fost încorporat în domeniile celor „șapte juzi” în anul 1453 printr-o diplomă a regelui Ladislau V, nu însă donate acestora cu drept de proprietate, continuînd să se bucure de aceleași drepturi și libertăți ca și orașele, târgurile și satele celor șapte scaune³⁹, așa cum s-a întîmplat, la 1472, și cu scaunul Săliștii.

Peste vechile instituții românești s-au suprapus instituțiile săsești, fără ca cele dintîi să poată fi desființate, deoarece erau adînc înrădăcinate în conștiința oamenilor pămîntului. După încorporarea celor două scaune românești, „pămîntul crăiesc” se împărțea în două categorii: „părțile vechi ale pămîntului crăiesc” (*partes fundi regii antiqui*), adică scaunele vechi săsești și „părțile încorporate ale pămîntului crăiesc” (*partes fundi regii incorporate*), adică teritoriile cetăților sudice împreună cu satele scaunelor Săliște și Tâlmaciu⁴⁰. Autoritățile celor 7 + 2 scaune săsești, eludînd cele două diplome, a regelui Ladislau și a regelui Matia Corvinul, au știrbit mereu autonomia celor două scaune românești afiliate și, ca urmare, vechile libertăți ale locuitorilor lor.

7. DISTRICTELE HUNEDORENE

Comitatul medieval al Hunedoarei este o mare depresiune, cuprinsă între riul Mureș, la nord, Munții Poiana Ruscă, la vest și Munții Retezat, la sud. Depresiune brăzdată de apele Rîului Mare, care adună în albia sa alte ape, mai mici, adunate din partea apu-

³⁸ I. Moga, *op. cit.*, și N. Nistor, *Ducatul Amlașului și Făgărașului, punți de legătură cu Țara Românească în evul mediu*, în „Mitropolia Ardealului”, 1978, nr. 7—9, p. 468—475.

³⁹ *Contribuțiuni istorice la trecutul românilor de pe pămîntul crăiesc*, Sibiu, 1913, p. LXXXIX.

⁴⁰ N. Nistor, *Din trecutul scaunelor românești Săliște și Tâlmaciu în Studii și Comunicări, Arheologie și Istorie*, Muzeul Bruchenthal, vol. 18, 1974, p. 185—186.

seană: Riu Bărbat, Riu Alb și Riu de Mori, ce adună, la rîndul lor, alte ape și mai mici, dinspre sud. Toate sporind apele celui mai mare riu hunedorean, Streiul, ce străbate Hunedoara de la sud la nord, pînă la vărsarea sa în Mureș, împărțind marea depresiune hunedoreană în două. Apele celui de-al doilea riu hunedorean ca mărime, Cerna, după ce străpunge, dinspre apus spre răsărit, Hunedoara centrală, însoțește Streiul într-un mers paralel pînă ce-și varsă și el apele în același mare riu, Mureșul.

Apele mai mari, în mersul lor spre împlinire, și-au săpat albi, mai largi sau mai înguste, împărțind marea depresiune hunedoreană în mai multe depresiuni mai mici: a Hațegului, a Streiului Inferior, a Streiului Superior sau Strei-Cerna (Hunedoara) și defileul Mureșului.

Depresiunea Hațegului se deschide cu un golf spre Valea Mureșului, cu o altitudine medie a interfluviilor de 400—500 m. Streiul desparte această mare depresiune în două compartimente diferite unul de altul: la sud, Țara Hațegului, o depresiune alungită de la est la vest, aproape de intrarea Streiului în defileul de la Subcetate, de formă triunghiulară și depresiunea Streiului Superior, colinară, cu piemonturi de eroziune, spre bordurile montane și de acumulare spre interior.

Depresiunea Streiului Inferior, orientată de la sud la nord, spre valea Mureșului, este formată din culoarul Streiului.

În defileul Mureșului, de fapt un culoar depresionar, format dintr-o succesiune de defilee și bazine, cel mai cuprinzător este al depresiunii Dobra-Ilia. Peisajul forestier al versanților piemontani se asociază cu peisajul agricol al luncii și al teraselor⁴¹.

Depresiunile hunedorene au constituit factori stimulatori însemnați pentru constituirea și dezvoltarea importantelor instituții cneziale și continuatoarea acestora de caracter politic-administrativ, districtele, în fapt un complex de districte românești (*districtus olachales*).

Hunedoara s-a bucurat, timp de peste un secol, de o atenție deosebită din partea istoriografiei. De cînd a fost înființat „Anuarul Societății de istorie și arheologie a comitatului Hunedoara”, în care s-au publicat numeroase documente privitoare la acest comitat⁴². Iar vol. V din lucrarea lui Csánki de *Geografie istorică în epoca Huniadeștilor*⁴³ a pus în circulație o mare bogăție de informație

⁴¹ V. Tufescu, *România*, p. 40.

⁴² *Hunyadmegyei története és Régészeti Társulat Évkönyve*, Hunedoara, 1882.

⁴³ Csánki D., *Magyarország története földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapest, 1913.

referitoare la același comitat. Istoriografia nouă a completat documentarea moștenită⁴⁴ și pe baza acesteia s-au putut realiza numeroase studii, mai mari și mai mici, referitoare la comitatul Hunedoara⁴⁵.

a) Districtul Hațegului. Cel mai important și cel mai vechi dintre districtele hunedorene a fost, fără îndoială, districtul Hațegului, continuare în timp a Țării Hațegului. Asemănarea dintre Țara Maramureșului și Țara Hațegului, sesizată cu privire la cnezate, este confirmată și cu referire la districte.

În sens restrictiv, Țara Hațegului se identifică cu depresiunea din bazinul superior al riului Strei, delimitată de Munții Retezat, Munții Surianu și Munții Poiana Ruscă. Între aceste limite are o lungime de 50 km în direcția est-vest și o lățime maximă de 30—35 km în direcția nord-sud, adică o suprafață de circa 1300 kmp.

Țara Hațegului și apartenențele sale (*terra Harzoc cum pertinentiis suis*) depășeau mult depresiunea Hațegului, cuprinzând și depresiunea intracarpatică de la izvoarele Jiurilor, câteva sate din colțul răsăritean al Banatului, sate din partea răsăriteană a munților Poiana Ruscă, precum și un număr însemnat de sate românești de pe cursul inferior al Streiului. În acest sens extensiv, Țara Hațegului ocupă o suprafață mult mai mare, de 3000 kmp.

În Țara Hațegului, în limitele sale restrictive, existau 89 așezări, dintre care 87 erau sate românești. Circa 70—80% din așezările atestate pînă la mijlocul sec. XV existau și cu un secol și jumătate mai devreme⁴⁶. Iar în Țara Hațegului în sens extensiv, pe la mijlocul sec. XV existau 188 așezări, dintre care 148 erau sate românești.

Ca și Maramureșul „țară“ (*terra*) la început, „țară“ (*terra*) era și Hațegul înainte de a fi district. Țara Hațegului (*terra Harzoc*) este caracterizată în *Diploma Ioaniților* de la 1247, parte a „țării“ Litua de sub conducerea voievodului Litovoi (de la sud de Carpați).

⁴⁴ I. Pataki, *Domeniul Hunedoarei la începutul sec. al XVI-lea*, București, 1973.

⁴⁵ St. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie“, Cluj, 1956, p. 25—67; M. Holban, *Deposedări și judecăți în Hațeg*, în „Revista de istorie“, XIII, 1960, nr. 5, p. 147—163; R. Popa, *Structures socio-politiques roumaines au Sud de la Transylvanie au commencement du Moyen-Age*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, XIV, 1975, nr. 2, p. 296—301; A. Pop, *Despre existența voievozilor și a instituției voievodale în Țara Hațegului pînă în secolul al XV-lea*, în „Acta Musei Napocensis“, XX, 1983, p. 149—159; I. Drăgan, *Originea individualității istorice a Țării Hațegului în evul mediu*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie“, Cluj-Napoca, XXV, 1984, p. 25—38.

⁴⁶ R. Popa, *Structures socio-politiques roumaines*, p. 293—296.

Firește, nu acum născută nici această „țară“, ci odată cu celelalte numeroase „țări“ răspindite pe întreg cuprinsul teritoriului etnic românesc. Ca și în Țara Maramureșului, tot astfel și în Țara Hațegului la început o luptă între regalitatea ungară și instituțiile autohtone a avut loc. Cea dintâi, urmărind să feudalizeze societatea românească din Țara Hațegului, voia să transforme țara în comitat. În ultima pătrime a sec. al XIII-lea e și menționat comitele, ceea ce presupune existența comitatului (*comitatus*) sau dorința regalității ungare de a-l organiza. Rezistența obștilor hațegane a împiedicat însă concretizarea proiectului sau consolidarea comitatului, înființat pe hîrtie. Nu este lipsită de teame ipoteza că lupta dintre Litovoi-Bărbat și regele-copil Ladislau IV Cumanul din 1277, să fi fost provocată chiar de această ofensivă social-economică și instituțională.

Cu același scop, al sprijinirii tendințelor de feudalizare a Țării Hațegului, regalitatea construiește cetatea cu același nume. Cetatea Hațegului, loc bine fortificat, important din punct de vedere militar în sec. XIV, se pare că a jucat un rol mai important decît cetatea Hunedoarei în acel timp. Așezată într-un loc strategic important, de unde se putea supraveghea drumul ce ducea la Porțile de Fier ale Transilvaniei și de aici spre Banatul Severinului, pe unde turcii vor încerca, în repetate rînduri, să intre în Transilvania și de asemenea putea supraveghea zona Jiurilor, care în sec. XV era tot mai periclitată. Dovada importanței cetății Hațegului e atestată și de faptul că la 1300 castelanul cetății Hațeg era însuși voievodul Transilvaniei⁴⁷. Continuarea tendințelor de feudalizare a Țării Hațegului este adeverită și de o nouă menționare a comitatului Hațeg (*comitatus Hatzak*), unde se găsea moșia Brythonia.

La fel ca și în Maramureș, rezistența instituției politico-administrative, districtul, născut din instituțiile voievodale și cneziale, silește oficialitatea să renunțe la proiectele realizate, poate, formal, și să accepte și să recunoască instituția românească, districtul Hațegului. Care apare în documente abia la 1359, cînd regalitatea îl recunoaște oficial după o existență, în realitate, de multe decenii. De la 1359 cînd este menționat pentru întia oară, districtul Hațeg (*districtus Hatzek*) — în anul următor comitatul și districtul (*comitatus et districtus*) Hațeg — este mereu pomenit, fără întrerupere, chiar și după transformarea voievodatului în principat (mijlocul sec. XVI), în competiție cu comitatul. Uneori se precizează că districtul Hațeg e district românesc (*districtus olachales*) și se găsește în comitatul Hunedoara (*districtus de Hatzak in comitatu de Hu-*

⁴⁷ I. Pataki, *op. cit.*, p. XII.

nyad) (1391); altădată districtul Hațeg al cetății (*districtus castri*). În districtul Hațeg era și satul Subcetate (*Waralia*) și donjonul (*Turris lapidea*) care sînt dăruite, la 1462, lui Ioan Căndreș, drept răsplată pentru vitejiile sale în luptele antiotomane. District cnezial condus de adunarea cnezilor (*universitas keneziorum*), rezistent ca și instituția cnezială, care nu a putut fi, nici aceasta, dezrădăcinată, așa cum urmărea regalitatea ungară.

Districtul Hațeg cuprindea aproximativ Țara Hațegului în sens extensiv, adică cele cinci cnezate românești din sudul comitatului Hunedoara: Densuș, Rîu de Mori, Sălașul de Sus, Rîu Bărbat, Hațeg, care la 1380 erau unite într-un district sub conducerea cnezului Stoian (*Kenezius olachorum de districtu castri Hatzak*).

b) Alte districte hunedorene: Strei, Hunedoara și Dobra. Mai puțin importante în comparație cu al Hațegului, celelalte districte românești hunedorene s-au constituit în aceeași perioadă, dovadă că ofensiva feudală a regelui Ludovic de Anjou era o strategie deliberată, urmărită cu perseverență și brutalitate de ambițiosul rege angevin. La 1366 ia măsuri de scădere a importanței cnezilor și altele, drastice, împotriva proprietarilor de pămînt ortodocși. Comitat nobiliar care nu poate însă nici înghiți și nici desființa *districtele* hunedorene în general și nici pe al *Hunedoarei*. Erau prea puternice și prea înrădăcinate în conștiința poporului român pentru a putea fi desființate cu ușurință. Ele continuă să trăiască, în cadrul comitatului, păstrîndu-și specificul sub aspect social-juridic și social-administrativ. Hunedoara însăși continuă să fie caracterizată „district” și la 1360 (*districtus de Hunyad*) și la 1387 și de multe ori după aceea, iar altă dată, la 1444, în același document e caracterizată comitat sau district (*comitatus seu districtus*), dar în sec. XVI, la 1534, era și district al tîrgului și cetății Hunedoara (*districtus, oppidi et castri Hunyadensis*)⁴⁸. Cetate ce se ridică la mai mare importanță la începutul sec. al XV-lea, cînd domeniului ei îi aparțineau vreo 25 de așezări: tîrgul Hunedoara, satele din jurul cetății, în primul rînd cele de pe valea Cernei și afluenților ei, regiunea Pădurenilor, cu așezările de acolo, cîteva sate de pe valea Streiului, păduri uriașe⁴⁹.

*

La sud-est de districtul Hunedoarei, despărțit de Strei, s-a format *districtul Strei*, pe locul unui vechi cnezat, al Streiului. Suprapusă instituției social-politice și social-juridice, cnezatul, din punct de vedere geografic, dar nu și din punct de vedere institu-

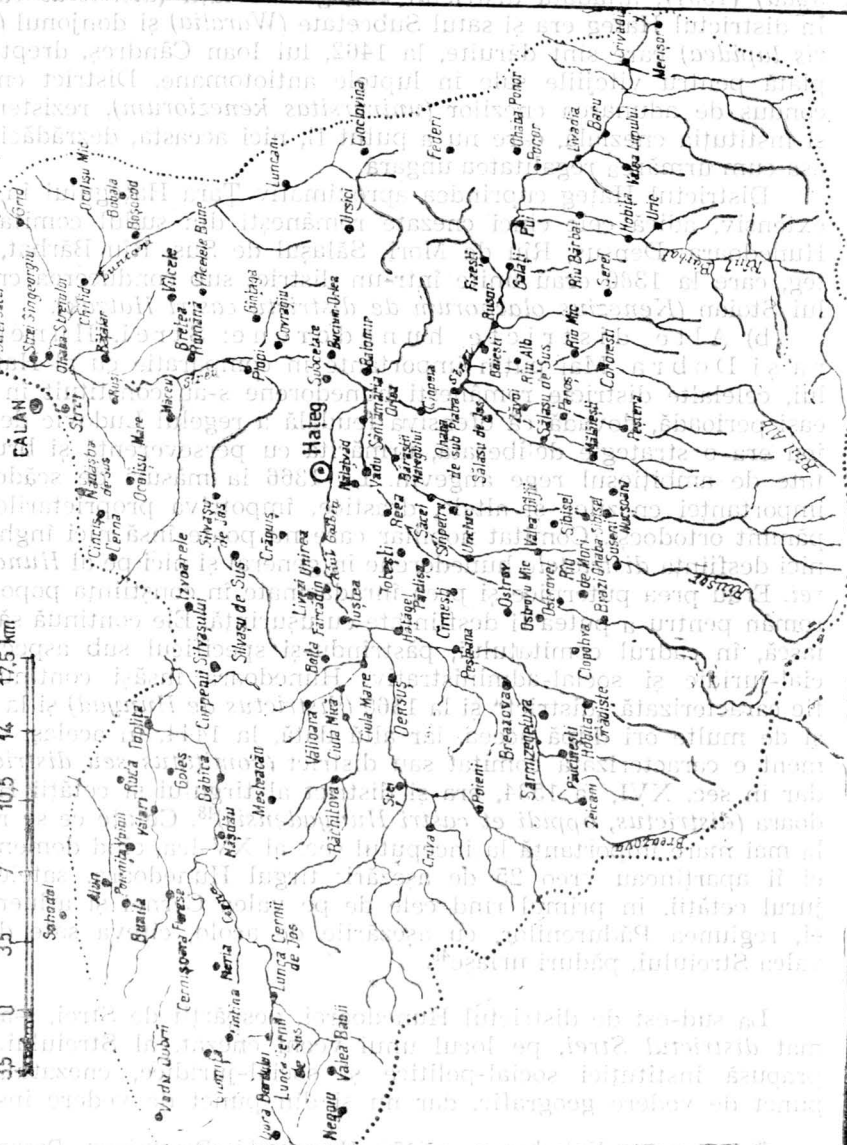
⁴⁸ *Documenta Valachorum*, p. 176; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II—2, p. 273—274.

⁴⁹ I. Pataki, *op. cit.*, p. XI.

DISTRICTUL HATEGULUI

3.5 0 3.5 7 10.5 14 17.5 km

Scara

țional, chiar dacă districtul, instituție politico-administrativă, era înrudită cu cnezatul. Districtul Strei (*districtu fluvii Stryg*), ca și cnezatul Streiului, era format din mai multe sate românești. Chiar și amintirea districtului, în 1377, e în legătură cu dăruirea familiei Zeicu a cnezatului satelor românești (*villae valakales*) Chitidu de Jos, Chitidu de Sus și Ocoliș, confiscate cnezului Cândea, spînzurat pentru necredință față de rege⁵⁰.

*

În nordul comitatului Hunedoara, cu marginile sprijinite de albia inferioară a Mureșului, s-a mai format un *district*, al Dobrei, (*districtus Jwfiw, Jofiw*). Menționat mai întâi nominal la 1387, împreună cu celelalte districte hunedorene, districtul Dobrei își continuă existența în întreg secolul al XV-lea și în al XVI-lea. La 1434 nobilii și cnezii, poporul și iobagii din districtul Dobrei cer să fie întăriți în libertățile lor. La 1441 regele Albert dăruiește moșia și districtul (*possessio [...] cum districtu*) Dobrei lui Iancu de Hunedoara, drept răsplată pentru faptele sale de vitejie la Dunărea bănățeană, dar mai tirziu revine grupului din care făcuse parte.

Deoarece cetatea Devei se impune tot mai mult prin importanța ei strategică, de supraveghere a văii Mureșului, își constituie un domeniu foarte întins, ce cuprindea sate de pe valea cursului mijlociu al Streiului, de pe valea Cernei și chiar din Țara Hațegului⁵¹. Este explicația importanței cetății Deva pînă pe la mijlocul sec. al XV-lea în cadrul comitatului Hunedoara. De aceea, cele patru districte: Hațeg, Hunedoara, Strei și Dobra, legate între ele prin interese comune, economice, politice și administrative, într-un fel de uniune, și care se bucurau de oarecare autonomie, erau subordonate cetății Deva. Este explicația menționării lor împreună de mai multe ori în probleme comune tuturor celor patru districte: la 1371 toți cnezii și românii din cele patru scaune, districte ale cetății Deva (*universi Kenezii et Olachi de quatuor sedibus, districtibus castri Dewa*) protestau împotriva judecării unui „hoț” român după „legile țării”, cerind să fie judecat după legea românilor (*juxta legem olachorum*)⁵². Pentru a li se sublinia caracterul etnic, uneori se precizează, cum se făcea la 1427, că sînt districte românești (*districtus olachales*). Asocierea numelui celor două categorii de instituții, scaunele de judecată — instituții social-juridice — și districtele — instituții politico-administrative, se explică prin obiectul actului,

⁵⁰ *Documenta Valachorum*, p. 271—272.

⁵¹ I. Pataki, *op. cit.*, p. XII.

⁵² *Teleki család oklevéltár*, I, p. 168.

judecarea „hoțului“ român după legea românilor în scaunul de judecată cnezial.

Cele patru districte mai apar împreună, la 1387, prin juzii, jurații și toți oaspeții, cnezii și crainicul (*judices, jurati et universi hospites, kenezys, nec non karaynuk*) din districtul Hațeg (*de districtu Hachzak*), Strei (*de fluvio Strig*), Hunedoara (*de Hunyad*) și Dobra (*de Jwfiw*) pentru a judeca tranzacția unei mori pe riul Strei⁵³. Și mai apar împreună cele patru districte românești (*districtu Valachorum, districtu Olachalibus castri Deve*) de mai multe ori în sec. XV. Ceea ce confirmă ipoteza unei uniuni a districtelor hunedorene, care, astfel, își impun autoritatea în fața forurilor oficiale în diferite probleme comune. Și se bucură, ca urmare, de un fel de autonomie, pe baza unor drepturi-privilegii care nerespectate de oficialitate, provoacă nemulțumiri și proteste puternice, silind oficialitatea vinovată să le respecte vechile drepturi cuprinse în *jus valachicum*.

8. DISTRICTELE BANAȚENE

Cele mai numeroase districte din Transilvania erau concentrate în Țara Severinului și comitatul Caraș, adică în viitorul comitat Caraș-Severin. Explicația se cuvine căutată în situația politică și geografică sau geografică și politică a acestei zone din sud-vestul țării. Drumul de trecere, prin aceste locuri, peste vadurile Dunării din aceste părți, a oștilor otomane în incursiunile lor în Transilvania și spre centrul Europei și relieful muntos și submontan au favorizat rezistența instituțiilor românești. În primul caz — importanța politico-militară a zonei — regalitatea ungară avea interesul să-și asigure colaborarea românilor în apărarea vadurilor Dunării și, de aceea nu voia să și-i facă dușmani prin desființarea propriilor instituții ocrotitoare. În cel de-al doilea caz, în zonele montane și submontane, feudalitatea în general, laică și bisericească, nu era nici ea foarte interesată în constituirea unor domenii într-o zonă muntoasă sau depresionară mai puțin valoroasă din punct de vedere agricol, sursa principală de venituri a vremii.

Vreo 33 de districte sînt menționate de documentele vremii, acoperind aproape întreg teritoriul Banatului. Mai puține la cîmpie, mai numeroase în zonele depresionare. Banatul, cu înfățișarea sa geografică foarte complexă și variată, a favorizat de asemenea constituirea, dezvoltarea și supraviețuirea instituțiilor românești în general, a districtelor de asemenea. Partea răsăriteană, înconjurată

⁵³ *Documenta Valachorum*, p. 326—327.

de jur-împrejur de munți, este străbătută de văi numeroase, cu mult mai largi cu secole în urmă, care, învingînd rezistența rocilor, despart masivele muntoase, mult mai joase în comparație cu lanțul Carpaților meridionali, creînd, astfel, zone depresionare, acestea și mai joase, oferind oamenilor și animalelor condiții potrivite de viață: apă, pămînt de ogor, pășune, pădure. Și de asemenea ocrotire în caz de primejdii, care nu au fost nici puține și nici ușoare. Zona apuseană, într-o coborîre firească a celei depresionare a însemnat o deschidere spre larg, în partea ei cu umiditate normală, mai puțin în cea cu umiditate excesivă, improprie pînă în perioadele mai tîrzii, cînd mlaștinile au fost desecate, unele rîuri canalizate, făcînd-o, astfel, proprie acestor așezări din ce în ce mai mult.

Zone depresionare, zone colinare și zone de cîmpie caracterizează relieful Banatului, care a oferit, prin varietatea sa, condiții vieții oamenilor și animalelor, prielnice organizării instituțiilor politico-administrative, districtele. Depresiunea Caransebeș și Mehădia, Almăj și Ezeriș; Dealurile Bozovici, a Oraviței, Docleniului, Secaș-Zăgujeni, Pogănișului, Surducului, Lipovei; cîmpiile Carașului, Moraviței, Șipotului, Gătaiei, Lugojului, Făgetului, Timișului, Torontalului și Vingăi.

Depresiuni, coline și cîmpii străbătute de o rețea relativ bogată de ape, care-și au obîrșia în munți și care culeg, în mersul lor, pîraie și riuri mai mici, toate împreună benefice pentru viața oamenilor și animalelor: Timișul, Cerna cu alți afluenți, Nera, Caraș, Pogăniș, Bega, Bîrzava etc. Fiecare, la rîndul lor, cu alți numeroși afluenți.

*

Districtele bănățene sînt cele mai privilegiate din punct de vedere al izvoarelor și, pe temeiul acestora, al cercetărilor.

Preocupările pentru districtele românești bănățene depășesc secolul, iar începuturile se datoresc istoricului Pesty Frigyes care, la 1876, a publicat o lucrare de mare însemnătate științifică privitoare la vechile districte românești din comitatul Severin⁵⁴. Aceste districte, pe baza lucrării lui Pesty și altor informații ale aceluiași din volumele de documente referitoare la comitatul Caraș⁵⁵ și la Banatul de Severin⁵⁶, la care se adaugă alte două volume de docu-

⁵⁴ A Szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek, Budapest, 1876

⁵⁵ Krassó vármegye története, vol. II, Budapest, 1884.

⁵⁶ A szörényi bánság és Szörényi vármegye története, vol. I, Budapest,

mente referitoare la comitatul Timiș⁵⁷ cuprinse apoi, acestea și altele, în marea colecție națională de documente, Hurmuzaki⁵⁸, s-au bucurat de un interes deosebit. Pe lângă amintirea lor în studiile de sinteză, mai vechi și mai noi, alte studii, speciale — și nu puține —, le-au fost consacrate, din perioada interbelică și pînă azi, deosebite în ce privește cunoașterea și înțelegerea problemelor, altele mai apropiate de ceea ce au fost aceste districte în realitate, nici unul, însă, de valoarea importanței lor reale în general în contextul internațional al Transilvaniei evului mediu⁵⁹.

Numărul districtelor bănățene menționate de documente este de 33, de valoare și importanță inegală. Opt dintre ele, cele mai importante pentru timpul respectiv din punct de vedere social-economic, dar mai ales politic-militar, s-au bucurat de înnoirea privilegiilor din partea regalității, la 1457, caracterizate, de aceea 8 districte privilegiate. Multe, însă, și dintre celelalte au beneficiat în timp, în sec. XIV, de privilegii, dar, importanța lor pe la mijlocul sec. al XV-lea fiind mai mică, nu au fost cuprinse în numărul celor cărora li s-au înnoit privilegiile. Multe dintre districtele bănățene erau mici, formate din cîteva sate, altele erau mai mari, cuprinzînd zeci de sate, iar altele foarte mari, cu multe zeci de sate⁶⁰.

În această situație, la care se mai adaugă și cercetarea inegală a lor, nu e totdeauna ușoară reconstituirea districtelor bănățene, în evoluția lor, de multe ori sinuoasă și ca întindere și ca număr de sate, și ca importanță social-economică și politico-militară și ca situație juridică și apartenență la un comitat sau altul. Se mai adaugă acestora alte două situații pentru anumite districte: integrarea celor mai mici în districtele vecine, mai mari, ca de pildă Caran integrat în Sebeș, derivînd districtul Caransebeș, Bocșa, Gorenii și Peth integrate în Bîrzava, Liubcova în Almăj. Și de asemenea apartenența la unele districte mai mari a unor sate din alte districte⁶¹.

Unele districte bănățene, ca și altele din alte părți ale Tran-

⁵⁷ Pesty F., Ortway T., *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I—II, Pozsony, 1896—1898.

⁵⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II, part. 1—2, București, 1899.

⁵⁹ Bibliografia pînă la 1943 la Z. Păclișanu, *Vechile districte românești de peste munți*, în „Revista istorică română”, vol. XIII, fasc. III, 1943, p. 21—25, iar Bibliografia dintre anii 1943—1969 la M. Bizerea și C. Rudneanu, *Considerații istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeșului în evul mediu*, în „Studii de istorie a Banatului”, Timișoara, 1969, p. 7—22. Studiile mai noi sînt inferioare din toate punctele de vedere, autorii lor dovedindu-se străini față de problemă.

⁶⁰ M. Bizerea și C. Rudneanu, *op. cit.*, p. 7.

⁶¹ *Ibidem*, p. 10.

silvaniei sînt numite în documente uneori și provincii (*provinciae*), comitate (*comitatus*), apartenențe (*pertinentiae*) etc. Neglijența dia-cului și impreciziunea terminologiei explică asemenea situație.

Cea dintîi mențiune documentară a districtelor bănățene este din anul 1369. Vechimea lor însă e cu mult mai mare, deoarece ele sînt de o vîrstă cu cnezatele românești bănățene, iar din punct de vedere politic-administrativ au fost organizate în districte așa cum obștile sășești și secuiești au fost organizate în scaune. Și asemenea acestora, nobilii, cnezii și oamenii de rînd români formau în districtele românești privilegiate o obște (*universitas*), care avea importante atribuții de drept public, potrivit vechiului drept românesc (*jus valachicum*).

Pe temeiul izvoarelor documentare cunoscute, districtele bănățene aparțin celor două categorii: privilegiate, cele 8 cuprinse în Diploma regelui Ladislau V Postumul din 1457, și neprivilegiate, cele necuprinse în această diplomă, chiar dacă beneficiaseră înainte de privilegii.

Prioritate se cuvine celor 8 districte privilegiate, care, în general, sînt și cele mai însemnate din toate punctele de vedere, așa cum le considera oficialitatea.

a) *Districtele privilegiate.* Cele dintîi privilegii pentru aceste districte sînt de la sfîrșitul sec. XIV, cînd turcii ajung la Dunăre, iar confirmarea privilegiilor li se acordă după luptele eroice ale lui Iancu de Hunedoara împotriva otomanilor, ca o răsplată pentru vitejia și sacrificiile lor.

În ordinea menționării în diploma amintită, cele opt districte sînt: Lugoj, Sebeș, Carașova, Bîrzava, Mehadia, Almăj, Comiat și Ilidia.

*

Cel mai important dintre districtele bănățene a fost Sebeș unit cu Caran, formînd împreună districtul Caransebeș. Centrul politic și militar al districtului era orașul-cetate Sebeș. Districtul Sebeș cuprindea bazinul Bistrei și Timișului superior, pînă la Cheile Teregovei, latura vestică a Munților Țarcu și cea sudică a Munților Poiana Ruscă, lunca Timișului mijlociu pînă la Căvăran, zona sudică a dealurilor Pogăniciului și valea superioară a văii Bîrzava, circa 3000 kmp. Caranul era situat la confluența riului Sebeș cu Timiș, deci în imediata vecinătate a Sebeșului. Încercarea lui Ioachim Miloia de identificare a Căvăranului cu districtul ce s-a unit cu al Sebeșului nu a găsit susținători și, deci, a rămas doar o încercare⁶². Poziția sa geografică, la răscruce de drumuri, explică

⁶² I. Miloia, *Căvăranul în Evul mediu*, în „Analele Banatului“, IV, 1931, p. 33—57.

importanța districtului Sebeș (Caransebeș) din punct de vedere comercial, dar deopotrivă și politic-militar, care sporea și prin poziția lui centrală între cele opt districte privilegiate. Din toate aceste motive, la Sebeș (Caransebeș) era centrul Banatului de Severin și sediul banului de Severin, conducătorul militar al celor opt districte; aici se întrunea adunarea nobililor din cele opt districte (*nobiles comprovinciales praescriptorum septem sedium Valachicalium ad unum certum et brevem terminum sedis vestrae judicariae*) într-o adunare generală (*per modum proclamatae congregationis generalis*). Și tot aici era scaunul de judecată superior pentru toate cele opt districte (*oppidum Sebes vocatum, sedem scilicet judiciale principalem septem sedium nobilium Valachalium*), deci avea autoritatea Sibiului pentru scaunele săsești și a Odorheiului pentru scaunele secuiești.

Districtul Sebeșului, devenit la începutul sec. XV, ca urmare a înglobării districtului Caran, districtul Caransebeș, era înconjurat de celelalte șapte districte românești privilegiate: la nord-vest districtele Lugoj și Comiat, la vest Bîrzava și Carașova, la sud-vest Ilidia și la sud Almăj și Mehadia.

Cea dintîi mențiune documentară a districtului Sebeș (*provincia Sebus*) este din anul 1352, iar ca district (*districtus*) din 1369, cînd obștea cnezilor și a altor români din districtul Sebeș (*universitas keneziorum et aliorum Olachorum de districtu Sebes*) se plînge împotriva greutăților ce apăsau pe umerii ei.

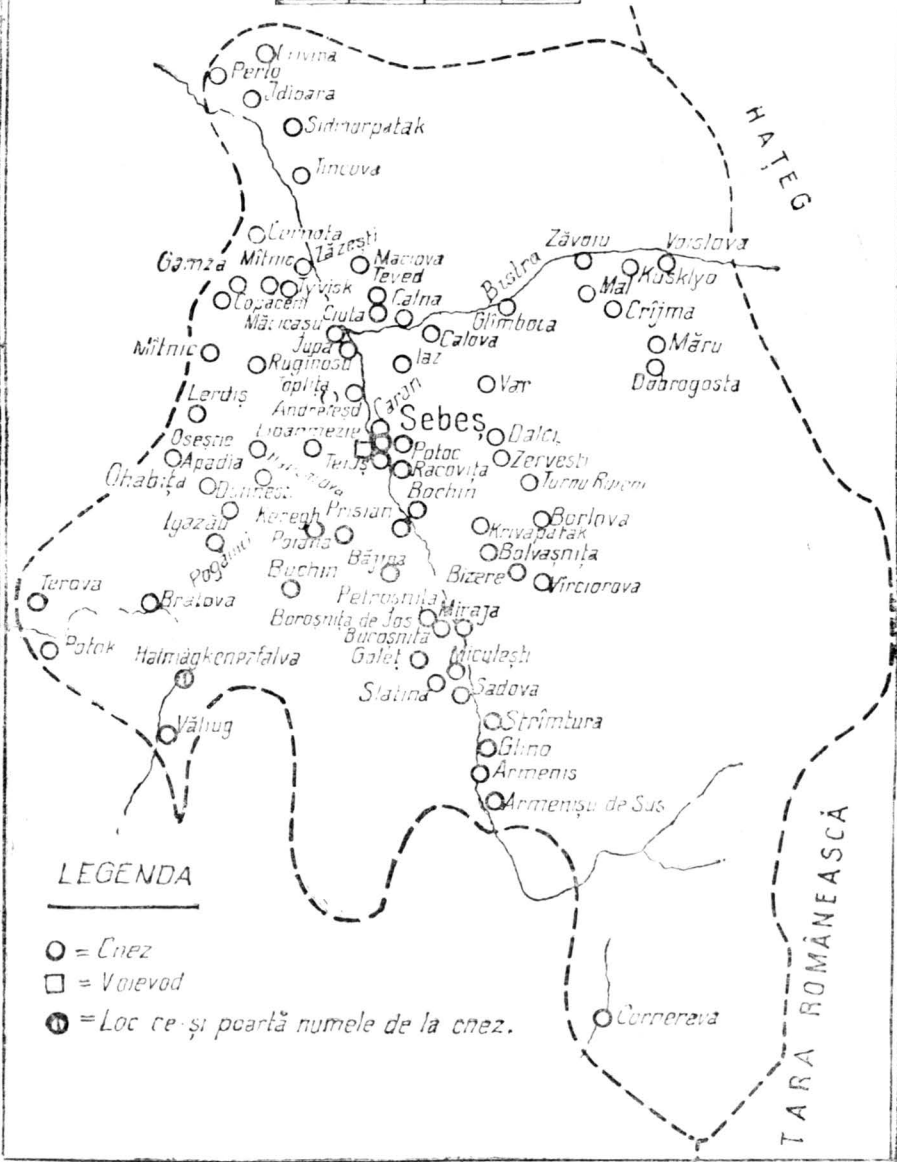
Era cel mai mare district dacă judecăm după numărul oamenilor dați la 1371—1372 pentru întărirea cetății Orșova, 80, iar orașul Sebeș 13, față de 9 cîți dădea districtul Lugoj, 7 districtul Caran și 18 districtul Chery.

Districtul Caran, înglobat districtului Sebeș, e pomenit mai întîi în documente în anul 1391; centrul acestuia era tirgul (*oppidum*) Caran. Dar și după unirea celor două districte, la 1422, Caranul își păstrează o oarecare individualitate, avîndu-și sigiliul propriu (*sigillum districtus Karan*). Orașul Sebeș, unit cu tirgul Caran, devenit astfel orașul Caransebeș, își avea alt sigil, mai important (*sigillum civitatis Caransebiensis*): un braț de ostaș ținînd în mîna o sabie ce străpunge un cap de turc. Cetatea avea cinci bastioane suprapuse și era apărată de 200 călăreți și 200 pedestrași. Orașul împrejmua cetatea de jur-împrejur.

În sec. XV districtul Caransebeș avea 23 de sate, spre sfîrșitul secolului avea 83 de sate, dar la 1515 avea 97 de sate, sporind după această dată, pînă la 1552 — ocuparea zonei de șes a Banatului și organizarea ei în pašalic turcesc — cu alte 31 sate luate districtelor vecine: 20 districtului Mehadia, 7 districtului Almăj,

DISTRICTUL CARANSEBES

0 5 10 15 20 km

Districtul Caransebes

2 districtului Lugoj. Marginile districtului se extind, astfel, spre sud și nord-vest, incluzind întreg districtul Comiat, iar la sfârșitul sec. XVI, când Mehadia e ocupată de otomani, districtul Caransebeș se extinde și mai mult, spre sud. După transformarea Banatului în pașalic turcesc, districtul Caransebeș, care a rămas în afara pașalicului, avea 107 sate, dintre care 3 luate districtului Mehadia.

Populația districtului Caransebeș era formată în totalitatea ei din români: țărani, meșteșugari, negustori, cnezi, numeroși castelani ai cetății Sebeș (*universitas keneziorum et aliorum Olachorum de districtu Sebes, item cives et universi divites et pauperes de civitate eiusdem; universitas nobilium et keneziorum*). De aceea și stăpânirea satelor avea unele caracteristici proprii românilor (*sub eisdem vigoribus quibus similes possessiones walachicales*). Datorită importanței sale, presiunea oficialității de a catoliciza populația ortodoxă, sub pedeapsa pierderii bunurilor, era mai mare, cum se întâmplă, de exemplu, la 1366. Poruncă pe care o repetă, la 1428, regele Sigismund, cu o violență neobișnuită, atât împotriva nobililor români rămași în credința strămoșească și a oamenilor de rînd, cât și împotriva preoților „schismatici“.

Districtul Sebeș și Caransebeș este caracterizat în documentele ce-l menționează uneori provincie, la 1352, data celei dintii mențiuni documentare, când se acordă lui Iuga și Bogdan de Mitnic Valea Mitnicului cu aceleași libertăți de care se bucură satele libere cneziale din provincia Sebeș (*in tali libertate, in qua libertate habent liberas villas quenesi in provincia Seebus*). După această dată alternează caracterizarea de district, cea mai frecventă, de altfel, cu cea de provincie (*districtus et provincia*) la 1391 și uneori de comitat chiar, așa cum se găsește într-un document din 1390, când, într-un litigiu de moșie sînt invocate mărturiile unor oameni și nobili de altă stare din comitatele (*a nobilibus et alterius status hominibus comitatum*) Sebeș, Lugoj și Mehadia, și, de asemenea, într-un alt document din 1489. Caracterizarea districtului alternează între Sebeș singur și Caransebeș, chiar și după contopirea celor două districte, la începutul sec. al XV-lea. Se întâlnește chiar și caracterizarea de district al orașului Caransebeș (*districtus civitatis Karansebes*) și de asemenea o formulă hibridă: districtul comitatului Caransebeș (*districtus comitatus K.*). Inconsecvența diacului redactor de documente uneori, pentru care nu avea mare importanță dacă o instituție politico-administrativă se numea comitat, provincie sau district, cu atât mai mult cu cît districtul Caransebeș avea mărimea unui comitat. Alternativa numirii districtului și după unirea Sebeșului cu Caranul, când Caransebeș, fiind numai Sebeș se poate explica prin păstrarea, în continuare, a unei oărecari indi-

vidualități a fostului district Caran, cu administrație proprie, până la 1650, a fiecărui district dinainte de unificare.

Orașul Sebeș-Caransebeș era condus de primari, care uneori se numeau voievozi-primari cum era Ștefan Stoica la 1498, ceea ce înseamnă că un voievod din oraș sau din district, așezat în oraș, ajunsese în fruntea districtului. Consilierii orașului Sebeș-Caransebeș în sec. XVI se numeau senatori și consuli. Între 1360—1680 marea majoritate (circa 80%) a consilierilor și juzilor au nume românești. De asemenea și juzii nobiliari ai districtului Caransebeș.

Oraș și district superior celorlalte prin întinderea și prin importanța social-economică și politico-militară. Se explică, astfel, și pretenția voievodului primar Ștefan Stoica să solicite regelui, la 1498, pentru Sebeș aceleași privilegii de care se bucura orașul Buda, cu motivarea că le-au fost recunoscute și de regii Sigismund de Luxemburg și Matia Corvinul. Ceea ce li se și acordă printr-un nou privilegiu regal. Iar la 1525 orașul și districtul Caransebeș împrumută de la Marc Pemphlinger, judele Sibiului și comite al cămării, suma foarte importantă de 925 fl., cu condiția să o restitue din aurul ce se va găsi în acele părți⁶³.

Era bogat orașul Sebeș-Caransebeș și unii locuitori ai săi, din pătura superioară, care aveau case frumoase, adevărate cetăți din piatră. Așa de exemplu pentru a intra în casa nobilului român de origine cnezială Nicolae Măcicaș, se trecea peste un pod mobil, deoarece casa era înconjurată de șanțuri adânci, umplute cu apă⁶⁴.

*

În vecinătatea districtului Caransebeș, spre nord-vestul acestuia era districtul *Lugoș*, așezat și el pe valea mijlocie a Timișului. Centrul districtului era târgul (*oppidum*) Lugoș, menționat în documente la 1373, iar ca centru al districtului, odată cu menționarea districtului însuși, la 1385 și 1390, sub caracterizarea de comitat (*comitatus*), împreună cu Sebeșul și Mehadia. Și când sînt menționați nobilii și cnezii din patru districte și provincii (*nobiles et kenezii districtum et provinciarum quator*) Sebeș, Lugoș, Caran și Comiat. Ca și în cazul celor mai multe districte privilegiate din Banat, tot astfel și caracterizarea districtului Lugoș alternează între comitat (*comitatus*) la 1390, provincie (*provincia*) la 1391 și 1419, district, care prevalează ca frecvență și chiar scaun (*sedes*) la 1470. În sec. XV regalitatea face numeroase danii de moșii în districtul Lugoș cnezilor români, drept răsplată pentru serviciile lor credin-

⁶³ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, vol. II, 3, p. 509—510.

⁶⁴ N. Tomiciu, *Caransebeșul în sec. XIV—XVII*, în „Revista Institutului Social Banat—Crișana”, 1936, ianuarie—martie, p. 5.

cioase, mai cu seamă în timpul luptelor cu turcii (*pro fidelium servitiorum meritis [...] Walachorum Keneziorum districtus Lugas*). La Lugoj se întrunea și scaunul de judecată al districtului omonim⁶⁵. Iar la 1551 era locuit de mulți nobili români și de obștea românilor din oraș, cărora li se adresează regina Isabella (*fidelium nostrorum egregiorum nobilium Valachorum ac totius universitatis oppidi Lugas*), întărind senatorilor și obștii nobililor și celorlalți români și cnezi din târgul și districtul Lugoj (*nobilibus senatorum ac universitatis nobilium, ceterorumque Valachorum et keneziorum oppidi et districtus Lugosiensis*), privilegiile din 1457. În sec. al XV-lea districtul Lugoj avea 19 sate, cărora în sec. XVI li se mai adaugă alte 5 sate⁶⁶. Caracterul românesc al districtului Lugoj rezultă și din caracterizarea unei părți a acestuia, Olloság (Țara Românilor).

În prelungirea sudică a districtului Lugoj se afla *districtul Comiat*, așezat pe cursul mijlociu al văii Pogănici. Cea dintâi mențiune documentară e din anul 1369 sub numele de „provincia” Comiat. Pentru ca la 1391 să fie caracterizat district și provincie, împreună cu districtele Sebeș, Lugoj și Caran (*nobiles et kenezii districtuum et provinciarum quatuor*). De asemenea e numit district de mai multe ori și în sec. XV. La 1437 districtul (*districtus*) Comiat a fost zălogit fraților Iancu și Ioan de Hunedoara, pentru suma de 1250 fl., care l-au stăpinit timp de două decenii, pînă la 1457, cînd românii, nobilii și cnezii din districtul Comiat se roagă, și regele aprobă, ca după ce-și vor fi plătit datoriile, districtul Comiat să se unească celorlalte 7 districte românești (*districtum Komyathy aly septem districtibus valachalibus a quibus ut premititur [...] re^anoectoremus et reincorporamus*), ca împreună cu ceilalți români, nobili și cnezi (*ceteris Valachis nobilibus et kenesys*) din cele șapte districte să apere vadurile Dunării, potrivit îndatoririlor îndatinate (*ex consuetudini obligamini*)⁶⁷.

Districtul Comiat avea pînă la 1552 vreo 12—14 sate^{67a}.

În a doua jumătate a sec. XVI districtul Caransebeș a înghițit districtul Comiat, așa cum rezultă dintr-un document din 1584 în care se spune că trei sate erau în districtul Caransebeș și în per-

⁶⁵ Pesty Fr., *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, p. 15—16.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 8—9.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 66.

^{67a} Turchányi T. Krassó — *Szörény megye története*, vol. I, part. I. Lugoj, 1908, p. 237—240 indica 28 de sate.

țințele moșiei Comiat (*in districtu Karansebes et pertinentys possessionis Komjath*)⁶⁸.

*

În continuare, spre sud de districtul Comiat, se afla *districtul Bîrzava*, așezat pe valea omonimă și care se întindea de la poalele Semenicului pînă în zona mlăștinoasă a cîmpiei bănățene. Este menționat documentar pentru întia oară la 1370 (*pertinentiis Borzafő*) și de mai multe ori după aceea în sec. al XV-lea, sub numele de district (*districtus*) și de scaun (*sedes*), cum era numit în 1451, împreună cu alte șase scaune (*nobilis viri iudicis nobilium septem sedium valachicalium*): Almăj, Caransebeș, Lugoj, Mehadia, Caraș și Comiat. Centrul districtului Bîrzava era cetatea omonimă. Era un district mic ca întindere și număr de sate, 9, care nici nu sînt menționate documentar decît în a doua jumătate a sec. al XVI-lea. Va spori ca însemnătate prin „înghițirea“ altor trei districte, neprivilegiate, Bocșa, Gorenî și Peth.

În 1547 districtul Bîrzavei făcea parte din Banatul de Severin și în același an este înglobat districtului Caransebeș.

*

La sudul districtului Bîrzava era așezat *districtul Caraș* (Carașova) care se întindea de la izvorul riului Caraș pînă spre cîmpia Banatului, în direcția sud-vest pînă la Dunăre.

Cea dintîi mențiune documentară a districtului Caraș, din 1451, îl numește scaun (*sedes*), împreună cu alte șase „scaune“ românești (*septem sedes valachicalium*), apoi la 1457 district, împreună cu celelalte șapte districte românești privilegiate. La 1536 se introduc niște nobili în stăpînirea unor moșii în districtul Carașova potrivit obiceiului acelui district (*juxta consuetudinem illius districtus*)⁶⁹. La 1552 districtul Caraș este integrat în pașalîc turcesc al Timișoarei și continuă să ființeze pînă la sfîrșitul sec. XVI.

Centrul districtului era cetatea Carașova, care după lupta de la Mohács (1526) nu mai este menționată, probabil a fost distrusă de turci.

Caraș era un district mic cu cele 15—16 sate menționate ca aparținîndu-i la 1457.

*

Situat la sud de districtul Caraș, *districtul Ilidia* cuprindea teritoriul dintre riurile Caraș și Cerna și al cursului inferior al acestora, ceea ce înseamnă partea sudică a Cîmpiei Carașului și a

⁶⁸ *Ibidem*, p. 49.

⁶⁹ C. Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, 1981, p. 53.

depresiunii. Oraviței, pînă la Dunăre⁷⁰. Cea dintîi mențione a districtului Ilidia e chiar în documentul din 1457 pentru cele 8 districte (*districtus*) privilegiate, între care și Ilidia. În anii următori districtul Ilidia (*districtus Illyed*) mai e pomenit în legătură cu unele sate din acest district datorite unor colaboratori ai regalității. Pînă la 1552 sînt menționate documentar 11 sate din districtul Ilidia. Centrul districtului era în cetatea Ilidia, menționată documentar în anul 1363.

*

La sud-vestul districtului Ilidia ființa districtul Almăjului, care și-a luat numele după valea Almăjului ce străbate depresiunea cu același nume, iar spre sud ajunge la Dunăre⁷¹. Este menționat mai întîi la 1430, cînd nobilii și cnezii din district refuză să-l recunoască pe Nicolae de Radwitz, conducătorul teutonilor așezați în Banat ca ban al Severinului. Și mențiunea se repetă în documentul privilegiat din 1457, iar în a doua jumătate a sec. al XV-lea de mai multe ori în legătură cu unele moșii din districtul (*in districtu*) Almăj. Astfel, numărul satelor în acest district erau 12 pînă la 1552 și 27 pînă la 1611, ca urmare a „înghițirii” unui district neprivilegiat, Liubcova. Districtul Almăjului supraviețuiește pînă la 1658 și sub stăpînirea otomană împreună cu districtul Caransebeș și Lugoj. Centrul districtului era în cetatea Almăj.

*

La marginea sud-estică a Banatului își ducea viața unul dintre cele mai importante districte bănățene, al Mehadii. Unul din cele mai însemnate și ca număr de sate și mai ales prin poziția sa strategică. El continuă districtul Caransebeș, iar spre sud se scaldă în apele Dunării, traversat de apele Cernei.

Cea dintîi mențiune documentară a districtului Mehadia e din anul 1387, cu ocazia daniei făcute cnezului Petru, fiul lui Des, de pe domeniul cetății Mehadia (*Kenezius castri regalis Michald*), care obține satul Valea (*Patak*) din districtul cetății Mehadia (*in districtu prescripti castri Mihald*). Peste trei ani, districtul Mehadia e caracterizat comitat (*comitatus*), iar după un an numai, la 1391, districtul Mehadia, împreună cu districtele Sebeș, Lugoj, Caran și Comiat erau numite districte și provincii (*districtus et provinciae*). Iar la 1440 sînt menționate sate în comitatul sau distric-

⁷⁰ I. Uzum, și Gh. Lazarovici, *Așezarea feudală Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice* în „Banatica”, I, 1971, p. 157–162.

⁷¹ Tr. Simu, *Organizarea politică a Banatului*, Lugoj, 1941, p. 25.

tul (în comitatu seu districtu) Mehadia. Dar în sec. XV cea mai frecventă denumire este aceea de district⁷².

Districtul Mehadia avea, la începuturile sale 25 de sate, ajungînd pînă la 1552 la un număr de 51 sate, la care se adaugă alte 18 între 1552—1590⁷³, ceea ce situează districtul Mehadia pe al doilea loc după al Caransebeșului. Iar din punct de vedere politic-militar pe primul loc.

Ceea ce explică și importanța cetății Mehadia, centrul districtului, pomenită mai întîi în documente la 1323 și apoi mereu, cetatea sau castelanii ei.

*

Celor opt districte bănățene privilegiate li se acordă, prin diploma din 1457 de confirmare a privilegiilor mai vechi, o largă autonomie, egală, din multe puncte de vedere cu a scaunelor săsești și secuiești. Șapte scaune săsești la început, plus două mai tirziu și de asemenea șapte scaune secuiești în primele timpuri și tot șapte districtele românești, la care se adaugă al optulea, prin diploma privilegială.

La cererea credincioșilor Mihail Dees de Temeșel și Ștefan, fiul lui Sișman de Boziaș, în numele lor și al tuturor celorlalți nobili și cnezi, precum și al altor români (*ceterorum universorum nobilium et keneziorum nec non aliorum Valachorum*) din districtele Lugoj, Sebeș, Mehadia, Almăj, Caraș, Bîrzava, Comiat și Ilișia, drept răsplată pentru slujbele credincioase ale tuturor nobililor și cnezilor și ale altor români în apărarea vadurilor Dunării (*vadorum Danubii*) împotriva incursiunilor otomane, regele le întărește românilor și cnezilor (*Valachorum et keneziorum*) vechile privilegii acordate de regii ungari nobililor români și cnezilor și celorlalți români (*nobilibus Valachis et kenezys ceterisque Valachis*) de la cei mai mici la cei mai mari (*sicuti maiorem, sic et minorem*):

1. Să nu se dea nici unui străin de acum înainte, în cele opt districte, moșii și sate, decît numai acelor care vor fi recunoscuți merituși pentru serviciile lor dintre români;

2. Niciodată să nu fie despărțite cele opt districte și să nu fie dăruit vreunul dintre ele cuiva;

3. Comitatul Comiat zălogit lui Iancu de Hunedoara va fi reunit la celelalte șapte și se va bucura de aceleași privilegii ca și acestea;

⁷² Pesty Fr., *A szőreny vármegye hajdani oláhkerületek*, p. 11—12, 51—53.

⁷³ *Ibidem*, p. 46—47; Turesányi T., *op. cit.*, p. 240—242.

4. Nobilii români și cnezii (*nobiles Valachis et kenezys*) să nu fie judecați de altcineva, ci numai de comitatele lor în funcție, ceea ce însemna judecată după obiceiul pământului sau legea veche (*juxta antiquam et approbatam legem districtum valachalium universorum*), iar dacă n-ar fi mulțumiți cu judecata acestuia să aibă dreptul să ceară să fie judecați de judele Curții sau chiar de rege;

5. Nobilii români erau asimilați adevăraților nobili (*nobiles Valachi instar verorum nobilium regni*), iar dregătorii români erau scutiți de orice dare atât față de rege cât și față de alții și nimeni nu avea drept să se atingă de lucrurile și bunurile lor și de ale supușilor lor, pentru a le sechestra sau popri;

6. Nimeni nu are dreptul să cheme pe vreun nobil sau pe vreun supus al nobililor pentru vreo cauză oarecare în fața vreunui scaun de judecată străin, iar cel ce are vreo pricină cu vreun supus al vreunui nobil român să se adreseze nobilului respectiv; plîngerea împotriva vreunui nobil român să se înainteze comitelui lor, singurul în drept a-l judeca; în caz de nemulțumire cu judecata, se va face apel la Curtea regelui și în ultima instanță la însuși regele;

7. Comiți sau vicecomiți în funcție, cînd adună gloabele (*bîrsagii*) și taxele judecătorilor (*judiciorum gravaminis*), să nu poată lua caii, cîinii de vînătoare, armele și păsările de vînătoare (*equum, leporarium armas et aves*) de la cei pedepsiți; astfel de execuție să poată fi îndeplinită numai în fața judelei nobililor românilor (*judice nobilium eorumdem Valachorum*);

8. Nobilii români să fie asemenea adevăraților nobili ai regelui;

9. Cnezii românilor să fie scutiți de plata oricărei dări (*ex omni solucione tributi*), atât față de rege cât și față de alții; să nu poată fi luat nici un lucru sau bun al vreunui om sau al iobagilor lor oriunde ar fi găsit; nimeni să nu poată chema și sili pe acești cnezii și pe iobagii lor să fie judecați în fața scaunului de judecată străin; dacă cineva ar avea vreo plîngere împotriva nobililor români și a cnezilor și a iobagilor lor sau a altora, să fie chemat în fața acelor nobili; nobilii români și cnezii să fie chemați în fața comitelui lor în funcție, cei nemulțumiți pot apela la judecata Curții regești și chiar a regelui⁷⁴.

Recunoașterea și garantarea unității celor opt districte, care însemna, de fapt, cea mai bine și mai trainic organizată parte a

⁷⁴ Pesty Fr., *op. cit.*, p. 73—75; Gh. Vinulescu, *Privilegiile românilor din cele opt districte bănățene*, în *Omagiu fraților Alexandru și Ion Lapedatu*, București, 1936, p. 879—90.

Banatului pe temeiurile vechilor instituții românești însemna recunoașterea și garantarea autonomiei celei mai românești zone bănățene, unde modul de viață propriu românilor, în obști, se păstra mai viabil și mai deplin. Iar condiționarea daniilor de moșii de acordul românilor însemna apărarea obștilor și a modului de viață obștesc de pericolul pătrunderii germenilor destrămării, după cum dreptul de judecată a reprezentanților românilor era dovada trăinicieii dreptul consuetudinal românesc (*jus valachicum*). Mai confirmă diploma privilegială existența puternicii lumi cneziale și a păturii nobiliare de origine cnezială neînstrăinată, nici cnezii din fruntea obștilor sau a uniunilor de obști și nici cnezii de obște, cu locuitorii cărora — oamenii de rînd — formau o comunitate etnică nediferențiată în măsura de a se fi creat contradicții antagonice cu caracter feudal, ireconciliabile, chiar dacă unele contradicții nu lipseau. Districte privilegiate, unitate politico-administrativă puternică și cu reală autonomie, recunoscută de oficialitate de nevoie pentru rolul important politico-militar la vadul Dunării, locul de pătrundere a armatelor otomane la nordul fluviului⁷⁵.

Vecinătatea și strînsele raporturi cu Țara Românească au tras și ele în cumpănă în recunoașterea situației privilegiate a districtelor bănățene. Ceea ce confirmă și faptul că toate dregătoriile mai importante sînt îndeplinite de români: în prima jumătate a sec. XIV cnezul Caransebeșului era din familia Sturza sau Struza, ban al Severinului era Iacob de Gîrliște, din Rudăria, iar castelan al cetăților Sebeș și Ilidia era Zalie Posa și fiul acestuia este înobilat.

După formarea pašalicului turcesc al Timișoarei (1552) care se întindea peste o mare parte a Banatului, mai ales în zona de cîmpie și de coline, districtul Caransebeșului își sporește autoritatea și asupra altora. Urmarea a fost desființarea treptată a unora dintre districte și chiar slăbirea instituției politico-administrativă districtuală. Succesele împotriva otomanilor, la sfîrșitul sec. XVI, îndeamnă pe principele Gabriel Báthory să restaureze, la 1609, districtele, confirmînd încă o dată privilegiile nobililor, cnezilor și celorlalți români din cele opt districte privilegiate, dar principele Acațiu Barcsai cedează turcilor, la 1658, districtele bănățene.

*

⁷⁵ Diploma privilegială nu a fost respectată întotdeauna în litera ei de nobilimea prepotentă și chiar de oficialitate în timpul luptelor pentru tronul regatului ungar, de aceea nobilii și cnezii români solicită înnoirea ei, ceea ce și face regina Isabella la 1551.

b) *Districtele neprivilegiate*. Pe lângă cele opt districte cuprinse în Diploma privilegială din 1457, Banatul se distingea prin cea mai mare densitate de districte românești neprivilegiate.

Districtele neprivilegiate pot fi grupate din punct de vedere geografic în câteva zone, de la nord la sud:

- I. Dealurile Lugoșului și Valea Begheiului: Jupani, Făget, Bujor, Mănăstur, Fîrdea, Sudriaș, Margina, Icuș, Hodoș;
- II. Între Lugoș și Timișoara: Bel și Chery;
- III. Cîmpia Timișoarei: Beregsău, Borzlyuk, Ersig;
- IV. Dealurile dintre Bîrzava și Timiș: Duboz, Sculia, Caran;
- V. Dealurile de la sud de Bîrzava: Bocșa, Gorenî, Peth, Lypko;
- VI. Pe cursul inferior al Carașului: Cuiești (Găvoșdea);
- VII. Pe valea Dunării: Liubcova, Drencova, Șvinița, Horom (Haram).

Se pare că și aceste districte se bucurau de privilegii asemănătoare cu cele opt districte privilegiate. Refuzul românilor din districtele Sudriaș, Mănăstur și Margina de a se supune autorităților comitatense poate constitui o dovadă în acest sens. Față de această acțiune, dieta ungară din 1518 a hotărît ca districtele Mănăstur, Sudriaș și Margina să fie anexate comitatului Timiș, cu motivarea că nu sînt nici spre folosul Transilvaniei și nici al Ungariei (*qui in praesens nec Transilvaniae nec Hungariae deservunt*), iar locuitorii acestora sînt mai mult spre paguba și stricăciunea altor locuitori din țară (*quia de medio (?) inhabitatorum eorundem districtum plurima damna et pericula ilfferentur*)⁷⁶ (?). În acele împrejurări tulburi prin care trecea regatul ungar, asemenea hotărîri nu au putut fi aplicate și nu s-au aplicat, asemenea altor hotărîri, deoarece realitatea era mai puternică decît hotărîrile oficiale izvorite din socoteli subiective.

În afara celor trei districte neprivilegiate: Ersig, Remetea și Hodoș, toate celelalte districte neprivilegiate sînt situate în partea de miazănoapte, între Timiș și Mureș, iar unul chiar la nord de Mureș. Este o explicație a pierderii privilegiilor acestor districte. Pe cînd cele opt ce și le-au păstrat au o situație geografică și politică foarte favorabilă, ceea ce explică prelungirea privilegiilor: cele de pe Beghei pînă la Mureș sînt în legătură cu puternicii cnezii hunedoreni, iar cele dinspre miazăzi, din regiunea muntoasă, mai greu accesibilă, erau în directă legătură cu Oltenia⁷⁷.

Majoritatea districtelor neprivilegiate erau mici, formate din câteva sate, de aceea unele au și fost înghițite de altele, mai mari:

⁷⁶ Pesty Fr., *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, p. 20—21.

⁷⁷ N. Tomiciu, *Districtele valahice privilegiate*, în „Revista Institutului social Banat—Crișana”, X, 1942, sept.—dec., p. 600.

Caran de Sebeș, Bocșa, Gorenî, Peth de Bîrzava, Liubcova de Al-măj etc.

Districtele mici, neprivilegiate erau conduse de un voievod sau cnez teritorial, uneori unul dintre aceștia reprezenta și puterea centrală în calitate de comite, cum era voievodul Radu în același timp și comite de Cuiești (*Radul Vayvoda comis de Kuesd*).

Districtul Jupani e menționat în documente începînd din anul 1446—1447, cînd Iancu de Hunedoara confirmă locuitorilor din districtul Jupani (*in utraque Suppan et eius pertinentiis commorantes*), vechile libertăți, scutindu-i de unele obligații fiscale, drept răs-plată pentru serviciile ostășești din acei ani frămîntați⁷⁸. Pentru ca numai peste șase ani să i se doneze lui Iancu de Hunedoara însuși districtele românești Sudriaș, Jupani și Firdea (*districtus nostros Walahales Swggya, Swpan et Thwerd vocatus in comitatu Theme-siensis existentes*)⁷⁹. La începutul sec. al XVI-lea se proiecta incor-porarea districtelor Sudriaș, Jupani, Firdea, Mănăstur, Bujor și Mar-gina comitatului Timiș. Din cauza reacției puternice din partea românilor din districtele respective, deoarece se bucurau de unele privilegii, se renunță la hotărîrea de desființare a lor, așa cum se pronunțase dieta în 1518 și se hotărîște încorporarea distric-telor respective comitatului Timiș, căruia i-ar fi aparținut, dacă acest lucru se va dovedi în mod evident (*si testimonium evidens de eo producti poterit*)⁸⁰.

Districtul Jupani era modest ca număr de sate: la 1454 avea doar patru — cinci sate.

Despre *districtul Făget* se cunosc puține lucruri. Este men-ționat într-un document din anul 1548 și două sate ce-i puteau aparține, Făget (*Fagyat, Fagacze*) și Făgețel (*Fogyaczel*). La 1609 e menționat din nou districtul Făget, căruia-i aparțineau unele sate din Valea Begheului și din zona dealurilor Lugojului, dar nu se bucurau de autonomie. Centrul districtului era în Făget (*castrum Fachiat*).

Districtul Bujor e atestat documentar mai întîi la 1427, cînd regele Sigismund de Luxemburg zălogește, pentru 5400 galbeni, „moșiile” regești din comitatul Timiș: Firdea, Mănăstur, Bujor și Sudriaș, comitatului Timiș. Din înșirarea lor rezultă că erau districte, între care și Bujor. În 1440 regele Vladislav donează fraților Iancu

⁷⁸ Pesty Fr., *Krassó vármegye története*, III, p. 392; Hurmuzaki—Densu-șianu, *Documente*, I, 2, p. 745—746.

⁷⁹ Pesty Fr., *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, p. 21; Al. Wlad, *A román nép és ügye*, p. 123; P. Dragalina, *Din istoria Banatului de Severin*, vol. I, p. 127; Tr. Simu, *Organizarea politică a Banatului*, p. 24—25.

⁸⁰ Pesty Fr., *Krassó vármegye története*, III, p. 377.

și Ioan de Hunedoara, bani de Severin, moșia Bujor cu satele, ținuturile și cnezatele (*possessionem Bosur cum cunctis eiusdem villis, tenutis, keneziatibus*), danie confirmată la 1454 lui Iancu de Hunedoara⁸¹. Tot atunci (1440—1453) e menționat târgul și districtul Bujor din comitatul Timiș (*Bosor oppidum et districtu in comitatu Themes*)⁸².

Districtele Bujor, Sudriaș, Jupani, Firdea și Mănăstur se bucurau de privilegii largi, apropiate de ale celor opt districte privilegiate și de aceea locuitorii lor reacționează cu braț armat când se hotărâse, la 1518, încorporarea lor la comitatul Timiș.

Districtul Bujor în sec. XV avea 17—20 de sate, iar la începutul sec. XVI numărul satelor a crescut la 37. Satele respective plăteau dare între 20 dinari — 3 florini, iar târgul Bujor, așezarea principală a districtului, plătea 21 fl.⁸³

Districtul românesc Mănăstur (*districtus Walahalís Monostor*)⁸⁴ a urmat îndeaproape drumul celorlalte trei districte românești din comitatul Timiș: Sudriaș, Bujor și Jupani, zălogite la 1427 pentru suma de 5400 galbeni, donate la 1453 lui Iancu de Hunedoara; la 1514—1516 era districtul castelului (*districtus castelli*) Mănăstur; amenințate cu desființarea în 1518 și încorporarea lor la comitatul Timiș. La sfârșitul sec. al XVI districtul Mănăstur făcea parte din comitatul Hunedoara⁸⁵.

La începutul sec. XVI districtul Mănăstur avea 13—14 sate care plăteau dare între 25 dinari și 3,5 florini, iar Târgul Mănăstur, așezarea centrală a districtului, plătea 25 fl.

Districtul Sudriaș (*districtus Olachalis Swgggya*) însoțește drumul urmat de surorile sale Bujor, Jupani, Mănăstur, Firdea: la 1427 sînt zălogite pentru suma de 5400 fl. comitelui comitatului Timiș; la 1453 sînt donate lui Iancu de Hunedoara și fiilor săi și confirmate în anul următor, 1454; amenințate cu desființarea în 1518 și încorporate comitatului Timiș.

Era un district mijlociu cu cele 12—16 sate cîte avea între 1443—1514.

Districtul Firdea (*districtus Vlachalis Twerd*) este asociat celorlalte districte de pe valea Begheiului (Sudriaș, Bujor, Mănăstur, Jupani, Margina): la 1427 zălogit împreună cu districtele Su-

⁸¹ *Ibidem*, p. 405.

⁸² Csánki D., *Magyarország földrajza a Huniadiak korában*, vol. II, p. 17.

⁸³ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II. 3, p. 272—275; Turchányi T., *op. cit.*, p. 250, indică doar 20 de sate.

⁸⁴ *Ibidem*, II. 2, p. 29.

⁸⁵ Pesty Fr., *op. cit.*, IV, p. 196.

driaș, Bujor și Mănăstur pentru suma de 5400 de galbeni; la 1453 dăruit, împreună cu cele trei amintite, plus districtul Jupani, lui Iancu de Hunedoara și în anul următor introdus în stăpînirea lor noul proprietar; la 1464 confirmarea altor doi stăpîni, Petru Desy de Temeșel și Nicolae Balotă, în stăpînirea districtului Firdea (*districtus Furdia*); la 1518 amenințat, împreună cu districtele Sudriaș, Jupani, Mănăstur, Bujor și Margina să fie desființat, integrat comitatului Timiș.

Firdea era un district mijlociu cu cele 14—15 sate,, ajungînd la 20 cîte avea între 1453 și 1514.

Districtul Margina are o evoluție interesantă și sinuoasă: la 1365 satul (*villa*) Margina aparținea districtului Icuș, deoarece districtul se pare că nu era încă organizat. Era un sat locuit de români (*olahii*); satul se transformă în tîrg (*oppidum*) Margina, iar în tîrg exista un castel (*castellum*), cu un domeniu de 39 sate, așezate în „același district“ (*in eodem districtu Marchinensi*)⁸⁶. La 1518 era și districtul Margina amenințat cu desființarea și apoi integrat, împreună cu districtele surori: Sudriaș, Jupani, Firdea, Mănăstur și Bujor, în comitatul Timiș.

Districtul Margina era un district mare la 1512—1514 cu cele 42 de sate ale sale menționate în documentele vremii. Centrul districtului era tîrgul Margina unde exista un frumos castel și care la 1512 avea 82 de familii de tîrgoveți și iobagi și un domeniu format din 12 sate.

Districtul Icuș este menționat documentar la 1365 ca domeniu, dăruit unor boieri munteni fugiți și așezați în Banat. La 1371 Icuș era district (*districtus Ikus*) și tot astfel și la 1404. La 1439 Icuș, caracterizat district sau provincie (*districtus seu provincia*) e zălogit lui Iancu de Hunedoara pentru suma de 4000 fl.⁸⁷

Evoluția demografică a districtului Icuș este mereu ascendentă: de la 5 sate cîte avea la 1365, ceea ce înseamnă un district mic, după patru decenii, la 1404, ajunge la 13—15 sate, deci un district spre mediu, pentru ca la începutul sec. XVI să devină un district mare cu cele 36 de sate. La începutul sec. XVI districtul Icuș aparținea domeniului cetății Hunedoara, iar cele 267 familii plăteau o taxă de 142 fl. și alți 184 fl. drept cens, precum și 106 cîble de cereale.

Cele șase districte: Mănăstur, Margina, Bujor, Sudriaș, Firdea

⁸⁶ Pesty Fr., *Krassó vármegye története*, I, p. 72, III, p. 117, 370, 371, 482; IV, p. 195—196.

⁸⁷ Pesty Fr., *op. cit.*, vol. III, p. 370—371; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, vol. I. 2., p. 104.

și Icuș mai sînt unite și prin situația specială pe care o au o lungă perioadă de timp, de la începutul sec. XVI pînă în deceniul 4 al secolului: sînt apartenențe exterioare ale domeniului Hunedoarei, deși situate în comitatul Timiș. Despre districtele Margina și Mănăstur se știe că au fost integrate domeniului cetății Hunedoara încă de Iancu de Hunedoara, probabil în timpul voievodatului său, adică după anul 1441. Nu se cunoaște perioada cînd au fost integrate celelalte districte domeniului Hunedoarei, poate tot în timpul voievodatului lui Iancu de Hunedoara. Se știe însă despre districtul Icuș că la 1439 a fost zălogit lui Iancu de Hunedoara pentru suma de 4.000 fl.; de asemenea se știe anul donației, 1440, a districtului Bujor lui Iancu de Hunedoara, iar la 1454 i se confirmă lui Iancu de Hunedoara stăpînirea asupra districtelor românești (*districtus walachales*) Sudriaș, Bujor, Mănăstur și Jupani din comitatul Timiș⁸⁸. Poate fi aceasta data integrării tuturor celor șase districte între pertinențele exterioare ale domeniului Hunedoarei. Oricum, la 1506, erau integrate toate șase.

La 1506 castelele și districtele: Firdea (*districtus Therd*) cu 17 sate; districtul Icuș (*districtus Ikusvideke*) cu 36 de sate; castelul, tîrgul și districtul Mănăstur (*pertinentia Monostor*) cu un tîrg și 13 sate; districtul Sudriaș (*districtus Zwgyawideke*) cu castelul și 8 sate; districtul Bujor (*districtus Bosorwydeke*) cu tîrgul și 24 sate; districtul Margina (*pertinentia Marsina*) cu un tîrg și 36 de sate.

Peste 4 ani, la 1510, situația este exact cea din 1506: toate cele șase districte, cu același număr de sate, fac parte din pertinențele exterioare ale domeniului cetății Hunedoara. Și de asemenea la 1512.

Hotărîrea dietei din 1518 de a le integra comitatului Timiș nu schimbă situația, districtele respective continuînd să facă parte din pertinențele exterioare ale domeniului Hunedoarei. Chiar la dieta din 1518 unde s-a discutat statutul districtelor respective, cnezii din districtele Margina și Mănăstur l-au însoțit pe castelanul de la Hunedoara. Districtele respective continuă să figureze în registrul localităților domeniului Hunedoarei, cu numărul de sate și al familiilor de iobagi în fiecare sat. Lipsește districtul Icuș, ori din greșeala conscriptorului, ori nu mai făcea parte dintre pertinențele exterioare ale domeniului Hunedoarei.

Potrivit registrului amintit și tabelului întocmit pe baza lui, la 1528—1529 aparțineau pertinențelor exterioare ale domeniului Hunedoarei: districtul Margina (*pertinentia Marsina*), cu tîrgul

⁸⁸ Z. Păclișanu, *op. cit.*, p. 22—24.

Margina și 32 de sate cu 350 familii iobăgești; districtul Firdea (*pertinentia Twerd*) cu 13 sate și 114 familii iobăgești; districtul castelului Mănăstur (*districtus castelli Monostor*) cu tirgurile Mănăstur și Gladna și 13 sate cu 143 familii iobăgești; districtul Bujor (*pertinentia Bosor*), cu tirgul Bujor cu 20 de sate și 126 familii de iobagi; districtul Sudriaș (*pertinentia Sugdya*) cu nouă sate și 71 familii iobăgești.

Situația iobagilor din districtele respective nu era ușoară. Dimpotrivă, greutățile și răutățile erau greu de suportat, încît iobagii erau gata să se răscoale, cum se afirmă despre cei din districtele Margina și Mănăstur la 1532⁸⁹.

Districtul Bel (*districtus Bel*), între Lugoj și Timișoara, e menționat documentar la 1371—1372, cînd un sat al acestuia dădea șase oameni pentru lucrări la cetatea Orșova. Pînă la sfîrșitul sec. XIV documentele cunoscute nu-l mai menționează ca district, dar, firește, a continuat să ființeze cu acest statut. În sec. XV districtul Bel este mai favorizat de documente care-l menționează de mai multe ori. Mai întîi la 1400 în legătură cu niște moșii ale fiilor cnezului Neacșu (*Nexe*) aflate în districtul Bel (*districtus Belvydyke*) și din nou la 1403, tot cu prilejul împărțirii de moșii, e menționat ținutul sau districtul Bel (*in quoddam tenutum seu districtum Belvydyke*). Pentru ca la 1415—1416 să fie menționate din nou niște sate în districtul Bel (*in districtu Bel*), iar la 1467 alte moșii în districtul Bel (*in districtu Bel*) sînt în discuție⁹⁰.

Districtul Chery (*districtu Chery*), situat și el între Lugoj și Timișoara, este menționat documentar la 1371—1372, cînd trimitea 18 oameni la lucrările de întărire a cetății Orșova, ceea ce însemna destul de mulți în comparație cu alte localități. Importanța districtului Chery e confirmată și de numărul relativ mare de sate, de la 6 în 1387 la 62 de sate în 1459, maxima sa dezvoltare, se pare, deoarece la 1473 nu mai avea decît 23, iar în 1507 numărul sateilor sporește la 31⁹¹.

În Cimpia Timișoarei existau de asemenea trei districte. Cel

⁸⁹ Situația celor 5—6 districte bănățene ce făceau parte dintre pertinențele exterioare ale domeniului cetății Hunedoara la I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul sec. al XVI-lea*, București, 1973, p. 1—7, 17—18, 20—21, 23, 25, 26—28, 40—42, 49—50, 146, 150—153, 156—158, 175—177, 181—182, 217, 233, 267—268.

⁹⁰ Pentru districtul Bel a se vedea *Documenta Valachorum*, p. 240; Ortway T., Pesty Fr., *Oklevélek Temesvármegye és Temesvárváros története*, vol. I, Pojón, 1894, p. 333; Csánki D., *op. cit.*, vol. II, p. 26.

⁹¹ *Documenta Valachorum*, p. 243; Milleker B., *Délmagyarország történelmi földrajza*, Timișoara, 1894, p. 149.

mai însemnat pare să fi fost *districtul Beregsău*, cu centrul la Beregsăul Mare. Cea dintîi menţiune documentară a acestui district este din anul 1387 în legătură cu o mişcare a nobilimii împotriva regelui Sigismund de Luxemburg în care a fost antrenată o mare mulţime a românilor din districtul Beregsău (*gentem grandem olachalem... agregantem in districtu de Beregzow*). Adunată, mulţimea „perfidă a ungurilor, sîrbilor şi românilor“ în districtul Beregsău (*in districtu de Beregzow fallerata caterva Hungarorum, Sclavorum et Olachorum*) a fost înfrîntă, iar răsplata pentru învingător a fost un domeniu⁹². Era un district românesc în raport de marea majoritate a românilor, cum rezultă din primul document, din 2 iunie 1387, alături de care mai locuiau şi unguri şi sîrbi, cum se menţionează în al doilea document, din 10 august, acelaşi an. Districtul Beregsău, fireşte, nu s-a născut nici la 1387, prima sa menţiune documentară, şi nici nu a dispărut la acea dată, chiar dacă documentele nu-l mai amintesc ulterior.

Puţine lucruri cunoaştem despre *districtul Borzlyk* (*districtus Borzlyk*) din Cîmpia Timişoarei. Menţionat în documente mai întîi în 1456, districtul Borzlyk îşi avea centrul în oraşul omonim, menţionat ca oraş în 1471. În acel an districtul Borzlyk avea 30—35 de sate în comitatele Timiş şi Arad. Ultima menţiune documentară a districtului Borzlyk e din anul 1510, cînd avea 22 sate⁹³. Era un district de mărime peste mijlocie ca număr de sate şi prin poziţia sa geografică, la înfrîngerea cîmpiei cu zona colinară.

Prielnică pentru organizarea şi dezvoltarea districtelor româneşti a fost zona colinară dintre riurile Timiş şi Bîrzava. Aici fiinţau trei districte destul de importante: Duboz, Sculea şi Caran.

Cel mai important era *districtul Duboz*, în care-şi aveau moşiile urmaşii lui Dan Românul (*Dan Olachus*) de Duboz la 1369. La 1410, cînd nepoţii lui Dan îşi împart averea, districtul Duboz (*districtus Doboz*) avea 44 de sate, care în timp de o jumătate de secol, în 1462, sporiseră la 67 sate⁹⁴. Era unul din cele mai mari districte şi mai important, atît prin numărul mare de sate, 44—67, între 1410—1462, cît şi prin poziţia sa geografică, în apropierea, spre sud-est, de Timişoara.

Mai modest este *districtul Sculea* (*districtus Ozkola*) din zona colinară de la nord de riul Bîrzava. Existenţa acestui district, re-

⁹² Hurmuzaki—Densuşianu, *Documente*, I. 2, p. 303 şi Ortway Fr., *op. cit.*, p. 155—161.

⁹³ Csánki D., *op. cit.*, vol. II, p. 16; Milleker B., *op. cit.*, p. 148.

⁹⁴ *Documenta Valachorum*, p. 216; Ortway—Pesty, *op. cit.*, p. 429—430 şi Milleker B., *op. cit.*, p. 173.

lativ modest cu cele 12 sate ale sale menționate la 1466, singura mențiune a districtului însuși⁹⁵.

Dintre districtele, numeroase, din zona colinară de la sud de Bîrzava: Bocșa, Gorenî, Peth și Lypco, doar despre *districtul Lypko (Lupak)*, în mica depresiune cu același nume (?), se cunosc câteva date, foarte puține și acestea. Sînt pomeniți în sec. XV nobilii și cnezii din districtele Ilidia, Lypko și Mehadia (*nobiles et kenezii de Ilyed, Lypko et Mihald districtuum*). Era, deci, un district în comitatul Caraș, un district mic, strîmtorat între două districte mai mari, privilegiate, Ilidia și Mehadia. Probabil că districtul Lypco a fost înghițit de unul din districtele mai mari din vecinătate.

Pe cursul inferior al râului Caraș, într-o zonă depresionară cu deschidere spre Cîmpie, un district important a ființat multă vreme: *districtul Cuești* sau *Găvoșdea*, menționat documentar între 1349 și 1351: moșia Biviniș *in districtu Kuesd*. Peste două decenii, comite de Cuești-Găvoșdea era un voievod cu numele Radu (*Radu Vaywoda comes de Kuesd*). La 1389 districtul Cuești-Găvoșdea era părăsit de locuitori (*districtus Kuesd habitatoribus destitutus*). Ce se va fi întimplat în aceste părți sudice bănățene pentru ca un întreg district să se fi pustii? Răspunsul îl oferă documentele din 1387 discutate în contextul districtului Beregsău: partida nobiliară dușmană regelui Sigismund de Luxemburg, care în aceste părți bănățene era condusă de Ioan de Horvat și care și-a adunat o mare armată, formată mai ales din mare mulțime de români din districtul Beregsău, vecin cu districtul Cuești-Găvoșdea. Armata Horvaților a fost învinsă și românii au suferit mare distrugere și măcel. În rîndurile oastei nobiliare vor fi fost, fără îndoială, și români din districtul Cuești-Găvoșdea dintre care mulți vor fi căzut în luptă, alții pedepsiți cu închisoarea, cei scăpați cu viața și din cei rămași acasă, iar alții, împreună cu familiile lor, vor fi părăsit de frică districtul și se vor fi așezat în alte districte, în primul rînd în al Carașovei și al Bîrzavei. Pe de altă parte expresia „părăsit de locuitori” nu trebuie înțeleasă că a rămas pustiu, ci că o mare parte și poate oficialitatea l-a părăsit din cauzele amintite; dacă ar fi rămas pustiu s-ar fi folosit expresia *desertus*. Ipoteza e adevărată chiar în anul următor, 1390, cînd sînt menționați mai mulți români din pertinențele cetății Cuești (*de pertinentys castri Kuesd*) în litigiu cu nobilii Himfi, precum și cnezul Bogdan în litigiu cu niște nobili. *Pertinentys castri Kuesd* înseamnă apartenențele, adică satele ce formau domeniul cetății Cuești și care, de fapt, însemnau dis-

⁹⁵ Csánki D., *op. cit.*, p. 54.

trictul Cuesti-Găvoșdia. După cum același înțeles îl are și cuvântul *terra Kuesd* folosit într-o scrisoare a papei din 1433. E verosimilă ipoteza slăbirii districtului Cuesti-Găvoșdia din cauza numeroaselor frământări și lupte interne, la care, din deceniul 4 al sec. al XV-lea, se adaugă și repetatele invazii otomane prin vadul de la Dunărea bănățeană. Districtul Cuesti-Găvoșdea slăbit, va fi fost integrat în vreun district megieș: Carașova sau Bîrzava, dar nu e dovedit prin nimic devenirea districtului Cuesti, districtul Bîrzava⁹⁶. Centrul districtului era în cetatea Cuesti, pe domeniul căreia trăiau numeroși cnezi, cum era cnezul Neacșu (*Nexse kenezius*) la 1370⁹⁷.

La vărsarea Carașului în Dunăre documentele menționează un *district Horom*. O singură mențiune, din 1444, îi atestă existența trecătoare când se amintește de un târg pustiu românesc (*opidum desertum valachicale*) Keowzeg în districtul (*in districtu*) Horom. Regele Vladislav I îl dăruiește unui nobil în condițiile obișnuite în districtul românesc al Mehadii⁹⁸. Apărut într-o perioadă critică, bintuită de continue invazii otomane, districtul Horom, împreună cu alte asemenea lui din aceleași părți dunărene răvășite: Liubcova, Drencova și Sviniața, își vor încheia viața efemeră, fără să lase urme deosebite pentru a fi menționate în izvoare.

9. DISTRICTELE ZĂRĂNDENE

Mureșul despărțea Banatul de Țara Zarandului, o zonă propice prin condițiile sale geografice, ființării și supraviețuirii mai îndelungate a instituțiilor românești, districtele. Țară a cnezilor și voievozilor, era în același timp și țară a districtelor, așa cum erau și Țara Severinului și a Hațegului, a Bihorului și alte țări mai cuprinzătoare ca spațiu geografic. Altele, tot atât de cuprinzătoare sau mai modeste ca perimetru geografic, au format un singur district, cum au fost Maramureșul, Chioarul, Rodna sau Năsăudul, Făgărașul, Amlașul, Oașul, ș.a.

⁹⁶ P. Binder, *Localizarea districtului român bănățean Cuesti o veche organizație a populației băștinașe*, în „Anuarul institutului de istorie” din Cluj, VII, 1964, p. 322—325 pentru a-și dovedi teza cu privire la transformarea Cuesti în Bîrzava, săvârșeste numeroase greșeli de tot felul, fără să poată convinge nici chiar cu asemenea „argumente”.

⁹⁷ Pesty Fr., *Krassó vármegye*, III, p. 62—63, 105; Z. Păclișanu, *Vechile districte românești*, p. 22—23.

⁹⁸ Z. Păclișanu, *op. cit.*, p. 23.

Deși perimetrul Țării Zarandului nu era foarte mare, datorită fragmentării sale depresionare s-au format mai multe districte, numeroase în raport de întinderea comitatului Zarand. Spre regretul nostru și al tuturor celor ce doresc să cunoască această instituție politico-administrativă românească, districtul, nu sînt sprijiniți de cercetarea acesteia (a instituției) în Țara Zarandului, așa cum au fost cele pomenite pînă acum. Cele cîteva mențiuni documentare nu permit cunoașterea nici a începuturilor, nici a vieții și nici a sfîrșitului existenței lor.

Cea dintîi mențiune documentară a șase dintre districtele zărandene este din 1390. Se donau comitelui de Timiș cinci sate și șase districte românești (*districtus olachales*): Hălmagiu, Căpilna, Virfurile, Izvorul Crișului, Arăneag și Cladova⁹⁹.

Districtul Cladova (districtus Kaladva) era la nord de Mureș, la marginea apuseană a zonei depresionare a Zarandului;

Districtul Arăneag (districtus Aranagh) era situat într-o altă depresiune nord-vestică a munților Zarand;

Districtul Căpilna (districtus Kapolna) era așezat la sud de Crișul Alb în zona depresionară și colinară de la marginea nordică a Munților Zarandului și avea vreo 30 de sate în 1340, vreo 45 de sate în 1439. Districtul Căpilna exista și la 1501, cînd era proprietatea familiei Báthory;

Districtul Virfurile (districtus Chych) se găsea pe malul nordic al Crișului Alb, într-o zonă de cîmpie, pe valea Crișului, continuat în zona colinară.

Districtul Hălmagiu (districtus Halmag) continua, în direcția sud-estică, districtul Virfurile, așezat într-o zonă de cîmpie pe malul nordic al Crișului Alb. La 1444 districtul Hălmaj e din nou pomenit aparținînd domeniului cetății Siria;

Districtul Izvorul Crișului (districtus Keresfew) continuă spre sud-est, spre Izvoarele Crișului Alb, districtul Hălmagiu în condiții geografice similare celorlalte două districte, adică într-o zonă de cîmpie deschisă de albia Crișului Alb, continuată spre nord de o zonă colinară.

În prima jumătate a sec. al XV-lea numărul districtelor românești zărandene sporește cu alte două: Crișul Alb și Ribița.

Districtul Crișul Alb (districtus Fejerkeres), menționat documentar la 1404, era așezat într-o depresiune străbătută de cursul inferior al Crișului Alb. Își avea centrul probabil în Baia de Criș, ceea ce explică numele lui odată ca districtul Baia de Criș. Nu va fi fost oare identic sau succesor al districtului Izvorul Crișului, mențio-

⁹⁹ *Documenta Valachorum*, p. 394—398.

nat la 1390? Așezarea geografică a districtului Izvorul Crișului și a districtului Baia de Criș, spre izvoarele Crișului Alb, corespunde.

Districtul Ribița (*districtus Ribicza*), menționat documentar la 1444, era așezat într-o altă depresiune, în partea estică a comitatului Zarand, și-și avea centrul, probabil, la Criscior¹⁰⁰.

Districtele românești zărândene se bucurau de relativă autonomie din punct de vedere militar și mai ales judiciar. Uneori obștile în frunte cu cnezii și voievozii lor refuză îndeplinirea unor obligații feudale, invocând vechile libertăți¹⁰¹.

Districtele zărândene erau conduse de voievozi, ajutați de sfatul bătrînilor și al cnezilor. Uneori, ca în cazul familiei Moga, se creează o adevărată dinastie voievodală cu o influență și o autoritate necontestate în întreg Zarandul; sau voievozii (jupanii) Ladislau și Miclăuș, ctitorii bisericii din Ribița și voievozii (jupanii) Balea și Laslău, ctitorii bisericii din Criscior.

10. DISTRICTELE BIHORENE

Bogat în districte, în măsura bogăției în voievodate și cnezate, era Bihorul. O „țară“ a voievozilor și a cnezilor și a districtelor conduse de cnezi și de voievozi. Cea mai mare densitate a cnezațelor și voievodatelor bihorene era în zona Crișului Negru și tot aici erau și cele mai importante districte.

Cunoașterea districtelor bihorene este favorizată într-o măsură relativ mai bună în comparație cu Zarandul, de exemplu, datorită unor izvoare importante ce le amintesc: *Statutele capitlului din Oradea* de la 1374 și unele conscripții urbariale din a doua jumătate a sec. XVI. Deși importante, aceste izvoare sînt nevalorificate din punctul de vedere al instituțiilor politico-administrative, districtele.

Districtul Beiușului, cel mai important și ca mărime și ca organizare social-juridică sub forma voievodatului, precum și ca organizare politico-administrativă sub forma districtului, ocupa un teritoriu întins de o parte și de alta a cursului mijlociu al Crișului Negru, într-un culoar relativ larg, udat de albia acestuia și a afluenților săi. Pe lîngă zona de șes a albiei Crișului Negru și a afluen-

¹⁰⁰ *Documenta Valachorum*, p. 398; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 433—434, 698; Csánki D., *op. cit.*, I, p. 723; A. Căciora și F. Glück, *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, p. 160—161; V. Eskenasy, *Hălmağıul, sat medieval din Țara Crișului Alb (sec. XIV—XV)*, în „Ziridava“, V, 1975, p. 75.

¹⁰¹ O. Greffner, *Cetatea Șiria. Contribuții monografice*, Arad, 1976, p. 21.

ților acestuia, districtul Beiuș mai cuprindea și zonele colinare împrejmuitoare, pînă la depresiunile Munților Bihorului, spre est, ale Munților Pădurea Craiului, spre nord-est, iar spre nord pînă la albia largă formată din vărsarea unor afluenți în Crișul Negru. Dacă păreriile unor cercetători, care cuprind în districtul-provincie Beiuș și cercurile (*videkek*) Vașcău, Ceica și Deliu sînt reale, înseamnă că districtul Beiuș era de mărimea unui comitat mai mic¹⁰².

Centrul districtului, Beiușul, amintit la sfîrșitul sec. XIII și mereu în cele următoare, la 1441 avea statut de oraș liber (*libera civitas*), dar peste zece ani era doar tîrg (*oppidum*).

Ca district este menționat de-abia la 1442 și atunci sub numele de provincie (*provincia*) Beiuș. Era, poate, mai mult decît un district obișnuit, era o „provincie“ din punctul de vedere al raporturilor cu episcopia catolică din Oradea, deoarece făcea parte din domeniul acesteia. O *provincia nostra* (a episcopiei), cum o caracteriza episcopul orădean la 1444. Și cum o vor caracteriza episcopii următori de mai multe ori în sec. XV: *ipsa provincia, incolae fatae provinciae, Walachi praelibatae provinciae, Vaida et provincialis provinciae* etc. O „provincie“ cu un scaun de judecată format din voievod sau vicevoievod și 12 cnezi, asemenea scaunelor de judecată a celorlalte districte românești. Cu un protopop al românilor din districtul Beiuș (*archidiaconus presbyterorum nostrum valachalium de pertinentiis Belenyis*). În același an cînd se menționează protopopul din „pertinențele“ Beiușului, acestea erau numite, așa cum erau în realitate, district, într-un document de caracter fiscal: unele drepturi pentru vierii *in districtu Belenyis*.

Populația districtului Beiuș era formată în mare majoritate din români, potrivit datelor lui Györffy I., pentru anul 1600: cercul Vașcău 93% români și 7% unguri, plasa Beliu 84% români și 16% unguri¹⁰³.

Districtul Suplac ființa la marginea de nord-vest a districtului Beiuș, la ieșirea din zona depresionară și înspre întinsul cîmpiei Călacei. Cea dintîi mențiune documentară a districtului Suplac (*districtus vero Zeplak*), ce făcea parte din domeniul capitlului episcopiei din Oradea, este chiar în statutele acestuia din 1374. În aceleași statute este caracterizat alternativ fie district (*dis-*

¹⁰² Györffy I., *Dél Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyed felszász év óta*, Budapest, 1915, p. 32 și tabelul de la sfîrșit.

¹⁰³ Bunyitay V., *A váradi püspökség története*, I, p. 340, II, p. 300—303; Györffy I., *op. cit.*, l.c.; Z. Păclișanu, *op. cit.*, p. 24.

trictus), fie pertinentă (*pertinentia*). Era format, la acea dată, districtul Suplac, din trei sate ungurești și 9 sate românești, adică 12 sate; în sec. XVI avea 15 sate românești și trei ungurești. La 1591 e amintit cu traducerea districtului în limba maghiară (*widek*). Centrul districtului era în așezarea Suplac, care în sec. XVI obține statut de târg (*oppidum*)¹⁰⁴.

Numeroase alte districte ființau în Țara Crișurilor, existența cărora e menționată în urbariile din sec. XVI, dar care și în veacurile anterioare poate fi socotită o certitudine deoarece este greu de închipuit că s-au născut doar acum. Urbariul orașului Oradea din 1581—1600 menționează un număr relativ mare de districte în comitatul Bihor, cu obligațiile lor față de oraș.

Districtul Coleșerul Mic (districtus Kiskeresor, Kisköleser), menționat în urbariile cetății și orașului Oradea între 1581—1600, dar care încă la 1332 era un arhidiaconat, iar la 1481 centrul „districtului”, avea statut de târg (*oppidum*), așezat în Cimpia Salontei și avea între 14—34 sate datoare cu dijme pe seama cetății.

Districtul Călata de Mijloc (districtus Kozepkalatha), așezat în Cimpia Oradiei, e menționat în urbariile domeniului cetății de pe Crișul Repede între 1581—1589 cu obligația de dijme față de cetate.

Districtul dintre Crișuri sau dintre cele două Crișuri (districtus Körösköz sau Kettkörösköz), menționat între 1581—1599, cu 14 sate, avea mai multe apartenențe românești (*pertinentiae valachales in districtu Kettkörösköz*): Suplac cu 11 sate, Cărăndeni 8 sate, Cărăsău 7 sate, Rogoz 6 sate și Balom 5 sate, ceea ce însemna în total 37 sate. După așezarea pertinentelor, districtul dintre Crișuri putea fi în sud-vestul Bihorului.

Districtul Tileagd (districtus Thelegd), menționat între 1581—1600 era așezat pe valea Crișului Repede, într-o largă albie pe cursul mijlociu al acestuia, obligat la dijmă din vin și din grîne.

Districtul (districtus) Cherbal, menționat la 1581, era dator cu dijme în grîne¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Bunyitay V., *A váradi káptalan legrégibb statutumai*, Oradea Mare 1886, p. 36—37, 51, 57, 72; L. Borcea, *Voievodatul Borodului*, în „Crișan”, XII, 1982, p. 164—165.

¹⁰⁵ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, vol. I, p. 65, 68, 71, 84, 120—122, 184, 189, 311, 556; vol. II, 30, 32, 34, 36, 792—793, 796, 801, 804—805, 808, 810—812, 815. În urbariile cetății și orașului Oradea mai sînt menționate mai multe „pertinențe” (*pertinentiae*) între 1581—1600: Suplac, Cărăndeni, Carasău, amintite în districtul Körösköz; pertinenta (*pertinentia*) Bel cu 13 sate. Pertinențe care puteau fi, unele, și districte, cum este cazul Suplacului din sud-vestul Bihorului. Uneori districtele corespundeau crâni-

11. ALTE DISTRICTE

În micul comitat al Crasnei, cu centrul în cetatea Valcău, al cărei domeniu era format din nouă sate românești la 1341 și din 32 de sate în sec. XV, exista un *district al Valcăului*, caracterizat însă într-un document din 1391, așa cum s-a întâmplat, de altfel, în alte multe cazuri, cu alte districte, — comitatul (*comitatus*) Valcăului¹⁰⁶.

Înaintind spre nord, în comitatul Satu Mare, documentele menționează trei districte. Cel dintii este *districtul Arduș* (*districtus Erdewd*), menționat mai întâi în documente la 1378, cu ocazia donației districtului Chioarului fraților Balce și Drag, afară de districtul (*excepto districtu*) Arduș. La 1392 districtul Arduș avea zece sate românești (*possessiones olachali*). Districtul Arduș era așezat la ieșirea din depresiunea Codru spre Cimpia Someș, la sud de Satu Mare¹⁰⁷.

La nord-est de Satu Mare, nu departe de acest oraș, documentele vremii menționează, la 1381, existența *districtului Medieș* (*districtu Megyes*). Districtul avea 20 de moșii la 1385 și 1393, locuite de iobagi români (*iobagiones et olași... în districtu Megyes commorantes*). Centrul districtului era în cetatea Medieșul Aurit, despre care se spune că odinioară a fost luată de regele ungar și de văduva Ecaterina din mâinile românilor (*de manibus valachorum et scismaticorum*). Cercetările mai noi au ajuns la concluzia că evenimentul s-ar fi petrecut la sfârșitul sec. XI, când cetatea Medieș aparținea românilor „schismatici”¹⁰⁸.

Un district era și Țara Oașului (*districtus sau contrata Awas*), menționată într-un document din 1406. Așezat în colțul nord-vestic

ciilor sau crâiniile (*krajnikság*) districtelor: Bursești, Burda, Hîrșești. Un *district Lunca* pare să fi existat pe valea Gepîșului.

¹⁰⁶ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 669—672; *Bánffy család oklevéltár*; I, p. 433, II, p. 197; Csánki D., *Magyarország történeti földrajza*, I, p. 580—586.

¹⁰⁷ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2., p. 345—346 și *Documenta Valachorum*, p. 279—280.

¹⁰⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 292; *Documenta Valachorum*, p. 453, A. Tăutu, *Vechimea românilor din Țara Oașului*, în „Buna Vestire”, Roma, 1966—1967, p. 13—16; Fr. Páll, *Românii din părțile sâtmărene (Ținutul Medieș în lumina unor documente din 1377)* în „Anuarul Inst. de istorie”, Cluj, XII, 1969, p. 7—33.

al Transilvaniei, era format din 28 sate la 1406, cu centrul la Ne-grești.

Intr-o zonă depresionară, de la izvoarele Crișului, în evul mediu mai exista un district românesc, al Călatei (*districtu Kalothazeg*), în frunte cu voievozi români (*wayvoda walachalis de Kalotha*). Este menționat mai întâi în documente la 1468. Ca și celelalte districte românești, nici al Călatei nu s-a născut la 1468 și nici nu a murit în anul pomenirii lui documentare¹⁰⁹.

Înaintind spre munte, documentele din sec. al XIV-lea au păstrat numele *districtului Abrud* (*districtus terrae Obrugh*) împreună cu minele de aur de la Zlatna¹¹⁰.

În aceleași părți montane, la 1352 este menționat un *district al muntelui Tibru* (*districtus monte Tibri*).

Și câte alte districte românești au existat în răstimpul dintre sec. XII—XVI care nu s-au învrednicit, însă, de mențiune în documentele cunoscute și câte în cele pierdute? Numărul lor se cuvine asociat de îndată cu al instituțiilor social-juridice, cnezatele și voievodatele, deoarece districtele nu erau decît instituțiile politico-administrative ale aceluiași realități.

Față de această realitate concretă, demonstrată cu sute de exemple de pe întreg cuprinsul Transilvaniei, cît de tendențioase sînt afirmațiile că districtele românești s-au născut în Caraș-Severin, în Hunedoara, în alte părți ale Transilvaniei, introduse pe furis, ca marfă străină, de contrabandă, favorizate de stările tulburi, anormale din țară, fără să fi fost remarcate și fără puțința de a fi împiedicat procesul de organizare și consolidare a lor din partea cuiva¹¹¹. Cei ce folosesc asemenea limbaj cu totul străin sobrietății științifice, se înșală crezînd că țin loc de dovezi și argumente neadevărurile. Statul ungar și oficialitatea în general ar fi putut ușor împiedica și pătrunderea și mai ales organizarea și consolidarea districtelor. Nu a putut însă împiedica și nici desființa asemenea instituții ca și pe altele, numeroase și puternice, cnezatele și voievodatele, deoarece, ca și acestea, districtele s-au născut în Transilvania, au fost create de populația autohtonă, totdeauna în majoritate absolută, care le-a organizat, consolidat și apărut cu putere, fiind adînc înrădăcinate în conștiința sa.

¹⁰⁹ Csánki D., *op. cit.*, V, p. 367, 421, 423, 621.

¹¹⁰ *Urkundenbuch*, II, p. 263.

¹¹¹ Szentkláray J., *Krassó vármegye Oshajdana*, Budapest, 1900, p. 110.

SCAUNELE SĂSEȘTI ȘI SECUIEȘTI

Cea dintii problemă ce pretinde o lămurire este originea scaunelor celor două etnii colonizate de regii arpadieni, pe la mijlocul sec. al XII-lea, în Transilvania: sașii și secuii. În cazul secuilor, o parte a istoriografiei care s-a ocupat cu această problemă a fost înclinată să recurgă la explicații etimologice: secui în limba maghiară *Székel-yek*, scaune în limba maghiară *székek*. Deci *Székely* = *szék* sau *székelyek* — *székek*. Cercetările mai noi au ajuns la alte concluzii care le anulează pe cele dinainte. Numele secui derivă din cuvântul turec *szkil sikil*, cu înțelesul de oameni de neam ales, deoarece secuii înșiși sînt rămășițe ale unor etnii din neamul turec¹.

La așezarea lor în Transilvania, secuii mai trăiau într-o formă de tranziție între cea tribală și pe neamuri („generații“), împărțite pe „ramuri“, o formă a organizației gentilice. Nu aveau deci vreun fel de organizare politico-administrativă în scaune.

Colonizați în același timp și în același scop, sașii, populație de origine germană, la așezarea lor în Transilvania erau organizați în obști cu o structură complexă: obști simple, care se organizau pe uniuni de obști, de cîte zece (*Zehnschaften*), acestea într-o sută (*Hundertschaften*)². Nici sașii deci nu cunoșteau instituția politico-administrativă în scaune. Cum se explică, așadar, organizarea scăunală a sașilor și secuilor cînd nici una din cele două populații la așezarea lor în Transilvania nu o cunoșteau? Și nu numai la așezarea lor, pe la mijlocul sec. XII, dar le-au trebuit mai mult de un secol pentru a o descoperi și adopta.

S-a formulat părerea că organizația politico-administrativă a sașilor și secuilor în scaune și-ar avea originea în scaunele de judecată (*sedes iudiciaria*), existente în Ungaria medievală. Prin extinderea sensului, termenul s-a extins asupra întregului ținut

¹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 107.

² *Ibidem*, p. 123.

supus unui scaun de judecată. La 1424 este menționat chiar un „scaun“ al cumanilor, în comitatul Cenad³.

O părere asemănătoare a fost formulată recent, potrivit căreia, întrucît o dată cu scaunele secuiești apar și cele săsești, și ceva mai tîrziu cele românești, se afirmă că împărțirea pe scaune s-a datorat puterii centrale, în legătură cu activitatea de reorganizare a lui Carol Robert. Modelul este căutat în partea vestică a Ungariei, unde părți din comitate erau numite scaune, precum și instituțiile judecătorești și administrative ale unor categorii sociale privilegiate (nobilii cu suliți din Szepes, cumanii, iazigii)⁴.

Asemenea păreri, afirmate, dar nedovedite, nu pot fi acceptate fără rezerve. Cea dintîi se referă la scaunele secuiești. Secuii, atașați ungarilor la așezarea lor în Panonia, deci la sfîrșitul sec. IX, au trăit împreună o lungă perioadă de timp, vreo două secole, pînă la sfîrșitul sec. XI. Și totuși, cînd au pătruns, treptat, în Transilvania, pe măsura înaintării statului feudal ungar, alte două secole, secuii nu au adus cu ei și nu și-au însușit nici după aceea, alte două secole, organizarea scăunală sub influența „scaunelor de judecată“, părți din comitate. Comitate existente în Ungaria și la sfîrșitul sec. XI, cînd secuii au părăsit Cîmpia Panoniei și în Transilvania, în timpul înaintării lor, cu popasuri relativ îndelungate. Iar „puterea centrală“ a așteptat trei secole pînă să introducă instituțiile scăunale din comitate și la secui!

Aceleași rezerve se potrivesc și în legătură cu organizarea scăunală a sașilor. Cele dintîi grupuri de germani au fost colonizate de regele Geza II pe la mijlocul sec. al XII-lea, pe baza unei înțelegeri care nu s-a păstrat în forma ei originală, ci a fost cuprinsă într-o diplomă privilegială din 1224, acordată deci mai tîrziu cu vreo șapte decenii. Colonizările de germani au continuat timp de un secol. Și nici la așezarea primelor grupuri și nici la așezarea celorlalte, „puterea centrală“ nu le-a impus organizarea scăunală, cu toate că în Transilvania existau comitate cu scaune de judecată și nici nu au fost influențați de existența acestora, chiar în teritoriile de așezare ale sașilor. Iar diploma andreană din 1224 vorbește de existența, la acea dată, a comitatelor în teritoriile de colonizare săsească, instituții politico-administrative introduse într-adevăr de puterea centrală, de regalitatea ungară în Transilvania. Dar această putere centrală nu numai că nu consolidează instituția comitatensă a sașilor, ci o desființează, păstrînd-o doar la Sibiu, transformată în curînd în „provincie“.

³ *Istoria României*, vol. II, p. 267.

⁴ *Erdély története*, Budapeșt, 1986, vol. I, p. 633—634.

Scaunele săsești menționate în documente abia după aproape opt decenii, putînd, firește, exista și mai înainte de data menționării lor, dar nu mai devreme de 1224.

Cît privește scaunul cumanilor din comitatul Cenad, nu ar trebui să se uite unde era acest comitat și întinderea sa mare la început, care cuprindea și multe districte românești și scaune de judecată.

Față de asemenea „teorii“ lipsite de orice temei, se cuvine căută o altă explicație, mai plauzibilă în legătură cu originea, forma de organizare și numele instituțiilor politico-administrative ale sașilor și secuilor, scaunele, mult asemănătoare, ca urmare a dezvoltării lor paralele, fără a se putea atesta o influență certă dintr-o parte sau alta. Gîndurile, în mod logic, se îndreaptă spre o influență a unor instituții preexistente în teritoriile de așezare și colonizare a sașilor și secuilor. Instituții preexistente în aceste teritorii nu puteau fi decît ale populației băstinașe, românești: districtele, instituții politico-administrative și corespondentele acestora, ca instituții social-juridice, scaunele de judecată⁵. Ale românilor, care la 1210, împreună cu sașii, secuii și pecenegii făceau parte din oastea comandată de comitele de Sibiu, Ioachim (*rex ipse Jwachinum comitem Scibiniensem associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis in subsidium transmisit*), în expediția împotriva Vidinului. Ce i-ar fi îndemnat pe sași să colonizeze alte populații în teritorii dăruite mai înainte exclusiv lor? Și cum ar fi putut rămîne pustii teritorii atît de roditoare și de frumoase? Firește că nici nelocuite nu erau acele pămînturi și nici populate numai de sași după așezarea lor. Erau locuite de românii băstinași, de rămășițe de pecenegi, de noii colonizați, sașii și secuii. De românii cărora, la 1223, li se răpește o întindere apreciabilă de pămînt (*terram... exemptam de Blaccis*), care este dăruit mănăstirii

⁵ Nici un cercetător obiectiv nu credea și nu crede în „locurile pustii“ în care ar fi fost colonizați secuii, sașii sau cavalerii teutoni în sudul și estul Transilvaniei. Încă istoricul ungar de la sfîrșitul sec. al XVIII-lea, Iosif Benkő afirma că locurile acelea nu erau cu desăvîrșire pustii (*loca ea non erant penitus desertia*). I. Benkő, *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus*, vol. I, Claudiopoli, 1834, p. 79; I. K. Schuller, la rîndul său, afirmă că un „desertum“ nu exclude chiar toată populația, ci numai cultivarea regulată a terenului. I. K. Schuller, *Siebenbürgen*, 1840, p. 70. Iar G. A. Schuller recunoaște și el că teritoriul dăruit sașilor a fost cel puțin în parte cultivat de români. G. A. Schuller, *Aus der Vergangenheit der Siebenbürgisch-Sächsischen Landwirtschaft*, Sibiu, 1895, p. 12—13. În sfîrșit, istoricul ungar Kiss B., spune că „am rătăci dacă am crede că aceste colonizări germane s-ar fi făcut pe un teritoriu cu totul pustiu și nelocuit, apoi oaspeții noi ai țării ar fi format o populație compactă și omogenă, neamestecată cu alții. Kiss B., *Az erdélyi szászok múltja vagyani önkormányzatára vonatkozólag*, Alba Iulia, 1900, p. 3—5.

cistercite de la Cîrța⁶. Românii din sud-est, prezenți la așezarea secuilor, au apărut pasurile Carpaților Orientali în fața invaziei tătaro-mongole la 1241 (*Olaci videlicet et Situli passus clauserunt, ut amplius transire non possint*)⁷.

Acești români preexistenți colonizării sașilor și așezării secuilor erau organizați în „tări“, cu instituții social-juridice, scaune de judecată, care judecau după dreptul românesc (*jus valachicum*) sau legea veche (*lex antiqua*) sau obiceiul pământului, cu implicații în toate ipostazele vieții și care au influențat populațiile alogene, transplăntate într-un mediu nou pentru ele, în mijlocul unei populații cu rădăcini adinci în pământul în care s-a născut și a trăit de milenii. În scaunele de judecată românești se cuvine căutată organizarea scăunală a secuilor și sașilor.

1. SCAUNELE SĂSEȘTI

Formarea și organizarea scaunelor săsești este în nemijlocită legătură cu timpul de colonizare a diferitelor grupuri germane⁸. Pare probabil că cele dintii grupuri de coloniști germani, mici ca număr și puțin importante din toate punctele de vedere, să se fi așezat în satele Ighiu, Cricău și Romos, deci în zona sudică a Transilvaniei, între Sibiu și Orăștie, așa cum afirmă un document din 1206. Dar o colonizare mai organizată și mai numeroasă s-a petrecut pe la mijlocul sec. XII pînă în sec. XIII. Cele dintii dovezi mai precise sînt cuprinse într-un document dintre anii 1192—1196. Deci contemporane cu organizarea bisericească, prepozitura din Sibiu, care a avut loc între 1188—1198, cînd sînt amintiți cei dintii sosiți

⁶ Pământul luat obștilor românești se întindea de la riul Olt pînă la rîulețul Arpaș, de aici urcă pe acest rîu pînă la Munți, iar după un timp coboară spre plaiul de la miazăzi pînă la riul Cîrța, de unde ajunge din nou la Olt. *Urkundenbuch*, I, p. 26—27; *Documente privind istoria României*. C. Transilvania, veac. XI, XII, XIII, vol. I, p. 200. Poetul german Niedhart din Reuenthal știa și el că la 1236, în apropierea Romaniei (Imperiul Bizantin) și a Bulgariei locuiesc împreună români, secui, germani și unguri (*Vlachen, Zeckel, Teusche und Unger*), cf. K. K. Klein, *Luxemburg und Siebenbürgen*, în „*Siebenbürgen Archiv*“, vol. 5, 1966, p. 45. Th. Nægler, *Așezarea sașilor*, în *Transilvania*, p. 153.

⁷ *Bruchstücke aus der Weltkronik des Minoriten Paulinus von Venedig*, ed. de W. Holtzmann, Roma, 1926, p. 28—29; N. Drăganu, *Românii în sec. IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, p. 558.

⁸ Problema colonizării de populație germană nu va fi discutată aici decît în raport de organizarea scăunală. Colonizarea propriu-zisă a fost înfățișată în vol. I al *Voievodatului Transilvaniei*, p. 115—130.

(*priores*), alții, veniți mai apoi (*alii*) și toți (*omnes*) „Flandrenses”⁹. Primii coloniști ar fi ocupat doar partea centrală a „provinciei” Sibiu, aproximativ teritoriul prepoziturii (*Ecclesiam Theutonicorum Ultrasilvanorum*), căruia-i aparțineau capitlurile Sibiu, Nocrich și Cincu, „Țara veche” (*Altland*), o fișie la nord de Olt, de la Sibiu la Cincu. Capitlul Sibiului, partea centrală și cea mai însemnată a viitorului scaun Sibiu, ar fi fost format din 7—9 așezări primare, cu centrul la Sibiu, la care s-ar fi adăugat alte 8 așezări — filii (secundare). Capitlul Nocrich, parte principală a viitorului scaun Nocrich, ar fi fost format din trei așezări „primare” și șase așezări „secundare”, iar capitlul Cincu, partea principală a viitorului scaun omonim, încorporează trei așezări „principale” și 16 așezări secundare¹⁰.

Cea mai mare zonă de colonizare săsească din Transilvania a fost „provincia” Sibiu. Afirmația se întemeiază pe un document din 1186 privitor la veniturile regelui Bela al III-lea, întocmit cu ocazia cererii acestuia în căsătorie a fiicei regelui Franței Ludovic XII, Maria Capet: 15.000 de mărci de argint, o sumă foarte mare pentru acele timpuri, venitul anual de la „oaspeții” transilvăneni. Etnia „oaspeților” nu e precizată, astfel că nu se poate ști câți erau „sași” și câți de alt neam și nici din ce parte a Transilvaniei. Nu sînt suficiente temeiuri să fie așezați toți în „provincia” Sibiu¹¹; pot fi aceștia și alții, după cum sub numele de „oaspeți” erau cuprinși și alți locuitori ai Transilvaniei.

În jurul anului 1200 colonizarea a cuprins și teritoriile de la răsărit și apus de prepozitura Sibiului, adică de cele trei capitluri. După cum se precizează în diploma andreiană (*Andreanum*), colonizarea s-a extins spre vest pînă în părțile Orăștiei și spre est pînă la Baraolt, cuprinzînd și pămîntul secuilor din Seps¹² și cu pămîntul Daraus¹³ (*incipiens a Waras usque in Boralt, cum terra Siculorum terrae Sebus et terra Daraus*), toți să fie un popor și să se socotească sub un jude, desființîndu-se din rădăcini toate comitatele, afară de al Sibiului (*unus sit populus et sub uno iudice cen-*

⁹ W. Grandjean, *Die Anfänge der Hermannstädter Propste im Spiegel päpschlicher Urkunden*, în „Siebenbürgische Archiv”, vol. 8, 1971, p. 269, 275; cf. Th. Nögler, *op. cit.*, p. 173—174.

¹⁰ Fr. Teutsch, *Besiedlung des „Alten Landes”*, în „Korrespondenzblatt” vol. 24, 1901, p. 167; K. K. Klein, *Saxonica Septemcastrensis*, München, 1971, p. 30—34.

¹¹ Th. Nögler, *op. cit.*, p. 170.

¹² O. Mittelstrass, *Terra Siculorum terrae Sebus und der sächsische Unterwald*, în „Siebenbürgische Archiv”, vol. 8, p. 1971, p. 88—109, consideră *terra Siculorum terre Sebus* la Sebeș-Alba.

¹³ E. Wagner, *Boralt und terra Daraus*, în aceeași revistă, p. 70—86 le localizau între Rupea și Drăușeni.

seantur, omnibus comitatibus praeter Chybiniensem cessantibus radicitus)¹⁴.

Spre vest, teritoriul viitorului scaun Orăștie a fost colonizat de asemenea mai timpuriu, cam în același timp cu zona Sibiului¹⁵.

Teritoriile viitorului scaun Sebeș și teritoriul viitorului scaun Miercurea au fost colonizate mai târziu, ca o extensiune din zona Sibiului.

Locuitorii (țărani) germani colonizați de cavalerii teutoni în Țara Birsei la 1211, erau organizați în centurii; o centurie cuprindea 3—4 așezări care formau împreună un scaun de judecată. Existau cinci asemenea scaune de judecată în viitorul district al Brașovului: scaunul Brașovului, scaunul Feldioara, scaunul Prejmer, scaunul Râșnov și scaunul Codlea¹⁶.

Alungarea cavalerilor teutoni din Țara Birsei în 1225 nu a însemnat și alungarea țăranilor și meșteșugarilor. Aceștia au continuat să rămână organizați în obști, pe baza cărora se va organiza mai târziu districtul Brașov. În Țara Birsei, după alungarea cavalerilor teutoni au mai fost colonizați și sași, care au întemeiat ori s-au așezat în vreo 15 sate integrate și ele în viitorul district al Brașovului și care proveneau, o parte din provincia Sibiu, prin extensiunea spre est a colonizării săsești, iar altă parte din coloniști aduși ulterior din Germania¹⁷.

După marea invazie tătaro-mongolă din 1241, între măsurile de reorganizare a Transilvaniei a fost și colonizarea altor grupuri de germani, atît pe „pămîntul crăiesc” (*Fundus regius*) din sud-estul Transilvaniei, pe teritoriul viitorului scaun Cinc, cît și în alte părți, în zona Tîrnavelor și de asemenea și în alte zone din sudul, sud-estul Transilvaniei pînă în Țara Făgărașului.

Înspre nord-est, în părțile Reghinului și pe teritoriul viitorului district Bistrița colonizarea de populație germană a avut loc în același timp.

Teritoriul dintre cele două Tîrnave ar fi fost printre cele din urmă colonizate de sași, pe la 1300, organizîndu-se aici cele „Două Scaune” Mediaș și Șeica, și scaunul Sighișoara. Din cele vreo 40 de așezări nobiliare existente în aceste teritorii, doar cinci au fost integrate în „Cele Două Scaune” și în scaunul Sighișoara, altele au fost înființate de noii coloniști.

¹⁴ *Urkundenbuch*, I, p. 34—35.

¹⁵ Th. Năgler, *op. cit.*, p. 174.

¹⁶ G. Bakó, G. Nussbächer, *Hundertschaften und Gerichtsstühle*, în „Neuer Weg” din 27 noiembrie 1974, p. 4.

¹⁷ Th. Năgler, *op. cit.*, p. 185—196.

Colonizarea Podișului Secașelor s-a petrecut din a doua jumătate a sec. al XIII-lea și s-a terminat în sec. XIV. A fost cea mai mare colonizare întreprinsă de greavii sași în afara „pământului crăiesc“, pe teritoriul comitatelor.

Diploma adreiană din 1224 reglementează pentru multă vreme relațiile economice, sociale, politice, militare, juridice și administrative dintre regalitate și sașii din provincia Sibiu. Regele își rezerva un teritoriu însemnat, unde nu se aplica dreptul nobiliar, ci rămânea el seniorul unic, iar coloniștii îi datorau în schimb o sumă însemnată anual și un contingent militar. Se forma, astfel, o comunitate a coloniștilor cu o largă autonomie politico-administrativă și juridică pe baza căreia era interzisă acordarea de moșii nobililor și deci pătrunderea nobilimii în teritoriul „crăiesc“ și aplicarea dreptului feudal. Reprezentanții aleși ai sașilor judecau neînțelegerile dintre coloniști, iar regele intervenea doar atunci când neînțelegerile nu puteau fi aplanate de dregătorii sași aleși.

Diploma adreiană acordată la 1224 și recunoașterea prin aceasta a autonomiei săsești atât de largi, nu este străină de conflictul acut dintre regele Andrei și cavalerii teutoni din Țara Birsei, chiar din acel an¹⁸.

După înfrângerea răscoalei sașilor din 1324, Carol Robert a reorganizat instituțiile politico-administrative ale sașilor. Până la acea dată ei trăiau în patru teritorii deosebite, independente unele de altele (*comitatus* sau *provincia*). Centrul săsesc era mereu în provincia Sibiu. Pentru un control mai eficient, regele a îngrădit, după 1324, sfera de atribuții ale comitelui Sibiului și a împărțit provincia Sibiului în scaune și a numit în fruntea lor dregători, judecători regali în general din familiile de greavi sași credincioși.

La început, instituțiile politico-administrative săsești se numeau „comitate“. Prin reorganizarea din anul 1224 „comitatele“ au fost desființate, cu excepția Sibiului. Era o clauză mai mult formală, deoarece până la acea dată nici nu fuseseră organizate comitate propriu-zise în teritoriile de colonizare a populației germane. Clauza avea valoare mai mult pentru viitor și ea a fost respectată. Celelalte comitate s-au transformat, rînd pe rînd, în scaune (*sedes*), menționate documentar din primii ani ai sec. XIV pînă pe la mijlocul aceluiași secol. Ceea ce nu înseamnă că scaunul respectiv s-a organizat o dată cu data documentului ce-l menționează. Cu certitudine, vechimea scaunelor e mai mare decît a documentului respectiv.

¹⁸ *Ibidem*, p. 185—190.

Din neglijența diacului sau din subestimarea valorii noțiunilor din partea acestuia sau din partea oficialității însăși, chiar și după menționarea scaunelor, uneori acestea mai sînt numite comitate sau districte. Poate fi și o amintire a formei de organizare dinaintea celei scăunale.

Scaunul Sibiu. Numele orașului și după al orașului al scaunului provine de la râul care-l alimentează cu apele lui: Cibinium — Cibin. Așezarea sa într-o depresiune mărginită la Apus de Podișul Secașelor și de riulețul Visa, la răsărit de Podișul Hîrtibaciu, la încrucișarea de drumuri comerciale importante ce-i înlesneau legăturile cu Țara Românească, de asemenea au favorizat dezvoltarea și, ca urmare, însemnătatea politică a scaunului Sibiu între celelalte scaune săsești. Centru religios mai întîi, la 1224 a devenit și centru politic și administrativ, iar treptat, scaunul principal (*Hauptstuhl*) între celelalte scaune săsești.

„Comitat“ înainte de 1224, „comitat“ un timp după aceea, la 1302 e numit întîia oară scaun, vorbindu-se despre obștea locuitorilor din scaunul Sibiu (*universitas provincialium sedis Cibinii*) și de nenumărate ori după aceea. Concomitent e numit, uneori, în sec. XIV și provincia cu sens general (*provincia Cibiniensis*) și district (*districtus Cibiniensis*), la sfîrșitul sec. XIII și prima jumătate a celui următor. În acest caz în mintea diacului sau a oficialității a putut exista o deosebire între district și scaun atunci cînd, la 1341, o diplomă regală se adresa juzilor, juraților, bătrînilor, oaspeților din Slimnic orînduiți în districtul Sibiului și a celor ce țin de acest scaun (*in districtu Scybiensi et ad eandem sedem pertinentibus constitutis*)¹⁹.

Dezvoltarea Sibiului și a scaunului omonim cu autonomia largă de care se bucura de la începuturile sale, adică din 1224, mai mult decît celelalte, explică rolul de catalizator pentru cele 7 + 2 scaune săsești. Oraș în devenire prin dezvoltarea satului de pe Cibin, la 1241, cînd a suferit distrugeri în timpul mării invazii tătaro-mongole, era caracterizat orașul numit satul lui Hermann (*civitas dicta Hermannii villa; in civitate que villa Hermannii dicitur*)²⁰. Refăcut după așezarea societății transilvănene, Sibiul la 1326 era un oraș adevărat (*civitas Zybibiensis*), cu juzi și jurați. Și în raport de orașul reședință era și scaunul: avea cel mai mare număr de așezări libere dintre toate scaunele săsești, în număr de 27.

¹⁹ *Urkundenbuch*, I, p. 513; *Documente privind istoria României, C, Transilvania*, veac. XIV, vol. IV, p. 7.

²⁰ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 151.

$$O = CnEZ$$

În această calitate și în aceea de centru al organizației bisericești, decanatul Sibiului, orașul de pe Cibin și scaunul Sibiu, era, la 1340, în fapt superiorul celorlalte scaune săsești, recunoscut ca atare de acestea. De aceea, documentul din 1340, datat în Sibiu, era emis de toți locuitorii scaunului Sibiu și de toți locuitorii celorlalte scaune ce țin de aceiași locuitori ai scaunului Sibiu (*Nos universi provinciales sedis Cybibiensis ac universi provinciales aliarum sedium ad eosdem provinciales Cybinienses pertinentes*)²¹. După această dată, urcușul, în autoritate, al scaunului Sibiu asupra celorlalte scaune săsești evoluează firesc, recunoscut de fapt și de drept de ele. Când acestea solicită libertăți și drepturi, se mulțumesc să le aibă asemenea celor de care se bucură sibiienii. Cum făceau, la 1351—1352, parohiile din scaunul Brașov²². Iar peste patru ani, la 1355, locuitorii celor șapte scaune se recunosc sub autoritatea scaunului principal Sibiu (*universi provinciales sedis Cybiniensis ac aliarum septem sedium universi provinciales ad eandem sedem Cybiniensem pertinentes*) în legătură cu înfăptuirea unei noi conscripții fiscale²³. Împreună depun mărturie locuitorii lor. Era pasul important când scaunul Sibiu nici nu se mai numără între cele șapte scaune, ci în situația sa de scaun principal (*Hauptstuhl*) le patrona, ca al optulea.

Scaunul Nocrich, așezat între Olt și Podișul Hirtibaciu, ca o prelungire spre nord-est a scaunului Sibiu, a făcut parte din zona ocupată de cei dintii coloniști germani, împreună cu zona Sibiului și a scaunului Cinc. Spațiul geografico-religios cuprins de capitulul Nocrich a format aproximativ spațiul geografic ocupat de scaunul Nocrich. Așezată populația germană pe la mijlocul sec. XII, organizată la sfârșitul aceluiași secol din punct de vedere bisericesc, mențiunea documentară a scaunului întârzie pînă spre mijlocul sec. XIV. Într-un document important din 1349 în legătură cu litigiul dintre locuitorii satelor Șelimbăr și Cîsnădie pentru un pămînt, intervin comiții și juzii mai multor scaune, între care și comitele Nicolae de Marpod, din scaunul Nocrich și ceilalți locuitori din acest scaun (*de sede Leuskyrch ac alii provinciales de eadem sede*)²⁴. După această dată scaunul Nocrich, conducătorii și locuitorii lui sînt

²¹ *Urkundenbuch*, I, p. 504—505.

²² La 1351—1352 toți locuitorii scaunului Sibiu (*universi provinciales sedis Cybiniensis*) declară că toate parohiile din scaunul Brașov (*omnes plebanie de sede Brassia*) de la întemeierea acestui scaun au avut aceleași drepturi ca și parohiile din scaunul Sibiu. *Urkundenbuch*, II, p. 79; *Documenta Romaniae Historica*, vol. X, p. 64—65.

²³ *Urkundenbuch*, II, p. 110—111.

²⁴ *Urkundenbuch*, II, p. 60—61; *Documente*, veac XIV, vol. IV, p. 429—

menționați mereu în diferite împrejurări. La 1474 regele le numește juzi persoane dorite de ei, fiind înștiințați bătrînii (fruntașii) și toți sașii din scaun (*seniores et universi Saxones sedis de Leschkirch*) cu privire la satisfacerea dorinței lor²⁵. Era un scaun mic în ce privește numărul de sate, 12 la 1550, dar important prin vechimea și organizarea sa.

Scaunul Cinc, adică teritoriul ocupat în sec. XIV de acest scaun, corespunzînd în general teritoriului capitlului Cinc, așezat la marginea sudică a Podișului Hirtibaciu, a fost printre cele mai vechi zone colonizate cu germani. Dar mențiunea sa documentară e relativ tîrzie, din 1329, cînd sînt amintiți judele regal și locuitorii din scaunul Cinc (*judex domini regis ac provincialium de sede Shenk*) și ceilalți comiți și juzi din același scaun (*ceterique comites ac iudices sede de eadem*), care adevăresc vînzarea unei mori²⁶. Scaunul Cinc e menționat de mai multe ori după această dată, mai ales în pricini de judecată a locuitorilor săi în legătură cu pămîntul. Scaunul Cinc a fost unul din scaunele importante din punct de vedere economic și politic cu cele 22 de așezări libere la 1550, ocupînd locul al doilea după scaunul Sibiu. De aceea într-un fel, mai ales din punct de vedere juridic, a continuat să fie legat mai strîns și mai devreme de scaunul Sibiu.

Scaunul Miercurea, ocupa teritoriul de la nord-vest de Sibiu, dintre cele două ape Secaș, la sud de Podișul Secașelor, iar teritoriul său a fost colonizat mai tîrziu, de urmașii vechilor coloniști din zona Sibiului. Numele scaunului și al centrului acestuia, Miercurea, a dat naștere unor discuții cu privire la originea lor. De la zeul negotului, Mercur, sau de la ziua de miercuri, cînd avea loc 'tîrgul săptămînal în această localitate își trag numele scaunul și tîrgul? În evul mediu, tîrgul se numea *Mercurius Markt* sau *villa Mercurii*, de la numele zeului Mercur, dar și ziua de miercuri în calendarul roman se numea *dies Mercurii*, tot după numele aceluiasi zeu. Judecînd astfel lucrurile, numele tîrgului, centrul scaunului și numele acestuia derivă din numele zeului comerțului, dar prin intermediul zilei de miercuri.

Cea dintîi mențiune documentară a scaunului Miercurea este din anul 1349, cînd comitele, împreună cu alți locuitori ai acestui scaun (*Comes Ywanus de inferiori Apoldia de sede Ruzmargt ceterique provinciales de eadem sede*), participă, împreună cu alți comiți, din alte scaune, la cercetarea litigiului dintre satele Șelimbăr

²⁵ *Urkundenbuch*, II, p. 417, 426.

²⁶ *Urkundenbuch*, I, p. 431; *Documente*, veac. XIV, vol. II, p. 266.

și Cisnădie pentru un loc²⁷. Scaunul Miercurea avea, pe la mijlocul sec. XVI, un număr de 11—12 sate, deci era un scaun de rangul al II-lea²⁸.

Scaunul Sebeș, este situat în sudul Transilvaniei, în depresiunea Sebeș ce-și derivă numele de la riul omonim. E menționat în documente în același timp cu scaunul Sibiului, cu toate că teritoriul acestuia a fost colonizat mai târziu. Menționat în diploma andreeană din 1224 ca pământul Sebes (*terra Sebus*), la 1301 sînt amintiți judele, jurații și toți oaspeții din Sebeș (*iudex, jurati et universi hospites de Sebus*), probabil din scaunul și nu din orașul Sebeș. Menționarea cu certitudine a scaunului apare peste doi ani, la 1303, cînd documentul amintește dijmele din scaunul Sebeș (*decime sedis Sebes*)²⁹. De la această dată scaunul Sebeș e amintit mereu în diferite împrejurări: pricini de judecată, dijme papale, obligații fiscale etc.

În sec. XIV scaunul Sebeș era modest ca număr de sate. Îi aparțineau, în afară de orașul Sebeș, doar 9 sate, mai multe cu două pe la mijlocul sec. XVI.

Așezat în partea de sud a Transilvaniei, scaunul Sebeș a jucat un rol relativ însemnat din punct de vedere economic și militar; voievozii Transilvaniei aici își adunau oștile în vederea înfruntării oștilor otomane³⁰.

Scaunul Orăștie, care se întindea din lunca Mureșului Mijlociu spre zona submontană a Carpaților Meridionali, a fost colonizat cu populație germană de timpuriu. La sfîrșitul sec. XIII era încă un teritoriu nedefinit din punct de vedere politico-administrativ, de aceea la 1291 e numit, cu termenul general, „pământul sașilor“ din Orăștie (*terra Saxonum de Waras*). Cînd așezarea principală Orăștie obține, la 1324, statut de oraș (*civitas*), scaunul Orăștiei poate fi considerat constituit. El este menționat documentar la 1349 cînd comitele Sybold din Cugir, din scaunul Orăștie și alți locuitori din

²⁷ *Urkundenbuch*, II, p. 60.

²⁸ Monica Vlaicu, *Scaunul Miercurea*, în *Culegere de referate*, Direcția generală a Arhivelor Statului, vol. II, 1974, p. 116—137.

²⁹ *Urkundenbuch*, I, p. 219, 226—227; *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, veac. XIV, vol. I, p. 7, 22—23. La 1309 este amintită obștea din Sebeș (*universitas de Sebs*), probabil a scaunului Sebeș și tot în același an e menționat sigiliul locuitorilor scaunului de judecată din Sebeș (*sigillum provincialium sedis iudicariae de Sebes*). *Unkundenbuch*, I, p. 243; *Documente*, p. 99.

³⁰ I. Frățilă și M. Andrițoiu, *Scaunul săsesc Sebeș*, în „*Revista arhivelor*“, XII, 1969, nr. 1, p. 159—166.

DISTRICTE ROMÂNEȘTI

Scara

10 0 10 20 30 40 50 km

LEGENDA

Transilvania (voievodat 1111-1541)

STREI *Denumirea districtului*

Centre de district

..... Limită de district

● Orașe, localități

 Cetățî

acel scaun (*comes Syboldus de Koyngir de sede Waras ceterique provinciales eiusdem sedis*), participă, împreună cu conducătorii altor scaune, la judecarea litigiului dintre satele Șelimbăr și Cislădie pentru un pământ³¹. După această dată scaunul Orăștiei și locuitorii săi vor fi menționați deseori în împrejurări felurite. Era un scaun mijlociu din punct de vedere al satelor, care în sec. XIII—XVI ajungeau la 10—15, și care în evul mediu mai păstrau vie tradiția vechii civilizații dacice și daco-romane. Iancu de Hunedoara hotărâște încorporarea orașului și scaunului Orăștie la cele șapte scaune săsești și poruncește castelanilor din Hunedoara să nu mai pretindă slujbe pentru cetate din partea sașilor din scaunul Orăștie³², iar la 1486 se hotărânește scaunul Orăștie de comitatul Hunedoara.

Scaunul Kozd — Rupea așezat într-o regiune de coline, între Podișul Hîrtibaciului și izvoarele Tîrnavei Mari sau a Homoroadelor, colonizat spre sfîrșitul sec. XIII, era la marginea nord-estică a „pămîntului crăiesc”. Acest scaun, asemenea altora, s-a format în jurul cetății Rupea (*castrum Kuholm*) pomenită documentar la 1324. Ca și în cazul scaunului Sighișoara, cetatea Rupea va fi avut un mic domeniu în jurul ei, care după această dată se va fi organizat din punct de vedere politic-administrativ în scaun. Menționat documentar pentru întâia oară la 1337 sub numele de scaunul Kozd, bătrînii din scaunul Kozd (*seniores de sede Kozd*)³³, împreună cu cei din Sibiu, Mediaș și Sighișoara, participă la judecarea unui litigiu de proprietate³⁴. Scaunul Kozd mai e pomenit documentar la 1349: obștea locuitorilor scaunelor Șeica și Kozd (*universitas provincialium sedis Schenk ed sedis Kozd*)³⁵. La 1413 e menționat documentar un jude regesc al scaunului Kozd (*judex regis sedis Kozd*)³⁶. Tot scaunul Kozd este amintit și la 1432: sașii din pomenitul scaun Kozd (*homi-*

³¹ *Urkundenbuch*, II, p. 60; *Documente*, veac XIV, vol. IV, p. 490.

³² Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2, p. 119—120; *Urkundenbuch*, V, p. 79, VI, p. 44.

³³ Kozd lîngă Rupea era capitlu și decanat bisericesc (*capitulum plebanorum de Kozd, decanatus de Kozd*), la 1309, adică un centru bisericesc important într-o vreme în care Rupea nu era încă menționată în documente nici ca cetate, nici ca scaun sau comitat. Ceea ce înseamnă că Kozd era mai importantă din punct de vedere al organizării bisericești și, ca urmare, și politico-administrativ, știind că cele două instituții se dezvoltau într-un paralelism foarte strîns în evul mediu. La 1324 e menționată cetatea Rupea, strămutîndu-se centrul militar, poate și cel politic-administrativ, dar care continuă să se numească Kozd, amintit la 1337.

³⁴ *Urkundenbuch*, I, p. 490.

³⁵ *Urkundenbuch*, II, p. 60.

³⁶ Nici la această dată, 1413, Rupea (Cohalm) nu e menționată ca scaun.

nes dictae sedis K.)³⁷. La 1444 e pomenit de asemenea scaunul Kozd: juzii (regali și scăunali), consului și toți bătrînii jurați din scaunul Kozd (*iudices et consules unversique iurati seniores sedi Kosd*), iar editorul volumului, în regestul documentului, identifică scaunul Kozd cu scaunul Rupea (*Repser Stuhl*)³⁸. În sfîrșit, la 1453 e pomenit documentar și scaunul Cohalm (Rupea): scaunele Șeica, Alțina și Cohalm (*sedes Schenck, Olczna et Kwthalm*)³⁹. După această dată e amintit documentar mereu scaunul Rupea.

Scaunul Rupea cu cele 11 sate pe la mijlocul sec. al XVI-lea era de mărime mijlocie, iar importanța i se datorește mai ales cetății Rupea.

Scaunul Sighișoara. Dacă concluzia cercetărilor mai noi cu privire la colonizarea sașilor tîrzie, pe la sfîrșitul sec. al XIII-lea, este întemeiată⁴⁰, în zona Sighișoarei coloniștii și-au construit cetatea fără întîrziere. Iar tot fără întîrziere s-a construit și un mic domeniu al cetății, nucleul viitorului scaun, deoarece acesta trebuie să fie înțelesul acelor bătrîni din cetatea Sighișoara (*seniores de castro Sex*), pomeniți într-un document din 1280⁴¹. După mai bine de o jumătate de secol, în 1337, e menționat pentru întia dată documentar scaunul Sighișoarei, adică bătrînii din acest scaun (*seniores de sedis Seguzwar*), împreună cu cei din scaunul Sibiu, Mediaș și Rupea (Kozd)⁴². Ca și în alte multe cazuri și în cazul scaunului Sighișoarei, caracterizat „comitat“ la 1339, după ce cu doi ani mai devreme fusese caracterizat „scaun“ poate fi o neglijență a diacului sau folosirea noțiunilor fără grija cuvenită. Scaunul Sighișoarei cuprindea trei „scaune“ mai mici: „scaunul de jos“, „scaunul de mijloc“ și „scaunul de sus“. Cercetătorii mai vechi și mai noi susțineau și susțin colonizarea mai devreme a „scaunului de sus“, cu centrul la Saschiz, în continuarea așezării sașilor în teritoriul viitorului scaun Rupea. După aceea ar fi fost colonizate „scaunele“ de mijloc și de

³⁷ *Urkundenbuch*, IV, p. 490. La indicele colecției *Urkundenbuch*, IV, p. 703 e pomenită Rupea ca cetate (*castrum*) 1418; jude (*judex*), 1431, tîrg (*opidum*) 1433, iar în continuare la aceeași voce Reps (Rupea) se înșiruie: capitlu și scaun (*Kapitel und Stuhl*); Kozd, Kosd, Ozd, jude regesc (*judex regius*) scaun (*sedes*) 1432, 1433, ceea ce înseamnă identificarea scaunului Kozd cu Rupea.

³⁸ *Urkundenbuch*, V, p. 149.

³⁹ *Urkundenbuch*, V, p. 425. În indicele la acest volum de la vocea Kozd se trimite la vocea Rupea, ceea ce înseamnă de asemenea identificarea celor 2 localități.

⁴⁰ Th. Năgler, *op. cit.*, p. 207.

⁴¹ *Urkundenbuch*, I, p. 141.

⁴² *Idem*, p. 490.

jos, în a doua jumătate a sec. XIII⁴³. Scaunul Sighișoarei era de mărime mijlocie cu orașul și cu cele 10 sate pe la mijlocul sec. al XVI-lea.

Scaunul Mediaș. Asemenea altor scaune săsești și al Mediașului la început a fost caracterizat pământ (*terra*), așa cum e amintit într-un document din 1289 în legătură cu dijmele bisericești (*decimae de terra Medies*) și la 1308 în legătură cu decanul și toți rectorii bisericii din pământul Mediaș (*decanus et universi rectores ecclesiarum terrae de Medies*)⁴⁴. Începuturile organizației scaunale Mediaș împreună cu ale scaunului Șeica pot fi sesizate la începutul sec. XIV într-un document din 1315 prin care regele Carol Robert întărește obștii sașilor din Mediaș, Șeica și Biertan (*communitatis Saxonum de Medyes, de Selk, de Berethalm*) vechile privilegii, aceleași ca și ale sașilor din Sibiu de obștea cărora țineau; scoțându-i de sub orice stăpînitor nedrept, prin acest privilegiu îi unește cu obștea sașilor din Sibiu (*iidem Saxones de Medyes, de Selk, de Berethalm ac de pertinentibus ad easdem ad communitatem Saxonum de Cybinio tamquam eisdem libertatibus cum ipsis perfruentis pertinebant*)⁴⁵. Sașii din scaunul Mediaș (*Saxones de sede Medyeszek*) erau scutiți de unele obligații militare⁴⁶. După această dată scaunul Mediaș e menționat de mai multe ori în sec. XIV. Era un scaun mare cu cele 24 de așezări libere, împreună cu scaunul Șeica cu care forma ceea ce documentele vremii caracterizau cele „Două scaune“, care la începutul sec. XV au fost integrate în „provincia“ Sibiu, adică între cele șapte scaune privilegiate.

Scaunul Șeica, așezat între Podișul Hîrtibaciului și Valea Tîrnavei Mari, s-a dezvoltat paralel cu scaunul Mediașului din apropiere, împărțînd aceeași soartă sub numele colectiv de „Două Scaune“. Organizarea politico-administrativă, „comitatul“, își are începuturile în deceniul al doilea al sec. XIV, cînd, la 1305, obștei sașilor din Mediaș, Șeica și Biertan i se confirmă vechile privilegii, asemenea celor avute de obștea sașilor din Sibiu, iar la 1318 sînt scutiți de obligații militare. Instituțiile bisericești, decanat și capitlu, la 1322—1323, își asociază fără întîrziere și instituția politico-administrativă, scaunul, menționată pentru prima dată documentar la 1336 (*sedes Selk*). După această dată, scaunul Șeica e mereu men-

⁴³ G. Fr. Marienburg, *Ausflüge vom Nadescher Burgweg*, în „Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens“, 1859, p. 195—214 și K. K. Klein, *Schässburg im Kisder Kapitel* în „Transilvania“, p. 166—189.

⁴⁴ *Urkundenbuch*, I, p. 160, 238.

⁴⁵ *Urkundenbuch*, I, p. 316; *Documente*, veac XIV, vol. I, p. 240—241.

⁴⁶ *Urkundenbuch*, I, p. 331—332.

tionat în documente în diferite ipostaze: judele scăunal al scaunului, jzii, jurații și bătrînii scaunului, răsplătirea slujbelor credincioase ale oaspeților din scaunul Șeica etc.⁴⁷.

La 1402 scaunele Mediaș și Șeica obțin dreptul de a-și alege judele regal, ceea ce înseamnă începutul procesului de emancipare a acestor scaune spre autonomie. Celor 24 de sate ale celor „Două scaune“, Mediaș și Șeica, la începutul sec. XVI, li se conferă o însemnătate mijlocie în ansamblul scaunelor săsești⁴⁸.

Așezările din scaunele Mediaș și Șeica nu făceau parte din „pămîntul regesc“, cum s-a crezut pe baza privilegiului amintit, al regelui Carol Robert din 1315. Confirmarea privilegiului și „reunificarea“ sașilor din Mediaș, Șeica și Biertan cu cei din provincia Sibiu ar fi fost făcută fie din necunoașterea situației din partea regelui Carol Robert, fie din motive politice, pentru a avea sprijinul acestora în lupta pentru consolidarea tronului⁴⁹. Sașii din cele două scaune au beneficiat de drepturile celor din „provincia“ Sibiu, dar nu au fost, totuși, unificați din punct de vedere administrativ, așa cum rezultă din documentul din 1318, de scutire de obligația militară și de stabilire a obligațiilor fiscale pentru sașii din „scaunul“ Mediaș, Șeica Mare și Șeica Mică și „a celor ce țin de acestea“. Colonizarea sașilor pe teritoriul acestor scaune se petrece de-abia în a doua jumătate a sec. al XIII-lea, cînd deja erau constituite moșii nobiliare, ceea ce explică extinderea unor privilegii ale sașilor din „provincia“ Sibiu și asupra celor din scaunele Mediaș și Șeica.

Scaunele Mediaș și Șeica au fost incluse în „provincia“ Sibiu abia în sec. al XV-lea, în vremea constituirii „obștii săsești“ (*Universitas Saxonum*). Cele două scaune, spre deosebire de „provincia“ Sibiu, aveau și multe sate aservite, locuite de populație mixtă: români, sași, unguri care aparțineau din punct de vedere administrativ de comitatul Alba⁵⁰.

Documentele sec. al XIV-lea mai menționează alte două scaune: Alțina la 1361 (*sedes Olchwa*), Hîrtibaciu la 1364 (*sedes Hortobag*)⁵¹. Se pare că aceste scaune au avut o existență efemeră, fiind înghițite de altele, mai puternice, din vecinătate.

Districtul Brașov. Pe lîngă cele 7 + 2 scaune săsești, coloniștii germani și-au organizat și două districte: al Brașovului și al Bistriței. Cel dintîi, al Brașovului, ocupa depresiunea omonimă, cu-

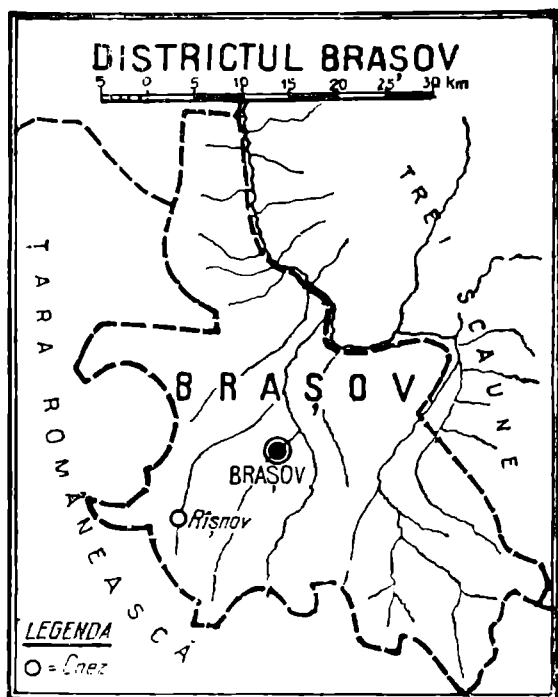
⁴⁷ *Urkundenbuch*, II, p. 170, 229—230, 433.

⁴⁸ G. Reichersdorffer, *Chorographia Transylvaniae*, p. 215.

⁴⁹ Th. Năgler, *op. cit.*, p. 199.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 199—203.

⁵¹ *Urkundenbuch*, II, p. 192—193, 205—206.

Districtul Brașov

noscută și sub numele de Țara Bîrsei. Locuitorii germani din această depresiune proveneau din țărani ordinului Cavalerilor Teutoni, rămași după alungarea cavalerilor (1225); numărul lor a sporit prin alte colonizări de sași după această dată. Țara Bîrsei este cea mai veche și cea mai frecventă denumire a acestei zone: apare în 24 de documente din sec. XIII, în unul din sec. XIV și în 58 din sec. XV. Frecventă e și denumirea de district și provincie pentru Țara Bîrsei, ce apare pentru prima dată în documente la 1331 și se întâlnește apoi de 10 ori în sec. XIV și de 55 de ori în sec. XV. Într-un document din 1435 se subliniază sinonimia dintre district și Țara Bîrsei (*universi et singuli Saxones districtus seu terrae Barcza*)⁵². Numirea de provincie, sinonimă cu aceea de district, se întâlnește de 11 ori în sec. XIV și de 9 ori în sec. XV. De câteva ori (1377, 1395) districtul Brașovului se mai numește și scaun. Și nu lipsește nici de-

⁵² *Urkundenbuch*, IV, p. 157.

numirea de comitat, așa cum e menționată într-un document din 1288, în care sînt pomeniți toți nobilii unguri, sași, secui și români din comitatele transilvănene Sibiu și Bîrsa (*universi nobiles Ungurorum, Saxonibus, Syculis et Valachis de Cibiniensi et de Burcia comitatibus Transilvanis*). Primul comite al Brașovului e menționat într-un document din același an 1288: comitele Simion de Brașov. Aceeași neglijență a diecilor, aceeași subestimare a noțiunilor și instituțiilor din partea acestora și chiar a oficialității.

Istoricul G. G. Müller susține că numirea de district pentru Țara Birsei are două înțelesuri: unul mai restrîns, cuprinzînd doar satele sasești libere și altul mai cuprinzător, pentru toate satele din această „țară”. De asemenea că numirea de comitat este sinonimă cu cea de district, în înțelesul mai cuprinzător, adică toate satele din Țara Birsei⁵³.

Districtul Brașovului în sens restrîns, numai satele libere sasești, nu era prea bogat în așezări, avea doar 14 pe la mijlocul sec. XVI, dar era important pentru așezarea sa la încrucișarea drumurilor comerciale principale, și, ca urmare, a legăturilor de toate felurile cu țările române de la sud și est de Carpați.

Districtul Bistriței, așezat într-o zonă de coline, era la extremitatea nord-estică a teritoriilor de colonizare cu populație germană ce a avut loc la sfîrșitul sec. XII începutul sec. XIII. Ca și în alte multe cazuri, cele mai vechi mențiuni documentare privitoare la districtul Bistrița, îl caracterizează sub denumirea cu sens general *terra*. La 1264 un document papal vorbește despre satele (*villae*) și pămînturile (teritoriile) (*terrae*) Bistrița și Rodna proprietate a reginelor ungare⁵⁴. Peste puțin, la 1287, se vorbește despre districtul Bistrița (*districtus de Bestercze*), de asemenea ca proprietate a aceluiași regine⁵⁵, pentru ca la începutul sec. XIV (1310—1311) și o dată pe la mijlocul sec. XV (1453) să fie numit comitat. Relativ foarte frecvent este numit scaun (*sedes*) în sec. XIV și începutul celui următor și iarăși relativ frecvent provincie în sec. XV. Prevalcă însă numele de district, începînd din 1287 în întregi secolele al XIV-lea și al XV-lea.

Ca proprietate a reginelor, orașul și districtul Bistrița obține o serie de privilegii în prima jumătate a sec. al XIV-lea. Iar regele

⁵³ G. F. Müller, *Die Grafen der Kronstädter Distrikt*, Sibiu, 1923, p. 336; Idem, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch — Deutschen Nationsuniversität (1141—1876)*, Sibiu, 1941, p. 186; Fr. Killyen, *Formarea și evoluția comitatului Brașovului*, în „Studii și articole de istorie”, VII, 1965, p. 7—30; Fl. Salvan, *Domeniul Bran* (teză de doctorat).

⁵⁴ *Urkundenbuch*, I, p. 92.

⁵⁵ Idem, p. 157.

Matia Corvinul și-l rezervă sieși pentru a-l putea dona, la nevoie, domnilor Moldovei. Era un district relativ important Bistrița, cu cele 26 sate libere, în sec. XIV—XV, când Iancu de Hunedoara a intrat în stăpânirea orașului Bistrița.

2. SITUAȚIA JURIDICĂ ȘI POLITICO-ADMINISTRATIVĂ A SCAUNELOR SĂSEȘTI

Istoricii sași, mai ales, explică în felurite moduri caracterizarea „șapte scaune”, când în realitate erau opt. G. F. Müller, cel mai bun cunoscător al problemei scaunelor și districtelor săsești, afirmă că scaunul Sibiului, ca scaun principal, nu se numără între cele șapte scaune. Argumentul principal: folosirea deseori a caracterizării „Sibiul și cele șapte scaune”. Cei ce nu împărtășesc părerea lui Müller consideră că este vorba de orașul și nu de scaunul Sibiu⁵⁶. Alții cred că inițial „provincia” Sibiului a cuprins doar șapte scaune, că al optulea scaun, al Sighișoarei, s-a adăugat celor șapte mai târziu. La 1339 este pomenită așezarea Albești din „comitatul” Sighișoara (*comitatus Segusvar*), deci o unitate politico-administrativă aparte, un comitat de sine stătător, deci nu făcea parte din provincia Sibiului⁵⁷.

Întrucît Sibiul a devenit scaunul principal, superior (*Hauptstuhl*), nu s-a mai numărat în rîndul celorlalte scaune, oficializîndu-se numele colectiv de „șapte scaune”. Iar mai târziu, cînd sînt integrate în „Pămîntul Crăiesc” (*Fundus regius*), alte două scaune, Mediaș și Șeica, s-a oficializat numele colectiv de „Șapte + Două Scaune”. Iar deoarece în fruntea fiecărui scaun era un jude regesc s-a oficializat și altă denumire, secundară, teritoriul celor „Șapte juzi”.

Organizate cele 7+2+1 scaune, tendințele de unire a lor într-o „obște” (*universitas*) autonomă sînt tot mai evidente, îndată după mijlocul sec. XIV. Astfel, la 1359 se vorbește despre locuitorii celor șapte scaune din părțile Transilvaniei (*provinciales septem sedium partium Transylvanarum*)⁵⁸. Iar peste un deceniu și ju-

⁵⁶ G. M. Müller, *Die Entstehung der Stühle, des Königs und des Stuhlrichteramtes in der Hermannstädter Provinz oder den sogennanten Sieben Stühlen*, în „Korrespondenzblatt”, vol. 29, 1906, p. 51—52; Idem, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität, 1141—1876*, Sibiu, 1941.

⁵⁷ Th. Năgler, *op. cit.*, p. 206.

⁵⁸ *Urkundenbuch*, II, p. 173—174; *Documenta Romaniae Historica*, C. Transilvanica, vol. XI, p. 347—348.

mătate, la 1375, sînt menționați juzii, bătrînii, orășenii și locuitorii celor șapte scaune din provincia Sibiu (*seniores, iudices, cives et provinciales universi de septem sedibus provinciae Cibiniensis*)⁵⁹. Ceea ce înseamnă că scaunul Sibiu era mai mult decît celelalte scaune, superior aceloră din punct de vedere juridic și politico-administrativ, cu rol conducător între celelalte scaune săsești. La Sibiu se întruneau reprezentanții celorlalte scaune, conducătorii acestora, pentru a dezbate problemele comune tuturor scaunelor, adică ale „provinciei” Sibiu. Scaunele își aveau la Sibiu localuri proprii, unde locuiau reprezentanții diferitelor scaune: „curtea” Cincului, „curtea” Nocrichului etc.

„*Libertas Cibiniensis*” — privilegiile acordate și reînnoite de nenumărate ori celor 7+2 scaune au fost extinse și asupra localităților Vinț și Vurpăr, locuitorii cărora se bucurau, la 1248, de privilegiile de care se bucurau cei ai „comitatului Sibiu” (*hospites... in Wynch et in Burgberg commorantes... omnia libertatem... quam habent provinciales comitatus Scybiniensis*)⁶⁰. Privilegiile celor 7+2 scaune din punct de vedere juridic și politico-administrativ, s-au extins și asupra celor două districte săsești: Bistrița și Brașov. Mai întîi, la 1366, asupra districtului Bistrița cînd li se acordă orășenilor, oaspeților și locuitorilor acestui district drepturile și obiceiurile orașului Sibiu (*cives, hospites et populi... civitatis Bistriciensis et villarum ad eandem pertinentes... eisdem iuribus et consuetudinibus pacifice fruuntur, quibus eadem civitas nostra Cybiniensis legitime usa fuit ab antiquo*)⁶¹. Apoi, la 1422, asupra districtului Brașov: juzii, jurații și obștea orașului (și districtului) Brașov se bucurau de legile, obiceiurile și drepturile sașilor din cele șapte scaune ale Transilvaniei (*iudex, iurati et universitas civitatis nostrae* (a regelui) *Brassoviensis, legibus, consuetudinibus et iuribus praefatorum Saxonum nostrorum septem sedium partium nostrarum Transilvanarum*)⁶².

Create premisele constituirii unei instituții unice, administrative, juridice și politice, spre sfîrșitul sec. XV ia ființă în fapt Obștea sau Universitatea săsească (*Universitas Saxonum*). Actul de naștere este confirmarea, din partea regelui Matia Corvinul, la 1486, a diplomei andreane din 1224, extinzîndu-i autoritatea asupra tuturor teritoriilor cu populație săsească. Iar începutul activității

⁵⁹ *Urkundenbuch*, II, p. 435.

⁶⁰ *Urkundenbuch*, I, p. 77.

⁶¹ *Urkundenbuch*, II, p. 250.

⁶² *Urkundenbuch*, IV, p. 164.

noii instituții este din 1487 când s-a întrunit adunarea reprezentanților celor Șapte + 2 Scaune săsești (*Septem et Duarum sedium Saxonicalium partium Transsylvanarum*), ai districtelor Bistrița și Brașov, ai localităților Vinț și Vurpăr⁶³.

Prin diploma regelui Ladislau din 1453 se anexează celor șapte scaune cetățile Tâlmaci, Turnu Roșu și Lotru, cu nouă sate, aparținând acestor cetăți, cu condiția ca cetățile și satele donate să se bucure de aceleași drepturi ca și cetățile și satele din cele „Șapte Scaune”. Tot astfel a fost anexat districtul Rodnei la Bistrița prin dania regelui Matia Corvinul din 1472. A mai fost anexat în același timp celor Șapte + Două Scaune și Amlașul și scaunul filial Săliște. „Mărinimosul” rege Ladislau în același an 1453 dovedea o generozitate deosebită față de instituțiile politico-administrative ale sașilor: asigură cele Două Scaune, Șeica și Mediaș, de recunoașterea drepturilor și libertăților lor; promite sașilor din cele Șapte Scaune că le va confirma privilegiile; asigură pe sașii din cele Șapte + Două Scaune, din Țara Birsei, din orașul Cluj, din târgul Vinț, din alte orașe, târguri și sate că nu va înstrăina nimic și nu va dona nimănui ceva din teritoriile lor (*predictas septem sedes necnon alias duas sedes Selk et Megyes ac terram Barczensem civitatemque Cluswar et oppidum Wincz aliasque civitates, oppida, villas et territoria ad easdem spectantes nequaquam alienabimus neque alicui hominum [...] donabimus aliquomodo*)⁶⁴.

Obștea (Universitatea) (*Universitas*) săsească era astfel organizația tuturor instituțiilor politico-administrative săsești. Reprezentanții scaunelor se întruneau o dată pe an, la 25 noiembrie, și peste an de câte ori era nevoie. Între „adunările generale” ale „obștii” sașilor, de problemele acesteia se ocupa magistratul orașului Sibiu, împreună cu comitele Sibiului (*comes Cibiniensis*) și primarul Sibiului. La adunările generale anuale participau cei mai înalți dregători ai scaunelor și districtelor, împreună cu unul sau doi reprezentanți ai scaunului respectiv.

Dregătorii scaunelor ce aparțineau „obștii săsești” depuneau jurământ de credință „obștii”, iar aceasta le stabilea drepturile și îndatoririle; cei ce nu le respectau erau pasibili de pedeapsă, hotărâtă și aplicată de conducerea „obștii”.

⁶³ G. F. Müller, *Die Sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen*. Sibiu, 1928. Idem, *Stuhle und Distrikte*, p. 181—184; Th. Nägler, *op. cit.*, p. 276—285.

⁶⁴ *Urkundenbuch*, V, p. 369—370, 376—377, 387; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II. 2, p. 41—42.

3. DREGĂTORII SCAUNELOR SĂSEȘTI

Bunul mers al lucrurilor din scaunele și districtele săsești era asigurat de o întreagă „armată” de dregători, de la cei mai mici, săsești, pînă la cel mai mare, comitele sașilor. În fruntea satelor era judele sătesc (*Hann, villicus*), cu atribuțiuni administrative, fiscale și juridice. Existența acestor dregători și în orașe, la începuturile acestora, constituie dovada cu privire la originea rurală a așezărilor urbane; alți dregători (*judex, Richter*) cu atribuții asemănătoare ce apar mai tirziu, sînt de origine urbană. Aceștia erau aleși de locuitorii satelor și orașelor respective.

Superiori acestora erau greavii (Grafen), numiți de puterea centrală, care îndeplineau atribuții judiciare mai importante decît dregătorii săsești, adesea cu participarea acestora, și de asemenea atribuțiuni militare. Pînă în sec. XIV conducerea instituțiilor politico-administrative o aveau greavii, dar cu începere din sec. XV, ca urmare a dezvoltării orașelor, dregătoriile politico-administrative au fost ocupate tot mai mult de patriciatul săsesc. Se explică, astfel, extinderea dominației orășenești asupra unor sate dimprejur și chiar mai departe, între care multe sate românești⁶⁵.

În fruntea scaunelor săsești era un jude regal (*judex regis*), numit de rege, de cele mai multe ori din rîndurile greavilor. Cea dintîi mențiune documentară a județului regesc este din anul 1329, în fruntea scaunului Cinc (*judex domini regis ac provincialium de sede Shenck*)⁶⁶. În scaunul Miercurea cel dintîi jude regal menționat documentar e din anul 1378. Dar la 1404 erau doi juzi regali⁶⁷. Din sec. XV uneori sînt menționați și vicejuzii regali. În scaunul Nocrich, la 1374, regele Ludovic de Anjou acordă dregătoria de jude regal (*judicatum*) la doi sași, în locul juzilor rînduiți de comiți din Sibiu și Sebeș. Se pare că locuitorii scaunului Nocrich s-au împotrivit juzilor numiți de rege, ceea ce-l determină pe Ludovic să intervină cu poruncă aspră să fie primiți și să li se supună⁶⁸.

În scaunele săsești care-și aveau reședința în orașe, magistratele orășenești îndeplineau și funcțiile de magistrale ale scaunelor, iar cele ce-și aveau centrul în țîrguri aveau conducere proprie.

⁶⁵ G. F. Müller, *Stuhle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nations-Universität, Sibiu, 1941, passim.*

⁶⁶ *Urkundenbuch*, I, p. 431.

⁶⁷ Monica Vlaicu, *op. cit.*, p. 116—137.

⁶⁸ *Urkundenbuch*, I, p. 431.

Cei mai importanți erau juzii regali din Sibiu, Sighișoara, Sebeș, Orăștie și juzii scăunali din Sibiu, Sighișoara, Mediaș, Sebeș, Orăștie, juzii primari din Bistrița, Brașov, Mediaș (pînă la 1553).

Urmau în ierarhia politico-administrativă juzii scăunali (*judices sedis*), aleși de reprezentanții scaunelor. Împreună cu juzii regali, juzii scăunali formau forul de judecată în prima instanță a scaunului în procesele civile și de cercetare în problemele penale. Cei doi juzi, regal și scăunal, erau ajutați în îndeplinirea obligațiilor de alți patru juzi.

Adunarea scaunelor rezolva probleme administrative și judecătorești mai importante; ea se întrunea de 4 ori pe an; adunarea era prezidată de judele regesc.

În fruntea scaunului Sibiu era un comite numit de rege, dar începînd din sec. XIV s-a încetățenit obiceiul ca acesta să nu mai fie decît confirmat de puterea centrală.

La 1464 regele Matia Corvinul a permis Sibiului să-și aleagă judele regal, iar la 1469 a extins acest drept și asupra celorlalte șapte scaune săsești.

În fruntea districtului Bistrița, pînă în sec. XIV domeniu al reginelor, era un comite, de multe ori comitele secuilor. Începînd cu anul 1330 judele Bistriței era ales de populația săsească, ceea ce înseamnă desființarea jurisdicției nobiliare asupra districtului Bistrița. În 1366 regele Ludovic de Anjou sporește privilegiile Bistriței dar este supus Sibiului ca instanță de apel.

În fruntea districtului Brașov era un comite sau jude regesc, multă vreme același cu comitele secuilor. Din sec. XIV conducerea districtului Brașov este preluată de judele orașului și al districtului⁶⁹.

⁶⁹ Un document din 1456 menționează juzii scaunelor săsești la acea dată: comitele Petru de Ruffomonte, jude regesc al scaunului Sibiu, Ioan din Merghindeal, jude regesc al scaunului Cinc, comitele Iacob, jude regesc al scaunului Rupea, Ladislau, jude regesc în scaunul Orăștie, Melchior Aurifaber (Aurarul), jude al scaunului Sibiu, Valentin Doleator (Dogarul), jude scăunal (al scaunului) Sighișoara, Iacob Aurifaber (Aurarul), locțiitor al judeului regesc și Mihail Greb, jude al scaunului Sebeș, Ioan Claren, jude al scaunului Rupea, Ștefan Greb și Laurențiu Peer juzi regești ai scaunului Miercurea și Nochrich, Urban Greb jude scăunal (al scaunului) Miercurea și toți ceilalți jurați ai celor șapte scaune săsești din Transilvania, întruniți în adunarea generală judiciară (*generalis judiciaria congregatio*) în Sibiu, judecă neînțelegerea în problema judiciarului sau grebionatului (*officio iudicatus seu grebionatus*), vacant, precum și cu privire la veniturile morii cu trei roți (*in molendino trium rotarum*), aflătoare în acel oraș, adică 8 cîble

Cel mai înalt dregător al celor 7 + 2 scaune săsești era comitele Sibiului (*Comes Cibiniensis*) sau comitele sașilor (*Comes Saxonum*) cu atribuții administrative, juridice și militare. La început, numit de rege, mai târziu ales de „națiunea” săsească. Un colaborator prețios al comitelui săsesc era notarul celor șapte scaune săsești. Iar cea mai reprezentativă instituție a „Obștii” sașilor era congregația scăunală.

4. SCAUNELE SECUIEȘTI

Organizarea scaunelor secuiești este rezultatul unui proces desfășurat pe o lungă perioadă de timp, care înseamnă evoluția de la organizarea gentilico-tribală la cea instituțională politico-administrativă, scăunală. Tribul care s-a alăturat ungurilor, la pătrunderea acestora în Transilvania, avea o pătură de călăreți tureci. Stratificarea lor socială și militară era asemănătoare ginților de oguzi-turci: șase neamuri, fiecare împărțit, la rîndul lui, în patru ramuri.

Ajunși pe teritoriul Transilvaniei, secuii și-au păstrat gințile (neamurile) nu numai în organizarea social-politică, ci și în relațiile dintre oameni.

După un popas în Bihor, secuii au făcut un altul în sudul Mureșului, între Sebeș la vest, Munții Cibinului la sud, cu o prelungire spre Tîrnave spre est.

Colonizarea sașilor în aceste teritorii a determinat strămutarea, de oficialitate, a secuilor, la începutul sec. XIII mai spre răsărit, în teritoriile unde locuiește și astăzi o populație secuiască: în depresiunile mărginite la răsărit de lanțul Carpaților Răsăriteni și la apus de masivele muntoase Baraolt, Harghita și Giurgeu. O altă parte a secuilor — o mică parte —, a celor dintre Mediaș și Sighișoara, a plecat, în sec. XIII, spre nord-vest, stabilindu-se pe Arieș, aproape de vărsare acestuia în Mureș, în apropierea Turzii.

de grîne anual, și la o moară cu o roată pentru măcinat grîne. Orășenii din Mediaș răspund că nobilii din familia Greb nu au nici un drept la dregătoria grebionatului (*honorem grebionatus*), deoarece ei nu sînt fiii comitelui, ci ai surorii și nu este în obiceiul sau legile celor 7+2 scaune ca asemenea dregătorie (*iudicatus*) să revină persoanelor feminine (*Urkundenbuch*, V, p. 552—554).

Teritoriul de colonizare a secuilor, din cauza întinderii sale, s-a împărțit, din punct de vedere administrativ, în mai multe unități, numite, la început, cu un termen general lipsit de conținut instituțional concret, „pământul secuilor“ (*terra Siculorum*). Lipsit de o organizare cu structuri definite, nici din punct de vedere geografic și nici politic-administrativ. Din sec. XIII (diploma andreeană din 1224) s-a păstrat cea dintâi mențiune documentară care ar indica vag un început de organizare mai conturată, pământul secuilor din Sepsi (*terra Syculorum terrae Sebus*)⁷⁰. Se poate presupune existența, în același timp, și a altor începuturi de organizare politico-administrativă, a viitoarelor scaune, mai bine conturate în sec. XIV. În procesul de organizare mai bună a instituției, într-o fază intermediară, aceste instituții s-au numit districte (*districtus*), pentru a se statornici apoi instituția scăunală.

Organizarea societății secuiești în întreg evul mediu a fost identică cu a popoarelor bulgaro-turcice. Numai conducerea superioară politică a fost încredințată unui dregător superior numit de rege. În timp ce rolul politic al căpeteniilor ginților a încetat, deoarece jurisdicția și conducerea militară a intrat în competența regelui, respectiv a dregătorilor numiți de el, la secui dregătorii locali au continuat să reprezinte autonomia societății secuiești. În ordinea strict stabilită a celor șase neamuri și cîte patru ramuri de fiecare neam, alte și alte persoane îndeplineau anual dregătoria de jude al gintei (*judex*) și de căpitan (*capitaneus*). Deoarece dregătoriile erau ereditare în sînul cîtorva familii nobile și erau însoțite de însemnate venituri și de participarea la averea comună a gintei, în cadrul societății s-a petrecut o stratificare materială, mai ales în animale (oi, boi)⁷¹.

Scaunul Sepsi este așezat în depresiunea Bodoc, străbătută de valea superioară a Oltului, mărginită la răsărit de Riul Negru, la răsărit de care realizează un mare viraj spre nord, după ce coborîse cu grăbire spre sud. Scaunul Sepsi este moștenitorul pământului secuilor de la Sebeș (*terra Siculorum terrae Sebus*), care au dus cu ei numele Sepsi la plecarea lor spre răsărit. Așa cum este numit o perioadă, pînă la începutul sec. XV: pământul secuilor din Sebeș (*terra Siculorum de Sebus*, 1252); toți secuii din Sebus (*uni-*

⁷⁰ Szádeczky Kardos L., *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927, p. 30; Jakab F. și Szádeczki Kardos L., *Udvárhely vármegye története*. Budapest, 1901, p. 271—272.

⁷¹ *Erdélyi története*, vol. I, Budapest, 1986, p. 553—561.

versi Siculi de Sebusy); obștea din districtul Sebus (*communitas Siculorum de districtu Sebees*, 1349); secuii din scaunul Sebus (*siculi [...]* *sedis Sebus*, 1366); secuii locuitori ai scaunului Sebus (*Siculi ad sedem Sebus spectantibus*, 1404), toate mențiunile referindu-se la litigii de proprietate între locuitorii scaunului și unii nobili sau secuii înnobilați⁷².

Între sfârșitul sec. XIV și începutul secolului următor, se petrece schimbarea numelui Sebus-Sebeș, de la riul ce-l udă, în Sepsi, după graiul secuilor ce-l locuiau. Mențiunea din 1396, când este vorba de preoții secuilor din Kezdi (Keesd), Orbay (Orbou) și Sebeș (Scepus) e o formă intermediară între Sebeș (Sebus) și Sepsi (Scepus)⁷³. Forma nouă, Sepsi, apare mai întâi într-un document din anul 1448, în care se vorbește despre adunarea generală a obștii secuilor din Sepsi (*congregatio generalis universitati Siculorum sedis Sepsy*)⁷⁴. După această dată scaunul va fi numit în mod consecvent sub această formă: Sepsi, Scepsy, Sepsy. Fie că este vorba de ocrotirea locuitorilor din acest scaun față de abuzurile secuilor „puternici” (*potiores*), fie de componența celor 12 jurați aleși de cele trei scaune Kezdi, Orbai și Sepsi: jumătate dintre stăpîni și jumătate din rîndurile comunității, fie de drepturile căpitanului, judelei scaunul și a celui regal, fie de jurații bătrîni, fie de scaunul de judecată însuși (*judicatus*), fie de spița sau „linia” (*arbores seu lineae*) Owar din scaunul Sepsi⁷⁵.

Scaunul Orbay, așezat în aceleași teritorii ca și fratele său, scaunul Sepsi, pe malul stîng al riului Negru, a fost populat de secuii plecați din locurile lor de popas, dintre Tirnave și Mureș. Menționat documentar la 1262—1272, scaunul Orbay nu a avut un rol prea important, oricum mai puțin important în comparație cu Sepsi și cu cel de-al treilea scaun, Kezdi, ce se va contopi cu acestea pentru a forma scaunul Trei Scaune. De aceea și menționarea lui în documente e mai rară și mai tîrzie. La 1466 avea drept să aleagă, împreună cu celelalte două scaune, 12 jurați, jumătate dintre stăpîni și jumătate din rîndurile comunității.

În același an, iarăși împreună cu celelalte două scaune surori, scaunul Orbay se bucură de ocrotirea regelui Matia Corvinul și tot atunci conducătorii lui obțin unele drepturi. Peste trei ani, reprezentanții scaunului Orbay participă împreună cu a altor cinci scau-

⁷² Székely oklevéltár, I, p. 9—10, 56, 70, 97.

⁷³ Székely oklevéltár, I, p. 1.

⁷⁴ Székely oklevéltár, VIII, p. 71.

⁷⁵ Székely oklevéltár, I, p. 205, 252, vol. VIII, p. 401.

ne la adunarea generală a scaunelor secuiești. La mijlocul sec. XVI li se aducea la cunoștință conducătorilor celor trei scaune surori hotărârile celor trei națiuni (*unio trium nationum*)⁷⁶.

*

Scaunul Kezdi, al treilea dintre scaunele ce vor forma mai târziu scaunul Trei Scaune, s-a format în aceleași părți cu celelalte două, Sepsi și Orbay, pe cursul superior al Rîului Negru și a fost populat de secuii transferați din părțile Tîrnavelor în colțul de sud-est al Transilvaniei. De importanță asemănătoare cu scaunul Orbay, scaunul Kezdi s-a învrednicit de puține menționări directe în documente. Mai dese sînt menționările grupului ce s-a desprins din rîndurile secuilor din Kezd în momentul părăsirii zonei dintre Tîrnave și s-au așezat pe rîul Arieș.

De la menționarea într-un document de la 1262—1272, un hiatus în menționarea scaunului Kezdi se constată pînă la 1342, cînd obștea secuilor (*universitas Siculorum*) din Tileagd, Ciuc și Kezdi a săvîrșit silniciei pe moșiile unor nobili. Și alt hiatus pînă la 1466, cînd sînt cuprinși și secuii din scaunul Kezdi în măsurile de ocrotire ale regelui Matia Corvinul. Și în același an locuitorii din scaunul Kezdi aveau și ei reprezentanți între cei 12 jurați, împreună cu scaunele surori Sepsi și Orbay, pentru ca tot în acel an cele trei scaune surori să obțină unele drepturi din partea aceluiași rege; iar peste mai mult de trei decenii, la 1499, reprezentanții scaunului Kezdi să se adune, împreună cu reprezentanții altor șase scaune, pentru a se consfătuși cu privire la situația lor. Sînt încunoștințați conducătorii scaunului Kezdi de hotărârile celor trei „națiuni“ (*tres nationes*), adică *unio trium nationum*⁷⁷.

*

Cele trei scaune surori: Sepsi, Kezdi și Orbai mai mici ca cuprindere și mai puțin importante în comparație cu celelalte, în sec. XVII s-au contopit, rezultînd din această fuziune un scaun mare, cu un nume care-i subliniază originea, scaunul Trei Scaune.

*

Din rîndurile secuilor dintre Tîrnave, în momentul transferării spre răsărit s-a desprins un grup și a luat o cale tocmai opusă: s-a îndreptat spre nord-vest și s-a așezat pe malul stîng al văii Arieșului, aproape de vărsarea acestuia în Mureș, mărginit spre est de Munții Trascăului, unde au organizat un *scaun* propriu, al *Arieșului*. Izolat de ceilalți confrăți, secuii din scaunul Arieș s-au bucurat de

⁷⁶ Székely oklevéltár, I, p. 205, 208, VIII, p. 409.

⁷⁷ Székely oklevéltár, I, p. 18, VIII, p. 208, 409.

atenție sporită din partea oficialității, pe de o parte, iar pe de alta s-au dovedit mai intransigenți, săvârșind o seamă de răzbunări împotriva nobilimii ce încerca să-i nedreptățească.

Cel dintîi dar, la scurtă vreme după așezarea lor pe Arieș, făcîtu secuilor Kezdi și urmașilor lor de lîngă Arieș (*siculi de Kezd et per eos eorundem successoribus de juxta Aranyos*), este de pe la mijlocul sec. XIII, cînd li se donează cetatea Trascău (Rimetea) la 1257—1272. Nici două decenii nu au trecut cînd regele Ladislau Cumanul acordă, la 1289, secuilor din pămîntul Arieș, drept răsplată pentru slujbele lor credincioase, largi privilegii; privilegii confirmate de regele Andrei al III-lea, după doi ani numai, tuturor secuilor din Kezdi ce locuiesc pe pămîntul Arieș (*universi Siculi nostri de Keezd super terram Aranos residentes*). Privilegiile se înghesuie, confirmarea celor vechi și acordarea altora noi, în lada de zestre a scaunului Arieș: 1313 din partea regelui Carol Robert, a regelui Sigismund de Luxemburg (1393), a lui Matia Corvinul (1484). Litigiile, mai ales în legătură cu proprietățile funciare, iac concurență privilegiilor prin frecvența lor: pentru stăpînirea Vințului de Jos pe care-l ocupă (1350), pentru stăpînirea unui pămînt cu un nobil (1450), pentru domeniul cetății Trascău (Rimetea) (1464), din cauza dijmelor bisericești cu episcopul de Alba (1466) etc. Mic ca număr de sate și întindere, scaunul Arieș, prin poziția sa geografică și strategică, a jucat un rol relativ important în viața socială și mai ales militară⁷⁸.

*

Scaunul Ciuc era așezat în depresiunea Ciuc de la care-și trage și numele, între cursul superior al Oltului și Munții Ciuc. Cea dintîi mențiune documentară a scaunului Ciuc e relativ tîrzie, din 1342, cînd obștea secuilor din Ciuc, împreună cu obștile secuilor din Tileagd și Kezd (*universitas Syculorum de Telugd, de Chyki et de Kyzd*) au săvîrșit silnicii pe moșiile unor nobili. Ispravă repetată la 1466, cînd secuii din scaunul Ciuc, împreună cu secuii din scaunele Arieș, Mureș, Odorhei și Gheorgheni refuză plata dijmelor datorate episcopiei Transilvaniei. Pentru ca peste trei decenii, la 1495, să fie primipilii, juzii și căpitanii (*primipili et iudice ac capitanei*) din scaunul (*sedis*) Ciuc, împreună cu cei din scaunul filial Gheorgheni martori într-un litigiu, pentru o moară pe Olt. Aceiași reprezentanți ai scaunului Ciuc, împreună cu ai altor șase scaune, participă la o adunare generală a scaunelor secuiești. Rolul militar

⁷⁸ Székely oklevéltár, I, p. 18—19, 20, 22, 35—36, 85—88, 200—202, 203, 240—242, VIII, p. 76.

SCAUNELE SĂSEȘTI ȘI SCAUNELE SECUIEȘTI

Scara
10 0 10 20 30 40 50 km

LEGENDA

- Limită de scaun
- SIBIU Scaun săsesc
- BRAȘOV District săsesc
- MUREȘ Scaun secuiesc
- Orașe, țiguri
- Alte localități
- ◆ Cetăți

al secuilor, de apărători ai marginilor Transilvaniei dinspre sud-est este invocat de voievozii Transilvaniei. Aceștia scriu la 1554, cinstiților și agiilor căpitani, juzi, primipili, bătrâni ai obștii secuilor (*egregiis et agilibus capitaneis, iudicibus, primipiis, senioribus ac universitali sicularum sedium*) Ciuc, să fie pregătiți pentru chemarea la oaste spre apărarea țării de atacurile dușmanilor⁷⁹.

*

Scaunul Mureș, cel mai vestic dintre scaunele secuiești din partea estică a Transilvaniei, era așezat pe cursul superior al Mureșului, mărginit la sud de depresiunea Tîrnavelor, la est de Munții Gurghiu, iar la nord și vest de o mare deschidere spre „cîmpia” Transilvaniei. Era cel mai întins și cel mai important dintre scaunele secuiești, chiar dacă nu era scaunul principal al acestora, poate și din cauza poziției sale marginale față de celelalte șase scaune și a constituirii sale mai târzii față de suratele sale.

Documentar mai întii e pomenit Tîrgul Secuilor (*Forum Sicularum*) (Tîrgu Mureș de mai târziu), la 1344 și la 1360, iar la 1370 și după aceea tradus în limba maghiară Wásárhely și Zekelyvásárhely⁸⁰.

A trecut un răstimp destul de lung pînă la cea dintîi mențiune documentară a scaunului Mureș, adică pînă în anul 1408, cînd sînt menționate pămînturi, finături, păduri, mărăcini, locuri de moară, curți case și sesii în pămîntul secuilor din scaunul Mureș (*in terra Sicularum in sede Maros*), precum și căpitanul scaunului Mureș (*maior exercitus sedium*), pentru ca în anul următor, 1409, să fie menționată adunarea generală a obștii secuilor din scaunul Mureș (*congregatio generali universitati Sicularum sedis Maros*), cu care prilej comitele celor trei neamuri de secui (*trium generum Sicularum comes*), împreună cu judele scaunul (*judice terrestri*) și cu primipilul (*primipilo*) judecă un litigiu de proprietate, și tot în acel an 1409, din nou căpitanul sau primipilul (*maior exercitus seu primipilus*) scaunului Mureș, căruia secuii din acel scaun i-au ocupat niște sate. Iar în anul următor, 1410, comitele secuilor (*comes Sicularum*), căpitanul și judele scaunului Mureș (*maior exercitus et iudex Sicularum nostrorum* (ai regelui) *ad sedem Marus*) trebuiau să judece un litigiu de proprietate^{80a}.

Scaunul Mureș este frecvent menționat în sec. XV în diferite împrejurări. În majoritatea cazurilor cu denumirea de scaun, dar uneori și cu o denumire mai puțin definită, pămînt (*terra*) la 1412

⁷⁹ Székely oklevéltár, VIII, p. 18, 167—196, 287.

⁸⁰ Székely oklevéltár, I, p. 51, 76, 106, 139, 189, 215, 235, 268.

^{80a} Ibidem, p. 106, 169, 189, 215, 235, 268.

și district: districtul scaunului Mureș (*districtus Maruszek*), la 1482. La 1493 sînt înșirați toți dregătorii scaunului Mureș: castelanul cetății Gurghiu și vicecomiții secuilor din scaunul Mureș, căpitani, conducătorii ostașilor, bătrînii, asesorii, juzii scăunali, puternicii și cei născuți din mai marii din scaunul Mureș (*castellani castrî Gergen et vicecomites nostri* (ai voievodului Transilvaniei) *Siculorum sedis Maros, item universi etiam capitanei, bellisductores, seniores, assessores, iudices terrestres, ac potiores et maiores nati Siculi in eadem sedes Maros constituti*), care trebuiau să respecte privilegiile tirgului Tîrgu Mureș (*oppidum Zekelvasarhel*) și ale satului Miercurea Ciuc⁸¹.

*

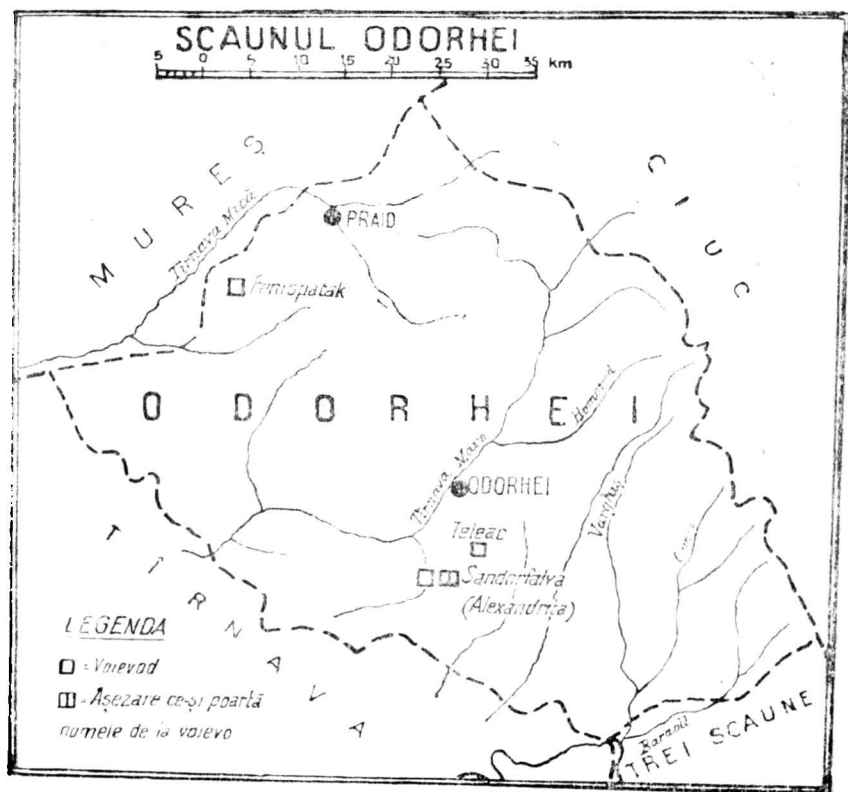
Scaunul Telegd-Odorhei, așezat într-o zonă depresionară, între Munții Harghita și Carpații Orientali, străbătută de valea superioară a Tirnavei Mari, a devenit scaunul principal al celor șapte scaune secuiești. S-a numit la început Telegd, probabil după așezarea din Bihor cu acest nume (Tileagd), unde secuii au făcut un popas ceva mai îndelungat, trăind împreună cu românii de la care au învățat „scrierea“, potrivit relatărilor cronicarului ungar Simon de Keza. Părăsind Bihorul, grupul secuiesc respectiv și-a purtat de-a lungul Transilvaniei numele și l-a implantat apoi în sud-estul Transilvaniei unde s-a stabilit. Și unde obștea secuilor din Telegd e menționată documentar la 1270—1272 (*universitas Siculorum de Telegd*), care obține unele privilegii, ceea ce se repetă și la 1279. În același timp cu dieceza de Telegd, menționată la 1280. Ceea ce înseamnă că organizarea scaunului era în plină desfășurare. Altfel nu ar fi existat în „dieceză“ comiți și alți secui bărbați vrednici și cinstiți (*comes et caeteri siculi, viri providi et honesti*).

În răstimpul dintre sfîrșitul sec. XIII și mijlocul sec. XIV s-a petrecut schimbarea numelui scaunului Telegd în scaunul Odorhei. La 1357, cînd e pomenit din nou scaunul, el se numește Odorhei, investit cu rol central între celelalte scaune secuiești. Aici și la Sibiu (centrul scaunului principal al sașilor) se întruniseră înainte de această dată, în adunări generale, reprezentanții (nobili) secui și sași și alți oameni (*omnes nobiles siculis et saxones, aliisque ho-*

⁸¹ Székely oklevéltár, II, p. 105—107, III, p. 24—25, 26—27, 28—30, 31—32, VIII, p. 47, 142, 155, 156; cf. Pál Antal, Al, Scaunul Mureș. Istoricul instituțiilor scăunale (sec. XIV) — 1849 în „Revista arhivelor“ 1967, nr. 2, p. 129—146 și Idem, Arhiva scaunului Mureș, în Studii de istorie a naționalității maghiare și a înfrățirii ei cu națiunea română, București, 1976, p. 19—21.

mines in tres congregaciones universitati nobilium Sicularum et Saxonum).

După un alt hiatus de aproape un secol, scaunul Odorhei este menționat din nou de mai multe ori între 1448 și 1572. La data dinții se întrunește în adunare generală obștea secuilor din scaunul Odorhei (*congregatio generalis universitatis sicularum sedis*) pentru a judeca un litigiu pentru o moară, iar la 1460 sînt menționați căpitanul, comandantul armatei, juzii și ceilalți secui din scaunele (*capitaneus, maior exercitus et iudices ac ceteri Siculis de sede*) Odorhei și Mureș. Cînd sînt din nou pomeniți la 1466 secuii din scaunul Odorhei și din alte șase scaune sînt învinuiți că refuză să plătească dijma bisericească. La 1499 se întrunesc în adunare generală reprezentanții celor șase scaune secuiești și ai scaunului

Scaunul Odorhei

principal (*capitalis sedes*) Odorhei⁸². Este cea dintâi subliniere a locului și rolului scaunului Odorhei cu statut de scaun principal. Rol confirmat în același an prin Diploma privilegială pentru toți secuii (*universi trium generum Siculorum*), în care se statuează dreptul căpitanului scaunului (*capitanei sedis*) Odorhei de a convoaca, la împuternicirea conducătorilor, obștea celor trei stări ale secuilor (*capitaneus sedis Wdwarhel ex mandato seniorum convocet universitatem trium generum Siculorum*), care să judece pricinile dintre secui. Este o „universitate“ a secuilor, creată în același timp cu „universitatea“ sașilor, adică recunoașterea autonomiei scaunelor sâsești și secuiești ca o entitate juridică și administrativă unică.

Scaunele Filii (Filiale). Pe lângă cele șapte scaune, în secolele XV—XVI au apărut câteva scaune mai mici, desprinse din cele mai mari, scaune filii sau filiale. Astfel scaunul Odorhei avea un *scaun filial Cristur*, care la un moment dat avea pretenția de a se împărtași de aceleași drepturi cu scaunul principal, Odorhei. Și uneori reușește să se apropie, cum se întâmplă la sfârșitul sec. XV — începutul celui următor, mai ales în ce privește competențele judiciare, nu însă și cele militare.

Scaunul Sepsi își avea și el un *scaun filial Micloșoara*, care se străduia să-și obțină autonomia față de scaunul din care s-a desprins, fiind nevoie de intervenția voievodului Transilvaniei la 1531 pentru a face dreptate.

Scaunul Ciuc la început forma o singură unitate politico-administrativă sub numele de scaunul Ciuc, Gheorgheni și Casin. Mai târziu se vor desprinde din scaunul Ciuc unele teritorii, devenind *scaune filii* (filiale) ale scaunului Ciuc. *Casin* la 1397 și *Gheorgheni* la 1403, iar în sec. al XVI-lea scaunul Ciuc se împarte în două: scaunul Ciucul de Jos și scaunul Ciucul de Sus, care cuprindea și scaunele filii (filiale) Gheorgheni și Casin.

Dintre toate scaunele filiale scaunul Gheorgheni s-a dezvoltat mai mult și în aceeași măsură i-au crescut și pretențiile de a-și câștiga autonomia. Ceea ce a și reușit în parte, fiind menționat de multe ori în același rînd cu scaunele centrale în a doua jumătate a sec. XV și în sec. XVI, cu conducători și drepturi asemenea celor-

⁸² Székely oklevéltár, I, p. 2—3, 20, 64—65, 203—204; III, p. 76, 138—145. La 1572 tot scaunul Odorhei hotărăște drepturile fruntașilor și situația primipililor: *Resolutiones primoribus et primipiliis sedis siculicalis Wdwarhell*.

alte scaune. O dată, la 1271, e numit chiar comitat (*comitatus*). Situația superioară a scaunului filială Gheorgheni față de celelalte scaune filiale se explică și prin faptul că avea o cetate importantă, castelanul căreia era de multe ori și comite al secuilor. Iar scaunul filial Casin își datorează importanța prin rolul de apărător al marginilor Transilvaniei dinspre Moldova. Dar chiar și în această situație scaunele filiale Gheorgheni și Casin și-au păstrat dregătoriile administrative și judecătorești proprii⁸³.

5. SITUAȚIA JURIDICĂ ȘI POLITICO-ADMINISTRATIVĂ A SCAUNELOR SECUIEȘTI

Autonomia scaunelor a însemnat numeroase prerogative și atribuții ale acestor scaune care vizau importante aspecte ale societății secuiești: administrative: alegerea dregătorilor, de la căpitan la judele scăunal, de la asesori la notari și alți dregători scăunali mai mărunți; judecătorești: scaunele de judecată, componența și hotărîrea sentințelor la acest al doilea for, după cel sățesc; economice: bunul mers al economiei scăunale; fiscale: repartizarea obligațiilor față de scaun, de obștea (*universitas*) secuiască (totalitatea scaunelor); obligații militare față de puterea centrală: organizarea, pregătirea, dotarea și chemarea la oaste — cu un cuvînt toate problemele vieții cotidiene.

Scaunele filiale au reușit și ele să-și impună o oarecare autonomie, mai ales scaunul Gheorgheni, filială a scaunului principal Ciuc și scaunul Cristur, filială a scaunului principal Cdorhei. Erau conduse de vicecăpitani și vicejuzi (scăunali și regali).

Instituția care sintetiza toate prerogativele și atribuțiile în scaune era adunarea generală scăunală (*congregatio generalis*), la care luau parte toți bărbații din scaunul respectiv. Pînă la mijlocul sec. XVI la adunările generale scăunale participau reprezentanții tustrelelor stări (*tres genera sicularum*): fruntașii, primipilii și secuii de rînd. Din a doua jumătate a sec. XVI, ca urmare a răscoalei din 1562, secuii de rînd au fost excluși de la adunările generale scăunale, ca urmare a accentuării caracterului de clasă al

⁸³ C. Moldovan și Pál Antal Sandor, *Organizarea teritorial-administrativă la secui în sec. XVI*, în *Răscoala secuilor din 1595—1596*, București, 1979, p. 59—60; Al. Nistor, *Organizarea și funcționarea scaunului secuiesc Ciuc*, în *Culegere de referate*, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1969, p. 19—21.

acestora. Mai la început adunările generale scăunale se întruneau de patru ori pe an, dar problemele în competența scaunelor înmulțindu-se mereu, adunările generale scăunale se întrunesc tot mai des. În competența adunărilor generale scăunale erau problemele administrative (alegeau dregătorii scăunali, examinau plîngerile obștești și dispozițiile superioare); judiciare (alegeau asesorii jurați ai scaunelor de judecată și hotărau cazurile de apel de la scaunul de judecată scăunal) și militare (hotărau efectuarea lustrelor, a celor chemați la oaste din scaunul respectiv) etc. Adunările generale scăunale erau prezidate de căpitanul scăunal.

Problemele social-juridice ocupînd un loc tot mai însemnat prin numărul mereu mai mare al litigiilor și prin importanța acestora, în sec. al XV-lea se constituie scaune de judecată (*judicium generale*), formate din căpitanul scăunal, președinte, judele scăunal și mai mulți asesori jurați, aleși pe timp de doi ani. Scaunele Kezdi, Orbai și Sepsi alegeau, pe timp de un an, potrivit unei hotărîri din 1466, 24 jurați, 12 scaunul Kezdi și 12 celelalte două scaune (*duodecim iurati in sede Kyzdy sunt constituti, ita et alys prescriptis duabus sedibus duodecim iurati eligantur*): jumătate dintre bătrîni (*dualitas de senioribus*) și jumătate din rîndurile comunității (*dualitas vero ex communitate*)⁸⁴. De asemenea 12 asesori jurați aveau și scaunul Ciuc cu filiile sale.

Autoritatea supremă a scaunelor era adunarea generală a obștii (*universitas Siculorum*), prezidată de comitele secuilor (*comes Siculorum*) și care de obicei se întrunea în scaunul principal (*sedes principalis*), Odorhei. În competența acesteia intrau toate problemele de competența adunărilor generale scăunale, dar la scara obștii secuilor, a autonomiei secuiești. Alături de căpitan, un rol important în adunările generale ale obștii aveau căpitanii scăunali, juzii (regali și scăunali). Caracterul de clasă al instituțiilor politico-administrative secuiești rezultă și din faptul că din sec. XVI din adunările generale obștești făceau parte numai reprezentanții păturii suprapuse a celor trei categorii (*tres generae*).

Aceleași motive care au determinat instituirea scaunelor de judecată scăunale pe lingă adunările generale scăunale au determinat și constituirea, pe la mijlocul sec. XV, pe lingă adunările generale ale întregii obști, a unor scaune de judecată a tuturor scaunelor, conduse de căpitanul suprem, judele suprem, vicejudele și 24 asesori jurați.

⁸⁴ Székely oklevéltár, I, p. 205.

6. CONDUCĂTORII SCAUNELOR ȘI A „OBȘTII” SECUILOR

Rolul militar important al secuilor justifică poziția superioară a căpitanului scăunal (*capitaneuss sedis*), numit și locotenent (*locumtenens*) și mai marele oștirii (*maior exercitus, hodnagy*). Se ocupa de toate problemele privitoare la oaste, în timp de pace și în timp de război. Pe lângă îndatoririle militare, căpitanul era și dregătorul principal al scaunului și în problemele administrative și judiciare, prezidind adunările generale și scaunele de judecată împreună cu judele regesc, se îngrijea de stringerea dărilor și de executarea poruncilor superioare.

Al doilea dregător al scaunului era judele scăunal, ales de reprezentanții locuitorilor din scaun. Atribuțiile sale principale erau cele judiciare: prezida, împreună cu căpitanul, scaunele de judecată și pronunța, împreună cu căpitanul și asesorii jurați, sentințele. Alegerea liberă a juzilor, era, în feudalism, dreptul fundamental al oricărei autonomii locale.

În sec. al XV-lea apare și judele regesc (*iudex regis*), ca reprezentant al puterii centrale, cu atribuții de control și supraveghere, ales de comitele secuilor, dintre familiarii lui, cu consimțământul regelui.

Sporind obligațiile de tot felul ale judeului regesc, s-a instituit un ajutor al acestuia, vicejudele regesc (*viceiudex regis*), cu atribuții administrative și judecătorești.

Dregătoriile de căpitan și jude scăunal au fost ocupate pe neamuri și spițe. Reprezentanții celor 24 de spițe din cele șase neamuri au ocupat, pe rînd, dregătoriile respective, dar nu pe amîndouă deodată. Ei se schimbau anual, astfel că la sfîrșitul ciclului de 24 de ani fiecare neam și ramură ajungea la rînd pentru ocuparea dregătoriei de căpitan scăunal.

Cele trei scaune: Ciuc, principal, Gheorgheni și Casin, filiale, aveau în fruntea lor un jude suprem regesc, cu competență asupra tuturor celor trei scaune. Dar la 1462 regele Matia Corvinul acordă secuilor din scaunul filial Cașin (*de sede Kaszon*) dreptul de a-și alege căpitanul și judele scăunal dintre ei (*belliductorem et iudicem inter ipsos eligere*)⁸⁵. În cazul scaunului principal Sepsî și a scaunului filial Micloșoara, litigiul a fost soluționat de voievodul Ioan

⁸⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II. 2, p. 137—138.

Zapolya la 1531 în sensul ca juzii scaunului principal și ai scaunului filial să fie aceeași⁸⁶.

La început căpitanul era reprezentantul obștii scaunului. Mai târziu, pe măsura feudalizării societății secuilor, ocuparea acestor dregătorii era condiționată de proprietatea funciară, de primipilat (*primipilatus*). Vechiul obicei de alegere, prin rotație, a căpitanului pe neamuri și spițe a fost înlocuit, treptat și s-a transformat într-un privilegiu al câtorva familii nobile, care, de multe ori, nici nu erau dintre secui, ci dintre nobilii din comitate. Gaspar Barsai, român înnobilit, din Bîrcea hunedoreană, de exemplu, într-o perioadă de 24 de ani (1491—1515) a ocupat de cinci ori dregătoria de căpitan al scaunului Mureș, iar familiile Apafi și Bicsak de câte patru ori⁸⁷.

Dregătorilor scăunali pomeniți li se mai adăogau asesorii jurați, aleși, pînă în sec. XV, din tustrele stările populației secuiești (*tres generationes Siculorum*) pe timp de un an. Numărul lor pînă la 1466 a variat; în acest an se stabilește numărul asesorilor jurați la 12: 1/3 dintre frunțași (*primores*) și 2/3 dintre secuii de rînd. Cu timpul, pe măsura stratificării de caracter feudal a societății secuiești, asesorii jurați, asemenea altor dregători scăunali, au fost aleși numai din primele două stări: puternicii, frunțașii (*potiores*) și călăreții (*primipili*). A treia stare, a secuilor de rînd, a fost exclusă, dregătoriile fiind monopolizate de stările privilegiate.

Un alt dregător scăunal, relativ important, era notarul care se ocupa cu probleme administrative funcționărești, un fel de secretar. Iar cu cele de cancelarie se ocupa diacul⁸⁸.

După constituirea, la sfîrșitul sec. al XV-lea, a obștii secuilor (*universitas Siculorum*), prin organizarea militară a celor șapte scaune, cu un scaun principal (*sedes principalis*) al Odorheiului, căruia-i erau subordonate toate scaunele, cu un centru politic, administrativ și judecătoresc unic, care era și centrul scaunului principal, autonomia secuilor sporește și mai mult, fiind asemănătoare din mai toate punctele de vedere cu autonomia sașilor, organizați și ei într-o obște (*universitas Saxonum*), și în același timp cu cele șapte districte românești privilegiate din Banat, care chiar mai devreme, la 1457, se organizează într-o autonomie politică, admi-

⁸⁶ L. Moldovan și Pal Antal Sandor, *op. cit.*, p. 89.

⁸⁷ *Székely oklevéltár*, II, p. 139—143; cf. Antal Pal Sandor, *Organizarea teritorial administrativă la secui...*, p. 64.

⁸⁸ I. Connerth, *A székelyek alkotmányának historiaja különösen a XVI és XVIII században*. Odorhei, 1906; Szádeczki—Kardos L., *A székely nemzet története és alkotmányja*. Budapest, 1927; Al. Pal Antal, *Scaunul Mureș. Istoricul instituțiilor scăunale (sec. XIV — 1849)*, în „Revista arhivelor”, 1967, nr. 2, p. 129—132; Idem, *Arhiva scaunului Mureș*, p. 25.

nistrativă și judecătorească (*sedes scilicet iudiciales principales septem sedium nobilium Valachalium*).

În fruntea obștii secuilor, ca și în fruntea obștii sașilor și a obștii românilor bănațeni, era un comite al secuilor (*comes Siculorum*), reprezentant al puterii centrale, ales dintre marii nobili de obicei din Transilvania, niciodată însă dintre secui. Începînd cu Iancu de Hunedoara, voievozii Transilvaniei ocupau și dregătoria de comiți ai secuilor, mai corect ai obștii (*universitatis Siculorum*). Comiții secuilor îndeplineau atribuțiile tuturor dregătorilor scaunali: administrative, politice, juridice, fiscale, militare etc. la nivelul autonomiei secuiești. În general a fost un singur comite al secuilor, uneori erau și doi, cu subalternii lor, vicecomiții. Locul principal de ședere al comiților — cînd nu îndeplineau și alte dregătorii care-i obligau la loc de ședere în afara autonomiei secuiești —, era cetatea Gurghiului, pe care o stăpîneau, împreună cu domeniul său, în calitate de castelani (*castellani*), iar veniturile domeniului le reveneau de drept.

Înainte de 1562 (răscoala secuilor) autonomia scaunelor secuiești era limitată de autonomia „obștii secuilor” (*universitas Siculorum, natio Siculica*) formată din cele trei stări (*trium generum Siculorum*) cu centrul la Odorhei. Aceasta, prin adunarea obștească a tuturor scaunelor, avea autoritate în toate problemele scaunelor secuiești. Adunarea obștii secuilor era convocată și condusă de comitele secuilor, dar potrivit privilegiului din 1499, a regelui Vladislav II, putea fi convocată și de căpitanul scaunului Odorhei, dacă frunțașii secuilor considerau necesar. La adunarea generală participau reprezentanții tustrelelor stări din cele șapte scaune. Adunarea se putea întruni de cîte ori se considera necesar. Hotărîrile se luau prin ridicarea mîinii drepte, atît de frunțașii înstăriți, cît și de primipili, așa cum s-au petrecut lucrurile la adunarea generală obștească din 1505, întrunită la Odorhei⁸⁹.

După formarea principatului autonom al Transilvaniei sub suzeranitate otomană, instituțiile politico-administrative secuiești au suferit transformări în detrimentul lor. Dregătoria de comite al secuilor a fost însușită de principe. Au sporit însă autoritatea și atribuțiile judeului regesc, numit de principe dintre oamenii săi de credință, asimilați cu comiții comitatelor. Adunarea generală a tuturor scaunelor a fost desființată, după cum și forul superior ju-

⁸⁹ Székely oklevéltár, I, p. 308. cf. L. Moldovan și Pál Antal Sandor, *op. cit.*, p. 65.

diciar de la Odorhei. Căpitanul cetății Odorhei era și jude regesc al scaunelor Odorhei, Ciuc și Mureș, iar cel de la Cetățuia era jude regesc al scaunelor Sepsi, Kezdi și Orbai. Căpitanul scaunului Odorhei era și căpitan suprem al celor șase scaune participante la răscoala din 1562.

Atribuțiile judeului scăunal au fost acaparate de judele regesc. În sec. XVII o oarecare revenire în favoarea instituțiilor politico-administrative secuiești se observă, dar nici acum nu mai sînt cele din vremea voievodatului⁹⁰.

⁹⁰ L. Moldovan și Pal Antal Sandor, *op. cit.*, p. 69—72.

COMITATELE

1. CARACTERIZARE GENERALĂ

Complexă și nu arareori complicată este și problema altor instituții politico-administrative, între care și aceea a comitatelor. Relativ numeroase au fost preocupările față de problema comitatelor începînd din sec. XVIII, continuată mai insistent în sec. XIX și mai puțin în primele decenii ale sec. XX. Rezultatele acestor preocupări s-au concretizat în colecții de documente, monografii de comitate la sfîrșitul sec. al XIX-lea și în secolul nostru, dintre care unele se ocupă și cu organizarea comitatelor, altele urmînd calea lui Csánki D., ignorează istoricul instituției comitatense, urmărind așezările din comitatul respectiv, precedate de o introducere mai dezvoltată sau mai sumară, mai mult de geografie istorică.

În această situație, din știrile fragmentare cuprinse în izvoarele documentare sau narative, vom încerca o reconstituire a genezei comitatelor transilvănene în general pentru a putea apoi prezenta unele informații cu privire la fiecare comitat în parte. Geneza comitatelor, nucleul din care s-au dezvoltat acestea a fost cetatea (*castrum*). Conducătorul cetății, castelanul, era la început și conducătorul comitatului (*comes*) de la care-și derivă numele instituția. Comitatul era hinterlandul cetății. Cetatea era la început *caput bonorum*, adică locul de concentrare și păstrare a bunurilor, iar în jurul ei era domeniul (*dominium*) regal, zona economică de agricultură, fînețe, pășune etc. Cetatea împreună cu hinterlandul formau comitatul primitiv, cu contururi limitate și neprecise¹.

Nu toate cetățile regale au devenit centre de comitate, nu s-au format comitate în jurul tuturor cetăților regale. Uneori, în zonele mai amenințate pe teritoriul aceluiași comitat existau mai multe cetăți regale. Unele cetăți nu făceau parte din comitate, ci erau proprietatea regelui, împreună cu domeniul lor. Mai tirziu, multe asemenea cetăți au fost dăruite atotputernicilor nobili, devenind

¹ Szentkláray J., *Temesvármegye története*, Budapest, [f.a.] p. 252—254.

Pe lângă factorii politici, un rol nu lipsit de însemnătate au jucat și drumurile comerciale mai importante în constituirea comitatelor: comit. Caraș s-a organizat de-a lungul drumului Arad—Timișoara—Severin; drumurile ce au însoțit cursul unor râuri mai importante au influențat și ele organizarea comitatelor: drumul Crișului Alb a influențat organizarea comitatului Zarand pînă la Munții Apuseni; drumul Crișului Repede a influențat întinderea comitatului Bihor pînă în zona Călatea; drumul Someșului a hotărît organizarea comitatului Satu Mare, Solnocul Dinlăutru și Cluj; drumul Mureșului a influențat organizarea comitatelor Arad și Cenad; drumul Tîrnavelor au hotărît organizarea comitatului cu același nume.

În înfățișarea comitatelor mai ales a celor cu enclave răsbindite, asemenea unor mici insule, pe spații largi, interese personale, ale marii nobilimi sau ale unor instituții, cum erau cele bisericești au jucat un rol deloc neglijabil.

Comitatele erau așezate la început pe cursul inferior sau mijlociu al apelor; apoi, unele s-au extins spre izvoare. După ape și-au luat numele comitatele Timiș, Tîrnava, Maramureș, Caraș, Crasna. De asemenea numeroase județe din Muntenia, își iau numele după apele pe care sînt așezate: Argeș, Dîmbovița, Prahova, Buzău, Râmnic, Olt, Ialomița, Teleorman, Gorj, Dolj.

Situația e asemănătoare și în Moldova, unde numele ținuturilor se împart între ape și cetăți. Din prima categorie fac parte: Suceava, Siret, Neamț, Trotuș, Putna, Tutova, Covurlui, Vaslui, iar râul Moldova a dat numele întregii țări. Cele mai multe județe din Muntenia și Moldova și-a luat numele de pe cursul superior și mijlociu al apelor și mai puține de la cel inferior, dovadă că mai întîi au fost organizate județe și ținuturi în zonele cu relief înalt.

Singur comitatul Bihor își are numele după munți.

Multe comitate au fost organizate pe un fond instituțional preexistent, districtele românești, adaptate la necesitățile societății feudale. Dar districtele — jupele — cum le caracterizează unii istorici — nu au fost transformate de regalitatea ungară în comitate, ci au supraviețuit în întreg evul mediu ca instituții politico-administrative românești, peste care au fost suprapuse instituțiile transplantate de aceeași regalitate³.

În cetăți locuia comitele comitatului, castelanul cetății, dregătorii mai importanți și paznicii. Și tot în cetăți erau adăpostite

³ *Ibidem*, p. 265; S. Opreanu, *Județele. Cîteva contribuții de geografie istorică*, în „Lucrările Institutului de geografie al Universității din Cluj”, VIII, 1947, p. 31—36.

„depozitele“ pentru bunurile mai importante ale regelui, provenite din veniturile cetății și ale comitatului. „Oamenii cetății“, iobagii, negustorii, meșteșugarii locuiau în jurul cetății, în așezări în imediata vecinătate a zidurilor sau mai depărtate.

La început comitatele, care cuprindeau teritoriile din jurul cetăților, erau de întindere variată, în general modestă. Pe măsura consolidării lor, comitatele și-au lărgit mereu cuprinderea, ajungând, unele, la întinderi exagerat de mari⁴. Într-o fază următoare, de mai bună organizare, teritoriul comitatelor s-a restrâns, prin divizarea comitatelor mamut, la proporții normale, dar totuși de întinderi deosebite, uneori foarte deosebite chiar: comitate foarte mari (Hunedoara, Timiș, Bihor etc.) și comitate foarte mici (Crasna).

Comitatele la începutul existenței lor au ocolit munții și pădurile, după cum au ocolit și zonele mlăștinoase de la răsărit de Tisa. Din aceleași motive, la oarecare distanță de Tisa erau și cetățile în jurul cărora s-au organizat și dezvoltat comitatele: Cetatea Biharia — comitatul Bihor, cetatea Sătmăr — comitatul Satu Mare, cetatea Arad — comitatul Arad, cetatea Hălmagiu — comitatul Zaránd, cetatea Timișoara — comitatul Timiș, cetatea Cenad — comitatul Cenad etc.

Comitatele, mai ales în primele secole ale evului mediu, când erau comitate regale, purtau, în documentele oficiale, numiri diferite: *parochia*, *districtus*, *comitatus*, *sedes*, *diocesis*. Denumirea de *comitatus* s-a generalizat de timpuriu, eliminându-le, treptat, pe celelalte. Nu însă complet, deoarece și în sec. XIV și XV și chiar XVI se mai întâlnesc în documente numiri diferite pentru aceeași realitate politico-administrativă: *provincia*, *district*, *comitat*. Numirile diferite ale instituției politico-administrative, comitatul în faza incipientă a lui, sînt explicabile deoarece nu se conturase încă nici întinderea, nici organizarea și nici funcțiile acestora, iar

⁴ Afirmatiile cuprinse în *Erdélyi története*, (vol. I, p. 541), cu privire la organizarea comitatelor dintre Someșul Mare și Mureș de către regele Ștefan cel Sfînt sînt lipsite de vreo dovadă cît de mică, autorii mărginindu-se să declare că ținutul lui Prokuy Gyula de la sud de Mureș a devenit în întregime proprietate regală, fiind cucerit cu armele. Teritoriul stăpînit de Gyula, dus în prinsoare de Ștefan a fost dăruit lui Zoltan; era o singură unitate uriașă, Alba. În fruntea acestui teritoriu era un conducător numit dintre potenții țării și care la 1111—1113 era Mercurius „princeps Ultrasilvanus“. După cum fără acoperire rămîne altă afirmație, anume că unui oarecare Doboka, ce s-a distins în luptele împotriva lui Ahtum, i s-ar fi dat un vast teritoriu care s-ar fi organizat într-un comitat ce i-ar purta numele, comitatul Dăbica. Un comitat modest ca întindere în tot timpul existenței sale și nu un teritoriu foarte întins ce i-ar fi fost dat nobilului Doboka.

în cazul variației numărului în sec. XIV—XV poate fi neglijența sau subestimarea valorii noțiunilor din partea diacului redactor de documente.

Comitatul era mai întâi o instituție politico-administrativă, condusă de dregători comitatensi, cu autoritate în problemele politice și administrative de pe raza comitatului. Comitele și dregătorii comitatensi mai îndeplineau și atribuții economice și fiscale, ceea ce însemna chivernisirea bunurilor regești (domenii, mine, ocne) și asigurarea veniturilor cămării regești din obligațiile fiscale ale locuitorilor. Și mai îndeplineau comitele și dregătorii comitatensi și atribuții de sprijinire a bisericii catolice în activitatea sa proselită. Toți locuitorii de pe teritoriul comitatului erau supuși autorității militare și juridice a comitelui. O treime din veniturile realizate din obligațiile fiscale ale populației de pe domeniul cetății reveneau comitelui. Erau exceptați de sub autoritatea comitelui doar locuitorii curților regești, care erau sub autoritatea unor reprezentanți ai regelui, iar de veniturile realizate din obligațiile acestor locuitori dispunea regele⁵. „De la comitat — afirmă canonicul orădean Rogerius, autorul importantei lucrări *Carmen miserabile* — își dobândeau regii bucuriile, bogățiile și onorurile, puterea, măririle și autoritatea“ (*Ex his comitibus habebant delicias, divitias et honores, potenciam, altitudinem et munimen*)⁶.

Predecesorii regelui Bela al IV-lea însă au dăruit credincioșilor lor, fie pe merit, fie pe nemerit moșii din comitate, astfel că drepturile comitatelor s-au redus foarte mult. Cei mai influenți însă dintre dregători, cum au fost tavernicii sau cămărașii, judecătoria supremă în procesele oamenilor din cetățile libere, dapiferii (*dapiferii*), pivnicerii (*pincernarii*), magistrii, agazonii (*agazonii*) și alții cu dregătorii la curte, s-au îngrășat în așa măsură din aceste danii — afirmă Rogerius — încât nici nu mai respectau pe rege. Regele Bela IV, însă, dorind să întărească coroana care-și pierduse influența, a căutat să redea moșiile înstrăinate în proprietatea comitatelor⁷.

Pentru a pune capăt abuzurilor comiților, regele Andrei II încearcă să reglementeze drepturile și îndatoririle acestora, asemenea drepturilor și îndatoririlor nobilimii. Astfel, comiții comitatelor (*comites parochiani*) nu vor avea jurisdicție asupra prediilor slu-

⁵ Erdély története, vol. I, Budapest, 1986, p. 544—545.

⁶ M. Rogerii, *Carmen miserabile*, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. Szentpétery E., vol. I, p. 558; G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. V, București, 1935, p. 27, 66.

⁷ *Scriptores Rerum Hungaricarum*, p. 558; G. Popa Lisseanu, *op. cit.*, p. 27, 66.

jitorilor decât în pricini de bani și de dijmă. Comiții curiali ai comitatelor nu vor judeca pe nimeni, decât pe oamenii cetăților lor. Pe hoți și pe tilhari îi vor judeca vilocii (judecătorii speciali trimiși de rege), numai în fața comitelui.

Dacă vreun comite nu se purta cu cinste, potrivit dregătoriei sale sau ruina oamenii cetății sale, fiind osîndit pentru aceasta înaintea întregului regat, va fi lipsit cu rușine de dregătoria sa și va fi dator să dea înapoi ceea ce a luat.

Comiții se vor bucura doar de veniturile ce li se cuvin din comitatele lor, celelalte, cîte se cuvin regelui: vedrele, vămile, boii și două părți din veniturile cetăților le va dobîndi regele⁸.

2. ORGANIZAREA COMITATELOR

Banatul de Severin. Banatul înfățișează cea mai complexă și mai complicată situație și din punct de vedere al organizării politico-administrative.

Exista mai întii *Banatul Severinului* care cuprindea numeroase cnezate, de obști și de uniuni de obști sau teritoriale — instituții social-juridice —, și apoi mai multe districte românești — instituții politico-administrative. Banatul (de Severin), cuprins de trei părți de apă și la răsărit de munți este individualizat ca o unitate naturală. Așezarea lui între mlaștinile din vest și munții din est, fac din Banat o punte de legătură între Peninsula Balcanică și Europa central-răsăriteană. Asemănarea cu Dobrogea, altă punte de legătură între Peninsula Balcanică și Europa răsăriteană este sesizată de geografi și istorici.

Era o „Țară a Severinului“ din sec. VI, ceea ce-l determină pe Pesty Fr., să afirme că „istoria Banatului este o dovadă că referințele privitoare la dregătoria de ban exista pentru o perioadă cînd Banatul nici nu era“⁹. Descoperiri monetare din sec. VI pe Insula Banului din județul Mehendinți constituie o dovadă cu privire la existența unei formațiuni politice în acea vreme, iar insula, care mai tirziu se va numi a Banatului, aparține formațiunii respective¹⁰. De aceea ceea ce se spune în unele documente dintr-o peri-

⁸ Marczali H., *Enchiridion fontium hitorice Hungarorum*, Budapest, 1901, p. 134—143 și *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, veac. XI, XII și XIII, p. 189—193 și 247—251.

⁹ Pesty Fr., *A szörényi bánság és a Szörény vármegye története*, II, p. 264.

¹⁰ M. Rusu, *Transilvania și Banatul în sec. VI—IX*, în „Banatică“, IV, 1977, p. 204.

oadă mai târzie despre existența unui ban încă din anul 1094 poate fi o „interpretare de epocă”¹¹, dar din vremea respectivă (sfârșitul sec. XI) exista un conducător politic chiar dacă nu purta titlul de ban, însă îndeplinea funcțiile banului de Severin de mai târziu. Existența unei „Romanii populare”, a unei „Țări” în concepția populară, asemenea altor zeci de „țări” românești existente pe întreg teritoriul etnic românesc explică numele de „Țara Severinului” și de-abia mai târziu cea de Banat al Severinului.

De altfel, dregătoria de ban era foarte răspîdită în această zonă a sud-estului Europei. Unii o cred de origine românească, din perioada „Romanilor populare”, alții de origine ungurească, iar alții de origine sud-slavă¹². Din cele mai vechi documente care o menționează, rezultă că era dregătorie mai puțin importantă, probabil cu atribuții fiscale, de a aduna dările în bani de la populație pe seama vistieriei puterii centrale. Ceea ce explică banii monedă care și-au luat numele de la dregătorii ce-i adunau. Dregătoria de ban este răspîdită în toate cele trei țări românești, mai devreme în Transilvania de unde va fi trecut și în Țara Românească și Moldova.

În Transilvania sînt menționați banii mai întii cu titlu onorific al unor mari demnitari bisericești și apoi ca dregători „fiscali”. Cea dintîi mențiune documentară cunoscută este din 1211 cînd arhiepiscopul de Kalocsa era și ban (*banus*), acela care în anul următor era și voievod al Transilvaniei. Ceea ce înseamnă că personajul respectiv avea legătură cu societatea transilvăneană și în această calitate era și ban mai întii, voievod după aceea. Peste un deceniu, la 1222, pristavul cavalerilor teutoni colonizați la 1211 în Țara Birsei, Ypoch, era în același timp și ban (*banus*). Iar peste alți șase ani, la 1218, un ban Simion (*Simon banus*), fratele banului Mihael (*Michaelis banus*) participă la asasinarea reginei Gertruda.

După o perioadă de peste trei decenii, din nou sînt menționați banii din Transilvania, cu ocazia luptelor dintre Ștefan „regele cel tînăr” și duce al Transilvaniei și tatăl său, regele Bela IV (1261—1265). Bani dintre care unii erau de partea regelui Bela, cum a fost Ernerius, căpitan al armatelor regești (*Ernerius banus quondam Transilvani; Ernerius banus dicti exercitus capitaneus*), alții de par-

¹¹ Al. Horvath, *Considerații istorice și juridice privitoare la Banatul de Severin, funcția de ban al Caransebeșului și Lugojului în Studii și Comunicări de Etnografie-Istorie*, Caransebeș, III, 1979, p. 301—303.

¹² Întreaga discuție la A. Sacerdoțeanu, *Originea Băniei și a „Banilor” la români*, în „Historica”, Craiova, 11, 1971, p. 79—95.

tea „ducelui“ Transilvaniei, Ștefan: banul Micud (*Mykud banus*) și banul Ponit (*Ponych banus*)¹³.

Bani existau și în Țara Românească și Moldova, menționați în documente în aceeași perioadă, în a doua jumătate a secolului XV și în cel următor. Doi bani de Tismana, Stan și Crăciun, Dimitrie Glozdavăț și Betco la Obîrșia de lângă Bratilovo, alți patru „bani“ domnești în orașul Tismana¹⁴. În Moldova sînt menționați de asemenea fiii banului care stăpîneau o moșie, iar fetele banului Dragomir își împart o moștenire, pentru ca în a doua jumătate a sec. XVI să fie menționat „Banul, dregătoriu de Bacău“¹⁵.

Dintr-o dregătorie modestă la început, în sudul Banatului, datorită importanței politice și militare a acestei zone, dregătoria s-a dezvoltat în însemnătate din toate punctele de vedere, ajungînd să fie una din cele mai de seamă dregătorii ale vremii. Mai întîi sînt menționați banii în Bula de Aur din 1222, cînd Banul era al doilea în ierarhia dregătorilor regatului ungar, după cea de palatin, înainte de comiții curiali ai regelui și reginei care nu puteau ocupa și alte funcții (*Item, praeter hos quatuor iobagiones: scilicet Palatinum, Banum et curiales Comites Regis et Reginae, duas dignitates nullus teneat*)¹⁶.

La 1230, ca urmare a războiului dintre principele Bela și țarul româno-bulgar Ioan Asan II a fost înființat Banatul Severinului cu centrul la Turnu Severin care continuă să se numească Țara Severinului (*terra de Zeurino*) în *Diploma Ioanișilor* din 1247.

La început, jurisdicția banului de Severin se reducea la o formațiune politică cnezială de uniuni de obști, dar mai tîrziu se extinde asupra mai multor asemenea formațiuni cneziale, organizate din punct de vedere politic-administrativ în districte, ajungînd să cuprindă o mare parte a Banatului.

Banatul sau Țara Severinului a avut o istorie destul de frămîntată, schimbîndu-și mereu stăpînul. Înainte de 1330 era stăpînită de Basarab I, domnul Țării Românești, ocupată manu militari în acel an de regele Carol Robert. La 1345 era integrată în

¹³ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenburgen*, I, p. 12, 14, 16, 19, 96, 109, 117, 137—139, 209—210, 469.

¹⁴ A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 82; Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 55—58.

¹⁵ *Ibidem*, p. 34.

¹⁶ *Corpus Juris Hungarici*, Buda, 1912, p. 153. Bula de aur din 1222, la Marczali H., *Enchiridion fontium historiae Hungarorum*, Budapest, 1901, p. 134—143 și *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, veac. XI, XII și XIII, vol. I, p. 134—143 și 375—378 cf. Kenez Csátár, *A bánság eredete és a bánok hatásköre*, în „Századok“, IV, 1872, p. 392—393.

domnia Țării Românești și din nou cotropită de regatul ungar. Când voievodul Transilvaniei, Dionisie Lackfi, era și căpitan al cetății și districtului Vidin (*capitaneus civitatis et districtus Vidiniensis regni Bulgariae*). Curînd căpitanatul Vidinului a fost organizat într-un Banat, căruia-i aparțineau cetățile (*Banatus regni nostri Bulgariae cum dictis castris*) Timișoara, Jidovița, Sebeș, Mehadia și Orșova. Comandantul acestor cetăți continua să se numească ban, care era în același timp și comite de Severin și de Timiș (*banus qui una comes etiam Zeuriniensis non nunquam Themesiensis*). În deceniile 7 și 8 ale sec. al XIV-lea, Banatul sau Țara Severinului era stăpînită cînd de Vladislav Vlaicu, domnul Țării Românești care se intitulează: *Vladislaus voyvoda Transalpinus, banus de Zeverino, dux novae plantationis terrae Fogaras*, cînd de regele ungar Ludovic de Anjou. În ultimul deceniu al sec. al XIV-lea și în primul deceniu al celui următor, Banatul de Severin e stăpînit de domnul Țării Românești, Mircea cel Mare (domn al Banatului de Severin), iar banul Severinului face parte din sfatul domnesc al marelui voievod.

În sec. al XV-lea, treptat, Banatul Severinului exercită o influență mai întîi, pentru ca apoi să le integreze între marginile sale, asupra districtelor sau comitatelor Caraș și Lugoj. Iancu de Hunedoara, la 1431, era ban de Severin și comite suprem al comitatului Caraș. Pentru cuprinderea cumulului de dregătorii, Iancu înființează, la 1441, în calitate de voievod al Transilvaniei, dregătoria de viceban, cu atribuții politice, juridice, administrative și militare¹⁷. Este explicația mențiunii mai rare a funcției de ban, mai des menționată fiind funcția de viceban. Iar dregătoria de ban nu mai e acordată unei singure persoane, ci la două, care-și extind autoritatea asupra unor teritorii foarte vaste, între Dunăre și Mureș. Unul dintre bani îndeplinea deseori și funcția de comite al comitatelor Caraș și Lugoj, iar după integrarea acestora în Banatul Severinului, în a doua jumătate a sec. al XV-lea, de ban al Carașului și Lugojului.

¹⁷ Al. Horvath, *op. cit.*, p. 301—302. Cronicarul Thuroczi din sec. XV știa că Banatul de Severin este așezat la malul Dunării și mai știa că atît în această „provincie”, cît și în cea timișană au existat, fără nici o îndoială, locuri ale zeilor și că limba de obște aici e româna (cf. *Chronica Hungarorum*, 1473, Budapeșt, 1973, p. 83). Iar cronicarul Nicolae Stoica de Hațeg explică formarea Banatului de Severin și a Banatului Timișan, potrivit cu cunoștințele veacului al XVIII-lea: regele Andrei al II-lea face două „Banate”, unul între Tisa și Cerna și altul de la Cerna pînă la Olt; primul al Timișoarei, iar al doilea al Severinului. cf. *Cronica Banatului*, ed. D. Mioc, București, 1978, p. 101.

Al doilea ban, îndeplinea funcția de căpitan al cetății Sebeș și a altora din sudul Banatului (Jdioara, Orșova, Mehadia etc.)¹⁸.

Banatul de Severin s-a bucurat tot timpul de o largă autonomie pentru importanța sa strategică și militară, dar și pe temeiul autonomiei importantelor districte locuite aproape în întregime de români. Este explicația numirii Țării Severinului de Giovannandrea Gromo, *Valachia Citerior* (Țara Românească Dinăuntru) pentru a o deosebi de Țara Românească dintre Carpați și Dunăre, *Valachia Transalpina*.

*

Comitatul Timiș. Evoluția Banatului de Severin este în strîns raport cu a comitatului Timiș, care la început nu a fost prea mare; de-abia după încorporarea districtelor românești de pe Valea Begheiului și Sărazului, comitatul Timiș a devenit un comitat foarte întins, înspre Vest pînă la Tisa, înspre Sud pînă la Bîrzava și înspre Nord pînă aproape de Mureș. Ocupa văile superioare ale riurilor Timiș, Nera și Cerna, care uneori aparțineau Banatului de Severin. Explicația se cuvine căutată în faptul că dregătoria de ban de Severin era de multe ori vacantă, pe de o parte, iar pe de altă parte, că lungi perioade de timp Banatul de Severin a fost integrat în Țara Românească, iar aceste teritorii trebuiau administrate, cu toate că din punct de vedere geografic se deosebeau de teritoriile comitatului Timiș. Se înșela însă Pesty Frigyes, cînd, mulțumit de măsura oficialității, își manifesta satisfacția că prin hotărîrea respectivă districtele românești au fost „înfierate” și, astfel, ele dispar pentru totdeauna din istorie¹⁹. Nici districtele românești în general și nici cele bănățene îndeosebi nu au dispărut, la începutul sec. al XVI-lea din istorie, ci multe dintre ele, supraviețuitoare, au continuat să joace un rol important în istoria Transilvaniei.

Cronicarul ungar Thuróczi János știe că numele de Timiș l-a împrumutat cînd comitatul, cînd Banatul. Și mai știe că din acest comitat uneori făcea parte și districtul Lipova, „un teritoriu aproape nestrăbătut”. Și de asemenea știe cronicarul că în comitatul Timiș mai erau cîteva întărituri militare, de-a lungul Timișului,

¹⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 143; *Catalogus banorum Zeuriensium*, ed. de O. G. Lecca în „Arhivele Olteniei”, XVII, 1938, p. 5; I. I. Nistor, *Țara Severinului și Banatul Timișan* în „Memoriile secției istorice”, ser. 3, t. XXVII, 1944—1945, p. 220—222; Al. Horvath, *op. cit.*, p. 301—303.

¹⁹ A Szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek, Budapest, 1876, p. 21.

foarte potrivite pentru apărarea acelor teritorii²⁰. Pesty Frigyes crede că Pancrațiu, cel dintâi comite al Timișoarei, pomenit în documente la 1172—1175, era conducătorul teritoriilor dintre Dunăre—Tisa—Mureș—Carpați, ceea ce ar însemna, dacă ar fi adevărat, conducătorul Banatului întreg²¹. Pînă la sfîrșitul sec. XV sînt menționate documentar în comitatul Timiș 22 de orașe și 990 de sate, 30 de cetăți și fortificații²².

Comitatul Caraș. Între Banatul de Severin și comitatul Timiș, străbătut de riul Caraș, și-a găsit loc de ființare, strîmătorat de cele două vecine, comitatul Caraș, format din mai multe districte românești, dintre care 8 cu privilegii înnoite la mijlocul sec. XV. La 1200 e menționat documentar Weiteh comite de Caraș, iar la 1366 e menționat însuși comitatul Caraș cu adunarea sa generală, formată din 12 jurați asesori (*in proxima congregatione generali in comitatu Crassou celebrate duodecim iurati assessores*). Iar la 1370 este amintită adunarea generală a obștii nobililor din comitatul Caraș și la 1383—1385 toți nobilii din comitatele Caraș și Keve (*universi nobiles de comitatibus Keve et Crassow*) erau obligați la serviciul militar.

Comitatul Caraș, pe la sfîrșitul sec. XV avea 13 cetăți și înțăriri, 10 orașe și 290 sate. În a doua jumătate a sec. al XV-lea, comitatul Caraș a fost integrat în Banatul de Severin.

Potrivit *Memoriului* ministrului ungar de interne, prezentat în 1872 Academiei ungare de științe, comitatul Caraș ar fi „dispărut” la 1464, în timpul lui Matia Corvinul, cînd localitățile ce-i aparțineau, împreună cu Lugojul, au fost incorporate în Banatul de Severin. Banii Severinului au administrat acest teritoriu vast, de la Mureș pînă la Orșova, pînă la 1688, cînd Acațiu Barcsai, ultimul ban al Lugojului și Caransebeșului, îl cedează turcilor pentru a obține tronul Principatului Transilvaniei²³.

*

Comitatul Cenad. În perioada de început a organizării comitatense, un teritoriu foarte întins, care în nord ajungea pînă la Crișul Alb, iar în sud înainta pînă

²⁰ *Chronica Hungarorum*, 1473, Budapest, 1973, p. 87.

²¹ Csánki D., *op. cit.*, p. 124; Pesty Fr., *A szörényi bánság*, III, p. 10; Szentkláray, J., *Szász év Délmagyarország újabb törtéteéből*, I, Timișoara, 1879, p. 5, 52—53; Tr. Simu, *Organizarea politică a Banatului în evul mediu*, Lugoj, 1941, p. 17—20.

²² Csánki D., *op. cit.*, vol. II, p. 93—109; Milleker B., *op. cit.*, p. 46—105.

²³ „Századok”, IV, 1872, p. 292—392; „Századok”, III, 1968, nr. pe aprilie, p. 243; Al. Horvath, *op. cit.*, p. 301—303.

departe în Banat și spre răsărit pînă în Munții Apuseni, forma comitatul Cenad. Era, în sec. XI—XII, un comitat cît o „provincie“, cu centrul la Cenad, în apropierea confluenței Mureșului cu Tisa, loc de depozitare a sării din Transilvania, transportată cu plutele pe Mureș. Comiții comitatului Cenad sînt menționați începînd din anul 1165 (sau 1187?) și în aceeași perioadă se va fi conturat și organizat mai bine și comitatul.

Din comitatul Cenad s-au desprins, cu timpul, comitatul Timiș, pomenit documentar mai întîi la 1175, apoi comitatul Arad, menționat prima oară documentar la 1214 și comitatul Zarand. Și totuși Cenadul a rămas un comitat relativ mare, cu cele 149 localități pînă în deceniul 4 al sec. XIV și 3 castele, 9 orașe și țîrguri și 202—260 așezări satești la sfîrșitul sec. XV²⁴.

*

Comitate dispărute. În Banat mai existau și alte comitate, mai mici, cu existență efemeră, între care *comitatul Cuvin*, la vest de riul Caraș, menționat într-un document din anul 1238 (*Keve cum toto comitatu*). Era Cuvinul un comitat aproape de cele de însemnătate medie, cu cele trei cetăți, trei orașe și 66 de sate pe la sfîrșitul sec. XV²⁵.

A fost un comitat mai puțin organizat și consolidat și de aceea nu a putut supraviețui vreme mai îndelungată, fiind integrat, cu timpul, în districtele vecine: Ilidia și Caraș.

*

O altă alcătuire politico-administrativă ar fi fost *comitatul Horom* (Haram) menționat documentar la 1330, localizat la est de riul Caraș. Nu i se cunosc nici localitățile ce i-ar fi aparținut. Va fi fost asemenea comitatului Cuvin, un început de organizare ca un comitat, dar nu a rezistat multă vreme, contopindu-se în comitatele sau districtele vecine.

*

La nord de comitatul Horom (Harom) și de riul Caraș a existat un alt „comitat“, *Erd-Somlyo*, menționat, comitele acestuia, la 1270 (*comes de Mezö Somlyo*), iar la 1277 două moșii (Woya și

²⁴ Borovszki S., *Csanád vármegye története 1715—ig*, vol. I, Budapest, 1896, p. 1—636; Csánki D., *op. cit.*, vol. I, p. 688—707.

²⁵ Pesty Fr., *Az eltűnt régi vármegyék*, vol. I, Budapest 1880, p. 369—417; Csánki D., *op. cit.*, vol. II, p. 115—121; Milleker B., *op. cit.*, p. 17—46

Kereszeg) erau situate în *comitatul Sumplo*. Centrul comitatului era cetatea Somlio, cu un domeniu format din câteva sate²⁶.

*

Comitatul Torontal. Un alt comitat, existent un timp în Banat, a fost al Torontalului. Un comitat mic și ca întindere și ca număr de așezări și, ca urmare, mai puțin însemnat în raport de comitatele mari, dar mai însemnat, totuși, decât cele mici, cu viața lor efemeră. Cînd, la 1772, din porunca împărătesei Maria Tereza s-a pus problema reînființării lui, specialiștii îl căutau nu în Banat, ci peste Mureș, în vecinătatea comitatului Békés. Alții, prin analogia numelui comitatului cu al unui riuleț, îl căutau lângă riulețul Tur ce se varsă în Tisa, adică prin comitatul Satu-Mare. Ideea le-a fost sugerată de relatările cronicii aceluiași Turóczi, care afirmă că, comitatul Torontal, schimbînd câteva litere, își ia numele de la riul Thur, dar cronicarul mărturisește că nu l-a cercetat pe teren și nici nu are informații de vreun fel. Csánki, la rîndul său, susținea că pe teritoriul comitatului Torontal se aflau moșiile mai multor nobili de origine română. În perioada sa de dezvoltare, comitatul Torontal avea, pe la sfîrșitul sec. XV o cetate, patru orașe și 52 sate²⁷.

*

Comitatul Arad. Din întinsul comitat Cenad, s-a desprins, la sfîrșitul sec. al XII-lea, începutul celui următor comitatul Arad, pomenit mai întîi documentar la 1214. Noul comitat, al Aradului, pînă spre sfîrșitul sec. al XIII-lea se extindea pe Valea Mureșului, pînă la intrarea în defileu, pentru ca la sfîrșitul secolului să pătrundă puțin și în defileu, apoi s-a extins și la sud de Mureș, spre răsărit, pînă dincolo de districtul Făget. Comitatul Arad, era destul de extins, dar mai puțin populat, în raport de întinderea sa din cauza zonelor mlăștinoase: 93 de localități pînă în deceniul 4 al sec. al XIV-lea și mult populat, cu cele 9 cetăți, 10 orașe și 382 sate la sfîrșitul sec. al XV-lea²⁸. La 1552 și în anii următori cea mai mare parte a comitatului Arad a fost ocupată de turci.

•

²⁶ Pesty Fr., *op. cit.*, p. 425—427.

²⁷ Thuróczi J., *Chronica Hungarorum*, p. 87; Borovsky S., *Torontal vármegye*, Budapeșt, 1911; Pesty Fr., *op. cit.*, p. 124—128; Milleker B., *op. cit.*, p. 4—6; Csánki D., *op. cit.*, vol. II, p. 124—128.

²⁸ Györfy G., *Az Arpádokori Magyarország története földrajza*, vol. I, Budapeșt 1963, p. 170—188; Csánki, D., *op. cit.*, vol. I, p. 757—782; Márki S., *op. cit.*, p. 61—64.

Comitatul Zarand, care cuprindea teritoriul de la sud-vest de muntele Moma-Codru, ia ființă, în jurul anului 1260, cu centrul mai întâi în cetatea Zarand, apoi la Ineu. Comitatul Zarand la început a fost integrat comitatului Bihor. Abia în sec. XIII s-a putut desprinde de acesta pentru a deveni un comitat de sine stătător, ocupînd teritoriul dintre Crișul Negru și Crișul Alb. Comitatul Zarand s-a întins, treptat, spre munte, mai întâi pînă la ieșirea Crișului Alb din munți, apoi pe valea acestui rîu pînă spre izvoare, integrînd districtele, voievodatele și cnezatele românești existente în acest spațiu. Era un comitat relativ mare, mai mare decît comitatul Arad, cu cele 7 cetăți, 7 orașe și 435 de sate ale sale la sfîrșitul sec. XV²⁹. La 1552 și după aceea, părți din comitatul Zarandului au fost incluse în pašalicul Timișoarei. Părțile neocupate de turci din comitatele Arad și Zarand au continuat să fie conduse de dregători comitatensi pînă la 1626, cînd dieta Transilvaniei hotărîște unirea acestor teritorii neocupate de turci din comitatul Arad și Zarand pentru a forma un singur comitat, Arad—Zarand. La 1658 comitatul nou constituit este alipit comitatului Hunedoara.

*

Comitatul Bihor. Asemenea altor comitate își extinde cuprinderea spre răsărit și comitatul Bihor, unul din cele dintîi comitate organizate dincoace de Tisa (1111), care se întindea din apropierea Tisei, de-a lungul Crișului Repede pînă la izvoarele acestuia spre răsărit, înspre munți, în Transilvania, cuprinzînd, în perioada sa de maximă extindere, chiar pe bazinul Huedinului. Bihorul se întindea, astfel, din apropierea Tisei, mărginindu-se la sud de Crișul Negru, străbătut de Crișul Repede pînă la izvoarele acestuia, la răsărit de munți. Era un comitat mare, atît din punct de vedere geografic, cît și din punct de vedere demografic cu cele 388 așezări în sec. XIV, iar la sfîrșitul sec. XV cu 14 cetăți și întărituri, 18 orașe și tîrguri și peste 520 sate³⁰.

*

²⁹ A. Caciora, *Organizarea teritorial-administrativă și instituțională a comitatelor Arad și Zarand*, în „Culegere de referate ale Direcției Generale a Arhivelor Statului”, 1969, p. 56; Csánki D., *op. cit.*, I, p. 757—782; Marki S., *Arad története*, I, p. 61—63.

³⁰ Györffy G., *op. cit.*, p. 591—692; Csánki D., *op. cit.*, vol. I, p. 591—628; Jakó Zs., *Bihar megye a törökpusztítás előtt*, Budapesta, 1940, p. 191—390; S. Opreanu, *Județele. Cîteva contribuții de geografie istorică*, Cluj, 1947, p. 13—16.

Comitatul Solnoc, se pare cel dintîi comitat regal organizat, în legătură cu importanța transportului și depozitării sării, care, la 1047, avea un comite (*comes*). La început cuprindea un teritoriu restrîns, pe amîndouă malurile Tisei, cu centrul în cetatea Solnoc. Pe măsura consolidării sale, acest comitat s-a extins tot mai mult spre răsărit, în forma unui teritoriu relativ îngust de-a lungul Someșului Mare, ajungînd pînă la Munții Birgăului, la nord de Bistrița. La 1166 e menționat mai întîi în documente însuși comitatul Solnoc (*comitatus Zonuk*).

De la sfîrșitul sec. al XII-lea, comitatul Solnoc se împarte: mai întîi în două comitate: Solnocul Dinafară (Exterior) (*comitatus Zolnuk exterior*), teritoriul dinspre Tisa și Solnocul Dinlăuntru (Interior), din Transilvania.

*

Mai tîrziu, partea de mijloc a vechiului comitat Solnoc va forma al treilea comitat, *Solnocul de Mijloc* sau Sălaj³¹, menționat în documente începînd din anul 1324 și care nu avea continuitate teritorială cu Solnocul Dinafară din cauza mlaștinilor întinse din stînga Tisei. O întrerupere teritorială aproape completă era și între comitatul Solnocul de Mijloc și Solnocul Dinlăuntru în zona Meseșului, în Țara Silvaniei, unde comitatul se îngusta foarte mult din cauza pădurii întinse³². Era un comitat mijlociu în sec. XIII—XV și ca întindere și ca număr de sate 242, de tîrguri 9 și 3 cetăți³³, dar care mai tîrziu s-a extins mult, în Transilvania pînă pe Valea Almașului, iar în nord pînă în comitatul Satu Mare.

Pe lîngă factorii politici, întinderea comitatului Solnoc în Transilvania a fost determinată și de drumurile comerciale — drumul sării de la Ocna Dejului pînă la locul de depozitare, Solnoc pe Tisa.

*

Comitatul Satu Mare e menționat documentar la 1181 (Nicolae, comite), iar la 1279 însuși comitatul Satu Mare (*comitatus Zothmar*) a fost atras spre Munții Gutinului de zăcămintele de aur

³¹ Numele de Sălaj (*Zilagy, Zilagi*) pentru comitatul Solnocul de Mijloc se întîlnește de mai multe ori în izvoare, în sec. XIII—XVI; în 1327 Martin comite de Sălaj; la 1383 cînd regina Maria dăruiește lui Balc și fraților săi moșia Arănieș (*Aranyos*) Medieșul Aurit în districtul Sălaj (*in dominium cuiusdam castri nostri Aranyos vocati in districtu de Zilagy*), iar cronicarul Samosközi I., vorbește de regiunea Sălaj (*regio Zilagiensis*).

³² Petri M., *Szilágy vármegye monographiája*, vol. I, Zaláu, 1901, p. 71—77.

³³ Csánki D., *op. cit.*, vol. I, p. 545—567.

din bazinul Băii Mari. O parte a comitatului o ocupa zona de șes a Nirului cu centrul la Carei, o altă parte s-a extins spre sud-est, pe amîndouă malurile Someșului și o a treia în depresiunea Oașului. Tendințele manifeste de a se prelungi spre sud-est, spre Someș, au fost împiedecate de cetatea și domeniul Cetății de Piatră (Chioar). Era un comitat mai mare decît mijlociu cu cele 9 cetăți, 12 orașe și 340 de sate, potrivit vechii istoriografii, 418 sate după noua istoriografie³⁴.

*

Un „comitat“ cu o viață foarte efemeră a fost și comitatul *Ar-dud*, la nord-est de comitatul Satu Mare.

*

Comitatul *Crasna*. La confluența dintre comitatele Bihor, Solnocul de Mijloc și Satu Mare a reușit să reziste întreg evul mediu un comitat foarte mic, *Crasna*, pomenit mai întîi la 1264 (Ianos comite). Avea două cetăți, două tîrguri și 108 sate³⁵. Deși destul de vechi, cu centrul în cetatea Valcău, comitatul nu s-a putut dezvolta, înghesuit între comitatele Bihor, Crasna, Solnocul de Mijloc și Satu Mare.

*

Comitatul *Maramureș*. După o lungă și îndîrjită rezistență împotriva politicii de feudalizare a regalității ungare, Maramureșul a fost organizat din punct de vedere politico-administrativ, într-un *comitat*. Pînă să se realizeze concret organizarea comitatului, mai multe încercări au eșuat din aceeași cauză: rezistența organizațiilor obștești ale românilor maramureșeni. De aceea la pragul dintre sec. XIII—XIV noile așezări ale oaspeților regali din Maramureș depindeau din punct de vedere administrativ de comitatul vecin Ugocsa. Este explicația menționării la 1303 a celui dintîi comite de Maramureș, Nicolae Pok, comite în același timp și de Ugocsa. Ceea ce înseamnă că nu exista de fapt un comitat al Maramureșului, ci comitele de Ugocsa, formal, *in partibus*, purta și titlul de comite de Maramureș, dar fără comitat, deoarece Maramureșul continuă să fie un district românesc, cel mai mare dintre districte, iar din punct de vedere social-juridic un voievodat al românilor. Un nou comite de Maramureș este menționat de-abia la 1349, în timpul desfășurării rezistenței maramureșene sub condu-

³⁴ *Ibidem*, p. 463—489; Maksai F., *A középkori Szatmár megye*, Budapest, 1940, p. 21—29, 108—217.

³⁵ Csánki D., *op. cit.*, p. 579—586; Petri M., *op. cit.*, l.c.

cerea voievodului Bogdan, cînd Andrei Laczkfy purta titlul de „comite al secuilor, Maramureşului şi Braşovului“, iar în anul următor tot el purta titlul de comite al Bistriţei, secuilor, Braşovului şi Maramureşului. Asocierea atît de ciudată a titlurilor de comite constituie o dovadă cu privire la înţelesul formal al acestora, în sensul că nu exercita practic decît una sau două dregătorii, în „comitatele“ cuprinse în titlu. Ca şi alt comite maramureşan, Oliver Rutold, comite de Satu Mare şi Maramureş, menţionat în 1356.

Organizarea propriu-zisă a comitatului Maramureş a putut fi realizată după descălecarea voievodului Bogdan în Moldova la 1359, cînd, de fapt, peste doi ani numai, la 1361, este menţionat drept comite al Maramureşului şi Ugocei Benedict Himfy, cunoscut pentru abuzurile sale faţă de cnezii românii bănăţeni în calitate de ban al Severinului. De acum, din 1361, seria comiţilor maramureşeni este continuă, iar din 1368 este menţionat pentru prima oară însuşi *comitatul Maramureşului* (*comitatus Maramorosiensis*) în coexistenţă cu voievodatul românilor din Maramureş. În acelaşi an 1368 pentru prima oară titlul de comite este asociat celui de voievod: fraţii Balc şi Drag erau comiţi, iar cel dintîi era şi voievod al românilor (*vajvoda Olacorum*). Nu însă de comiţi ai Maramureşului, unde în acelaşi timp era comite Pak Simon, ci titlu onorific. După această dată, 1368 şi înainte de 1373 Balc a devenit efectiv comite al Maramureşului (*in Maramorosium Balk voyvoda tunc comite eiusdem comitatus*). La 1378 amîndoi fraţii Balc şi Drag erau comiţi ai Maramureşului şi Sătmăruului, iar Balc era şi cavaler şi voievod al românilor din Maramureş (*Balk wayvode Olachorum militis et Drag fratris sui, comitum Zathmoriensium et Maramorusiensium*)³⁶.

Era Maramureşul un district şi apoi comitat mijlociu, cu cele 3 cetăţi, 5 oraşe şi 128 aşezări³⁷.

*

Comitatul Solnocul Dinlăuntru. În sudul comitatului Satu Mare şi la sud-est de districtul Chioarului se organizează comitatul Solnocul Dinlăuntru (Interior) ca urmare a divizării întinsului comitat al Solnocului. Comitatul Solnocul Dinlăuntru, ca o amintire a fostului comitat al Solnocului nedivizat era subordo-

³⁶ R. Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XVI-lea*. Bucureşti, 1970, p. 200—214; *Documenta Valachorum*, p. 279—280.

³⁷ Belay V., *Maramoros megye társadalom és nemzetiségi*. Budapest, 1943, p. 120—221; R. Popa, *op. cit.*, l.c. Mai devreme decît Maramureşul au fost organizate comitatele megieşe acestuia, Bereg şi Ugocsa unde instituţiile româneşti au fost atît de importante în evul mediu.

nat direct voievodatului Transilvaniei. Ocupa un întins teritoriu la nord și la sud de Someșul Mare și la apus și răsărit de Someșul Mic, iar după împreunarea acestora, la Dej, centrul comitatului se întindea la sud și la nord de Someșul unificat.

Ocna de sare de lângă Dej a jucat și ea un rol în organizarea și însemnătatea comitatului Solnocul Dinlăuntru.

Organizarea comitatului Solnocul Dinlăuntru poate fi stabilită, cu probabilitate, în a doua jumătate a sec. al XII-lea (*Fulc comite*), iar menționarea documentară a comitatului la sfârșitul acestui secol, sau la începutul celui următor.

Era un comitat important și din punct de vedere economic și politic dacă ținem seama de poziția sa la marginea nord-vestică a voievodatului Transilvaniei și de numărul relativ mare de așezări, peste 250³⁸. Importanța sa rezultă și din faptul că timp îndelungat, începînd din anul '1214, voievodul Transilvaniei era și comite de Solnoc, iar cînd, la 1277, regele Andrei a lăsat guvernarea Transilvaniei fiului său Bela, nu i-a lăsat și dregătoria de comite de Solnoc, pe care o păstra regele³⁹.

*

Comitatul Dăbîca. La sud de comitatul Solnocul Dinlăuntru s-a organizat un alt comitat Dăbîca, pomenit mai întîi la 1164 (*Leustachius comite*), probabil identic cu cel dintîi voievod al Transilvaniei menționat documentar.

Comitatul Dăbîca, poate desprins din comitatul Solnocul Dinlăuntru sau din întinsul comitat Solnoc, ori independent de acestea, s-a organizat în jurul cetății Dăbîca, centrul voievodatului lui Gelu. De la care-și trage comitatul și numele. Cetate și oraș în jurul ei (*urbs Doboka*) cum e caracterizată la 1068, fără a fi însă centru de comitat, deoarece instituția politico-administrativă, comitatul, nu exista încă. Centrul comitatului Dăbîca a fost la început în cetatea omonimă, iar mai tîrziu la Bonțida din apropierea cetății și „orașului“ Dăbîca, dar comitatul își păstrează numele. Centrul comitatului mai tîrziu s-a stabilit la Gherla.

Era un comitat de mărime mijlocie, cu cele două cetăți, două orașe și între 150—160 sate, care se întindea de-a curmezișul Transilvaniei, de la marginea de nord a „Cîmpiei“, pe valea Someșului și a Șieului pînă în Carpații Orientali⁴⁰.

*

³⁸ Tagányi K., Réthy L., Takaly J., *Szolnok-Dobokavármegye monográphiája*, vol. I—VII, Dej, 1900—1905.

³⁹ Tagányi K., Réthy L., Takaly J., *op. cit.*, vol. I, p. 238—250.

⁴⁰ Györfy Gy., *op. cit.*, p. 43—94; Tagányi K., Réthy L., Kádár I., *op. cit.*, l.c.

A vertical scale bar with markings at 5, 10, 15, and 20 km. The markings are placed to the right of the bar, and the numbers are oriented vertically. The bar itself is a thick black line.

$$O = \mathbb{C}n\mathbb{Z}$$

$\square = \text{Voievod}$

III = Așezare ce-și poartă numele de la viașor

Comitatul Cluj

Comitatul Cluj. La sud de comitatul Dăbica a luat ființă comitatul Cluj, cu centrul în orașul de pe Someșul Mic, Cluj. Avea o formă lunguiată, de la vest spre est, ocupînd o mare parte a „Cîmpiei“, mai degrabă Podișul Transilvaniei, de la Munții BiHORului spre vest, pînă aproape de Munții Călimani spre est. Un asemenea comitat întins, era străbătut de mai multe ape, unele importante, cum sînt Someșul Mic, cu ramificațiile sale, Someșul Cald și Someșul Rece, care-l împarte în două părți aproape egale, cunoaște forme de relief foarte diverse: depresionare în partea sud-vestică, de podiș în marea majoritate și modeste zone de șes propriu-zis. Pomenit documentar la 1175 (*Toma comes de Clus*), comitatul Cluj a fost, împreună cu comitatul Alba, cel dintîi organizat dintre comitatele Transilvaniei. S-a dezvoltat mereu și datorită importanței politice a orașului Cluj și a ocnelor de sare de la Cojocna. Comiții de Cluj și Dăbica aveau, pînă la începutul sec. al XIII-lea, aceeași importanță ca și comitele de Alba⁴¹. Era un comitat relativ mare, cu cele vreo cinci cetăți, vreo 10 orașe și tirguri și vreo 300 de sate pe la sfîrșitul sec. XV⁴².

*

Comitatul Alba. În același an cu al Clujului, la 1175, e pomenit și comitatul Albei, dar printr-o metamorfozare a unui teritoriu foarte întins. E posibil ca la început, voievodul Transilvaniei să fi avut sub conducerea sa directă numai teritoriul „comitatului“ Alba, ceea ce însemna circa jumătate a voievodatului în faza incipientă a acestuia, pe la începutul sec. XII, deoarece cei dintîi voievozi, începînd cu Leustachius (1176) erau și comiți de Alba, așa cum erau și ai altor comitate în aceeași fază: Solnoc, Cenad, Timiș etc. S-ar fi întins, la început, comitatul Alba, la sud pînă la Carpații Meridionali și la cei Răsăriteni, de-a lungul cursului Mureșului, cuprinzînd circa o treime din voievodatul Transilvaniei, adică teritoriul unităților politico-administrative: Făgăraș, Sibiu și Țara Birsei înspre răsărit, pînă la comitatul Hunedoarei înspre apus și Tîrnava spre sud. Cuprindea peste 18 enclave diseminate pe o mare întindere a Transilvaniei.

După organizarea unităților politico-administrative pe acest întins teritoriu, comitatul Alba și-a păstrat numeroase enclave, iar bogățiile subsolului: sarea de la Ocna Mureș și minereurile aurifere și argintifere mai cu seamă din Munții Apuseni îi sporeau importanța economică și politică. Numărul de sate cuprinse în acest

⁴¹ Erdély története, I, p. 542.

⁴² Csánki D., op. cit., vol. V, p. 295—427; Balász E., *Kolozsmegye kialakulása*, Budapeșt, 1939.

mare comitat, vreo 270⁴³ nu este direct proporțional cu întinderea, deoarece o mare parte a comitatului, cea dinspre apus și răsărit, era o zonă muntoasă, unde așezările erau mai rare.

*

În prima jumătate a sec. al XIII-lea sînt menționate și celelalte comitate ale Transilvaniei: Tîrnava, Turda și Hunedoara.

Comitatul Tîrnava. Cel dintîi, comitatul Tîrnava, menționat mai întîi la 1214, cuprindea teritoriul străbătut de cele două Tîrnave, mai ales al Tîrnavei Mici, pînă la scaunele secuiești înspre răsărit și pînă la cele sasești înspre sud. Era un comitat relativ mic, cu cele 4 cetăți și fortificații, 4 orașe și peste 140 de sate, cu centrul la Cetatea de Baltă⁴⁴.

*

Comitatul Turda, menționat documentar la 1279, se întindea pe valea Arieșului spre vest și a Mureșului spre est, ajungînd în această parte la scaunele secuiești. Importanța comitatului sporea prin ocna de sare de la Turda, care era, de altfel, și centrul comitatului. Era de mărime peste medie, cu cele 11 cetăți și fortificații, 6 orașe și 209 sate⁴⁵.

*

Comitatul Hunedoara. Unul din cele mai mari și mai importante comitate, nu numai prin întinderea sa, dar mai cu seamă prin bogățiile subsolului (fier, aur, argint) a fost comitatul Hunedoarei, pomenit documentar mai întîi la 1270. Datorită întinderii teritoriale, în sec. XIII și XIV, se pare, că pe teritoriul comitatului medieval al Hunedoarei, Hațegul (*terra Harsok* din Diploma Ioanilor) forma la început o unitate politico-administrativă aparte. Oscila Hațegul între district și comitat. O situație similară cu Maramureșul, unde regalitatea ungară se străduia să organizeze instituția feudală a comitatului, nereușind însă din cauza împotrivirii românilor decît în a doua jumătate a sec. al XIV-lea. Tot astfel și districtul Hațegului a rezistat tendințelor identice ale oficialității pînă în sec. al XV-lea, și chiar, cînd „comitatul“ (districtul) Hațeg a fost integrat comitatului Hunedoarei, ca urmare a autorității Huniadeștilor,

⁴³ I. Pușcariu ș.a., *Contribuțiuni istorice privitoare la trecutul românilor de pe pămîntul crăiesc*, Sibiu, 1913; V. Meruțiu, *Județele din Ardeal și Maramureș pînă în Banat*, Cluj, 1929, p. 144—150; Iczkovits E., *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*, Budapest, 1939; Györffy Gy., *Az Arpadkor Magyarország történeti földrajza*, vol. II, Budapest, 1907, p. 97—194.

⁴⁴ Csánki D., *op. cit.*, vol. V, p. 858—901.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 669—745.

își păstrează totuși o largă autonomie, ca district, cu o puternică cnezime română innobilată ce joacă un rol foarte important în viața politică și militară a Transilvaniei, dar cu un singur scaun de judecată, cum precizează un document din 1480: *'sedes judiciaria universorum nobilium comitatus de Hunyad et de Haczak*.

Era comitatul Hunedoarei unul din cele mai populate, cu cele 7 cetăți și fortificații, 8 orașe și târguri și peste 480 sate⁴⁶.

3. DREGĂTORII COMITATELOR

În prima perioadă a existenței lor, comitatele erau sub autoritatea totală a puterii centrale, erau comitate regale. Cetățile în jurul cărora s-au format de obicei comitatele erau cetăți regale, după cum proprietate a regelui era și teritoriul comitatelor pe temeiul principiului că teritoriile cucerite erau proprietatea cuceritorului, adică a regelui. Tot ce se întâmpla în comitate, se făcea în numele acestuia și sub autoritatea acestuia, deoarece comiții erau numiți de rege, erau dregători regali și administrau, judecau, adunau armată la porunca și în numele regelui.

Pe măsura consolidării feudalismului și, odată cu aceasta, a sporirii puterii nobiliare comitatele regale se transformă în comitate nobiliare.

În sec. XIII începe destrămarea comitatelor regale, prin donații, din patrimoniul puterii centrale, de moșii mari unor feudali puternici care, din poziția lor social-economică, acaparează puterea politică în comitate. Între aceste puternice familii nobiliare beneficiare a unor asemenea danii, sînt familiile Was, Bánfy, Kán, Bethlen, Apafy, Lackfi etc., care obțin domenii în comitatele Cluj, Tîrnava, Turda etc.⁴⁷. Se adaugă, mai târziu, este adevărat, și unele familii cneziale ce au reușit să urce treptele ierarhiei feudale pînă la vîrf: Dragoșeștii sau Dragfiesții maramureșeni, Huniadeștii hunedoreni, Căndeștii hațegani, Bizereștii bănățeni etc. Comitatele nu mai servesc interesele regelui, ci pe ale nobilimii.

Comitatele erau conduse de un comite suprem (*comes supremus*) numit de regele ungar dintre oamenii săi de încredere, cu atribuții administrative, juridice, fiscale și militare. În perioada comitatelor regale, comitele suprem reprezenta, în primul rînd, interesele regelui, iar mai târziu pe ale nobilimii din comitat, după transformarea comitatului regal în comitat nobiliar. Comitele suprem nu

⁴⁶ Csánki D., *op. cit.*, V, p. 42—140.

⁴⁷ *Erdély története*, vol. I, p. 546—547.

COMITATELE TRANSILVANIEI VOIEVODALE

Scara

10 0 10 20 30 40 50 km

LEGENDA

Transilvania (voievodat 1111-1541)

CLUJ *Denumirea comitatului*

----- Limită de comitat

● ● Orașe, localități

 Cetăți

era în mod obligatoriu membru al comunității nobiliare din comitatul respectiv și nici să locuiască permanent în comitat. Comitele era ajutat în îndeplinirea atribuțiilor sale de un vicecomite (*vice comes*). Vicecomitele sau vicecomiții — uneori erau doi vicecomiți — era sau erau aleși de nobilii comitatului dintre nobilii comitatului respectiv, om sau oameni de încredere ai comitatului, cu domiciliu obligatoriu în comitat, astfel că, în realitate, lungi perioade de timp vicecomitele conducea comitatul. Nobilii își „alegeau” — în realitate erau numiți tot de comite — dintre ei, juzi nobiliari (*judices nobilium comitatus*), în număr de patru (*quator nobilis nominatis*), și care, la rîndul lor, erau consilierii comiților și vicecomiților, reprezentînd interesele clasei din care făceau parte. Juzii nobililor în anumite cazuri erau completați ca număr sau înlocuiți cu delegați (*judices nobilium deputati*). În perioada de ascensiune a comitatelor nobiliare existau și vicejuzi nobiliari (*vicejudices*).

În perioada de transformare a voievodatului în principat — situație de tranziție cînd autoritatea regală încetează de fapt —, potrivit hotărîrii dietei Transilvaniei, întrunită la Turda, în 1540, comiții comitatelor erau „aleși”, de voievod, iar vicecomiții și juzii nobiliari de obștea nobililor din comitatul respectiv; în comitatul Alba, din cauza mărimii lui, se alegeau trei juzi nobiliari, în celelalte cîte doi. Vicecomitele și juzii nobiliari răspundeau de executarea gloabelor (*bîrsagia*) pronunțate de instanța comitatensă; cei ce nu-și plăteau gloabele sau plata subsidiilor sau contribuția față de rege, plăteau 12 mărci pentru o moșie întreagă, 6 mărci pentru o jumătate de moșie și 3 mărci pentru o treime de moșie⁴⁸.

Nu lipseau dintre dregătorii comitatelor jurații asesori (*assessores*, *iurati assessores*) cu atribuții judiciare mai ales și de aceea se întruneau în anumite locuri (*loco solito*), iar notarii comitatului (*notarii sedis comitatus*) îndeplineau atribuții administrative notariale (*ars notariales*), ajutați de dieci, funcționari de birou. Uneori sînt menționați și notarii jurați (*jurati notarii*). Nu puteau lipsi funcționarii cu atribuții fiscale, procuratorii și procuratorii fiscali, după cum nu lipseau nici pristavii (*pristaldi*) sau bilochii (*bilochi*) și comiții curiali (*comites curiali*). Nu putea lipsi dintre dregătorii comitatului, conducătorul „oastei” (*conductor belli*).

Problemele numeroase și felurite le discuta și hotăra obștea nobililor (*universitas nobilium*), în adunările sale generale (*congregationes generalis*) la care participau, de drept, toți nobilii din comitat și care se întrunea de două ori pe an și de cîte ori era nevoie, în

⁴⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 4, p. 221—223.

diferite locuri. În competența adunării generale intrau toate problemele comitatului. Uneori nobilimea se întrunea în adunări generale mai mici (*congregatio particularis*), cu participarea doar a unor nobili (*cum nonnullis nobilibus*), în care se dezbăteau probleme de mai mică importanță. Scaunul de judecată comitatens (*sedes iudiciaria, sedria*), prezidat de comite sau vicecomite și format din ase-sori jurați, care se întrunea într-un loc anumit, controla aplicarea hotărîrilor judecătoreștilor și alte hotărîri și de multe ori le și executa. Astfel soarta populației din comitate ajunge cu totul în puterea nobilimii. Țăranii dependenți ajung sub autoritatea judecătorească a stăpînilor de moșii care îi reprezentau și în judecățile cu alți oameni de seama lor sau cu nobilii. Regele a cedat, treptat, nobilimii proprietară de pământ și dările ce i se cuveneau în cazul proprietăților funciare cu imunitate și chiar autoritatea în aceste unități politico-administrative⁴⁹.

⁴⁹ A. Caciora, *Organizarea teritorial administrativă și instituțională a comitatelor Arad și Zarand*, în *Culegere de referate*, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1969, p. 7—9.

ORGANIZAREA JUSTIȚIEI

IZVOARELE ȘI DIVIZIUNEA DREPTULUI

1. CARACTERIZARE GENERALĂ

Cît de interesante și frumoase, prin originalitatea și complexitatea lor, sînt instituțiile Transilvaniei voievodale! Între cele mai frumoase și mai interesante un loc însemnat ocupă, fără îndoială, justiția, oglindă fidelă și veridică a societății în mai toate ipostazele acesteia. În „legile“ nescrise și în cele scrise, în legiuirile de toate categoriile, în instanțele de judecată, în infracțiunile și pedepsirea acestora se regăsește mai complet viața de toate zilele a oamenilor și raporturile dintre ei, de la naștere pînă la moarte, cu mentalitățile, tradițiile încorporate în obiceiuri, cu caracteristicile comune, dar și cu anume particularități.

Terminologia juridică folosită în instanțele de judecată din Transilvania voievodală era: *lege*, *obicei*, *drept*, *dreptate*. Cuvîntul sau termenul *lege* este mai vechi, folosit de daco-romani cu obîrșia în latinul *lex*. *Obicei*, cuvînt de origine slavă, a fost adus odată cu popasul celui de al doilea val de triburi slave așezate pe teritoriul etnic românesc, în secolul VIII. Cele două cuvinte sau doi termeni — *lege* și *obicei* — au conviețuit mai ales în limbajul popular de la care a fost împrumutat nu rareori de limbajul oficial. În accepțiune medievală „judecata“ se numea în documente și *pricină*, *gîlceavă*. Reclamantul este numit pîrîș, jeluitor, prigonitor, iar reclamatul pîrit, prigonit, învinuit, învinovătit.

Justiția feudală se distinge prin cîteva caracteristici generale: nesepararea atribuțiilor, în sensul că același dregător îndeplinea triple atribuțiuni: de cercetare, de judecată și de execuție; neseparația cauzelor civile și penale, în înțelesul că aceeași instanță judeca amîndouă cauzele; inexistența lucrului judecat, în sensul că o pricină judecată putea fi rejudecată la cererea uneia din părți și cu aprobarea suveranului; autoritatea supremă a puterii centrale, în sensul că „suveranul“ era „legea“ fără drept de apel.

Pentru a întări autoritatea legilor și a-i sili la supunere pe cei mulți și nedreptățiți față de cei puțini și privilegiați, legiuirea feu-

dală prin excelență, *Tripartitul* lui Werböczy din 1517, încă în prologul ei teoretizează cuprinsul noțiunilor de drept și dreptate. Dreptul — totalitatea legiuirilor porunci 'ceea ce ne îndeamnă la respectarea a ceea ce este bun și drept. Dreptatea — o virtute morală, dreptul — împlinirea acestei dreptăți, iar jurisprudența știința acestui drept¹. Cum 'nu s-ar supune cineva acestor rînduiri — întrebă nemilosul legislator — dacă dreptatea este buna obișnuință ce aduce fiecăruia ce i se cuvine: smerenie lui Dumnezeu, ascultare părinților, cinste celor puternici, înțelegere cu cei 'deopotrivă, supunerea celor mici [față de cei mari], sieși înfrînare și săracilor și celor nenorociți îndurare și milă².

Nu lipsesc nici principiile etice cu privire 'la dreapta judecată, așa cum sînt cuprinse în *Statutele capîtlului din Oradea*. În sensul că la judecată se cuvine să se folosească și „buna rînduială și blîndețea“, una fără alta fiind dăunătoare; față de supuși trebuie să se arate și blîndețe, care să-i îndrume în chip drept, și bună rînduială „care să-i facă să asculte cu credință“. Trebuie să fie deci amestecată asprimea cu blîndețea, încît „supușii să nu fie apăsati cu multă asprime, nici să nu fie slăbiți printr-o prea mare bunăvoință“. „Legea trebuie să fie în același timp și vargă și mană, varga asprimii și mana blîndeții. Să fie dragoste, dar să nu moleșească; să fie asprime, dar să nu amărăască; să fie zel dar nu 'nemăsurat; să fie îndurare, dar nu mai mult decît se cuvine iertării“³.

Oricine judecă, lăsînd la o parte teama, ura și pîrtinirea, care pot strica judecățile legii, să se gîndească înainte de toate la dreptate, potrivit căreia judecă în mod drept, 'neășteptînd ca gura vorbăreților să spună nedreptăți, nici din această pricină să îndepărteze pe cineva de la calea adevărului. Oricine judecă drept, ține două talere în mînă, în cele două talere poartă dreptatea și mila, iar prin dreptate dă hotărîrea de ispășire, prin milă îmblînzește pedeapsa păcatului, încît printr-o dreaptă hotărîre pe unul îl îndreaptă prin dreptate, iar pe altul îl îmblînzește 'prin milă⁴.

Principii juste, care au rămas însă numai principii, uitate de cei ce se cuvenea să le aplice, așa cum va reieși 'din analiza felurilor aspecte ale justiției feudale.

¹ *Tripartitum*, Prolog, II, § 2, V, § 1.

² *Tripartitum*, Prolog, 1, § 1, cf. Șt. Pascu și Vl. Hanga, *Crestomație pentru istoria dreptului R.P.R.*, vol. II, București, 1958, p. 447—448.

³ *Statuta Capituli Varadinensis*, saec. XIV, cap. XI, în Bunyitay V., *A váradi kapitlan legrégibb Statutumai*, Oradea, 1886, p. 28—29.

⁴ *Ibidem*, p. 29—31.

Istoricii dreptului împart izvoarele dreptului medieval sau feudal în două mari categorii: legea nescrisă și legea scrisă. Este o împărțire formală, după forma în care s-au păstrat diferite norme juridice care reglementau raporturile din societatea feudală. Dintre cele două categorii de izvoare ale dreptului, cea mai veche, firește, a fost legea nescrisă, singura cunoscută și, ca urmare, folosită la începuturile evului mediu. Și care a continuat să coexiste multă vreme cu legea scrisă în societatea feudală, mai cu seamă la români și care de asemenea a influențat legea scrisă în numeroase aspecte importante ale sale.

2. LEGEA NESCRISĂ

Numele sau termenii sub care e cuprins dreptul nescris românesc sînt în raport cu limba documentelor care-i menționează: în cele românești se numește *obicei*: obiceiul pămîntului, obiceiul de veac; *lege*: legea pămîntului. Iar în documentele latinești se numește *jus* (drept, lege): *jus valachicum*, *jus Valachie*; *consuetudo* (obicei), *antiqua consuetudo*, *antiqua lex* sau *consuetudo Valachorum*; *lex* (lege): *antiqua lex*, *lex Valachorum*; *ritus* (norme): *ritus Valachie*; *mos* (obicei): *mos Olachorum*, *modus Olachorum*. În documentele scrise în limba slavonă se numește *zakon* (lege): *woloskie zakon*, *zakon vlaski* (legea românească, legea românilor), *star zakon* (legea bătrînă, veche), *pravo* (drept); *woloskie pravo* (dreptul românesc), *obiceai* (obicei), *postarem obiceai* (legea veche). Legea pămîntului *lex terrae*, *zakon zemli* s-a transformat în obiceiul pămîntului (*obiceai zemli*).

Uneori pentru a conferi mai mare putere unei hotărîri judecătorești se foloseau amindoi termenii sau ambele noțiuni; obicei și lege („precum este legea și obiceiul țării“). În același timp noțiunea de drept (*zakon*) se referea atît la legea nescrisă cît mai cu seamă la echitate (dreptate). De aceea în primele secole ale evului mediu cele două noțiuni, drept și dreptate (*pravo* și *zakon*), erau asociate pentru a sublinia că judecata s-a făcut după cutumă, obicei, cu dreptate⁵.

Despre dreptul obișnuielnic s-a scris foarte mult. Studii generale și studii parțiale cu privire la variate probleme au apărut. Asemenea preocupare dovedește cel puțin trei adevăruri: importanța dreptului obișnuielnic, a obiceiului pămîntului în viața poporului

⁵ *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1981, p. 20—24.

român; în al doilea rînd aplicabilitatea lui¹ în foarte numeroase cazuri din viața de toate zilele a românilor și în al treilea rînd trăinicia lui, din antichitate pînă în timpurile moderne, adică conviețuirea lui paralel cu legea scrisă.

Încă *Digestele* lui Iustinian recunoșteau că obiceiul este cel mai bun interpret al legii (*optima legum interpret est consuetudo*). Cu atît mai mult cu cît legea scrisă, oricît de completă și complexă, nu poate cuprinde toate situațiile oferite de viață și în acest caz intervine obiceiul locului, transmis din generație în generație prin aplicarea sa neîntreruptă, fără să fi fost legiferat de juriștii sau legiuitorii alcătuitoari de legi scrise.

O motivează, pe cît de frumos pe atît de convingător, tribunalul din Chișinău prin pana juristului C. C. Simionescu în 1920: obiceiul locului sau al pămîntului este norma juridică care nu este scrisă în lege, însă căreia i se supun toți locuitorii locali recunoscînd-o pentru ei obligatorie. Această normă se păstrează pentru ei ca o regulă sfîntă, corespunzătoare unor fapte pentru care s-a aplicat din timpuri imemorabile, păstrîndu-se din generație în generație, prin tradiția strămoșească, întrucît a fost adusă din pămîntul pe care îl locuiau aceia, de la care s-a luat, sau pentru că se păstrează pe pămîntul pe care se aplicau toate schimbările treburilor noi⁶.

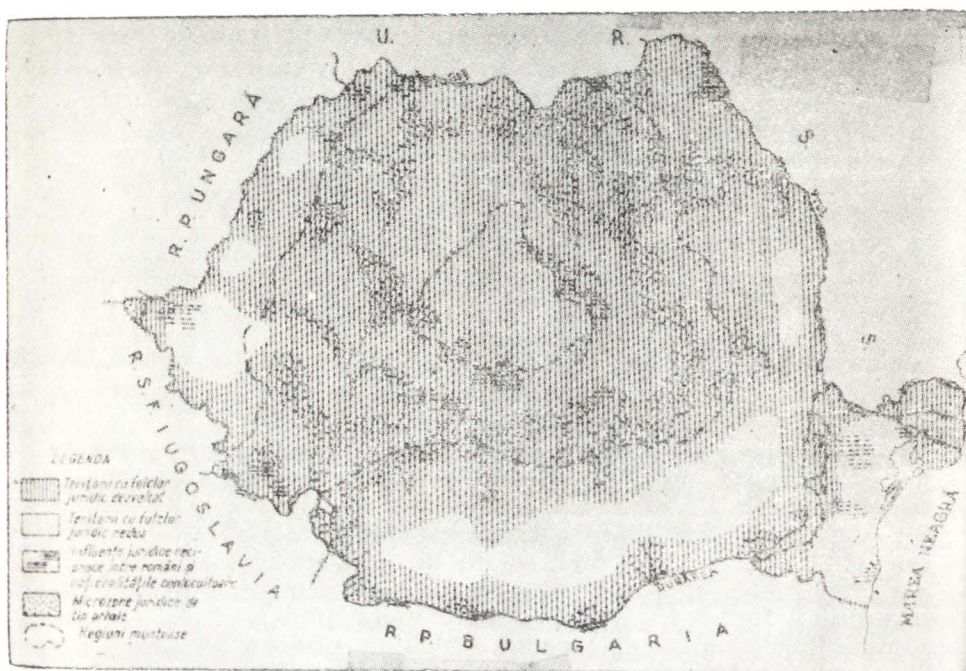
Discuții numeroase și contradictorii cu privire la originile dreptului obișnuielnic românesc au avut loc. Cele mai vechi, pornind de la premise greșite, — influențe străine determinante —, au ajuns la concluzii greșite, fie că au fost formulate de istorici, fie de istorici ai dreptului⁷. Cele mai noi, și, ca urmare, mai temeinice cercetări au ajuns la concluzia că obiceiul pămîntului cuprinde unele elemente juridice moștenite de la daci, dar mai mult și mai importante moștenirile din dreptul roman. Ceea ce înseamnă continuitatea instituțională, adaptată la evoluția societății, proces în timpul căruia au mai fost asimilate creator și unele influențe străine. Influențe geto-dace sînt prezente în problema raporturilor familiale patrimoniale (zestrea) și în instituția „oamenilor buni și bătrîni“, instituții importante în dreptul obișnuielnic românesc, în obiceiul pămîntului. Terminologia juridică latină: drept-dreptate, jude-judecie, judecător-județ, lege constituie dovezi cu privire la puternica moștenire romană în sistemul juridic românesc. Este dovada strînsiei

⁶ B. Alexandrescu, *Un cuvînt înainte* la lucrarea lui D. Maxim, *Obiceiurile juridice ale poporului român*. Iași, 1921, p. I—II.

⁷ Cele mai de seamă păreri au fost înfățișate mai recent de E. Cernea, *Le rôle de la communauté villageoise dans la formation du droit coutumier en Roumanie*, în „Analele Universității București“. Științe juridice, XXI, 1972, nr. 2, p. 119—121.

legături dintre etnic, în cazul de față poporul român, și instituțiile sale social-juridice, care, asemenea limbii, datinilor și credinței îi definesc individualitatea și îi individualizează contribuția la cultura și civilizația popoarelor⁸. O afirmă, pe la mijlocul secolului XVI, umanistul italian Paolo Giovio în opera sa *Historia suis temporis ab anno 1494 — ad annum 1547*, Paris, 1553, 'care știa că românii aveau obiceiuri și legi romane și se servesc de limba latină (*Apud Valachos enim, non romana modo discipline certi mores et leges vigent, sed ipse quoque latinae linguae vocabula servatur*).

Însemnătatea obiceiurilor juridice în viața românilor l-a îndemnat pe „genialul romantic“ Bogdan Petriceicu Hasdeu să între-

Geografia juridică populară (jus valachicum)

⁸ VI. Hanga, *Les institutions du droit coutumier roumain*, București, 1988, p. 37—46. Se adevărește și în cazul dreptului cutumiar românesc, obiceiul pământului, constatarea învățatului istorico-demograf francez M. Reinhard cu privire la Imperiul roman: a fost mare cuceritor, a fost mai bun organizator decât cuceritor și a fost mai mare legiuitor decât organizator.

prindă o acțiune de netăgăduită importanță: *Chestionarul* de culegere a obiceiurilor juridice românești⁹.

Legea nescrisă este caracterizată de *Tripartitul* lui Werböczy „un drept făurit prin obișnuință, socotit lege, când lipsește legea”¹⁰. Într-o definiție simplificată, dreptul sau legea nescrisă, obiceiul pământului înseamnă totalitatea normelor juridice, a formelor de drept păstrate și transmise din generație în generație, împreună cu limba, cu datinile și credința. Bun de mare preț, deoarece s-a născut din viața de toate zilele și cuprindea viața de toate zilele, materială și spirituală, a oamenilor pământului. Superioritatea legii românești nescrise, a obiceiului pământului, a constatat în elasticitatea și adaptabilitatea sa; nu se închista în forme și formule imuabile, dar păstra fondul general și principal care se adapta evoluției societății. Alte calități ale legii nescrise, a obiceiului pământului sînt subliniate de aceeași sinteză a gândirii feudale, *Tripartitul*, care nu i l-ar fi recunoscut dacă n-ar fi fost evidente și puternice: obiceiul are întreită virtute (însușire): interpretativă, în sensul că este cel mai bun interpret al legilor, adică atunci cînd legea este îndoiel-

⁹ Hasdeu urmărea prin *Chestionarul* său să adune superstițiile și credințele, obiceiurile și tradițiile, care reglementează relațiile și tranzacțiile între oameni pe baza legii nescrise, pentru a putea aprofunda originea dreptului în genere și caracterele unei națiuni în special. Conștient de dificultatea culegerii obiceiurilor și tradițiilor juridice, pe de o parte rare, iar pe de alta „desfigurate”, savantul român își îndreaptă atenția spre toate categoriile de informații ce puteau fi folositoare: relațiile călătorilor, documentele de arhivă, poezia populară, basme, proverbe, „orice producții ale literaturii culte”. Rezultatul anchetei, adăpostit de secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române își așteaptă cercetătorii calificați și pasionați pentru a-l reda culturii și științei românești, ca bun de mare preț al cunoașterii unei instituții din cele mai fidele și veridice oglinzi ale spiritualității poporului român. Cf. R. Vulcănescu, *Etnologia juridică*, București, 1970, p. 262. Aceleași îndemnuri spirituale, științifice și patriotice l-a determinat pe alt mare istoric al dreptului, Andrei Rădulescu, să repete încercarea lui Hasdeu, alcătuiind și el un *Chestionar pentru adunarea obiceiurilor juridice ale poporului român*, publicat de Irina Rădulescu-Valasoglu în „Recherches pour l'histoire des institutions et du droit”, XI—XII, 1986—1987, p. 57. Motivația întreprinderii o subliniază autorul însuși, afirmînd că cutumele juridice sînt reguli care s-au format cu încetul printr-o îndelungată aplicare. Pentru a fi considerate norme de drept ele trebuie să aibă un caracter obligatoriu, o sancțiune, ceea ce înseamnă să existe un mijloc de constrîngere împotriva celor ce nu le respectă. Cutumele juridice au o importanță specială pentru studierea formelor de organizare de altădată, pentru cunoașterea surselor formelor de organizare de astăzi, pentru a înțelege multe probleme istorice, economice, sociale, politice, lupta de clasă și structura societății, precum și pentru a cunoaște aspectele variate ale vieții popoarelor.

¹⁰ *Tripartitum*, Prolog X, cf. Șt. Pascu, V. Hanga, *op. cit.*, p. 444

nică, trebuia să se recurgă la legea locului [...]. A doua, are o virtute (însușire) derogatorie, fiindcă derogă legea când este potrivnică legii; a treia virtute (însușire) este cea imitativă, deoarece este asemenea [egală] legii când lipsește legea¹¹.

Găsind pe români cu un mod de viață propriu și cu organizații social-juridice, social-politice și politice-administrative proprii, realitatea ungară a fost silită să recunoască și să întărească, prin diplome, această realitate, fie *titulo perpetuo*, fie *nostro durante bene placito*, să recunoască *jus valachicum*, *jus Valachiae*, *ritum Valachie*, *lex Olachorum*, adică dreptul consuetudinar românesc pe care-l considera *lex antiqua et approbata*.

Supraviețuirea și puterea dreptului nescris, a obiceiului pămintului și după apariția legilor scrise, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, sînt recunoscute chiar de pravilele acestora: *Cartea de învățătură românească* a lui Vasile Lupu și *Îndreptarea legii* a lui Matei Basarab, care cuprind următoarele: „Giudețul (judecătorul) giudecă cîteodată și împotriva pravilei, pentru acest obicei al locului [...]. Lucrurile ce se fac duple cum iaste obiceiul locului, măcar de ar fi împotriva pravilei, iar drept aceia tot nu va certa giudețul pe ceea ce-l face acel obicei¹². Iar boierii din divanul lui Mihail Suțu (1819—1821) subliniază că „obiceiele pămîntești sînt mai puternice decît pravilele și prin ele se întăresc sau se oboară pravilele ce nu vor fi potrivite cu stările vreunui neam; deci nu rămîne îndoială că în orice pricină, întîmplîndu-se a fi pravile cu deosebire de pămîntescul obicei, acesta negreșit se cuvine a se urma¹³.

Dreptul obișnuielnic românesc creat de o societate cutumiară pentru o societate cutumiară, este rezultatul unui lung proces care corespunde altui proces din care-și extrage seva și puterea, procesul de etnogeneză a românilor și de formare a limbii române. El s-a dezvoltat și s-a conturat tot mai bine pe măsura dezvoltării societății românești obștești. Cînd, în sec. VII—VIII, cele două procese istorice primordiale, de etnogeneză și de formare a limbii, ajunseră la vîrsta maturității se maturizează și normele de conduită în societatea românească. Și, după cum etnogeneza românilor și formarea

¹¹ *Tripartitum*, Prolog, 11, § 3—5; cf. Șt. Pascu și Vl. Hanga, *op. cit.*, p. 444.

¹² G. Fotino, *Ce este dreptul vechi românesc?* București, 1939, p. 10—13.

¹³ *Uricariul*, IV, p. 207; Cf. I. D. Condurachi, *Formarea vechiului drept românesc*, în „Țara Bîrsei“, VII, 1935, nr. 5, p. 428—446, nr. 6, p. 545—555, VIII, nr. 1, p. 24—40.

limbii au fost unitare pe întreg cuprinsul etnic românesc, tot asemenea au fost unitare pe întreg teritoriul etnic românesc și normele dreptului obișnuielnic românesc, în cele trei țări românești: Transilvania, Muntenia (inclusiv Dobrogea) și Moldova; în Peninsula balcanică, în Polonia și Boemia¹⁴.

Dreptul obișnuielnic era format dintr-un sistem de norme de conduită și conviețuire socială, adică norme de drept public, care privește organizarea societății și folosul „obștesc”, și privat, care se referă la problemele particulare ale oamenilor: în legătură cu proprietatea funciară (drepturile de proprietate și procedura hotărânicilor) și alte bunuri, nemișcătoare și mișcătoare, norme de drept civil și penal referitoare la situația persoanelor (raporturi între persoane, familiale); moștenirea bunurilor și danii, infrațiuni și pedepse, procedura de judecată, alegerea și prerogativele cnezilor, voievozilor, crainicilor etc.¹⁵.

Dreptul românesc prestatat cuprindea cea mai mare parte a formelor atestate documentar pentru sec. XV—XVI și de asemenea un mare număr de arhaisme juridice — atestate mai târziu; solidaritatea familială integrată în solidaritatea comunității agrare; dreptul matrimonial; dreptul de înfrățire fără amestecul puterii centrale; regimul zestre (mai ales mobile) a soției, deosebită de a soțului, solidar cu patrimoniul familial de origine; jurământul cu brazda-n cap; folosirea largă a semnelor juridice (răboaiele); testamentul verbal (lăsat cu limbă de moarte); jurătorii și cojurătorii; judecata vecinilor și a membrilor comunității (megieșii), a bătrînilor și a oamenilor „buni” („oameni buni și bătrîni”); valoarea mare a pedepsei din partea obștii satești: gloaba, pedeapsa corporală, expulzarea din sat; dreptul de cumpărare, precumpărare și răscumpă-

¹⁴ *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1981, p. 172—189, prezintă o „schemă” cu totul incompletă din punct de vedere al răspîndirii și al importanței social-politice și social-juridice al dreptului obișnuielnic, al lui *jus valachicum*. Lipsește Transilvania unde rezistența și persistența dreptului obișnuielnic românesc au avut o însemnătate și semnificație aparte. Se face o separație arbitrară între *jus Valachicum* și *obiceiul pămîntului*, care este același lucru. Instituțiile feudale bizantine de la Dunărea de jos sînt tratate înaintea dreptului obișnuielnic românesc ce-și are rădăcinile în obștile satești românești din sec. IV—VIII și în Dobrogea, asemenea celorlalte zone etnice românești, pe cînd legislația bizantină care nici nu s-a putut aplica la o societate mult deosebită de cea bizantină, a fost mai târzie.

¹⁵ V. Șotropa, *Introducere și bibliografie la istoria dreptului român*, Cluj, 1937, p. 83—88.

rare (*protimisis*)¹⁶. Chiar în cazul de zălogire a unor bunuri funciare trebuiau întrebați, în trei rinduri, în fața scaunului de judecată, mai întâi vecinii și megieșii, potrivit obiceiului românesc (*juxta ritum valachie*).

Dreptul obișnuielnic românesc recunoaște capacitatea juridică tuturor oamenilor; noțiunea de om este identică cu aceea de persoană. De aceea țărani se chemau între ei „rumîni” sau „oameni”. Cea dintîi dintre noțiuni avea sens etnic și social în același timp, cea de-a doua avea sens juridic: capacitatea de a beneficia de drepturi și de a avea obligații.

Dreptul cutumiar românesc la început constituia un sistem social juridic propriu societății comunitare obștești, cu un început de stratificare socială și economică, dar fără să se fi cristalizat stratificarea de caracter feudal, cu clase și pături net diferențiate; după integrarea comunităților satești în formațiuni politice prestatale — „țări”, cnezate, voievodate — s-a adaptat noilor stări de lucruri. Integrat în formațiuni politice statale, obiceiul pămîntului, cutuma s-a transformat în drept pozitiv, coexistînd cu dreptul feudal scris. Au continuat să fie mai active mai cu seamă normele obișnuielnice care apărau într-o măsură mai mare decît normele feudale echitatea socială. Supraviețuirea instituției „oamenilor buni și bătrîni” este un exemplu concludent în acest sens, conferind o oarecare echitate morală și juridică societății feudale.

Faptul că legea românilor, aceeași, sau obiceiul pămîntului, același, s-au putut păstra în întreg evul mediu pretutindeni unde trăiau români în țările române de la nordul Dunării, în: Peninsula balcanică, Slovacia, Polonia etc. dovedește, pe lîngă vechimea „legii” românești nescrise, marea ei rezistență și trăinicie, ca urmare a înrădăcinării puternice în conștiința celor ce o practicau și o prețuiau. Rezistența și trăinicia obiceiului pămîntului este asemenea celorlalte instituții românești, cnezatele și voievodatele, districtele și scaunele.

Încercarea de înlocuire a vechilor instituții social-juridice românești neizbutind, oficialitatea a fost nevoită să le tolereze, iar din tolerante să le fie recunoscută nu numai existența, dar și însemnătatea, în asemenea măsură încît legea feudală oficială a trebuit să cedeze în fața legii vechi românești. Mai ales în teritoriile unde instituțiile politico-administrative românești, districtele, și-au continuat existența viabilă, activă: Țara Făgărașului, Țara Hațegului, Țara Caraș-Severinului, Țara Zarandului, Țara Crișurilor,

¹⁶ V. Georgescu, *La place de la coutume dans le droit des États féodaux roumains de Valachie et de Moldavie jusqu'au milieu du XVIIe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, VI, 1967, nr. 4, p. 556—557.

Țara Maramureșului etc., unde legea românească era activă și puternică pînă la sfîrșitul sec. XVII. Exemplul Țării Făgărașului e concludent nu numai pentru acest important district românesc din Transilvania, ci de asemenea pentru celelalte, care n-au avut însă norocul de a avea statute proprii din sec. XVI—XVII unde să se sublinieze această realitate. Așa cum fac Statutele Țării Făgărașului din 1508, potrivit cărora judecata se făcea aici „după legea românilor” și „după datina și legea boierilor”. Iar potrivit Statutelor Țării Făgărașului din 1690, aici se judeca după obiceiul vechi și de demult al acestei țări și district al Făgărașului (*juxta veterem usum et antiquam consuetudinem huius Terrae et Districtus Fagarasiensis*)¹⁷.

Adaptabilitatea normelor juridice obișnuielnice „din mers” evoluției și transformărilor din societate, pe de o parte, iar pe de altă parte dovedindu-și utilitatea, multe din normele social-juridice ale obiceiului pămîntului au fost recunoscute și aplicate împreună cu normele noi, cu „legile noi” (*praeter legem*) după crearea structurilor social-juridice sau au fost integrate în noul sistem de drept, feudal (*propter legem*).

Legea veche, obiceiul românilor activ și puternic în Transilvania ignora decretele și legiuirile regilor unguri, ceea ce-l îndemna pe regele Matia Corvinul să intervină cu autoritatea sa regească să se respecte legile Ungariei. Poruncă fără rezultatele dorite, deoarece însuși *Tripartitul* din 1517 consemna că în Transilvania existau obiceiuri mult deosebite de cele din Ungaria (*Transilvaniensis alia et alia consuetudine a nostra longe discrepante, utantur*)¹⁸. Realitate confirmată și de istoricul italian Paolo Giovio și de altul, polonez, Leonardus Goreccilus care știau că la români au putere anumite obiceiuri de origine romană și unele legi (romano-bizantine)¹⁹.

Autonomia Transilvaniei se explică astfel și mai bine, avînd în vedere rolul și importanța instituțiilor juridice în viața societății.

3. INTRE LEGEA NESCRISĂ ȘI LEGEA SCRISĂ

Din formulările și mențiunile documentare ale vremii nu este ușor a distinge, în mod cert, totdeauna, separația dintre legea nescrisă — dreptul obișnuielnic — și legea scrisă. Nu este ușor a

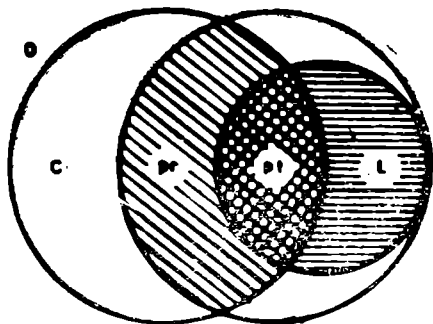
¹⁷ I. Lupaș, *Documente transilvane*, vol. I, p. 317—322; cf. Kolozsvári S. Ovári K., *Az erdélyi törvény hatóságok jog szabálya*, vol. I, Budapest, 1885, p. 304.

¹⁸ *Tripartitum*, III, 2, § 2.

¹⁹ Paolo Giovio, *Historia sui temporis ab anno 1494 ad annum 1547*.

distinge cu certitudine, totdeauna, din formulările documentelor cînd judecata se făcuse după legea nescrisă — obicei — și legea scrisă, mai ales atunci cînd se folosește simplu cuvîntul *lege* (*lex*) sau cînd se folosesc amîndouă cuvintele, *lege* și obicei (*lex* și *consuetudo*). Cu atît mai greu se poate face distincție certă între obicei și lege cînd cele două cuvinte sau termeni sînt inversați ca ordine de succesiune. Asemenea situații se pot datora neglijenței diacului redactor al documentelor respective și a celor interesați în problemele cuprinse în documentele respective; din ignoranța unora și a altora în cunoașterea distincției dintre cuprinsul cuvintelor, termenilor, noțiunilor, și nu rareori din folosirea ambelor categorii de norme juridice.

În vederea limpezirii distincției pe cît 'poate fi posibil în situația mai înainte enunțată, terminologia poate fi de ajutor cel puțin cu valoare relativă. Termenii sau noțiunile *consuetudo* și *obiciai* sînt certe pentru legea nescrisă, obiceiul pămîntului și de asemenea cuvintele sau termenii *lex*, *jus*, *mos*, *ritus*, *zakon*, *pravo*, însoțite de precizarea apartenenței: *valachorum*, *Vlachorum*, *Valachie* sau *jus consuetudinarium*. Valoare de certitudine relativă din punct de vedere al apartenenței la una sau la alta din cele două categorii de izvoare — nescrise și scrise — pot avea cuvintele, termenii sau noțiunile simple, neînsoțite de adjective, *lex*, *jus*, *zakon*, *pravo*. Înțeles trivalent au cuvintele, termenii, noțiunile *lex antiqua*, *consuetudo regni* sau asocierea celor două cuvinte, termeni, sau noțiuni *ius* și *consuetudo*, *pravo*, *zakon* și *obiciai*. Este certă referirea la categoria legilor scrise a cuvintelor, termenilor, noțiunilor *hrisov*, *zapis*, decret (*decretum*), privilegiu (*privilegium*), constituție

Raporturile între obiceiuri juridice și lege

(*constitutia*), statut (*statutum*), lege (*lex*), în sens de legiuire, *pravilă*.

Asemenea situații sînt proprii perioadelor de tranziție, cînd cele două categorii de legi, nescrise — obiceiul pămîntului — și scrise — feudale, oficiale — conviețuiesc, ca urmare a supraviețuirii active a celor dintii și după aplicarea celor din categoria a doua. Sistemul juridic oficial a fost nevoit să recunoască puterea creației populare românești, care îmbogățea sistemul juridic medieval și coexistă viabil alături de acesta, umplînd golurile rămase neacoperite de dreptul feudal și uneori să-l silească să se mulțumească cu un rol secundar. Căci așa cum constata un cunoscător al lumii medievale, pentru oamenii din trecut procesele nu se disting exact, deoarece trecutul revenea mereu, devenind parte a realității prezente. Iar prezentul chiar dacă nu-și pierde cu totul valoarea, se îmbogățește prin faptul că se află într-o corelație directă cu trecutul, ceea ce înseamnă o continuitate de durată pe spații temporale foarte întinse. Astfel, pînă în sec. XVI în Transilvania în hotărîrile judecătorești nu se invoca 'atît legea, cît mai ales datina veche a țării. Chiar *Tripartitum*-ul subliniază că pentru întărirea cutumei este necesar ca raportul cauzal, justificat, să se repete continuu și de asemenea este necesară și vechimea, adică să 'trăiască timp îndelungat și să se întărească în cursul vremii pe măsura învechirii sale, provenind din vremuri trecute moștenite de la numeroase generații de înaintași, 'verificat, astfel, prin practicarea neconținută, ceea ce conferea mai multă putere și greutate. Încheierea *Tripartitum*-ului este limpede: felurite sînt stările iobagilor, dar felurite sînt obiceiurile care trebuie să țină seama de vechile datini ale fiecărui loc^{19a}.

Acesta poate fi înțelesul menționării într-un document cu valoare de drept scris, cum este Bula de aur a sașilor sau Andreanum, din anul 1224, cînd se acordă felurite privilegii sașilor din sudul Transilvaniei, dar preoții lor continuau să fie judecați 'după aproape un secol de la așezare pe baza dreptului obișnuielnic (*iudicium consuetudinarium*), folosit la așezarea lor în Transilvania²⁰. Și de asemenea în cazul judecării, la 1371, a unui „hoț“ român după legile țării (*iudicium et legem regni*) cu înțeles de lege feudală, stîrnind protestul cnezilor și românilor din districtele cetății Deva, care cer

^{19a} *Tripartitum*, partea a III-a, titlul 30, paragraf 6; St. Imreh, *Caracteristici ale statutelor rurale secuiești, în Civilizația medievală și modernă românească*, omagiu acad. Ștefan Pascu, Cluj, 1983, p. 120—124; I. Czerevich, *A középkori ember világlképe*, Budapest, 1974, p. 85.

²⁰ *Urkundenbuch*, I, p. 34—35.

să fie judecat după legea românilor (*juxta legem Olachorum*), adică după dreptul obișnuielnic al românilor (*jus valachicum*)²¹.

Și tot după legea românilor cerea cnezul Bogdan să fie judecat un om al său la 1390—1392²².

Chiar și în scaunele săsești românii refuzau să se supună judecării după dreptul acestor scaune, pretinzând să fie judecați după vechiul lor obicei (*nach unserer Gewonheit*), deoarece, afirmau ei, „noi avem asemenea drept“ (*wir haben solcher Recht*), moștenit de la strămoși (*von Altern wissen wir des zu sagen*), pe care-l împart bătrînii satului (*Dorfs-Altschaft*)²³.

Hotărnicirile de moșii în Maramureș la 1353 se făceau potrivit cu obiceiul românilor (*juxta modum Olachorum; juxta legem Olachorum*) de față cu toți vecinii și megieșii²⁴.

De asemenea după obiceiul românilor (*juxta ritum Wolachis*) se judecau și litigiile de moșie între nobilii români din Banat: cele două părți să-și aleagă și să-și aducă un număr îndestulător de bărbați nobili ca să cerceteze pricina și să mărturisească înaintea banului de Severin, în calitate de președinte al scaunului de judecată²⁵.

Taxa de moștenire la 1493 se plătea în Maramureș după legea veche și obiceiul românilor (*juxta Valachorum antiquam legem et consuetudinem*)²⁶. Pentru ca la 1478 un proces de incendiu să fie judecat în Țara Severinului potrivit vechii și statorniceii legi a tuturor districtelor românești (*juxta antiquam et approbatam legem districtum valachicalium universorum*)²⁷, învinuitul să jure cu 12 persoane.

Un litigiu pentru zestrea cuvenită fiicelor unor nobili români proveniți din rîndurile cnezimii bănățene, se judeca, la 1500, după dreptul românesc (*iure Walachie requirente*) de față cu martori. Iar pentru zălogirea unei moșii, un nobil român din Banat trebuia să facă cunoscut, înaintea banilor de Severin, potrivit obiceiului

²¹ Teleki oklevéltár, I, p. 168. La 1477 un cnez român din Polonia, Balcu, refuză să se supună judecării după dreptul feudal polonez, pretinzând să fie judecat după „dreptul românesc“. Iar la mijlocul sec. XV românii de pe domeniul episcopiei de Oradea erau învinuiți că se conduc după obiceiuri rele și confuze (*Valachorum malas et confusas dispositione ac incertas consuetudines*).

²² Documenta Valachorum, p. 401.

²³ Elena Mureșan-Triteanu, Contribuții la istoria dreptului românesc în Transilvania, în „Revista Arhivelor“, V, 1, 1942, p. 237—238.

²⁴ I. Mihalyi, Diplome maramureșene, p. 30—35.

²⁵ Hurmuzaki—Densușianu, Documente, II, 2, p. 513—515.

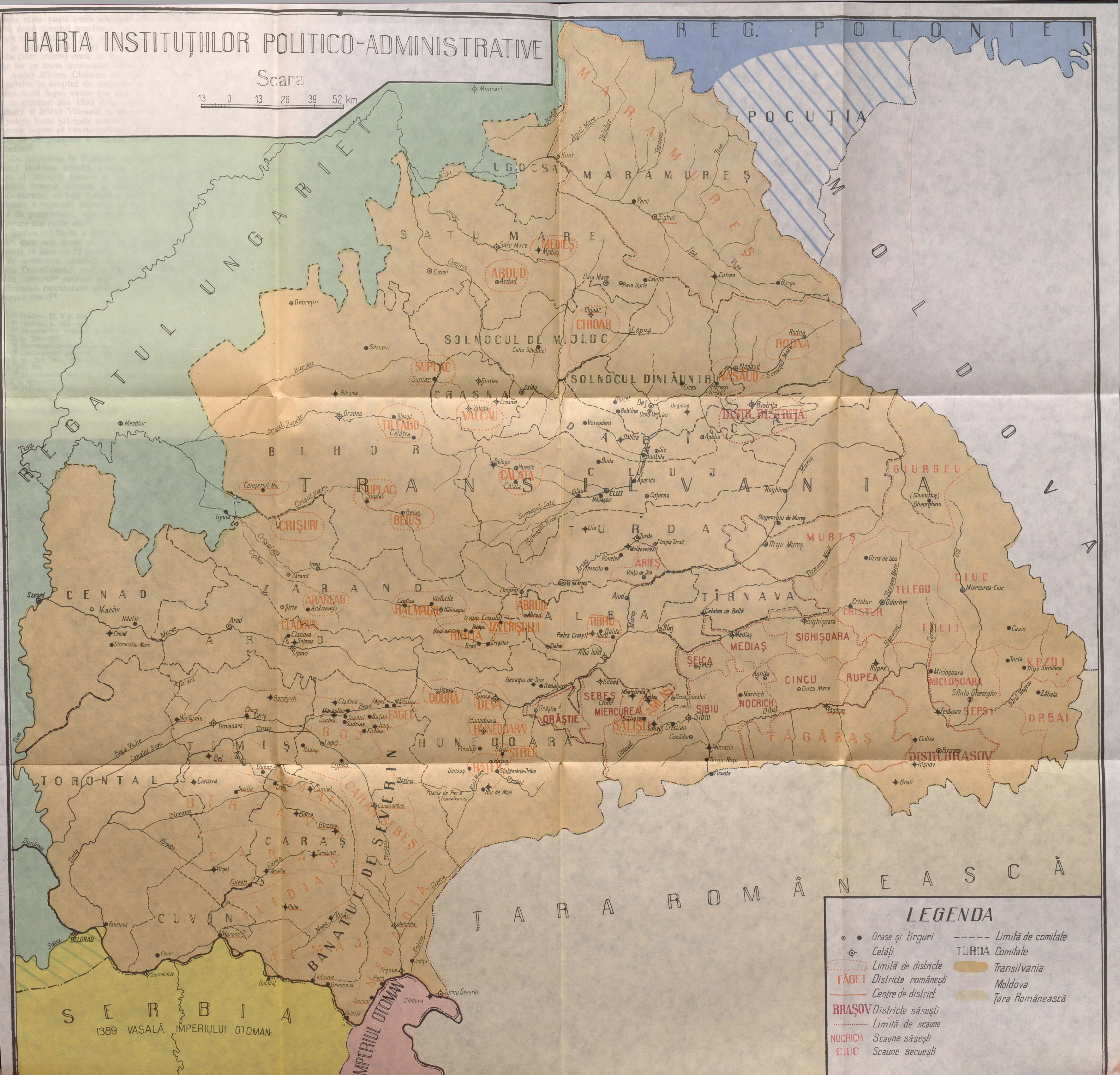
²⁶ I. Mihalyi, Diplome maramureșene, p. 602—603.

²⁷ Hurmuzaki—Densușianu, Documente, II, 2, p. 248.

HARTA INSTITUȚIILOR POLITICO-ADMINISTRATIVE

Scara

13 0 13 26 39 52 km

LEGENDA

- Orașe și țirguri
- ◊ Călești
- Limită de districte
- Limită de comitate
- FĂGET Districte românești
- BRĂSOV Districte săsești
- Limită de scaune
- NOCRICH Scaune săsești
- CIUC Scaune secuiești
- Limită de comitate
- TURDA Comitate
- Transilvania
- Moldova
- Țara Românească

românesc (*juxta ritum Volachie*) tuturor vecinilor și megieșilor, dacă vor să ia ei acea moșie sau părți de moșie²⁸. Chiar și un litigiu pentru niște puști între aceleași părți se judeca, de asemenea, la 1500, după dreptul românesc (*jure Volachie*), potrivit căruia cei în litigiu erau datori să jure pentru dreptatea lor²⁹.

În secolele XV—XVI legea românească (*zakon vlaski*) și legea veche (*star zakon*) erau, în Țara Românească, în plină stare de drepturi lor în toate ipostazele: obligații feudale, judecăți etc.

Astfel Mircea Ciobanu dă cîștig de cauză mănăstirii Tismana cu privire la dreptul de stăpînire asupra unui sat, judecînd și cercetînd după legea veche (*po star zakon*), împreună cu boierii săi³⁰. Iar în tratatul din 1595 dintre principele Transilvaniei Sigismund Báthory și Mihai Viteazul se stipulează ca domnul Țării Românești să judece toate pricinile potrivit legii vechi și obiceiului țării (*iuxta veteram legem et consuetudinem regni*), înaintea judecătorilor obișnuiți, să fie judecate și sfîrșite după lege (*iuridice*) înaintea celor 12 boieri³¹.

De asemenea în Moldova, unde, în aceleași secole, legea românească (*volskoi zakon*), dreptul și legea (*usego prava i zakona*), legea și obiceiul (*pravo și zakon po obiciiai*), legea românească (*voloski zakon*), dreptul și obiceiul românilor (*ius et consuetudo Walachorum*), vechile tratate și obiceiuri și zapisele de acum (*starih biceaev i nipeasih zapisov*) operau în probleme speciale, în procese de proprietate, vînzare de moșii, în litigiile dintre boieri, în eliberare din robie etc.³².

Ștefan cel Mare a judecat, la 1474, cu boierii săi și a dat unui boier, cum este drept și lege după obicei (*kak est pravo i zakon po obiciiai*), să jure cu 24 jurători cu privire la un drept de moștenire³³. Și de asemenea, potrivit tratatului dintre Ștefan Răzvan și principele Transilvaniei, același Sigismund Báthory, toate pricinile trebuiau „pornite” potrivit legii vechi și obiceiului țării și rînduierilor strămoșești (*secundum veteram legem et consuetudinem regni patriosque ritus*)³⁴.

²⁸ *Ibidem*, II, 2 p. 510.

²⁹ *Ibidem*, p. 453—455.

³⁰ *Documente privind istoria României*, B. Țara Românească, veac XVI, vol. II, p. 354—355.

³¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, III, 1, p. 474.

³² *Documente privind istoria României*. A. Moldova, veac XIV—XV, vol. I, p. 213, 306, 308—309; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 291, 334.

³³ *Documente privind istoria României*. A. Moldova, veac XIV—XV, vol. I, p. 400—401.

³⁴ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, III, 1, p. 478.

Evoluția unitară a instituțiilor juridice, pretutindeni unde trăiau români, este adevărată și în cazul izvoarelor dreptului în perioada de tranziție și colaborare dintre legea nescrisă și legea scrisă. Astfel, la românii din Polonia, dreptul românilor (*jus Valachorum*, *jus Walachicum*), dreptul și obiceiul românilor (*jus et consuetudo Walachorum*), dreptul moldovenesc (*jus Moldavico*), dreptul românesc (*woloski prawo*) erau foarte viabile³⁵.

Locuitorii satelor românești din regiunea subcarpatică, din sudul Poloniei pînă în Halici, vreo 300, în evul mediu se conduceau după obiceiul românesc (*jus valachicum* sau *pravo woloskia*), ori după dreptul moldovenesc (*jus moldavicum*). Așa cum se precizează în legătură cu locuitorii satului Colna, să trăiască după dreptul moldovenesc (*sedevit in iure Moldavico*)³⁶.

Documentele poloneze subliniază că românii nu cunosc (sau nu recunosc) alt drept, polonez, german și rutean, decît cel românesc (*eximimus etiam villae cmethones ab omnibus juribus Polonicalibus, Teutonicalibus ac Ruthenicis, sed illos in jure Valachorum conservabimus*). Iar adunările generale ale membrilor obștilor se întruneau pentru a hotărî cu privire la cultivarea pămîntului și la păstorit, pentru gospodărirea bunurilor obștii și mai ales la urmărirea proceselor care erau judecate nu după alt drept, ci după cel românesc, după dreptul și obiceiul românilor (*non alio jure nisi ipso Valachico... jure et consuetudine Valachorum*)³⁷. Chiar și întemeierea satelor se făcea potrivit dreptului și obiceiului românilor (*iure et consuetudine Walachorum*), locuitorii ce se așezau în acele sate fiind scutiți de toate birurile și dările datorate vistieriei după dreptul și obiceiul românilor (*iure et consuetudine Walachica*), iar după expirarea sorocului de scutire locuitorii respectivi urmau să plătească după același drept românesc (*in eodem iure Walachico*)³⁸.

Se respecta dreptul românesc sau legea românilor (*zakon Vlahon*) și în Serbia și Dalmația. Așa cum precizează două documente ale regelui Ștefan Dușan, din anii 1334—1346 și 1348—1353, pentru mănăstirile Hilandar și Prizrem, paragrafele cărora poartă titlul semnificativ: legea pentru români (*zakon Vlakon*) și care cuprinde cele mai diverse probleme ale vieții românilor din Serbia, între care și cele juridice, judecate după legea românilor.

³⁵ D. Mototolescu, *Jus Valachicum în Polonia*, București, 1936, p. 13, 117—120.

³⁶ B. D. Grekov, *Țăranii din Rusia*, București, 1958, p. 297.

³⁷ E. Cernea, *Quelques considerations sur le jus Valachicum dans la Pologne féodale*, în „Revue roumaine d'histoire”, X, 1971, nr. 5, p. 845—852.

³⁸ „Archiva istorică a României”, nr. 1—2, p. 118—119.

Se respecta la românii din Dalmația, așa cum se subliniază într-un document din 1435 al banului Croației Hans Krankopan: „obișnuitele lor legi românești (*zakon vlahon*), cinstite și drept de care s-au servit și bătrînii lor³⁹.

Coexistența și asocierea celor două categorii de norme juridice, obiceiul și legea, cu valoare egală aproape, este recunoscută și chiar subliniată pînă și de faimoasa lege caracteristic feudală *Tripartitum* lui Werböczy din 1517, care afirmă că sînt două reguli: prima „cînd precede (premerge) obiceiul și urmează o lege generală potrivnică [obiceiului, legea] anulează (înlătură) obiceiul ce precede (premerge). A doua regulă: cînd precede (premerge) legea și apoi urmează obiceiul potrivit legii, obiceiul înlătură legea premergătoare. Aceasta se înțelege numai cînd este un obicei general [...], căci dacă este un obicei special al unui anumit loc, atunci numai în acel loc obiceiul învinge legea⁴⁰.

Și e recunoscută și de *Statutele municipale* săsești din 1583 — inspirate, firește, din realitățile mai vechi —, care obligă pe judecător să judece numai după legi sau constituții sau obiceiuri (*legibus aut constitutionibus aut moribus*). Iar în pricinile în care nu se folosesc legile scrise sînt obligatorii cele orînduite prin obiceiuri și cutume (*moribus et consuetudine*), deoarece un obicei folosit de mult timp, care nu încalcă interesul obștesc, este socotit lege⁴¹.

Situația e asemănătoare și în Moldova și în Țara Românească, unde mărturiile unor călători străini, ca de exemplu, François de Pavie Fourqueveux, Marco Dandrin, Macarie din Antiohia, Franco Sivori și mai ales ale lui Dimitrie Cantemir conțin informații prețioase, cu deosebire ale învățatului domn moldovean. Afirmă Cantemir că Alexandru cel Bun ar fi receptat (*suscepit*) din *Basilicale* anumite norme, care formează „dreptul aplicat astăzi în Moldova“, ceea ce nu se confirmă. Corespunde însă cu certitudine afirmația că totuși n-au putut fi desființate felurile obiceiuri. A luat naștere, astfel, la moldoveni un drept cu o dublă înfățișare, unul scris,

³⁹ S. Dragomir, *Vlahii din Serbia în sec. XII—XV*, Cluj 1922, p. 291 și G. Fotino, *Ce este vechiul drept românesc?*, p. 13—15.

⁴⁰ *Pono igitur duas regulas. Prima est quando praecedit Consuetudo et sequitur Lex generalis contraria, tollit Consuetudinem praecedentem. Secunda regula: quando Lex praecedit, deinde sequitur Consuetudo contraria Legi, tollit Legem praecedentem. Quod intelligo quando est Consuetudo generalis... Nam si esset Consuetudo specialis certi loci, tunc in illo duntaxat loco vincere Legem. Tripartitum. Prologus 12, § 2; cf. Șt. Pascu și Vl. Hanga, op. cit., p. 443—444.*

⁴¹ *Statuta iurium municipalium Saxonum*, ed. Fr. Schuller von Libloy Sibiu, 1856, I, 1, § 5; cf. Șt. Pascu și Vl. Hanga, op. cit., p. 444.

întemeiat pe edictele împăraților romani și bizantini și, altul nescris, care poate fi numit pe drept cuvânt obiceiul neamului, numit *obiceai* care înseamnă rutină sau obicei (*morem ac consuetudinem*)⁴².

4. LEGEA SCRISĂ

În pimele secole ale evului mediu izvoarele dreptului s-au mărginit la „decrete“ și hrisoave sau alte documente emanate de la puterea centrală, și la cărți de judecată. Teoretic pentru Transilvania erau valabile „legile“ primilor regi ai Ungariei, dar practic acestea nu prea se aplicau în voievodatul Transilvaniei, cu autonomia lui largă. Așa cum recunosc unii regi ai Ungariei, între care Matia Corvinul, care, de aceea, emite porunci pentru recunoașterea acestor legi și decrete și cum subliniază *Tripartitul* însuși, când afirmă că dalmățienii, croații, slovenii și transilvănenii se folosesc de alte „obiceiuri“, deosebite de ale Ungariei cu privire la răscumpărarea vinovaților (*homagiorum*) și gloabelor și alte pricini.

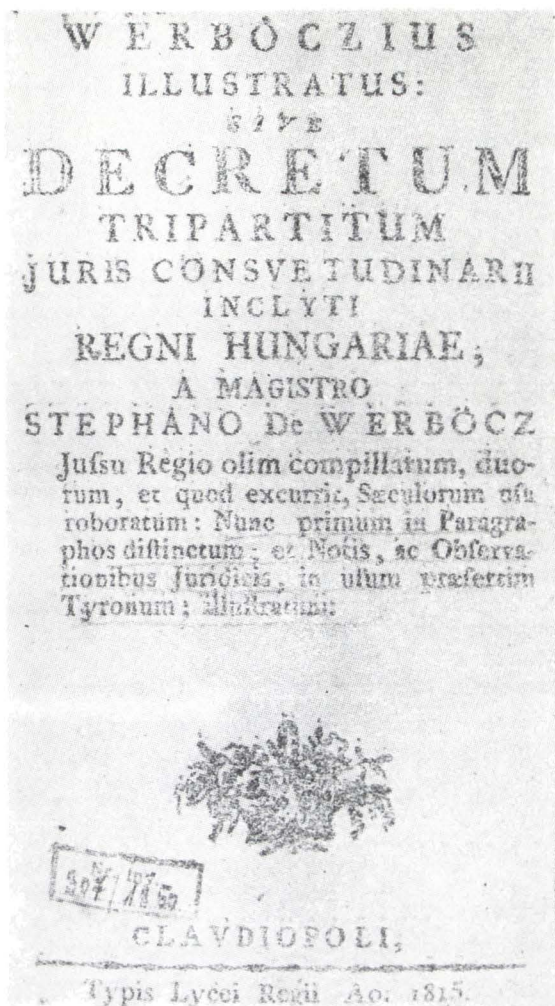
Cel dintii izvor juridic scris poate fi socotit *Registrul de la Oradea* — ordaliile sau judecata lui Dumnezeu (*ordalia, iudicium Dei*) —, care cuprinde rezumatele unui număr de 389 de judecăți prin „proba fierului roșu“ în fața capitlului din Oradea dintre anii 1208—1235. Marea majoritate erau pricini de proprietate și încălcări ale proprietății țărănești de nobili; numeroase au fost pricinile privitoare la fuga oamenilor aserviți, la omoruri, răniri, furturi, „tilhărie“, vrăjitorie⁴³.

Registrul de la Oradea e completat, în sec. XIII—XV, de alte izvoare scrise: legi (*leges*), decrete (*decreta*), privilegii (*privilegia*), „constituții“ (*constitutiones*), statute (*statuta*) etc.

Din aceste categorii fac parte decretele și „constituțiile“ regelui Andrei II — *Bula de aur* din 1222, *Andreanum* din 1224 și reînnoirile acestora în a doua jumătate a sec. XIII, „decretul“ regelui Ludovic de Anjou din iunie 1366 și altele.

⁴² D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 246—247.

⁴³ Karácsonyi I., Borovszki S., *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis*. Budapest 1903; *Documente privind istoria României. C. Transilvania*, veac. XI, XII, XIII, vol. I, p. 37—147. Judecăți cu „fierul roșu“ vor fi avut loc și la celelalte capitluri ale episcopilor catolice din Transilvania, de la Cenad și Alba Iulia, dar procesele verbale ale acestor „probe“ nu s-au păstrat; o mențiune s-a păstrat, totuși, pentru existența probei „fierului roșu“ la capitlul din Arad.

Tripartitum

Se înscriu în șirul legilor scrise *Statutele capitlului din Sibiu*, din anul 1351, care cuprind mai ales probleme de drept civil și bisericesc și de procedură⁴⁴.

⁴⁴ *Urkundenbuch*, II, p. 81—83; *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, vol. X, p. 69—74.

Al doilea în ordine cronologică dintre izvoarele scrise din categoria statutelor sînt *Statutele capîtlului de la Oradea* din 1374, care îmbrățișează probleme de drept civil, penal și canonic, și de organizare a justiției eclesiastice⁴⁵.

În seria statutelor se înscriu în epoca voievodatului Transilvaniei *Statutele Țării Făgărașului* din anul 1508, care cuprind și acestea probleme de drept civil și penal, privitoare fie la boieri, fie la țărani, de procedură, infracțiuni și pedepse, judecate fie după obiceiul vechi, fie după legea scrisă, după *statute*: patrimoniu, integritate personală, calomnie etc.⁴⁶.

Cel mai important „monument” de drept pentru Ungaria, aplicat parțial și în Transilvania a fost *Tripartitul* lui Werböczy din 1514—1517. Acesta definește mai întîi diferitele categorii de izvoare scrise: *privilegiul* — un beneficiu acordat de puterea centrală adesea potrivit dreptului obișnuit. Privilegiul este general cînd se acordă unei instituții și este special cînd se acordă unei persoane și se stinge odată cu persoana beneficiară. *Constituțiunile* sînt legi emise de puterea centrală, întocmite cu consultarea „poporului”, adică a claselor privilegiate care singure erau socotite popor (*populus*). Constituțiunile leagă (obligă) mai întîi pe cel ce le-a dat și apoi pe toți cei supuși judecării puterii centrale. Constituțiunile și decretele leagă pentru viitor și nu pentru trecut, afară de cazul cînd se înscrie în constituția respectivă valabilitatea ei și pentru trecut. Legile noi sînt obligatorii, fie că sînt mai aspre, fie că sînt mai blînde decît cele dinainte⁴⁷. *Tripartitul* cuprinde, de asemenea, toate problemele juridice ale societății feudale din acea vreme: dreptul natural, dreptul public și privat, civil și penal, instanțele de judecată, proceduri, infracțiuni și pedepse etc.

Justificarea legilor este inspirată din dreptul canonic: pentru ca îndrăzneala omenească să fie frînată de teama legilor, nevinovăția să fie ocrotită între oamenii necinstiți, iar cutezanța și puterea celor necinstiți de a face rău să fie frîmate de frica pedepsei. Aceeași grijă pentru ocrotirea aristocrației față de nemulțumirile mulțimilor exploatate și oropsite de cei „nevinovați”, de poporul werböczian (*populus werböczianus*), adică clasele privilegiate.

⁴⁵ *Statuta capituli Varadiensis*, ed. de Bunyitay V., *A váradi kaptalan legregibb Statutumai*, Oradea, 1886.

⁴⁶ Kolozsvári S., Ovári K., *Corpus statutorum Hungariae municipalium*, vol. I, Budapeșt, 1885, p. 169—175; Șt. Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, București, 1921, p. 243—248.

⁴⁷ *Tripartitum*, II, 3, §2, 4; II, 7, §2—4, II, 5, pr. §1, 2, II, §5, II, 2, §7, II, 2, §10; cf. Șt. Pascu și Vl. Hanga, *op. cit.*, p. 443.

Se cuvine menționat, printre izvoarele scrise ale dreptului din perioada voievodatului Transilvaniei, un statut al secuilor cu titlul: *Municipalis consuetudo Sicularum ex judiciis* din 1555, care cuprind cele mai multe și mai însemnate dintre problemele juridice din societatea secuiască, de drept penal și civil, instanțe, procedură⁴⁸.

*

În Moldova și Țara Românească legea scrisă, pe lângă hrisoave și zapise domnești, se cuprinde în pravilele sec. XVI—XVII. Unii istorici ai dreptului cred că legiuirile bizantine, începînd cu *Basilicalele* au fost aplicate și în țările române de la est și sud de Carpați. Ceea ce nu e verosimil, deoarece o legislație străină, născută și aplicată la o societate mult deosebită, cum era cea bizantină nu se potrivea cu realitățile societății românești. Este posibil ca legislația referitoare la dreptul canonic, care era mult asemănător în bisericiile de același rit, în cazul de față bisericiile ortodoxe, cea bizantină avînd pretenții de jurisdicție și asupra bisericii românești, dreptul canonic bizantin să se fi folosit și în biserica românească. Acest fapt ar explica traducerea *Syntagmei* lui Matei Vlastares din sec. XIV, tradusă de mai multe ori între 1452—1495. Din această categorie au mai putut fi folosite și alte „pravile” bisericesti, păstrate în manuscris la diferite mănăstiri, traduse între 1512—1618. Mai verosimilă este folosirea *Pravilei* de la Bistrița Moldovenească din 1618 care a servit ca model *Pravilei de la Govora* din 1640 și de asemenea *Nomocanonul* lui Ioan Postnicul, tipărit de diaconul Coresi la Brașov între 1570—1580⁴⁹, cunoscută sub titlul *Pravila sfinților apostoli* sau *Pravila de la Ieud*. Era o lege penală bisericească în primul rînd, dar se aplica și în procese laice.

În practica de toate zilele însă pînă la mijlocul sec. XVII-lea, legiuirile scrise s-au aplicat mai rar, îndeosebi în dreptul canonic și în pricini mai grele, ceea ce explică faptul că documentele cunoscute rareori menționează folosirea pravilelor, legea scrisă. Obiceiul pămîntului, legea românească, legea veche era folosită în mai toate cazurile.

În sec. al XVII-lea se realizează cele dintîi legiuiri izvorîte din realitățile societății românești din acea perioadă, cu importante împrumuturi din obiceiul pămîntului, cele din Țara Românească și Moldova, cu unele influențe ale legislației bizantine. Domnul Țării

⁴⁸ *Székely oklevéltár*, vol. II, p. 119—125.

⁴⁹ Șt. Pascu și Vl. Hanga, *op. cit.*, p. 430—775.

Românești Matei Basarab tipărește la Govora în 1640 *Pravila cea mică* sau *Pravila de la Govora*. Contemporanul său cu aliură imperială și ambiție ce-i depășeau puterile, Vasile Lupu, voind să-și depășească omologul, tipărește la Iași, în 1646, *Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești*, pentru ca peste șase ani, la 1652, Matei Basarab, pentru a nu fi mai prejos decât rivalul său moldovean să tipărească, la Tirgoviște, *Pravila Mare* sau *Indreptarea legii*. Legislații complexe care cuprind norme din toate domeniile dreptului: de la cel natural, public și privat, la cel civil și penal, de la statutul juridic al persoanei la organizarea justiției.

Cele două mari colecții de legi transilvănene *Approbatae Constitutiones* din 1653 și *Compilatae Constitutiones* din 1669 mai cuprind unele norme de drept obișnuielnic și împrumută de asemenea nu numai concepția dar și unele norme din *Tripartitul* lui Werböczi. Chiar dacă ele în general sistematizează hotărârile dietelor Principatului autonom al Transilvaniei de la organizarea acestuia (1541—1542) și pînă la data publicării colecțiilor respective.

Dacă procesele civile și cele penale se desfășurau sub aceleași norme, nu înseamnă că problemele civile și penale nu se deosebeau. Legiuirile feudale făceau deosebire între dreptul natural, dreptul public și priva, dreptul civil și penal.

5. DREPTUL NATURAL

Dreptul natural sau dreptul firii (*jus naturae*) se deosebește, potrivit *Tripartitului*, în trei chipuri. Mai întîi prin origine, deoarece începe o dată cu începutul firii. În al doilea rînd prin importanța lui, deoarece dreptul natural este la fel la toate popoarele, fiind rînduit de Dumnezeu și rămîne trainic și neschimbat. În al treilea rînd dreptul natural se deosebește de celelalte drepturi prin cuprinderea lui, deoarece potrivit dreptului natural, toate sînt comune.

6. DREPTUL PUBLIC ȘI PRIVAT

Dreptul public și privat sînt cele două categorii principale ale dreptului feudal. Dreptul public sau dreptul comun, cum este caracterizat de *Tripartit*, se ocupa cu administrarea și conducerea țărilor și folosul obștesc.

Instituțiile cutumiare ale dreptului public, născute în obștile sătești, organizate în cnezate și voievodate, erau și cele unitare din punct de vedere social-juridic. Instituția centrală era cnezatul sau voievodatul, iar după unificarea acestor formațiuni prestatale în organizații statale, instituția centrală a devenit domnia în Țara Românească și Moldova, respectiv voievodatul în Transilvania. O prerogativă importantă a domnului și a voievodului era cea juridică, pe care o exercita cu autoritate suverană. Domnul era asistat de Sfatul domnesc, care avea doar rol consultativ; de aceea domnul nu era obligat să țină seama de părerile Sfatului. Unii membri ai Sfatului aveau și atribuțiuni judiciare, pe care subalternii lor locali le exercitau în unitățile administrative respective.

A doua ramură a dreptului, dreptul privat era un drept particular ce servea interesul fiecărui om.

7. DREPTUL CIVIL ȘI PENAL

Dreptul civil și penal urmăreau să consolideze orînduirea feudală cu drepturi și privilegii pentru clasele suprapuse și îndatoriri și supunere pentru masele populare. De aceea gravitatea pedepselor era în raport cu poziția socială a celor două părți (pîrîș și pîrît, făptaș și victimă).

Dreptul penal medieval în țările române mai păstrează unele elemente supraviețuitoare din viața obștească. Între care răspunderea colectivă, răspunderea obștii pentru infracțiuni săvîrșite pe teritoriul său, al căror autor n-a fost descoperit. Răspunderea colectivă implică întreaga obște și împăcarea (compoziția părților) fără a mai recurge la judecata puterii centrale. De asemenea răscumpărarea omuciderii (*compositio omucidii*) era un alt semn al nedelimitării între procesele civile și penale.

În evul mediu nu se făcea deosebire între procesele civile și penale și nu existau nici instanțe speciale pentru cele două categorii de procese. În afara cîtorva cazuri penale pentru care legea prevedea pornirea procesului din oficiu (trădarea, tilhăria ș.a.), în toate cazurile civile și în majoritatea cazurilor penale (*delicta privata*) deschiderea procesului se făcea numai prin reclamația părții lezate (*actor*). Dreptul de a deschide proces, fie civil, fie penal, era condiționat de vîrsta legiuită și de situația de om liber a reclamantului.

În procesele penale se folosea tortura în timpul cercetării ca mijloc de aflare a adevărului și sancțiunile cu caracter represiv.

POZIȚIA JURIDICĂ A PERSOANELOR

Capacitatea juridică a oamenilor începe odată cu nașterea și se sfârșește odată cu moartea, naturală sau civilă. În dreptul cutumiar feudal, distincția teoretică între capacitatea de folosință și capacitatea de exercițiu nu este exprimată explicit, deoarece capacitatea de folosință — aptitudinea generală și abstractă a persoanelor fizice sau juridice de a dobândi drepturi subiective și de a-și asuma obligații, adică de a deveni subiect de drept —, nu era separată de însuși exercițiul ei, care de-abia în dreptul scris devine capacitate de exercițiu.

Limitările exercițiului capacității datorită sexului, vârstei, stării mintale și a unor condamnări penale urmăreau mai mult ocrotirea intereselor familiei căreia îi aparținea oel lipsit de „capacitate“, în măsura în care acestea puteau fi prejudiciate prin faptele acestora. Era o supraviețuire a unor principii ale dreptului roman pentru care ocrotirea familiei era socotită *munus publicum*¹.

Dreptul obișnuielnic românesc recunoaște capacitatea juridică tuturor oamenilor, noțiunea de „om“ fiind identică cu noțiunea de „persoană“. De aceea românii se numeau între ei rumâni sau oameni. Prima noțiune avea sens etnic și social în același timp, a doua sens juridic; capacitatea de a fi subiect de drepturi și de obligații.

Dreptul feudal face însă deosebiri în ce privește capacitatea juridică în raport cu structura ierarhică și de „stări“ a societății. „Oamenii“ nu sînt egali în ce privește capacitatea juridică, deoarece în concepția feudală dreptul înseamnă o facultate subiectivă de acțiune (*facultas agendi*) și, ca urmare, era un privilegiu recunoscut claselor, păturilor și categoriilor sociale superioare și chiar anumitor persoane.

¹ Vl. Hanga, *Les institutions du droit coutumier roumain*, p. 78.

1. CLASA FEUDALĂ

Cea dintii „libertate“ a nobililor, proclamă *Tripartitul* lui Werböczy, este că ei nu pot fi reținuți la plîngerea sau insistențele nimănui, niciodată și de nimeni, dacă n-au fost înainte citați și judecați prin rînduială judecătorească. Nobilii pot fi reținuți în cauze criminale: omorul premeditat, incendierea de sate, furtul, jaful sau tîlhăria și adulterul cu silnicie, deoarece în asemenea cazuri se pierde libertatea și titlul de nobil. A doua „libertate“ a nobililor constă în faptul că nu erau supuși decît puterii centrale.

Toți prelații și nobilii se bucurau de aceleași drepturi, se foloseau la judecată de aceeași lege și obicei și de asemenea de aceeași procedură; deosebirea era numai la prețul *răscumpărării* omorului (*homicidium*). Viața prelaților și baronilor era prețuită la 100 mărci, a nobililor de rînd doar la jumătate, adică la 50 mărci.

O deosebire exista între poziția juridică a nobililor din Ungaria, pe de o parte, și a celor din Slavonia și Transilvania, pe de alta, mai cu seamă în răscumpărarea vieții (*homagii*); nobilii din Slovenia se răscumpărau cu 100 fl., cei din Transilvania doar cu 66 fl.².

2. ȚĂRĂNIMEA LIBERĂ

Din punct de vedere juridic țărănimea liberă avea o situație inferioară în comparație cu nobilimea, în materie de drept public, dar se bucurau de capacitate procesuală deplină, în Moldova și Țara Românească, mult redusă în Transilvania și puțin deosebită față de a țărănimii aservite. În districtele românești, pe temeiul obiceiului pămîntului sau a lui *jus Valachicum*, și ca un ecou al adunărilor egalitare de obște, din scaunele de judecată cneziale făceau parte și țăranii (*universi nobiles et Kenezii nec non alii Valachi*); rolul principal îl au, însă, cnezii.

Este pe deplin concludent decretul regelui Ludovic de Anjou, din 28 iunie 1366 cu privire la valoarea mărturiilor mai multor categorii sociale în cazuri identice sau mult asemănătoare: un nobil invinuit de tîlhărie sau furt sau alte fapte nelegiuite, putea fi dat morții cu mărturia a 50 de nobili; un om de rînd în aseme-

² *Tripartitum*, I, 2, § 1—2, I, 9, § 1, 4—6; III, 3, § 14, pr. și § 1. Cf. Șt. Pascu și Vl. Hanga, *Crestomație pentru istoria dreptului*, II, p. 613—614.

nea situație putea fi judecat și pedepsit cu mărturia a 50 de oameni de rînd; un făptaș prins asupra faptei putea fi dat morții cu mărturia a 7 oameni de o seamă cu el; împotriva unui român învinovățit sau prins asupra faptei, se putea face dovadă cu orice oameni de rînd; un român de rînd își putea dovedi pîra împotriva unui nobil cu numărul de nobili cerut de lege (50), sau prin nobili, cnezi și oameni de rînd pînă la numărul deplin de 50 de nobili; mărturia cnezului întărit în cnezatul său prin scrisoare regească valora oît a unui nobil, a cnezului de rînd valora cît a unui jude sătesc, adică un fertun, iar a oamenilor de rînd o jumătate de fertun³.

3. ȚĂRĂNIMEA ASERVITĂ

Tripartitul din 1514—1517 statornicea că iobagii, potrivit legii și obiceiului, nu puteau fi chemați în judecată pentru nici o faptă, la nici o instanță, deoarece stăpînii lor de pămînt erau îndreptățiți să-i judece și să le facă „dreptate“. Dacă vreuna din părți nu s-ar fi mulțumit cu judecata făcută, putea apela la instanța superioară. Dacă pricina ținea de scaunul bisericesc, se va judeca înaintea diecezanului sau vicarului acestuia, iar dacă ținea de judecata laică, înaintea comitelui comitatului și juzilor nobililor. Iar dacă pricina era trimisă înapoi, înaintea stăpînului de moșie se judecă în prezența a doi juzi (*iudicibus*) ai nobililor⁴.

Țăranii fiind în asemenea măsură supuși stăpînilor lor, nu puteau porni nici o pricină împotriva nobililor, statuează legea de tristă faimă din 1517. Cînd un țăran a fost pe nedrept lovit de vreun nobil sau rănit ori vătămat sau păgubit în lucrurile sale, stăpînul de moșie chema în judecată pe acel nobil și găsindu-l vinovat era condamnat față de stăpînul de moșie „pentru mică silnicie“ (*minoris potentiae*) la 100 fl. și de asemenea la plata răscumpărării pentru țăranul rănit sau lovit și la repararea daunelor.

Un țăran pîriș (reclamant) sau chemat în judecată (pîrit) primea pentru jurămîntul său 1 fl., iar un nobil 3 fl.; țăranii cojurători primeau pentru jurămîntul lor trei persoane un florin, iar cojurătorii nobili primeau fiecare un florin pentru jurămîntul său⁵. Ceea ce înseamnă că jurămîntul nobililor era de trei ori

³ Hurmuzaki — Densuşianu, *Documente*, I, 2, p. 120—122.

⁴ *Tripartitum*, III, 25, § 3—6.

⁵ *Idem*, III, 3, § 11, III, 31 pr. și § 1.

mai valoros decât al țăranilor. Iar vina de omucidere a țăranilor din Transilvania se răscumpăra cu 25 fl., răscumpărarea capului cu 12 fl. 50 din., răscumpărarea tăierii mădulelor: mîini, urechi, precum și scoaterea ochilor și rănirea feței cu 20 fl., iar scoaterea dinților cu 6 fl.⁶

Robii erau lipsiți de capacitate juridică, iar pîra lor împotriva stăpînilor nici nu era primită.

4. CONDIȚIA DE VÎRSTĂ

În sistemul cutumiar românesc, incapacitatea datorată vîrstei lua sfîrșit odată cu căsătoria, cînd tinerii intrau „în rîndul oamenilor”. Pubertatea și nubilitatea nu erau stabilite la o anume vîrstă, ci se stabilea de la caz la caz.

Vîrsta înaintată nu constituia o diminuare a capacității juridice; dimpotrivă, bătrînii se bucurau de mare prestigiu, fiind consultați în toate problemele mai importante ale comunității. Instituția „oamenilor buni și bătrîni” și rolul acestora în viața obștei constituie o dovadă evidentă.

Cutumele românești deși considerau femeia inferioară bărbatului totuși dacă femeia dovedea calități superioare și dacă era mai bogată decât soțul se bucura de aceeași poziție cu acesta.

Potrivit dreptului feudal, capacitatea juridică a persoanelor mai era în raport și cu anumite elemente de fapt. Băieții pînă la vîrsta de 14 ani și fetele pînă la vîrsta de 12 ani erau socotiți din punct de vedere juridic impuberi (*illegitima aetas*). De la 14 ani băieții devin puberi și de la 12 ani fetele devin nubile (*legitima aetas*) fără a deveni majori. Majoratul (*perfecta aetas*) se obține la băieți la 24 de ani și la fete la 16 ani. Persoanele sub aceste vîrste sufereau îngrădiri cu privire la exercitarea unor drepturi juridice; deplinătatea acestor drepturi se dobîndea numai la majorat, cînd puteau vinde, schimba, înstrăina cu orice titlu, toate bunurile și orice drepturi de moșie și puteau intenta procese altora. Fetele necăsătorite erau sub tutela și puterea tutorelui și nu puteau face acte de vînzare veșnică sau temporală, chiar dacă au ajuns la vîrsta legiuită și desăvîrșită, la majorat, datorită ușurinții de suflet (*animi levitate*).

Orfanii, cît timp se aflau în vîrsta pupilară (*aetas pupilaris*), adică pînă la 12 ani, erau absolviți de judecată⁷.

⁶ *Tripartitum*, III, 3, § 14.

⁷ *Tripartitum*, I, 111, § 2, 5—6, I, 112 pr. și § 1, I, 129 pr.

Potrivit concepției feudale, bărbatul era socotit „mai de văză“ (*dignior*) și femeia mai slabă (*sequior*). Deosebirea de sex, atrage pentru sexul „slab“ anumite incapacități juridice. De aceea *Hexabiblos*-ul lui Harmenopulos oprea femeile de la dregătoriile civile și obștești. Ele nu puteau fi nici judecători nici nu luau parte la conducere sau la sfaturi de obște⁸.

5. CONDIȚIA DE SEX

Femeia căsătorită putea sta în instanță asistată de soțul ei sau era reprezentată de acesta. Putea sta personal în instanță numai în acțiunea de divorț sau în altă acțiune în legătură cu persoana ei.

Puteau sta în justiție și femeile necăsătorite și văduvele. Un caz petrecut la 1510 e adevăritor: o fiică își cheamă tatăl în judecată pentru a-i da zestrea promisă.

Persoanele lipsite de capacitate juridică din cauza stării psihice erau sub supravegherea părinților, iar, în lipsa acestora, sub tutela bunicilor sau a fraților.

În sfârșit capacitatea juridică mai suferea restricții și în cazul persoanelor „infame“, declarate ca atare de instanțele judecătorești, ca urmare a unei condamnări penale⁹.

⁸ Harmenopulos, *Hexabiblos*, c.l. tit. XIII.

⁹ Șt. Pascu, V. Hanga, *op. cit.*, p. 663.

INFRAȚIUNI ȘI PEDEPSE

Infrațiunile sînt numite în documentele vremii *fapte*, *fapte rele*, *greșeli*, *păcate*, mai frecvent *vini*. Infrațiunile sînt de aceeași vîrstă cu societatea și au evoluat în pas cu societatea în ce privește aprecierea (judecarea) și sancționarea lor. În organizarea obștească s-a aplicat, în cazul infrațiunilor, dreptul penal nescris, obiceiul pămîntului. După cristalizarea instituțiilor feudale, infrațiunile și penalizarea lor se integrează celorlalte instituții cu pregnant caracter de clasă.

Dreptul feudal împarte infrațiunile sau delictele în: pricini mari sau fapte mari (*causae maiores*) și pricini sau fapte mici (*causae minores*). Cele dintîi erau rezervate, spre judecată instanțelor judiciare superioare; domnul și sfatul domnesc în Țara Românească și Moldova, regele și curtea regală, respectiv voievodul și adunarea obștească (congregația), în cazul Transilvaniei. Cele mici erau de competența instanțelor locale.

Caracterul de clasă al dreptului feudal rezultă cu prisosință din pedepsele diferențiate ce se acordau pentru aceleași infrațiuni membrilor diferitelor categorii sociale. Membrilor clasei dominante nu li se aplicau pedepse corporale decît în cazuri foarte grave, fiind considerate, asemenea pedepse, degradante. Iar în caz de trădare membrilor clasei dominante li se tăia capul și numai în cazuri speciale erau spînzurați, această modalitate de pedepsire fiind și ea considerată degradantă și de aceea era rezervată de obicei oamenilor de rînd. Diferențiate, în favoarea membrilor clasei dominante, în raport de situația lor economică erau și amenzile (gloabele).

1. PRICINI GRAVE

Legiuirea eminamente feudală, *Tripartitul* lui Werböczi, a avut grijă să nu scape nimic justiției din ceea ce putea prejudicia interesele puterii centrale și ale claselor privilegiate. De aceea un în-

treg pomelnic de „infracțiuni“ grave, „fapte mari“, „vini capi-tale“, sînt înșirate în această legiuire.

Cea dintîi și cea mai gravă vină era trădarea (*nota infidelitatis*), socotită crimă spre vătămarea suveranului, crimă împotriva statului și monarhului; *batere de monede false, falsificarea de acte, omuciderea și vătămarea integrității corporale*, omoruri sau rănirea fraților sau rudelor pînă la gradul patru, siluirea rudelor pînă la gradul patru, schilodirea mădulelor și scoaterea ochilor, lovi-rea sau rănirea oamenilor regelui, omorirea părții prigonitoare sau a chezașilor ce merg la judecată; *incendierea* — aprinderea satelor și moșilor; *violarea scrisorilor* — desfacerea scrisorilor de interes obștesc; *uneltirea împotriva statului* — aducerea din afară a tîlhărilor sau năimiților ca să tulbure rînduiala internă a țării, ceda-rea de arme și întreținerea turcilor și altor necredincioși vrăjmași și dușmani ai țării; *trădarea cetăților stăpînilor lor și pierderea ce-tăților de la marginea țării; erezia* — credința potrivnică celei ca-tolice¹.

Statutele capitlului din Oradea din 1374 mai enumeră între faptele mari sau pricinile grave, criminale: uciderea de om în gene-ral, schilodirea, furtul, tîlhăria, incendierea și silnicia, la care se adaugă listei „faptelor mari“ unele vini cu caracter moral, cum era incestul.

a) Trădarea (viclenia) și nesupunerea față de poruncile suveranului. Cele mai grave dintre infracțiu-nile evului mediu erau socotite cele îndreptate împotriva „ordinei de stat“, împotriva puterii centrale și nesupunerea față de hotărîrile și poruncile acesteia, trădarea sau viclenia (*nota infidelitatis*). Tră-dare împotriva reprezentantului puterii centrale era socotită și fuga din țară cu scopul uneltirii împotriva puterii centrale, însuși-rea banilor din visteria acesteia, care era și visteria țării, jaful și tîlhăria pe moșiile puterii centrale.

În Țara Românească și Moldova viclenia era considerată căl-carea datoriei față de domn și, implicit, față de țară pe care o în-truchipa suveranul. Era socotită hiclenie încercarea de uzurpare a domniei, ridicarea brațului înarmat asupra domnului, nesupunerea față de poruncile domnești, susținerea de pretendenți la tron.

Tripartitul explică și procedura stabilirii vinii trădării: regele chema adunarea generală a prelaților, baronilor și a celorlalți locui-tori, în fața căreia învinuitul de trădare trebuia să se prezinte în persoană și nu prin împuternicit; învinuitul dacă se putea dezvino-văți scăpa de pedeapsă, dar dacă nu se prezenta sau, prezentîn-

¹ *Tripartitum*, I, 14, § 1—18; Șt. Pascu, VI. Hanga, *op. cit.*, p. 708—709.

du-se, nu se putea dezvinovăți era condamnat la vina și pedeapsa trădării. Vina trădării se putea hotărî și de judecătoria obișnuiți ai țării din porunca regelui².

Comitele sașilor, Henning din Petrești, „ridicînd steagul răzvrătirii“ (împotriva regelui) [...] a căzut în „necredință“. Iar pentru necredința lui atît de mare toate moșiile sale precum și bunurile sale mișcătoare au ajuns în mîinile regelui³.

În prima și a doua jumătate a sec. al XIV-lea mai mulți români s-au făcut vinovați de trădare față de regele Ungariei și drept pedeapsă li s-au confiscat moșiile, scăpînd de moarte în Moldova și Țara Românească: la 1343 voievodul Bogdan din Maramureș, la 1369 fiii lui Neacșu (*Nexe, Nekche*), necredincioși notorii și fătîș (*Volachi nostri notorii et manifesti infideli*)⁴; la 1376 Ladislau, fiul lui Laheci (*Lachech*)⁵. Iar la 1377 Cîndea și fiii săi⁶.

O boieroaică din Moldova pierde, la 1437, o moșie „în hiclenie, cînd a fugit la ruși“. La 1528 Petru Rareș explică trădarea unor boieri „cînd au ridicat pe un lotru asupra nepotului său Ștefan Voievod (Ștefăniță) și asupra țării. Hatmanul Luca Arbore pierde un sat „în hiclenie“, iar copiii lui Păstrăv cel Bătrîn de asemenea au pierdut un sat „în hiclenie“, deoarece „au ridicat pe un lotru“ asupra capului vărului său pentru a ocupa tronul domnesc⁷.

În Țara Românească Oancea vistier pierde, la 1528, jumătate din Pitești pentru hiclenie, săvîrșită față de Neagoe Basarab cu precizarea: „dacă piere cineva în hiclenie iar agoniseala lui și averile lui să fie domnești“. Iar la 1534 unor boieri munteni li se răpesc satele „pentru că ei le-au pierdut într-o hiclenie“, iar alt boier a fost judecat la pierderea capului și răpirea averii: „l-au judecat și l-a ajuns legea să-și piarză capul și l-au ucis după faptele sale, ca pe un hiclean“⁸.

Deși dreptul obișnuielnic, „legea țării“ și practica judiciară n-au consacrat principiul răspunderii familiale, adică implicarea membrilor familiei și a rudelor în caz de trădare (hiclenie) a unui membru al acesteia — în sensul că rudele celui vinovat nu pot fi pedep-

² *Tripartitul*, II, 75 pr. și 1—4.

³ *Documente privind istoria României. C. Transilvania, veac XIV*, vol. II, p. 143.

⁴ *Documenta Valachorum*, p. 218.

⁵ *Idem*, p. 265.

⁶ *Idem*, p. 272.

⁷ M. Costăchescu, *Documente moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 508; *Documente privind istoria României. A. Moldova, veac XVI*, vol. I, p. 284, 367, vol. II, p. 23.

⁸ *Documente privind istoria României. B. Țara Românească, veac XVI*, vol. II, p. 47, 163—164.

site pentru fapta altuia —, totuși sînt numeroase cazurile cînd regele sau domnul pedepsea cu confiscarea averii și a altor membri a familiei celui vinovat.

Neagoe Basarab, domnul Țării Românești, confiscă, pentru hiclenie, la 1525, ocina lui Radu, a fraților și a nepoților⁹, iar Aron Tiranul domnul Moldovei, după înfrîngerăa pretendentului la domnie, Bogdan, a prigonit ca hicleni, pe toți partizanii acestuia, i-a ucis nu numai pe aceștia ci și semințiile lor, vinovați și nevinovați¹⁰. De aceea reflecția lui Miron Costin era în fond un protest în cazul turburării mamei și soției unui boier vinovat de hiclenie și a pedepsirii membrilor familiei pentru vina unuia: „pre lege direaptă nice fecior pentru fapta tătine-său, nice părintele pentru fapta fecioru-i de vîrstă nu-i platnic“¹¹.

Nesupunerea la poruncile regelui sau voievodului în legile scrise referitoare la Transilvania nu e înscrisă între „faptele mari“ sau infrațiunile grave. Sînt socotite însă vini de trădare, împotrivirea a doua oară la executarea unei pedepse, pentru scoaterea ochilor, tăierea mădulelor, baterea de monede false și pentru scrisori false — vini stabilite și judecate de judecătorii obișnuiți în instanțe judiciare sau printr-o hotărîre stabilită printr-o poruncă regească¹². În Țara Românească și Moldova însă nesupunerea la poruncile domnești este înscrisă îndată după hiclenie sau trădare. Această faptă sau vină era pedepsită foarte aspru. Așa cum sună porunca domnitorului muntean Vlad cel Tânăr îndreptată împotriva celor ce ar supăra pe vornicul Neagoe în stăpînirea unor ocine dăruite lui. Un astfel de om era amenințat cu „mare rău și urgie“ din partea domnului „ca necredincios și călcător și batjocoritor“ a poruncilor domnești. Peste patru ani se repetă o asemenea amenințare din partea domnitorului Neagoe Basarab pentru cei ce n-ar respecta dania unor ocine mănăstirii Dealu¹³.

Cei ce călcau poruncile domnești sufereau aceeași pedeapsă și în Moldova. Astfel dregătorii și vameșii de la Chilia care n-ar fi dat mănăstirii Neamț, potrivit hotărîrii domnești din 1446, vama și icrele negre, erau obligați să plătească domniei 30 de ruble de ar-

⁹ *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, vol. II, p. 434.

¹⁰ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1954, p. 207.

¹¹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 75—76.

¹² *Tripartitum*, II, 75, pr. și § 1—4.

¹³ *Documente... Țara Românească*, veac. XVI, vol. I, p. 61, 103—105.

gint curat și afară de aceasta aveau să sufere și pedeapsa domnului¹⁴.

Cădeau în vina necredinței și erau puși în afara legii cei ce, de orice stare ar fi fost, puteau dar nu-i prindeau, sau țineau partea celor vinovați de necredință față de rege sau erau puși în afara legii.

b) *Omuciderea*. Omorul sau „moartea de om” era considerată o vină capitală și era pedepsită ca atare încă în perioada organizării obștii. Pedepsele erau variate în raport de cazuri și împrejurări: moartea, mutilarea, tortura, ocna, confiscarea averii, gloaba. Pentru paricid — omorirea părinților, copiilor, fraților, soților — pedeapsa era „moartea cumplită”.

Cu toate că răzbunarea privată ca mijloc de soluționare a conflictelor nu este menționată documentar — așa cum e cuprinsă în „legile” popoarelor slave —, totuși uneori, în realitate, legea talionului există și în societatea românească, cuprinsă în expresia „moarte pentru moarte” sau „răsplata cu moartea”.

Originea răzbunării singelui este o supraviețuire a unor practici gentilice la toate popoarele. Dacă un străin de gintă omora un membru al gintei, întreaga gintă a celui ucis era datoră să răz-bune singele vărsat. Era răzbunarea (*vendetta*), existentă și la alte popoare, care urmează societatea, în dezvoltarea ei. Dacă un membru al unei familii era omorât de un membru al altei familii, familia celui omorât se răzbuna cu moartea unui membru al familiei dușmane. Astfel la 1525 în Țara Românească între „ceata” lui Dragomir și „ceata” lui Vilcu s-au „întîmplat moarte pentru moarte”¹⁵. Practica vendetei a continuat să dăinuiească și la începutul sec. al XVIII-lea, cunoscută și descrisă de Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei*. Asemenea crime cu greu puteau obține iertare din partea domnilor, afară de cazul cînd ucigașul cădea la înțelegere cu rudele celui ucis și acestea declară public, în fața domnului, că l-au iertat de pedeapsă pentru vina lui și nu mai pretind să fie răzbunat sînge pentru sînge, moarte pentru moarte. Dacă ucigașul izbutea să obțină învoiala rudelor, atunci putea spera la mila domnului, dar nu putea fi totuși sigur de viața lui¹⁶.

¹⁴ *Documente privind istoria României. A. Moldova, veac. XIV—XV*, vol. I, p. 215—216.

¹⁵ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Moldova și Țara Românească*, București, 1957, p. 224—225; Al. Ștefulescu, *Documente slavo-române relative la Gorj, Tirgu Jiului*, 1908, p. 14.

¹⁶ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 252—253.

Vendeta s-a practicat și la vlahii balcanici, în sensul că răzbunarea era de datoria tuturor membrilor familiilor victimei (bărbați și femei) împotriva oricărui membru al familiei ucigașului.

La 1401 e menționat documentar un caz ce poate fi situat între vendetă și răzbunare: un croitor rănește de moarte un om, iar frații și rudele victimei se răzbună omorându-l pe croitor; ucigașii croitorului și-au răscumpărat vina cu o sumă de bani¹⁷.

Preoții vinovați de omucidere erau puși sub interdict bisericesc, conțin *Statutele capitolului din Sibiu*¹⁸.

Tripartitul lui Werböczy înscrie pedeapsa capitală pentru omucidere îndată după cotropirea caselor, cu precizarea că se aplică persoanelor laice de sex bărbătesc și străinilor; sînt exceptate fețele bisericești, femeile și rudele de singe pedepsite cu răscumpărarea capului¹⁹. Exceptate în acest articol fețele bisericești, acestea nu mai sînt exceptate de un alt articol din aceeași legiuire, care prevedea, între cele trei infracțiuni pedepsite cu pedeapsa capitală: săvîrșirea sau îndemnul de a se săvîrși, în chip voit și după chibzuință, omucidere și hoție²⁰.

Homagiul nobililor și al orășenilor, potrivit acestei legiuri, era stabilit la 66 fl., al țăranilor români și secui la 25 fl.

Statutele Țării Făgărașului din 1508 conțin și ele prevederi cu privire la prețul singelui (*homagium*) sau prețul omului (*homagium hominis*), care erau răscumpărate cu gloabe, reduse de la 66 fl. la 33 fl. sau mai puțin pentru boieri și de la 33 fl. la 25 fl. sau mai puțin pentru țărani, după cum se puteau înțelege rudele victimei și ale făptașului; dacă răufăcătorul prins reușea să scape, gloaba era plătită de sat²¹.

În satele de pe domeniile Baia Mare și Ardud, potrivit urbariilor dintre anii 1553—1600, răscumpărarea omuciderii (*homagium hominis*) era de 60 fl., deci aproape de al nobilimii din Țara Făgărașului; în satele domeniului Ardud în plus două table de ceară, un cal cu echipament sau 5 fl. în locul calului²².

La secui pedeapsa capitală ajungea la 24 mărci; vinovatul nu-și pierdea nici capul și nici moștenirea²³.

¹⁷ *Teleki család oklevéltár*, I, p. 278—279.

¹⁸ *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania*, vol. X, p. 69—74.

¹⁹ *Tripartitum*, II, 42, § 5—6.

²⁰ *Tripartitum*, II, 44, pr. și § 1—3.

²¹ Șt. Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1921, p. 242.

²² D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, vol. II, p. 257, 315.

²³ *Tripartitum*, III, 4, § 3. La 1395 niște nobili își răscumpărau pedeapsa capitală cu 200 fl., iar răscumpărarea lucrurilor celui condamnat a fost de 350 fl. cf. *Károlyi család oklevéltár*, I, p. 471—473.

Răzbunarea singelui, adică „moarte pentru moarte“, e înlocuită tot mai mult cu răscumpărarea singelui vărsat în valori materiale: pământ, animale, bani. Obștea din care făcea parte făptașul unei crime asupra unui membru din altă obște răscumpără singele vărsat cu prețul vieții unui om (*compositio homicidii*). Răscumpărarea singelui a fost mai frecventă în evul mediu în comparație cu răzbunarea singelui, îngăduită chiar de oficialitate deoarece suma sau o parte a ei, plătită de obștea din care făcea parte făptașul, revenea puterii centrale sub forma *dușegubinei*. În anumite cazuri puterea centrală nu admitea răscumpărarea și hotăra „moarte pentru moarte, iar plată să nu fie nimic“, cum se întâmplă, de exemplu, la 1538, în Țara Românească.

În 1535 pentru moartea unui om pe o ocină, domnia negăsind pe acea ocină vite care să acopere dușegubina a luat ocina în socoteala dușegubinei²⁴.

Compoziția părților înseamnă o rezolvare superioară față de răzbunarea singelui atit din punct de vedere juridic, cit și din punct de vedere moral și etic. Această procedură era, totuși, supravegheată de puterea centrală pentru a nu fi potrivnică intereselor țării; dacă făptașul era considerat un pericol social, domnul putea pedepsi pe vinovat după obiceiul țării (D. Cantemir).

Compoziția voluntară se aplica la orice fel de infracțiune, începînd cu omorul și pînă la simple daune materiale. În legea scrisă compoziția voluntară se transformă în compoziție legală²⁵.

La 1326, de exemplu, între cnezii din Fileș (Alba) și un nobil „s-a stîrnit și s-a născut o mare neînțelegere și s-a purtat mult timp pricină de judecată [...] pentru moartea răposatului Petru zis Kurnus“, fratele nobilului respectiv. Prin „împăciuirea unor bărbați cinstiți au mărturisit că au ajuns la această pace și înțelegere“²⁶.

La 1369 niște nobili dăruiesc fiilor unui nobil ucis drept răscumpărare a uciderii tatălui lor două moșii²⁷.

Iar fata unui boier moldovean vinovat de moartea unui alt boier, în sec. XV, dă fiului boierului ucis un sat și „au rămas în pace veșnică“²⁸.

²⁴ *Documente...* B. Țara Românească, veac. XVI, vol. II, p. 75.

²⁵ Vl. Hanga, *op. cit.*, p. 113.

²⁶ *Documente privind istoria României. C. Transilvania*, veac. XIV, vol. II, p. 174—175.

²⁷ *Levéltári közlemények*, 1946, p. 59—60.

²⁸ *Documente privind istoria României. A. Moldova*, veac. XIV—XV, vol. I, p. 398.

O formă particulară a dezvinovățirii de omucidere se practică prin proba „fierului înroșit“ (ordaliile). La 1214 se judecau, în fața capitlului din Oradea, doi oameni învinuiți de omucidere; cei învinuiți, purtînd fierul roșu, și-au dovedit nevinovăția. Și tot atunci un om învinuit de uciderea unei fete prin otrăvire, purtînd fierul roșu s-a dezvinovățit²⁹.

c) *Integritatea corporală (personală)*. Altă categorie de delikte (infracțiuni) grave erau cele ce vătămau integritatea fizică a persoanelor: rănirile sau vărsarea de sînge, scoaterea ochilor, „schilodirea mădularelor“, bătaia, cu un cuvînt vătămarea integrității corporale.

Gloabele erau atît de multe și variate cîte feluri de „globiri“ se săvîrșeau. Pentru vărsare de sînge (*effusione sanguinis*) în cele mai multe cazuri gloaba era de un florin, uneori mai mică, alteori mai mare³⁰. În Țara Făgărașului pentru aceeași vină pînă la 1508 se plăteau 13 florini drept gloabă (*pro birsașio*). După 1508, potrivit statutului Țării Făgărașului, se plăteau numai 4 fl. Copilul sub 10 ani nu era globit pentru vărsare de sînge, lăsînd părților posibilitatea de înțelegere³¹.

Bătaia cu rănire (*verberatio, potentiarius actus*) era pedepsită de asemenea cu 1 florin și uneori cu mai puțin, dar dacă se vătămău anumite părți ale corpului: fața, ochii, capul pedeapsa era de 4 fl. Pentru vinătaie (*livor, plaga*) se plăteau obișnuit 60 dinari dar și mai puțin. Scoaterea sabiei (*vaginatiss gladii*) cu gînd de rănire era pedepsită cu un florin.

Părtinirea membrilor clasei dominante este consemnată fățiș și în mod expres de codul de legi în acest scop întocmit: *Tripartitul* lui Werböcz. Acesta, la capitole de mică silnicie (*minores actus potentiarii*) subliniază fără ocoliș că unele pedepse sînt simple, chiar dacă se referă la delikte grave care se pedepseau cu capul. Unele dintre pedepsele pentru asemenea vini fiind „simple“ se pedepseau numai cu jumătate din răscumpărarea capului, adică cu 100 fl., cînd este vorba de prelați, baroni, magnați și nobili, adăugîndu-se cheltuielile părișului (*actoris*) sau pîrișilor (*actricis*). Cei ce nu putea plăti suta de florini erau închiși de judecători, chiar dacă erau nobili, pînă la răscumpărare, dar dacă

²⁹ Documente privind istoria României. C. Transilvania, veac. XI—XII, XIII, vol. I, p. 63, 66.

³⁰ Șt. Meteș, *Cercetări și sentințe judecătorești privitoare la românii din ținutul Cetății de Piatră (Chioara) în sec. XVII (1661)*, în „Revista arhivelor“, VI, 2, p. 20.

³¹ Statutele Țării Făgărașului, la Șt. Meteș, *Vința agrară, economică a românilor ...*, p. 244.

după 15 zile nu se împacă, prin răscumpărare, cu potrivnicul, judecătorul îi va încredința acestuia. Nobilii din Transilvania pentru fapte mici de silnicie (*pro minoribus potentiariis actibus*) erau pedepsiți cu 50 de mărci, ce fac tot atîția florini de aur, iar vicecomiții și juzii nobililor erau condamnați la îndoitul acestei sume³².

Erau ocrotite de lege „infracțiunile” din această categorie în caz de legitimă apărare. *Tripartitul* lui Werböczy analizează detaliat „delictul” de legitimă apărare care înseamnă, potrivit acestui cod de lege, ocrotirea trupului și a persoanei. Și care trebuie să se facă înainte de săvîrșirea nedreptății (delictului) sau în aceeași luptă și încăierare, înainte ca dușmanul sau cel ce a lovit întii să plece din locul respectiv; dacă se face după aceea nu este apărare ci răzbunare. Dacă cineva în legitimă apărare și-a omorît potrivnicul, care se năpustise cu dușmănie asupra sa, atunci, potrivit legii, nu se va putea dobîndi răscumpărare pentru omucidere (*homicidium*) și pentru vărsarea singelui (*sanquinis effusio*) celui omorît în asemenea împrejurări³³.

d) *Infrațiuni împotriva patrimoniului*. Cele mai numeroase, se pare, dintre infracțiunile menționate documentar în perioada voievodatului, și, cred, cele mai numeroase în realitate erau infracțiunile împotriva patrimoniului de toate felurile, nemișcător și mișcător: călcarea hotarelor și moșiilor, a caselor și grădinilor, furtul și tilhăriile de animale și alte bunuri mișcătoare, incendierea bunurilor mișcătoare și nemișcătoare, păscutul animalelor în pășuni străine etc. etc.

Cea mai gravă dintre infracțiunile împotriva patrimoniului era cotropirea caselor, a drepturilor de moșie și a apartenențelor acestora, care, potrivit *Tripartitului*, se pedepsea cu pedeapsa capitală³⁴. Era socotită infracțiune gravă și se pedepsea ca atare, nerespectarea semnelor de hotar dintre „moșii”, precum și incendierea caselor și a holdelor.

În Țara Românească locuitorii unui sat care au cotropit sate boierești, la 1556, au fost pedepsiți cu 125 vaci, „pentru că au cotropit aceste ocini și au tăiat hotarele”³⁵.

Grave erau socotite și delictele de ocupare cu silnicie a altor bunuri: casa, curtea și grădina altuia. Cei ce săvîrșeau asemenea infracțiuni erau condamnați, potrivit *Statutelor Țării Făgărașului*

³² *Tripartitul*, II, 67, § 1—3, 5, II, 68, § 2—3, 5—6, III, 3, § 7.

³³ *Tripartitum*, III, 21, § 3, 22, pr. și § 1—3; cf. St. Pascu și Vl. Hanga, *Crestomație pentru istoria statului și dreptului*, II, p. 712—713.

³⁴ *Tripartitum*, II, 42, § 5—6.

³⁵ *Documente privind istoria României, B. Țara Românească*, veac. XVI, vol. III, p. 43.

din 1508, la plata sumei de 13 fl. Mai mică era pedeapsa prevăzută de aceleași *Statute* pentru acte de silnicie (*actus potentiariis*) pe pământul altuia: ararea țarinei vecinului și stringerea recoltei de pe acea țarină, ceea ce însemna încălcarea hotarelor prin nerespectarea semnelor de hotărnicie sau păscutul vitelor pe pășune străină. Asemenea delikte pînă la 1508 erau pedepsite cu trei florini, cu un florin după această dată³⁶.

Cea mai frecventă infracțiune împotriva patrimoniului era furtul (*furtum*, *furtisagul*), interpretat în evul mediu, ca însușirea pe nedrept a unui lucru străin cu intenție de îmbogățire (*lucrum faciendi causa*). Nu se socotea furt însușirea de fructe din livezi sau struguri din vii dacă acestea se consumau pe loc. Cel mai grav era socotit „furtul pe față” adică flagrant, care se pedepsea cel mai aspru.

Tilhăria era o formă agravantă a furtului și, ca urmare, era mai aspru pedepsită, după „legea tilharilor”.

Registrul de la Oradea consemnează între infracțiunile împotriva patrimoniului asemenea cazuri. Cum este cel menționat la anul 1213, cînd doi oameni învinuiți de tilhărie, purtînd fierul roșu, s-au dezvinovățit. Iar la anul 1220 e menționat un caz cînd un om, învinuit de tăinuirea bunurilor unui nobil, a fost osîndit pentru furt³⁷.

Furtul vitelor, cailor, oilor, porcilor se pedepsea cu 12 animale pentru una furată³⁸, iar furtul unor obiecte din casă sau din grajd se pedepsea cu 6 fl.

Potrivit dreptului vechi românesc, obiceiului pămîntului, infracțiunile împotriva patrimoniului trebuiau dovedite prin martori sau prin alte probe. Astfel într-un proces pentru incendierea unei mori din Țara Severinului, pîritul trebuia să-și dovedească nevinovăția prin jurămint, împreună cu 12 martori, potrivit legii vechi și aprobate a tuturor districtelor românești (*duodecim se personis sacramentum deponere teneatur juxta antiquam et approbatam*

³⁶ *Statutele Țării Făgărașului din 1508*, la Șt. Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, I, p. 244—245.

³⁷ *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, veac. XI—XIII, vol. I, p. 55, 105.

³⁸ La 1408, însă, un iobag din satul Hădărău (Alba) care a furat un cal a fost condamnat la spînzurătoare, dar stăpînul său l-a răscumpărat cu 90 fl. în monedă nouă. Cf. *Teleki család oklevéltár*, I, p. 228—329. Aceeași pedeapsă era aplicată și în Moldova, unde, la 1519, hoțul la care un păgubaș își va găsi lucrul furat va fi spînzurat, iar lucrul furat va fi înapoiat păgubașului. Cf. M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniță Voievod*, p. 522.

legem districtuum Volachalium universorum)³⁹. Iar la 1500 un alt proces pentru luarea cu sila a unor obiecte se judecă după dreptul românesc (*jure Volachie requirente*) cu dovezi prin probe⁴⁰.

e) *Infrațțiuni împotriva moralei și religiei*. Erau socotite infrațțiuni grave sau ușoare în raport de aprecierea obiceiului pămintului. Incestul și răpirea de fete și femei erau considerate vini grave și erau pedepsite cu moartea. Grave erau considerate și alte infrațțiuni de natură morală: desfrînarea (curvia), bigamia, adulterul, dar nu în același grad cu incestul și răpirea de fete și femei, de aceea și sancțiunile erau mai ușoare. Vina femeii era socotită, în aceste cazuri, mai gravă decît a bărbatului și de aceea era pedepsită mai aspru, putînd ajunge pînă la pedeapsa capitală.

Legiuirile feudale *Tripartitul* și *Statutele Țării Făgărașului* erau foarte severe în cazul delictelor morale și religioase. Astfel ereticii, cei ce violau rude de sînge pînă la al treilea grad, cei ce păcătuiau cu animale erau pedepsiți cu pierderea capului, arși pe rug (*ignis incendio*) și confiscarea bunurilor, cu posibilitatea răscumpărării capului cu suma de 6 fl. în mod obișnuit, mai mari sau mai mici uneori.

Căsătoria fără consimțămîntul părinților fetei dar cu voia amîndoror părților, și care stăruie în căsătorie se pedepsea, potrivit *Statutelor Țării Făgărașului*, cu 2 fl. în loc de șase florini cît se plătea înainte; violul, siluirea de fecioară (*violenter appresserit et deturbaverit*) se pedepsea cu 13 florini, dar dacă bărbatul vroia să ia fata în căsătorie, iar fata nu vrea, pedeapsa se reducea la 4 fl. în loc de 12 fl. cît era mai înainte. Și tot 12 fl. era pedeapsa în Țara Cetății de Piatră pentru asemenea delictе.

Răpirea fetelor și a femeilor căsătorite cu învoirea acestora se pedepsea cu 2 fl. în loc de 12 florini cît era mai înainte în Țara Făgărașului și la fel și în Țara Cetății de Piatră.

Boierii din Țara Făgărașului care își părăseau soțiile plăteau castelanului 1 fl., dar în Țara Cetății de Piatră boierii pentru aceeași vină plăteau 2 fl.⁴¹.

Registrul de la Oradea consemnează și cîteva cazuri de judecată cu „fierul roșu“ pentru infrațțiuni împotriva moralei. Invi-

³⁹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2, p. 248—249.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 453.

⁴¹ *Statutele Țării Făgărașului din 1508 la Șt. Meșeu*, op. cit., p. 244—45 și același *Cercetări și sentințe judecătorești privitoare la românii din ținutul Cetății de Piatră* (Chioara) în sec. XVII (1961), în „Revista arhivelor“, VII, 1, 1946, p. 20. În cifrele referitoare la răscumpărarea vinei pentru părăsirea soției se va fi strecurat o greșală, fie la Țara Făgărașului fie la Țara Cetății de Piatră, deoarece nu poate fi o diferență atît de mare, de la unul la șapte florini în cele două districte românești.

nuind un om de ai fi răpit cu sila fiica pentru nepotul său, și nu în chip legiuit, pirișul purtind fierul pentru fiica sa s-a ars, adică pira s-a dovedit neîntemeiată. O femeie învinuită de adulter de-un consătean, la judecata „fierului roșu“ cele două părți s-au învoit ca femeia învinuită de adulter să plătească judecătorii, iar pirișul pristavul⁴².

Delictele (infracțiunile) împotriva moralei și religiei erau aspru pedepsite și în Moldova și Țara Românească în evul mediu. Răpirea de fete era socotită în Moldova potrivit lui Dumnezeu, după cum rezultă dintr-un document de danie din 1456 pentru mănăstirea Humorului. Violul și răpirea de fete, femei sau văduve erau pedepsite, potrivit tratatului dintre Ștefăniță, Domnul Moldovei și Vladislau Iagello, regele Poloniei, cu 18 mărci poloneze sau 60 de zloți moldovenesti. Desfrinarea femeii era pedepsită cu capul, cu posibilitatea de răscumpărare cu mari sume de bani, cum se întâmplă la 1570 când o boieroaică, Lupa, și-a vîndut bunuri în valoare de 240 zloți tătărești, și „a luat banii gata și și-a plătit capul, pentru că s-a dat după alt bărbat și s-a plătit pentru desfrinarea ei“⁴³.

Delictele împotriva moralei sînt cuprinse și în *Pravila sfinților apostoli*, tipărită de diaconul Coresi la Brașov între anii 1570—1580, aplicată în toate cele trei țări românești. Astfel pedeapsa pentru cel ce se căsătorea a doua oară era pedepsită cu 24 de mătănii timp de doi ani, cel ce se căsătorea a treia oară cu 66 de mătănii timp de 4 ani, iar cel ce se căsătorea a patra oară cu 100 mătănii timp de 9 ani.

Femeia ce-și părăsea soțul și se căsătorea cu altul și bărbatul ce-și părăsea soția și se căsătorea cu altă femeie erau pedepsiți cu mătănii (pocleanul) în fiecare zi pînă la moarte și cu post negru luna, miercurea și vinerea.

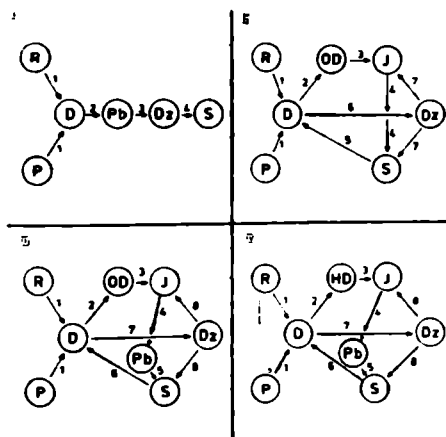
Femeia ce trăia cu doi frați și bărbatul cu două surori se pedepseau cu 160 de închinăciuni (mătănii) pe zi timp de 3 ani; tatăl ce păcătuia cu fata și feciorul cu mama se pedepseau cu 200 de închinăciuni (mătănii) pe zi timp de 9 ani, iar cumnatul ce va păcătuia cu cumnata 150 de închinăciuni (mătănii) pe zi timp de 5 ani.

Cel ce păcătuia cu animale era pedepsit cu 150 de închinăciuni pe zi timp de 2 ani; cel ce păcătuia cu sora sa era pedepsit cu 200

⁴² *Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XI—XII, vol. I, p. 91, 121.*

⁴³ M. Costăchescu, *Documente moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 566; Idem, *Documente moldovenesti de la Ștefăniță Voievod*, p. 524; *Documente privind istoria României, A. Moldova, veac. XVI, vol. II, p. 224.*

Graful judecății domnești
 I fără (co)jurători; II cu (co)jurători adevărați; III cu (co)jurători tocmelnici; IV cu (co)jurători hotarnici (după Val. Georgescu)

de închinăciuni pe zi, timp de 5 ani, iar cel ce păcătuia cu nora sa se pedepsea cu 150 de închinăciuni pe zi, timp de 2 ani.

Cei ce „umblau cu alte muieri“ se pedepseau astfel: mirenii post timp de 3 ani, diaconii 4 ani, popii 7 ani și interzicerea de a oficia liturghia până la moarte⁴⁴.

2. ALTE INFRAȚIUNI

Infrațiune foarte gravă era socotită falsificarea banilor. Pentru vina de a fi bătut bani falși, nobilul Ladislau de Syma a fost „ars în foc“ (*incendio existerat concrematus*). Tot atât de severă era pedeapsa pentru falsificatorii de documente: anume „să i se piarză capul“ sau „să-i scoată ochii“, așa cum se cuprinde într-un document din 1575 din Țara Românească. Iar Tripartitul lui Werböczy menționează aceste două delictе între cele cuprinse în vina trădării (*nota infidelitatis*), ceea ce atrăgea după sine pedeapsa capitală.

Calomnia sau răscumpărarea limbii (*emenda linguae, redemptio linguae*), era socotită în trei cazuri cu deosebire: 1. cînd cineva înainta aceeași pîră cu dublu pretext (*color*) sau pe o dublă cale; cînd cineva pretindea o moșie în temeiul unui zălog și în temeiul unui drept veșnic (*jus perpetuitatis*) se numește un pretext dublu; cînd cineva a urmărit același lucru, cu același temei în fața

⁴⁴ *Pravila sfinților apostoli* la C. Spulber, *Cea mai veche pravilă românească*, Cernăuți, 1930, p. 9–12, 19, 22–32.

a doi judecători este o cale dublă; 2. când una din părți a iertat cealaltă parte de sfertul cuvenit fetei (*quartalitium*) sau cu privire la zestre (*dotalitio*) sau la zălogire și apoi cheamă în judecată pe cel iertat sau pe moștenitorii acestuia; 3. când o pricină încheiată după rînduiala dreptului este din nou reluată fără aprobarea suveranului și a unei noi judecăți. În asemenea cazuri bunul în cauză se pierde pentru totdeauna și pîrîșul rău intenționat (*calumniator*) era pedepsit cu o gloabă de 50 de mărci, adică 200 fl. aur, din care două părți se cuveneau judecătorului și o parte pîrîtului. Explicația se cuprinde în același cod de lege și anume din pricina unei pîri nedrepte și neadevărate înaintea regelui sau a judecătorilor obișnuiți, adesea din pricina unor vorbe rușinoase și necuviincioase rostite împotriva unui om cu vază și de condiție cinstită⁴⁵. La secui pedeapsa era de 20 florini și 50 dinari⁴⁶.

În Țara Făgărașului la 1508, răscumpărarea vinei de calomnie e scăzută de la 13 fl. la 6 fl. Șase florini era și în alte părți. Calomnia în fața scaunului de judecată (*in sede judiciaria*) când o parte rostea vorbe de ocară (*verba dehonestaria, verba iniuriosa*), față de cealaltă parte se pedepsea cu 1 fl.⁴⁷

Rudă apropiată cu calomnia sau răscumpărarea limbii era pîra nedreaptă (*querela, indebita querela*) care se pedepsea cu gloabe foarte diferite, între 24 dinari și 1 fl. (100 dinari).

Iar în Moldova cel dovedit că a năpăstuit pe cineva învinovățindu-l pe nedrept sau făcîndu-i pîră de năpastă era însemnat cu fierul roșu pe față⁴⁸.

Sfada, calomnia și jurămîntul fals în cele trei țări românești erau pedepsite, potrivit *Pravilei* din 1570, cu pedepse diferite: svadnicul (certărețul) post timp de un an; clevetnicul (calomniatorul) post tot timp de un an și 150 de închinăciuni, cel ce mărturisea strîmb post timp de un an și 34 de închinăciuni și cel ce jura strîmb post timp de 7 ani și 150 de închinăciuni⁴⁹.

Judecata pentru sfadă era mult mai severă decît cea cuprinsă în *Pravilă*. Astfel într-un document din anul 1486 se cuprinde o pedeapsă foarte aspră, confiscarea ocinei vinovatului⁵⁰.

Era socotită infracțiune gravă pîngărirea (*violatio*) adunării generale nobiliare, pedepsită cu 100 de mărci, iar pîngărirea scaunu-

⁴⁵ *Tripartitul*, II, 70, 1—5, 72, pr. 1.

⁴⁶ Idem, III, 4, § 2.

⁴⁷ *Statutele Țării Făgărașului*, la Șt. Meteș, *Viața agrară, economică a românilor...*, p. 246.

⁴⁸ Hurmuzachi — Bogdan, *Documente*, Supl. II, vol. I, p. 137.

⁴⁹ *Pravila Sfinților Apostoli*, p. 13.

⁵⁰ *Documente privind istoria României*, B. Țara Românească, veac. XIII—XV, p. 184.

lui de judecată era pedepsită cu 50 de mărci ce fac tot atîția florini de aur⁵¹.

Infrațiunea era considerată și neînfățișarea la judecată, care se pedepsea cu 6 mărci, cum i se întîmplase, la 1408, unui nobil⁵². *Statutele capitlului din Oradea* erau mai generoase, pedepsindu-l pe cel ce refuza să se prezinte în fața scaunului de judecată la sorocul stabilit cu un fertun pentru capitlu și 1/2 fertun pentru pîrit. În cazul în care pîritul învinuit de fapte criminale fugea, i se confiscau toate bunurile mișcătoare și nemișcătoare din care era despăgubit cel păgubit și de asemenea se împărțeau și gloabele între cel păgubit și capitlu⁵³. În cazuri importante neprezentarea în fața scaunului de judecată sub învinuirea de a se fi împotrivit introducerii în stăpînirea unei moșii a unui nobil era pedepsită foarte aspru, cu 24 de mărci într-un caz (1344), cu 111 mărci în alt caz (1349)⁵⁴. Neînfățișarea la judecată era justificată și, ca urmare, nepedepsită, în cazuri de îmbolnăvire gravă după plecarea de acasă, revărsarea apelor, calul slăbănog, prinderea, jefuirea, rănirea sau omorîrea de către dușmani sau răufăcători⁵⁵.

În domeniul dreptului penal pedeapsa cea mai gravă pe care o prevedea obiceiul pămîntului era excluderea din comunitate (din obște), în afară căreia înceta orice ocrotire și sprijin colectiv. Obștile sătești exercitau un puternic control moral și juridic asupra comportamentului membrilor lor. Sancțiunile juridice însemnau moartea „civilă” a infractorului, după ce fusese purtat prin sate cu lucrul furat atîrnat de gît. În unele cazuri obștea accepta fie vendeta, în cazurile în care relațiile gentilice au continuat să fie mai viabile, fie înțelegerea părților (compoziția voluntară), în teritoriile unde procesul de teritorializare a comunităților a fost mai înaintat. Pedeapsa se întemeia pe rațiuni de natură juridică, impuse de armonia conviețuirii în gîntă. Aceeași rațiune a impus răsкупpărarea singelui vărsat (*Blutrache*) cu o amendă pecuniară (*wergeld*). Pedepsele obișnuite erau mai aspre la populațiile migratoare. Așa, de pildă, legea lui Krum, hanul bulgarilor, prevedea mutilarea hoțului și spînzurarea calomniatorului. Duelul prevăzut de obiceiurile germanice reducea pedeapsa la asigurarea poziției superioare a celui mai îndrăzneț și mai bine înarmat⁵⁶.

⁵¹ *Tripartitum*, III, 3, § 10.

⁵² Mályusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, II, 2, p. 136.

⁵³ *Statuta capituli Varadiensis (A váradi káptalan legrégibb statutumai)*. Oradea, p. 29—30, titlul XII, ed. Bunyitay V.

⁵⁴ *Documente privind istoria României. C. Transilvania*, veac. XIV, vol. IV, p. 202, 506.

⁵⁵ *Tripartitum*, II, 9, § 2.

⁵⁶ *Istoria dreptului românesc*, vol. I, p. 143.

ORGANIZAREA JUDECĂTOREASCĂ ȘI PROCEDURA

1. INSTANȚELE DE JUDECATĂ

În societatea feudală din țările române, asemenea altor societăți, dreptatea era administrată de o mulțime de instanțe (foruri de judecată). O ierarhie judiciară foarte complexă și complicată funcționează în evul mediu. De la cea mai simplă, tradițională a obștii sătsești pînă la cea supremă a suveranului. Între aceste extreme se integrează alte instanțe (foruri de judecată), numeroase și diversificate. Cele cneziale și voievodale, ale stăpînului de moșii în cazul satelor aservite, urmate de instanța instituției politico-administrative (districtuale și scăunale românești, scăunale săsești și secuiești, de comitate, județe și ținuturi), instanțele patronate și prezidate de dregători administrativi, în același timp și judecători locali și centrali; instanțele orășenești și bisericești; sfatul reprezentantului puterii centrale. De la instanța inferioară în caz de nemulțumire cu hotărîrea luată se putea apela la instanța imediat superioară din treaptă în treaptă pînă la cea supremă care era în-suși reprezentantul puterii centrale (domnul în Țara Românească și Moldova, regele și voievodul în Transilvania) de la care nu se mai putea face apel deoarece hotărîrea sa era lege.

O caracteristică a justiției feudale reprezentată de instanțele de judecată începînd de la forul dominal, al stăpînului feudal era caracterul ei de clasă, în favoarea claselor dominante spre asigurarea oprimării claselor de jos.

a) *Forul sătesc (forum pedaneum) sau judecata obștei.* Supraviețuirea justiției obștești din perioada de înflorire a obștilor sătsești a continuat să joace și în feudalism un rol important în viața comunităților sătsești. Supraviețuirea justiției obștești peste secole se explică prin faptul că ea s-a dovedit utilă, corespunzătoare nevoilor societății românești, unde viața de obște, cu mutațiile suferite odată cu prefacerile din societate, a continuat să fie o rea-

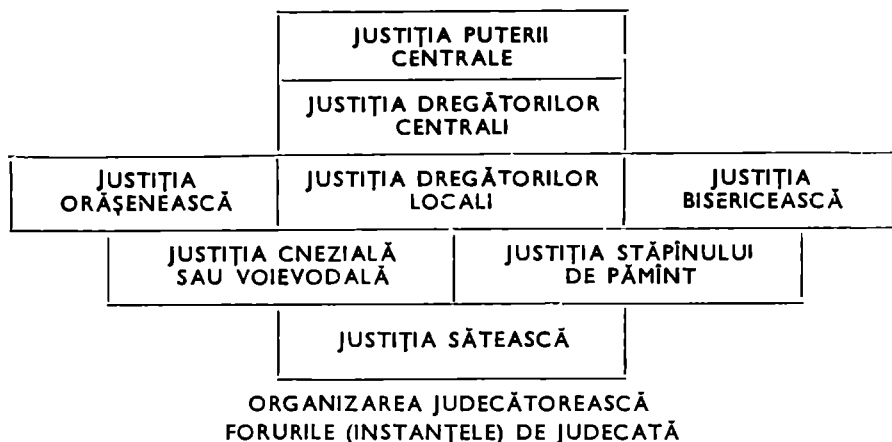
litate chiar și în perioada destrămării obștilor. Conduse instanțele sătești de aleșii obștii, dintre cei mai vrednici membri ai acesteia, juzii sau cnezii de obște și „oamenii buni și bătrâni”, justiția sătească era cea mai obiectivă și mai dreaptă dintre toate instanțele de judecată ale epocii, cu toate încercările stăpînului feudal de ingerințe în împărțirea dreptății, direct sau prin intermediul juzilor care uneori erau în slujba stăpînului mai mult decît în al obștii. Forul de judecată al obștilor sătești judeca atît cazurile civile cît și cele penale, afară de „faptele mari”: furt, tilhărie, omucidere, incendiere — judecate de foruri superioare teritoriale. Iar judecata se făcea în prezența „adunării” satului, după obiceiul pămîntului sau dreptul românesc (*jus valachicum*), de scaunul de judecată prezidat de jude sau de cnez, ajutat de „oamenii buni și bătrâni”. Un document din 1390—1392 relatează cererea unui cnez bănățean adresată unui nobil de a pune în libertate un om supus jurisdicției sale, arestat pentru furt, pentru a fi judecat *juxta legem Olahorum*.

Instituție cu caracter popular, născută în perioada de etnogeneză a românilor, sub influența moștenirii romane, „judecata obștii” este întîlnită și în alte zone ale lantinității. În Italia documentele evului mediu timpuriu o amintesc de mai multe ori: *probi homines* în Puglia, *senes homini* în Italia meridională și în Sicilia, *judici et boni homines* în Toscana, *sapientes viri* la Amalfi, *boni homines, boni viri anziⁿⁱ, antiquiori homines* în Trentino, *homines boni et anziani* în teritoriile locuite de români în Balcani. Și se întîlnesc de asemenea în Franța și Spania.

Judele și „consilierii” săi, oamenii buni și bătrîni, se alegeau periodic de membrii obștii dintre membrii obștii. De obicei pe timp de un an. În unele locuri la Crăciun (Săliște), în altele în aprilie (la Sf. Gheorghe) în Banat, unde obiceiul era practicat încă și în sec. XVII, cuprins în constituția grănicerească din 1630.

Acești oameni buni și bătrîni, împreună cu judele, se adunau duminica și în sărbători, de obicei în fața bisericii, sub un arbore cu coroană bogată (*arbor frondosus*) spre a face rînduială în obște, de față cu întreaga adunare a obștii, care, astfel, participa și ea la judecată.

Justiția obștii nu a fost consemnată în documente de cancelarie deoarece se conducea după obiceiul pămîntului, după datini necrise, de aleșii obștii, care nu aveau cancelarii emitente de documente. Existența forului de judecată obștesc este însă neîndoielnică, menționată în unele izvoare ale vremii, fie în cazul cînd sentința apela la foruri superioare, fie cînd se făceau referiri la judecata obștii în anumite situații sau era surprinsă, ca o „curio-

zitate¹, de unii călători străini pentru perioade mai târzii. Așa cum făcea francezul Baret la 1616, în Moldova, unde a constatat „acest obicei lăudabil de a-și împăca toate pricinile prin mijlocirea prietenilor sau prin judecata voievodului căruia i se supun ca unui oracol”¹. Prietenii constatați de Baret erau conducătorii obștii, juzii și „oamenii buni și bătrâni”, aleși de membrii obștii. O constată și o menționează Dimitrie Cantemir, referindu-se la ținutul Cîmpulungului Moldovenesc, care cuprindea 15 sate și „care toate folosesc legile lor proprii și judecătorii lor proprii”².

În Transilvania instituția este menționată și în a doua jumătate a sec. al XVII-lea de Iosif Benkö: „Fiecare sat — scria învățatul istoric — are un jude propriu (*proprius judex*) pe lângă care sînt jurați (*iurati*) aleși de obște, aceștia se ocupă cu treburi de mai mică importanță și judecă pricinile ce cad în dreptul lor de judecată, supraveghează și strîngerea sării. Fiecare sat, de obicei e condus de un singur jude”³.

Obicei vechi și trainic peste secole, consemnat și de un document din 1426. În acest an regel Sigismund de Luxemburg, la cererea cnezului Ioan (*Ioannes Kenezius*) zis Magyar, a lui Radu, fiul lui Țacu (Czako) din Brețcu, și a altora acordă românilor și secuilor din satul românesc (*villa Valachalis*) Brețcu dreptul de a nu fi reținuți și închiși nici de judele regesc și nici de judele locului, ci în-

¹ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Moldova și Țara Românească*, p. 215—216.

² D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1923, p. 302—303.

³ I. Benkö, *Transsilvania sive Magnus Principatus Treanssilvaniae*, II, p. 49—50.

suși cnezul ce va fi ales, împreună cu sătenii și alți oameni cinstiți secui, să-i judece pentru orice pricină (*nec judex regalis, nec terrestris possit detinere seu in persona captivare, sed ipse kenezius praedictus pro tempore constitutus, cum villanis dicte villae et aliis probis viris Siculis coassumtis teneatur cuilibet quaerulanti iustitiam ac omnimodam impendere satisfactionem*)⁴. Așa cum au avut acest drept pînă acum, așa să-l aibă și în viitor. Cnezul — jude era ajutat de jurați, cite unul pînă la patru de sat.

Cazuri mult asemănătoare se întîlnesc și în zonele cu populație românească și ruteană din Maramureș. În două sate care la 1451 erau caracterizate sate rutene (*possessiones Ruthenicales*), chiar în anul cînd sînt caracterizate sate rutenești erau conduse de fiii unui cnez român înnobilit, dar tot după obiceiul celorlalți cnezi români (*adinstar aliorum keneziorum Valachalium*)⁵. În Maramureș unde existau adunări obștești cu atribuția principală de a judeca pricinile dintre membrii obști. Și de aceea se numea „sobor de judecată”. Și tot de la asemenea importantă atribuție își trăgea numele conducătorul obștii, judele (județ, giudet), cum e numit acesta într-o inscripție din biserica de la Cuhea. Judele prezida scaunul de judecată (*sedes Valachicales*), și judeca potrivit normelor dreptului obișnuielnic (*jus Vlachicum*), ajutat de jurați.

În scaunul Săliștei din vecinătatea Sibiului fiecare din cele șase sate (Săliște, Sibiul, Tilișca, Vale, Galeș, Cacova) își avea judele său, care se alegea în fiecare an, la Crăciun, dintre 40 de locuitori, care, la rîndul lor, își alegeau judele. Judele, împreună cu „bătrînii” satului (cei 40 de bătrîni aleși) judeca toate pricinile dintre locuitorii satului. „Constituția” scaunului Săliște din 1575 cuprindea unele pedepse și norme juridice; cei ce nu se prezentau la prima chemare în fața scaunului de judecată plăteau 25 dinari, iar pricinile sub 1 fl. nu se apelau la vreun for superior⁶.

Satul Rășinari, din apropierea Sibiului, dar care nu făcea parte din scaunul Săliștii, a avut din vechime scaun de judecată propriu, format din jude (*sîndie*) și 40 de bătrîni jurați (*cinstiți scaun de lege 40 bătrîni*), care aveau dreptul să-i judece pe țărani vinovați și să pronunțe pedepse pînă la 40 fl.⁷

În districtul Rodnei, în a doua jumătate a sec. XVI, într-un litigiu în legătură cu folosirea unor munți, locuitorii comunei Maier erau judecați, în primă instanță, de cnezul și sfatul locului sau

⁴ Székely oklevéltár, I, p. 120—121.

⁵ I. Mihályi, *Diplome maramuresene*, I, p. 247, 362.

⁶ St. Meleş, *Din istoria dreptului românesc*, în „Memoriile secției istorice a Academiei, seria III, t. 17, 1935—1936, p. 109—110.

⁷ *Ibidem*, p. 111.

satului (*litis differentia in primis coram officiali videlicet knezio ac senatus loci seu villae*)⁸.

În Țara Făgărașului judecata se făcea, după legile și obiceiurile satului, de forul sătesc (*judicium pedaneum*), format din 6 membri, judele și cinci jurați aleși dintre bătrînii satului. Scaunul de judecată sătesc obișnuit — județul mic — dădea pedepse mai mici: muștrare, ostracizare, despăgubire, bătaie. Scaunul de judecată sătesc mai mare — județul mare — pronunța pedepse mai grele: înfierarea (ștampilarea cu fierul roșu pe frunte), mutilarea mîinii și lapidarea⁹.

Potrivit obiceiului pămîntului, după luarea hotărîrii, vinovatul, în afara despăgubirii vătămăturii, mai era dator față de membrii scaunului de judecată, după însemnătatea pricinii, fiecăruia de la un sfert de cupă (*quadrante*) pînă la 50 cupe (*octalia*) de rachiu, care era consumat pe loc. Era singurul „ciștig” pe care-l aveau membrii scaunului de judecată!

Obiceiul pămîntului sau legea veche românească fiind identică sau mult asemănătoare pretutindenea unde existau comunități românești mai importante, mult asemănătoare era și organizarea judecătorească. Astfel la numeroasa și bine organizată comunitate românească din sudul Poloniei cnezul era cel ce făcea dreptate în obștea sătească, dar asupra hotărîrii trebuia să se pronunțe întreaga obște (*grāmada*), prezidată de cnez, cum se precizează într-un document din 1406 în cazul strămutării unui iobag. Hrisoavele din sec. XIV—XVI privitoare la judecata în satele românești din Polonia precizează de fiecare dată că judecata se făcea numai după legea românească: locuitorii satului X să nu fie judecați altfel decît numai după dreptul românilor în care să rămîină pentru totdeauna (*incolae villae ejusdem non alio jure nisi ipso Valachico* . . .

⁸ I. Rusu, *Vechea organizare administrativă și judecătorească în județul Bistrița-Năsăud*, în „File de istorie”, Bistrița, 1971, p. 123—126.

⁹ Șt. Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, p. 281.

În tradiția populară s-a păstrat amintirea scaunului de judecată din vatra satului și a scaunului de judecată din pragul bisericii. Probabil cel dintîi reprezenta justiția profană, al doilea, cea bisericească. Cel din vatra satului avea loc în *agora rurală* sau bătătura satului, acolo unde se întruneau adunările obișnuite și festive, unde se juca hora. Scaunul din vatra satului se desfășura în prezența satului. Iarna scaunul de judecată se întrunea în casa celui mai bătrîn dintre membrii acestuia.

La scaunul de judecată din vatra satului cel mai bătrîn din sfat audia și chestiona martorii, apoi se sfătuia cu ceilalți membri ai sfatului și pronunța sentința (R. Vulcănescu, *Etnologia juridică*, p. 192—194). Scaunul din pragul sau tinda bisericii se desfășura numai între bătrînii satului.

judicabuntur in eoque conservabuntur temporibus perpetuis^{9a}. Altă dată documentele menționează și instanțe și competența acestora: cnezii se vor bucura și de dreptul și deplina autoritate de a-i judeca și pedepsi pe vinovați potrivit cu natura delictelor în toate procesele fără excepție, mari și mici, civile și penale, potrivit cu cele cuprinse în dreptul românesc (*in omnibus et simplicis causis parvis et magnis, tam ratione fundi injuriam, quam ratione criminis cuiuscumque jure valachico*). Adunările generale ale obștii se întruneau de trei ori pe an, toamna, primăvara și vara¹⁰.

Competența cnezului și a obștii cuprindea atât cauze civile cât și penale: certuri pentru hotarele „moșiilor“, contravenții, divorțuri, furturi de vite, cereale, crime etc. Făptașul era obligat să apară în persoană în fața forului de judecată; dacă nu se prezenta era judecat în lipsă.

La românii balcanici cea mai simplă formă de împărțire a dreptății era cea domestică: șeful familiei, singur sau asistat de membrii familiei de sex masculin, judeca pricinile iscate în familia mare.

Pe lângă această formă elementară (primară) de justiție exista alta, mai evoluată. Scaunul de judecată prezidat de șeful comunității familiilor înrudite (*soie*), mai târziu al grupului legat și prin alte interese (*falcare*). În Croația, de ex., potrivit privilegiului lui Iovan Frankapan din prima jumătate a sec. al XV-lea, judecata trebuia să se facă la „sinji“ și la judecata acestora nici un croat nu trebuia să statueze (*ne doit pas statuer*), ci doar cnezul și jurații săi¹¹.

Instanța imediat superioară era scaunul de judecată sătesc prezidat de cnez, asistat de jurați (*žuži*), aleși de bătrînii satului (*dabrâ catunari*). „Judecata trebuia să fie imparțială; nimeni nu trebuia pedepsit cu violență, fiecare trebuia judecat cu dreptate (echitate)“.

Pedeapsa era de obicei în amendă (gloabă), cu reținerea animalelor drept garanție. Conducătorul vlachilor nu putea aplica pedeapsa capitală: „nu trebuie spînzurat nimeni dintre ei pentru nici o greșală“. În sistemul juridic din Croația era admisă proba cu martori pînă la valoare de 4 „bolontia“ și martorii trebuiau să fie de aceeași categorie socială cu imprecinații. De aceea într-un litigiu cu nobilii Koglevič, judecat în 1435, de exemplu, martorii chemați

^{9a} D. Motolescu, *Jus Valachicum in Polonia*, p. 113.

¹⁰ *Ibidem*, p. 113—114.

¹¹ W. Iagić, *Privilegien einiger dalmatischen Vlachten aus dem Jahre 1436*, în „Archiv für slavische Philologie“, XIV-e anné (1900), p. 156, cf. L. Marcu, *Le système traditionnel de délits et de peine chez les Vlaques balcaniques*, în „Ethnologica“, 1982, p. 103—104.

de români au fost respinși pentru că erau de condiție socială inferioară.

În satele din cuprinsul scaunelor săsești pricinile dintre locuitori erau judecate, în prima instanță, de judele satului (*villicus*, *Hann*) împreună cu reprezentanții obștii. Cele mai importante ajungeau la scaunul de judecată prezidat de greavi. Iar cele și mai importante, mai ales dintre scaune și sate, erau judecate de scaunul de judecată prezidat de judele regesc. Scaunul de judecată al celor șapte scaune cu centrul la Sibiu era și for de apel al celor două scaune integrate mai târziu, Mediaș și Șeica.

Potrivit „legii și datinii obișnuite din vechime“ forul de judecată sătesc, prezidat de judele satului, ajutat de aleșii obștii sătești, judeca, în primă instanță, și pricinile dintre secuii din satul respectiv. Un document al regelui Sigismund de Luxemburg din 1402, pe lângă numeroase alte dovezi, confirmă această realitate. Regele poruncea, la 1402, secuilor din scaunul Sepsî (*Sebus*) să nu împiedice pe judele, „sfetnicii“ (jurați) și bătrînii satului Micloșoara să țină seama de judecata obștii așa cum țin și celelalte sate pentru judecarea pricinilor dintre locuitori, precum au ținut și pînă atunci¹².

În satele libere litigiile dintre locuitorii lor se puteau termina printr-o împăcare mijlocită de judele și „oamenii buni și bătrîni“, potrivit obiceiului pămîntului. În pricinile mai importante competența revenea instanțelor de drept comun, cele inferioare formate din dregători sătești: „bărbați cinstiți“, iar cele superioare din dregători.

Sînt cazuri de adunări de judecată în cîmp a mai multor sate, care la început erau adunările satelor libere, de uniuni de obști libere, pomenite în Țara Românească la sfîrșitul secolului XV-lea și în Moldova în secolul XVII, ca o supraviețuire a unor obiceiuri mai vechi, de secole. Din adunarea obștească a satelor din uniuni de obști se alegeau 24 „oameni buni și bătrîni și de frunte“ — megieși dimprejurul locului.

Păstorii, la rîndul lor, aveau scaunele lor proprii de judecată, ale obștilor sătești de păstori, „stărostiile ciobănești“, „cetele de vătăfi“ și „adunările de baci“. Judecata se făcea și în acest caz „după datinele străvechi“. Cea dintîi și cea mai grea probă era jurămintul pe bunurile mișcătoare și nemișcătoare. A doua era proba cu martori pe baza jurămintului acestora; a treia probă era chezășia. „Legile“ după care se judecau erau în legătură cu viața pastorală: „legea turmei“, „legea stînei“, „legea plaiului“, „legea pășunii“, „legea

¹² *Székely oklevéltár*, III, p. 20, 21.

muntelui". „Ceata“ de păstori judecători era aleasă pe viață dintre „păstorii bătrini“ cu autoritate, care puteau fi și dintre „bătrînii satului“, dovadă a păstoritului pendulator la români. Cel mai în vîrstă din ceata de păstori judecători prezida scaunul de judecată. Judecata se făcea după obiceiul pămîntului¹³.

b) *Scaunul de judecată cnezial și voievodal*. Supraviețuirea vechiului drept românesc (*jus valachicum, lex antiqua*) se regăsește și în scaunele de judecată cneziale, superioare scaunelor de judecată a obștilor satești. Scaunul de judecată obștesc sau sateșc, prezidat de judele satului sau cnezul obștii satești, continua, pe treapta următoare, superioară, sub forma scaunului de judecată al uniunilor de obști sau a obștilor teritoriale, prezidat de cnezi sau voievozi de uniuni de obști sau de obști teritoriale. Și unii și alții, cnezii de obște și cnezii de uniuni de obști și voievozii de uniuni teritoriale, de cnezate, aveau între atribuțiunile lor principale și dreptul de judecată asupra locuitorilor din obști sau din uniuni de obști.

Adunările cnezilor, foruri de judecată menționate în documente în sec. XIV—XV, sînt mult mai vechi decît atestarea lor documentară, de aceeași vîrstă cu instituția pe care o reprezintă, cnezatul, adică în organizarea obștească prestatală. Nu este o coincidență întîmplătoare supraviețuirea instituției cnezatului și a instanței judiciare, scaunul cnezial sau adunările cneziale, în aceleași zone geografico-istorice unde supraviețuiesc mai viabile și mai active și instituțiile politico-administrative, districtele românești. Și unele și altele au supraviețuit evoluînd și au evoluat supraviețuind, în pas cu evoluția societății românești. Prezența în forurile de judecată alături de cnezi și a reprezentanților oamenilor de rînd, constituie o dovadă și aceasta a supraviețuirii vechilor adunări obștești egalitare. Aceeași dovadă este cuprinsă și în numărul de 24 al membrilor „adunărilor obștești“ (*congregatio generalis*), egal cu numărul jurătorilor din vechiul drept românesc.

Cele mai caracteristice zone cu scaune de judecată cneziale sînt aceleași care aveau cele mai numeroase și mai bine organizate cnezate și districte.

Scaunele de judecată cneziale sînt foarte asemănătoare, uneori identice, oriunde au existat și s-au bucurat de atenția izvoarelor și, pe temeiul acestora, se cunoaște organizarea și funcționarea lor. Peste tot unde au supraviețuit voievodatele teritoriale sau de uniuni de obști cu rol mai important în societate, voievozii prezidau scaunul de judecată. Unde instituția voievodală a fost înlocuită cu

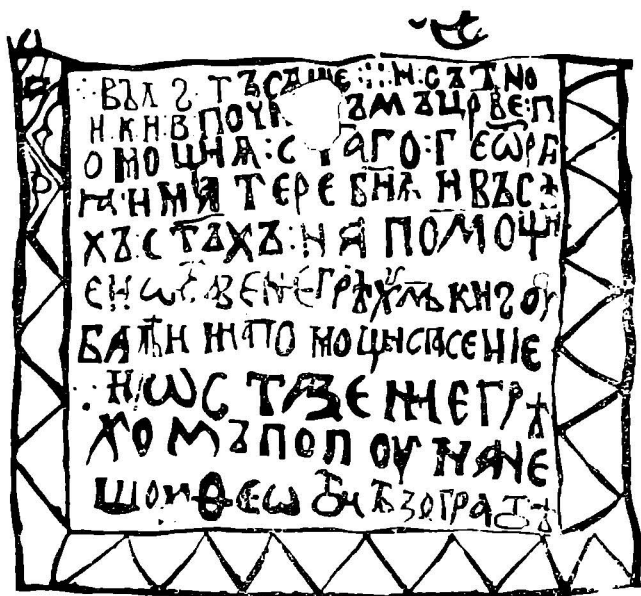
¹³ R. Vulcănescu, *Etnologia juridică*, p. 212—219.

cea cnezială, președintele scaunului de judecată cnezial era vicevoievodul Transilvaniei sau castelanul cetății, în cazul scaunelor de judecată de pe domeniul cetăților. Toate scaunele de judecată erau formate din cnezi asesori, aleși periodic de obștea cnezilor din districtul respectiv, numărul cărora varia, de la șase la 12 sau chiar 24. Participau, ca membri, la scaunul de judecată cnezial și oameni de rînd, uneori și preoți. Toate scaunele de judecată cneziale judecau după legea veche (*lex antiqua*) sau obiceiul românesc (*jus Valachicum*). Scaunele de judecată cneziale erau destul de active și destul de puternice pentru a se împotrivi, uneori cu succes, legilor feudale cu caracter de clasă accentuat, favorabil claselor dominante și potrivit intereselor maselor populare în general, țărănimii române îndeosebi.

Dintre scaunele de judecată cneziale cele mai bine studiate și, ca urmare, mai bine cunoscute sînt cele din Țara Hațegului¹⁴. Ceea ce ne îndeamnă să inaugurăm analiza scaunelor de judecată cneziale cu cele din Hațeg, iar cunoașterea acestora va ușura, astfel, mai buna cunoaștere a altora, din alte zone, mai puțin favorizate din punct de vedere al izvoarelor și al cercetărilor.

Scaunele de judecată cneziale din Țara Hațegului pot fi urmărite cu ajutorul documentelor publicate pe o perioadă de peste un secol, jumătatea secolului XIV — jumătatea sec. XV. Prezidate de vicevoievodul Transilvaniei, în același timp și castelan al cetății Hațeg, scaunele de judecată cneziale din Țara Hațegului erau formate din 12 cnezi, 6 preoți și 6 țărani. Toți membrii scaunului — cu excepția președintelui — se alegeau anual, cu posibilitatea de a fi realeși de mai multe ori. Scaunul de judecată se întrunea, în fiecare săptămînă, Lunea, într-o anumită clădire din Hațeg. Cei 24 de jurați asesori depuneau jurămint „atingînd lemnul crucii“. Judecata se făcea „după legea și obiceiul districtului Hațeg“, adică după

¹⁴ Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări istorice“, Cluj, 1957, nr. 1—4, p. 25—67; R. Popa, *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie au commencement du Moyen Age*, în „Revue roumaine d'histoire“, XIV, 1975, nr. 2, p. 296—305; I. A. Pop, *Mărturii documentare privind adunările cneziale ca instituții românești din Transilvania din veacurile XIV—XV*, în „Revista de istorie“, 1981, nr. 11, p. 2098—2110; V. Eskenasi, A. A. Rusu, *Cetatea Mălăești și cnezatul Sălașului*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie“ din Cluj-Napoca, XXV, 1982, p. 53—91; R. Popa, *Cnezatul de Rîu Bărbat*, în „Stat, societate, națiune“, București, 1983, p. 54—65; A. A. Rusu, *Cnezi români din Transilvania în epoca lui Iancu de Hunedoara*, *Cândești de Rîu de Mori*, în „Revista de istorie“, 1984, nr. 6, p. 165—166; I. A. Pop, *Considerații despre statutul social al unor cnezi transilvăneni la începutul sec. XVI*, în „Marisia“, vol. XIII—XIV, 1986; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. III, 1986, p. 495—504.

Scaunul de judecată cnezial sau voievodal

legea veche românească. Hotărîrea (sentința) se consemna într-un proces-verbal, iscălit de membrii scaunului de judecată.

Scaunul de judecată din 1360 din districtul Hațeg a fost în realitate o adunare generală (*congregatio generalis*) a obștii cnezilor și a oamenilor de orice stare din districtul Hațeg (*universitati keneziorum et alterius cuiusvis status et conditionis hominibus de districtu Hatzak*), care au ales dintre ei 24 de asesori jurați, bărbați potriviți și vrednici de credință (*viros idoneos et fidedignos*), 12 cnezi (*de keneziis duodecim*), 6 preoți (*ex sucerdotibus sex*) și 6 români de rînd (*sex ex Olchys popularis*), dintre care trei țărani liberi și trei iobagi (*iobagiones*). Ordinea în care sînt înșirați reprezentanții celor două categorii dintii se pare că respectă starea social-economică și social-politică¹⁵.

Scaunul de judecată din districtul Hațegului din iunie 1360 judecă o pricină dintre mai mulți cnezi, descendenți din cnezii întemeietori, pentru stăpînirea unor moșii. Hotărîrea scaunului de ju-

¹⁵ *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania*, vol. XI, p. 506—510; R. Popa, *Structures socio-politiques...*, p. 302—303.

decată, întemeiată pe dreptul cnezial (*jure keneziali*), acordă urmașilor întemeietorilor acelor sate, Costea și Mușana, drepturile ce li se cuveneau¹⁶. Era un scaun de judecată într-adevăr reprezentativ și democratic, în care cnezii de obști și uniuni de obști stăteau alături de iobagii lor, iar aceștia alături de stăpînii lor (cnezii Nan și Basarab cel Lung cu iobagii lor). Un alt fapt vrednic de subliniat cu prilejul dezbaterii și hotărîrii acestui scaun de judecată — și nu numai a acestuia, ci, în general, a scaunelor de judecată cneziale — este participarea la scaunul de judecată, pe lângă asesorii jurați aleși, și a altor oameni de orice stare și seamă (*unacum eisdem iuratis nostris* (ai vicevoievodului), *assesoribus ac aliis huius* (corect *cuiusvis*) *status et condicionis hominibus*) din districtul Hațeg (*pro tribunali sedentibus*). Împreună au participat la dezbateri, asesorii jurați și „ceilalți bătrîni” (*iurati assessores et alii seniores*) și împreună sînt părtași la hotărîrea scaunului de judecată în sensul că președintele scaunului de judecată, după obiceiul districtului (*consuetudine ipsius districtus*) Hațeg, tuturor le-a cerut părerea: asesori jurați și „foarte mulți alți cnezi bătrîni și români de rînd care se aflau de față la acea adunare” (*ceterique quamplurimi kenezzy, seniores et homines Olachales populani, ipse congregationi nostre adherentes*). Și numai după ce au fost rostite mărturiile și spusele acestor jurați și ale celorlalți bătrîni (*quorum quidem iuratorum et aliorum seniorum attestationibus et affirmationibus factis et perceptis*) s-a pronunțat hotărîrea. Toate dovezi incontestabile cu privire la originea și continuitatea neînteruptă a practicilor juridice ale românilor din evul mediu dezvoltat în practicile juridice ale obștilor sătești din perioada de înflorire a acestora, cînd pricinile dintre membrii obștii erau judecate de întreaga obște împreună cu judele și oamenii buni și bătrîni.

Judecățile de mai sus nu întîrzie să fie confirmate după mai puțin de trei ani (3 martie 1363), cînd un alt scaun de judecată

¹⁶ Pentru importanța celui dintîi scaun de judecată cnezial menționat în documente și de asemenea pentru a putea aprecia obiectiv componența scaunelor de judecată cneziale din Țara Hațegului, reproducem lista nominală a celor 24 juzi asesori: cnezii Sărăcin cel Bătrîn, Prodan cel Roșu, Roman, fiul lui Ciomac, Mihail, fiul lui Gulia, Dan din Cinciș, Costantin din Sălașu, Nan, fiul lui Voy, Dumitru, fiul lui Bărbat, Basarab cel Lung, Dușa din Densuș, Vlad din Vilcelele Rele (lipsește numele unui cnez); preoții: Petru arhidiaconul din Ostrov, Zampa din Clopotiva, Balc din Peșteana, Dale din Densuș și Dragomir din Tuștia (lipsește și numele unui preot); țărani: Tatomir cel Roșu, Stoian zis Piticul, iobagii lui Nan, fiul lui Costantin, Voia, fiul lui Buz din Clopotiva, Ladislau, fiul lui Zombur, Dragomir din Silvaș și Mihul, iobagul lui Basarab cel Lung.

trebuia să hotărască într-o altă pricină de stăpînire a unei moșii din districtul Deva, de data aceasta revendicată de mai mulți cnezi din acest district. Impricinații au fost chemați înaintea vicevoievodului Transilvaniei și a nobililor țării din comitatul Hunedoara și a tuturor cnezilor și bătrînilor români din districtul Hațeg. Judecata o face vicevoievodul împreună cu nobilii și juzii nobililor (*unacum eisdem nobilibus et iudicibus nobilium* (din comitatul Hunedoara) și cu toți cnezii și bătrînii români (*universis keneziis et senioribus Olachalibus*) din districtul Hațeg și cu ceilalți locuitori ai ținutului (*provincialibus*) prezenți la scaunul de judecată (*pro tribunali sedentibus*)¹⁷.

Puterea obiceiului pămîntului, a dreptului românesc (*jus valachicum*) în secolele evului mediu dezvoltat este adevărită și de împotrivirea românilor hunedoreni față de legile feudale. În 1371, scaunul de judecată prezidat de castelanul cetății Deva a condamnat, după „legile țării“, un „hoț“ român cu numele Petru. Față de această încălcare a legii românilor (*jus valachicum*), toți cnezii și românii din cele patru scaune ale districtului cetății Deva s-au împotrivit judecării după legea țării, cerînd ca judecata să se facă după legea românilor și nu după alte legi ale țării (*universi kenezii et Olachi de quator sedibus, districtibus castri Dewa ipsum iudicium et legem regni inhibuerunt, dicendo ut iidem officiales iuxta legem Olachorum eundem Petrum comprobare possent sed non cum aliis iuribus regni, ideo ullum iudicium seu iustitiam ipsi facere interdixerunt*)¹⁸.

Ieșind biruitor obiceiul pămîntului sau legea pămîntului în lupta cu legea feudală, în Țara Hațegului și în celelalte districte Hunedorene, scaunul de judecată cnezial își continuă activitatea fără întrerupere. Documentele păstrate și cunoscute le menționează de mai multe ori în a doua jumătate a sec. XIV și în cel următor cu participarea celor 12 cnezi jurați asesori (uneori nominalizați doar 10 sau 11, probabil unul sau doi dintre cnezii asesori jurați aleși lipseau de la scaunul de judecată). Caracterul de adunare generală a scaunului de judecată cnezial se păstrează și se consemnează în documentele ce le amintesc în 1411, 1434, 1437 etc., cînd judecata se făcea în fața juraților și a tuturor cnezilor (*coram iuratis ac universis keneziis in sede iudiciare*) sau jurații și toți cnezii și ceilalți români (*iurati ac universi kenezii ceterisque Olachy*) din scaunul de judecată al districtului cetății Hațeg ori în adunarea gene-

¹⁷ *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, vol. XII, p. 130—133.

¹⁸ *Teleki család oklevéltára*, I, p. 168; V. Motogna, *La dreptul românesc în Articole și documente*, Cluj, 1923, p. 46—47.

Cnezi sau voievozi (jupani) din Zarand.

rală a tuturor nobililor, cnezilor, locuitorilor și iobagilor (*universi nobiles et kenezii populique et iobagiones*) din districtul Dobra¹⁹.

În scaunele de judecată cneziale își fac apariția, din a doua jumătate a sec. al XIV-lea (prima mențiune documentară, din 1387) crainicii împreună cu juzii, jurații și cnezii. Pe lângă cnezii jurați asesori, de obicei în număr de 12, mai participă și ceilalți cnezi, cum se întâmplă la 1411, când o pricină de proprietate este judecată de scaunul de judecată în fața juraților și a tuturor cnezilor (*coram iuratis ac universis keneziis in sede iudiciari*)²⁰.

Unele familii cneziale ce urcă treptele ierarhiei sociale sînt reprezentate mereu în scaunele de judecată din Țara Hațegului, cum sînt ale cnezilor din Rîu de Mori, ale cnezilor din Sălaș și ale celor din Rîu Bărbat, din Ostrov, Densuș, Rîușor, Clopotiva etc.

Cnezimea hațegiană de pe treptele superioare ale ierarhiei sociale, chiar și atunci cînd cuprindea și membrii scaunului de judecată cnezial, folosea formule diplomatice foarte pretențioase, mult asemănătoare puterii centrale, cu pluralul de maiestati: Noi (*Nos*)

¹⁹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 586—587.

²⁰ Hurmuzaki — Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 300.

juzii, jurații și toți oaspeții, cnezii și crainicii din districtul Hațeg (1387, 1411, 1418), dăm de știre și facem cunoscut tuturor cărora se cuvine (*memorie commendamus*) (1411) sau „dăm de știre tuturor cărora se cuvine prin cuprinsul celor de față“ (*memorie commendamus tenore presencium significantes quibus expedit universis*) (la 1418). Caracterizarea adunării cnezilor este de asemenea asemănătoare cu a adunării generale a nobililor (*universitas*) sau a congregațiilor. La 1360 de exemplu, Petru, vicevoievodul Transilvaniei, o caracterizează obștea cnezilor și a oamenilor de orice altă stare și condiție (*universitas Keneziorum et alterius cuiusvis status et condicionis hominibus*) din districtul Hațeg, întrunită în adunare generală (*congregatione generali*). Formulă identică și aceasta cu a adunării generale a obștii nobilimii (*in nostra congregatione generali universitati nobilium et cuiusvis status et condicionis hominibus partis Transylvaniae*), într-un document din 1356. Formula continuă mereu asemănătoare între adunările cneziale și cele nobiliare: cnezi și alți oameni de orice stare sau condiție, sau cnezi și ceilalți români (într-un document din 1412) ori *nobili și alți oameni*. Instrumentele de întărire a documentelor emise de cnezii jurați sînt de asemenea identice cu ale adunării generale a nobilimii, cum subliniază jurații și toți cnezii și ceilalți români din districtul Hațeg, întruniți în scaun de judecată la 1411, care se încheie cu formula: „scrisoarea noastră privilegială, întărită cu pecetea obștii noastre“ (*littera nostra privilegiales sigillo nostro communitalis consignatas*). Obștea cnezilor români avea sigil propriu, așa cum avea și obștea nobiliară²¹.

Stratificarea social-juridică în societatea românească nu era atît de accentuată cum era în societatea feudală în general; cnezimea era doar o pătură suprapusă și nu o clasă dominantă propriu-zisă în relații contradictorii antagonice atît de accentuate, cum erau cele dintre nobilimea feudală și țărănimea aservită.

În zona Crișului Alb, în Zarand, scaunele de judecată erau prezidate de voievozi (*voyvodis*), care judecau împreună cu „nobilii bărbați“, cnezi înnobilați. La un scaun de judecată din 1445 unde erau cinci, judecau un litigiu pentru un pămînt între iobagii din Baia de Criș și șeful monetăriei din Sibiu²².

Scaunul de judecată al românilor din districtul Beiuș, prezidat de voievodul sau vicevoievodul districtului, era format, asemenea

²¹ I. A. Pop, *Realități medievale românești în Țara Hațegului reliefate prin analiza diplomatică a unor documente din sec. XIV—XV*, în „Acta Musei Napocensis“, XIX, 1982, p. 87—92.

²² Hurmuzaki — Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 714—715.

scaunului cnezial din Hațeg, din 12 cnezi jurați, aleși de locuitorii satului pe o jumătate de an și judeca pricinile dintre românii districtului (*inter ipsos Valachos praelibatae provinciae constituentur ex Kenezis duodecim iurati Kenezii, quid una cum Vaida vel vicevaida in loco sedis iudiciariae omnium litigantium causas audiant, iudicent, declarent et fine debito deffiniant, terminent et concludant*).

La 1400 voievodul Petru și toți cnezii și jurații din districtul Beiuș (*Petrus vaivoda ac universi kenezii et iurati de pertinentiis eiusdem Belenes*), întruniți în scaun de judecată hotărau într-o pricină dintre niște cnezi și voievozi din acel district.

Membrii scaunului de judecată erau aleși pe șase luni, de la sărbătoarea Sf. Ilie pînă la sărbătoarea Bobotezei și de la sărbătoarea Bobotezii pînă la sărbătoarea Sf. Ilie. Cnezii jurați se alegeau dintre cnezii domeniului, cu excepția celor prea bătrîni, infirmi sau bolnavi de minte și nu mai tineri de 25 de ani. Cnezii jurați în timpul funcționării lor erau scutiți de obligațiile iobăgești față de episcopie. Cnezii jurați ai domeniului (districtului) Beiuș se alegeau pe rînd dintre toți cnezii ce îndeplineau condițiile (*electio ipsa keneziorum dictorum fiat per ordinem et numerum de omnibus kenezis provinciae*)²³. Scaunul de judecată cerceta pricinile într-un local propriu (*in loco sedis iudiciariae*) din Beiuș. Voievozii și crainicii beiușeni se îngrijeau de executarea hotărîrilor scaunului de judecată voievodal. De executarea pedepselor în gloabe răspundeau voievodul și crainicul; dacă aceștia neglijau să le adune timp de 15 zile de la pronunțarea hotărîrii (sentinței), căpitanul cetății Beiuș le lua de la voievod și crainic.

Puterea instituțiilor juridice românești de pe întreg cuprinsul Transilvaniei, inclusiv a celor din Bihor, rezultă și din faptul că le era oprit castelanilor și vicecastelanilor din Beiuș sau ai episcopului de Oradea, din domeniul căruia făcea parte și districtul Beiușului, să se amestece direct, ci numai prin intermediul voievozilor și crainicilor chiar și atunci cînd se adunau gloabele, potrivit hotărîrii scaunului de judecată (*nec unquam ipsi Castellani aut vicecastellani huiusmodi birsagia suis propriis manibus, potestate et auctoritate aliter, nisi per medium dictorum Vaidae et Krainik exigendi habeant facultatem*). Crainicii erau socotiți „oficiali” ai districtului (*officialis provinciae*), cu atribuțiuni juridice și fiscale²⁴.

²³ Bunyitay V., *A váradi püspökség története*, II, p. 300; Idem, *Bihar-vármege oláhjai s a vallás — unio*, Budapest, 1892, p. 301.

²⁴ Ibidem, p. 300—302; cf. și S. Dragomir și S. Belu, *Voievozi, cnezi și crainici la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în evul mediu*, în „Acta Musei Napocensis”, III, 1966, p. 174—180.

Și de asemenea o altă dovadă a însemnătății instituțiilor juridice din acest district sînt insistențele românilor pentru reînnoirea sau confirmarea lor, ceea ce se și realizează de mai multe ori la sfîrșitul sec. XV și în sec. XVI.

Pentru satele românești de pe domeniul capitlului din Oradea exista un jude mirean al capitlului care se alegea o dată cu decanul acestuia. Îndatoririle judeului erau de a „curăța” domeniul capitlului de oamenii răi, de a cerceta pricinile penale în afara orașului, de a pronunța hotărîri și de a urmări împlinirea lor. Pricinile penale judecate în orașul Oradea erau de competența juzilor orașului²⁵.

Reprezentanții „soborului de judecată” obștesc din *Maramureș* și comitatele megieșe, Bereg, Ugocsa, Arva — o prelungire a *Maramureșului* în ce privește etnia locuitorilor și, ca urmare, a instituțiilor de tot felul, inclusiv a celor juridice — formau un „sobor” mai mare, al uniunilor de obști. „Zborul” amintit de *Psaltirea Scheiană*, manuscris românesc maramureșan de la sfîrșitul sec. XV — începutul sec. XVI, era adunarea „giudeaților”, în fond adunarea cnezilor judecători sau asesori pomenită în sec. XIV, prezidat de voievod.

În *Maramureș* și comitatele limitrofe, potrivit obiceiurilor și practicilor obștești, locuitorii aveau dreptul să-și aleagă voievozii pe cei ce-i socoteau mai vrednici dintre cnezii maramureșeni. Cînd oficialitatea a început să se amestece tot mai mult în viața obștilor maramureșene, cu intenția de a le aservi, puternica împotrivire a românilor a determinat puterea centrală să intervină și prin diploma privilegială din 1364 să le confirme vechile drepturi. Printre care și acela de a-și alege obștea însăși voievodul (*woywodam quem communitas Wolachorum habere voluerit*). Iar voievodul ales de obște să aibă libertatea să judece toate pricinile iscate între români (*liberam eligendi et preficiendi habeant facultatem, qui omnes causas inter ipsos (Walachos) exhortas iudicare debet et fine debito terminare*)²⁶. Ceea ce înseamnă că voievodul prezida scaunul de judecată, care, potrivit unui document din 1404, era format din 12 membri jurați, aleși dintre cnezii și „nemeșii” români maramureșeni. Sediul scaunului era în orașul principal al districtului, Sighet. Deoarece condițiile geografice ale Țării *Maramureșului* nu permiteau totdeauna oamenilor să se deplaseze la Sighet, scaunul

²⁵ *Statutele capitlului din Oradea*, titlul XXXIV, la *Bunyitay V., A váradi káptalan legregébb Statutumai*, Oradea, 1886, p. 66.

²⁶ I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 55, cf. și I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei*, Sibiu, 1945, p. 78—79.

de judecată de multe ori era itinerant și astfel voievodul și ase-sorii săi făceau cercetarea care în limba populară se numea voievodat (*inquisitio vulgo voevodatus*). Sosit în satul unde urma să se facă judecata, voievodul chema pe cnezi și pe jurați, adică scaunul de judecată sâtesc, lua jurământul membrilor acestuia că vor spune numai adevărul, cerceta lista împričinaților și apoi începea judecata.

Lupta între vechiul mod de viață, cu instituții juridice românești, și tendințele de feudalizare și, ca urmare, de înlocuire a acestor instituții cu altele, feudale, se accentuează tot mai mult în ultima pătrime a sec. al XIV-lea. O perioadă de conviețuire are loc între forma de organizare voievodală, cu instituțiile juridice tradiționale și cea comitatensă, cu instituțiile respective feudale în districtul Maramureș și comitatele limitrofe. În problemele de proprietate funciară obținută de la puterea centrală judeca reprezentantul acesteia, comitele, dar problemele de proprietate moștenite și pricinile mai mici rămăneau în competența voievodului românilor cu scaunul său de judecată (*in aliis causis minoribus Voyvoda Wolachorum... eosdem valeant et possint judicare*)²⁷. Dar judecarea „vinilor mari“, judecate mai înainte de aceleași foruri voievodale — cneziale, sînt atribuite acum, spre sfîrșitul sec. XIV, forurilor judiciare feudale, cu obligația însă ca și acestea să respecte obiceiul pămîntului (*jus Valachicum*).

Și mai lămuritor este privilegiul din 1378 pentru românii din Bereg — și nu numai de aici, ci, cu certitudine, și din Maramureș și Ugocsa — care interzice oficialității comitatului să judece („să nu cuteze“) pe „cnezii și pe românii“ din aceste teritorii în nici o pricină, afară de furt, tîlhărie și cauzele criminale și să nu îndrăznească să le oprească lucrurile și bunurile în vreun chip oarecare. Cei ce ar avea vreo plîngere împotriva cnezilor și românilor erau obligați să se adreseze comitelui sau dregătorilor românilor (*officium eorundem Olachorum*), păstrînd rînduiala dreptului²⁸.

În alte comitate din aceleași părți nord-estice ale Ungariei asemănătoare și acestea din punct de vedere etnic și instituțional cu Maramureșul, scaunele voievodate de judecată supraviețuiesc pînă la sfîrșitul sec. XV. Încă la 1474 pricinile dintre românii din Arva erau judecate de voievodul lor ales de obște (*unusquisque Walachorum lites sive causas habentium debuerit coram wayvoda per universitatem ipsorum communiter electo stare iuri*), iar cei nemul-

²⁷ I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 63—64. Privilegiu confirmat la 1380. *Ibidem*, p. 76.

²⁸ *Documenta Valachorum*, p. 276. Document confirmat la 1562, la cerea cnezilor și iobagilor români din 10 sate din comitatul Bereg.

țumiți cu judecata puteau apela la judecata regelui sau castelanilor cetății²⁹.

În apropierea Maramureșului, spre sud-vest, un alt district românesc, al *Cetății de Piatră (Chioar)* se conduce după aceleași obiceiuri și se supunea acelorași practici judiciare. Voievozii de pe domeniul Cetății de Piatră îndeplineau, ca și în alte districte românești, atribuții diferite: fiscale, militare, administrative și judiciare. Potrivit cuprinsului unui document al castelanului Cetății de Piatră din ianuarie 1604, care repeta, de fapt, realități mai vechi, voievozii erau datori să respecte obiceiul moșilor și strămoșilor lor pe care l-au ținut mai înainte. Potrivit obiceiului vechi, adică al lui *jus valachicum*, voievodul prezida scaunul de judecată, format dintr-un număr de jurați, reprezentanți ai obștilor, tot la două săptămâni și era obligat să nu judece prea aspru: judecata trebuia să se facă după dreptate și nu după voia voievozilor.

Erau apoi scaunele de judecată centrale, pentru toate voievodatele, care se întruneau odată pe an, la Anul Nou. Asemenea scaune judecau pricinile mai importante din toate scaunele și de aceea se mai numeau și „închiziții generale” sau chiar voievodat (*communis inquisitio vajvodatus*). Prezidate de căpitanul cetății, aceste scaune judecau prin proba martorilor. Gloabele hotărâte de scaunul de judecată voievodal erau în raport cu gravitatea faptei și nu rareori și după starea materială a voievodatului.

Scaunul de judecată voievodal din districtul Cetății de Piatră examina și pe preoți cu privire la cunoașterea rugăciunilor; cei ce nu le știau erau globiți cu 1 fl. și 50 dinari. Țăranii de asemenea trebuiau să știe cel puțin *Tatăl Nostru*, cei ce nu-l știau erau pedepsiți cu 20 de dinari³⁰.

Scaune de judecată cneziale existau pretutindeni unde instituțiile românești și-au putut prelungi viața și viabilitatea. Documentele cunoscute mai menționează doar unele dintre ele, într-o zonă sau alta, multe rămase necunoscute prin pierderea documentelor ce le-au menționat sau necunoscute încă din cauza necunoașterii documentelor ce le menționează. Astfel în scaunul *Săliștii* din apropierea Sibiului, în sec. XIV, funcționa un scaun de judecată cu compe-

²⁹ Gagy E., *Uj Arva megyei oláh telepek kiváltságglevele*, în „Történelmi Tár”, 1910, fasc. II, p. 189—191; N. Drăganu, *Românii în sec. IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, p. 215—216.

³⁰ Șt. Meteș, *Contribuții noi privitoare la voievozii români din Ardeal și părțile ungurești în veacul XVI—XVII*. Cluj, 1922, p. 10—11, Idem, *Cerțări și sentințe judecătorești privitoare la românii din ținutul Cetății de Piatră (Chioar) în sec. XVII (1661)*, în „Revista Arhivelor”, VII, 1946—1947, p. 10—14.

tență peste cele șase sate ale scaunului, prezidat de judele din Săliște și format din juzii celorlalte sate.

În apropierea Clujului, în *satul Feleac*, exista un scaun de judecată cnezial, prezidat de cnezul din acest sat cu competență și asupra românilor din Cluj. La 1519 magistratul orașului Cluj permitea românilor din Cluj să-și păstreze vechile obiceiuri juridice, cu condiția ca cnezul din Feleac să-și judece supușii din Cluj ziua și nu seara sau noaptea și în trei zile să le comunice sentința³¹.

O situație asemănătoare întâlnim și pe domeniul cetății Gurghiului. Aici scaunul de judecată cnezial sau voievodal era prezidat de crainic, era deci scaunul de judecată al crainicului (*kraïnik szék*), instanță de apel de la scaunul de judecată sătesc. Este adevărat că menționarea acestuia pe domeniul Gurghiului e mai târzie, din sec. XVII, dar cu certitudine le continua pe cele preexistente, din secolele anterioare, dovadă a locuirii românilor în aceste zone și înainte de așezarea secuilor. Competența scaunului de judecată a crainicului, după cum rezultă din înșirarea gloabelor hotărâte de scaunul de judecată, era în pricinile de vărsare de sînge, de bătaie și vînați³².

În districtul Rodnei scaunul de judecată de asemenea era format din cnezul districtului ca președinte și mai mulți jurați care formau „senatul” (*cneziș ac senatus sedis*).

*

Complexă și complicată era situația și sub raportul organizării justiției în *Banat*, unde existau numeroase districte, unele privilegiate și sub raportul justiției, altele lipsite de asemenea privilegii, deci mai puțin favorizate. Districte în continuă schimbare a fruntariilor și o Țară a Severinului care se suprapunea peste multe districte și părți de comitate și care se bucura de o largă autonomie.

În Banat fiecare district privilegiat, deci cu o relativă autonomie își avea scaunul de judecată propriu (*sedes judiciaria districtus*), prezidat de cnezul sau voievodul districtului, la care participau voievozi, cnezi și reprezentanții altor pături sociale, fruntașii românilor (*seniores Olahales*). Deseori se întruneau într-un scaun de judecată reprezentanții mai multor districte, asemenea scaunelor de judecată a celor patru districte hunedorene, ce-și aveau, în cetatea Deva, un scaun de judecată central. Scaunul de judecată al mai multor districte bănățene era prezidat de castelanul cetăților din

³¹ Jakab E., *Kolozsvár története*, vol. II, Budapest, 1888, p. 139.

³² E. Lazea, *Crainicii români din Transilvania. Răspindirea teritorială și atribuțiile lor*, în „Revista de istorie”, 1984, nr. 9, p. 878—896.

districtele respective sau ale cetății din districtul unde se întrunea scaunul de judecată sau chiar de banii Severinului, cum s-a întâmplat de mai multe ori în sec. XIV și XV (1391, 1419 etc.) cînd castelanul mai multor cetăți judecă, împreună cu nobilii și cnezii români din patru districte (*ob hoc nobiles et kenesios districtum et provinciarum quator*): Sebeș, Lugoj, Caran și Comiat, o serie de cauze civile.

În probleme mai importante se constituia un scaun de judecată central, pentru toate cele șapte-opt districte (scaune) privilegiate, format din reprezentanții acestora și care se întrunea în districtul cel mai important, Sebeș (Caransebeș) (*sedem scilicet iudicialeum principalem septem sedium nobilium Valachalium*), unde avea loc și o adunare generală a districtelor românești (*congregatio generalis districtum valahicalium*). Un asemenea scaun de judecată superior de obicei era prezidat de comite sau judele suprem al tuturor districtelor privilegiate ori de banul Severinului sau chiar de rege, ajutat de opt asesori, reprezentanții celor opt districte românești privilegiate. Și acest scaun de judecată central se întrunea odată pe săptămînă, joia.

Cauzele mai importante erau judecate de scaunele de judecată superioare, prezidate de banul sau vicebanul Banatului de Severin și formate din nobilii și cnezii districtelor respective, de obicei din mai multe districte. Astfel nobilii și cnezii din cele patru districte și provincii (*nobilis et kenesiis districtum et provinciarum quator*): Sebeș (Caransebeș), Lugoj, Caran și Comiat întrunite în scaun de judecată, judecă procese de proprietate. Și tot atît de numeroase sînt și cazurile cînd juzii nobililor din cele șapte sau opt scaune (districte) românești (*judicis nobilium septem sedium Walachalium*) se adună în scaune de judecată (*sedes iudiciarie*) sau în adunare generală (*congregatio generalis*) pentru a judeca diferite pricini³³.

Altă dată, alături de nobili și cnezi sînt prezenți la scaunul de judecată și la adunările generale și oamenii de altă stare, fie într-un district, ca Mehadia, la 1428 (*congregatio nostra generali universitatis keneziorum ac alterius status*) sau din toate cele opt districte privilegiate românești (*universi nobilii et kenezii necnon alii Walachi*).

În districtele românești bănățene judecata se făcea după legea veche și aprobată a acestor districte (*iuxta antiquam et approbatam legem districtum valachalium universorum*).

³³ Pesty Fr., *A Szörényi bánság és a Szörény vármegye története*, IV, p. 6—7, 52—53; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2, p. 1—2, 3—4, 11—13, 13—14.

Potrivit acestei legi vechi, cnezii erau judecați de scaunul de judecată districtual, prezidat de castelani și vicecastelani. Un astfel de proces în scaunul Birzavei era judecat, la 1418, de un scaun prezidat de castelanul cetății și format din 5 cnezi jurați, trei din districtul Birzava și doi din districtul Carașului. Uneori la scaunul de judecată mai participau 7 jurători (cojurători)³⁴.

Era o justiție mai dreaptă, deoarece pe lângă nobili și cnezi, la adunările amintite participau și reprezentanții țăranilor. Iar la o adunare generală din 1369, a districtului Sebeș (Caransebeș), prezidată de banul Severinului, participă locuitorii „bogați și săraci” din orașul Sebeș pe lângă obștea cnezilor și a altor români din district (*Universitas Keneziorum et aliorum Olahorum de districtu Sebeș, itcin cives et universi divites et pauperes de civitate eiusdem*).

Scaunul de judecată al obștii cnezilor și al celorlalți români era investit cu putere mare, anulând chiar și hotărâri cuprinse în documente emise de cancelaria regească, cum se întâmplă la 1456, când hotărăște altfel de cum hotărâse regele într-un litigiu între niște frați indivizionari.

Nobilii și cnezii români din cele opt districte românești privilegiate nu puteau fi judecați decât de comitele lor ales, în scaunele de judecată districtuale și interdistrictuale. Cei nemulțumiți cu judecata acestuia aveau dreptul să se adreseze judecății curții regeste; nemulțumiții și cu această judecată puteau face apel la judecata regească. Pentru răscumpărarea pedepsei în bani nu se puteau lua calul de călărie, armele și șoimii de vânătoare, iar executarea pedepselor în bani nu se putea face decât în prezența judeului românilor. Se interzice, de asemenea, oricui să constrângă pe cnezii și nobilii români și pe iobagii acelor să fie judecați de alte instanțe; orice pricină împotriva vreunui iobag al acestor cnezi și nobili români, urma să fie judecată înaintea comitelui lor; dacă judecata s-ar târăgăna, împrecinatul se putea adresa curții regeste, iar dacă nici aceasta nu l-ar fi mulțumit se putea adresa regelui^{34a}.

Uneori, cum s-a întâmplat la 1430, cnezii și nobilii români din Banatul de Severin refuzau să se supună judecății reprezentantului Ordinului Teutonic, susținând că pe ei îi judecă numai regele. Ceea ce înseamnă larga autonomie a districtelor românești bănățene.

³⁴ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 503—504 și II, 2, p. 43—46.

^{34a} „Századok”, 1900, p. 608; Gh. Ciulei, *Autonomia juridică a românilor din Banat în evul mediu*, în „Banatica”, IV, 1979, p. 285—288; Idem, *Procese civile judecate după jus valachicum în Banat*, în „Banatica” VI, 1981, p. 225—223.

prezentă cu decenii mai devreme de diploma privilegială din 1457, care, de fapt, este o confirmare a unei situații existente dinainte.

Influența realităților din Țara Românească asupra societății din Țara Făgărașului, datorită faptului că Țara Făgărașului a făcut parte din voievodatele românești sud-carpactice, în sec. XIII, apoi a fost stăpinită lungi perioade de timp de domnii Țării Românești, în sec. XIV—XV, se resimte și în organizarea judecătorească.

Potrivit *Constituției Țării Făgărașului* de la sfârșitul sec. XVII, la baza căreia au fost *Statutele Țării Făgărașului* din 1508, acestea, la rîndul lor, influențate de altele mai vechi, existau trei scaune de judecată.

Scaunele inferioare erau în număr de cinci: la Făgăraș două, unul pentru populația sătescă și altul pentru orășeni, la Porumbacul de Jos, Comana de Jos și Șercaia. Scaunul inferior sau provizoral ori boieresc din Făgăraș era format din provizor, președinte al scaunului, 12 boieri-asesori și un notar. Era cel mai important dintre scaunele inferioare. Celelalte scaune inferioare erau formate numai din șase boieri asesori, un președinte și un notar.

Boierii asesori erau aleși de obștea satelor respective după rînduile și obiceiul vechi al acestei țări (*juxta ritum et veteram huius terrae consuetudinem*) și puteau ocupa ani de-a rîndul locul de asesori în scaunul de judecată. Unele familii boierești mai importante au fost reprezentate în scaunul de judecată aproape un secol. Scaunul provizoral din Făgăraș judeca pricinile țăranilor supuși Cetății Făgăraș, ale persoanelor libere în proces cu țăranii dependenți și pricinile dintre boieri și țărani, în afară de crime, care erau judecate de scaunul superior. Scaunul inferior se întrunea o dată pe săptămînă — sîmbătă³⁵.

Scaunul superior numit și scaunul căpitanului era format din 12 boieri asesori, un notar și doi boieri pretori aleși de scaun³⁶. Scaunul superior judeca pricinile boierilor, libertinilor, negustori-

³⁵ Ștefan Metes, *Din istoria dreptului românesc din Transilvania*, în „Memoriile Secției de istorie a Academiei” seria III, tom. XVII, 1935/1936, p. 92—95.

³⁶ Șt. Metes a realizat un grafic cu numele satelor și boierilor ce au făcut parte din scaunul superior al Făgărașului: 39 de sate: 1508 — 12 boieri din 10 sate (din 2 sate cîte 2); 1511 — 12 boieri din 11 sate; 1518—1519 — 7 boieri din 7 sate; 1520 — 10 boieri din 9 sate; 1527 — 12 boieri din 12 sate; 1534 — 11 boieri din 10 sate; 1556 — 11 boieri din 10 sate; 1581—1582 10 boieri din 10 sate; 1588 — 11 boieri din 11 sate; 1606 — 12 boieri din 10 sate; 1630 — 12 boieri din 10 sate; 1639 — 11 boieri din 10 sate și 1677 — 8 boieri din 7 sate.

lor, soldaților și trabanților, precum și ale fețelor bisericești. Scaunul superior judeca pricinile mai grave: furturi, omucideri, adultere, incendii. Cauzele judecate la acest for puteau fi apelate la voievodul și apoi la principele Transilvaniei. La 1556 văduva fostului voievod Ștefan Mailat, stăpînul Făgărașului, prezida scaunul de judecată superior, format din boieri și jurați asesori ai scaunului de judecată (*una cum juratis huius pertinentiae nostre Boieronibus sedis nostre judiciariae assessoribus*), care a dezbătut o pricină de moșie³⁷.

Scaunele de judecată cneziale și voievodale au putut supraviețui și la *românii din țările vecine*. La românii din Polonia, de pildă, scaunul de judecată era prezidat de voievozi ca și în Maramureș, de unde, de fapt, proveneau mulți români așezați în Polonia. Iar în componența scaunului de judecată erau crainici și cnezi. Astfel în scaunul de judecată prezidat de voievodul Pascu, în 1442, era menționat un crainic, doi cnezi și alte persoane, poate țărani, toți asesori jurați. Voievodul românilor din teritoriile locuite de români în Polonia făcea parte, în calitate de asesor, în scaunul de judecată al orașului-cetate pe domeniul căruia locuia. Astfel, la 1387, voievodul românilor (*waywoda Walchorum*) Nan făcea parte, în calitate de asesor al scaunului de judecată general (*asesor iudicii generalis*) al orașului Sanok, cu prilejul judecării după dreptul românesc.

Puterea obiceiului pămîntului și aici ca și în Transilvania era o realitate. Un cnez Balcu și un preot Sain refuzau, la 1447, să se supună judecării după dreptul feudal polonez, cerînd să fie judecați după „dreptul românilor“.

La românii din Serbia scaunul de judecată era format din cnez și jurați, iar judecata se făcea — ca și în Maramureș uneori — prin deplasarea membrilor scaunului de judecată la fața locului în satele locuite de români, de două ori pe an, unde se cercetau pricinile dintre locuitori nerezolvate la scaunul sâtesc de judecată.

Au reușit să-și păstreze vechile practici în problemele judiciare chiar și păstorii români din Carpații Păduroși ai Slovaciei. Și aici funcționau scaunele de judecată românești (*sedes Walachales*) în frunte cu voievodul, ajutat de cnezi asesori care uneori se numesc juzi, ca și în Transilvania. Și asemenea practicilor din Ser-

³⁷ N. Densușianu, *Monumente pentru istoria Țării Făgărașului*, București, 1881, p. 10—12. Boierii jurați din Țara Făgărașului continuă să facă parte din scaunul de judecată prezidat de castelanul cetății; într-un scaun de judecată din 1630 sînt nominalizați cei 12 boieri jurați (*az tizenkét Esküdt Boerokkal*). *Ibidem*, p. 20—26. Dar la scaunul de judecată din 1677 participă doar opt boieri jurați. *Ibidem*, p. 39—40.

bia, scaunul de judecată prezidat de crainici în numele voievodului în Carpații Păduroși era itinerant, cercetînd la fața locului, în saatele de păstori, neînțelegerile pentru apă, o problemă fundamentală în societatea pastorală.

c) *Scaunele de judecată secuiești și săsești*. Asemănările scaunelor celor două etnii colonizate în Transilvania începînd de la mijlocul sec. XII, ale secuilor și sașilor, se regăseau și în organizarea justiției. Asociate, la început, celorlalte funcții scăunale: administrative și militare, mai tîrziu, înmulțindu-se peste măsură problemele juridice, s-a organizat o instituție specializată, scaunele de judecată.

Scaunele de judecată scăunale ale secuilor și sașilor judecau în primă instanță cauzele civile și le cercetau pe cele penale. Scaunele secuiești erau formate din căpitanul scăunal, judele scăunal și judele regal precum și din 12 asesori jurați aleși, la secui, și patru la sași. Iar scaunele de judecată ale sașilor erau formate din judele scăunal (*Stuhlichter*), cel regal și de asemenea un număr de jurați asesori. Scaunele de judecată scăunale aveau o competență limitată la pricini mai ușoare, mai ales ale oamenilor de rînd. Deopotrivă, pricini civile și pricini penale, mai cu seamă la secui în legătură cu proprietatea: moșteniri, hotărniciri, furturi, libertatea individuală precum și cauze cu privire la moralitate etc. În afară de dueluri³⁸, toate pricinile se puteau judeca fie în recurs de la scaunul sătesc fie în primă instanță.

Reglementarea din 1466 prevedea ca două treimi dintre asesori la scaunele de judecată scăunale să fie dintre secuii de rînd pentru a apăra interesele acestora în cazul cînd fruntașii ar fi încercat să aducă și „să mențină comunitatea de rînd dintre secui în servituțea de mai înainte”. Privilegiul regelui Ladislau II din 1499 și adunarea generală a secuilor din 1505 nu mai menționează participarea secuilor de rînd la scaunele de judecată superioare formate exclusiv din primori și primipili³⁹.

Cu toate că nu se referă la scaunele de judecată secuiești sau săsești își găsește aici locul potrivit prezentarea scaunului de judecată al oaspeților (germani și unguri) din Maramureș. Potrivit privilegiului din 1329 toate pricinile dintre acești oaspeți le judeca judele împreună cu bătrînii lor, în afară de omor, silnicie, furt,

³⁸ *Statum municipalis consuetudo Siculorum ex iuridicis* din 1555 (art. 56) preciza că la secui se putea judeca orice problemă numai duelul nu se putea judeca și sentința nouă nu se putea da. cf. *Székely oklevéltár*, II, p. 123.

³⁹ Jakó S., *Evoluția societății la secui în sec. XIV—XVI*, în *Răscoala secuilor din 1595—1596*, București, 1975, p. 31.

incendiu. Aceste „vini mari“, „cauze grave“ le judecau judele regesc împreună cu judele oaspeților. Două părți din gloabe erau ale judei regesc și a treia parte a judei oaspeților⁴⁰.

Forul superior, de apel, împotriva hotărîrilor scaunelor de judecată scăunale la secui era adunarea generală (*congregatio*) a secuilor. La 1451, adunarea generală a obștii secuilor (*congregatio generali universitatis Siculorum*) din scaunul Mureș și scaunul filial al acestuia, Miercurea Nirajului, întrunită la Tg. Mureș, sub conducerea voievodului Transilvaniei și a castelanului cetății Gurghiu, cu participarea căpitanului general al armatei (*capitaneo maioris exercitus*) din acele scaune și judele principal (*capitali iudice*) și de asemenea a celor 24 de jurați asesori (*iuratis viginti quatuor assessoribus*), a hotărît, în unanimitate, după lăudabila lege a tuturor secuilor și după vechiul obicei aprobat (*iuxta laudabilem legem universorum Siculorum et consuetudinem ab antiquo approbatam*) să înființeze un scaun general de judecată pentru scaunul Mureș și scaunul filial Miercurea Nirajului, cu competență superioară în procesele de moșteniri ale nobilimii și a altor cauze în valoare de peste 100 fl. și ca for de apel împotriva hotărîrilor scaunului filial Miercurea Nirajului⁴¹.

Din sec. al XVI-lea, numărul de cauze în competența adunării generale a secuilor a determinat hotărîrea acesteia, la adunarea din 1505, de înființare a unui for de judecată de apel pentru toate scaunele secuiești. Instanța judiciară superioară pentru toate scaunele secuiești a devenit scaunul Odorhei, formată din patru fruntași (*priores*) și 13 primipili (*equites*) aleși pe viață, sub președinția Comitelui secuilor (*Comes Siculorum*).

Comitele secuilor mai prezida anual un scaun general de judecată (*iudicium generale*) în fiecare scaun, cu care ocazie judeca, împreună cu conducătorii scaunelor și jurații asesori aleși, în număr de 12, toate pricinile, civile și penale. Un astfel de scaun de judecată ținea 15 zile.

Asemenea scaunelor secuiești, și scaunele săsești aveau o instanță superioară, centrală, pentru toate cele 7+2 scaune (*sedes septem iudicium*) care era Scaunul Sibiu. Era format, acest scaun

⁴⁰ Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XIV, vol. II, p. 284—285.

⁴¹ Székely oklevéltár, I, p. 103—104. Documentul e suspect atît prin terminologia folosită: „viceguvernator al părților Transilvaniei“ (*parcium Transsilvanarum vice gubernator*); „ilustrul principe“ (*illustrissimus Princeps*) Ioan de Hunedoara etc.; cît și prin numele dregătorilor menționați: vicevoievod al Transilvaniei la 1451 nu era Nicolae de Ocna Sibiului, ci Gheorghe, fiul lui Rikalf de Tevko.

de judecată superior, din juzii celor 7+2 scaune sășești și din „bătrîni“ (*seniores, Altschaft*) aleși, sub președinția judei regesc al Sibiului (*judex regius Cibiniensis*). Judele regesc al Sibiului prezida de asemenea și adunările generale ale sașilor, care aveau și ele unele atribuții judecătorești și se întruneau de patru ori pe an.

În 1371 litigiul pentru un pămînt dintre orășenii din Brașov și obștea locuitorilor din Rotbav pe de o parte, iar pe de alta obștea locuitorilor din Feldioara, urma să fie judecat de locuitorii și orășenii din scaunul Sibiului (*provinciales, seniores et cives sedis Cibiniensis*). Călcătorul judecătii era osîndit la moarte, iar obștea călcătoare a judecătii era pedepsită cu 100 mărci de argint. La sorocul stabilit urmau să fie trimiși din partea celor șapte scaune sășești oameni chibzuiți (*discreti homines ex parte omnium septem sedium*), iar dacă nu se ajungea la împăcare, urma judecata „după legea noastră“ și după vechiul obicei (*nostri iuris et consuetudinis antique*)⁴².

În același an mai mulți comiți și mai mulți juzi și orășeni din scaunele sășești și întreaga obște a frunțașilor locuitorilor din cele șapte scaune sășești (*totaque communitas seniorum provincialium omnium septem sedium*), în adunarea obștească (*in manifesto ac pleno colloquio*), întrunită la Sibiu, judecă un litigiu între două sate pentru o pădure și un mărăciniș⁴³.

d) *Forul dominal (forum dominale)*. Dreptul de judecată al stăpînului feudal (*dominus terrestris*) sau justiția seniorială (*justitia terrestris*) se executa în scaunele domeniale sau dominale asupra locuitorilor de pe un domeniu feudal oarecare, laic și ecleziastic. Feudalul respectiv era ajutat în „împărțirea dreptății“ de slujitorii săi (*servientes*) sau de cîțiva jurați. Competența acestui for era limitată la cauze mai mici care nu ajungeau la cele capitale.

Caracterul de clasă al acestei instanțe este mai evident decît al altora, deoarece în cazul unor pricini dintre un membru al clasei privilegiate și un țăran, dreptatea era totdeauna a celui dintîi. Mai ales cînd se acorda nobilimii dreptul paloșului (*jus gladii*), în temeiul căruia cel ce-l obținuse avea dreptul să judece și cauze mai grave și să aplice pedeapsa capitală.

Stăpînul de pămînt avea dreptul, potrivit hotărîrii adunării generale nobiliare de la Turda din 1342, să-și judece iobagii și slugile fără pămînt ce trăiau pe moșiile lor, în toate pricinile, afară

⁴² *Urkundenbuch*, II, p. 364—365.

⁴³ *Idem*, p. 371—372.

de trei: furtul, tilhăria și silnicia. Dacă întârzia sau neglija judecata era chemat în fața comitelui sau voievodului care-l puteau sili să facă judecată⁴⁴. Iar privilegiul regelui Ludovic de Anjou din 1366 confirmă, în fond, hotărîrea din 1342, cînd se acorda numai nobililor dreptul să-și judece iobagii și slugile fără moșie în toate pricinile. Nici un iobag regal sau nobiliar sau al oricui nu poate fi poprit, zălogit sau judecat decît de stăpînul său sau de un dregător al acestuia (*nullus iobagionum nostrum aut nobilium vel aliorum quorumcumque alibi in rebus vel persona aretetur, vel impignoretur aut iudicetur, nisi per suum dominum seu officialem*)⁴⁵. Acest privilegiu a fost înnoit mereu, periodic, sub presiunea nobilimii, mai ales cînd puterea centrală trecea prin perioada de criză, cum se întîmplă și la începutul sec. XV, determinîndu-l pe regele Sigismund de Luxemburg să-și răsplătească susținătorii în timpul răzvrătirii mării nobilimi și pe fruntașii români din Maramureș, cu dreptul de a-și judeca oamenii, iobagii și slugile fără avere, de furt, jaf, omor și alte crime⁴⁶.

Forul dominal este expresia puterii judecătorești exclusive a stăpînului feudal asupra supușilor săi. Iobagul e judecat de stăpînul său fără drept de apel. Temeiul legal al existenței și funcționării forului dominal cu jurisdicție deplină l-a constituit dreptul paloșului. Această instituție, *forul dominal*, va fi, pînă în sec. XVII inclusiv, instrumentul cel mai puternic de constrîngere a iobagilor din partea mării nobilimi⁴⁷.

Potrivit legii și obiceiului pămîntului din Transilvania, dacă un nobil, la cererea judelei nobiliar, nu a făcut dreptate în vreo pricină oarecare vreunui iobag al său sau oricărui om al său fără avere, unul ca acela trebuia pedepsit cu zece mărci față de pîrîș și față de jude, iar dacă refuza, gloaba era îndoită⁴⁸. De asemenea, potrivit decretului din 1366 al regelui Ludovic de Anjou, stăpînii de moșii sau dregătorii acestora care nu făceau dreptate pîrîșilor trebuiau chemați de pîrîș în fața voievodului sau a locțiitorului lui; cei ce nu se supuneau se făceau vinovați de silnicie.

În satele aservite, stăpînii cărora beneficiau de imunități judiciare, ~~aceștia~~ beneficiau fie de competență totală, în sensul că

⁴⁴ *Documente privind istoria României. C. Transilvania, veac. XIV, vol. IV, p. 85.*

⁴⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, vol. I, 2, p. 121.

⁴⁶ Iványi B., *A Teleki — család gyómöri levéltára*, Szeged, 1937, p. 92.

⁴⁷ A. Kiss, *Forul dominal în Transilvania*, în „Revista arhivelor“, XXXI, 1969, 2, p. 59—60.

⁴⁸ Mályusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, I, p. 349—350.

judecau toate pricinile, fie parțială, cînd competența lor judiciară se mărginea doar la anumite pricini, precizate în diploma de imunitate.

Deoarece nu totdeauna și peste tot era respectată această practică, regina Elisabeta poruncea, la 1366, judecătorilor, locuitorilor și oaspeților din comitatul Bereg să nu judece pe români și pe iobagi, ci dacă au vreo pricină să-și caute dreptatea înaintea stăpînilor lor (ai românilor) (*Si qui ex vobis aliquid accionis vel questionis contra eosdem Olachos et iobagiones habent, vel habuerint id in presencia eorumdem dominorum suorum exequatur*)⁴⁹.

Cnezii dăruți cu drept cnezial (*jus keneziale*) prin diplomă regală — asimilați deci ca valoare a mărturiei lor cu nobilii — aveau dreptul să-și judece supușii, așa cum se precizează într-un document de danie din 1352 pentru cnezii Juga și Bogdan din Banat: „nici un jude să nu aibă dreptul să judece, ci (cnezii de mai sus) vor putea să judece, orice fel de pricini, afară de tilhărie, furt și incendiu”⁵⁰.

Potrivit *Tripartitului*, iobagii (*coloni*) și țărani (liberi) (*rustici*) nemulțumiți cu judecata stăpînului puteau face apel la scaunul de judecată al comiților, vicecomiților și juzilor nobililor și mai departe la scaunul regesc⁵¹.

e) *Instanțe ale dregătorilor*. Drept de judecată aveau dregătorii din fruntea instituțiilor politico-administrative: comiți, județi, pîrcălabi, împreună cu colaboratorii lor apropiați, reprezentanți ai feudaților din comitatul, județul, ținutul respectiv. Care judecau apelurile de la scaunele de judecată ale stăpînilor de pămînt (forul domenal) și în prima instanță diferite cauze pînă la o anumită valoare ale membrilor claselor privilegiate și neprivilegiate.

Comiții comitatelor din Transilvania aveau drept de judecată asupra domeniilor slujitorilor (*servientium*) numai în probleme de bani și de dijmă. Iar comiții curiali ai comitatelor aveau drept de judecată asupra oamenilor cetăților⁵².

Scaunul de judecată al comiților de comitate, prezidat de comite sau vicecomite, era format din 12 membri dintre nobilii comitatului respectiv, între care juzii nobiliari. Scaunul de judecată al comitatului Maramureș la 1404, cu sediul la Sighet, de exemplu, era prezidat de vicecomite și era format din 12 membri dintre „jupani” și „nemeși” români locali. Iar scaunul de judecată (*sedes*

⁴⁹ Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 59.

⁵⁰ *Documenta Romaniae Historica*, C. Transilvania, X, p. 169.

⁵¹ *Tripartitum*, III, 35, § 1.

⁵² *Documente privind istoria României. C. Transilvania*, veac. XI—XII, vol. I, p. 190.

iudiciaria) al comitatului Cluj, prezidat de comite și format din mai mulți (12?) juzi nobiliari și asesori, de obicei se întrunea la Apahida (*in possessione Apathyda celebrari consuetudo*).

Dieta Transilvaniei din 1540, întrunită la Turda, hotărăște că în caz de nemulțumire cu hotărîrea juzilor comitatensi cu privire la gloabele (*birsagia*) puse asupra lor sau a familiarelor și iobagilor lor, nobilii să-și poată proba dreptatea cu mărturia a trei nobili cinstiți, iar juzii nobililor să fie pedepsiți cu 66 fl.⁵³

În scaunele de judecată ale pîrcălabilor din Moldova și județelor din Țara Românească se judecau diferite pricini, mai ales între boieri; „judecătorii” fiind datori „să facă lege dreaptă”⁵⁴.

Puterea centrală, din cauza numărului mare de pricini pe întreg teritoriul de sub autoritatea sa, încredința, prin delegație, unor dregători centrali și locali dreptul de a judeca în numele său toate pricinile, mici și mari, pînă la sentința capitală. Și de asemenea mai aveau drept de judecată și reprezentanții puterii centrale din instituțiile politico-administrative (comitate, județe, ținuturi, scaune), precum și cei din orașe și țirguri, împreună cu aleșii acestora: județii, șoltuzii și pîrgarii, juzii și jurații, precum și subalternii marilor dregători: banii de județ, bănișorii, vornicii mici sau vorniceii, armășeii etc.

Drept de judecată mai aveau și alți dregători, centrali și locali, în slujba și din încredințarea puterii centrale. În Transilvania o asemenea categorie erau „bilocii” regali, trimiși în comitate pentru a judeca mai cu seamă probleme penale, procese criminale, hotii și tilhării, așa cum se cuprinde chiar în *Bula de aur* din 1222⁵⁵.

Iar în Țara Românească domnitorul încredințează, la 1510—1512, unor dregători domnești să cerceteze, să judece și să hotărască „pe sufletul lor”: grămătic, spătar, comis etc.⁵⁶.

f) *Instance orășenești*. Problemele orășenești și ale orășenilor erau judecate de foruri de judecată orășenești. Pricinile mai mari, erau judecate de scaune de judecată prezidate de dregători superiori, juzi ai orașelor (*iudices*), uneori reprezentanți ai puterii centrale chiar. Alături de juzii orășenești sau dregătorii puterii centrale, asemenea scaune de judecată erau formate din pîrgari și

⁵³ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 4, p. 221—222.

⁵⁴ *Documente privind istoria României*, A. Moldova, veac. XVII, vol. IV, p. 163.

⁵⁵ *Documente privind istoria României*. C. Transilvania, veac. XI—XIII, vol. I, p. 190—191, 249.

⁵⁶ *Documente...* B. Țara Românească, veac. XVI, vol. I, p. 56.

uneori din bătrâni (*seniores*), adică oameni înțelepți, cu experiență. Asemenea instanțe aveau în competența lor toate procesele civile și penale în care orașele și orășenii erau parte sau erau implicați într-un fel sau altul, cât și străini ce săvârșeau infracțiuni pe teritoriul orașului. Datorită complexității structurii societății urbane și a vieții urbane, pentru judecarea pricinilor mai mici au luat ființă instanțe judecătorești speciale, mai ales în Transilvania.

Asemenea scaune de judecată s-au divizat cu timpul în raport de competențe. Judele suprem, principal (*judex supremus*), era dublat de un jude mic (*minor judex*), cu competențe juridice limitate la cauze minore. Exista și un jude al orașului (*judex fori*), altul cu probleme finaciare (*judex pecuniarum*), iar altul judele evreilor (*judex Judeorum*) etc. În toate scaunele de judecată orășenești judele era asistat de un număr de jurați cu competență în problemele orașelor și orășenilor.

Instanță judiciară aveau și breslele, care judecau pricinile meșterilor breslași între ei sau a acestora cu alte persoane sau instituții nebreslașe. Scaunul de judecată al breslelor era prezidat de starostele breslei, iar membrii, asesori jurați, erau aleși dintre breslași.

Dreptul privat orășenesc la început a fost reglementat de dreptul cutumiar, mai târziu de statute care cuprind și ele numeroase împrumuturi din dreptul nescris.

Competența judiciară a instanțelor orășenești se limita *ratione personae*, la populația orășenească, dar competența *ratione materiae* în general se ocupa cu probleme de drept civil (proprietate, împrumuturi, produse, concurență, furturi, injurii etc.).

Orașele libere regești se bucurau de dreptul, acordat de puterea centrală, de a prinde, judeca și pedepsi aspru pe răufăcători: hoți, tilhari, ucigași, incendiatori, falsificatori de sigilii, de bani și pe orice făcător de rele, cu: înec, frîngerea cu roata (*necandi, rotandi*) și alte pedepse după fapta lor⁵⁷.

g) *Instanțele bisericești.* În calitate de proprietari de moșii, instituțiile bisericești (episcopii, mănăstiri, capitluri) se bucurau de o situație asemenea nobilimii, cu un accent mai insistent față de principiile morale: „judecata lui Dumnezeu“, „legea lui Dumnezeu“, „judecata nefățarnică“ etc. Scaunele de judecată bisericești erau prezidate de ierarhii bisericii (mitropolit sau înalți dregători mitropolitani, episcopi, egumeni mănăstirești, protopopi, canonici capitulari etc.).

⁵⁷ *Urkundenbuch*, IV, p. 66–67.

La românii din Transilvania cele mai active instanțe bisericești erau *scaunele protopopești*. Asemenea scaune de judecată existau pretutindeni deoarece populația românească, ortodoxă, locuia pretutindeni. În scaunele protopopești judecau protopopii „trac-tului” (protopopiatului) respectiv, împreună cu câțiva preoți ca asesori jurați, aleși de ceilalți preoți din protopopiatul respectiv și câțiva țărani din aceleași protopopiate, în aceeași calitate de asesori jurați. Sînt cunoscute asemenea scaune și componența lor — este adevărat de la sfîrșitul secolului XVII —, dar situația nu se deosebea mult de cea din secolul precedent. Într-un litigiu pentru Cazania lui Varlaam a judecat protopopul cu 5 preoți și primarul satului cu doi oameni. Componență asemănătoare avea și scaunul protopopesc din Maramureș: protopopul, 5 preoți, 4 asesori jurați și 2 vicepretori. Se judeca cu martori care jurau că vor spune adevărul⁵⁸. Competența scaunelor de judecată protopopești acoperea atît cauze de drept civil cît și penal, și unele și altele de importanță mai redusă.

Cele mai cunoscute documentar dintre scaunele protopopești sînt cele din Țara Hațegului și din districtul Beiușului.

În Țara Hațegului un scaun de judecată protopopesc a putut exista la mijlocul sec. XIV. Din cel dintîi scaun de judecată cnezial din Țara Hațegului, din 1360, alături de cei 12 cnezi făceau parte și 6 preoți, în frunte cu protopopul Petru din Ostrov (*Petrus archidiaconus de Oztro*). Și desigur și alții înaintea acestuia, cum este neîndoielnic că acestuia i-au urmat alți protopopi hațegani, pînă la 1411, cînd e menționat documentar protopopul Dobrotă, preot al românilor (*presbiter Valachorum*) și, arhidiacon-protopop al românilor (*arhidiaconus eorundem*) și preot pe veci al bisericii din Rîu Bărbat (*plebanus perpetuus ecclesie Sancti Nicolai de Barbadiuzy*). Protopop va fi fost și vreunul din fiii sau nepoții protopopului Dobrotă, poate Dobrotă cel Tânăr, menționat la 1494 ca preot român (*presbiter walchus*), împreună cu frații săi Ladislau și Simion și ei preoți români (*presbiteri walachi*). La sfîrșitul sec. XV Peșteana era un centru bisericesc puternic în Țara Hațegului unde documentele menționează, în ultima pătrime a secolului, un șir neîntrerupt de preoți, dintre care unii, cum a fost popa Ioan, numiți de rege, prezenți ca oameni de mărturie, alături de reprezentanți ai episcopiei din Alba Iulia, în diferite pricini. Sau Dominic din Ostrov, preot nobil (*presbiter nobilis*) în Livada. Ori

⁵⁸ Șt. Meteș, *Din istoria dreptului român din Transilvania*, în „Memo-riile secțiunii istorice a Academiei”, seria III, t. XVII, p. 112.

Ladislau din Serel de la sfârșitul aceluiași secol al XV-lea, preot român (*presbyterus Valachus*), părintele a doi cnezi inobiți⁵⁹.

În districtul Beiușului a existat un alt scaun de judecată protopopesc în acest timp. Ilustrativ pentru dovedirea însemnătății protopopiatului din districtul Beiușului este documentul din 1349 al episcopului din Oradea, prin care acordă cnezului din Vintere dreptul de a avea un preot român, condiție importantă pentru popularea satului⁶⁰.

Dacă nu e sigur că preotul din Vintere din 1349 sau cei ce i-au urmat au fost protopopi, și deci președinți ai scaunului de judecată protopopesc din districtul Beiuș, *distinsul Dan*, preotul românilor (*discretus Dan Presbyter Valachalis*) din Seghiște, menționat într-un document al episcopului din Oradea din 1503, era fără îndoială protopopul preoților români (*Arhidiaconus Presbyterorum nostrorum Valachalium*) din districtul Beiuș. Protopopul Dan și preoții din subordinea lui erau scutiți acum — așa cum au fost și mai înainte — de orice dare și scoși de sub autoritatea capelanilor, voievozilor și a altor oficiali. Preoții erau supuși numai protopopului Dan și scaunului protopopesc de judecată (*qui iudicium et iustitiam ipsi querulanti de Presbyteris Valachalibus [...] strabit*). Cei nemulțumiți cu judecata protopopului (a scaunului de judecată protopopesc) puteau face apel la scaunul de judecată al episcopului⁶¹.

Protopopul Dan în mod cert n-a fost cel dintîi protopop în această zonă densă românească, cu cnezi și voievozi puternici, unde a existat cu secole mai devreme o episcopie ortodoxă, la 1205 în ruine, pe moșiile fiilor cnezului Bela (Bilea). Alții l-au precedat pe protopopul Dan cu secole mai devreme și alții i-au urmat fără întrerupere.

Instanțele superioare scaunelor de judecată protopopești au fost *scaunele de judecată episcopale*. Dacă se pot formula doar ipoteze cu privire la existența unor episcopii în sec. X—XI, este sigură existența, încă în sec. XII, a unei episcopii ortodoxe în părțile Bihorului, cum era aceea de pe moșiile fiilor cnezului Bilea, cum își informa superiorul nunțiul papal în trecere prin aceste părți, propunînd papei înființarea, în locul celei ortodoxe, a unei episcopii

⁵⁹ A. A. Rusu, *Preoți români ortodocși din districtul Hațegului în sec. al XV-lea, în „Mitropolia Banatului”, XXXII, 1982, nr. 10—12, p. 645—653; Șt. Pascu, Voievodatul Transilvaniei, III, p. 392, 503.*

⁶⁰ *Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XIV, vol. IV, p. 491.*

⁶¹ Bunyitay V., *A váradi püspökség története*, vol. I, Oradea, 1883, p. 349—350.

catolice cu misiunea proselită, de atragere a românilor la credința catolică.

O episcopie și deci un scaun de judecată episcopal a existat în Maramureșul puternicilor voievozi, poate la Cuhea Bogdăneștilor, unde o biserică voievodală (episcopală) a fost descoperită, de mărime impunătoare, cu o zidire puternică din piatră, datată în prima jumătate a sec. XIV⁶².

După răzvrătirea voievodului Bogdan împotriva regelui Ungariei și descălecarea sa în Moldova, centrul vieții ecleziastice maramureșene s-a transferat în mănăstirea de la Peri, în nordul Maramureșului istoric, pe domeniul puternicei familii de nobili români, de origine cnezială, Dragoșestii (frații Baliță și Drag). Aceștia o închină, la 1391, patriarhiei din Constantinopol, și, ca urmare, este ridicată de aceasta la rangul de stavropighie (episcopie) pentru românii din jumătatea nordică a Transilvaniei, iar călugărul Pahonie investit cu prerogative episcopale, deci și cu dreptul de a avea scaun de judecată episcopal pentru românii din jumătatea nordică a Transilvaniei.

Pentru cei din partea sudică va fi existat o episcopie în părțile Hunedoarei, unde tradiția ierarhiei ecleziastice ortodoxe era și veche și vie. Aici este menționat, la 1456, vlădica Ioan, venit din Caffa Crimeii înainte de data menționării. Acesta, pînă la prinderea sa de inchișitorul papal Ioan de Capistrano, și-a exercitat și prerogativele de președinte al scaunului de judecată episcopal, pentru cei nemulțumiți cu judecata scaunelor protopopești.

În a doua jumătate a sec. al XV-lea episcopii și episcopiile ortodoxe menționate documentar sporesc, răspindite astfel încît cuprindeau toată Transilvania, iar scaunele de judecată episcopale de asemenea își exercitau atribuțiile pentru credincioșii ortodocși din întreaga Transilvanie. Episcopii de la Vad, de pe domeniul Ciceului, stăpînit de domnul moldovean Ștefan cel Mare, care înființează episcopie și-i ctitorește biserica episcopală, păstreau și împărțeau dreptate prin scaunul lor de judecată românilor din părțile nord-estice ale Transilvaniei.

În același timp pentru românii din părțile nord-vestice exista scaunul episcopal al Maramureșului, păstorit în a doua jumătate a sec. XV de mitropolitul Ioanichie, pomenit documnetar la 1479, iar pentru cei din sud scaunul de judecată episcopal, onorat de arhiepiscopul Gheorghe, cu reședința, probabil, la Alba Iulia. Probabil acest scaun a judecat pe preotul român Constantin, învinuit de relații cu o femeie, caz relatat de o cronică săsească. Vlădica român

⁶² R. Popa, *Țara Maramureșului în sec. XIV*, București, 1975, p. 18—19.

cere popei Constantin „să jure, împreună cu alți 6 popi că nu este întru nimic vinovat cu nimica“.

Și pentru românii din centrul Transilvaniei exista scaunul de judecată episcopal de la Feleac, de lângă Cluj, onorat de un șir de arhiepiscopi în a doua jumătate a sec. XV, între care Danii, iar la începutul sec. XVI de alți trei arhiepiscopi⁶³.

Scaunele de judecată bisericești pentru *credincioșii catolici* sînt cuprinse încă în Bula de Aur din 1222, unde se precizează că nici un cleric să nu fie supus vreunui scaun de judecată, ci numai scaunului de judecată bisericesc, cupă cum cere rînduiala dreptății, și acela îl va judeca⁶⁴.

Organizarea și atribuțiile scaunelor bisericești catolice sînt mai bine cunoscute din cele două Statute: al capitlului din Sibiu din 1357 și al capitlului de la Oradea din 1374.

Statutele capitlului din Sibiu conțin hotărîrea că vinovatul ce pierdea judecata și în timp de opt zile nu despăgubea pe pîrîș era oprit să intre în biserică, împreună cu familia sa, iar dacă nici peste alte opt zile nu despăgubea pe pîrîș era afurisit și dacă nici după această judecată timp de trei zile nu despăgubea pe pîrîș era pus sub interdict bisericesc; cel ce chema în judecată o persoană era dator să plătească decanului capitlului din Sibiu trei dinari pentru pecete, care rămîneau pîrîșului în caz de cîștigare a judecării (a procesului); cel ce se recunoștea vinovat în timpul judecării era dator să plătească decanului 20 dinari; decanul capitlului din Sibiu era dator să judece, asistat de doi asesori, în fiecare marți din săptămîină; sentința trebuia hotărîtă de comun acord cu asesorii, altfel era lipsită de putere; decanul capitlului din Sibiu și parohul din satul respectiv vor fi plătiți pentru cimitir de vinovat și familia sa, cînd se îngroapă un om ucis; preotul vărsător de sînge cădea sub interdict bisericesc fără zăbavă. Președinte al scaunului de judecată al capitlului din Sibiu era decanul acestui capitlu și el judeca în biserica din Sibiu, în fiecare marți. Nemulțumiții cu judecata scaunului capitular puteau face apel la membrii capitlului⁶⁵.

Statutele capitlului din Oradea statorniceau dreptul de judecată al capitlului din Oradea extins asupra tuturor pricinilor,

⁶³ G. Maxim, *Obiceiurile juridice ale poporului român*, Iași, 1921, p. 24; M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe-române*, Sibiu, 1978, p. 76—78, 121—122.

⁶⁴ *Documente privind istoria României. C. Transilvania*, veac XI—XIII, vol. I, p. 193—194.

⁶⁵ *Urkundenbuch*, II, p. 81—83; *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, vol. X, p. 69—74.

mici și mari, civile și penale — criminale: omucidere, schilodire, furt, tilhărie, desfrınare, foc, silnicie.

Cel ce nu se înfățișa la scaunul de judecată era globit cu un fertun pentru capitul și 1/2 fertun pîrîșului pentru cheltuielile lui. Pentru judecată criminală după chemarea în judecată și înainte de începerea procesului, dacă părțile ajungeau la împăcare, pîrîtul plătea capitulului trei mărci.

În cauze criminale dacă pîrîtul fugea și refuza să se întoarcă, toate lucrurile mișcătoare și nemișcătoare rămîneau capitulului, din care o parte erau date celui vătămât; părinții, fiii, frații, soții nu erau păgubiți în bunurile lor numai în cazul că hrăneau pe cei fugiți⁶⁶.

Scaune de judecată aveau și celelalte episcopii catolice din Transilvania, de la Alba Iulia și Cenad, care judecau după aceleași principii ca și scaunul capitulului din Oradea.

Uneori oficialitatea laică, prin abuz, își aroga dreptul să judece ea oamenii episcopilor. De aceea puterea centrală intervine cu porunci hotărîte pentru respectarea drepturilor scaunelor episcopale. Așa cum făcea Ludovic de Anjou în două rînduri, la interval de un deceniu: la 1357 față de voievodul Transilvaniei și la 1367 față de toți dregătorii⁶⁷.

În Țara Românească și Moldova oamenii de pe domeniile bisericii erau judecați numai de mai marii bisericii („să nu aibă a-i judeca nici șoltuzi, nici pîrgari“). Altă dată se precizează (la 1406) în Moldova că pe oamenii bisericii „să nu-i judece pentru nici o faptă numai mitropolitul sau ai lui orînduiți să-i judece. Iară alt jude asupra lor să nu aibă“. Practică confirmată de Vasile Lupu printr-un hrisov domnesc din 1649 care precizează că „pre cei din eparhia mitropolitului să aibă treabă Mitropolitul; pre cei din eparhia Romanului, episcopul de Roman, pre cei din eparhia Rădăuților, episcopul de Rădăuți, pre cei din eparhia Hușilor, episcopul de Huși. Altul nimeni să nu aibă treabă nici cu unii de aceștia ce mai sus scriem, nici cu casele lor, măcar cine ce greșeală va face“.

De asemenea Matei Basarab amenință chiar cu pedepse grele pe cel ce s-ar amesteca în judecata oamenilor de pe domeniile mănăs-

⁶⁶ Statutele capitulului din Oradea, titlu XI, publicate de Bunyitay V., *A váradi Káptalan legregibb statutumai*. Oradea, 1886, p. 28—29.

⁶⁷ *Urkundenbuch*, II, p. 132, 293; *Documenta Romaniae Historica*. C. Transilvania, vol. XI, p. 83; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 137—138.

tirii Argeș. „Cine se va amesteca în judecata mănăstirii acel om mare scîrbă va avea de către domnia mea”⁶⁸.

Privilegiile acordate mănăstirilor din partea domniei prevăd că pe oamenii de pe domeniile mănăstirilor să nu îndrăznească nimeni să-i judece niciodată vreun alt judecător pentru nici o faptă. Camenii de pe domeniile mănăstirilor trebuiau chemați înaintea egumenului sau a dregătorilor mănăstirii, care urmau să-i judece. Uneori s-a acordat mănăstirilor dreptul de a-i judeca chiar și pe criminali. Un document din 1529 subliniază că „nici județii să nu-i judece și să fie legea acestui sat cum e legea și a celorlalte sate mănăstirești”. Uneori procesele de omor, răpirile de fete și chiar „orice fapte mari sau mici” erau judecate de domn.

Dar la 1580, totuși mitropolitul Sucevei, Teofan, judeca o pricină între doi boieri, „un mare sobor și lege și judecată nefățarnică”⁶⁹.

În Țara Românească în a doua jumătate a sec. XVI arhiepiscopul de Buzău judeca după pravila bisericii pe cei ce stricau altarele, pe cei ce nu țineau cele patru posturi, rudele care se căsătoreau între ele și pe cei ce luau a patra femeie fără lege, pe cei ce se „împreunau” unul cu altul fără lege și nu se cununau, pe bărbatul care-și lăsa femeia fără lege, și femeia care fugea de la bărbat — „pe toți să-i judece, după legea și judecata lui Dumnezeu. Care popi vor fi cu greșală pe toți să-i judece sfinția sa”. Pentru cununie arhiepiscopul lua câte 50 de aspri și de la bărbat și de la femeie; pe rudele căsătorite fără lege le despărțea și le lua după cum era vina, de asemenea și de la a patra femeie și de la naș și „cine se cunună pe toți să-i judece fără opreliște” din partea cuiva: boieri, slugi domnești, bani, pîrcălabi, vornici⁷⁰.

La 1586 mitropolitul Serafim judeca o pricină dintre episcopia Buzăului și nepoții unui boier, locuitori în orașul Buzău, „cu ceata lor”; cele două părți s-au tocmit „de bună voia lor și dinaintea vlădiciei” sale. Drept aceea a judecat și vlădicia sa, după dreptate și după legea lui Dumnezeu⁷¹.

⁶⁸ St. Marinescu, *Competența și atribuțiile judiciare ale clericilor în sec. XIV—XVIII*, în „Biserica ortodoxă română”, LXXXVIII, nr. 7, 1970, p. 796—797.

⁶⁹ *Documente privind istoria României. A. Moldova*, veac. XIV—XV, vol. I, nr. 242, 260, 272, 288, 329, 486; N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova, I. Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. XVIII*. București, 1974, p. 97—98; *Documente... Moldova*, veac XVI, vol. III, p. 144—145.

⁷⁰ *Documente privind istoria României, B. Țara Românească*, veac. XVI, vol. V, p. 135—136.

⁷¹ Idem, p. 260—261.

h) *Instanțele superioare.* Instanța supremă de judecată în țările române era domnul în Țara Românească și Moldova, teoretic regele ungar în Transilvania.

Judecata puterii centrale reprezenta, teoretic, balanța dreptății sociale, în sensul temperării abuzurilor și prepotențelor păturilor superioare ale claselor privilegiate în beneficiul păturilor inferioare ale societății.

Domnii țărilor române de la sud și est de Carpați confereau drepturi largi de judecată unor mari dregători: banul Olteniei în Țara Românească și cei doi vornici — de Sus și de Jos — în Moldova. În Transilvania regele ungar reprezenta autoritatea centrală și voievodul autoritatea superioară pentru voievodatul Transilvaniei. La 1324 regele ungar hotăra ca de la acea dată înainte și „pentru totdeauna toate pricinile privitoare la încălcări de moșii și alte pricini, oricât de grele sau mărunte, să fie judecate de voievodul Transilvaniei Toma și de urmașii săi ce vor fi voievozi ai Transilvaniei, așa precum judecau voievozii în timpurile vechi”⁷².

Domnul în Țara Românească și Moldova putea judeca orice pricină, deoarece competența sa era nelimitată. Domnul judeca fie singur, fie împreună cu sfatul domnesc la care luau parte mitropolitul și marii dregători din sfat. În domeniul judiciar sfatul participa, cu titlu consultativ, la judecată și la pronunțarea sentințelor, la judecarea oricărui proces, fără deosebire de natura și importanța lui. Totuși cazurile mai grave (*graviores*) — afirmă Dimitrie Cantemir — le judeca domnul însuși.

O descriere amplă, veridică și pitorească, totodată, cu privire la judecata domnească din Țara Românească la sfârșitul sec. XVI, ne-a transmis-o secretarul italian al lui Petru Cercel, Francesco Sivori. Domnul ținea scaun de judecată în fiecare zi și-i asculta pe toți în cea mai desăvârșită rânduială, atât în cauze civile cât și penale. „Altă lege nu este decît voința domnului, care se conduce după obiceiul vechi al țării... cu sfatul a 12 boieri principali care erau de față la judecată împreună cu domnul. Boierii nu au drept de vot, ci-și spun doar părerea, dar domnul hotărăște după voia sa *quia dominus fecit*“. Secretarul italian a admirat cu cită măiestrie și rânduială își expuneau oamenii pricinile înaintea domnului, atât cei mari cât și cei mici. Pentru a-și putea expune cauza, țăranii, înainte de a merge la judecata scaunului domnesc, se retrăgeau într-un loc singuratic, dinaintea unui pom și-și repetau de mai multe ori pricinile, ca și cum ar fi fost înaintea domnului.

⁷² Documente privind istoria României. C. Transilvania, veac. XIV, vol. II, p. 114—115.

„Astfel pregătiți, după ce și-au tipărit bine în minte ceea ce trebuiau să spună, se înfățișau înaintea scaunului domnesc și spuneau, cu multă limpezime, ceea ce voiau. Când domnul stătea la scaunul de judecată, cei ce vorbeau, mari și mici, stăteau în genunchi; la fel și în alte cazuri, așa fiind obiceiul în acele țări”⁷³.

Așa era obiceiul, dar nu se poate considera cel mai drept. Mai drept era, fără îndoială, sfatul pe care Neagoe Basarab îl dădea fiului său Teodosie în legătură cu judecata oamenilor, de pe orice treaptă a ierarhiei sociale. Domnul să ceară părerea boierilor din Sfatul domnului care trebuie să fie „oameni buni și aleși”, spunându-le: „Boieri dumneavoastră și fraților, cești bătrâni și cești tineri, de vom greși ceva să nu ascundeți, nici să tăceți, ci ne spuneți numai decît”, ca să se poată judeca toți săracii „pre dreptate și să nu iasă de la voi nimenea cu inima ruptă și cu nedreptate”. Îl sfătuiește pe domn să nu fie stăpînit de minie sau de lene „că omul cel mînios și cel lenevos nici o dreptate nu va face săracului”. Dimpotrivă, domnul se cuvine să-și strîngă „mintea cea bărbătească în cap”, să nu i se „clătească mintea ca trestia cînd o bate vîntul”. Să nu „fătărnicească celui bogat”, nici „să miluiască cu judecată pre cel sărac, ci să facă judecată dreaptă și bogaților și săracilor”. La judecată să nu se pripească, ca nu cumva neînțelegînd jalba săracului, să-l judece cu nedreptate. Să fie cu „blîndețe” și cu „cuvinte dulci” pentru a se „potoli frica” omului. Dacă boierii îi vor dovedi că a greșit să nu-i fie rușine să recunoască și să cheme înapoi pe cel judecat și să-i facă dreptate⁷⁴.

Unele cauze foarte importante erau judecate de domn împreună cu „adunarea țării” sau „adunarea obștească”.

În Transilvania voievodală cea mai înaltă instanță judiciară era scaunul de judecată al voievodului și al locțiitorului acestuia, vicevoievodul. La început scaunul de judecată al voievodului era o instanță asemănătoare cu celelalte ca organizare și procedură, adică judecau în scaunul lor de judecată împreună cu unii colaboratori. Mai tîrziu, din sec. XIV, se integrează în adunările generale nobiliare sau congregațiile nobiliare care judecau sub președinția voievodului și vicevoievodului pricinile dintre membrii claselor pri-

⁷³ Șt. Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul sec. XVI*, Sibiu, 1944, p. 181—182. În același timp, un călător francez prin Țările Române, François de Pavie, a văzut pe Petru Șchiopul, domnul Moldovei, împărțind „dreptatea românească sub un umbrar, asemenea regelui Franței, Ludovic cel Sfînt, care, sub stejarul de la Vincennes împărțea „dreptatea franțuzească”.

⁷⁴ *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, București, 1970, p. 285—290.

vilegiate și neprivilegiate, iar ca instanță de apel hotărârile instanțelor imediat inferioare, adică cele comitatense.

Pricina unui nobil ce beneficia de o scrisoare regească cu privire la o danie de moșie sau alt privilegiu și urma să fie judecat de scaunul voievodului sau vicevoievodului, iar pîrîșul nu avea scrisoare temeinică ci va voi să-și dovedească dreptatea prin martori, trebuia trimisă la scaunul de judecată de la curtea regelui. Celelalte pricini din Transilvania se judecau de voievod, așa cum s-a obișnuit din vechime. Chiar și preoții și baronii, castelanii și dregătorii cu moșii în Transilvania erau judecați de voievod sau vicevoievod; ei nu-și puteau strămuta pricinile obișnuite de la scaunul voievodului sau vicevoievodului la curtea regală, potrivit decretului din 1366.

Orice oameni de rînd și români de rînd vinovați, puși în afara legii în adunările sau la scaunele de judecată ale voievodului sau vicevoievodului ori ale comiților îndreptățiți a-i judeca, dacă nu au iertarea regelui puteau fi prinși și pedepsiți după vina lor, fără nici o altă cercetare. Nobilii însă care nu puteau fi puși în afara legii în altă parte decît în adunările speciale sau la scaunele de judecată ale voievodului, cînd erau prinși, dacă nu aveau iertarea regelui, erau predați voievodului spre a fi pedepsiți. Cei ce puteau, dar nu-i prindeau, și nu-i dădeau în seama regelui pentru a fi pedepsiți sau țineau partea celor vinovați de trădare față de rege sau a celor puși în afara legii, de orice stare și condiție ar fi fost, prin însăși această faptă, cădeau sub aceeași vină a necredinței și erau puși în afara legii⁷⁵.

În sfîrșit pentru reglementarea pricinilor dintre cele trei „națiuni” recunoscute (nobili, sași și secui) la 1505 se constituie o instanță judecătorească provincială, formată din 14 reprezentanți ai fiecărei „națiuni”⁷⁶.

2. PROCEDURA

a) C h e m a r e a î n j u d e c a t ă. Procedura de chemare în judecată cunoaște două momente principale: primul, înaintarea din partea reclamantului (pîrîșului) la instanța de judecată competentă a acțiunii (*evocatio*), a plîngerii, a jalbei, relatîndu-se împrejură-

⁷⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 120—122.

⁷⁶ Fr. Teutsch, *Die „Unionen“ der drei ständischen „Nationen“ in Siebenbürgen bis 1542*, în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde“, 1874, p. 99—102.

rile de fapt și argumentele de drept pe care se întemeia acțiunea, și al doilea, trimiterea „citației” sau mandatului de chemare în judecată (*mandatum evocatorium*) la pîrit, prin care era înștiințat să se prezinte.

Potrivit *Tripartitului*, chemarea în judecată cuprindea persoana care înainta și persoana împotriva căreia se înainta pîra; timpul cînd o persoană a pricinuit alteia daune sau nedreptăți; locul unde au fost săvîrșite daunele sau nedreptățile; partea de moșie cotropită, în cazul cînd pricina se referea la cotropiri de moșii. Nobilii trebuiau chemați la judecată (*evocatio*); la aducerea la judecată erau supuși numai țărani de condiție iobagă, pe care-i aduceau la judecată stăpîinii lor și nu oficialii (*officiales*)⁷⁷.

Ziua judecării era stabilită de domnie sau de instanța ce urma să judece pricina. Prin „cartea de soroc” se aducea la cunoștința pîritului și martorilor, printr-un slujbaș domnesc sau al instanței de judecată ori chiar prin reclamant. Dacă una din părți nu se prezenta, procesul era aminat de obicei cu o săptămînă și dacă una din părți nu se prezenta nici atunci se putea amîna încă o dată sau se putea judeca în favoarea părții ce s-a prezentat, cu valoare provizorie însă pînă nu era atacată de partea nemulțumită. Uneori, mai ales cînd judecător era puterea centrală, se putea aduce împricinațul prin forța publică, de un slujbaș domnesc⁷⁸.

Cei chemați (*citați*) la scaunul de judecată al capitlului de la Oradea în pricini mari sau grele, ori criminale: ucidere de om, schilodire, tilhărie, desfrinare, foc, siluire, potrivit dreptului civil (*civiliter*) trebuia să se înfățișeze la scaunul de judecată în ziua fixată, să răspundă potrivnicului (*adversario*) sau să-l mulțumească așa cum a fost judecata (*prout fuerit rationis*). Chemarea în judecată trebuia să fie aceeași pentru toți și să cuprindă sorocul, locul potrivit și felul vremii. Cel ce nu răspundea chemării la sorocul stabilit era pedepsit pentru îndărătnicie, cu un fertun plătit capitlului și o jumătate de fertun pîrișului pentru cheltuielile lui. Pîritul, dacă de bunăvoie se „lepăda de pîră” era dator să dea pîrișului „mulțumirea cuvenită”, potrivit cu vătămarea adusă și cu paguba făcută.

⁷⁷ *Tripartitum*, II, 18, § 1, 2—3, II, 23 pr. și § 1—2, II, 26, § 1—5.

⁷⁸ În caz de neprezentare a pîritului chemarea se repeta, dar neprezentatul era amendat; chemarea putea fi repetată de trei ori (Decretul regelui Ladislau I) sau de șapte ori chiar (Registrul de la Oradea), cu fiecare repetare a chemării, repetîndu-se și amenda. Regula pluralității chemării a fost întregită cu pierderea procesului prin neprezentarea repetată, așa cum se precizează într-un document din 1339 (*pluries legitime citatus iudicio nostro non comparuit*) cf. *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, veac XIV, vol. III, p. 514.

În pricinile criminale trebuia să se facă plîngere, fie înaintea capitlului, potrivit dreptului civil, fie înaintea juzilor laici (mireni) de pe domeniul capitlului, potrivit dreptului penal.

Dacă pîritul ar fugi și ar refuza să se supună legii, toate bunurile acestuia, mișcătoare și nemișcătoare, rămîneau capitlului, din care se va da celui ce a suferit și a suportat paguba, după cum se împart între capitlu și cel păgubit celelalte gloabe sau podepse, după ce s-a luat a treia parte ce se cuvine decanului. În pricinile respective să nu sufere vreo pierdere în bunurile ce li se cuvin nici părinții pentru copii, nici frații pentru frați sau soții pentru soții, doar în cazul că ar da hrană celor fugiți⁷⁹. „Constituția scaunului Săliște“ din 1585 era mai „liberală“: partea ce nu se prezenta la prima chemare pierdea (plătea) 25 dinari; pricinile sub 1 florin nu se apelau și nu se plătea nimic pentru judecarea lor.

Plîngerea înaintată de pîriș scaunului de judecată în primele timpuri era orală, mai târziu scrisă. Pîritul era obligat să se înfățișeze instanței la termenul stabilit, iar în caz de neapareare instanța putea stabili un nou termen sau aducerea lui în fața instanței prin forța publică. Părțile erau datoare să se prezinte personal (*comparatio personaliter*) în instanță sau prin împuterniciți, pe baza unor scrisori de împuternicire (*litterae procuratoriae*); tot prin împuterniciți erau reprezentate în instanță și comunitățile satești sau orășenești. Minorii erau asistați de tutori, iar femeile căsătorite de soți; femeile necăsătorite și văduvele aveau dreptul să se înfățișeze personal în instanță. Șerbii puteau compare în judecată în procese ce-i priveau. Robii erau lipsiți de capacitatea procedurală⁸⁰.

Dacă cel învinuit nu se prezenta la somarea în scris, era făcută prin strigare la trei tîrguri, unde erau adunați mai mulți oameni, prin crainic. Și dacă nici la asemenea chemări nu răspundea, era judecat în lipsă⁸¹.

Cînd cauza judecată pretindea probe, judecata se amîna. După administrarea probelor: cojurători, martori, jurămint, cercetare la fața locului etc., se judeca pricina în fond. Partea care invoca un drept trebuia să-l dovedească cu probe suficiente, nu atît spre stabilirea adevărului, cît mai ales spre convingerea juriului ce judeca. Mijloacele de probațiune erau mărturisirea împrișinătului, mărturisirea martorilor, jurămintul cojurătorilor și al împrișinătului, înscrisurile etc.⁸².

⁷⁹ Statutele Capitlului de la Oradea, 1374, titlul XII la Bunytay V. Váradí Kaptalan legregíbb Statutumai, Oradea, 1886, p. 29—30.

⁸⁰ Vl. Hanga, *op. cit.*, p. 81—86.

⁸¹ Zichy család oklevéltár, II, p. 448—450.

⁸² Vl. Hanga, *op. cit.*, p. 129—131.

b) Cercetările. În vederea judecării în cunoștință de cauză, pentru lămurirea unei pricini se făceau cercetări. Potrivit *Tripartitului*, o cercetare corectă trebuia să îndeplinească anumite condiții: mărturia fiecăruia să fie liberă, fără frică și de bunăvoie, nu prin constrângere silnică; nici chiar în timp de război dreptul nu trebuia înăbușit; martorul trebuia să aibă vârsta cerută de lege și să-și aducă aminte de cele întâmplate; mărturia să fie deschisă și pe față, dacă cunoaște din vedere sau din auzite problema sau a aflat din gura vinovatului întâmplarea; starea socială a martorilor, căci mărturia unuia de la țară (cu excepția oficialilor (*officiales*), prelaților și nobililor, care sînt socotite persoane nobile) nu avea nici o putere împotriva unei persoane nobile, numai dacă temeiul pricini nu cerea să fie cercetați și nobili și nenobili, căci țărani și oamenii de condiție joasă pot fi îndepărtați de la calea adevărului — prin daruri sau de frică — mai ușor și mai repede decît nobilii; depunerea jurămîntului la întreprinderea cercetării⁸³. Nu e greu de observat în favoarea cărei clase sau pătri sociale erau asemenea condiții în această legiuire prin excelență antipopulară.

Cum putea fi „liberă” și „fără frică”, „deschisă” și „pe față” mărturia unui țaran împotriva unui nobil oarecare și cu atît mai mult cînd nobilul respectiv era stăpînul său? Pentru ca lucrurile să fie clare, atît pentru cei ce judecau cît și pentru cei judecați, legiitorul, juristul de tristă faimă Werböczy, statuează fără echivoc valoarea scăzută, pînă la anulare, a mărturiei țaranului împotriva nobilului. Motivația este de-a dreptul jignitoare la adresa țăranilor și a oamenilor de condiție joasă care ar fi putut fi „mituiți” cu daruri sau de frică, mai ușor decît nobilii. Ei, țărani și oamenii de condiție joasă, care numai cu vreun an doar înainte de lucrarea *Tripartitului* au dovedit și curaj și îndrăzneală cu prilejul răscoalei din 1514, pe cînd nobilii se vindeau foarte ușor și foarte ieftin, negăsindu-se între ei mai nici unul care ar fi fost dispus să contribuie cu cîtiva florini pentru salvarea țării în ajunul luptei de la Mohács, care a însemnat, de fapt, desființarea Ungariei sub loviturile iataganelor otomane.

c) Mărturisirea și învoiala între părți. Mărturisirea (*confessio*) însemna recunoașterea de către o parte a afirmațiilor celeilalte părți. Mărturisirea pîrîtului (*confessio*) constituia un mijloc sigur de probațiune care se încheia cu învoiala dintre părți (*compositio*). În lipsa recunoașterii spontane a pîrîtului, pîrî-

⁸³ *Tripartitum*, II, 27 2—9; Șt. Pascu, Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.S.R.*, II, p. 748—749.

sul fi putea cere jurământ decizoriu; pîritul, la rîndul său, putea cere pîrişului să depună el jurământ, iar judecătorul putea cere ambelor părţi jurământ supletoriu.

O altă probă importantă în procese, atît în cauze civile, cît şi penale, era mărturisirea şi recunoaşterea (*confessio*) de către o parte, ceea ce însemna mărturisirea unui fapt şi recunoaşterea unui drept. În cauze civile recunoaşterea făcea de prisos alte probe (*post confessionem in iure factam nihil amplius queritur* sau *quia in iure confessi pro iudicatis habuntur*). În cauze penale mărturisirea scutea de tortură⁸⁴. Mijloc de probaţiune existent în toate teritoriile locuite de români.

Între cnezii din Fileş (Alba) care au omorît un nobil, iar pe altul l-au rănit, familia nobiliară respectivă, prin împăciuirea unor bărbaţi cinstiţi (*per compositionem proborum virorum*), a ajuns, în 1326, la pace şi înţelegere (*ad talem pacis unionem dixerunt se devenisse*), plătind o despăgubire de 50 de mărci şi un cal preţuit la cinci mărci⁸⁵.

La 1473 se împacă, ajungînd la „tocmeală bună şi înţelegere şi pace veşnică“, două familii boiereşti din Moldova, una vinovată de moartea unui membru al altei familii⁸⁶. Iar în Ţara Românească, la 1603, un boier „l-a iertat de gloabă“ pe un om care i-a furat o vacă şi care în schimb s-a „vîndut vecin“ boierului respectiv⁸⁷.

Compoziţia (înţelegerea) voluntară între părţi se aplica la orice fel de infracţiune, atît în cauze penale, cît şi în cauze civile, de la omucidere pînă la pierderea unui cal. În dreptul scris, compoziţia voluntară se transformă în compoziţie legală. Împăcarea sau învoiala între părţi se făcea în timpul procesului, înainte de pronunţarea sentinţei. Decretul din 1298 precizează această posibilitate într-o formulă lapidară: „între timp, oricare dintre părţi ar voi, poate să se împace“ (*medio autem tempore quaecunque pars voluerit potest concordari*)⁸⁸.

În primele timpuri împăcarea sau învoiala dintre părţi a fost condiţionată de aprobarea judecătorului, care pierdea, astfel, o parte din gloabele plătite de partea ce pierdea procesul. Mai tîrziu, judecătorul nu mai poate opri împăcarea, revenindu-i, în schimb, o parte din gloabe (*judicium pacis*), stabilită în 1351 la 3 mărci.

⁸⁴ Vl. Hanga, *op. cit.*, l.c.

⁸⁵ *Documenta Valachorum*, p. 64—65.

⁸⁶ *Documente privind istoria României. A. Moldova*, veac. XIV—XV, vol. I, p. 398—399.

⁸⁷ I. C. Filitti, *Arhiva Gh. Grigore Cantacuzino*, Bucureşti, 1919, p. 204

⁸⁸ *Documente... C. Transilvania*, veac XIII, vol. II, p. 451; Hurmuzaki—Densuşianu, *Documente*, I. 1, p. 538.

La 1435, a fost abolită această condiție, părțile putându-se împăca fără nici o condiție.

În strinsă legătură cu tranzacția de împăcare directă între cele două părți era tranzacția de împăcare prin intermediul unor arbitri, „oameni buni“, „oameni cinstiți“ (*boni viri, probi viri, arbitri*).

Din a doua jumătate a sec. al XIV-lea, învoiala (*compositio, consensus, concordia, conventio*), realizată între două părți fără mediere străină sau prin intermediul unor arbitri (*arbitri*) este practică tot mai frecvent și, ca urmare, tot mai des e menționată în documente.

Din numeroasele exemple, cele câteva alese pot fi doveditoare. Mai întâi, cele intervenite între părți fără medierea altora. În 1352 intervine o învoială (*compositio*) între o soră și un frate cu privire la schimbul de documente privitoare la moșiile moștenite. În același an, în fața capitlului din Cenad, se realizează o învoială (*condicione*) în legătură cu stăpânirea unei moșii. În anul următor, în fața capitlului din Oradea, la insistențele episcopului, s-a ajuns la învoiala unei păci depline (*ad plene pacis unionem devenissent*) între doi nobili cu privire la dreptul de stăpânire a unui patrimoniu funciar. În 1354 două familii nobiliare, de dragul păcii și din iubire frățească, au ajuns la o învoială și înțelegere dimpreună (*inter se fecissent divisionem*) cu privire la stăpânirea unei moșii. În 1355, în fața capitlului din Arad, se ajunge la o învoială cu privire la un schimb de moșii (*contractum possessionarie permutationis*), învoială care să dăinuiască pentru totdeauna (*perpetue duraturum*). Litigiul dintre mai mulți nobili pentru o pădure se încheie în fața capitlului din Alba Iulia cu înțelegerea (*ipsi pari voluntatem communique consensu*) între părți, cu motivarea ca fiecare dintre ei să se poată bucura de dreptul său în pace, în liniște și nestrămutat. O neînțelegere ce a durat decenii de-a rîndul între rude pentru stăpânirea unor moșii se încheie, la 1355, în fața regelui prin înțelegere și rînduială (*quodam compositione et ordinatione*)⁸⁹.

Numeroase sînt și cazurile cînd învoiala (*compositio, concordia, conventio, consensus*) se realizează prin medierea unor „bărbați cinstiți“, a mai multor „oameni cinstiți“ (*probis viris, plurimis probis viris*), prin arbitrajul unor bărbați cinstiți (*arbitrio proborum virorum*). Uneori se cerea și aprobarea regelui (*ex nostre regie maiestatis henepacito et consensu*) și învoiala se face cu rînduiala și împăciuirea ierarhilor bisericii și a marilor dregători (*ordinantibus et componentibus venerabilibus in Christo patribus (...) et dominis*)

⁸⁹ *Documenta Romaniae Historica C. Transilvania*, vol. X, p. 133—134, 139—140, 223—224, 343—346, 350—355, 391—393.

pentru a fi veșnică (*concordia inviolabile perseverent . . . , ad talem pacis et concordie devenissent unionem perempniter duraturat*). Altă dată învoiala se făcea cu medierea vecinilor și megieșilor, cu ajutorul arbitrilor, bărbați de treabă și cinstiți (*vicinis et commetaneis universis convocatis, probi viri scilicet arbitratores*). Nu numai acordul regelui, ci și al voievodului Transilvaniei era necesar; împreună cu toți nobilii și fețele bisericești și mai ales cu juzii nobililor din Transilvania și cu jurații asesori depuneau jurământ pe cruce că vor păzi dreptatea. O învoială mijlocită de voievod de judele curții regești și de alți bărbați nobili și cinstiți (*nostre*) (a voievodului) *ac viri magnifici . . . iudicis curie regale, aliorum proborum et nobilium virorum, pacem partium zelantium amicabiliter compositione interveniente*⁹⁰.

La 1359 un act de samavolnicie a voievodului Transilvaniei împotriva iobagilor și patrimoniului episcopiei din Alba Iulia era arbitrat de „opt bărbați cinstiți“ (*probis viris*), patru pentru o parte și patru pentru cealaltă parte⁹¹. Arbitrii mediatori ai înțelegerii dintre părți, în anumite cazuri deveneau și judecători, judecând pe baza probelor administrate de părți și a imputernicirii acestora, în locul instanței constituite, hotărîrea arbitrilor-judecători fiind obligatorie pentru părți. Instanța în fața căreia se începuse procesul își păstra dreptul de a comunica hotărîrea⁹².

„Constituția scaunului Săliște“, din 1585, stipula că atunci cînd din libera voință a celor două părți se cheamă un mijlocitor care să-i împace, oricît de arbitrară ar fi fost hotărîrea aceluia, să nu poate fi „schimbată nici de lege, nici de vreo datină a țării“.

d) *Jurătorii sau cojurătorii*. Mijlocul de probațiune cel mai caracteristic cutumei românești îl constituiau cojurătorii (*cojuratores*), prezenți încă în obștile sătești. Încă de atunci adevărul celor afirmate de părți trebuia confirmat de rude, vecini, prieteni apropiați și de oameni care sprijineau spusele părților, cojurători sau jurători.

Problema jurătorilor sau cojurătorilor a proliferat o literatură atît de bogată încît poate sta alături de cea consacrată obiceiului pămîntului. Asemenea acesteia și jurătorii sau cojurătorii au fost căutați în toate societățile, din antichitate pînă în zorii epocii moderne, cu exagerări fie în legătură cu originea și atribuirea lor etnică, fie cu împrumuturile, cînd de la unii cînd de la alții, de către români, făcute instituției. Exagerările temperîndu-se pe măsuri

⁹⁰ Idem, p. 2—4, 81—83, 84—87, 109—110, 316—320, vol. XII, p. 220—222, etc.

⁹¹ Arhiva capitlului din Alba Iulia.

⁹² Vl. Hanga, *op. cit.*, p. 128.

ra mai bune documentări și, ca urmare, a mai bune cunoașteri, s-a ajuns la un consens în legătură cu nașterea lor în numeroasele societăți, ca urmare a necesităților societăților respective.

Instituția cojurătorilor la români este explicată mai nou de istoricii dreptului și a instituțiilor juridice prin originea lor tracă și prin supraviețuirea tradiției romane. Iar terminologia cu care sînt menționați cojurătorii în documentele medievale românești confirmă vechimea instituției în perioada de formare a limbii române din limba latină. Jurămîntul, aspectul esențial al instituției, este latinescul *juramentum*, iar numele cojurătorilor sau jurătorilor nu este altul decît *juratores*⁹³.

Pe măsura dezvoltării feudalismului și, ca urmare, a decăderii obștilor, cojurătorii încep să nu mai reprezinte obștea. Ei sînt numiți acum, la cererea părților, de reprezentantul puterii centrale sau chiar de puterea centrală, de obicei din aceeași clasă sau pătură socială cu părțile în litigiu. Este acțiunea cunoscută în documentele vremii sub expresia „a da lege“. Cojurătorii depuneau mărturie prin jurămînt că cele relatate de partea pentru care depuneau erau adevărate. Partea adversă, nemulțumită de poziția cojurătorilor, putea cere „lege peste lege“, adică aprobarea celui care i-a numit pe primii cojurători de a aduce un număr dublu de cojurători cu care să-și dovedească dreptatea. În cazul în care una din părți nu putea aduce numărul stabilit de cojurători pierdea procesul. Procedura era în avantajul celor cu o situație economică mai bună, care singuri puteau suporta cheltuielile unui număr mare de cojurători.

Jurătorii sau cojurătorii erau considerați martori sufletești, care întăreau, prin jurămîntul lor, cauza uneia din părțile în judecată și susțineau, cu conștiința și cinstea lor, jurămîntul părții respective în fața instanței de judecată, fără a adăuga sau schimba ceva din depozitia părții în favoarea căreia interveneau. Jurămîntul jurătorilor nu lumina întru nimic pe judecător, îi dădea însă o mai mare încredere și mai mare siguranță în luarea unei hotărîri, care, de fapt, era hotărîtă prin jurămînt. Numărul jurătorilor era în raport de importanța cauzei pe care o asistau: 6, 12, 24, 48⁹⁴.

Jurătorii au fost folosiți în cele mai multe cazuri în procese de proprietate funciară. Ei depuneau atît jurămînt de credulitate, cît și jurămînt de veritate. Cel dintîi se întemeia pe credința jurătorilor că partea pe care o asistau a depus jurămînt drept. Jurămîntul de credulitate era folosit mai frecvent în

⁹³ G. Cronț, *Instituții medievale românești. Jurătorii*, București, 1969, p. 111—115.

⁹⁴ M. V. Dumitrescu, *Jurătorii*, în „Convorbiri literare“, XXXIII, 1899, nr. 6, p. 546—550.

procesele penale, când jurătorii se refereau la nevinovăția părții pe care o asistau, fără verificarea faptelor încriminate. Jurământul de veritate însemna cunoașterea faptelor de către jurători⁹⁵.

Jurătorii erau de trei categorii: tocmelnici, adeveratori și hotarnici. Cei dinții făceau cercetări, examinau documente, puneau întrebări și consemnau constatările în cărți de mărturie și de judecată. Ei aveau rostul să ușureze împăcarea dintre părți și de aceea erau folosiți de amândouă părțile; ei nu erau doar martori, ci într-un fel erau și judecători. Jurătorii adeveratori, cu misiunea de a adevăra temeinicia susținerilor părților în litigiu, erau un fel de apărători și martori ai împricinaților, de aceea se dădeau numai uneia dintre părțile în litigiu. Jurătorii hotarnici verificau semnele de hotar, deci hotărau în probleme de hotărnicire prin cercetarea la fața locului. În asemenea probleme jurătorii puteau fi și „oameni din jurul locului“, „împrejurasi“, cu „voia împricinaților“⁹⁶.

Nu erau admiși jurătorii înrudiți cu împricinații, dar jurătorii puteau fi rude între ei. În anumite cazuri însă erau admiși și jurători rude cu împricinații, anume în litigiile în care se urmărea împăcarea părților, socotindu-se că rudele pot influența împăcarea.

Procedura cu cojurători era folosită atât în procesele penale, cât și în cele civile. În procesele civile jurătorii sau cojurătorii erau de obicei numai bărbați. În cele penale uneori puteau fi și femei, când se judecau procese în care erau implicate femei. Cum se întâmplă la 1633, când o jupîneasă se dezvinovățește de învinuirea soțului său și când femeia învinuită s-a folosit de „legea celor douăsprezece jupînese“. Acestea au jurat în fața mitropolitului că pîrîta nu-i vinovată de nici una din vorbele și bănuielile căzute asupra ei⁹⁷.

Proba prin jurători sau cojurători nu asigură aflarea adevărului obiectiv, deoarece hotărîrea nu se mai întemeia pe dovezi concrete, ci pe numărul cojurătorilor pentru o parte și pentru cealaltă. Cojurătorii unei părți, a căror mărturie era infirmată de cojurătorii celeilalte părți sufereau sancțiuni grele: amenzi (gloabe) sau pedeapsa jurământului fals⁹⁸.

Judecata prin cojurători, întilnită în mai toate legiuirile feudale, era procedura de drept comun cea mai obișnuită în țările

⁹⁵ G. Cronț, *op. cit.*, p. 119.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 123—129.

⁹⁷ Șt. Berechet, *Particularitățile cojurătorilor la români*, Chișinău, 1925, p. 7, 42—46.

⁹⁸ V. Agapie, *Problema jurătorilor la români*, Iași, 1939; Șt. Berechet, *Particularitățile cojurătorilor la români după documentele slave*, Chișinău, 1921.

române. Această procedură accentua caracterul de clasă al justiției feudale, deoarece prevala asupra adevărului obiectiv, în sensul că partea care putea aduce mai mulți cojurători, de obicei membrii claselor privilegiate, avea câștig de cauză, chiar dacă adevărul obiectiv era altul.

Jurământul cojurătorilor era colectiv și se depunea împreună cu partea în favoarea căreia mărturiseau. Dacă unul din cojurători refuza să jure, partea care îl chemase pierdea procesul, rămânea de lege.

Jurământul cojurătorilor, element indispensabil al procedurii, avea de asemenea caracter colectiv. Ei depuneau jurământ solidari cu impricinații pentru care erau numiți. Jurământul, de obicei în prezența reprezentantului domnului, trebuia să întărească jurământul impricinaților. Jurământul se depunea în biserică și preotul, în odăjdii, citea blestemul pentru cei ce ar fi jurat strîmb, încheind cu sentința: „Și la jurământ, unde jură mai mulți și pe care-i îndreptățește mai mulți, aceia să fie crezuți”⁹⁹.

În cazuri de litigii pentru hotărnicirea pămîntului la fața locului, jurământul se presta într-un cadru solemn, în prezența preotului, a părților în cauză, a rudelor acestora și a juraților satului. Părțile în litigiu se așezau în genunchi, fiecare pe pămîntul său, pe marginea mejdiei (răzorului) și-și dădeau mîna dreaptă peste mejdie (răzor), iar mîna stîngă o puneau pe inimă. Pirișul cerea pîrîtului să jure că nu i-a încălcat mejdia (răzorul). Jurământul avea valoare absolută, hotărîndu-se litigiul în favoarea celui ce a jurat, chiar dacă jurământul era strîmb, considerîndu-se că cel ce a jurat strîmb își va lua pedeapsa după moarte¹⁰⁰.

Marele număr de cojurători, în majoritatea proceselor 12, ajungînd pînă la 24 și chiar 48, reflecta nu numai interesul părților de a fi susținute în proces de un număr cît mai mare de sprijinitori, ci în același timp și interesele instanțelor judiciare de a-și întemeia hotărîrile pe un consens cît mai larg.

Neprezentarea jurătorilor la termenul hotărît însemna că partea pentru care urmau să depună este vinovată și, ca urmare, pierdea cauza. De asemenea pierdea cauza partea care nu putea prezenta numărul de cojurători stabiliți. Câștiga cauza partea care prezenta un număr mai mare de jurători. Nemulțumitul cu hotărîrea instanței putea „lua lege peste lege” adică să obțină dreptul de a aduce la noua judecată un număr dublu de jurători, 24 față de 12 la prima judecată.

⁹⁹ M. Gh. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 478.

¹⁰⁰ I. Zinveliu, V. Bogariu, *Obiceiuri juridice din Țara Oașului*, în „Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”. Jurisprudentia.”, 1978, fasc. II, p. 58—61.

Potrivit *Tripartitului*, în patru cazuri erau necesari cojurătorii: dovada rudeniei, adevărarea scrisorilor și a actelor scrise în general, stabilirea hotărnicirilor și la prestarea de jurăminte în caz de pedepse capitale (*ad capita*)¹⁰¹.

La 1323, într-un proces penal, pîritul, un nobil din părțile Bihorului, a fost obligat să jure împreună cu 49 de nobili că n-ar fi săvîrșit silnicii asupra altui nobil. Pîritul a jurat precum era dator, în fața scaunului de judecată al capitlului din Oradea, împreună cu cojurătorii săi¹⁰².

Iar în Moldova la 1464, un boier pentru a-și dovedi dreptul de stăpînire asupra unui sat trebuia „după legea țării” să-și dovedească dreptul „jurînd împreună cu patru cojurători”. Boierul cu pricina a jurat, împreună cu cojurătorii și astfel a dobîndit satul „după drept și lege”¹⁰³.

Puteau fi însă și cazuri cînd se ridicau obiecții (excepții) împotriva cojurătorilor sau a vreunuia dintre ei, în sensul că nu era nobil adevărat sau era infam și a jurat cu alt prilej strîmb. În acest caz se statornicea pîrișului alt soroc de judecată pentru a dovedi calitatea de nobil sau înlăturarea învinuirii de infamie a cojurătorului respectiv. În cazul cînd se dovedea că cel exceptat era într-adevăr nobil și vrednic de cinstire, pîritul care a formulat excepția, trebuia condamnat și pedepsit față de cojurătorul în cauză la plata unei gloabe de 200 fl. aur. Iar judecătorul în fața căruia se dezbătea pricina, era obligat să dea, fără întîrziere, satisfacție cojurătorului respectiv prin bunurile și lucrurile mișcătoare ale celui ce s-a împotrivit și, în caz de nevoie, și din drepturile de moșie ale aceluia¹⁰⁴.

Un asemenea caz se petrece la 1355 cînd o parte într-un proces a făcut întîmpinare împotriva unei hotărîri judecătorești, într-un proces de patrimoniu, pentru faptul că între cei 24 de cojurători ai celeilalte părți a fost și un nenobil¹⁰⁵.

Jurătorii erau deseori aduși de părți după propria alegere, iar jurătorii impuși de domn erau aleși de dregătorii acestuia sau chiar de el în persoană. Astfel, la 1571 domnul încredințează călugărilor de la Tismana să-și ia „12 jurători de au jurat”.

Instituția jurătorilor este mai frecvent folosită în procesele judecate de domni. Cînd judecata se făcea în fața domnului, acesta

¹⁰¹ *Tripartitum*, II, 35 pr.

¹⁰² *Documente privind istoria României C., Transilvania*, veac XIV, vol. II, p. 86—87.

¹⁰³ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 48.

¹⁰⁴ *Tripartitum*, II, 36, pr. § 1—2; Șt. Pascu, Vl. Hanga, *op. cit.*, p. 742.

¹⁰⁵ *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, vol. X, p. 360—361.

urmărea să asigure unele avantaje și pentru domnie. În asemenea cazuri jurătorii trebuiau confirmați de domn nominal și fiecare în parte.

În afara domnului puteau judeca procese cu jurători și dregătorii domnești, delegați de domni. Dar hotărârile, în acest caz, trebuiau confirmate de domn.

Caracterul de clasă al procedurii cu cojurători este dovedit de faptul că cel mai mare număr de procese, patru din cinci, în cadrul judecății cu 12 jurători, aceștia au depus în favoarea membrilor claselor sau păturilor dominante în procesele cu țărani, care, astfel, își pierdeau pământul¹⁰⁶.

e) *Proba cu martori*. Judecarea proceselor în proba cu martori se baza în cea mai mare măsură pe jurământul părților și pe audierea martorilor. Martorii jucau rol activ, adevărind prin mărturia lor, despre cele văzute și constatate personal. Martori puteau fi oricine, bărbat, femeie, copil, aduși de una sau de amândouă părțile și chiar de judecător din propria-i voință¹⁰⁷.

Martorii sînt audiați cu privire la adevărul obiectiv, iar aceștia au în vedere faptele, fără nici o considerație față de una din părți. Mărturia lor se îndreaptă spre judecător, căruia-i servea ca oglindă în care se vede faptul săvîrșit.

Martorii erau de două categorii: aduși în fața scaunului de judecată de cele două părți în litigiu (*humenum testimonium*), care, pe bază de jurământ, susțineau sau confirmau dreptatea uneia din părți și martori pentru urmărirea și descoperirea adevărului, ascultați de judecători înainte de începerea procesului, a căror mărturie putea fi folositoare amînduror părților¹⁰⁸.

Înainte de a depune mărturie, martorii erau obligați să depună jurământ pe cruce, pe o icoană sau pe Evanghelie că nu vor ascunde

¹⁰⁶ Gh. Cronț a realizat o estimare statistică a rezultatelor proceselor cu jurători din Țara Românească și a ajuns la următoarea concluzie, nu lipsită de semnificație: în trei din patru cazuri, în procesele dintre țărani și proprietari (laici și clerici) au cîștigat proprietarii; în procesele dintre instituțiile bisericești și boierești, hotărârile au fost cu puțin mai multe în favoarea instituțiilor bisericești; în procesele dintre boieri sau dintre țărani, în proporție de 3 din 4 hotărârile au fost în favoarea pîrîților, iar „lege peste lege” s-a obținut în proporție de 32% din procesele judecate cu 12 jurători, aproape toate în favoarea claselor și păturilor înstărite. cf. Gh. Cronț, *op. cit.*, p. 176—190.

¹⁰⁷ Șt. Meteș, *Cercetări și sentințe judecătorești privitoare la românii din ținutul Cetății de Piatră (Chioara), în sec. XVII*, în „Revista arhivelor”, VII, 1946—1947, 10—14.

¹⁰⁸ M. V. Dumitrescu, *op. cit.*, nr. 6, p. 549.

adevărul, nu vor justifica minciuna, nu vor falsifica dreptatea, din teamă, ură, părtinire sau pentru răsplată¹⁰⁹.

O procedură foarte rară, menționată în Sălaj la 1712 (va fi existat, probabil, și mai înainte): martorii depun jurământ cu mâna pe capul pîrîtului.

Proba cu martori (*testes*), cu origine în societatea obștească, era foarte frecventă în întreg evul mediu. Această procedură însemna grupe de martori (megieși, boieri, egali sau superiori ca poziție socială împrișinului). Grupul megieșilor era uneori foarte mare (100 de oameni din șase sate, oameni din 12 sate, 150 de persoane). Martorii atestau faptele, aducînd, prin mărturiile lor, un gir moral și social.

În ascultarea martorilor se foloseau două modalități: ascultarea martorilor reclamantului în prezența acestuia (*inquisitio simplex*) înainte de începerea procesului sau ascultarea martorilor pîrîtului și pîrîșului în timpul procesului, în prezența celor două părți (*inquisitio communis*).

Martorii, fiind numeroși, dintre ei unii puteau mărturisi într-un fel, alții în alt fel. Dreptatea nu era acordată uneia sau alteia dintre părți în raport de numărul martorilor. Uneori era hotărîtoare mărturia majorității martorilor, ceea ce se întimpla, de exemplu, la 1506, înaintea scaunului de judecată a comitatului Dăbica, unde a fost hotărîtoare mărturia a peste 70 de martori ai pîrîtului față de 3 sau 4 martori ai pîrîșului. Sint însă și cazuri cînd cîștig de cauză are partea cu martorii mai puțini, dacă aceștia ofereau mai mare garanție de adevăr sau confirmau, prin spusele lor, alte probe¹¹⁰.

Publicitatea probelor testimoniale sînt înscrise în legiuirile vremii. *Tripartitul* lui Werböczy conține obligația ca „numele și porecla martorilor care au fost de față să fie consemnate în scrisoarea de raport“, în vederea opoziției față de excepțiile unor falși martori. *Cartea românească de învățătură*, la rîndul ei, prevedea ca juzii să fie însoțiți de martori. Iar *Îndreptarea legii* sublinia că dacă vreunul din martori are 20 de ani, surd ori demoniac nu poate fi martor¹¹¹.

Caracterul de clasă este tot atît de învederat și în probe cu martori, nedreptățirea oamenilor de jos și protejarea clasei dominante. Decretul regelui Ludovic de Anjou din 28 iunie 1366 este cea mai nedezmîntită dovadă. Prin conținutul său atît de nedrept

¹⁰⁹ *Tripartitum*, II, 28 pr.

¹¹⁰ M. V. Dumitrescu, *op. cit.*, nr. 6, p. 549.

¹¹¹ Șt. Pascu, VI. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului*, vol. II, p. 22.

față de mulțimile populare, poate fi asemănat, *mutatis mutandis*, cu *Tripartitul* lui Werböczy în problemele sociale cuprinse în amindouă legiuirile. Asemănarea este explicabilă prin însăși geneza celor două legiuri: amindouă au fost date în momente de mare supărare a claselor privilegiate și a reprezentanților acestora — regele Ludovic de Anjou la 1366, regele Vladislav II, voievodul Ioan Zapolya, prin Werböczy, la 1514—1517 — ca urmare a unor răscoale ale țăranilor împotriva nobilimii.

Motivarea cuprinsă în decretul din 1366 este foarte concludentă, deoarece se afirma că nobilii din Transilvania sufereau zi de zi nenumărate rele din pricina răufăcătorilor, mai ales români. Din „milostivirea“ regească se acordă nobililor din Transilvania dreptul de a stîrpi și nimici pe răufăcătorii de orice neam și mai ales pe români. Și tot atît de lămuritoare este și motivarea *Tripartitului*: în legi stă mîntuirea celor buni; legile ne ocrotesc de primejdii și de rușine, izgonesc pe nelegiuiți și îndepărtează pe tilhari și primejdiile răufăcătorilor; ele ne ocrotesc în odihna cea mai adîncă și în liniștea cea mai desăvîrșită¹¹². Nu este greu de ghicit cine erau „cei buni“, ocroțiți de legi, nici cine erau „nelegiuiții“, „tilharii“ și „răufăcătorii“ și nici a cui odihnă adîncă și liniște desăvîrșită erau ocrotite de lege.

Se cuprinde în decretul din 1366 dreptul ca orice om învinuit de furt sau de altă faptă nelegiuită, chiar de n-ar fi fost prins asupra faptei, cînd este învinuit, să fie omorît de potrivnic, potrivit legii, cu mărturia a 50 de nobili dacă învinuitul este nobil și cu mărturia a 50 de oameni de rînd dacă învinuitul este om de rînd. Cel ce va fi prins pe față că a săvîrșit nelegiuiri, să poată fi, potrivit legii, omorît de potrivnicul său, cu mărturia a șapte persoane de o seamă cu el. Împotriva unui om de rînd se putea face dovada cu orice oameni de rînd și un român de rînd putea face dovada, în chip legiuit, împotriva unui om de rînd de alt neam prin mărturia unor români de rînd, sau altor oameni de rînd. Românul de rînd învinuind pe un nobil își putea dovedi pîra prin numărul întreg de nobili, sau prin cnezi sau prin oameni de rînd, sau români pînă la numărul de 50 de nobili; mărturia cnezului întărit în cnezat prin scrisoare regească valora cît a unui nobil, a cnezului de rînd valora cît a unui jude, un fertun, iar a oamenilor de rînd 1/2 de fertun¹¹³.

La 1353, la cererea voievodului Transilvaniei, care judeca în adunarea obștească a nobililor un litigiu de proprietate între orășenii

¹¹² *Tripartitum*, Prefață.

¹¹³ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 120—122.

din Ocna Dejului și niște nobili, juzii nobililor din cele șapte comitate ale Transilvaniei, jurații asesori, precum și vecinii și megieșii (*judices nobilium septem comitatum dicte partis Transilvanie et iuratos assessores [...] et specialiter vicini et commetanei*), după o cumpănită chibzuință au mărturisit, într-un glas, pe credința lor (*matura deliberatione prehabita, unanimi testificatione et voce consona, ad predictam fidem et fidelitatem per nos (a voievodului) requisitam*) că pământul disputat aparține de drept orășenilor din Ocna Dejului¹¹⁴.

Un litigiu între locuitorii din Cisnădie și cei din Cisnădioara pentru niște pământuri se rezolvă, la 1357, prin învoiala prietenească (*compositio amicabile*) și prin colaborarea a 8 martori (*huius compositionis testes sunt*)¹¹⁵.

În același mod se rezolvă, la 1359, un litigiu pentru stăpânirea unui sat între minăstirea din Cîrța (Făgăraș) și locuitorii satului Săcădate: cu învoirea martorilor, trei preoți și mulți bărbați vrednici dintre preoți și locuitori (*testes sunt dominus plebanus [...] et quamplures viri fide digni inter sacerdotes et inter provinciales*)¹¹⁶.

Litigiul dintre cnezi pentru stăpânirea unor sate se rezolvă de adunarea obștească a obștii cnezilor și a altor oameni de orice stare și seamă, cum se întâmplă la 1360 în districtul Hațegului, de față fiind foarte mulți cnezi, bătrâni și români de rînd, care au jurat pe cruce și pe credința lor că vor spune adevărul și vor păzi dreptatea. Făcînd mărturie cu toții deopotrivă au adevărit cui se cuvin acele moșii (*ceterique quamplurimi kenezii, seniores et homines Olachales populi, ipsi congregationi nostre adherentes [...] ad eorum fidem duo debitam fidelitatemque [...] pro dicenda veritate et iusticia observandam, tacto vivifice crucis ligno prestitam unanimi et concordi testificatione attestantes affirmarunt*)¹¹⁷.

În alte cazuri de probe prin martori se precizează și numărul acestora aduși de una sau alta dintre părți. Astfel, la 1400 un nobil din comitatul Solnocul Dinlăuntru s-a legat să-și dovedească dreptatea cu mărturia a 49 de oameni¹¹⁸. Iar la 1488, doi români din Maramureș, învinuiți de omucidere, se dezvinovătesc prin jurămîntul unui număr de 50 de martori¹¹⁹. Nobila Ana Fiath aducea, la 1534, în favoarea ei 25 de martori nobili într-un proces de moștenire, cîști-

¹¹⁴ *Documenta Romaniae Historica C. Transilvania*, X, p. 178—182.

¹¹⁵ *Documenta ... C. Transilvania*, XI, p. 169—170.

¹¹⁶ *Idem*, p. 345—346.

¹¹⁷ *Documenta ... C. Transilvania*, XI, p. 506—507.

¹¹⁸ *Teleki család oklevéltára*, I, p. 273.

¹¹⁹ I. Mihályi, *Diplome maramureșene*, I, p. 593.

gîndu-l pe baza mărturiei martorilor aduși înaintea scaunului de judecată ce se dezbătea la Caransebeș¹²⁰.

Pentru a-și proteja oamenii de credință, puterea centrală nu-uită nici în cazul procedurii de judecată. De aceea în decretul din 1366 se înscrie hotărîrea puterii regești ca o pricină împotriva unui om cu scrisoare regească de danie de moșie sau altă municifiență din partea aceluiași, iar pîrișul fără scrisoare temeinică își va dovedi pîra numai cu martori, o astfel de pricină trebuia strămutată și judecată la curtea regească.

Proba cu martori face obiectul unei hotărîri dietale chiar în perioada transformării voievodatului în principat. Și nu într-un litigiu obișnuit între două părți, ci într-un litigiu între juzii comitatensi și nobili cu privire la gloabe (*birsagia*). Astfel, la 1540, dieta Transilvaniei întrunită la Turda, hotărăște ca în caz de nemulțumire a nobililor cu hotărîrea juzilor, nobilii erau îndreptățiți să-și probeze dreptatea cu mărturia a trei nobili cinstiți și în cazul cînd dreptatea lor ar fi dovedită juzii nobililor erau pedepsiți cu 66 fl. Dispoziția se referea atît la nobilii români (*de Valachis nobilibus est intelligendam*) cît și la nobilii maghiari¹²¹.

Proba cu martori era tot atît de frecvent practică și în celelalte două țări românești, Țara Românească și Moldova, unde domnul stabilea uneori numărul martorilor. Cum se menționează într-un document din 1528, cînd domnul Țării Românești numește 48 de boieri, pe care i-au adus de-au cercetat și mărturisit că o moșie în litigiu este a unui boier și nu a altuia¹²².

Iar Ștefan cel Mare, domnul Moldovei, permitea, la 1461, unui preot să aducă martori 6 preoți și el al șaptelea și împreună să jure; cei șase și cu el al șaptelea au jurat pe „preoția lor“ pentru valcarea unui ispisoc de danie¹²³.

În Țara Românească într-un litigiu de proprietate între mănăstirca Tismana și niște boieri, la 1493, au depus mărturie 4 boieri mai bătrîni din Mehedinți și alți 12 boieri. Și de asemenea 12 boieri au depus mărturie, la 1500, și într-un litigiu de proprietate între doi frați¹²⁴.

Proba cu martori era tot atît de mult folosită și de românii

¹²⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.2, p. 57—59, 80—81.

¹²¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II.4, p. 221—223.

¹²² *Documente privind istoria României. B. Țara Românească*, veac. XVI, vol. II, p. 53.

¹²³ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. I, p. 48.

¹²⁴ *Documenta Romaniae Historica B. Țara Românească*, vol. I, p. 381—

din Polonia. Unde jurământul martorilor se făcea, ca și în Transilvania, în biserică, cu mîna pe Evanghelie.

f). *Proba cu jurământ.* În evul mediu în general și de asemenea în Transilvania, jurământul (*juramentum*) a avut o aplicare tot atît de frecventă ca și celelalte trei probe dinainte: învoiala între părți, proba cu cojurători și proba cu martori. Proba prin jurământ era acordată de instanță uneia sau alteia dintre părți după împrejurări. În cazuri penale, pîritul trebuia să se desvinovătească prin jurământ (*juramentum purgationis*). Jurământul era prestat atît de partea în proces cît și de cojurători și martori. Asemenea jurământ își are originea în dreptul consuetudinar românesc (*iuxta antiquam et approbatam legem districtuum Valachalium universorum*). În procesele de hotărnicire, jurământul era însoțit de unele obiceiuri de veche tradiție, din obștea satească în faza ei de împărțire a pămîntului în loturi familiale (*consuetudo ab antiquo approbata*): jurământul cu brazda pe cap (*juramentum super terram*).

Caracterul de clasă este cît se poate de vădit, atît în ce privește procedura, cît mai ales valoarea jurământului. Astfel, jurământul nobilului avea totdeauna putere atît față de nobili, cît și față de nenobili. Dar jurământul nenobilului și țăranului (*rusticus*) nu avea putere față de nobili și împotriva nobililor. Mai mult, nici nu era primit și îngăduit un astfel de jurământ, dar nobilului îi era îngăduit să jure, împreună cu martori nenobili împotriva nenobilului. Țăranului îi era îngăduit să facă jurământ, dimpreună cu nenobili de seama sa cu aprobarea judecătorului.

Jurământul prelaților, baronilor cu dregătorii, al abaților de mînăstire și al preoților cu cruce și inel, în temeiul dregătoriei lor valora cît a 10 persoane nobile, pe cînd jurământul țăranului și a omului fără moșie valora un florin, adică 100 dinari.

În caz de moarte, înainte de depunerea jurământului a unui martor ce trebuia să depună jurământ, obligația de a depune jurământ trecea asupra fiului mai mare, iar dacă nu avea fii, trecea asupra noului născut, iar dacă nu i se năștea fiu trecea asupra celui mai apropiat dintre frați. Dacă fiul sau fratele erau de vîrstă fragedă, nepotrivită pentru depunerea jurământului, depunerea jurământului se amîna pînă la vîrsta potrivită depunerii jurământului¹²⁵.

De asemenea, potrivit cutumei românești (*jus valachicum*) unele acte scrise pierdute puteau fi suplinite prin jurământul părților în proces în fața instanței de judecată.

¹²⁵ *Tripartitum*, II, 33, § 2—4, II, 37 pr. și § 1—2, II, 40, pr.; III, 27, § 1—2.

Iar potrivit legii vechi și aprobate a tuturor districtelor românești în caz de negare a învinuirii din partea pîrîtului, acesta era obligat să depună jurămint împreună cu 12 persoane¹²⁶.

Numărul persoanelor ce depuneau jurămint varia de la caz la caz; cu cît erau mai mulți, cu atît valoarea probatorie a jurămintului era mai mare.

În 1355 judele curții regale sorocește unui nobil să jure cu alți 24 de nobili în fața capitlului din Oradea că nu e vinovat de învinuirea de samavolnicie săvîrșită împreună cu alți pârtași ai săi la rele asupra unor familii de iobagi ai altui nobil. La sorocul stabilit pîrîtul a jurat împreună cu 24 de martori că este nevinovat de învinuirile de samavolnicie¹²⁷.

Este interesant un proces judecat de comitele comitatului Cluj în 1351: un nobil trebuia să depună jurămint (*prestare iuramentum debuisset*) împotriva altui nobil care pe nedrept ar fi luat dijmele unor iobagi dintr-un sat din acel comitat și astfel l-ar fi păgubit cu trei mărci de argint. La sorocul stabilit, pîrîtul a jurat, așa cum era dator, cu martorii săi (*super premissis cum suis testibus iuravit prout debuit*) și a cîștigat cele trei mărci. Scaunul de judecată a stabilit trei soroace pentru plata celor trei mărci, sub anumite penalizări: neplata celei dintîi „rate“ atrăgea după sine anumite gloabe, neplata celei de-a doua „rate“ însemna pierderea banilor plătiți în contul celei dintîi (gloabe), iar neplata celei de-a treia „rate“ însemna pedeapsa plății indoite¹²⁸.

Jurămintul părților și martorilor se făcea în mod solemn pe credința datorată divinității că vor spune adevărul, cu mîna pe cruce. Astfel, într-un litigiu dintre un nobil și oaspeții din Maramureș, au depus mărturie în favoarea pîrîșului (oaspeților) juzii nobililor și jurații asesori (*iudices nobilium, iuratique assessores*) ai comitatului Satu Mare și Ugocsa, jurînd „pe credința datorată lui Dumnezeu că vor spune adevărul cu mîna pe lemnul crucii dătătoare de viață, cu toții laolaltă, într-un glas au mărturisit“ (*fide eorum mediante, deo debita [...] pro dicenda veritate et communi iustitia conservanda tacto vivifice crucis ligno prestita [...] unanimiter et concordii attestatione affirmarunt*)¹²⁹.

Procedeul era mult asemănător, pînă la identitate chiar, atît în ce privește martorii aduși de părțile în proces, cît și solemnitatea depunerii jurămintului și în Țara Românească și în Moldova. Astfel, la 1493 patru boieri din Muntenia au mărturisit că o moșie este

¹²⁶ *Documenta Romaniae Historica*, C. Transilvania, X, p. 348, 357.

¹²⁷ *Idem*, p. 68—69.

¹²⁸ Hurmuzaki — Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 17—18.

¹²⁹ *Documenta Romaniae Historica*. C. Transilvania, X, p. 55—56.

proprietatea minăstirii Tismana și un egumen și alții 12 boieri au mărturisit că este ocina acelei minăstiri. Iar la 1504 satul Vaidei, cu 24 boieri au jurat și au mărturisit că o ocină este a Vaidenilor. În sfârșit, într-un litigiu de moșii, domnul „a judecat după dreptate și după lege” și și-a trimis omul de a aduna 12 popi de le-a cercetat rindul „după dreptate și după lege”. Cei adunați au jurat în biserică, pe *Evangelhie*. Partea potrivnică trebuia să aducă „lege 12 boieri să jure”, dar nu i-au adus și, ca urmare, „au rămas de lege” dinaintea domnului¹³⁰.

g). *Proba prin ieșire la fața locului*. Pentru o mai dreaptă judecată, în anumite cazuri, pe temeiul cercetării pricinii nemijlocit acolo unde era obiectul litigiului, instanța părăsea clădirea „judecătoriei” și mergea la fața locului mai ales în pricini de hotărnicire, dar și în altele în legătură cu patrimoniul funciar.

În 1353, într-un litigiu pentru pământ dintre doi nobili, pîritul a fost scutit de jurămintul ce trebuia să-l depună (*relaxato ipso juramento*), mergînd la fața locului (*ad faciem prenominate possessionis . . . pariter accessissent*)¹³¹. În același an și în alții, de după aceea (1358, 1360, 1364), cu privire la hotărnicirea unei moșii, părțile în litigiu au depus jurămint, fiecare parte avînd drept cojurători un megieș. Jurămintul s-a depus pe moșia în cauză, iar după cercetarea hotarelor din partea pîrișilor și cojurătorilor și un megieș după obiceiul țării, „au jurat desculți cu cingătorile desfăcute, punîndu-și pământ pe cap” (*iuxta regni consuetudinem pedibus discalciatis, cingulis resolutis, terra super caput posito iurassent*).

Interesant și în parte inedit este procesul dintre două familii nobiliare pentru pământ. Potrivit împăciuirii unor bărbați cinstiți pîritul trebuia să facă jurămint la fața locului (*iuxta arbitrium proborum virorum* [. . .] *sacramentum prestare debuissent in facies eiusdem terrae*). Cei în cauză au rostit jurămintul împreună cu cojurătorii lor (*cum . . . coniuratores ipsorum, eorum deposuissent sacramentum ut debuissent*), dar adversarii au ridicat opreliști la jurămint cu cuvînt că cojurătorul lor nu este megieș legiuit (*juramentum . . . prohibuissent, hanc pretendentes cautione ut* (cojurătorul) *non est commetaneus* [. . .] *legitimus*)¹³².

Judecata la hotare însemna adunarea bătrînilor satului la hotarele dintre sate, sub un copac „sfînt” (brad, stejar, plop, fag). Cei

¹³⁰ Documente privind istoria României. B. Țara Românească, veac XIII—XV, p. 214; Idem, veac. XVI, vol. I, p. 22, vol. III, p. 307.

¹³¹ Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania, vol. X, p. 209—210, 271—273, 287—288; XI, p. 293—295, 572—573; XII, p. 251.

¹³² Idem, vol. XI, p. 293—295.

adunați jurau să judece drept: ascultau mai întâi părțile în litigiu, apoi martorii garanți, după care sfatul hotăra sentința care se numea: „hotărîrea bătrînilor“. Era judecata „adunărilor“ de megieși pentru litigiile dintre două sau mai multe sate.

Pentru cazul cînd hotărnicirea ar fi putut fi contestată mai tîrziu, a apărut practica însoțirii bătrînilor de copii, cărora în lungul hotarelor li se „administra“, din loc în loc, „o sfîntă de bătaie“ pentru a-și aduce aminte peste vreme de hotărnicie: „să ții, mîi copile, mente hotarele“. Unii cred în originea romană a obiceiului, transmis prin intermediul popoarelor romanice, menționat în documente din secolul XI—XII și care s-ar regăsi în *lex Ripuaria*, potrivit căreia copiilor li se răsuceau urechile, erau trasi de păr ca să țină minte (*unicuique de parvulis alapas donet torqueat auriculas ut in post modum testimonium praebeant*)¹³³. Acest obicei se întîlnește la foarte multe popoare și în afara celor romanice (germanice, slave, la maghiari, la popoarele asiatice). Documente din sec. XVI îl menționează și la sașii din Transilvania. Doi oameni au mers la fața zisului pămînt, potrivit obiceiului țării, recunoscut din vechime, adică descult și legați cu cureaua și au jurat cu pămînt pus pe capul lor (*Johannes et Andreas in facie dictae terrae iuxta regni consuetudinem ab antiquo approbatam, videlicet nudis pedibus et resolutis cingulis a terra super capitibus suis posita juraverint*).

Cînd se însemna hotarul cu „stilpi“ de piatră, se punea sub piatră cărbune sau cenușă pentru a deosebi piatra semn de hotar de alta fără asemenea semnificație. Într-o cercetare de hotărnicire din 1642 „s-au dezgropat acea piatră dempreună ... și nu s-au aflat supt aceea piatră, cum iaste obiceiul, nici cărbuni, nici cenușă, ce au fost o piatră fără ispravă“¹³⁴.

Întinderea dreptului de stăpînire a unui devălmaș era doar ideal determinată, sub formula „cît se va alege“. Alteori se determina tot atît de imprecis: „cît poate arunca un om cu bîta în toate părțile“, cum se precizează într-un hrisov moldovenesc din 1458¹³⁵. Tot în Moldova într-un zăpis, fără indicarea anului, un anume Toader Grecu își vinde partea sa „cît poate un voinic să azvirle cu securea în toate părțile, cum este obiceiul din moși strămoși“¹³⁶. Uneori aruncarea bîtei e înlocuită cu „o fugă de cal“¹³⁷.

¹³³ Gh. Fotino, *Obiceiul la fixarea hotarelor*, p. 36.

¹³⁴ N. Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 91.

¹³⁵ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 25, n. 1; Aruncătura de ciomag se mai întîlnește în dreptul german, francez, scandinav, etc. cf. G. Fotino, *Obiceiuri la fixarea hotarelor*, în *Pagini din istoria dreptului românesc*, București, 1972, p. 29.

¹³⁶ G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, V, p. 193—194.

¹³⁷ I. Peretz, *La vente en droit roumain*, Paris, 1903, p. 193.

Cînd se ieșea din devălmășie, partea devălmășului individualizat trebuia să fie „aleasă“ prin semne de hotar. Alegerea părților se făcea de bătrînii satului respectiv și ai satelor vecine. Hotarnicii trebuiau să „judece cu sufletele lor“, iar asupra celor ce ar fi mărturisit strîmb se abătea păcatul. Se alegeau bătrîni pentru hotărniciri putînd mărturisi după amintiri „bătrîne“ unde fusese hotarul odinioară.

h) *Alte proceduri*: duelul judiciar și proba cu acte. Duelul judiciar (*iudicium duelli*) cuprins în *Bula de aur* din 1222, era practicat mai ales în cauze penale, fără să lipsească nici din cauze civile, dar numai în fața instanțelor laice. Bărbații se „duelau“ personal sau prin reprezentanți, preoții și femeile numai prin reprezentanți.

În 1281 un comite și episcopul Transilvaniei erau în litigiu pentru un pămînt. Ei au avut, în fața regelui, un duel (judiciar) prin „luptători“ care s-au luptat în luptă dreaptă, dar în cele din urmă s-au împăcat¹³⁸.

Prin decretul din 1351 al regelui Ludovic de Anjou, de confirmare a *Bulei de Aur* din 1222, pentru fapte de silnicie, pentru pierderea duelului (judiciar), pentru pîra neîntemeiată, pentru mărturie mincinoasă, pentru scrisori mincinoase, condamnat la pedeapsa cu moartea pentru orice fel de vină, un atare osîndit să fie luat și ținut de judele cauzei respective timp de trei zile, pînă la încercarea de împăcare între părți, iar în cazul că nu se va ajunge la împăcare cel osîndit să fie pedepsit cu pedeapsa de drept și după obiceiul țării¹³⁹.

Într-un litigiu de moșie, partea care nu respecta învoiala era supusă față de judecător la pedeapsa ce se dă pentru pierderea duelului. Și la aceeași pedeapsă ce se dă pentru pierderea duelului (*in succubito potentialis dueli*) erau pedepsiți cei ce nu vor respecta hotărnicirea de moșie la 1364¹⁴⁰.

Într-un litigiu între doi nobili cu privire la drepturile lor de a percepe vamă la trecerea peste moșii, voievodul Transilvaniei, Toma, le pretindea, la 1364, pentru a putea face o judecată dreaptă între părți, actele de împărțeală ale moșiei și alte acte cu privire la vama ce se lua pe acea moșie (*prealegata eorum instrumento*

¹³⁸ Documente privind istoria României. C. Transilvania, veac XIII, vol. II, p. 234.

¹³⁹ *Documenta Romaniae Historica*. C. Transilvania, vol. X, p. 89—98.

¹⁴⁰ Idem, XII, p. 293—295.

divisionalis ac etiam alia instrumenta eorum... quibus visis iudicium et iusticiam facere valemus)¹⁴¹.

Procedura e și mai frecventă în Țara Românească și în Moldova. Menționată în documente doar în secolul XVI, această procedură cu certitudine își are originea și începuturile în obștea sătească, într-o vreme când hotarele obștii nu erau garantate de o autoritate politico-statală și de aceea respectarea lor trebuia garantată de anumite practici populare: purtarea pământului, a brazdei pe cap, într-o traistă, însemna mărturia pământului însuși. De aceea, într-un litigiu de hotărnicire din a doua jumătate a secolului al XIV-lea imprișcinatul care a refuzat „să ia brazda” a pierdut procesul în favoarea celui ce „a luat disagii” cu pământ¹⁴². În cele două țări românești, de la sud și est de Carpați, se întilnesc forme simplificate pentru această procedură: „or merge oameni cu brazda în cap”, „cu sufletul lor și cu brazda în cap”; martorii „nu puneau brazda în cap”, ci „luau trăiști cu pământ în spate” etc.¹⁴³.

i) *Ordaliile* sau judecata lui Dumnezeu (*iudicium Dei*) își are numele de la germanicul *Urtheil* (judecată). Ordalia era o procedură de judecată răspîdită în toată Europa medievală și în afara ei, cu precedente în antichitate. La români ordaliile sau reminiscențe ale lor s-au păstrat în basmele populare, așa cum au constatat Lazăr Șăineanu și Ioan Peretz, prin expresia „a-și pune mîna în foc”. N. Iorga definea ordalia „probă a adevărului prin suferința suferită”, văzînd în această probă o veche tradiție pe care dacii n-au putut-o ignora, din moment ce au cunoscut-o celții, germanicii și slavii. Expresiile din proverbe: „a-și pune mîna în foc” sau „a trece prin foc și apă” ar confirma această ipoteză. Marele istoric român afirma că ordaliile oglindeau vechi obiceiuri dacice, perpetuate în timp de urmașii acestora și înșiși ungurii, deși au împrumutat instituția de la germani, totuși în Transilvania ar fi obiceiuri locale românești. Istoriografia mai nouă susține însă împrumutul ordaliilor de către unguri de la slavi, iar noțiunea de *pravda* (adevăr) ar fi însemnat ordalia din *Registrul de la Oradea*.

Lumea greco-romană cunoscuse forme de ordalii, dar acestea n-au intrat în dreptul clasic roman. Germanii și slavii, apoi ungurii le-au practicat frecvent. Sîrbii cunoșteau judecata fierului înroșit și a apei fierbinți în secolul XIV, cu prelungiri. La ruși este pre-

¹⁴¹ Idem, p. 263—264.

¹⁴² P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964, p. 96—97.

¹⁴³ D. Mototolescu, *Jurămîntul cu brazda în cap întrebuințat la hotărniciri în dreptul vechi românesc*, București, 1922, p. 8—13.

zentă în *Ruskaia Pravda*; judecata cu apă clocotindă se mai practica și în secolul XVII. În Polonia judecata cu apa rece se practica de asemenea și în sec. XVII—XVIII. La Bizantini procedura ordaliei se aplica numai din porunca împărătească, așa cum s-a aplicat lui Mihail Paleologul¹, învinuit de complot împotriva lui Ioan Vatatzes. Era socotit un procedeu barbar, „necunoscut printre noi, care nu s-a aplicat decît prin poruncă împărătească“, declara mitropolitul Philadelphiei, Phocas.

În dreptul român din epoca feudală procedura ordaliei a lipsit cu totul. Explicația e ușor de intuit. La formarea statelor feudale românești procedura ordaliilor era în declin, iar dreptul bizantin, receptat de țările române, o refuza¹⁴⁴.

Procedura de judecată prin proba fierului roșu (ordaliile) este caracteristică pentru capitlurile episcopiiilor catolice din Transilvania, din prima jumătate a sec. XIII. Se cunoaște procedura cu fierul înroșit la capitlul episcopiei catolice din Oradea, dar probabil că a existat și la capitlurile episcopiiilor de Cenad și Alba Iulia. De la capitlul episcopiei din Oradea s-au păstrat 389 procese-verbale de asemenea judecată, dintre anii 1208—1225, dar de la celelalte două episcopii, de Cenad și Alba Iulia, nu s-au păstrat dovezi concrete asemenea celor de la Oradea. Existența probei „fierului roșu“ la capitlul din Arad e menționată într-un document contemporan.

Procedura „fierului roșu“ însemna obligația pîrîtului de a purta în mînă, pe o distanță de 9—12 pași, un fier încins (*ritus examinandi ferri candentis*, *iudicium ferri candentis*, *examen ferri candentis*) în greutate de 1 pînă la 3 funți (o jumătate pînă la unu și jumătate kg). Împlinită proba, se lega mîna purtătorului cu o fașă care apoi se sigila. După 8 zile sigiliul se rupea și se examina mîna pentru a constata dacă nu a fost violat în scopul intervenției pentru vindecarea ranei prin fraudă. Se cerceta după aceea mîna celui supus probei „fierului încins“. Dacă rana se vindecase, purtătorul fierului era declarat nevinovat, în caz contrar era socotit vinovat.

Uneori în locul fierului încălzit, se folosea proba cu apă fierbinte (*examenum aque*), adică vîrîrea mîinii celui învinuit în apă fierbinte unde era ținută un oarecare timp și vinovăția sau nevinovăția imprecinatlui era judecată după vindecarea sau nevindecarea rănii pricinuite de apa fierbinte. Cei ce reușeau să-și vindece rănile erau declarați nevinovați (*justificatus est*; *mundatus est*), adică s-a justificat, s-a curățat, și-a dovedit nevinovăția; dimpo-

¹⁴⁴ Pentru toate cele de pînă acum vezi studiul de larg orizont al lui Valentin Georgescu, *Ordalia în vechiul drept românesc*, în „Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu“, Cluj, 1974, p. 306—311.

trivă, împincinatul a cărui rană nu se vindecase, era declarat vinovat (*combustus est, convictus est*), adică s-a ars, s-a osîndit.

Procedurile, cu fierul încălzit și apa fierbinte, erau destul de arbitrar, deoarece rana se vindeca în raport de gradul de încălzire a fierului și apei, care rămânea la aprecierea preoților-judecători, iar vindecarea era și ea în raport de rezistența organismului purtătorului „fierului înroșit” sau a celui supus probei cu apa încălzită.

Caracterul subiectiv al probelor cu fierul înroșit și cu apa încălzită rezultă și din faptul că gradul de încălzire se putea deosebi de la caz la caz, mai puțin pentru unii, mai mult pentru alții; declararea vindecării sau nevindecării era de asemenea în raport cu vrerea celui ce făcea constatarea. Proba fierului înroșit mai purta în sine un pronunțat caracter de clasă, deoarece membrii clasei dominante puteau fi înlocuiți cu țărani dependenți ai nobililor și de asemenea nobilimea putea înlocui proba fierului roșu cu jurământul la mormîntul regelui Ladislau cel Sfînt, care, potrivit tradiției, ar fi fost în biserica catedrală din Oradea¹⁴⁵.

Procedura începea cu binecuvîntarea, de către episcop, a fierului folosit în judecată; apoi fierul era stropit cu apă sfințită, după care din nou era binecuvîntat de episcop. Urma binecuvîntarea focului și a locului, apoi slujba religioasă a judecății fierului roșu și împărtășania învinuitului, după care se rostea o rugăciune.

După terminarea slujbei, preotul cu crucea și apa sfințită mergea împreună cu poporul la locul unde urma să aibă loc proba; acolo se rosteau cei șapte psalmi și rugăciuni asupra fierului. Fierul era stropit cu apă sfințită, apoi o altă rugăciune și din nou împărtășania celui ce urma să sufere proba.

Începea procedura propriu-zisă: învinuitul era întrebat de preoți dacă e vinovat de crima de care a fost învinuit. Răspunsul era: nevinovat; preotul întreba din nouă dacă învinuitul era curat, la care cel întrebat răspundea că e curat. După acest ceremonial, învinuitul prindea fierul înroșit¹⁴⁶.

Pricinile la judecarea cărora se aplica proba fierului înroșit erau foarte numeroase și foarte variate: de la probleme de patri-

¹⁴⁵ D. Mototolescu, *Ritus explorandi veritatis. Examinum ferri candentis in Regestrum Varadinense: ordaliile*, Cluj, 1939; I. Sabău, *Judecata probei fierului roșu în Transilvania feudală*, în „Studii și referate de istoria României”, vol. I, p. 625—640; S. Columbeanu și O. Velescu, *Registrul de la Oradea, un important document transilvănean din sec. XIII*, în „Studii și articole de istorie”, III, 1961, p. 25—26.

¹⁴⁶ *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, veac. XI, XII, XIII, vol. I, p. 37—42.

moniu în general și îndeosebi de proprietate funciară, la cele de stare socială și libertate personală, de la furt de toate felurile la vrăjitorie, de la silnicie sub diferite forme la omucidere în felurite împrejurări etc., etc.

La 1220 un om învinuit de scoaterea ochilor altui om a fost salvat de la pedeapsa probei fierului roșu prin așezarea păcii între făptaș și victimă prin medierea unor oameni buni. La 1215 o femeie ce pretindea că e liberă era în primejdie să fie adusă „în stare de robie“. Femeia și-a numit un apărător al libertății ei; au fost supuși probei fierului roșu, și femeia a recunoscut că era roaba pirișului. Un om era învinuit că a furat un bou, dar când să poarte fierul, pirișul și-a retras plingerea. O femeie a fost învinuită de vrăjitorie și ea a fost arsă. Un om a fost învinuit de silnicie, iar omul pirișului purtând fierul și-a dovedit nevinovăția. Doi oameni au fost învinuiți de omucidere, purtând fierul unul și-a dovedit nevinovăția, celălalt s-a ars¹⁴⁷ etc.

j) *Hotărîrea judecătorească*. Instanțele, la toate procesele, după cercetarea probelor, numeroase și felurite, pronunțau hotărîrea, sentința (*sententia*), care la început era orală și apoi, destul de timpuriu, scrisă. Hotărîrea cuprindea rezumativ desfășurarea procesului. Sentința se elibera părților în schimbul unei taxe, iar executarea ei era obligatorie timp de un an de la pronunțare. În relatarea (*litterae relatoriae*) privitoare la desfășurarea procesului era obligatorie consemnarea numelui și poreclei martorilor, a vecinilor și megieșilor și a altora care au fost de față cu rol activ. Consemnarea numelor și a poreclelor era obligatorie din două motive: mai întâi fiindcă declarațiile a doi vecini sau megieși prețuiau și cîntăreau mai mult decît a douăzeci de nobili; în al doilea rînd pentru ca pe baza consemnării numelor martorilor și a mărturiilor acestora, părțile să-și poată opune excepțiile cuvenite cu privire la un jurămint strîmb sau la o mărturie necinstită ori la alte neadevăruri¹⁴⁸.

Hotărîrea pronunțată de instanțele de judecată nu avea putere de lege (autoritatea lucrului judecat) deoarece judecata putea fi re-luată de împîrînătii nemulțumiți sau de urmașii lor, ceea ce înseamnă „*lege peste lege*“.

Procedura de a lua „lege peste lege“ însemna plingerea înaintată domnului că i se cuvine un bun oarecare (de obicei o moșie) stăpînită de o altă persoană. Domnul, împreună cu sfatul domnesc cerceta documentele și martorii pe care-i aducea reclamantul,

¹⁴⁷ *Documente* . . . , p. 44, 48, 76—77, 91, 103, 113, 131.

¹⁴⁸ *Tripartitum*, II, 29, pr. § 1—2.

A -- PEDEPSE CORPORALE	{	1 — <i>Pedeapsa cu moartea</i>	{	a) Spinzurătoare
		2 — <i>Mutilarea</i>		b) Decapitarea
				c) Tragerea în teapă
				d) Arderea de viu
3 — <i>Înfierarea</i>	e) Înecarea			
	f) Îngroparea de viu			
4 — <i>Bătăia</i>	{	a) simplă (cu toiagul, cu nuiiele, cu biciul)		
		b) pe uliță, pe toate ulitele prin țară		
		c) la tălpi (falangă)		
		d) cu buzduganul sau cu topuzul		
B — PEDEPSE PRIVATIVE DE LIBERTATE	{	1 — <i>Ocna</i>	{	a) simplă (cu toiagul, cu nuiiele, cu biciul)
		2 — <i>Temnița</i>		b) pe uliță, pe toate ulitele prin țară
		3 — <i>Grosul</i>		c) la tălpi (falangă)
		4 — <i>Varta</i>		d) cu buzduganul sau cu topuzul
		5 — <i>Surghiunul</i>		
C -- PEDEPSE PECUNIARE	{	1 — <i>Dușegubina</i>	{	a) Hataimul
		2 — <i>Confiscarea</i>		b) Osluhul
		3 — <i>Gloaba</i>		c) Tretina
				d) Pripasul
D — PEDEPSE ACCESORII SAU COMPLEMENTARE	{	1 — <i>Tortura</i>	{	
		2 — <i>Degradarea civică</i>		
		3 — <i>Raderea bărbii</i>		
Pedepse				

Pedepse

chemind în judecată partea reclamată. Dacă din probele la îndemână nu se putea constata adevărul, era trimis la fața locului un dregător; acesta cerceta, prin martori, oameni din vecinătate, iar rezultatul era trimis domnului. Care, după ce examina depozitiile martorilor hotăra părții reclamante jurământ cu 12 sau 24 jurători; dacă aceștia jurau câștiga procesul reclamantului, în caz contrar acesta pierdea procesul.

După schimbarea domniei, partea ce pierduse procesul înainta piră noului domn, că judecata n-a fost dreaptă, deoarece partea ce câștigase procesul jurase strîmb cu 12 sau 24 jurători. Reclamantul aducea noi dovezi, mai puternice, în favoarea sa. Dacă domnul dădea curs cererii, se făcea o nouă cercetare, mai seurtă, prin martori și acorda părții reclamante dreptul să jure cu un număr îndoit de jurători. Dacă aceștia jurau câștiga partea ce ceruse „lege peste lege“, dar dacă nu jurau partea respectivă pierdea definitiv procesul.

În lipsa consacrării prin texte de lege sau prin cutume a autorității lucrului judecat, dreptul cutumiar a creat în Moldova pentru

împiedecarea redeschiderii proceselor, două instituții: *zaveasca* și *feriia*. Cea dintâi, cunoscută documentar încă din vremea lui Alexandru cel Bun, însemna obligația celui ce cerea redeschiderea procesului la plata unei sume de bani pe seama domniei, de obicei 50 sau 100 de ruble de argint¹⁴⁹. Feriia sau heriia însemnau depunerea la visterie, din partea câștigătoare a procesului, a unei sume de bani (12 sau 24 zloți), în schimbul căreia domnul garanta părții respective stabilitatea hotărârii¹⁵⁰.

În Țara Românească o formă de împiedecare a redeschiderii proceselor era *gloaba*, pedeapsă pecuniară, stabilită în cuprinsul sentinței pentru cel ce n-ar respecta hotărîrea și ar relua procesul. Gloaba era însoțită și de pedepse corporale.

În Transilvania modalitatea asigurării lucrului judecat, prin împiedecarea redeschiderii procesului, era de asemenea „legătura”; cel ce redeschidea procesul era obligat la plata unei însemnate sume de bani, numită uneori în documente *birșag*, adică tot gloabă (sau tocmeală), din care jumătate revenea instanței de judecată și jumătate părții care a respectat hotărîrea¹⁵¹. Ceea ce înseamnă că era recunoscut dreptul de apel (*appellatio*) la scaunul de judecată superior încă din secolul XIV. Mai întâi de la scaunul domenal la cel comitatens și de la forurile orășenești la altele superioare, de la instanța comitatensă la cea voievodală și de la aceasta la rege, adică de la juzii țării obișnuiți (*judices regni ordinari*) la rege (*appellatio ad regem*) era principiul noii judecăți (*novum iudicium*).

¹⁴⁹ „Iar cine ar încerca să pîrască în orice zile și ceasuri înaintea domnului care a judecat sau înaintea altor domni de după aceea, acesta să plătească atunci zaveska 60 de ruble de argint curat” (1474) *Documente privind istoria României, A. Moldova*, veac XIV—XV, vol. I, p. 400—401.

¹⁵⁰ „Niște nemulțumiți cu judecata domnească cu privire la o moară, pentru redeschiderea procesului ei au pus feriie 12 zloți” (1558) *Documente... A. Moldova*, veac. XVI, vol. III, p. 398.

¹⁵¹ V. Șotropa, *Contribuții la studiul aspectelor unitare ale dezvoltării instituțiilor juridice de pe teritoriul României*, în „Cercetări istorice”, seria nouă, III, 1972, p. 136—139.

OASTE

OASTEA FORMAȚIUNILOR POLITICE ROMÂNEȘTI PRESTATALE ȘI CATEGORIILE OSTĂȘEȘTI

1. OASTEA POPULARĂ A FORMAȚIILOR PRESTATALE

Instituțiile, în general, oricare ar fi natura și structura lor, inclusiv cele medievale, sînt creația societății respective. Și sînt de fapt, fiecare dintre ele, o reflectare a unor aspecte ale societății care le-a creat, iar toate la un loc pot fi considerate oglinda cea mai fidelă a societății. Ceea ce înseamnă că instituția cuprinsă sub noțiunea generală de *oaste* este o parte integrantă importantă a societății medievale românești, cu misiunea de a-i apăra, în toate împrejurările, integritatea teritorială și libertatea, adică „elementul de căpetenie, căruia țara îi datorește ființa“, în formula sintetică a lui A. D. Xenopol¹.

În evul mediu, marea majoritate a locuitorilor țărilor române fiind formată din țărani, asemenea va fi și componența oastei, fie că este vorba de oastea domnului sau de steagurile boierești. Iar existența obștilor sătești și a tărânimii libere într-o proporție însemnată a fost hotărîtoare atît în ce privește compoziția și structura oastei, cît și vitejia ostașilor².

Modul de viață obștesc a hotărît și organizarea oastei populare, a oastei de țară, în cete, formate din voinici, sub conducerea judeului satului sau a unuia dintre „oamenii buni și bătrîni“ sau a cnezului de obște.

Principiul aplicat în întreg evul mediu, dar mai ales în evul mediu timpuriu, altfel tradițional, era obligația întregii populații

¹ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. III, vol. IV, București, 1926, p. 142.

² În acest capitol vom analiza oastea ca instituție nu și luptele sau bătăliile la care a participat oastea în perioada voievodatului, care nu aparțin instituției ci istoriei politice și militare; nici cetățile de diferite categorii nu vor fi înfățișate în acest capitol, deoarece nu aparțin nici ele instituției care este oastea, ci istoriei politice și culturale pe de o parte, iar pe de alta au fost înfățișate în vol. II al acestei lucrări.

bărbătești în stare să poarte arma de a participa la oaste în caz de mare primejdie. Era răspunderea solidară a obștii și cu privire la îndatoririle ostășești, așa cum era, de altfel, în toate celelalte probleme: folosirea pământului, participarea la roadele acestuia, apărarea obștii față de răufăcători, judecarea abaterilor de la normele sociale ale obștii etc. Principiul organizării oastei în această perioadă de începuturi ale evului mediu — respectat, în alte forme, potrivit cu mutațiile din societate — a fost cel teritorial: obști, uniuni de obști sau cnezate și voievodate sau „țări”. De altfel, una din cauzele principale ale grupării obștilor sătești în uniuni de obști a fost nevoia mai bune organizări de apărare împotriva pericolului din afară. Este, astfel, explicabilă legătura între uniunea de obști și conducătorul acesteia, voievodul, care înseamnă în primul rînd conducător de oaste. Se adunau, la chemarea conducătorilor obștii juzii, „oamenii buni și bătrîni” sau cnezii, „oastea” obștii, la locul de adunare a acesteia, fie în fața bisericii, fie într-un loc anume din centrul satului obștească. În frunte cu judele sau cnezul, „oastea obștii” se îndrepta spre locul de adunare a uniunii de obști — obișnuit pentru alte împrejurări sau ales anume pentru această împrejurare —, unde voievodul prelua cetele obștilor și le organiza după anumite principii, sub comanda sa, cetele obștești și conducătorii acestora păstrîndu-și identitatea în ceata sau oastea uniunii de obști.

Organizare, armament, tactică și strategie asemănătoare cu ale altor popoare din acea vreme; nu însă, neapărat, ca urmare a unei influențe a acestora asupra organizării, artei militare și armamentului la români³, ci ca urmare a asemănării stadiului de dezvoltare al societăților respective, a condițiilor istorice concrete asemănătoare. Condiții istorice concrete asemănătoare generează, sub multe aspecte, și asemănări instituționale, inclusiv militare.

Oștirea, sau oastea ca instituție, asemenea altor instituții, este anterioară formării statelor feudale românești. Este de aceeași vîrstă cu poporul român. Ea a apărut ființa neamului și pământul acestuia. Totdeauna în apărarea bunurilor ce-i aparțineau după drept și dreptate, niciodată rîvnind bunurile altuia. Este explicația faptului că numai în limba română, dintre toate limbile romanice, cuvîntul ce numește puterea de apărare a țării și a neamului împotriva dușmanului deriva din latinescul *hostis* (străin, dușman), pe cînd în celelalte limbi romanice numele oastei derivă din alte cuvinte latinești:

³ Gen. R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor pînă în sec. al XVII-lea*, București, 1947, p. 59—60, informație bogată, prea puțin prelucrată și uneori greșit interpretată, ca și în cazul „influențelor” străine asupra organizării oastei românilor.

esercito (din *exercitus*), în italiană; *armée* în franceză și *armada* în spaniolă (din *armatus*). Voievozii români de la sfârșitul sec. IX și începutul sec. X, Menumorut, Glad și Gelu s-au luptat cu înverșunare cu triburile ungare năvălitoare (*pugnatus est inter eos acriter*). Este atestarea unei existențe sigure a unei organizări ostășești superioare, chiar dacă era înarmată în primul rînd cu arcuri și săgeți.⁴

Odată cu formațiunile politice prestatale românești, însoțindu-le și ajutîndu-le să se formeze și apoi apărîndu-le pentru a-și putea păstra autonomia, instituția oștirii prinde și ea contururi mai precise și îndeplinește rosturi mai însemnate: în Transilvania, în Țara Românească, în Dobrogea și în Moldova. Era o oștire populară, formată din țărani liberi din obști, conduși de juzi, cnezi și voievozi.

În formațiunile politice românești din Transilvania existau anumite elemente primare de structură militară voievodală: categoriile de luptători: călăreții („cavalerii“) și pedestrașii cu săgeți, sprijiniți de complexe fortificații. Ostașii ducelui (voievodului) Menumorut (*milites ducis Menumorut*) și ai voievodului Gelu care și-a adunat oastea (*congregavit exercitum suum*), cu arcașii săi (*sagitarii suis*), oastea mare călare și pedestră (*magnus exercitus, equites et pedites*) a voievodului bănățean Glad. Două sînt categoriile istorice menționate de bineinformatul notar al regelui Bela (Anonymus) în *Faptele ungurilor* (*Gesta Hungarorum*): locuitorii țării (*habitatores terrae*) și ostașii (*milites*).⁵

Și mai bine organizată era oastea urmașilor voievozilor de mai sus a lui Ahtum din Banat și Gyla din Transilvania, de la sfârșitul sec. al X-lea și începutul sec. XI. Voievodul bănățean era un conducător foarte puternic (*potens valde*) și de aceea foarte slăvit în virtutea și puterea sa (*qui in gloriabatur in virtute et in potencia sua*). Această putere și glorie se baza, firește, pe o putere ostășească, care într-adevăr este atestată de izvorul principal cu privire la voievodatul bănățean condus de Ahtum, urmașul lui Glad: *Legenda major Sancti Gerhardi episcopi* vorbește despre mulțimea ostașilor călări (*multitudo militum*) și despre mulțimea ostașilor în general (*multitudo armatorum*).

Situația era asemănătoare și în voievodatul Transilvaniei condus de Gyla. Țara Transilvaniei (*terra Ultrasilvana, Regnum Ultrasilvanum*) foarte întinsă (*regnum latissimum*) și foarte bogată (*reg-*

⁴ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1972, p. 40—42.

⁵ Șt. Pascu, *op. cit.*, l.c.; Gen. maior C. Olteanu, *Contribuții la cercetarea conceptului de putere armată la români*, București, 1979, p. 66—67. S. Iosipescu și V. Eskenasy, *Schiță a structurilor militare medievale din țările române*, în „File de istorie militară a poporului român“, IV, 1977, p. 47—48.

num opulentissimum) nu putea fi lipsită de o oștire pe aceeași măsură, cu care a îndrăznit și el să se împotrivească oastei trimise împotriva lui de regele ungar Ștefan I⁶.

Mult asemănătoare era și situația dintre Carpați și Dunărea de Jos. În oastea împăratului bizantin Manuel Comnenul, pregătit să atace pe unguri dinspre răsărit, la 1166, se găsea și „un mare număr de români (βλακων ατολκοι) despre care se spunea că ar fi vechi „coloni din Italia”⁷. Cronicarul bizantin foarte bine informat, Ioannis Kinamos, subliniază mai ales marea mulțime a ostașilor români, ceea ce înseamnă o oaste puternică, probabil pedestră și călare⁸. O asemenea oaste vor fi oferit cumanii și românii dintre Carpați și Dunăre fraților Petru și Asan, hotărâți să dea împărăției Romeilor cea mai puternică lovitură și să impună domnia românilor și bulgarilor, cum subliniază alt cronicar bizantin, participant la evenimente, Nicetas Choniates⁹.

Peste o jumătate de secol, știrile referitoare la organizarea armatei românilor nord-dunăreni sînt și mai precise. În diploma din 1247, acordată ordinului ioaniților pentru a se așeza între Carpați și Dunăre, sînt menționate cinci formațiuni prestatale: Țara Severinului (*terra Zeurini*), cnezatele lui Ioan și Fărcaș (*kenezatus Ioanni et Farcasii*), țara cnezatului voievodului românilor Litovoi (*terra kenezatus Lytvoy waivoda Olachorum*). Stratificarea socială, cu nobili, stăpîni de pămînt (*maiores terrae*), cu țărani (*rustici*) liberi, era însoțită de o organizare militară în concordanță cu dezvoltarea societății. Este menționată armata din formațiunile românești respective (*apparatu suorum bellico*), destul de importantă dacă aceste formațiuni erau datoare să participe la luptă cu o cincime din ostasii din teritoriile amintite, în cazul în care regatul ungar ar fi fost atacat și cu o treime în expediții în Bulgaria, Grecia și Cumania. Ostași adunați din rindurile țăranilor liberi.

Nu este lipsit de semnificație faptul că în limba română s-au păstrat cei mai mulți termeni de origine latină în legătură cu toate aspectele organizării armatei și a apărării, prin armată, a pămîntului țării, ceea ce înseamnă continuitatea neîntreruptă în spațiul de formare a poporului român, la nordul Dunării și de asemenea viață statornică și înrădăcinare puternică a poporului român, în pămîntul strămoșesc: oaste, oștire, oștime, ostași, oșteni, ostășie, a

⁶ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 62—80.

⁷ Șt. Pascu, Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul statului și dreptului R.P.R.*, II, p. 95.

⁸ *Cele șase cărți de istorie*, VI, 3.

⁹ *De Isaccio Angelo*, I, p. 489—491.

ostăși; pedestru, pedestrime, pedestrași; călărași, călărime, călărășie, călărășime; arme, armată, armătură; arc, arcari, arcași, săgeată, săgetari, săgetași, a săgeta; spată, spătari; scut, scutari, etc. etc.¹⁰.

2. SUPRAVIEȚUIREA VECHILOR TRADIȚII

Asemenea altor instituții, oastea urcă noi trepte, superioare, o dată cu formarea voievodatului Transilvaniei și a celorlalte două țări românești, Muntenia și Moldova, prin adaptarea instituției tradiționale la noile condiții și necesități ale societății românești. Oastea „descălătorilor” din țările românești transilvănene, a Făgărașului și a Maramureșului și oastea celorlalte două țări românești, de la sud și est de Carpați, Țara Românească și Moldova, și-au contopit experiența cîștigată în perioada precedentă și pe baza acesteia s-a dezvoltat în noua epocă, a țărilor românești feudale de sine stătătoare. Păstrarea, dezvoltarea și adaptarea tradiției noii societăți se datorează faptului că era născută din realitățile și necesitățile societății românești în perioada obștească, însoțind și servind această societate în continua ei dezvoltare. Și deoarece tradiția, în ce a avut ea mai valoros, a însoțit societatea în dezvoltarea ei, este pe deplin explicabilă și dăinuirea, cu putere, și în feudalismul dezvoltat a unor tradiții în organizarea oastei, coexistența acestora cu cele create și impuse de feudalitatea ungară. Era structura cnezială și voievodală pentru români, supraviețuitoare a perioadei precedente, cu rosturi importante în întreg evul mediu, asemenea instituțiilor social-juridice — cnezatele și voievodatele —, deoarece și voievozii și cnezii au jucat un rol important în societatea medievală a Transilvaniei.

Supraviețuirea structurilor preexistente, din perioada obștească și a uniunilor de obști, adică cneziale și voievodale au jucat un rol de necontestat în întreg evul mediu în toate țările românești și mai cu seamă în Transilvania, unde tradiția a fost mai viabilă și durabilă, acceptată și de oficialitate din necesitate. Cnezimea română din Hunedoara, Banat, Maramureș și din alte zone de mare concentrare a instituțiilor românești a avut rolul principal în apărarea părților sudice ale Transilvaniei, de la Banatul de Severin pînă în Mărginime, de la sfîrșitul secolului al XIV pînă în sec. al XVI-lea, adică

¹⁰ N. A. Constantinescu, *Chestiunea celei mai vechi organizații ostășești la români: vitejii și arimanii*, în „Revista istorică”, XXXI, 1945, p. 87—97; N. Stoicescu, *Oastea cea Mare în Țara Românească și Moldova (secolele XIV—XVI)*, în *Oastea cea Mare*, București, 1972, p. 30—31.

în perioada neîncetătelor invazii și incursiuni otomane în Transilvania. Politica lui Sigismund de Luxemburg, continuată la scară mult superioară de Iancu de Hunedoara, care în calitate de voievod al Transilvaniei, de guvernator al Ungariei și apoi de căpitan general al oștirii din regatul ungar, pe cnezimea din care-și trăgea originea și pe oastea cnezială și voievodală și-a construit mai ales sistemul defensiv. Continuată această politică de fiul lui Iancu, de regele Matia Corvinul, și de alții¹¹.

Oastea cnezială și voievodală era organizată pe unitățile politico-administrative proprii românilor, districtele. Făcea parte din oastea voievodului Transilvaniei, dar ca unități aparte.

De veche tradiție erau și unele modalități de „mobilizare” la oaste. Domnul sau voievodul în calitate de reprezentant al puterii centrale și în calitate de comandant al oștii hotăra „ridicarea țării”, „strângerea în leafă”, „chemarea oastei în dobîndă”, „nălmirea” mercenarilor din alte țări. Cum era strigarea în târguri și sate a poruncilor domnești, în Țara Românească și Moldova, ale voievodului în Transilvania. La această chemare sub steag erau datori să răspundă toți locuitorii în stare de a purta arma. „În toată țara trimiși de sîrg să iasă toți la oaste” sau „au dat de veste și țării de sîrg să se strîngă”, consemnează Grigore Ureche¹². „Se strigă în toate părțile, prin toate orașele și târgurile ca toți ostașii cei buni și toți oamenii sănătoși să încalece pe cai și să plece”, era obiceiul în Moldova¹³.

În Transilvania chemarea la oaste se îndeplinea printr-o poruncă a voievodului sau vicevoievodului de a se prezenta echipați și înarmați la locul stabilit. Porunca era vestită în târg, așa cum se precizează într-un document al lui Iancu de Hunedoara din 1449 pentru judele Brașovului, „să fie gata fiecare pentru oaste”¹⁴.

Tot tradiției îi aparține și sistemul chemării la oaste printr-o sabie însîngerată purtată prin sate, târguri și orașe și de asemenea chemarea prin tobe și toboșari. După cum era și sistemul

¹¹ St. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană, a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări istorice”, Cluj, 8, nr. 1—4, 1957, p. 25—67; *Istoria militară a poporului român*, I, p. 325; C. Olteanu, *op. cit.*, p. 90—95.

¹² Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 102; A. Constantinescu, *Instituții militare în țările române (sec. XIV—XVI)* în „Studii și articole de istorie”, XXI, 1978, p. 118.

¹³ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 399.

¹⁴ *Documenta Romaniae Historica. D. Relațiile dintre țările române*, I, p. 406.

de chemare la orașe prin focuri aprinse în anumite locuri, așa cum s-a obișnuit din vechime¹⁵.

Nobilimea era chemată la oaste prin sistemul „insurecției“ (*insurrectio nobilium*). Sistemul dovedindu-se greoi, — nobilimea se aduna încet, dezorganizată — regele Sigismund, la 1395, a introdus chemarea la oaste prin comisari trimiși în fiecare comitat, care, împreună cu comitele comitatului, aduna nobilimea în adunare generală (*generalis congregatio*), când se stabileau modul, timpul și durata chemării. Cei ce nu respectau hotărârile erau pedepsiți cu confiscarea bunurilor.

După lupta de la Nicopole (1396) Sigismund s-a convins de neajunsurile sistemului chemării la oaste a nobilimii, iar, ca urmare, a luat unele măsuri de reorganizare a armatei (1397): sînt scutiți de oaste nobilii bolnavi și sărăciți, dar sînt obligați cei cu proprietăți funciare, iar cei bolnavi erau datori să-și trimită locuitorii dintre „familiarii“ lor.

Chemarea la oaste nu avea limite de vîrstă, nici cu privire la cea de jos — tinerețea —, nici la cea de sus — bătrînețea —, ci doar limita de neputință, spirituală și fizică: toți cei valizi, capabili să poarte armă, sau socotiți apți de oaste. Așa cum afirmă Nicolae Bălcescu, cel dintîi istoric militar român, „tot românul se năștea cu îndatorirea de a fi soldat și de a apăra statul la vreme de nevoie și cînd dușmanul cîlca pe pămîntul românesc, toată țara trebuia să fie la armă“¹⁶.

3. OASTEA CEA MARE

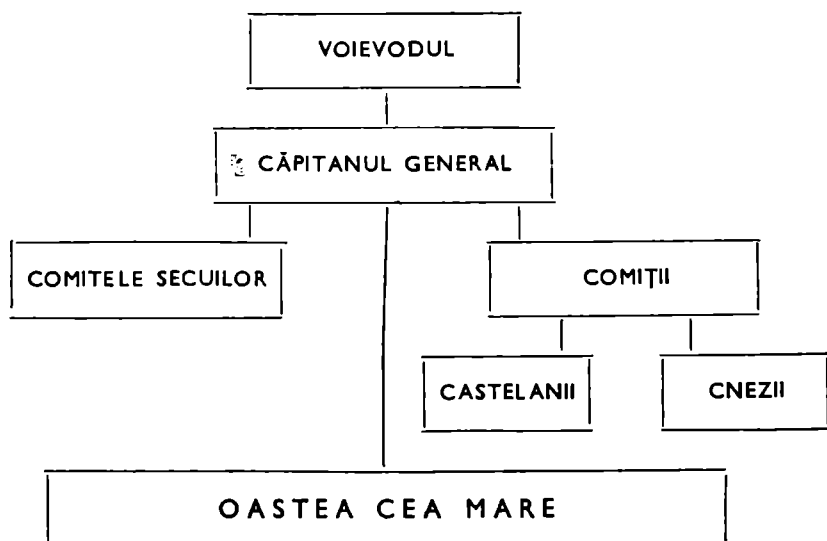
Continuitatea și supraviețuirea tradiției instituției care a fost oastea este tot atît de vădită și în chemarea la oaste pentru apărarea țării și a neamului a tuturor celor în stare să poarte armă, care formau „oastea cea mare“.

Oastea cea mare a fost, în toate împrejurările, nădejdea și salvarea țării în fața tendințelor și încercărilor diferiților dușmani de a o subjuga. Oastea cea mare a purtat salvatoarele victorii împotriva numeroaselor și primejdioaselor invazii cotropitoare.

Existența, organizarea și însemnătatea oastei celei mari în țările române au fost menționate și subliniate de izvoarele vremii, documentare și mai ales narrative, și de asemenea de istoriografie.

¹⁵ Székely Oklevéltár, I, p. 198.

¹⁶ N. Bălcescu, *Scrieri militare alese*, București, 1957, p. 72.

Cel dintîi dintre istorici care-i subliniază existența și importanța este Nicolae Bălcescu; alături de oastea boierilor și steagurile lor, istoricul și revoluționarul pașoptist accentuează însemnătatea ridicării întregului popor, „generală armare”¹⁷.

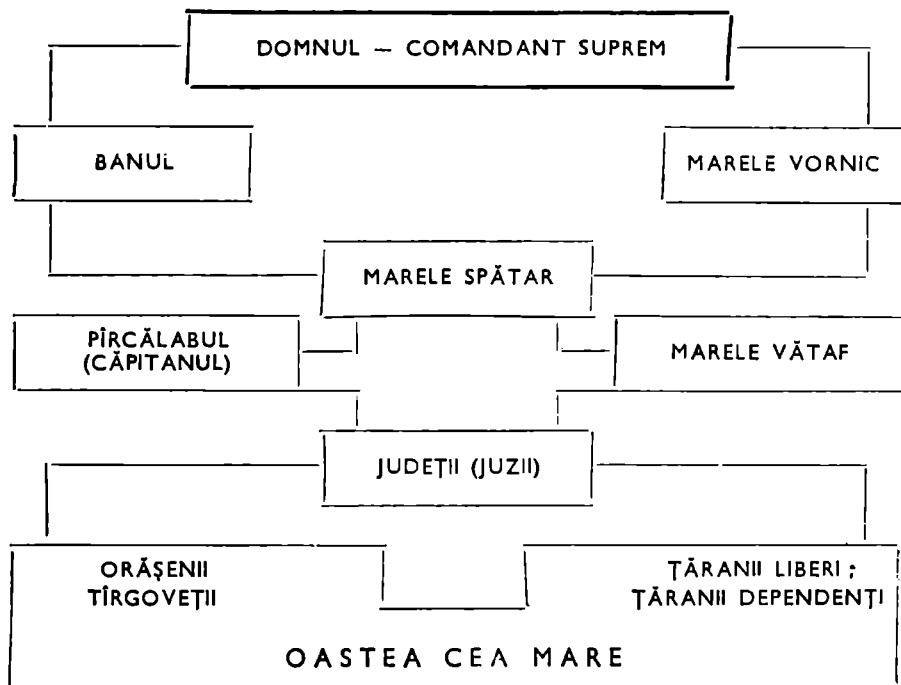
Cea dintîi ridicare a oastei celei mari în țările române a putut fi, în primele decenii ale sec. al XIV-lea, realizată de Basarab I domnul Țării Românești. Este explicația afirmației unui nobil care l-a „ponegriț” pe regele Carol Robert de Anjou și l-a „proslăvit” pe Basarab Transalpinul spunînd că puterea armată a regelui Carol Robert nu poate nicidecum să-i stea împotrivă domnului român și să se compare cu puterea acestuia (*dominum nostrum, Karolum [...] delaudasset et Bozarab Trasalpinum* [...] *ut ipsius domini regis potentia ipsius Bozarab non in aliquo posset contraire et equari conlaudasset*)¹⁸.

Cu astfel de oaste va fi întreprins Basarab mai multe incursiuni în Banat între 1320—1325. O astfel de armată a opus domnului român regelui ungar la 1330, așa cum subliniază un document: s-a ridicat cu întreaga sa putere (*cum tota sua potentia*)¹⁹, ceea ce co-

¹⁷ N. Bălcescu, *Opere*, ed. G. Zane, vol. I, part. I, București, 1940, p. 46.

¹⁸ *Documenta Romaniae Historica*, D. *Relațiile dintre țările române*, I, p. 37—38.

¹⁹ Idem, p. 67.

respunde expresiei latine (*exercitus generalis*). Adunase astfel Basarab, în vederea luptei de la Posada „mulțime nenumărată de români (*Valachorum multitudo innumerabilis*), care alerga din toate părțile și arunca săgeți asupra oastei ungare”²⁰.

Multă vreme în Transilvania medievală au coexistat, ca și în cazul altor instituții, social-juridice, două structuri militare diferite: cea voievodală românească și cea feudală, impusă de regalitatea ungară. Structura voievodală înseamnă „oastea cea mare”, mai dezvoltată între sec. XIII—XIV și sec. XVI. Așa cum exista și în alte țări europene²¹. Baza oastei celei mari era țărănimea, liberă

²⁰ *Chronicon Pictum Vindobonense*, la G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. XI, p. 110.

²¹ În Franța, în sec. XIV exista l’ost général, obligația tuturor bărbăților între 14 și 60 de ani de a se prezenta la oaste înarmați și călări. Cf. P. Cantacuzine, *Guerre, état et société a la fin du Moyen Age*. Paris, 1972, p. 54; G. Iosipescu, V. Eskenasy, *op. cit.*, p. 53.

și aservită, iar chemarea ei era caracterizată *exercitus generalis* sau *generalis expeditio exercitua* (expediție generală ostășească).

Cea dintii știre cu privire la o chemare a oastei celei mari în Transilvania poate fi cea din 1362, când regele Ludovic de Anjou porunca castelanului cetății Șiria, din apropierea Aradului, să meargă cu toți românii și cu alți locuitori și slugi, atât pedestri cât și călări (*cum universis Olachis, aliisque populis et famulis [...]* *tam peditibus quam equitibus*) la un loc indicat de trimisul său după obiceiul ostășesc (*more exercituantium*)²².

Pe măsură ce pericolul otoman se apropia de țările române și de Ungaria se intensifică și preocupările și, ca urmare, măsurile pentru apărarea țărilor amenințate. Apărarea nu putea fi însă asigurată numai de „oastea mică”, puțin numeroasă și nici foarte bine pregătită și înarmată, formată din câteva categorii ostășești și dintr-un număr redus de nobili sau boieri. Salvarea nu putea fi asigurată decât de „oastea cea mare”, formată din masele populare, țărănimea liberă și aservită, care-și apăra țara și țarina, cu vitejie și cu dăruire.

După lupta de la Nicopole (1396), când oastea de cavaleri a suferit o grea înfrângere și când se credea că oștile otomane nu se vor opri la Dunăre, se hotărăște obligația tuturor locuitorilor de a se ridica la oaste. Adică oastea mare formată din țărani, liberi și aserviți, nobili și orașeni. Astfel dieta întrunită la Timișoara în 1397, după ce reglementează condițiile participării nobilimii și a slujitorilor, hotărăște că în cazul că „oaste mare”, cum era a păgînilor (otomanilor) sau a altor neamuri (*aliorum nationum*) ar intra în țară, toți locuitorii (*universi regnicoli*) erau datori să se ridice la arme după obiceiul ostășesc (*more exercituantium*)²³.

Măsurile de organizare și reorganizare se succed cu o repeziune neobișnuită, la intervale foarte mici, de doi trei ani. Dovadă a sporirii pericolului otoman pe de o parte, iar pe de alta a nerespectării hotărîrilor. „Oastea cea mare” era mereu prezentă între problemele discutate, cum era și în 1433, când se vorbește despre utilitatea oastei mari sau oastei generale (*generalis exercitus*) pentru apărarea țării. Cei chemați la oaste trebuiau să fie înarmați cel puțin cu arc sau cu alte arme cu care să înfrunte dușmanul. Prin măsurile din 1433 regele Sigismund de Luxemburg urmărea întărirea oastei regale prin oastea țărănească, adică oastea generală la dispoziția puterii centrale, care să asculte de poruncile acesteia, să

²² *Documenta Valachorum*, p. 162.

²³ N. Knauz, *Az 1397 évi országyűlés jegyzményei*, în „Mágyar Történelmi Tár”, III, 1857, p. 216—217.

meargă unde era nevoie, chiar și în afara granițelor și să rămână sub arme cît era nevoie²⁴.

Ideea se regăsește într-un alt decret cu doi ani mai târziu (1435), care cuprinde, chiar în art. I, hotărîrea ca poporul și chiar fruntașii să fie datori să se ridice la oastea generală (*universalis exercitus generaliter proclamati*), dacă oastea dușmană ce ar năvăli ar fi atît de mare încît n-ar putea fi oprită la hotarele țării de oastea regelui²⁵.

În aceste condiții înscrierea în cea de a doua înțelegere dintre răsculați și nobili, încheiată la Apatiu la începutul lunii octombrie 1437, nu e decît recunoașterea de fapt din partea țărănimii a obligației de ridicare generală fără întîrziere a țăranilor la porunca voievodului sau vicevoievodului, după obiceiul ostășesc împotriva dușmanilor țării (*praefatis rusticis et populis more exercituantium contra emulos huius regni . . . insurgere praeciperet*)²⁶.

Pe temeiul acestei hotărîri și a cunoașterii țărănimii în mijlocul căreia a crescut, Iancu de Hunedoara face pasul important de a concretiza hotărîrea: chemarea la oaste a maselor populare, conștient că acestea singure hotărăsc soarta armelor. La Porțile de Fier ale Transilvaniei, locul de pătrundere a oștilor otomane, aștepta Iancu de Hunedoara cu 15.000 de oameni, între care marca majoritate țărani, sub conducerea cnezilor lor²⁷.

Surprins nepregătit îndeajuns la 1442, în cea dintîi confruntare cu otomanii la Sîntimbru, Iancu de Hunedoara a fost învins. Înving într-o luptă dar nu înfrînt, deoarece îndată după bătălie viteazul voievod cheamă țăranii, orășenii și pe secui să se adune la oaste spre salvarea obștească²⁸. Astfel oastea sa mult sporită ca număr și mai ales ca putere, a reușit să înfrîngă oastea otomană la Sibiu, urmărind-o în Țara Românească, unde a învins-o în mai multe confruntări, pe Ialomița, și aici cu sprijinul maselor populare²⁹. Și în aceste împrejurări cnezimea cu supușii ei a avut un

²⁴ I. N. Kovachich, *Supplementum ad vestigiam comitiorum*, I, Buda, 1736, p. 374—450; *Corpus Juris Hungariae*, I, art. 1—9, p. 247—251.

²⁵ *Corpus Juris Hungarici*, I, p. 246—251.

²⁶ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 626; Șt. Pascu, *Bobîlna*, p. 177—178.

²⁷ Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, Cluj, 1956, p. 47.

²⁸ A. Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades quatuor et dimidia*, „Colonia”, 1960, p. 55.

²⁹ C. Mureșanu, *Rolul lui Iancu de Hunedoara în mobilizarea maselor populare împotriva expansiunii otomane*, în „Studii”, IX, 1951, nr. 4, p. 67 și M. Dan, *Caracterul popular și multinațional al oastei lui Iancu de Hunedoara în luptele contra turcilor*, în „Românii și tradițiile luptei înarmate a întregului popor”, București, 1979, p. 50—57.

rol de importanță majoră, sub comanda „gloriosului fiu de cnez român“, cum îl caracterizează istoricul ungar Fraknoi Vilmos.

Răsplătirea cu danii de moșii nu întârzie pentru vitejii săi cnezi, dintre care își alege și slujitorii (*familiares*), cum au fost Cădeștii și Cădreștii hunedoreni.

În 1443 Iancu de Hunedoara a chemat din nou țărănimea la oaste. Rezultatul a fost adunarea unui mare număr de țărani ridicați de la coarnele plugului, conduși de aceiași cnezi. Din cei 20.000 de ostași adunați, 19.000 erau oameni de jos (*populares*), înarmați cu arcuri și săbii³⁰.

După alegerea sa ca guvernator al Ungariei, în 1444, Iancu de Hunedoara a înfăptuit o reformă militară cu scopul de a-și forma oaste puternică, în stare să preîntâmpine planurile expansioniste otomane. Sistemul banderial se dovedise cu totul deficitar, deoarece marea nobilime nu era dispusă să facă nici cel mai mic sacrificiu. Era nevoie de ostași deprinși cu mînuirea noilor arme, de foc. Iancu își organizează o armată de mercenari, sprijinită însă de o bază de masă, formată din cnezime, țărănime, orașenime și mică nobilime³¹.

La asediul Belgradului, în vara anului 1456, Iancu conducea o armată de 27.000 de țărani-ostași și alte mulțimi de oameni de jos. Astfel că cel ce a vrut să stăpînească lumea întreagă — sultanul Mahomed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului —, a fost înfrînt de mîna țăranilor, mai pricepuți la sapă decît la mînuirea armelor, cum scrie cronicarul Thuroczi³².

Învățînd din experiența tatălui său, Matia Corvinul hotăra, la 1483, că în caz de mare necesitate să se proclame ridicare generală la oaste (*in extrema necessitate exercitus generalis proclamatur*). În aesmenca împrejurare toți nobilii și ceilalți oameni cu moșie erau datori să se ridice personal (*per singula capita insurgere tenentur*); în comitatul Hunedoara, mai expus invaziilor otomane, a treia parte rămînea acasă, iar în celelalte comitate doar a patra parte rămînea pentru apărarea hotarelor, cetăților și alte necesități. Iobagii nobililor trebuiau să meargă și ei personal la oaste, cu cai și arme, iar ceilalți țărani (*rustici*), mai săraci, pedestri, cu puști sau arme țărănești; a cincea parte dintre iobagii nobililor rămîneau acasă, după obiceiul vechi, pentru paza hotarelor, cetăților și a altor locuri (*iobagiones nobilium similiter capitatim ire ad generalis expeditiones obstringuntur, equis et armis instructi, qui-*

³⁰ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 48.

³¹ *Ibidem*, p. 54.

³² *Ibidem*, p. 58.

bus facultas suppetit, reliqui autem rustici pauperiores pedites pixedarii, vel saltem armis rusticanis induti; quinta nihilominus parte eorum, more antiquo ad custodienda confinia et castella atque alia loca domi retenta)³³.

Nobilii cu o sesie sau fără iobagi participă și ei personal și rămân acasă 1/4; cei mai înstăriți slujesc călare, cei săraci pedestri; secuii se ridică în proporție de 2/3, o treime rămân acasă³⁴.

La 1526 se citeau în dietă reglementările din Transilvania privitoare la oaste, ceea ce înseamnă că Transilvania avea reglementări proprii, deosebite de ale Ungariei și în problemele ostășești. Între hotărârile dietei era și obligația țăranilor (*rusticorum*) să fie, toți, gata pe capete (*per singula capita*), dacă necesitatea extremă ar cere-o (*nisi in extrema necessitate*) și regele ar porunci-o.

Hotărîrea adunării generale a nobilimii din Transilvania, întrunită la Turda în 1535, cuprindea îndatoririle militare ale tuturor păturilor și stărilor sociale: fiecare iobag ce avea 6—8 boi de jug era obligat să meargă cu arc și cu cel puțin 32 săgeți și sabie. Iobagii mai bogați (*ditiores*) erau obligați în plus la scut și secure, iar cei mai săraci (*pauperiores*) erau obligați la lance și secure. Nobilii care aveau 16 iobagi erau datori pentru oaste un călăreț, bine echipat din punct de vedere militar, „nu după obiceiul țăranesc” (*non rustico more*), adică să aibă scut, lance și sabie. Nobilii cu o singură sesie erau obligați să se prezinte la oaste călare, cu toate cele de trebuință, coif, platoșe și scut.

Secuii erau împărțiți din punct de vedere al obligațiilor ostășești după starea materială: fruntașii (*potiores*) trebuiau să se prezinte la oaste echipați cu toate cele necesare și să aibă cu ei: cal, sulită, (*hasta*), scut și platoșe; cei ce posedau bunuri în valoare de 12 florini (*inferiores*) erau obligați de asemenea să se prezinte la oaste călări și să aibă scut, sulită și sabie; cei mai săraci erau obligați să aibă doar lance, sabie și secure.

Sașii, la rîndul lor, erau și ei împărțiți în două categorii, după avere: cei cu bunuri în valoare de cel puțin 12 florini erau datori să se prezinte cu pușcă de mînă (*pixedem manulem*) și sabie; sașii mai săraci erau datori să se echipeze cu lance, secure, arc și săgeți³⁵.

Din hotărârile dietei din 1535 cu privire la îndatoririle militare ale locuitorilor Transilvaniei rezultă că marea majoritate a oastei era pedestră și înarmată cu arcuri și săgeți, săbii și securi, lănci și

³³ Székely oklevéltár, I, p. 196—199.

³⁴ Székely oklevéltár, loc. cit.

³⁵ Istoria militară a poporului român, vol. II, București, 1986, p. 35.

sulițe, arme de foc; o parte mai mică era obligată să aibă cal, deci să meargă călare.

Hotărîrea se repetă în septembrie 1538, cînd adunarea generală a nobilimii din Transilvania (*Nobilium regnicolarum Transylvanonisium*), întrunită la Cluj, cerea regelui să dea poruncă ca iobagii să fie gata de război, ori de cîte ori va fi purtată prin țară sabia în-singerată; fără întîrziere să plece la locul rînduit, sub pedeapsa pierderii capului (*ut quandocunque cruentatus gladius circumductus fuerit, mox proficiscantur ad locum deputatum sub pena capitis*). Cînd va fi nevoie să se ridice la arme toți colonii (*ut omnes coloni insurgant*), să fie datori să se ridice la arme și comitatul Hunedoara și partea sașilor care pînă atunci nu fuseseră obligați la arme³⁸.

În toiul frămîntărilor cu privire la organizarea principatului autonom al Transilvaniei, pentru dominația căruia se luptau Poarta otomană și Imperiul habsburgic, preocuparea pentru apărarea independenței sau cel puțin a autonomiei principatului transilvan a format o problemă esențială. Tînăra dietă a Transilvaniei, întrunită, în martie 1542, la Turda, hotărăște ca în cazul cînd ar apărea vreun dușman, fie extern, fie intern, fiecare „națiune“ (*natio*) era datoare cu toată oastea pe capete (*cum omni apparatu bellico, per singula capita*) sau cu partea pe care o va hotărî căpitănelul. Hotărîrile dietei din 1542 sînt mult asemănătoare cu cele cuprinse în decretul regelui Matia Corvinul din 1463. Călăreții, pedestrașii și toți iobagii (*omnes coloni*), cînd vor fi chemați pe capete (*per singula capita*), tot de zece sesii (*mansionibus*), unul să rămînă acasă pentru paza satului, precum și slugile sau lefegii (*mercenarii sive servi conducti*) pentru casa stăpînilor lor, ceilalți vor merge la oaste. Nobilii vîzînd porunca locțiilorului sau sabia în-singerată vor răspunde chemării, fie fiecare în parte, fie pe comitate, sau pe scaune sub pedeapsa pierderii capului. Orașele regești de asemenea se vor ridica cu steagurile și oamenii lor (*cum bono apparatu bellico*), după cum le-a fost totdeauna obiceiul din vechime.

Dieta mai hotărăște să fie înarmați atît nobilii, cît și ne-nobilii. Fiecare nobil să aibă coif, platoșe, lance (*hasta*), sabie (*framaea*), scut și cal. Cei cu o sesie și cu plug propriu, trebuiau să meargă la oaste călare, cu scut, sabie și lance. Cei în slujba altora cu plată trebuiau să dea la oaste în locul lor un altul, tot astfel înarmat. Cei și mai săraci, care nu aveau nici plug, nici cai vor merge la oaste pedestri, bine pregătiți, cu lănci, scuturi și securi sau cu arc și săgeți. Colonii cu șase boi vor merge la oaste cu sa-

³⁸ *Monumenta Comitialia Regni Hungariae*, II, p. 154—155. Hurmuzaki—Densușeanu, *Documente*, II, 4, p. 174.

bie, scut, arc, săgeți și secure, cei fără plug de șase boi, cu scut, lănci (*cuspides*), secure și sabie.

Colonii care vor refuza să meargă la oaste vor fi spînzurați, lucrurile găsite la ei se vor confisca, iar cele de acasă rămîneau stăpînilor lor.

Toți dascălii (*scholastici*) apți de arme erau obligați să se ridice și ei în apărarea țării, sub pedeapsa pierderii capului.

Cei neputincioși, slabi, săraci puteau rămîne acasă, dar cei cu stare trebuiau să-și plătească loțiilor.

Obștea prepozițiilor era obligată să trimită la oaste 200 de oameni, fie călări, fie pedestri.

Echivalau aceste hotărîri, în fapt, cu ridicarea generală la oaste, adică chemarea „oastei celei mari”³⁷.

În primele timpuri, cînd primejdiile din afară erau mai puțin amenințătoare, obligația de oaste nu era atît de severă nici în Țara Românească. Pe măsură ce pericolul creștea și devenea iminent, îndatorirea ostășească era cea mai importantă. În documentele emise din cancelaria lui Mircea cel Mare și a urmașilor săi se repetă aproape stereotip formula: „numai singură oastea s-o facă domniei mele”, sau scutiți de toate dajdiile „afară de singură oastea cea mare să se ridice pentru domnia mea”, ori „numai la oastea cea mare să slujească domniei mele”, sau „să fie scutiți de toate slujbele și dăjdiile de la cele mici pînă la cele mari, numai la oastea cea mare să slujească domniei mele, iar alta nimic mai mult”³⁸.

Obligația se repetă în sec. XV și XVI. Astfel locuitorii unui sat dăruit mănăstirii Strugalea erau scutiți de dări față de domnie, „numai la oastea cea mare să slujească, iar alta nimic mai mult”³⁹. Iar la 1531 locuitorii ce s-ar fi așezat în sate mănăstirești erau scutiți de obligații față de domnie „numai birul să-l plătească și oastea cea mare să o facă, alta nimic”⁴⁰. O singură dată scutirea de oaste este menționată de documentele din a doua jumătate a sec. XIV și din sec. XV.

Situația era asemănătoare și în Moldova. Pînă la apropierea pericolului otoman oastea cea mare a fost chemată foarte rar. De aceea la 1453, domnul Moldovei, Alexandru Vodă, scutește un sat dăruit unei mănăstiri și de oaste („la oaste să nu meargă nici-

³⁷ *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae*, I, p. 86—83.

³⁸ *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, vol. I, p. 51, 74, 75, 82, 84.

³⁹ *Documente privind istoria României*, B. Țara Românească, veac. XIII—XV, vol. I, p. 64.

⁴⁰ *Idem*, vol. II, p. 101.

odată⁴¹). Cea dintii dovadă păstrată cu privire la chemarea la oastea cea mare a gloatelor poate fi cea de la sfârșitul sec. XIV, din 1395, cînd domnul Moldovei Roman a repurtat o frumoasă biruință asupra oștilor regelui ungar Sigismund de Luxemburg, care invadaseră Moldova cu gînduri vrășmașe. Mai certă este știrea cu privire la chemarea „oastei celei mari“ de domnul Moldovei Bogdan II, tatăl lui Ștefan cel Mare, împotriva oastei poloneze. Evenimentul e relatat de cronicarul polonez Bielski, care știe că bătălia dintre oastea domnului moldovean și cea poloneză, care venise în ajutorul pretendentului la domnie, Alexandrel, pînă ce gloatele prinzîndu-i pe polonezi, la strîmtoare, au început să le taie caii cu coasele. Cunoaște întîmplarea și Grigore Ureche care știe și el că apoi au năvălit gloatele de pedestrași⁴².

Ștefan cel Mare, reformator în toate domeniile, a manifestat o grijă deosebită față de oaste, certitudinea independenței țării. A creat un nucleu permanent al „slujitorilor“ sau „curtea“ (*curteni*) și „oastea de țară“ sau simplu „țara“, corespunzătoare „oastei celei mari“. La scurtă vreme după înscăunarea în domnia Moldovei, Ștefan cel Mare își îndreaptă gîndurile și-și pune nădejdea apărării țării în mulțimile țărănești, pe care le cheamă la oaste „cînd se va întîmpla ca însuși domnia mea să meargă la oaste“⁴³.

Cronicarii vremii, Ioan Thuroczi, Antonio Bonfini, Jan Długosz, știau că domnul Moldovei pornea la luptă „cu toată puterea poporului său“, adunînd în juru-i „oaste ușor înarmată și mare mulțime de arcași“. Domnul Moldovei la 1465 a „chemat la oaste pe toți ostașii și țărani, doar femeile și copiii rămînînd acasă“ (*omnibus tam militaribus quam agrestibus, ita ut solae feminae et pueri in aedibus remanerent, in acta coactis*)⁴⁴, dar nu numai pe oșteni și boieri, ci și pe țărani (*non militares modo et nobiles, sed et agresti*), ba chiar cea mai mare parte erau țărani (*maior pars erat agresti*). În lupta de la Vaslui împotriva otomanilor, din cei 40.000 oșteni moldoveni, cea mai mare parte erau țărani, avînd doar arcuri, săgeți și sulițe, lipsiți de alte arme.

Îndatorirea țăranilor de a participa la oaste continuă să fie menționată în izvoare în întreg sec. al XVI-lea: „Ștefăniță Vodă

⁴¹ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, p. 413.

⁴² I. Bielski, *Cronica Polska*, Cracovia, 1597, p. 753; Grigore Ureche, *Letopisetul Țării Moldovei*, p. 80—81.

⁴³ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 13—15.

⁴⁴ I. Długosz, *Historia Polonie*, vol. II, col. 400; cf. N. Orghidan, *Ce spun cronicarii străini despre Ștefan cel Mare*, Craiova, 1915, p. 74, 80.

la 1523 a trimis cărți la toți boierii și țăranii și i-a chemat iarăși la oaste împotriva tătarilor⁴⁵. Iar cînd boierii se răscoală împotriva aceluiași domn, „iau venit țara în ajutor“⁴⁶.

În limbajul învățăturilor lui Neagoe Basarab oastea cea mare era „gloata“, „toiul cel mare“ și „tabăra cea mare“.

Această „gloată“, această „tabără“, aceste mulțimi populare au săvîrșit minuni de vitejie în apărarea țării, a țarinei. Adevăr subliniat de toți străinii care au cunoscut realitatea și care nu pregetă să-și manifeste admirația față de „oastea de țară“ a românilor. Oamenii capabili de fapte, nu de șezut pe saltea, ci pe cîmpuri de bătaie — este caracterizarea italianului Matei Mariano, medicul lui Ștefan cel Mare; bravi meșteri în minuirea sulitei și scutului, deși sînt țărani luați de la plug — afirmă cronicarii polonezi J. Dlugosz și M. Bielski. Sînt atît de neobosiți și iscusiți în arta de a ataca pe inamic, „încît cel ce n-a văzut cu greu ar putea crede“ — subliniază umanistul transilvănean Anton Veranscics.

Decăderea „oastei celei mari“ s-a petrecut pe la mijlocul sec. XVI, odată cu instaurarea dominației otomane. Cauzele, mai multe asociate, explică decăderea. Otomanii, din motive ușor inteligibile nu permiteau domnilor români și principilor Transilvaniei să aibă oști numeroase; perfecționarea și folosirea tot mai mult a armelor de foc, cu care țăranii nu erau deprinși, pe de o parte, iar pe de alta erau greu de procurat de țăranii lipsiți de posibilități materiale; sporirea numărului și a rolului ostașilor „în leafă“, lefegii, este o altă explicație a scăderii rolului „oastei celei mari“. Ultimul document cunoscut care menționează îndatorirea mulțimilor la oaste este din anul 1531: „numai birul să-l plătească și să facă oastea cea mare“⁴⁷.

4. OASTEA MICĂ

În țările române în evul mediu existau două categorii de oști: oastea cea mare și oastea mică sau oastea domnului sau voievodului care era direct în subordinea sau sub ascultarea domnului sau vo-

⁴⁵ M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniș Vodă*, p. 512.

⁴⁶ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 136.

⁴⁷ *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, veac XVI, vol. I, p. 101; N. Stoicescu, *Oastea cea mare*, p. 38; *Idem*, *Structura organizatorică a oștilor țărilor române în sec. XIV—XVIII*, în *Armata și societatea românească*, București, 1980, p. 165; A. Giurgiu și I. Sorescu, *Marea tradiție în Istoria gîndirii militare românești*, 1974, p. 41.

ievodului. Oaste formată din țărani de pe domeniile puterii centrale, scutiți de alte obligații în schimbul obligației la oaste. „Slugile” erau mici dregători centrali și locali ai domniei cu atribuții administrative, dar și militare, acestea din urmă conferindu-le însemnătate mai mare. În a doua jumătate a sec. XVI niște fii de boieri au „fost slugi” lui Alexandru, domnul Țării Românești, la ceata armașilor. Putea afirma Basarab cel Tânăr, domnul Munteniei la 1480, că „domnii cu slugile pot ține țara”. Ștefan cel Mare a organizat steagurile de slujitori, tot mai numeroși, cele domnești în detrimentul celor boierești⁴⁸. Erau apoi slugile (*servientes*) ai puterii centrale, o categorie socială ce se bucura de unele privilegii, o mică nobilime, sau o mică boierime, care de asemenea, în schimbul îndatoririlor ostășești, beneficiau de anumite privilegii.

În limbajul documentelor medievale ostașii în general se numeau *voinici*. În 1447 banul Craiovei s-a închinat domnului Țării Românești cu mulți *voinici* aleși: „Românii numesc pe ostași *voinici*”, afirma pe la mijlocul sec. XV cronicarul Anton Verancsics⁴⁹. Ostașii nobili la început erau numiți *viteji*. Erau „cavaleri” nobili, cu importante atribuții militare și politice, de aceea, la sfârșitul sec. XIV și la începutul celui următor, unii viteji făceau parte din Sfatul domnesc din Moldova⁵⁰. În sec. XV vitejii erau în primul rând ostași călări, săvârșind fapte de vitejie pe câmpul de luptă. Mai târziu, vitejii erau o categorie ostășească ridicată din rîndurile pedestrașilor, de obicei țărani liberi, care pentru fapte de credință sau de vitejie erau răsplătiți cu anumite privilegii. Letopisețul Anonim știe că la 1481 domnul Moldovei a instituit mulți viteji. După lupta de la Vaslui (1475) Ștefan cel Mare a organizat un mare festin în cinstea „vitejilor” și boierilor, iar în lupta de la Valea Albă din 1476 căzură „harnici viteji și mai mulți dintre boierii cei mari și *voinicii* cei buni și tineri și oastea cea vitează, pînă și hînsarii cei viteji pieriră”. În Țara Românească numărul vitejilor a sporit în sec. XV prin ridicarea țăranilor ce s-au distins în lupte în rîndul vitejilor⁵¹.

Curtenii, la rîndul lor, formau, în evul mediu, o altă categorie

⁴⁸ Letopisețul Cantacuzinesc, p. 103.

⁴⁹ A. Varancsics, *Összes munkái*, ed. Szalai L., vol. I, Pest, 1859, p. 80.

⁵⁰ Letopisețul anonim al Moldovei, în *Cronicele slavo-române din sec. XV—XVI*, publicate de I. Bogdan, reeditate de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 18.

⁵¹ R. Greceanu, *Genealogia*, I, p. 101; C. Olteanu, *op. cit.*, p. 73—77; N. Stoicescu, *Contribution à l'armée roumaine au Moyen Age (XVe siècle première moitié du XVIIIe siècle)* în „Revue roumaine d'histoire”, VI, 1967, nr. 5, p. 731—760.

importantă de oșteni. Erau „curteni boierești“, și „curteni domnești“. Cei dintii erau oameni de „curte“ ai marilor feudali care participau la luptă cu steag propriu, sub comanda stăpînului.

Rolul „curtenilor boierești“ a descrescut pe măsură ce a crescut rolul „curtenilor domnești“, care slujeau la curțile domnești, la cea de reședință și la altele, în diferite părți ale țării. Se adăugau acestora și unii boieri mici și mijlocii care datorau domniei slujbă militară în schimbul unor scutiri de obligații fiscale. Conducerea curtenilor domnești a fost încredințată voinicilor de curte, staroștilor și pîrcălabilor. Erau organizați pe ținuturi (în Moldova), pe județe (în Țara Românească), în cete, fiecare ceată avîndu-și steagul propriu. Curtenii din Țara Românească de pe la mijlocul sec. al XVI-lea, se numeau „roșii“ sau „roșii aleși“, după uniforme lor de culoare roșie.

Ștefan cel Mare a sporit mult rîndurile curtenilor cu țărani ce se distingeau în lupte. Domnul Moldovei, după reînscăunarea lui Vlad Țepeș pe tronul Țării Românești, îi lasă 2000 de oameni dintre curtenii săi⁵².

În a doua jumătate a sec. al XVI-lea, categoriile de ostași menționate se amalgamează într-o categorie ostășească mai cuprinzătoare, a slujitorilor (*servientes*), dependenți direct de puterea centrală, recrutați mai ales dintre țăranii liberi, organizați în două corpuri: călărași și dărăbanți (pedeștri).

Mai exista în țările române o categorie de ostași, de margine: străjerii în Moldova și plăieșii în Țara Românească, amîndouă categoriile și în Transilvania. Vechimea lor e deodată cu formarea statelor feudale românești. Ei străjuiau pasurile și trecătorile munților în schimbul unor scutiri de obligații fiscale. Erau comandați de vâtafi și de străjeri de plai.

Pe lîngă oștile pămîntene, formate din oameni obligați la oaste, în țările române, asemenea tuturor țărilor europene, mai existau și oști formate din oameni plătiți pentru a participa la oaste. Erau *lefegii*, oaste cu plată (cu simbrie), formată mai ales din tîrgoveți, recrutați „prin strigarea tîrgului în leafă“. Cele dintii mențiuni documentare privitoare la lefegii în țările române sînt din prima jumătate a sec. XV. Însemnătatea lefegiilor crește în a doua jumătate a sec. XVI, pe măsura slăbirii oștilor pămîntene, ca urmare a întăririi dominației otomane⁵³.

Înrudirea lefegiilor cu *mercenarii* s-a realizat de la sine, deoarece mulți lefegii au devenit mercenari, recrutați de puterea

⁵² *Istoria militară a poporului român*, vol. II, București, 1986, p. 44; N. Stoicescu, *op. cit.*, l.c.; Al. Constantinescu, *op. cit.*, l.c.

⁵³ *Istoria militară a poporului român*, vol. II, p. 46.

centrală din alte țări, de aceea se numeau după țara de unde veneau. Erau plătiți și ei cu „leafă“, la care se adăugau prăzile de război, de multe ori mai îmbietoare pentru cei ce-și vindeau „meseria“ celui ce le oferea mai multe avantaje.

Și tot asemenea acestora era și categoria „oastei în dobîndă“, gloata, formată din pedestrași, care luptau pentru prada de război. Era formată din hindari și haiduci.

Oștile domnești erau organizate, teritorial, pe ținuturi și județe. Erau conduse, în numele domnului, în Moldova cele din Țara de Sus de vornicul Țării de Sus, cele din Țara de Jos de vornicul Țării de Jos. Vornicul era comandantul oștilor domnești și în Muntenia, iar în Oltenia banul. Comandanții de subunități erau vâtafii, atit în Moldova, cit și în Țara Românească⁵⁴.

Din categoria oștii mici făceau partea și oștile boierești formate din supușii boierilor de pe domeniile lor. Erau sub comanda și sub ascultarea stăpînilor lor, iar subordonarea față de domnie era doar indirectă, pe baza jurămîntului de credință al stăpînilor de pămînt față de puterea centrală.

Dacă oastea mică a domnului sau voievodului era folosită spre apărarea țării împotriva dușmanilor invadatori, oastea clasei dominante (nobili, boieri, clerici înalți) de multe ori era folosită și în interesele acestora, descori potrivnice intereselor țării și de asemenea împotriva puterii centrale.

Situația în Transilvania era mai complexă și în problema oastei, asemenea celorlalte probleme, datorită mai marii complexități a societății însăși. Deoarece pe lîngă populația băstinașe românească, cu instituțiile sale tradiționale, care supraviețuiesc viabile, active în întreg evul mediu, datorită înrădăcinării lor puternice în conștiința populației românești, în majoritate absolută, în pofida încercărilor oficialității de a le înlocui cu instituții feudale oficiale, s-au așezat în Transilvania populații alogene — unguri, sași, secui — cu instituțiile lor sau integrate în instituțiile feudale oficiale.

Oastea românilor era condusă de cnezii și voievozii lor. Era o oaste țărănească în cea mai mare parte, înarmată cu arcuri și săgeți, cu arbalete, cu săbii și unelte agricole transformate în arme, mai ales topoare și măciuci. Pedestrași în cea mai mare parte, nu lipseau nici călăreții. Cnezii înșiși și de asemenea voievozii erau obligați să meargă la oaste cu cal bun, însoțit de un număr de

⁵⁴ *Istoria militară*, p. 48—49.

țărani din cnezatul sau voievodatul respectiv, în raport cu numărul satelor de sub stăpânirea lor, adică a mulțimii supușilor⁵⁵.

Cnezii hațegani și cei bănățeni, cnezii și voievozii maramureșeni și cei bihoreni, boierii făgărășeni își aveau cetele lor, echivalente cu steagurile altor instituții transilvănene. Românii din districtul Rodnei la 1471 întrețineau o unitate ostășească proprie⁵⁶. Iar românii din comitatul Arva, din vecinătatea Maramureșului, erau obligați să fie înarmați cu arcuri de mină sau baliste (*arcus manuales vel balistas*) pentru paza drumurilor de hoți, tilhari și alți răufăcători, așa cum erau românii din Feleacul Clujului. Mai erau obligați, asemenea altor români de pe domeniul cetăților, ca în caz de nevoie, la ordinul castelanilor să-și trimită tinerii la oaste (*iuventutem iuxta mandatum castellanorum cum arcuis pro opportunitate temporis mittere*). Cei ce refuzau să ia arma prima dată erau pedepsiți cu șase oi, a doua oară tot cu șase oi și a treia oară tot cu șase oi față de castelani. Celor ce nu respectau pedeapsa castelanilor li se luau toate bunurile pe seama regelui⁵⁷.

Obligații de pază, dar nu a drumurilor ci a frontierelor spre Moldova, potrivit obiceiului, aveau românii și secuii din satul românesc (*villa Valachalis*) Brețcu, sub conducerea cnezului lor, potrivit unei hotărâri regale din 1426, care nu este însă decât o confirmare a unor obiceiuri mai vechi (*sicut hactenus consueti, ita et in futuram dicti kenezius et villam*)⁵⁸.

Iar românii din districtele cetății Deva erau datori cu muncă manuală la întreținerea cetății, potrivit vechiului și lăudatului obicei (*juxta antiquam et laudabilem consuetudinem*). Asemenea acestora, cnezii și supușii lor de pe domeniul cetății Hunedoara aveau aceleași obligații la cetatea Hunedoara⁵⁹. Mai importante și mai grele erau obligațiile militare ale românilor din districtele bănățene, unde nobili, cnezi și oameni de rînd, trebuiau să apere vadurile Dunării împotriva periculoaselor incursiuni otomane (*ser-*

⁵⁵ I. Bogdan, *Cîteva observațiuni asupra îndatoririlor militare ale boierilor moldoveni*, în „Analele Acad. Rom.” Memoriile secției de ist., seria II, t. XXX (1907–1908), p. 2–4.

⁵⁶ I. Marțian, *Țara Năsăudului*. Năsăud, 1933, p. 30.

⁵⁷ Gágyi E., *Az Arvamegyei oláh telepek kiváltságai*, în „Történelmi Tár”, 1910, fasc. II, p. 189–191, N. Drăganu, *Românii în sec. IX–XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, p. 215–216.

⁵⁸ *Szekely oklevéltár*, I, p. 120–121.

⁵⁹ I. Kemény în „Magazin für Geschichte Siebenbürgens”, II, p. 311, 315.

vitiorum meritis eorundem universorum nobilium et keneziorum ac ceterorum Valachorum quod ipsi in custodia et teretione vadorum Danubii contra crebros incursus turcorum)⁶⁰.

Între fenomenele caracteristice evului mediu, „războaiele“ de diferite tipuri, între țări, între feudali, între feudali și suverani, invaziile cu caracter de pradă ocupînd un loc important este explicabilă preocuparea oficialităților pentru problemele oastei: obligațiile de a participa la oaste, organizarea și înarmarea acesteia etc. N-a făcut excepție nici regalitatea ungară de la asemenea preocupări. Deoarece însă Transilvania în primele secole ale evului mediu nu era amenințată de asemenea primejdii iminente, nici obligațiile ostășești nu erau prea grele. Pe de altă parte, puterea centrală fiind într-o situație de inferioritate din multe puncte de vedere în raport cu puternica nobilime, aceasta impune puterii centrale acceptarea condițiilor ei cu privire la obligațiile ostășești.

Bula de aur din 1222 este pe deplin concludentă în oglindirea acestor raporturi și din punct de vedere ostășesc. Dacă regele ar voi să organizeze expediții în afara țării, slujitorii (*servientes*), nu erau datori să-l însoțească decît pe banii lui; în expedițiile în afara țării erau obligați să meargă doar comiții comitatelor, cei ce primesc bani din partea puterii centrale (*qui comitatus habent, vel pecuniam postran nobiscum ire teneantur*). Dacă, însă ar fi atacată țara de vreo oaste dușmană, toți erau datori să se ridice la oaste (*omnes universaliter ire teneantur*)⁶¹.

Ușoare erau obligațiile ostășești și ale sașilor, așa cum sînt consemnate în *Andreanum* din 1224: cinci sute de ostași în expedițiile din țară și o sută în expedițiile în afara țării dacă regele

⁶⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 508—510.

⁶¹ *Documente privind istoria României*. C. *Transilvania*, veac. XI—XIII, vol. I, p. 190, 376. În *Bula de aur*, reînnoită la 1231, obligațiile ostășești ale nobililor erau și mai ușoare, în sensul că nu erau obligați să însoțească oastea regelui în afara țării nici pe banii acestuia, dar erau obligați fără condiții să însoțească oastea regelui în afara țării comiții, cei plătiți, iobagii cetăților, cei obligați prin slujbă și cei ce au primit moșii întinse. În caz de năvălire a oastei dușmane în țară, toți locuitorii erau obligați să se ridice la oaste pentru apărarea țării și să o urmărească în retragere. Idem, p. 249. La 1267 regele Bela IV nu va sili pe nobili să însoțească în războaie de cucerire, decît cei ce vor voi de buna lor voie și pe cheltuiala regelui. Idem, veac XIII, vol. II, p. 93.

mergea în persoană; dacă oastea era condusă de un om al regelui în afara țării obligația se reducea la 50 de ostași⁶².

Situația se schimbă radical la sfârșitul sec. al XIV-lea, când primejdia otomană se apropia amenințătoare de Transilvania. Decretele regale se succed într-un ritm tot mai alert, completate de hotărâri dietale și de reglementări legislative. Fiecare dintre ele și toate la un loc stabilind obligațiile ostășești ale diferitelor categorii sociale. Șocul din 1396, când cavalerii în armuri grele, adunați din toată Europa, au suferit o grea înfrângere la Nicopole a fost semnalul de alarmă. Biruiseră românii la 1394 și 1395 oastea temută a lui Baiazid Ilderim, dar puternicul sultan nu se socotea învins și răzbunarea lui se putea abate și peste țara condusă de regele Sigismund de Luxemburg, conducătorul „cruciadei” de la Nicopole. Erau necesare, de aceea, măsuri de preîntâmpinare a primejdiei.

Dieta întrunită la Timișoara în 1397 reînnoiește unele hotărâri mai vechi, din sec. XIII, și le întregește cu altele generate de situația schimbată. Între hotărârile mai vechi, reînnoite la 1397, este și cea privitoare la neobligativitatea slujitorilor (*servientes*) de a însoți oastea regelui în afara țării decât pe cheltuiuala regelui; erau datori să-l însoțească pe rege comiții și cei plătiți, iar dacă o putere mare a otomanilor sau a altor neamuri (*aliorum nationum*) năvălea în țară, toți locuitorii (*universi regnicoli*) erau datori să se ridice la oaste, după obiceiul ostășesc (*more exercituantium*) și mai ales baronii cu dregătorii. Prevederi cuprinse aproape identic în *Bula de aur* din 1222 și în reînnoirea acesteia din 1231. Dacă oastea era condusă, în locul regelui, de palatin, obligația baronilor era de a-l însoți numai pînă la hotare.

Hotărârile mai vechi, reînnoite, erau completate de altele noi, generate de noua situație. Între care și aceea referitoare la îndatoririle ostășești ale nobilimii: dintre frații nobili trăitori în aceeași gospodărie în indiviziune era dator numai unul dintre ei să meargă la oaste, dar dacă trăiau separați era dator la oaste fiecare dintre ei. Dacă vreunul dintre locuitorii cu moșii (*possessionati homines*) nu putea merge la oaste din cauză de boală, trebuia să-și trimită oamenii organizați ostășește. Nobilii mici, fără iobagi, bolnavi, nu erau obligați să trimită în locul lor alți oameni. Oamenii cu moșie care refuzau să meargă la oaste erau pedepsiți după numărul io-

⁶² Idem, p. 209, 383. La 1204 și 1206 privilegiile asemănătoare sînt acordate și unor „oaspeți” singulari sau comunități de oaspeți. Dar la 1261, Ștefan, Regele cel Tânăr, duce al Transilvaniei, îi obliga pe oaspeți să participe la războiul purtat de el împotriva tatălui său. Idem, veac. XIII, vol. II, p. 34, 97.

bagilor, de fiecare cu cîte 1 fl. aur, iar nobilii fără iobagi cu 3 mărci în dinari.

Baronii și nobilii cu moșie erau datori să dea, potrivit obiceiului ostășesc (*more exercituantium*), de fiecare 20 de iobagi un arcaș (*pharetrum*) și să-l ia cu sine la oaste; probabil un ostaș înarmat. Participanții la oaste mergeau pe cheltuiala lor⁶³.

Primejdia sporind, sporește și obligația de participare la oaste, potrivit hotărîrilor adunării generale a nobililor din 1415, întrunită la Turda: a treia parte dintre nobili și a zecea parte dintre țărani (*tertiam partem nobilium decimam vero rusticorum, emedio ipsorum... more exercituantium deputare*⁶⁴).

Agravarea situației, pe de o parte, pe de alta nerespectarea reglementărilor din partea nobilimii și în al treilea rînd dorința de a întări oastea de sub autoritatea puterii centrale prin sporirea oastei țărănești și a nobilimii mici în detrimentul celei nobiliare, organizată în steaguri (banderii) — toate la un loc aceste motive îl determină pe Sigismund să hotărască noi reglementări cu privire la recrutarea, compoziția, organizarea și înarmarea oastei. A celei secuiești și a celei generale. Ceea ce și îndeplinește în anii 1429—1433. Din aceleași motive mai dorea regele ungar să sporească oastea de lefegii, supusă și aceasta regelui și care putea fi folosită oriunde și împotriva oricui.

Secuii erau datori să participe la oastea regelui cu un număr de ostași stabilit de acesta. În timpul lui Matia Corvinul, care reînnoiește reglementarea lui Sigismund, secuii erau obligați să participe cu două treimi din oameni în stare să poarte arma, iar o treime rămînea acasă.

Chemarea la oaste se făcea printr-o sabie însîngerată, purtată prin scaunele secuiești sau prin scrisoarea regelui adresată comitetului secuilor, care o transmiteau căpitanilor scăunali. În caz de ridicare urgentă la oaste, căpitanii scăunali chemau la oaste prin tobe și focuri aprinse în locuri stabilite, așa cum s-a obișnuit din vechime⁶⁵. Erău datori la oaste toți bărbații liberi, capabili să poarte arma, cu excepția cazurilor cînd tatăl și fiul sau doi frați

⁶³ Knauz N., *Az 1397-évi országgyűlés végzemények*, în „Magyar Történelmi Tár”, III, 1957, p. 216—247; Déer J., *Zsigmond király honvédelmi politikája* în „Hadtörténelmi közlemények”, XXXVII, 1936, p. 19.

⁶⁴ *Urkundenbuch*, III, p. 651; *Székelv oklevéltár*, III, p. 38.

⁶⁵ *Siculi juxta suum modum antiquum ad exercitum generalem mittere obligantur duos gentis suae partes, tertia ad omnes eventus domi relicta... Capitanei sedium cunetarum tympanis et zaldobonibus, atque accensis struibus lignorum in sciundis locis Tűzhalom vocatis conclamationem faciant, et qui ad haec non concurrat, caput amittat.* cf. *Székelv oklevéltár*, I, p. 198.

aveau împreună gospodăria; în acest caz numai unul era dator să meargă la oaste; dacă cel plecat la oaste cădea în luptă, celălalt nu era obligat să-l înlocuiască⁶⁶.

În 1433 regele Sigismund încearcă o nouă *reorganizare a oastei*, pe baza experienței din războaiele husite și a altor observații cu privire la valoarea oastei țărănești, a oastei generale (*generalis exercitus*) raportată la valoarea oastei de mercenari. Cei chemați la oaste trebuiau să fie înarmați, cel puțin cu arc sau cu alte arme cu care să înfrunte dușmanul; fiecare comitat era dator să trimită un număr de arcași călări (*pharetrarii equestres*) înarmați pe cheltuielile nobilimii; nobilii săraci și orfanii nu erau obligați să participe personal, ci să se asocieze atîția cît să poată înarma un arcaș călare; nobilii cu iobagi erau obligați să trimită la oaste atîția ostași cît pot trimite, după starea lor; se interzice păgubirea oamenilor de către ostași, deoarece țara a suferit mai multe de pe urma acestei oști decît de pe urma celei dușmane; oastea trebuia să rămînă la hotarele țării cît va socoti regele și comandanții și nu doar 15 zile; ostașii trebuiau să fie dotați cu cai și înarmați; arcașii și lăncierii erau plătiți; regele era obligat la un număr de călăreți, marii dregători și comitatele erau obligate să organizeze banderii proprii⁶⁷.

Proiectul din 1433 a fost dezbătut și aprobat, cu unele modificări, de dieta din 1435. Potrivit hotărîrii acestei diete, în cazul cînd oastea inamică ar fi depășit oastea regală ca număr, atunci trebuiau să-și cheme și prelații banderile lor, comiții comitatelor, baronii, frunțașii și nobili cu ostașii lor sub steagul regelui.

Cînd se vestea ridicarea generală (*quod tempore universalis exercitus generaliter proclamati*) toți baronii, frunțașii și nobilii erau datori, pentru oastea generală (*ad quoslibet exercitus regni generales conducere teneantur*) de fiecare 33 de iobagi cu sesie proprie, un arcaș călare (*pharetrarius equestris*), înarmat cel puțin cu arc, tolbă și pumnal (*bicellus*). Nobilii cu mai puțin de 33 iobagi erau obligați să-și numere iobagii cu alți nobili pentru a trimite împreună un iobag călare înarmat la 33 de iobagi. Nobilii fără iobagi erau datori să meargă la oaste personal; dacă aveau stăpîn mergeau cu el și pe cheltuiala acestuia, dacă nu aveau stăpîni mergeau pe cheltuiala lor în banderiu comitelui. Frații în diviziune erau datori să meargă numai unul, ceilalți fiind scutiți. Pre-

⁶⁶ Al. Pal Antal, *Organizarea socială a secuilor în sec. XIV—XVIII*, în „Culegeri de referate”, II, p. 62.

⁶⁷ I. Kovachich, *Supplementum ad vestigia comitorum*, vol. I, Buda, 1798, p. 374—375.

lații, baronii și nobilii care aveau cetăți și fortificații își puteau lăsa, pentru paza acestora, castelanii și alți nobili necesari. Baronii, nobilii și alte persoane mai de vază (*maiores persone seculares*) puteau lăsa pentru paza curții nobili, cu măsură. Nobilii ce întârziu la chemare sau părăseau oastea își pierdeau moșiile⁶⁸.

Pe măsura creșterii pericolului otoman sporesc și obligațiile ostășești ale țărănimii. De la un arcaș călare la 1433, peste două decenii, la 1454, obligația crește la patru călăreți cu arc (*equites pharitrarios*), doi pedestrași cu arc (*duos pedites similiter pharetras*), prevăzuți cu tolbă, scut și sulită (*clypeos ac cuspides habentes*) la o sută de porți (gospodării) iobăgești, fie de pe moșiile biseri-cești, fie de pe cele laice; lipsa călărețului se plătea cu 16 fl. aur, a pedestrașului cu 10 fl. La obligațiile militare erau supuse și orașele libere. Celelalte hotărâri sînt mult asemănătoare celor de la 1433⁶⁹.

Spre sfîrșitul secolului al XV-lea, în vremea regelui Vladislav al II-lea, lipsit de autoritatea necesară împrejurărilor, marea nobilime devine tot mai prepotentă, impunîndu-și voința față și spre prejudiciul puterii centrale. Reușește, marea nobilime, să recîștige, în problema participării la oaste, privilegiile pe care le smulsese, cu 270 de ani în urmă, la 1222, regelui Andrei II. Nu se proclama ridicarea generală a oastei (*exercitus generalis*) dacă făceau față oștile prelaților, baronilor și ale altor oameni cu moșie de orice condiție. Cînd însă o trebuință neîntîrziată făcea necesară chemarea oastei generale, atunci prelații și baronii cu banderile lor nu erau obligați să meargă la oaste în afara hotarelor țării, bucurîndu-se de vechea lor libertate (*more exercituantium non ducantur, antiqua eorum libe. etc. requirente*).

Potrivit acestei hotărîri, nobilii și ceilalți oameni cu moșie de condiție inferioară sînt datori să dea de la 20 de porți sau sesii iobăgești întregi un călăreț echipat, iar nobilii cu o singură moșie, lipsiți de iobagi, trebuiau să dea de la zece case sau gospodării un călăreț cu lance, scut și arc, și, dacă e posibil și cu zale⁷⁰.

De-abia trecuseră șase ani și o nouă reglementare cu privire la obligațiile ostășești este votată de dietă. O reglementare mai detaliată, cuprinzînd mai multe aspecte ale obligațiilor ostășești: se stabilesc banderile prelaților, capitlurilor, prepoziturilor, banderile marilor dregători regali și ale marilor nobili. Instituțiile ne-cuprinse în reglementare trebuiau să dea ostași după veniturile

⁶⁸ *Corpus Juris Hungarici*, I, art. 1—7 din 1435, p. 184—185.

⁶⁹ *Idem*, p. 201—202.

⁷⁰ *Idem*, p. 250.

din dijme și după numărul iobagilor. Cei ce nu aveau dijme și nobilii cu o sesie erau obligați, asemenea celorlalți locuitori nobili fără banderii, la un călăreț bine înarmat la 36 de porți sau sesii iobăgești; cei din comitatele sudice (Cenad, Zărand, Torontal, Arad, Timiș, din Transilvania) trebuiau să dea un husar (*Huszarone*) înarmat cu scut (*scutum seu clypeum*), cu lance, cu zale sau platoșe (*lorica*), cu coif (*cassidem sive galeam*) după 24 de porți (gospodării)⁷¹. Vremurile fiind mai grele și pericolul la hotare mai mare, se modifică articolul 18 al decretului din 1492, în sensul că nobilii (*domini Regnicolae*) pentru apărarea țării, dregătorii și stipendiații, atât ai regelui, cât și ai prelaților și baronilor precum și ceilalți locuitori erau datori cu oaste fără a hotări dinainte hotarul (*meta*).

Prima jumătate a sec. al XVI-lea înregistrează o adevărată avalanșă de reglementări. Obligațiile ostășești cuprinse în aceste reglementări sînt asemenea unei cronologii a evenimentelor, determinată de politica expansionistă a Porții otomane în Transilvania și în Ungaria; în 1517 nobilul chemat la oaste era obligat să aducă cu el un călăreț înarmat cu lance și scut la 20 de sesii iobăgești, la 1523 — un călăreț la zece sesii iobăgești.

În ianuarie 1535 adunarea generală a nobilimii (congregația) din Transilvania, întrunită la Tîrgu Mureș, stabilește obligațiile ostășești ale celor trei „națiuni”: *nobili, sași și secui*. Nobilii cu o sesie erau obligați să servească cu un cal și să aibă coif, platoșă, scut. Nobilii cu 16 iobagi erau obligați să dea un călăreț cu scut, lance, sabie, bine înzestrat și nu după obiceiul țărănesc (*non rustico more*).

Nobilii în slujba altor nobili puteau merge împreună la oaste, dar erau datori să echipeze un călăreț la 16 iobagi, iar în locul lor personal puteau da un alt călăreț, bine înzestrat, cum dădeau și ceilalți nobili.

Fiecare *iobag* cu șase-opt boi de *plug* era obligat să aibe arc cu cel puțin 32 de săgeți și sabie. *Iobagii mai bogați (ditiores)* trebuiau să aibă arc, săgeți îndestulătoare, sabie, scut și secure. Cei mai săraci (*pauperiores*) erau obligați să aibă lance (*cuspidem seu lanceam*) și secure.

Secuii mai puternici din punct de vedere social (*potiores*) erau datori să aibă cal, sulită (*hastam*), scut, sabie, platoșă și să fie bine înzestrați cu toate necesitățile ostășești. Primipilii care aveau cai trebuiau să meargă la oaste cu doi cai. *Secuii* mai de jos (*inferiores*) cu vite, boi și bunuri mobile în valoare de 12 fl. erau datori să aibă cal, scut, sulită și sabie și să fie bine înzestrați

⁷¹ Idem, p. 283—285.

cu cele necesare, ostășește. Cei mai săraci trebuie să aibă lance, sabie și secure. Cei ce nu respectau aceste hotărâri erau izgoniți (*exules*) și pedepsiți. Secuii liberi care s-au dat iobagi cu sesie (*iobagiones sessionales*) numiți *feldemlako* (iobag cu pământ) trebuiau să fie eliberați de nobili și readuși la vechea libertate în răstimp de 15 zile și să devină secui liberi. Nobilii ce s-ar opune eliberării erau socotiți exilați și necredincioși ai țării și pe aceștia nici voievozii nu-i puteau ierta fără aprobarea congregației.

Sașii cu avere de 12 fl. trebuiau să aibă pușcă manuală (*pixidum manualement*) și sabie. Cei cu avere sub 12 fl. erau obligați să aibă sabie, lance, secure, arc și săgeți⁷².

Avalanșa de reglementări cu privire la obligațiile ostășești este și mai neobosită în perioada marilor mutații cu caracter politic traversate de Transilvania în deceniul cinci al secolului al XVI-lea: transformarea voievodatului în principat autonom. Pentru apărarea independenței sau autonomiei Transilvaniei, în asemenea împrejurări critice, dieta Transilvaniei discută de cinci ori în opt ani problema organizării militare în vederea apărării libertății țării.

La 1540 dieta întrunită la Sighișoara hotărăște ca atît nobilii cît și secuii și sașii să fie obligați să dea 3.000 de ostași, dintre care secuii, potrivit obiceiului, 1000 de ostași. Pentru organizarea oastei sînt numiți doi căpitani ai țării, care vor beneficia de toate veniturile regale, atît de la orașele săsești, cît și de la alte locuri camerale; episcopii, la rîndul lor, erau obligați să întrețină oaste pe lingă căpitan. Iar dacă nevoia o va cere se va ridica toată țara alături de căpitan (*totum regnum, si quando necessitas postulaverit insurgat penes Dominos capitaneos*)⁷³.

Din nou, dieta din decembrie 1542 hotărăște ca toți nobilii să răspundă la oaste fără întîrziere (*omnes nobiles veniant ad bellum neque morum faciant*), altfel erau pedepsiți după obiceiul țării. Deoarece primejdia era mare, nobilii erau datori să mai ridice la oaste un călăreț bine pregătit și dotat (*bene instructum et paratum*) de la 10 porți (gospodării) țărănești (*de decem portis*). Secuii erau datori să meargă la oaste cu toate forțele (*cum omni apparatu*) și în aceeași formă ca și nobilii, sub pedeapsa amintită. Sașii cu un număr de pușcași pedestri bine instruiți (*parem numerum peditum pixidariorum bene instructus*) potrivit cu numărul călă-

⁷² Hurmuzaki—Densusșianu, *Documente*, II, 4, p. 85—86.

⁷³ *Monumenta Comitatus Regnum Transylvaniae*, I, p. 40—43. Din punct de vedere militar, românii dintre Sava și Drava erau organizați în trei capitanate, fiecare capitanat condus de un jude suprem (*Universa Valachorum communitas in trium capitaneorum supremum... ita quoque capitanatu eligatur constituatur supremum judicent*).

reților trimiși de nobilime. Toți nobilii erau obligați, potrivit stării și condiției lor, să pregătească pentru război (*instruat ad bellum*) cai, arme și alte lucruri necesare sub pedeapsa obișnuită. Nobilii cu o sesie, care au plug și boi erau obligați să aibă cai, arme, lance, coif, platoșă. Nobilii mai săraci, lipsiți de plug și de boi, erau datori să aibă cel puțin pușcă⁷⁴.

Nici trei luni nu trecură pînă ce Dieta întrunită la 26 februarie la Cluj hotărăște ridicarea la oaste împotriva dușmanilor din afară și din interior (*hostes item internos et externos*) a unui număr de 1500 de ostași, nobilii 500 călăreți, secuii de asemenea 1500 călăreți și sașii 500 de pedestri bine pregătiți pe lângă cei înarmați unul la zece porți (gospodării) (*in decem portis aliam dicatis*)⁷⁵.

După alți doi ani, la 1545, din nou dieta dezbate problema ridicării la oaste, confirmînd hotărîrea dinainte cu privire la obligația nobililor de a trimite un călăreț bine echipat din 10 iobagi (*ex singulis decem colonis*), iar nobilul în serviciul altuia trebuia să trimită în locul lui alt călăreț bine echipat; locuitorul (*locumtenens*), adică „guvernatorul” Martinuzzi și comiții comitatelor puteau chema la oaste și obștea și poporul de rînd (*communitatem sive plebem*) la nevoie⁷⁶.

În sfîrșit, dieta din 1548, întrunită din nou la Turda, față de veștile îngrijorătoare, hotărăște ca fiecare națiune (*natio*) să aibă pregătiți 2.000 de oameni pentru orice împrejurare, iar țărani să fie pregătiți de război pentru ridicarea generală (*per singula capita, more bellico*) la porunca guvernatorului⁷⁷.

*

Nobili, țărani — liberi și aserviți — erau obligați la oaste în anumite condiții, în raport cu situația politică. Nu puteau lipsi nici orașenii de la asemenea îndatorire importantă. Puterea centrală a avut grijă să nu fie neglijată nici orașenimea. Asemenea grijă s-a manifestat destul de timpuriu, adică o dată cu formarea orașelor din așezări rurale preexistente. Astfel Carol Robert încă la 1316, reînnoind privilegiul clujenilor le stabilește și obligațiile, între care și aceea cu privire la trimiterea la oastea regală a unui ostaș bine înarmat de la 60 de gospodării (*de singulis sexaginta mansionibus*

⁷⁴ *Idem*, p. 171.

⁷⁵ *Idem*, p. 177.

⁷⁶ *Idem*, p. 218.

⁷⁷ *Idem*, p. 239.

unum armatum decenter ordinatum ad exercitum nostrum trans-mittere tenebuntur)⁷⁸.

Peste trei decenii și jumătate, la 1353, documentele menționează îndatoririle ostășești ale brașovenilor, care constau în obligația fiecărui locuitor de a echipa pe cheltuiala sa, după puterile sale un călăreț sau pedestru (*quilibet eorum iuxta suam facultatem equester vel pedester propria eorum in pecunia*) cînd armata va fi condusă spre răsărit personal de rege. Iar cînd oastea era condusă personal de rege spre apus, brașovenii erau datori să dea 50 de bărbați îndrăzneți, bine înarmați (*quinguaginta viros agiles bene armatos et lanceatos in ipsum exercitum nostrum ex parte com-munitatis eorum debebunt et tenebuntur destinare*)⁷⁹.

Obligațiile ostășești ale brașovenilor, asemenea altor categorii sociale, sporeau pe măsura creșterii amenințării otomane. În asemenea împrejurări tot poporul și locuitorii (*alles Volk und Leute*) erau obligați să participe la oaste, sub conducerea unui împuternicit al sfatului orășenesc.⁸⁰

Organizarea oastei orășenești este cuprinsă și în hotărîrea de la 1428 a regelui Sigismund de Luxemburg cu privire la problemele generale militare, precizîndu-se faptul că cel ce conducea armata, căpitanul și comandantul (*capitaneus et ductores exercitus*) era ales de obștea cetățenilor și locuitorilor (*ab universitate civium et provincialium*) din Brașov și Țara Bîrsei⁸¹.

⁷⁸ Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XIV, I, p. 252—414.

⁷⁹ *Urkundenbuch*, II, p. 95.

⁸⁰ *Die Grundverfassungen der Sachsen in Siebenbürgen*, p. 49.

⁸¹ *Urkundenbuch*, IV, p. 366.

ORGANIZAREA OASTEI

1. CEATA ȘI PILCUL

Chemată să-și facă datoria, oastea era organizată pe unități ostășești, într-o ierarhie de la simplu la complex. Oastea populară din perioada prestatală, oastea obștii sub conducerea judei sau a uniunii de obști, condusă de cnezi sau voievozi era organizată „țărănește“, în cete. Cuvîntul își are originea în latinescul *coetus*, care înseamnă adunare, grupare și corespunde ca vîrstă perioadei de formare a poporului român și a limbii române. Ceata era o unitate tactică care se integra în „oastea cea mare“ și putea acționa fie împreună cu aceasta, fie independent în acțiunea de cercetare și hărțuire. Neagoe Basarab își sfătua fiul și pe alții ca în caz de năvală străină asupra țării să-și „tocmească tunurile și oștile tot pe cete, cum le va fi rîndul“¹.

Tărănimea răsculată la 1437 a constituit cea dintîi oaste țărănească propriu-zisă din istoria țării. A fost oastea maselor populare exploatate ce s-a confruntat cu oastea clasei feudale. Oastea obștii poporului (*universitas popularum*), a întregii obști țărănești (*totoque communitas rusticorum*), a obștii locuitorilor unguri și români (*universitas regnicolarum Hungarorum et Valachorum huius partis Transylvane*), în opoziție cu aceea a obștii nobilimi (*universitatis nobilium*).

Organizarea obștii țărănești pe „cete“ însemna adunarea sau gruparea ridicată la oaste dintr-un sat, în frunte cu judele satului respectiv. Mai multe cete unite erau conduse de căpitani aleși de aceste cete. Din cele două înțelegeri dintre răsculați și nobili cunoaștem cîțiva juzi sătești conducători de cete, mai mulți căpitani și un stegar. Dintre juzii sătești este amintit Vincențiu din Olpret și poate jude va fi fost și Ladislau Byro (jude) tot din Olpret. Din-

¹ *Invățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie*, București, 1970, p. 280—281, 388.

Ire căpitaniii oastei țărănești sînt amintiți șapte, între care s-au distins Anton cel Mare din Deuș (*Antonius Magnus in Dios*), în prima înțelegere, din Buda în a doua înțelegere, ca și Mihail Românul din Florești (*Michael Valachus de Viragosberk*), Ioan, fiul magistrului Iacob din Cluj (*Johannes filius magistri Iacobi in Cluswar*). Numele stegarului era Paul cel Mare din Voievodeni (*Paulus Magnus de Waydahaza*). Pe lîngă juzi, căpitani și stegar mai sînt amintiți și alți conducători, caracterizați luptători (*belligeri*), cu certitudine oameni cu rol conducător în răscoală².

Oastea lui Ștefan cel Mare trimisă la 1473 în Țara Românească era formată din 48 de steaguri, care, la rîndul lor, formau 12 cete. Unitatea ostășească ceata nu avea o componentă numerică fixă și stabilă, ci în funcție de necesitățile și posibilitățile concrete, de împrejurări.

Mai multe cete formau un *pîlc*, ceea ce înseamnă o unitate ostășească mai mare, care întreprindea acțiuni operative după necesități și tot necesitățile și posibilitățile, adică împrejurările, hotărâau și componența numerică a pîlcului. Astfel, domnul Țării Românești și-a împărțit oastea în pîlcuri, iar Petru Rareș și-a organizat oastea trimisă la 1528 în Transilvania în două pîlcuri. La pîlcuri, probabil, se va fi referit Neagoe Basarab cînd își sfătua fiul ca în caz de război să-și împartă oastea în trei „străji”: straja întâia, straja a doua, straja a treia, iar oastea cea mare poate fi ceea ce Neagoe numește „tabăra cea mare” sau „toiul cel mare”, influențat de comportamentul străjilor³.

Oastea de cetate avea o organizare proprie, mai simplă: decurii, unitate foarte mică, formată din zece ostași, condusă de un hotnog; zece decurii formau o centurie, unitate compusă din o sută de ostași, condusă de sutași-centurioni. În *Registrul de la Oradea* e amintit, la anul 1208, centurionatul castrului Cluj⁴.

În centurionate erau organizați și secuii în primele secole. În același registru de la Oradea e amintit, la anul 1217, centurionatul Seculșasz (adică 100 de secu) (*Bihoriensis de Centurionatu Sceculszaz*)⁵.

² Șt. Pascu, *Bobîlna*, București, 1962, p. 159—182; L. Demény, *Az 1437—1438 — as bábolnai népfelkelés*, București, 1960, p. 210—222.

³ *Învățăturile lui Neagoe* ..., p. 281.

⁴ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ed. II, p. 148—159, 167—172, 203—207 și *Istoria militară a poporului român*, vol. I, p. 325.

⁵ *Documente privind istoria României*, C., *Transilvania*, veac XI—XIII, vol. I, p. 83.

2. STEAGUL

Unitatea cea mai cunoscută, clasică, a oastei a fost steagul (*banderium*). Organizarea ostășească pe steaguri a fost în general comună celor trei țări românești: steag în Țara Românească și Moldova, banderiu în Transilvania.

Steagul (*banderium*) era format pe unități politico-administrative, comitate, județe, ținuturi din ostași adunați de pe tritoriul unității respective. Erau steaguri ale puterii centrale, formate din ostași adunați de pe domeniile acesteia, comandate de domn, voievod sau reprezentanții acestora, în numele acestora. Steaguri (*banderii*) aveau și marii feudali și de asemenea și unele instituții laice și bisericesti, formate din ostași de pe domeniile feudale sau ale instituțiilor respective. Erau comandate și ascultau de feudalii respectivi sau de conducătorii instituțiilor respective.

Numele steagului derivă din simbolul unității ostășești, steagul (drapelul), purtat în fruntea unității de un oștean, cu grad militar mai mare sau mai mic, în jurul căruia se adunau ostași aparținători steagului respectiv. Efectivele numerice ale steagurilor erau variabile, în raport de numărul oamenilor în stare să poarte arma dintr-o unitate politico-administrativă sau de pe un domeniu feudal sau al unei instituții.

Cea mai veche mențiune a steagului în Transilvania este din anul 1266, când Ștefan, Regele cel Tânăr, duce al Transilvaniei, în luptă cu tatăl său, regele Bela IV, acordă unele privilegii oaspeților din Cricău și Ighiu, cu obligația de a trimite sub steagul (*banderium*) său patru ostași în zale, bine pregătiți, cu tot atîția cai buni, care vor sluji împreună cu cavalerii și nu cu baronii⁶. După această dată, în a doua jumătate a sec. XIII mențiunea steagurilor e relativ frecventă, atît a celor voievodale, cît și a celor nobiliare. La 1268 și la 1270 e pomenit steagul voievodului Transilvaniei, la 1279 steagul banului Mykud⁷, iar în sec. XIV—XVI mențiunea documentară a steagurilor, voievodale sau feudale, este tot mai frecventă pe măsura preocupărilor oficialității pentru organizarea oastei în fața pericolului otoman.

Sistemul banderial se generalizează în timpul domniei lui Carol Robert și mai ales a lui Ludovic de Anjou. Potrivit acestui sistem, fiecare magnat cu dregătorii era obligat să participe la oaste cu

⁶ Documente privind istoria României. C. Transilvania, veac XIII, vol. II, p. 80.

⁷ *Idem*, p. 95, 108, 124, 138, 212.

o unitate mai mare sau mai mică de ostași numită *banderium* sau *vxillum* (steag). La început, steagurile acestora erau formate din 25 de soldați, ajungându-se la 500 de luptători, în timp ce cel regesc avea 1000 de soldați la 1433⁸. Pe măsură ce necesitățile sporesc se organizează și banderile nobiliare.

În raport de durata serviciului militar, banderile erau de două categorii: *banderii permanente*, chiar și în timp de pace și *banderii insurecționale*, numai în timp de război. Cele dintii erau formate din luptători de profesie (mercenari), celelalte din oameni adunați de pe domeniile feudale, soldați improvizați. Banderile permanente, mai bine instruite și înarmate, erau folosite atât în interior, cât și în expediții în afară, pe când cele insurecționale erau folosite numai în interior pentru apărarea țării.

La 1427 steagul (*banderium*) episcopului de Oradea se stabilește la 500 de ostași⁹. Iar prin decretul din 1492 se stabilește componența numerică a steagurilor: un steag întreg (*banderium integrum*) era format din 400 de ostași și o jumătate de steag din 200 de ostași, jumătate cu arme grele (*armigeri*) și jumătate înarmați ușor, numiți în limba populară husari (*levis armatura vulgo Huszarones*)¹⁰.

Mai detaliat e înfățișată organizarea steagurilor la 1498. Mai întâi sînt menționate steagurile conducătorilor instituțiilor bisericești, ale episcopilor și efectivelor lor numerice: episcopul de Oradea, 1 steag, adică 400 ostași¹¹; episcopul Transilvaniei, 1 steag = 400 ostași; episcopul de Cenad 100 de călăreți; capitul Transilvaniei 200 călăreți; voievodul Transilvaniei 1 steag = 400 ostași; comitele secuilor 1 steag = 400 ostași; comitele de Timiș 1 steag = 400 ostași¹².

Sistemul banderial nu satisfăcea necesitățile, mai ales în situații mai grele. Pentru întregirea lor se organizează banderile insurecționale regești, formate dintr-un număr mai mare de luptători.

⁸ Deér J., *Zsigmond király honvédelmi, politikai*, în „Hadtörténelmi közlemények”, 1936, p. 37—52; Toth Z., *A hadviselés általakulása*, în *Magyar művelődés történet*, vol. II, p. 203—210; M. Dan, *Un ste gar al luptei antiotomane*, Iancu de Hunedoara, București, 1974, p. 49.

⁹ Bunyitay V., *A Várad püspökség története*, I, p. 345.

¹⁰ *Corpus Iuris Hungarici*, I, p. 492.

¹¹ Estimarea numerică a efectivelor unui steag este precizată în decretul din 1492.

¹² Steagurile unor magnati din Transilvania menționați în listă, erau în raport cu numărul iobagilor de pe domeniile acestora: comitele Petru Geréb, Bartolomeo Drágfi, Nicolae Bánffy, Matei Pongratz, Eméríc Perényi, Gabriel Perényi, Sigismund Losonczy, Ioan Ongor (Ungur) din Nădăștia, etc. *Corpus Iuris Hungarici*, I, p. 284—285.

În cazul cînd nici asemenea măsuri nu se dovedesc satisfăcătoare, se formau banderii insurecționale comitatense. Ceea ce înseamnă aproape 11.000 de ostași. Orașele, la rîndul lor, erau datoare, fiecare cu un anumit număr de ostași, care erau folosiți mai ales pentru a-și asigura apărarea lor.

În Țara Românească, cea mai veche mențiune cu privire la steaguri este din 1368. În acel an, banul Severinului Benedict Himfy, cerea lui Vladislav Vlaicu, domnul Munteniei, să-i trimită un ajutor de cel puțin trei sau patru steaguri, dacă nu mai mult (*si non plura, tamen dimittat tria vel quatuor sua banderia*)¹³. Ceea ce nu înseamnă că a lipsit această organizare înainte de această dată. O asemenea organizare a fost o realitate și în timpul lui Basarab I, distingîndu-se în luptele din 1330 împotriva regelui Carol Robert de Anjou. Și, firește, a continuat să existe într-o continuă dezvoltare și mai bună organizare în vremea vrednicilor domni Mircea cel Mare, Dan II, Vlad Dracul și Vlad Țepeș.

Steagurile domnilor munteni, împreună cu cele boierești s-au distins de atîtea ori în luptele pentru apărarea țării în fața tendințelor expansioniste, otomane sau ungare, începînd din sec. XIV, continuînd în secolele următoare.

În Moldova cea dintîi mențiune cu privire la existența steagurilor este din anul 1432, cînd e amintit steagul boieresc de la Tutova¹⁴. Și nu se poate închipui absența steagurilor domnești cînd existau steaguri boierești. Steagurile domnești, au existat cu certitudine încă din timpul lui Bogdan, care, cu ajutorul steagurilor sale și a celor boierești, a învins oastea regelui ungar Ludovic de Anjou la 1359. Rolul steagurilor domnești a fost verificat de mai multe ori în sec. al XV-lea. O asemenea verificare a avut loc la 1450, cînd domnul Moldovei, Bogdan II, a repurtat o frumoasă victorie, cu multe steaguri și buciume, fără călărime, multă pedes-trime, împotriva polonilor¹⁵.

Cel ce a ridicat la o valoare superioară organizarea steagurilor domnești a fost Ștefan cel Mare. La 1473 numai oastea trimisă de domnul Moldovei în Țara Românească împotriva lui Radu cel Frumos însemna 48 de steaguri, care formau 12 cete, cu un efectiv de cca 12.000—15.000 ostași, ceea ce înseamnă, în medie, cca 250 ostași într-un steag. Steagurile domnești și cele boierești nu se întîlneau într-o colaborare prețioasă doar pe cîmpurile de luptă,

¹³ *Documenta Romaniae Historica, D., Relațiile dintre țările române*, I, p. 93—94.

¹⁴ *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, veac XIV—XV*, vol. I, p. 96.

¹⁵ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 80.

ci și cu ocazia unor evenimente politice importante. La Colomeea, în 1485, cu ocazia prestării omagiului din partea viteazului domn moldovean față de regele Poloniei a fost de față steagul domnesc și de asemenea mai multe steaguri boierești, cu scopul de a întări înțelegerea realizată¹⁶.

În sec. al XVI-lea în Moldova existau 24 de ținuturi și existau tot atîția pîrcălabi și vătăfi, adică staroști și steaguri domnești¹⁷. Aceste steaguri, împreună cu „oastea cea mare“, au repurtat cele 34 de victorii ale lui Ștefan împotriva otomanilor, ungurilor, polonezilor, tătarilor etc.

¹⁶ I. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare. Versiunea germană a lui Schedel*, București, 1942, p. 40—41.

¹⁷ I. Bogdan, *Cronici inedite atîngătoare de istoria românilor*, București, 1895, p. 34.

ARMELE ȘI ARMAMENTUL

1. ARMELE

Din punct de vedere al armamentului și al organizării, oastea românească medievală cuprindea trei categorii (arme): pedestrima, călărimea și artileria.

a) *Pedestrima (infanteria)* era cea mai însemnată și numeric și ca participare la lupte dintre cele trei „arme”. Arma infanteriei își sporește mereu rolul, mai întâi la apărarea cetăților și apoi și în luptele de oriunde (infanteria de luptă), formată atât din oamenii țării, cât și din mercenari. Infanteria lui Iancu de Hunedoara mai cuprindea și mercenari, țărani și orașeni transilvăneni voluntari. Din punct de vedere al armamentului, pedestrima (infanteria) era fie *ușoară (milites levis armaturae)*, fie *grea (loricata)*. Cea ușoară folosea armele tradiționale, mai ușor de procurat: arcul, săgeata, sabia, lancea (sulița), toporul, coasa, iar pentru protecție scutul. Pedestrima (infanteria) grea avea în sec. XV drept arme săbii scurte (*gladii*), iar pentru protecție platoșe de zale ușoare, scut și căști de fier. Pedestrima ușoară era formată din mai multe corpuri, după felul de arme: lăncieri sau sulițași (*hastati*), arcași sau săgetari (*sagittarii*), balistari (*balistarii*) și pușcași (*pixidarii*). În Moldova lui Ștefan cel Mare pedestrima ajungea la 20.000—30.000 de oameni. Infanteria ușoară intra în luptă de obicei după infanteria grea.

b) *Călărimea (cavaleria)* era formată din membrii clasei feudale, curteni și țărani liberi, călări pe cai mici și iuți. Cavaleria era și ea *ușoară și grea*. Cea dinții (*hypobalistae*) înarmată cu arme albe: săbii, arcuri, săgeți, archebuze, lănci, topoare de luptă, era formată din nobilimea mică, din secui și din cnezi români. Cavaleria grea, cu începere din sec. XIV, îmbrăcată în armuri și cuirase de fier și de zale, era cea mai importantă, numită în documentele latine din timpul lui Iancu de Hunedoara (*cataphracti equites, equites gravis armaturae*) (călăreți cu armătură grea). Cavaleria grea era formată din nobilimea mică și mijlocie și din unii mercenari.

În sec. XV și prima jumătate a sec. XVI, crește, ocupînd uneori locul întii atît în Transilvania, în timpul lui Iancu de Hunedoara, cît și în Moldova, în timpul lui Ștefan cel Mare și în Țara Românească, încă din vremea lui Vlad Dracul. Ceea ce-l determina pe umanistul transilvănean Anton Verancsics să afirme că „românii au o cavalerie atît de numeroasă, încît te prinde mirarea”¹. În oastea trimisă de Vlad Dracul, domnul Țării Românești, în 1445 spre a coopera cu burgunzii, erau 4000 de cai pentru o oaste de 6000 de oameni. Călărirea putea ajunge pînă la 15.000 de oameni în Moldova în vremea lui Ștefan cel Mare, care după luptele victorioase împotriva otomanilor, pe mulți țărani din numărul pedestrașilor i-a trecut în rîndurile ostașilor călări².

c) *Artileria*, armă nouă, apărută odată cu sporirea armelor de foc, în sec. XV, nu era prea numeroasă. La început artileria era prevăzută cu bombarde, apoi cu tunuri portative, pe 2—4 roți, confecționate din lemn, fier, aramă sau bronz; ghiulele la început erau confecționate din piatră, apoi din plumb și fier. În luptele din cîmp deschis efectele artileriei era mai mult de natură psihologică³. La Vaslui Ștefan cel Mare a folosit 20 de tunuri care trăgeau la semnalul domnului. Iar la cucerirea Chilie, Ștefan „a lovit cu bombardele și a dat salt toată ziua la poarta castelului și l-a cucerit cu mare luptă”⁴.

La asediul cetăților se foloseau trei feluri de „mașini” de luptă: pentru dărîmarea zidurilor (berbecul), de aruncat proiectile (baliste), de protejare a atacatorilor cînd se apropiau de zidurile cetății.

Pe măsura perfecționării armamentului și a dezvoltării artei militare, slujba ostășească era tot mai pretențioasă, devenea tot mai mult o „meserie”. Armele de foc, bombardele, puștile, arbelele, pretindeau ostași deprinși vreme mai îndelungată cu mînuirea lor. Ostașii plătiți, oamenii „în leafă”, *lefegii și mercenarii* erau tot mai căutați. Ceea ce nu înseamnă însă înlocuirea oastei de țară, a oastei populare, care continuă să-și păstreze locul și rolul în apărarea țării, cu mercenari plătiți.⁵

Neagoe Basarab își sfătua fiul și pe urmași să adune avuții pentru a-și îndestula cu lefi pe slujitori și oștile pentru a rămîne

¹ *Călători străini în țările române*, vol. I, p. 407.

² J. Dlugosz, *Historia Polonica*, col. 526; M. Dan, *op. cit.*, p. 57.

³ *Istoria militară a poporului român*, vol. II, p. 51—79.

⁴ *Cronica moldo-germană în Cronicile slavo-române din secolele XV—XVI*, p. 29.

⁵ Șt. Pascu, „Oastea de țară”, *oastea populară în țările române în secolele XIV—XVI în Armata Republicii Socialiste România, Tradiții și contemporaneitate*, București, 1975, p. 32.

pe lângă dînsul „că omul este ca porumbul: că porumbul unde află grăunțe mai multe, acolo fuge; așisderea și omul, unde află un domn harnic și milostiv, acolo să adună să să hrănească”⁶.

Lefegiii erau atît români, cum adeverește un document de la Dan II, domnul Țării Românești, din 1426, prin care domnul cerea bani pentru plata unei straje de 600 călări și pedestri români⁷, cît și străini, cum rezultă dintr-un document emis de Iliăș Vodă, domnul Moldovei, care cuprindea „lefile” plătite unor soldați lituanieni aflați „în slujba” domnului⁸.

Mercenarii sau lefegii străini constituiau un important contingent de luptători în armata lui Iancu de Hunedoara.

2. ARMAMENTUL

Inzestrarea și echiparea oastei în țările române era asemănătoare cu ale altor oștiri medievale europene, mai puțin variate și perfecționate în comparație cu al oștirilor din Europa occidentală, identice cu ale țărilor din răsăritul Europei. Era mai întii armamentul de tăiere și izbire (săbii, spade, măciuci, topoare), de aruncare la distanță (arcuri cu săgeți, sulite, lănci și arbalette) și de protecție (zale, platoșe, scuturi, coifuri).

Confecționarea armelor și armamentelor era realizată în toate orașele și în mai toate ȋrgurile, la curțile domnești și la cele boieresti și chiar minăstirești, iar cele mai puțin complicate de faurii satelor, iar unele, cele tradiționale, în gospodăria țăranilor.

Se constituiseră însă unele centre urbane specializate în mai mare măsură decît altele în confecționarea armelor și care satisfăceau și necesitățile altora, cum au fost Brașovul și Sibiu.

a) Armamentul tradițional și armamentul medieval.

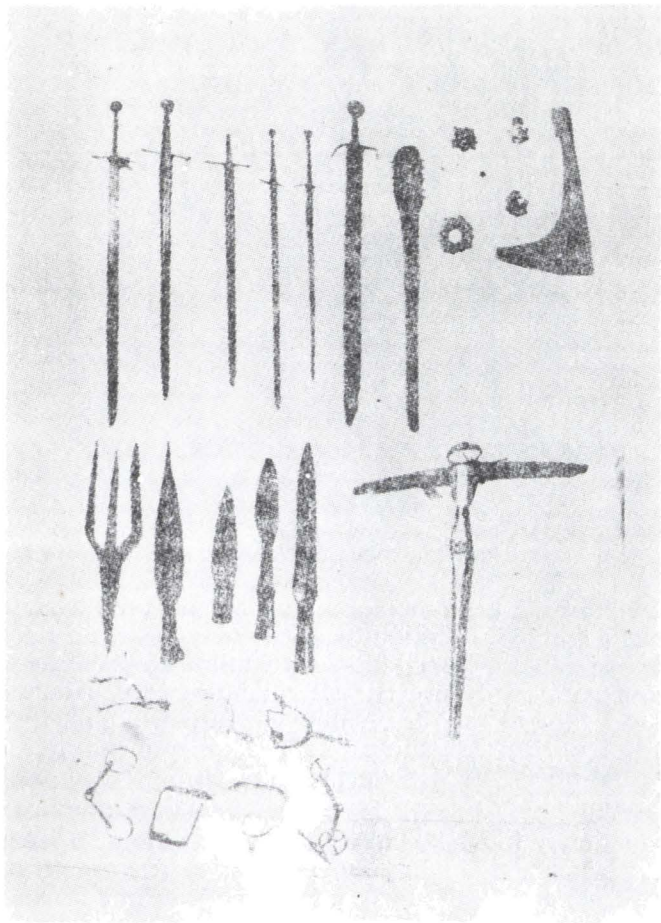
Arcul cu săgeți era arma tradițională cea mai simplă și, ca urmare, cea mai răspîdită. Faptul că atît arcul, cît și săgeata sînt cuvinte de origine latină, constituie o dovadă că era arma folosită în perioada de etnogeneză, înrădăcinîndu-se cuvintele în conștiința daco-romanilor și apoi a românilor atît de puternic, încît nu au putut fi înlocuite cu cuvinte de origine străină (germanică, slavă turanică). Arcul și săgeata au fost armele principale ale oastei voievozilor români din sec. IX—XI, așa cum o confirmă notarul re-

⁶ *Învățăturile lui Neagoe* ..., p. 182.

⁷ N. Iorga, *Istoria armatei române*, I, p. 62—63.

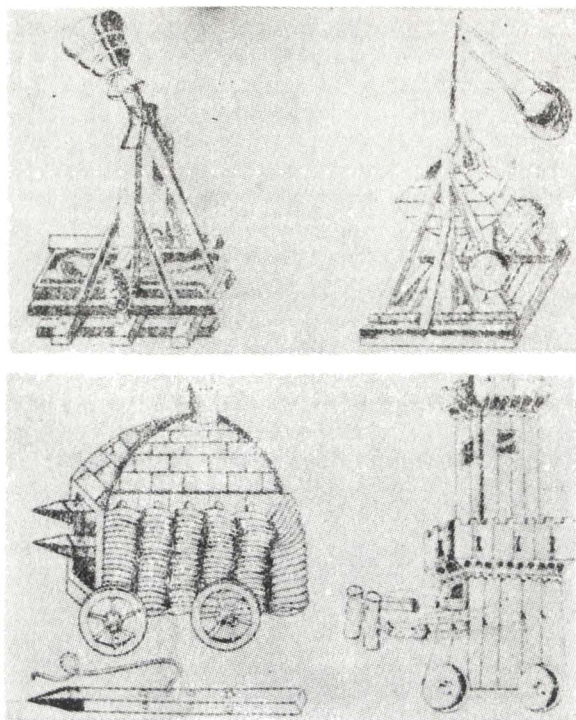
⁸ Th. Holban, *Acte din epoca lui Alexandru cel Bun*, în „Revista istorică”, XX, p. 260—261.

gelui Bela III (*Anonymus*). Și a rămas și după aceea relativ îndelungă vreme, potrivit relatărilor izvoarelor vremii: cronicarii bizantini în prima jumătate a sec. al XIV-lea, care afirmă că românii sînt „cel mai adesea arcași călări”⁹. Confirmate izvoarele bizantine de altele, apusene, ca de pildă istoricul umanist Antonio Bonfini care știa că la sfîrșitul sec. XIV oastea moldovenilor în luptă cu

Armament

⁹ „*Fontes Historiae Daco-Romanorum*, III, p. 485.

„Rachete” de catapultat

ungurii era formată dintr-o mare mulțime de arcași, și tot atunci transilvănenii trimiteau domnului Țării Românești, de fiecare lance câte doi arcași sau săgetari buni¹⁰. O subliniază cronicarul polonez Jan Długosz vorbind despre Ștefan cel Mare care pedepsea cu asprime pe cei fără săgeți, arc, sabie și pintenii¹¹. Iar Miron Costin știa că pedestrașii lui Alexandru cel Bun se numeau arcași și mergeau la război pe jos, fără poveri, numai cu o tolă de săgeți și cu arcul pe braț.

Existau două tipuri de arcuri: arcul simplu, rezultat din îndoirea, în semicerc, a unei nuiele elastice (carpen, frasin, alun, corn), legate la cele două capete cu o sfoară de in sau cânepă, unsă pentru a fi mai rezistentă și arcuri mai perfecționate.

¹⁰ *Documenta Romaniae Historica. D., Relații*, p. 150.

¹¹ J. Długosz, *Historia Poloniae*, II, p. 417.

cu lemnul mai îngroșat în porțiunea de unde era prins, cu prelungirile șanțuite la extremități, care erau întoarse pentru fixarea corzii. Arcul arunca săgeți cu coada din lemn și vârful ascuțit din fier, uneori otrăvit, cum ar fi fost săgețile folosite împotriva armatei lui Sigismund de Luxemburg la 1396, „otrăvite și învenimate“ (*pestiferis iaculis et intoxicatis venenoque infectis sagittis*).¹²

De la arcurile mai perfecționate pasul a fost ușor realizat, de meșteri profesioniști, spre alte arcuri și mai perfecționate, *arbaletele* sau *balistele*. Un arc metalic fixat pe un pat de lemn cu putere de propulsie și viteză mult mai mare și, pe aceeași măsură, și efectul. Pe corpul arbaletului, perpendicular pe arc, se așeza săgeata într-un șanț longitudinal. La capătul șanțului sau jgheabului, se afla un cîrlig legat de un trăgaci, care declanșa și propulsa săgeata. Cei dinții arbaletari menționați în documente sînt de la cetatea Bran, dinaintea de 1377, știrile despre ei și despre meșterii de arbalete înmulțindu-se mereu, mai ales în sec. XV—XVI. Brașovul și Sibiul ocupau locul principal în confecționarea arbaletelor sau balistelor, acoperind și nevoile Țării Românești și Moldovei.

Armele cele mai importante pentru lupta corp la corp erau ghioaga, buzduganul, sulița, lancea.

Măciuca sau ghioaga era arma specifică a pedestrilor, a „oastei celei mari“. Era făcută dintr-un lemn de esență tare (corn, gorun), mai groasă la un capăt, care uneori era ținut sau strujit pentru mai mare efect. Armă de izbire, era confecționată în familiile ostașilor înșiși. De izbire era și buzduganul, dar cu capul din fier și cu coada din lemn sau din fier.

Sulițele și lăncile, de asemenea foarte frecvent folosite, confecționate cu ușurință de cei ce le foloseau, aveau coadă lungă din lemn, cu vârful din fier, fie ascuțit pentru împuns, fie în formă de cîrlig pentru a trage călărețul de pe cal; mai erau folosite sulițele și la aruncat. Cronicarul polon Martin Bielski știa că moldovenii foloseau o suliță cu două vîrfuri, unul, drept și ascuțit, pentru străpungere, celălalt, încovoiat, pentru doborîrea călărețului de pe cal.

Săbiile erau de două tipuri: drepte, folosite mai ales pentru împuns, și curbate, folosite mai cu seamă pentru lovire. Săbiile erau armele cavaleriei în primul rînd, dar tot mai mult erau folosite și de pedestrimi cu înaintarea în timp. Erau cele mai prețuite și de aceea cele mai răspindite. Meșterii săbieri nu lipseau din nici un oraș, iar cei de la Brașov și Sibiu mai ales acopereau în mare parte și necesitățile Moldovei și Țării Românești. Nu lip-

¹² *Documenta Romaniae Historica, D. Relații . . .*, p. 157.

seau meșterii săbieri, adică faurii nici din sate, confecționând asemenea arme pentru țărani.

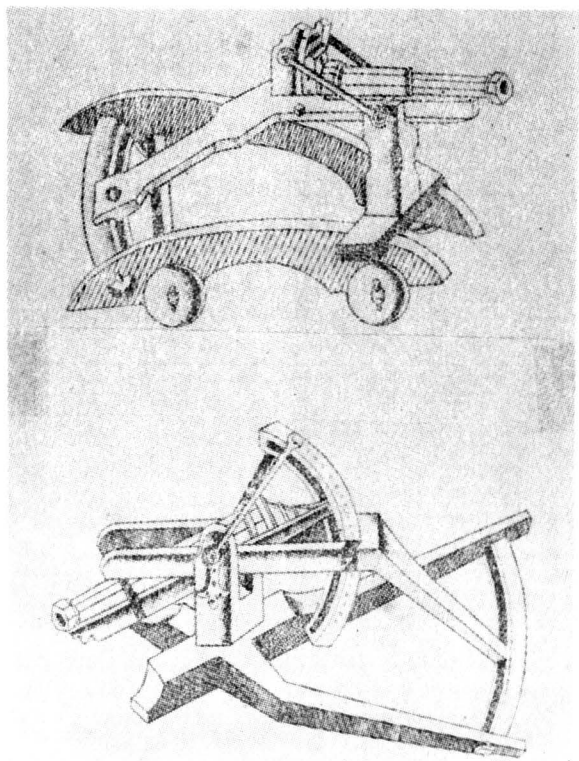
Spada era o sabie cu lama dreaptă, mai mare și mai grea și cu două tăișuri, garda formată din două brațe drepte, iar minierul de forma unui disc aplatizat. Fiind grele, unele trebuiau mînuite cu amîndouă mîinile, spadele „pentru două mîini“. Folosite concomitent cu săbiile, spadele, de mai multe tipuri, erau folosite tot mai mult în sec. al XV-lea, de cavalerie dar și de pedestrime. Există o spadă de tip românesc (*spada alla facione valachesca*) amintită în sec. XV; meșteri de spade își desfășurau activitatea în toate orașele, mai puțin la sate; Brașovul și Sibiul ocupau locurile principale și în confecționarea spadelor.

Pedestrimea și mai ales „oastea mare“ continuă să folosească unelte agricole transformate în arme: coase, topoare, securi, seceri etc. Coasele erau întrebuințate mai ales împotriva cavaleriei, tăind tendoanele picioarelor cailor. Cronicarul Grigore Ureche consemnează, ca un lucru deosebit, folosirea coaselor de către moldoveni în lupta de la Crasna din 1450, împotriva polonezilor: „gloatele de pedestrași au făcut la strîmtoare mare moarte de leși, tăind cu coasele vinele cailor“¹³. Unele securi aveau tăișul convex, iar muchia se termina cu vîrf de suliță. Topoarele și securile erau folosite mai ales în lupta corp la corp, mai rar și călare.

Halebardele erau formate dintr-o coadă lungă, din lemn, la capătul superior fiind montată o secure, terminată cu un vîrf de săgeată. Se foloseau atît la tăiat (securea), la împuns (vîrful de suliță) și la doborîrea adversarului de pe cal (cîrligul). Fiind mai pretențioasă, halebarda era confecționată de meșteri profesioniști din toate orașele și mai ales din cele sudice ale Transilvaniei.

Începînd din a doua jumătate a sec. XIV, cu generalizare în secolul următor, oastea românească era dotată și cu arme de foc. Cele dintii menționi cu privire la confecționarea acestor arme în țările române sînt din 1373, cînd, la Sibiu, sînt menționate „bombarde“ (puști) și făuritorul de bombarde. Țările române au fost cele dintii dintre țările sud-estului european care au folosit asemenea arme. Erau confecționate din fier forjat sau din bronz. La sfîrșitul aceluiași secol, al XIV-lea, sînt menționați și meșterii ce confecționau piese de artilerie, la Sibiu, Brașov, Cluj, Sighișoara, Bistrița etc. Bombardele și arcebuzele erau de două tipuri, grele și ușoare (viitoare puști), erau apoi tunurile de cîmp și mortierele. Bombardele erau fie mari (*bombardae grossae*), cu tragere mai lungă, fie mici (*bombardae parvae*), cu tragerea mai scurtă.

¹³ Grigore Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, p. 80.

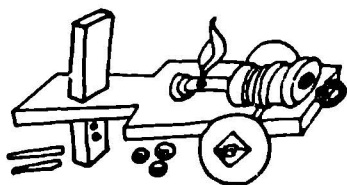
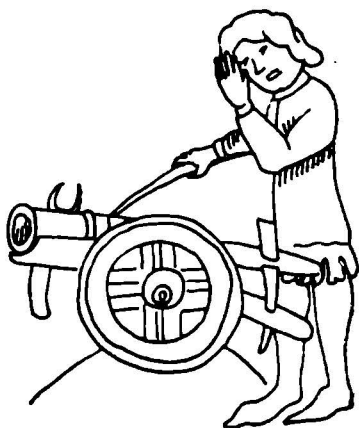

Primele bombarde

Iancu de Hunedoara ar fi avut, în „campania cea lungă” (1443), 30 bombarde mari și 120 bombarde mici. În același timp, Vlad Dracul, domnul Țării Românești, avea atît bombarde „foarte mari”, cît și multe „puști” pe care și le procura de la Brașov, scriind Brașovenilor, cum făcea la 1432—1433, rugîndu-i să-i pregătească 100 puști cu toate cele de trebuință și arcuri cu săgeți (arbaletе) și cît mai multe scuturi¹⁴. Ștefan cel Mare, la rîndul său, a folosit și el bombarde și „foarte multe tunuri”, mai mici și mai mari. Mai întîi în lupta pentru cucerirea Chilieі și apoi în lupta de la

¹⁴ I. Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Erașovul, Brașov, 1902*, p. 63; C. König, *Cea mai veche știre privind folosirea armelor de foc în țările române*, în „Studii și materiale de muzeografie și istorie mîlitară”, 1978, nr. 11, p. 171—174.

Podul Înalt. Cumpărate de la Braşov de un om al său, rugîndu-l pe jude să-l lase pe „sluga” sa, meşterul Mihai, să cumpere săbii şi arme de foc de care are mare nevoie în lupta împotriva păgînilor¹⁵. Iar Petru Rareş a folosit şi artilerie uşoară, o noutate în epocă. bombarde foarte practice, care, cîte 6—8 la un loc, „erau purtate pe roticele uşoare, încît nimic nu poate fi mai trebuincios pentru pedestrima, care le poartă după sine oriunde merge, le întoarce cum vrea”. Țevile se aprindeau una de la alta, se încărcau repede, cu gloanțe de fier sau de plumb. Mai existau, apoi, şi bombarde manuale (*bombardae manualis*), care se purtau în mînă şi care foloseau gloanțe de plumb, de unde denumirea de *plumbatae*.

Bombarde pe rotile.

¹⁵ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 338 cf. și R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (sec. XIV—XVI)*, București, 1965, p. 146—147.

Reglementările din sec. XVI stabilesc armamentul și echipamentul obligatoriu pentru călăreți și pedestrași, pentru frunțași, dregători, primipili și secuii de rînd. Adunarea stărilor, întrunită la Tîrgu Mureș în 1536, hotărăște ca frunțașii și dregătorii să aibă cai buni, platoșe, coif, sulită și sabie; călăreții să aibă sulită, tîrnăcop, ori buzdugan și arc cu săgeți; dintre secuii de rînd, cei cu două sorți (*sortes*) să fie înarmați ca și călăreții, cei ce erau în slujba altora (jeleri, slugi), trebuiau să trimită pe altcineva în locul lor, cei cu mai puțin de două sorți dar cu șase boi, erau obligați să aibă platoșe, lance, tîrnăcop sau arc și săgeți; cei săraci trebuiau să aibă coif, pumnal sau coasă, iar cei ce trăiau din munci ocazionale trebuiau să aibă baltag sau sulită și scut¹⁶.

Dieta din 1545, întrunită tot la Tîrgu Mureș, stabilea ca primipilii cu avere de 50 fl. sau mai mult, să fie obligați să aibă cal, platoșă, coif și lance; cei cu avere în valoare de 12 fl. trebuiau să aibă cal, lance și scut; ceilalți primipili cu avere sau fără avere erau obligați să aibă măcar un cal¹⁷.

3. ARMURILE

Pentru protecția împotriva oastei dușmane, cel mai mult întrebuintate au fost *scuturile*, „mari și lunguiețe, asemănătoare cu ale tătarilor“, potrivit descrierii cronicarului bizantin Laonic Chalcondil. Așa cum se văd, de altfel, și în *Cronica pictată de la Viena*. Cele mai simple, confecționate chiar de cei ce le foloseau, au fost scuturile din lemn, ușoare. Erau apoi scuturile din fier, confecționate de meșteri specializați din orașe, pe seama nobilimii (boierimii), scuturile din lemn, uneori erau acoperite cu piele și se numeau pavăze, de proporții mai mari și de formă dreptunghilară, cu chenar marginal. Asemenea „armuri“ de protecție mai pretențioase erau confecționate și ele de meșteri specializați în orașele țărilor române.

Împotriva loviturilor de sabie, halebardă sau sulită erau folosite armurile și cămășile de zale, încă din a doua jumătate a sec. XIV. La început, asemenea armuri erau importate, cum făcea Radu I, domnul Țării Românești, care a importat de la Veneția 10.000 de armuri, echipindu-și ostașii „din cap pînă în picioare [...] în

¹⁶ Szádeczki Kardos L., *A székely nemzet története*, Budapest, 1927, p. 63.

¹⁷ Székely oklevéltár, V, p. 60.

fier“. Pe lângă armurile mai grele, din metal, se mai foloseau cămăși de zale peste care se puneau, uneori, pieptare. Era o îmbrăcăminte mai ușoară permițând o mai mare mobilitate purtătorilor. Apariția unor asemenea armuri pe efigia unor monede, pe frescele monumentelor istorice constituie, pe de o parte o dovadă a folosirii frecvente a armurilor, iar pe de alta că armurile „cavalerilor“ români erau identice cu ale celor apuseni. „Armele principale ale moldovenilor — spune Anton Verancsics, care a trecut prin Moldova la cîțiva ani după moartea lui Ștefan — sînt scutul, lancea, sabia și săgețile; platoșă grea nu are nimeni; puțini și cei mai bogați au doar cămăși de zale și coifuri de oțel; drept platoșe toți îmbracă niște haine de in umplute cu bumbac, în grosime de 2—3 degete, mai ales în partea umerilor și pînă la coate și cu cusături în ițe dese, la depărtare de 1—1/2 degete una de alta și sînt socotite drept platoșe, căci sabia nu le poate pătrunde“¹⁸.

Pentru protecția capului se foloseau *căștile* și *coifurile*, care puteau fi separate sau împreună cu armurile. Căștile, la rîndul lor, erau fie deschise, care nu apărau fața, fie închise, acoperind în întregime fața, cu mici orificii la ochi și gură.

La 1430 se estima la 10.000 călăreții în zale în Moldova și Țara Românească¹⁹. Iar la 1456 domnul Moldovei promitea regelui Poloniei un ajutor de 400 călăreți buni, înarmați cu zale²⁰.

Armament și armuri, tradiționale și mai noi, caracterizau dotarea oastei românești medievale. Erau asemenea armamentului și armurii altor oștiri europene din acea vreme. Purătate cu cinste și folosite cu vitejie de ostașii români, deoarece erau folosite în cea mai nobilă misiune, apărarea gliei strămoșești, apărarea independenței țării, a libertății locuitorilor acesteia.

¹⁸ Călători străini despre țările române, I, p. 405.

¹⁹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, vol. I, 2, p. 567.

²⁰ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, p. 78.

TACTICA ȘI STRATEGIA

Cea mai de seamă calitate a oastei române — împreună cu vitejia — a fost folosirea cu cea mai mare pricepere și cu cele mai bune rezultate a condițiilor geografice. Se învedera și în asemenea împrejurări adevărul cu privire la înfrățirea oamenilor cu pământul, a oamenilor pământului cu pământul strămoșesc. Cunoscându-i tainele, și l-a apropiat, și l-a făcut prieten, pământul, la rîndul său, dovedindu-și prietenia prin roadele sale în timp de pace, prin în-trajutorarea în timpuri de restriște. „Codru-i frate cu românul“, aforism de aceeași vîrstă cu poporul român, alimentat de acesta pentru a supraviețui și a însoți poporul care l-a creat în întreaga sa istorie, acest înțeles îl are și nu altul, simplist, cum au crezut unii, în sensul viețuirii poporului român în codrii, retras de lume. Geniul înnobilit de patos patriotic a găsit în lira lui Eminescu cele mai sensibile coarde exprimate în cuvintele încărcate de adevăr și mîndrie ale viteazului voievod Mircea: „Tot ce mișcă-n țara asta, riul, ramul / Mi-e prieten numai mie, iară ție dușman este“. Prieten lui Mircea, care simboliza poporul român, cu trecutul și viitorul său, dușman lui Baiazid, ce simboliza dușmanul cotropitor.

1. TACTICA

O moștenire ancestrală, probabil geto-dacă, au fost tacticile folosite de poporul român în întreg evul mediu, cu ocazia invaziilor oștilor inamice: tactica pîrjolirii pământului, tactica atragerii adversarului în locuri înguste, nepotrivite unei oști superioare din punct de vedere numeric, unde nu-și putea desfășura întreaga oaste; hărțuirea inamicului pentru a-i măcina forțele și a-i zdruncina moralul, după care urma lovitura hotărîtoare; lovirea inamicului prin surprindere; inducerea în eroare a inamicului pentru a-l ataca unde nu se aștepta; manevrele în scopul pregătirii lovirii dușma-

nului în flanc și spate, provocându-i pierderi mari; atacarea inamicului în timpul nopții cu forțe puține și în puncte vulnerabile¹.

Capacitatea tactică s-a exprimat concret, adică s-a concretizat în felurite moduri, forme și acțiuni, într-o succesiune logică: „pîrjolirea pămîntului“ sau „a pămîntului pîrjolit“ a fost practică de români de-a lungul vremii, probabil o moștenire din filonul dacic al poporului român. După punerea la adăpost, în păduri sau munți, a bătrînilor, copiilor și femeilor, împreună cu toate bunurile mișcătoare ce puteau fi luate. Bunurile ce nu puteau fi luate erau distruse, hrana pentru animale arsă, apa din fîntîni otrăvită, satele incendiate. Bolile și molimele favorizate de asemenea neajunsuri, atacarea și distrugerea grupurilor de ostași ce se desprindeau de grosul oastei otomane în căutarea de hrană și apă se adăugau celorlalte greutăți și suferinți. Astfel că, vlăguite, imputinate și demoralizate, oștile otomane intrau în confruntarea hotărîtoare în condiții dezavantajoase. Tactica pămîntului pîrjolit, folosită de Vlad Țepeș în timpul invaziei Țării Românești de oștile sultanului otoman la 1462. Descrișă de cronicarul bizantin Ioan Ducas: „Românul (Vlad Țepeș) și el și-a strămutat toți supușii în locuri strîmte de munte și în locuri acoperite de păduri și cîmpurile le-a lăsat pustii și vitele de tot felul le-a mînat mai în centrul hotarelor [...] Tiranul (turcul), trecînd Dunărea, a străbătut locuri mai bine de șapte zile și nu a găsit nimic, nici om, nici cel mai neînsemnat animal și nici ceva de mîncare și de băut“².

Tactica pîrjolirii a fost practică cu aceleași scopuri și aceleași rezultate și de Ștefan cel Mare cu ocazia numeroaselor lupte împotriva diferiților invadatori ai Moldovei. Este pe larg și detaliat relatată, cea din 1476 de cronicarul italian Giovanni Maria Angiollo care l-a însoțit pe sultanul Mohamed II în expediția din 1476 împotriva Moldovei: „Am intrat în țara [Moldovei] unde am găsit toate satele și așezările părăsite și ogoarele arse, deoarece domnul Ștefan a poruncit ca toate grînele să fie tăiate, pînă și papura din mlaștini și după ce s-au tăiat ierburile și grînele a pus să fie totul ars, astfel că sultanul a rămas păcălit, deoarece crezuse că găsește țara îmbelșugată de grîne și pășuni cum este ea într-adevăr și a găsit-o deșartă de oameni și pretutindeni se ridica un praf de

¹ General maior dr. Ilie Ceașescu, *Războiul întregului popor pentru apărarea patriei la români*, București, 1980, p. 57—58 (și în l. engleză); R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor pînă la mijlocul sec. XVII*, București, 1947, p. 91.

² I. Ducas, *Istoria turco-bizantină (1345—1462)*, ed. V. Grecu, București, 1958, p. 423, Ilie Ceașescu, *op. cit.*, p. 92—93.

Cavalieri

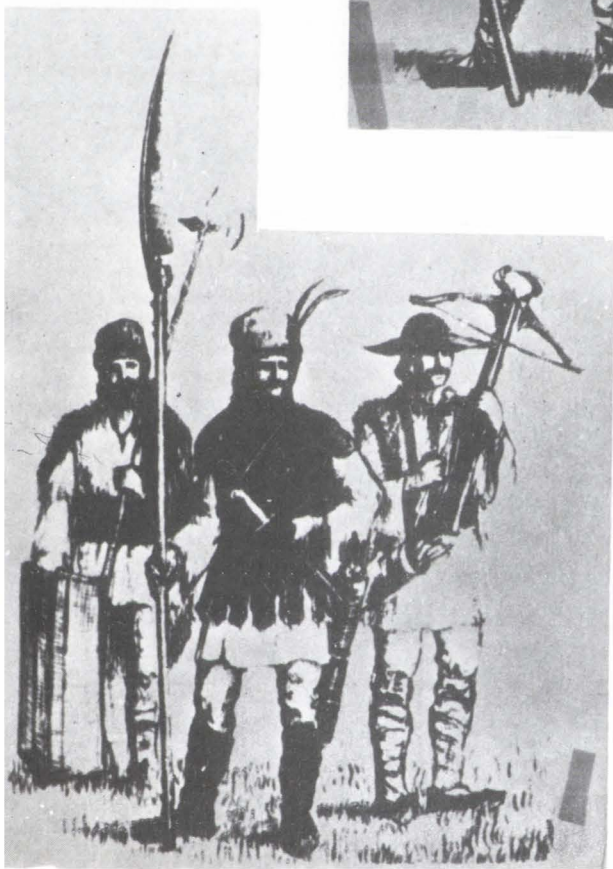

Cavaler

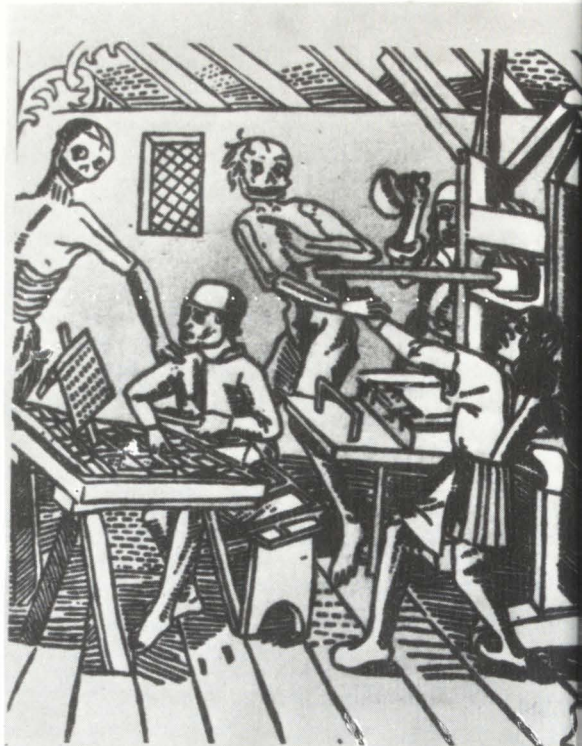

Călăreț

Comandant și ostaș

Pedestrași

cărbune atît de mare încît umplea cerul de fum și de cite ori ajungeam la popas eram cu toții negri pe față și de asemenea și hainele noastre de sus pînă jos sufereau. Pînă și caii sufereau din cauza prafului ce le intra în nări³.

Această tactică folosită de români a fost subliniată și relevată încă de Nicolae Bălcescu care a sintetizat-o pe cît de plastic pe atît de realist: „De cite ori un vrășmaș puternic năvălea în țară, toți locuitorii cîmpiilor pustiiau orașele și satele și se strîngeau cu turmele și bucatile lor în munți [...] Bătrînii, muierile și copiii se odihneau în munți, iar junii luau armele, se formau în cete și le venerau de hartă vrășmașilor. Armata țării sta ascunsă în păduri, ferindu-se de a se măsura în bătălie generală cu gloatele vrășmașilor, mulțumindu-se a-l hărțui, a-i tăia liniile de comunicație, a-i cuprinde proviziile [...] și a-l sili să părăsească țara fără de ispravă sau a-l atrage în locuri grele și necunoscute de dînsul, unde plătea scump îndrăzneala ce-a avut de a călca pămîntul românesc⁴.

După slăbirea și demoralizarea oastei inamice prin tactica „pămîntului pîrjolit“, se aplica o altă tactică, cu efecte asemănătoare asupra oastei invadatoare: hărțuiala. Hărțuiala era îndeplinită mai cu seamă de pedestrii, care din ascunzișuri numai de ea știute hărțuiau adversarul de la intrarea pe teritoriul țării pînă la alungirea de pe teritoriul țării. Pîndindu-l pe traseul de înaintare, îl ataca prin surprindere, cînd și unde se aștepta mai puțin, pricinuindu-i pierderi în oameni, animale, armament și provizii. Astfel cu oastea obosită și împuținată, cu caii obosiți și împuținați și ei, cu o parte a armamentului ajuns în mîna celor împotriva cărora era pregătit, oaste dușmană ajungea la locul bătăliei, și acesta de oamenii pămîntului ales, favorabil lor: împădurit sau mlăștinos, la trecătoare sau între ape unde oastea străină se trezea într-o adevărată capcană⁵. Călărimea se pedestrea și ea, coborînd de pe cai și ascunsă după copaci trăgea și ea din arcuiri asupra oastei dușmane hărțuite și epuizate.

O tactică populară folosită de români a fost și prăvălirea copacilor peste oastea inamică. Practicată de mai multe ori, consemnate de izvoare două episoade, petrecute la distanță de peste un secol unul de altul, amîndouă în luptele dintre moldoveni și polonezi. Cel dintîi la 1377 cînd oastea moldoveană, țaranii, pedestrii au folosit tactica prăvălirii copacilor peste oastea poloneză în ținutul

³ *Călători străini despre țările române*, I, p. 135—136; Ilie Ceaușescu, *op. cit.*, p. 95—96.

⁴ N. Bălcescu, *Opere alese*, vol. I, București, 1960, p. 25—26.

⁵ Ilie Ceaușescu, *Hărțuiala în tactica de luptă a poporului român*, București, 1985.

Sepenițului, relatat de bine-informatul cronicar polonez Jan Długosz. Ajunși în codru, țărani ostășii, ajutați și de țărani neostași din acele părți, au tăiat nenumărați copaci, pînă ce abia se mai țineau „pe picioare”. În momentul pătrunderii oștilor inamice în codru, copacii au fost prăvăliți de ostașii români ascunși după copaci, asupra acestora⁶.

Cel de-al doilea episod s-a petrecut la 1497 în Codrii Cosminului, cînd oastea lui Ștefan cel Mare a pedepsit aspru oastea regelui polonez Joan Albert la întoarcerea din Moldova, unde pătrunsese cu gînduri vrășmașe. Astfel „multă oaste leșească a pierit, unii de oșteni, alții de țărani, că le cuprinsese ca cu o mreajă calea, alții de copacii cei înținați”⁷.

Tactica atacului de noapte împotriva oastei inamice invadatoare a fost de asemenea folosită de români de cîte ori era posibil și era de trebuință. Astfel, la 1462, Vlad Țepeș a atacat oastea otomană, lîngă Tîrgoviște, noaptea la lumina făcliilor. Efectul a fost o mare panică în rîndurile oastei inamice. Impresionat și supărat de iscusința tactică și de îndrăzneala neobișnuită a ostașilor români, sultanul Mahomed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, recunoștea că „nu i se poate lua țara unui bărbat care face lucruri atît de mari și mai presus de fire”⁸.

Mai bine organizată și cu rezultate și mai salutare pentru țările române în general și pentru Moldova îndeosebi a fost lupta de la Baia între oastea lui Ștefan cel Mare și oastea lui Matia Corvinul. Înainte de lupta hotărîtoare, armata ungară a fost silită la un marș anevoios, la confruntări grele pentru ocuparea unor așezări întîlnite în cale și pentru anihilarea hărțuелilor continui organizate de oastea moldoveană. Astfel oastea ungară în confruntarea hotărîtoare era complet vlăguită, iar atacul de noapte i-a fost fatal. 12.000 de ostași moldoveni au înfrînt complet 40.000 ostași unguri. Mulți au pierit din rîndurile acestora, regele însuși de abia putînd scăpa cu o săgeată în picior. Tactica folosită de viteazul domn român este înfățișată de cronicarul italian Petru Ransanus: „Oastea moldoveană se grăbi să dea foc orașului din mai multe părți după miezul nopții, ca regele și toți oamenii săi, amețiți de somn și de vin, să se prefacă în cenușă”. Oastea ungară înfrîntă și-a grăbit retragerea în fugă, rătăcind în toate părțile „de-i vinau țărani în zăvoaie, prin munți”, așa cum relatează Grigore Ureche⁹. Veridică

⁶ J. Długosz, *op. cit.*, p. 357.

⁷ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 104.

⁸ L. Chalcondil, *Expuneri istorice*, ed. V. Grecu, București, 1958, p. 289.

⁹ Gr. Ureche, *Letopisețul ...*, p. 85.

și realistă este relatarea domnului însuși în scrisoarea adresată regelui Poloniei: „și noi am venit și am tăbărit lângă ei și ne-am așezat la o mie de pași mai jos, între două riuri, între Moldova și Șomuz și în amurg, spre ziua de 15 decembrie, noi cu ajutorul lui Dumnezeu am poruncit tuturor călăreților noștri și întregii oștiri să descalece, de la cel mai mic pînă la cel mai mare și am pornit pe jos și am năvălit asupra lor și a început bătaia între noi care a durat pînă în zori. Și ne-am bătut numai cu brațele”¹⁰.

Pe cîmpul de luptă tactica era judicios organizată. Pedestrima, formată mai ales din țărani și țirgoveți, avea rolul să execute, în ofensivă, lovituri frontale, cu scopul dezorganizării oastei inamice, pregătind lovitura hotărîtoare a cavaleriei. În apărare, pedestrimii îi revenea misiunea de anihilare a loviturilor inamicului, pregătind și în această situație lovitura hotărîtoare din partea cavaleriei.

Călărimea, formată din slujitori, viteji și țărani călări, avea rolul să facă cercetări, să hărțuiască și să urmărească inamicul învins. În timpul bătăliilor angajate, oastei de călăreți i se rezerva onoarea de a administra dușmanului lovitura hotărîtoare.

Artileriei i se rezerva un îndoit rol: de a crea o stare psihologică deprimantă în rîndurile oastei dușmane prin zgomotul asurzitor provocat de folosirea tunurilor cu ghiulelele lor aspre. O afirmă un bun cunoscător, participant activ la asemenea evenimente, cronicarul turc Seadeddin: „Ghiaurii [românii] au tras cu tunurile, făcînd ca pămîntul să se cutremure de bubuitul lor. Vitejii ieniceri nesuportînd aceste lovituri, deși erau obișnuiți să-și pună piepturile în fața tunurilor și puștilor, s-au culcat cu fața la pămînt”.

Alt rol însemnat îndeplinea artileria în ofensivă și anume pregătirea atacurilor pedestrimii, iar în apărare zdrobirea atacului inamic și pregătirea contraofensivei¹¹.

Dintre conducătorii militari români din această perioadă a istoriei medii a poporului român, pînă la mijlocul sec. XVI, două figuri s-au impus cu strălucire atît prin vitejia cît și prin tactica și strategia folosite cu măiestrie: Iancu de Hunedoara, voievodul Transilvaniei și Ștefan cel Mare, domnul Moldovei. Acesta din urmă recunoscîndu-se într-o măsură discipolul în arta militară a lui Iancu de Hunedoara, pe lângă care, se pare, că și-a petrecut o parte a tinereții. Și unul și altul s-au dovedit foarte pricepuți în

¹⁰ P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*. București, 1934, p. 6.

¹¹ I. Cupșa, *Contribuția lui Ștefan cel Mare la dezvoltarea artei militare românești*, în „File de istorie militară a poporului român”, 3, p. 72—75.

arta militară, recunosc contemporanii. Iar cronicarul ungur Nicolae Istvanffi cunoștea că Ștefan cel Mare prin științe militară și faptele săvârșite în războaie a fost renumit și sărbătorit toată viața¹². Caracterizare ce i se potrivește întru totul și lui Iancu de Hunedoara. Și de asemenea i se potrivește întru totul acestuia și caracterizarea făcută de cronicarul Grigore Ureche lui Ștefan cel Mare: „La lucrare de război meșter [...] pentru aceea rar război de nu biruia”¹³.

Înțeleptele *Învățăături* ale înțeleptului domn român Neagoe Basarab, adresate fiului său pe care-l pregătea pentru domnie și altor viitori domni, conțin și sfaturi cu privire la tactica folosită în lupte: oastea trebuia împărțită în trei cete. Cea dintii lovindu-se cu dușmanii, a doua pe urma ei să meargă cu vitejie, iar a treia, cea mai mare, îndată pe urma ei. Cele trei cete nu trebuiau să fie departe una de alta, ci aproape, atît cît să se vadă una pe alta și ce „se întîmplă de face”. Ceata cea dintii este inima și puterea întrecăgă, asemenea și a doua.

Domnul în timpul luptei cu dușmanii nu trebuie să fie în ceata cea mare a taberei, adică dimpreună cu mulțimea, deoarece în mulțimea adunată dau năvală dușmanii¹⁴.

2. STRATEGIA

Armata română — ostași și comandanți — n-a învățat tactică și strategie nici din cărți și nici în școli speciale. Le-a învățat din cartea vieții, care înseamnă o experiență de secole, de foarte multe ori dureroasă. La care s-a adăugat instinctul de apărare și de conservare, de supraviețuire a neamului și a țării.

Cel dintii capitol al strategiei oastei române era împiedicarea pătrunderii oastei inamice pe teritoriul țării sau în interiorul țării. Cetățile de margine și ostașii care le întrețineau și le apărau acest rol mai ales îl îndeplineau. Și țările române erau înconjurate ca de un briu de asemenea cetăți, pe care vrednicii conducători de țară și de oști le-au îngrijit, le-au întărit și le-au apărat: Țețina, Hotin și Soroca, în nordul Moldovei; Orhei, Tighina și Cetatea Alba

¹² Nicolai Istvanffi, *Pannonii Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Colonia, 1622, p. 345.

¹³ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 111.

¹⁴ *Învățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie*, București, 1970, p. 165, 189.

spre răsărit; Chilia, Giurgiu, Turnu, Severin în Sudul Moldovei și Țării Românești; Orșova, Mehadia, Ildia, spre Sudul Transilvaniei; Cenad, Șiria, Zarand, Satu Mare, spre Apusul Transilvaniei. Cetăți de margine, întregite cu altele din interior, punct de rezistență și acestea în cazul pătrunderii oastei inamice pe teritoriul țărilor române¹⁵.

Cetățile aveau în fruntea lor un castelan și vicecastelan sau căpitan (*castellanus*, *vicecastellanus*, *capitaneus*) cetății, numit uneori și prefect (*prefectus*). Acești dregători ai cetăților îndeplineau în primul rând atribuțiuni militare.

Alegera locului bătăliei hotărâtoare făcea de asemenea parte din strategia de apărare a țării, un loc strîmt, unde oastea inamică numeroasă nu se putea desfășura dintr-o dată, dar avantajă o oaste mai mică, familiarizată cu locurile. Așa s-a întîmplat în 1330, cînd oastea regelui Carol Robert a fost atrasă într-un defileu și potopită de săgețile, bolovanii, copacii prăvăliți asupra ei la Posada, așa cum este descrisă plastic și realist în *Cronica Pictată de la Viena* (*Chronicon Pictum Vindobonense*). „Mulțimea nenumărată a românilor, sus pe rișe, a alergat din toate părțile și a aruncat săgeți asupra oastei regelui care se găsea în fundul unei văi adînci, ce nici nu se putea numi vale, ci mai curînd un fel de corabie strîmtă. Cădeau tineri și bătrîni, principii și nobili fără nici o deosebire [...] și numărul lor nu se poate socoti [...] Și însuși regele de-abia a scăpat cu cîteva persoane”¹⁶.

La Vaslui în 1475, oastea otomană de vreo 100.000 de oameni nu s-a putut desfășura în lunca îngustă, mlăștinoasă, dar cei vreo 40.000 de ostași moldoveni, cunoscători ai locului, s-au putut desfășura și înfrînge oastea otomană. Relatarea cronicarului turc Ibn Kemal, participant la luptă, este concludentă: „De cele două părți ale riului se aflau păduri, încît nu era cu putință să se treacă în spatele lui [a lui Ștefan] din nici o parte, iar din față nu se

¹⁵ Cetățile nefăcînd parte din instituția oastei propriu-zise nu vor constitui obiectul analizei detaliate, doar pomenirea lor cu rol important în strategia împiedicării pătrunderii oastei inamice pe teritoriul țării.

¹⁶ *Chronicon Pictum Vindobonense*, în G. Popa-Lissanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. XI, București, 1936 și în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. Szentpétery E., vol. II, Budapeșt, 1938. N. A. Constantinescu, *Bătăliile mari ale românilor*, I. *Bătălia de la Posada, 1330, 9—12 noiembrie*, București, 1930; I. Minea, *Războiul lui Basarab cel Mare cu regele Carol Robert, noiembrie 1330*, în „Cercetări istorice”, V—VII, 1929—1931, p. 324—343; I. Lupaș, *Atacul regelui Carol Robert contra lui Basarab cel Mare. Lupta de la Posada, 1330*, Cluj, 1932; E. Lăzărescu, *Despre lupta din 1330 a lui Basarab voievod cu Carol Robert*, în „Revista istorică”, XXI, 1935, 241—246.

putea merge deloc spre ei [spre moldoveni]. De aceea oastea [otomană] nu se putea împotrivi tunurilor și loviturilor sale [ale domnului] de puști [...]. În groapa aceea s-au împotmolit caii mai multor mii de oameni și picioarele multor trupuri, rămânând astfel în mlaștina morții. După ei au venit dușmanii [moldovenii] și trîntindu-i și pe cei care nu căzuseră încă de pe calul vieții, le-au luat capul și cămășile [de zale]¹⁷.

Din strategia militară a românilor face parte și politica alianțelor, în sensul de a nu fi atacate țările române din mai multe părți deodată, de mai mulți dușmani în același timp. Strategie urmărită și realizată, de multe ori, în timpul marilor domni și voievozi. Mircea s-a aliat cu polonii pentru a nu se alia aceștia cu ungurii împotriva otomanilor. Ștefan a acceptat compromisul omagiului față de regele Poloniei pentru a-și putea concentra forțele împotriva otomanilor, apoi s-a aliat cu ungurii și chiar cu tătarii din aceleași motive.

Tot din sistemul strategic făcea parte ideea și tendința, realizată cînd împrejurările erau favorabile, de confederare a celor trei țări române, cu scopul sporirii puterii militare spre apărarea țării. Strădanii de confederare sub autoritatea celui mai prestigios și mai puternic dintre voievozii și domnii români și nu conflicte de caracter feudal, cum au crezut și mai cred unii, înseamnă extinderea autorității voievodului Transilvaniei Iancu de Hunedoara și asupra Țării Românești, unde era recunoscut drept căpitan general și uneori chiar voievod, pentru ca domnii Moldovei să-l recunoască „părinte al lor“, dorind ca țara lui Iancu de Hunedoara, Transilvania și țara lor una să fie. Ștefan cel Mare cu aceleași scopuri urmărea să-și impună domni în Țara Românească oameni credincioși, îndepărtîndu-i prin lupte pe cei ce se împotriveau proiectelor sale de confederare politico-militară, iar transilvănenii să-l roage cu mult dor și drag să vină în Transilvania să-i apere de „păgîni“, socotindu-l trimis de Dumnezeu, cu această misiune. Iar fiul și urmașul său Petru Rareș aceeași politică a urmărit-o de la urcare pînă la pierderea tronului.

Strategie înțeleaptă și înțelepciune strategică înseamnă conjugarea acțiunilor oastei permanente cu ale maselor populare, ale poporului chemat la oaste ori de cîte ori țara era în mare primejdie. Și de asemenea obligația tuturor locuitorilor bărbați, capabili să poarte arma, de a participa la lupte în caz de nevoie.

¹⁷ *Cronici turcești privind țările române*, vol. I, p. 210—211.

„Oaste mică“ și „oaste mare“, ieșită din popor pentru a lupta pentru interesele poporului. Oastea țării, formată din fiii țării, lupta pentru salvarea țării. Pedestrași, călăreți și artileriști, mulți luați de la coarnele plugului și de la alte munci îndeplinite cu uneltele tradiționale, transformați în viteji și voinici, iar uneltele pașnice în arme temătoare au săvârșit minuni de vitejie și de voinicie pentru apărarea gliei și a neamului; și le-au apărât cu sacrificii și jertfe, multe și mari, glie, țară și neam, și, apărându-și-le, le-au apărât și pe ale altora, deoarece de zidul durat din piepturile viteze s-au lovit oștile Baiazizilor cu visuri de cucerire și cotropire.

BISERICA

INSTITUȚIILE BISERICEȘTI (EPISCOPII) ÎN SEC. VI—XIII

În vîltoarea migrațiilor succesive și neîntrerupte, organizarea social-politică și cea bisericească au fost strîns unite împotriva populațiilor migratoare, păgîne. Acele „Romanii populare“ din aceste secole tulburi erau și formațiuni politice și organizații bisericești. De multe ori aceeași persoană îndeplinea și dregătorii politice și bisericești.

1. CELE MAI VECHE ORGANIZAȚII BISERICEȘTI PENTRU ROMÂNII DE LA NORDUL DUNĂRII

Erau, foarte probabil, aceste organizații, în partea sudică a teritoriului etnic românesc și făceau parte din Arhiepiscopia Iustiniana Prima, cu centrul în importantul oraș întemeiat la Dunăre, în apropiere de Niș, de împăratul bizantin Iustinian. Arhiepiscopia cu centrul în orașul lui Iustinian cuprindea și două „cives“-uri episcopale pe teritoriul Banatului: *Litterata (Lederata)* și *Recidava (Vărădia)*¹. Arhiepiscopia Iustiniana Prima își prelungește existența efemeră pînă în prima jumătate a sec. VIII, cînd e desființată. Deci pînă în anul 731 vor fi existat, poate, și acele cives-uri episcopale în Banat.

Desființată arhiepiscopia Iustiniana Prima, instituțiile bisericești românești de la nordul Dunării ce i-au aparținut și-au putut continua viața în împrejurări deloc ușoare, cu incursiuni avare, din Cimpia Panoniei pînă în centrul Transilvaniei.

Cînd situația social-politică din teritoriile carpato-dunărene se mai limpezește și o relativă liniște se instaurează, izvoarele menționează din nou instituțiile bisericești ale românilor nord-dunăreni. Astfel, la 787, la lucrările sinodului de la Niceea a participat și Ursus, episcop al bisericii „avarilor“. Existența episcopului însemna existența episcopiei: Ursus nume românesc, purtătorul lui

¹ I. D. Suci, *Monografia mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 33—

a putut fi român, un episcop român în teritoriul dominat de avari, care putea fi în Banat. Probabilitatea existenței episcopiei ortodoxe românești, la sfârșitul sec. al VIII-lea, generează o altă probabilitate, cu privire la sediul acestei episcopii creștine încă din sec. IV și unde, pînă la sfârșitul sec. X, existau mînăstiri „grecești”².

Existența episcopiiilor ortodoxe pe seama românilor nu este atestată pentru perioada voievodatelor românești din sec. IX—X, dar descoperirea, la Dăbica, centrul voievodatului lui Gelu, a două biserici, una cu urme de frescă de caracter bizantin, iar alta cu coloane, permite ipoteza existenței, în acest puternic voievodat, a unei episcopii. Existența episcopiei de rit răsăritean, pentru o populație creștină de acest rit, e adeverită de scriitorul bizantin Ioan Zonaras, care știa că a fost adus în Transilvania de la Constantinopol episcopul Ierotei³. Își va fi avut episcopul și episcopia centrul la Dăbica, unde s-au descoperit cele două biserici, sau în alt centru voievodal, cercetările viitoare vor putea oferi lămuriri mai certe.

Cele dintîi atestări mai lămurite cu privire la existența unei instituții bisericești ortodoxe românești sînt din anul 1011. Este vorba de un castru episcopal Tibiscum (Jupa) sau Tibisco (Timiș), aparținător arhiepiscopiei de Ohrida. Poate fi aceea „Episcopie a Vlahilor”, menționată de o însemnare pe o carte grecească: Ioan, preot al Preasfințitei Episcopii a vlahilor⁴. Centrul episcopal Timiș și-a încetat activitatea în prima jumătate a sec. XIII, cînd, datorită presiunilor episcopiei catolice de Cenad, este desființat⁵.

În timpul cînd castrul episcopal ortodox din Banat își sfîrșea existența, o episcopie românească este menționată în partea nord-vestică a Transilvaniei, în zona Beiușului, în primii ani ai sec. XIII. În anul 1204 regele ungar scria papei despre existența unor biserici cu călugări greci⁶, ajunse în stare de decadentă din cauza episcopilor diecezanii (*quedam ecclesiae monachorum Grecorum in*

² M. Păcuraru, *Istoria bisericii ortodoxe române*, Ed. II, Sibiu, 1978, p. 45—46.

³ I. Lupaș, *A existat în Transilvania o episcopie ortodoxă înainte de întemeierea regatului ungar?* în „Biserica Ortodoxă Română”, LII, 1934, p. 149—153.

⁴ Gyoni M., *L'Eglise orientale dans l'Hongrie du XIe siècle*, în *Revue d'histoire comparée*, V, 1947, nr. 3, 42—49 și Moravcsik Gy., *Bizantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 79; P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1905, p. 328—330, nu exclude faptul că ar putea fi vorba și de o episcopie a românilor suddunăreni.

⁵ I. D. Suciș, *op. cit.*, p. 43.

⁶ Este vorba de călugări români de rit grec, și nu de greci, care nu aveau ce căuta în părțile bihorene.

Regno Ungarie constituto per incuriam diocesanorum episcoporum et per ipsos Grecos, qui valde sunt, sicut asserit, disolutis penitus destruuntur). Pe temeiul acestor informații, papa Inocențiu III scrie episcopului de Oradea, cerându-i să viziteze acele minăstiri pentru a cunoaște situația reală, să convertească la catolicism pe călugării greci și să înființeze o episcopie supusă papei, adică o episcopie catolică (*unus fierit episcopatus ex illis qui nobis sit in medietate subiectus*)⁷. Existența episcopiei ortodoxe în părțile nord-vestice ale Transilvaniei este confirmată și de arhiepiscopul de Kalocsa, sub jurisdicția căruia era episcopia de Oradea, care înștiințează și el papalitatea cu privire la existența acelei episcopii, pe pământul fiilor cnezului Bilea (*in terra filiorum Bele knese*) și despre dorința lui (a arhiepiscopului) de a înființa o episcopie catolică sub jurisdicția arhiepiscopiei de Kalocsa. Papa își dă învoirea, la 3 mai 1205, mai ales că episcopia respectivă nu era supusă nici unei mitropolii⁸.

Documentele respective nu localizează geografic episcopia ortodoxă a românilor, dar faptul că i se încredințează episcopului de Oradea cercetarea stării minăstirilor aparținătoare episcopiei constituie o dovadă certă cu privire la localizarea ei în acele părți bihorene. Localizarea pe teritoriul episcopiei de Oradea a episcopiei ortodoxe a românilor e dovedită și de faptul că arhiepiscopul de Kalocsa, superiorul episcopului de Oradea, se interesează și lui i se acordă aprobarea de a transforma episcopia ortodoxă de pe pământul fiilor cnezului Bilea în episcopie catolică sub jurisdicția arhiepiscopiei de Kalocsa. Era situată, foarte probabil, această episcopie pe valea Crișului Negru, în zona Beiușului, acolo unde a existat totdeauna o populație românească densă, organizată în cnezate și voievodate românești, numeroase și puternice. În această zonă își va fi avut și cnezul Bilea și fiii acestuia, în sec. XII, cnezul teritorial sau de obști. De asemenea, în această zonă cnezii și voievozii locului au construit mai multe biserici de piatră, din sec. XII—XIII, biserici voievodale ale voievozilor de Remetea, Gepiș, Cărand etc⁹.

Acolo unde la 1192 și de mai multe ori după aceea e pomenită minăstirea Kenez (*monstarium Kenes*), adică minăstirea cnezului, iar cercetările recente au scos la lumină, la Sinnicolau de Beiuș, „castelul” de la sfârșitul sec. XI sau cel tîrziu de pe la 1100, al familiei cneziale și apoi voievodate Borșa, din care făcea parte și

⁷ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 39.

⁸ Șt. Pascu, *Contribuțiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII—XIV*, Sibiu, 1943, p. 7.

⁹ V. Frențiu, *Situația bisericii ortodoxe române din Crișana în sec. XII—XVII*, în „Mitropolia Banatului”, 1978, nr. 3, p. 93.

puternicul voievod al Transilvaniei din a doua jumătate a sec. al XIII-lea, Roland Borșa¹⁰.

Episcopia ortodoxă din părțile Bihorului nu putea satisface necesitățile spirituale ale tuturor românilor din Transilvania. Mai existau, cu certitudine, și alte instituții ecclesiastice cu împuterniciri episcopale, chiar dacă nu erau episcopi consacrați. Așa cum era starețul de la minăstirea Peri din Maramureș, care era împuternicit cu prerogative asemenea episcopilor. O asemenea instituție a putut exista în Țara Hațegului, țara cnezilor pe cât de numeroși pe atât de însemnați. Vreun protopop din familie cnezială cu autoritate ar fi putut fi investit cu prerogative de episcop. Să fi fost la Streinsingoerz, unde la 1313—1314 e amintit, în pisania bisericii popa Nemeș, alături de cnezul ctitor Bălea? Să fi fost la Riu Bărbat unde la 1414 e amintit protopopul (*archidiaconus*) Dobrotă, preot pe veci (*plebanus perpetuus*) în Riu Brăbat? Să fi fost la Peșteana, de unde preotul pleca la 1553 în Țara Românească să fie sfințit episcop? Să fi fost la Prislop, centru monahal și cultural, vechi și foarte important încă din sec. XIV, cu legături puternice cu Țara Românească? Oricare ar fi, mai probabil un stareț al minăstirii Prislop era consacrat în Țara Românească așa cum era starețul Pahonie de la minăstirea Peri din Maramureș.

Contemporană cu episcopia ortodoxă, din părțile Bihorului, o episcopie exista în colțul sud-vestic al Moldovei. O episcopie activă, influentă nu numai asupra românilor, ci și asupra ungurilor și germanilor, care, trăind în mijlocul românilor, se făceau una cu aceștia. Împreună recunoșteau autoritatea unor „falși” episcopi de rit grec (*pseudo episcoporum grecorum ritum tenentibus*), cum îi considera papalitatea la 1234, în realitate episcopi ortodocși adevărați. Această episcopie putea fi în „Țara Brodnicilor” (*terra Brodnicorum*) din sud-vestul Moldovei, formațiune politică prestatală, menționată documentar la 1211, cu ocazia colonizării cavalerilor teutoni în Țara Birsei și de mai multe ori după aceea. Ca și episcopia din părțile bihorene și cea din părțile sud-vestice ale Moldo-

¹⁰ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1972, p. 164, 206; R. Popa, *Săpăturile de la Sinicolau de Beiuș* (mss).

Localizarea episcopiei menționată în anii 1204—1205 în Maramureș, așa cum făcea I. Mihalyi, pe baza asemănării numelui unei localități maramureșene cu numele cnezului Bălea, n-a convins pe nimeni (I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, I, p. 260). Nici a lui A. Bunea, în Iugoslavia (*Ierarhia românilor*, Blaj, 1904, p. 191). Pe baza numelui cnezului Bălea, pe moșiile fiilor căruia exista episcopia ortodoxă, identică cu al unui cnez hațegan, M. Păcurariu localizează în Hațeg această episcopie, ignorând elementele de localizare cuprinse chiar în documentele ce o menționează (*Istoria bisericii române ortodoxe*, p. 139).

vei era mai veche, cu decenii, decât data menționării documentare. Intenția papalității, de a înființa o episcopie catolică pentru români în acele părți sud-vestice ale Moldovei nu se realizează, cum nu s-a realizat nici cea gândită în părțile Bihorului. Românii și într-o zonă și în alta continuă să-și recunoască episcopiile proprii, ortodoxe și pe conducătorii acestora, „episcopii schismatici”¹¹.

În același timp este menționată instituția episcopală și între Carpați și Dunăre, iarăși în formațiuni politice prestatale existente mai devreme, documentar menționate la 1247 în *Diploma Ioanișilor*. În care sînt pomenite bisericile clădite și cele ce vor fi clădite, precum și arhiepiscopii (mitropoliții) și episcopii (*archiepiscopi et episcopi*) ale căror cînste și drepturi trebuiau respectate. Episcopi în formațiunile politice mai importante, voievodatul lui Litovoi și voievodatul lui Seneslau și arhiepiscop, superiorul ierarhic episcopilor. Contemporană cu aceste instituții bisericești, exista o arhiepiscopie (mitropolie) în Dobrogea cu centrul la Vicina, pe malul drept al Dunării.

Menționate la 1205, 1234, 1247 instituțiile bisericești ortodoxe, răspîndite pe întreg teritoriul etnic românesc erau, cu certitudine, mai vechi cu decenii, uneori cu secole decât cea dintîi mențiune documentară, ceea ce înseamnă secolul X—XII. Contemporane cu formațiunile politice prestatale din Transilvania, dintre Carpați și Dunăre, dintre Dunăre și Mare, la est de Carpați, și cu certitudine au mai existat, în această perioadă, și alte episcopii ortodoxe pe teritoriul etnic românesc, care, fie că n-au făcut obiectul menționării în documente, fie că documentele ce le-au menționat nu s-au păstrat.

Au mai putut exista instituții bisericești românești pe lîngă cele catolice, deoarece potrivit hotărîrii conciliului din Lateran, din 1215, episcopii catolici erau datori să aibă arhieriei de rit răsăritean, pentru credincioșii de acest rit. Pe baza acestei hotărîri papa voia să numească un vicar pe lîngă episcopul catolic al cumanilor la 1234.

*

Instituția eclesiastică ortodoxă românească a întîmpinat și în această perioadă, precum și în perioadele următoare, numeroase greutăți în calea organizării și consolidării ei. Catolicismul oficial,

¹¹ Istoricul I. Ganoczi afirmă că la înființarea episcopiei catolice de Oradea, în timpul regelui Ladislau cel Sfînt (1085—1097), în părțile Bihorului locuiau oameni de rit grecesc (*Graeci ritus homines habitabant*) cf. I. Ganoczi, *Disertatio historico-critica de Sancto Ladislao Hungaricae rege fondatore Episcopatus Varadiensis*, Viena, 1775, p. 71.

susținut de regii „apostolici“ ungari, își „face datoria“ de a propaga catolicismul prin toate mijloacele: propagandă, persuasiune, amenințare, persecutare. În asemenea împrejurări se vor fi desființat cele două episcopii răsăritene românești din Banat și a fost trimis legatul apostolic Iacob de Preneste în Ungaria, care îl determină pe coregentul ungar Bela să se oblige, prin jurământ, că-i va sili pe toți cei nesupuși bisericii romane să se supună acesteia, păstrându-și ritul care nu este împotriva bisericii romane. Așa cum hotărîse, de altfel, și sinodul de la Lateran, din 1215.

În a doua jumătate a sec. al XIII-lea măsurile împotriva „schismaticilor“, adică a românilor de rit răsăritean și a ereticilor se înăspresc. Măsuri oficializate de sinodul de la Buda din 1279 care hotărâște să se interzică preoților ortodocși să officieze slujbe în biserici, să zidească biserici, iar credincioșilor le era oprit să intre în biserici și să participe la slujbele religioase. Împotriva celor ce nu respectau aceste hotărîri se putea folosi forța armată. Tot atunci papa silea, prin jurământ, pe regele ungar, care nu era prea „ortodox“, să prindă și să alunge din Ungaria peeretici, sub care se înțelegeau în primul rînd cumanii, ocoțiți de însuși regele, născut din mamă cumană, practicînd chiar „erezii“ cumane.

2. ÎNFIINȚAREA EPISCOPIILOR CATOLICE ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

Cea dintîi instituție episcopală catolică pe teritoriul țării noastre a fost cea din Cenad. Potrivit *Vieții Sf. Gerard*, deci un izvor de caracter hagiografic, care se cuvine, ca orice izvor de acest gen, privit cu rezerve, episcopia catolică de Cenad a luat ființă ca urmare a misionarismului călugărului Gerard, la 1030. Cenadul, vechea Morisena, centrul voievodului de la sfîrșitul sec. X — începutul sec. XI, condus de voievodul Ahtum, avea o minăstire de călugări „greci“ (ortodocși) (*in urbis Morisenam ubi erant monachi Greci*). Aceștia au fost strămutați la o altă mănăstire, dintr-o localitate apropiată, iar la Morisena-Cenad s-a așezat Gerard cu călugării catolici, transformînd-o în reședința noii episcopii (*monasterium vero ipsorum episcoporum fratribus suis assignavit*)¹². Episcopul Gerard de Sagredo păstorește această episcopie pînă la 1046 după care urmează alți episcopi cu unele hiatusuri în succesiunea

¹² *Vita maior Sancti Gerhardi*, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II, p. 413.

lor¹³. Episcopia de Cenad avea jurisdicția asupra Banatului și viitorul comitat Arad, unde existau puțini credincioși catolici.

Cea de a doua, ca vechime, episcopie catolică din Transilvania a fost cea de la Oradea, înființată, potrivit tradiției, de regele Ladislau, adică la sfârșitul secolului al XI-lea. Tradiția a fost consemnată apoi în izvoare scrise, astfel că s-a transformat într-o certitudine, cu toate că dovezile documentare contemporane lipsesc. Statutele capitolului de la Oradea din 1374, deci mai târziu cu trei secole, care pretind că au avut la îndemână documente din arhiva capitolului, prezintă lucrurile cu certitudine. Regele Ladislau a fost „întemeietorul și dăruitorul” bisericii din Oradea (*ecclesiae nostra Waradiensis fundator est beatissimus Ladislaus olim Hungariae rex*), pe care a ridicat-o la rangul de biserică episcopală (*erexit ipsam in episcopalem*) și a înzestrat-o cu multe moșii, drepturi și privilegii, el a rânduit prepozit și canonici în număr de 24¹⁴.

Cel dintii episcop a fost Coloman, fiul mai mare al regelui Geza II, în timpul regelui Ladislau, care, după moartea regelui Ladislau i-a urmat la tron, iar ca urmare a demnității episcopale a fost numit Coloman Cărturarul. Lui Coloman i-a urmat în scaunul episcopal Mercurius, care a păstorit pe la 1156. Statutele nu puteau preciza data, știind doar că între vremea păstoririi lui Coloman și a lui Mercurius ar fi fost vreo 42 de ani.¹⁵

Jurisdicția episcopului de Oradea cuprindea teritoriul Crișanei și poate și zona învecinată, Sălaj—Satu Mare. Cu un număr mai mare de credincioși și cu un domeniu foarte întins, episcopia de Oradea a jucat un rol important în viața spirituală a zonei respective pînă la 1556, cînd biserica catolică din Transilvania a cunoscut o perioadă de puternică criză, ca urmare a răspîndirii reformei religioase îmbrățișate de majoritatea populației maghiare.

¹³ Juhász K., *Das Tschanad — Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter, 1030—1307*. Münster, 1930, p. 56—69.

¹⁴ *Statuta Capituli Varadiensis*, ed de Bunyitay V., *A váradi káptalan legrégibb Statutumai*, Oradea, 1886, p. 6—7, 19—20.

¹⁵ *Idem*, p. 14. Datele *Statutelor* capitolului de la Oradea cu privire la primii episcopi sînt greșite. Bunyitay V., (*A váradi püspökség története*, I, Oradea, 1883) cu trei ani înainte de publicarea *Statutelor* a reconstituit, pe baza documentelor cunoscute de el, o altă cronologie a primilor episcopi de Oradea: Coloman, Sixtus (1103—1112), Valter (1114—1138), Mihai (1156), Nicolae (1163—1180), Ioan (1180), Vita (1186—1189) etc. Nici Bunyitay n-a putut stabili succesiunea neîntreruptă a episcopilor din lipsă de informație documentară. În succesiunea din *Statutele* capitolului, la 1156 e trecut numele Mercurius, al doilea episcop de Oradea. Dar în lista martorilor unei donații pentru o mănăstire, din 1111, figurează: Simon episcopul Transilvaniei, Sixtus episcop de Bihor, Laurențiu episcop de Cenad.

Cea de a treia episcopie catolică a fost a Transilvaniei, cu sediul la Alba Iulia, înființată la începutul sec. XII. Cel dintîi episcop Simion e menționat documentar în 1111 ca martor la un act de danie, Episcopia Transilvaniei (Alba Iulia) avea jurisdicție asupra Transilvaniei voievodale, cu excepția unor grupuri de populație săsească ce-și aveau instituții bisericești proprii.

Pe lângă cele trei episcopii, la Arad exista un capitol fără episcopie, înființat în prima jumătate a sec. XII, care se bucura de oarecare autonomie, fiind totuși sub jurisdicția episcopiei de Cenad.

Sășii colonizați în Transilvania pe la mijlocul sec. XII, la scurt timp după așezare și-au organizat o prepozitură, cu centrul la Sibiu, supusă, la început, direct papei, iar de la 1224 arhiepiscopiei de Strigoniou. Cel dintîi prepozit a fost magistrul Robert¹⁶.

Cavalerii teutoni, la rîndul lor, obțin, la 1223, dreptul de a se organiza din punct de vedere bisericesc într-un decanat, condus de un decan sau arhipresbiter, supus, la început și el direct papei, iar de la 1224 arhiepiscopului de Strigoniou¹⁷. Subordonarea unui for bisericesc străin de Transilvania a stîrnit invidia episcopului Transilvaniei, iar invidia s-a transformat într-un conflict îndelungat între cei doi competitori¹⁸.

Pentru realizarea tendinței expansioniste și prozelite, regatul ungar și papalitatea s-au străduit să organizeze instituții eclesiastice catolice, „capete de poduri” în sprijinul politicii lor în afara regatului ungar, în teritorii asupra cărora manifestau pretenții de suzeranitate fără să și le fi putut realiza vreodată. Asemenea tendințe au găsit oarecare receptivitate în rîndurile păturii conducătoare cumane de la răsărit de Carpați, interesată în colaborarea cu biserica, sprijinirea structurilor sociale de caracter feudal, cu care se identifica.

Acesta a fost imboldul unor „duci” cumani de a se adresa arhiepiscopului primat al Ungariei în 1227, cerîndu-i să fie botezați în ritul catolic, urmînd să sosească „de peste munți”, adică din Moldova, unde se înstăpînise o dominație politică a cumanilor, alți vreo două mii de cumani în același scop.¹⁹ Cei interesați, papali-

¹⁶ *Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac. XI—XIII*, vol. I, p. 152—153.

¹⁷ Idem, p. 195.

¹⁸ Idem, p. 80—81, 85—86, 88—89.

¹⁹ Unele izvoare vorbesc de un „duce” cuman (*dux nobilium Cumanorum*), altele de doi duci cumani (*duo Cumanorum duces*); de asemenea unele izvoare vorbesc de convertirea ducelui Membrok și o mie de persoane dintre oamenii săi, altele de ducele Bertz cu oamenii săi.

tatea și regalitatea ungară nu întîrzie să răspundă acestei dorințe, înființînd o episcopie catolică pentru cumanii încreștinați, în fruntea căreia e numit episcopul Theodorice²⁰.

Episcopia cumanilor își avea jurisdicția în sud-vestul Moldovei, cu centrul, probabil, la început în cetatea Crăciuna, mai tîrziu într-o așezare mai mare pe care documentele o numeau Milcovia de la numele riului Milcov pe care era așezată.²¹

Episcopia Cumaniei, asemenea altor instituții eclesiastice catolice, era condusă de un consiliu al episcopului numit capitlu, cu misiunea de a răspîndi catolicismul între cumani, dar și între „schismatici“, românii ortodocși. Dorința nerealizată, de aceea, la 1229, noua episcopie, „noul răsad“, care nu a prins însă rădăcini adînci ca să nu se usuce din pricina vreunei lovituri tulburătoare (*novella plantatio altas nondum habens radices arescat alicuius perturbationis impulsione concussa*) este luată sub protecția papalității: interzice ca cineva să-și aroge stăpînirea asupra cumanilor și a țării lor sau să le impună jugul șerbiei, deoarece s-au încreștinat (*nequis in vos vel terram vestram ex eo, quod conversi estis ad Christum, dominium usurpare presumat, aut jugum vobis impo- nere servitutis*)²². Protecția papei nu i-a folosit episcopiei Cumaniei prea mult, deoarece confesiunea catolică nu s-a răspîndit nici în

²⁰ Izvoarele vorbesc de 15.000 de cumani încreștinați cu această ocazie, altele de *multitudines* sau *magnum numerum* ori *non parva multitudo*, Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 102—108; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. I—II, p. XIX și p. 2; C. Auner, *Episcopia Moldoviei* în „Revista catolică“, 1913, p. 541; I. Ferenc, *Cumanii și episcopia lor*, Blaj, 1931, p. 138—139; Makkai L., *A milkói (kun) püspöség és népei*, Debretin, 1936, p. 17.

²¹ Cercetătorii problemei, pe temeiul unor dovezi documentare și a altora de logică istorică, au localizat episcopia cumanilor, înființată la 1227, în partea sud-vestică a Moldovei. De curînd, fără vreo dovadă de vreun fel și fără vreo silită de dovedire s-a afirmat că episcopatul cumanilor ar fi fost în Țara Birsei (R. Constantinescu, *Note privind istoria bisericii române în sec. XIII—XIV*, în „Studii și materiale de istorie medie“, vol. VI, 1973, p. 167—168). Ignorîndu-se faptul că Țara Birsei în timpul popasului cavalerilor teutoni era organizată, din punct de vedere eclesiastic, într-un *decanat*, supus direct papei, iar după plecarea silită a cavalerilor Țara Birsei aparținea episcopiei Transilvaniei. De asemenea n-are acoperirea realității nici afirmația că era „biserica românească“, deoarece românii nu ascultau de episcopul cumanilor, ci de „pseudoepiscopii“ lor, pomeniți documentar la 1234, cu o mare putere de influențare nu numai asupra românilor, dar și asupra ungarilor și sașilor plecați din Țara Birsei și așezați între românii din partea sud-vestică a Moldovei. Neînțeleasă rămîne și gîndirea autorului cînd folosește consecvent numele de *valahi* pentru români, parcă s-ar rușina să se considere el însuși *valah*, „populație inferioară“.

²² Hurmuzaki—Densușianu, *Documente* I, 1, p. 112—113; I. Ferencz, *op. cit.*

rîndurile cumanilor și deloc în rîndurile românilor, iar iureșul năvalnic al tătaro-mongolilor din 1241 a spulberat și dominația cumănilor și episcopia lor. De abia la 1279 se reînființează o episcopie catolică pe locul celei dispărute la 1241, sub numele de episcopia Milcoviei, după numele ȋrgului unde-și avea sediul, tot atît de puțin trainică asemenea înaintașei sale²³.

*

Catolicismul și instituțiile bisericești catolice, ocrotite de papalitate și de regalitatea ungară, au constituit o piedică în dezvoltarea liberă a instituțiilor eclesiastice românești, dar nu le-a putut nici desființa și cu atît mai puțin dezrădăcina, deoarece românii n-au putut fi abătuți de la credința ortodoxă. Instituțiile bisericești, asemenea altora, de caracter social-juridic și social-politic — cnezate, voievodate, crăinicii, districte — au continuat să trăiască viabile, tolerate de oficialitatea, conștientă de implantarea lor puternică în conștiința românilor, în majoritate absolută în Transilvania, în unanimitate aproape în celelalte două țări românești.

De aceea în documentul pontifical din 1234, îndreptat împotriva „pseudo-episcopilor” schismatici, se afirmă că aceștia, adică românii, sînt de aceeași credință cu catolicii (*sub una tamen fide*), dar au alte rituri și obiceiuri (*varios ritus habentes et mores*). Soluția papalității în această situație a fost numirea unui episcop vicar pentru români, subordonat episcopului cumanilor²³.

²³ Identificarea episcopiei catolice din 1279, care în documentul ce o pomeneste este localizată „*civitas de Multa*” a fost identificată de N. Iorga cu *civitas de Mylko* și după numele orașului, episcopia Milcoviei. Relativ recent A. A. Bolșacov-Ghimpu crede că *civitas Multa* ar fi identic cu *civitas Mulda, Moldavia*, adică orașul Baia și că episcopia catolică din 1279 ar fi fost în nordul și nu în sudul Moldovei. cf. *Episcopi ortodocși din Țările Române în sec. XIII*, București, 1971.

²³ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 132—133; *Documenta Romaniae Historica*, D. Relații între țările române, I, p. 20—21.

INSTITUȚIILE ECLEZIASTICE (EPISCOPIILE) DIN SEC. XIV—MIJLOCUL SEC. XVI

1. CONTINUAREA POLITICII DE CATOLICIZARE FORȚATĂ A ROMÂNILOR

Regii angevini, sprijiniți de papalitate în ocuparea tronului în Ungaria, își dau silința să-și „onoreze“ misiunea cu care au fost investiți, convertirea, prin toate mijloacele, la catolicism, a „schismaticilor“. În vederea realizării politicii prozelite, regele Ludovic de Anjou solicită papei Clement al VI-lea, dreptul de a construi biserici și a scuti de dijme bisericesti pe schismatici, filisteni, cumani, tătari, păgini și alți „necredincioși“ din regatul Ungariei și din vecinătatea acestuia. Papa nu întârzie să-i satisfacă dorința, îndemnând biserica să colaboreze cu regalitatea spre realizarea acestor scopuri¹. Regele Ungariei își pune în aplicare, fără întârziere, planurile. Împotriva românilor (schismaticilor) din Moldova și Țara Românească, Ludovic de Anjou întreprinde chiar expediții armate în anul 1352, atrăgându-și laudele papei pentru lupta împotriva schismaticilor și a altor necredincioși (*ad propellendam schismaticos et infideles alios*) din vecinătatea Ungariei și de asemenea recunoașterea dreptului de stăpânire asupra „provinciilor“, orașelor, cetăților, satelor și fortificațiilor (*provinciae, civitates, castra, villae, fortalitia*) pe care le va smulge prin forța armelor acestora². Scopurile expansioniste se asociau cu cele prozelite și în cazul expediției din același an, 1352, împotriva tătarilor din Moldova, iar pentru încurajare, papalitatea concesionează regelui Ungariei dijmele bisericesti³.

Politica prozelită continuă cu sporită intensitate și fără întrerupere, folosindu-se toate modalitățile: persuasiunea — de la propagarea catolicismului de călugări și preoți și la construirea de biserici și înzestrarea acestora pînă la scutirea de dijme a celor con-

¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 40—42.

² Ibidem, p. 141.

³ Ibidem, p. 117, 142—145.

vertiți la catolicism (schismatici, filistenii, cumani și păgini), cum propunea regele Ludovic de Anjou papei, cu motivația că din cauza greutății dijmelor oamenii refuză trecerea la confesiunea catolică⁴. Amenințările sporesc și ele, urmate de măsuri brutale de constrângere: interzicerea bisericilor „schismatice“ (ortodoxe) și a slujbei religioase ortodoxe, prinderea preoților slavi sau schismatici, a copiilor, a soților și confiscarea bunurilor acestora (*sclavos sive schismaticos sacerdotes . . . cum eorum pueris, uxoribus et rebus eorum*)⁵.

Rămânind fără urmări prozelite însemnate asemenea măsuri, papa Grigore IX, nemulțumit de convertirea unei părți a „numerosului neam românesc“, anunța, în 1374, că se vor ridica biserici și se va numi un episcop catolic, în persoana lui Anton de Spalato (Split), care știa românește, deoarece românii nu sînt mulțumiți cu preoții unguri întrucît nu cunosc limba română și obiceiurile românilor^{5a}.

În anii 1378—1382 călugărul franciscan Bartolomeu d'Alverna, colaborator al regelui Ludovic de Anjou, este mentorul prozelitismului catolic brutal în regatul ungar. Cele trei memorii întocmite de fanaticul călugăr în acest scop urmăreau să asocieze și mai mult puterea politică la stîrpirea „erezilor“, a „schismei“ românilor, sîrbilor și bulgarilor. Nu era nevoie de asemenea impulsuri deoarece Ludovic de Anjou era pătruns el însuși de necesitatea „misiunii apostolice“. Dovada evidentă stă în faptul că numai în anul dinaintea memoriilor lui Bartolomeo d'Alverna (1378) au fost convertiți cu sila în regatul ungar vreo 400.000 schismatici, mai ales români. Indemnurile franciscanului călugăr trebuiau sprijinite — potrivit părerii sale — pe forța armată, pe lingă persuasiune, constrîngere, amenințare cu expulzarea și condamnarea la pedeapsa capitală. Piedica principală în calea convertirii fiind preoții ortodocși, aceștia, români și slavi, trebuiau expulzați, deoarece ei „nu sînt preoți, ci cîini“ (*isti non sunt sacerdotes sed canes*). Noii convertiți la catolicism trebuiau botezați din nou.

Catolicizarea ortodocșilor nu era considerată doar o operă folositoare din punct de vedere spiritual, ci în aceeași măsură și politică, întărirea regatului ungar (*est insuper commodum temporalem scilicet maior fortitudo regni in istis confinibus et maior fidelitas istius gentis erga regem et suos dominos*).

Convertirea românilor la catolicism era socotită cu atît mai necesară — susținea Bartolomeo d'Alverna — cu cît la hotarele rega-

⁴ A. Bossanyi, *Regesta Supplicationum*, I, 2, p. 221; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 16, 24.

⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 132.

^{5a} Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 216—217.

tului există o masă de oameni de aceeași confesiune, vorbind aceeași limbă⁶.

Politica prozelită prin asemenea măsuri brutale continuă și sub urmașii dinastiei angevine: nobililor și cnezilor români li se interzicea, la 1428, să posede moșii (*nullus alter nisi vere catholicus et fidem quam Romana tenet et profitetur ecclesie fideliter colens, possessiones aliquas sub titulo nobilitatis aut sub titulo keneshiali tenere posset et conservare*)⁷; înerezicerea de a întreține preoți de altă religie decît catolică; preoții care încercau să atragă catolici la biserica ortodoxă (schismatică) erau arestați și bunurile lor confiscate; era interzisă căsătoria între ortodocși (schismatici) și catolici; copiii nobililor și ai cnezilor nu puteau fi botezați decît de preoți catolici; cei ce se convergeau la religia ortodoxă își pierdeau bunurile etc.⁸.

2. INSTITUȚIILE BISERICESTI (EPISCOPIILE ȘI MITROPOLIILE) ROMÂNEȘTI

Rezistența românilor față de măsurile atît de drastice de catolicizare au zădărnicit planurile regalității ungare și ale papalității. Și una și alta au fost nevoite să recunoască o realitate evidentă: înrădăcinarea credinței în conștiința poporului român, și, ca urmare, și a organizației instituționale: protopopiatele, episcopiile și mitropoliile. Instituțiile bisericesti ortodoxe ale românilor se adăposteau sub scutul voievozilor și cnezilor din voievodatele și cnezatele de sub autoritatea lor. Bisericile voievodale și cneziale din Maramureș, Hațeg, Zarand, Banat, Bihor, Făgăraș și din alte părți, în care sînt zugrăviți ctitorii cu familiile lor. Rezistența dîrză la catolicizare este mărturisită de Cronica veche a Scheilor Brașovului astfel: „Cîtă osteneală și cîtă muncă a costat pînă s-a împlinit acest lucru, ca legea să rămînă neschimbată în curgerea anilor“.

Protopopiate (archidiaconate) existau pretutindeni în Transilvania, din Hațeg pînă în Bihor, din Banat în Maramureș. Protopopii și preoții trebuiau să fie consacrați de un superior în ierarhia bisericească, un episcop. Și nu va fi lipsit nici acesta, dar documentele îi ignorează existența, fiind persecutat de oficialitatea catolică. Cînd

⁶ Ș. Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 1978, 17, nr. 3, p. 400.

⁷ *Documenta Valachorum*, p. 207—208.

⁸ Șt. Lupșa, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria pînă la 1556*, Cernăuți, 1929, p. 37—48, 43—97.

acesta lipsea din cauzele amintite, biserica ortodoxă din Transilvania era sub jurisdicția mitropoliilor din Țara Românească și Moldova, înființate pe la mijlocul și la sfârșitul secolului al XIV-lea. Mitropolia ortodoxă a Severinului, înființată la 1369—1370, cu motivarea sporului mare de populație avea jurisdicția și asupra Banatului întreg. Iar mitropolitul de la Argeș era și exarh al plaiurilor, adică avea jurisdicție și asupra stăpînirilor transilvănene ale domnilor Țării Românești și nu numai asupra acelor, ci a întregii zone sudice a Transilvaniei. După cum era exarh al plaiurilor și mitropolitul Moldovei, ceea ce înseamnă că și acesta avea jurisdicție asupra bisericii ortodoxe de pe domeniile transilvănene ale domnilor Moldovei și peste alte părți din nord-estul și centrul Transilvaniei.

Nu lipseau nici instituțiile eclesiastice transilvănene în același timp, care-și exercitau jurisdicția asupra altor zone ale Transilvaniei sau asupra întregii Transilvanii, uneori. Pe al doilea strat de pictură de la biserica mănăstirii Rîmeț, aflătoare în zona ce leagă comitatul Alba de Țara Hațegului, e pomenit arhiepiscopul Ghelasie, la anul 1376. Un arhiepiscop care trebuia să aibă sub jurisdicția sa mai mulți episcopi, ce păstoreau în diferite zone ale Transilvaniei.

Dintre aceștia, la 1391 — și cu certitudine și mai înainte —, este cunoscut episcopul ce-și avea jurisdicția în părțile nord-vestice ale Transilvaniei — starețul mănăstirii Peri din Maramureș, ridicată în acel an 1391 la gradul de episcopie (stavropighie) de Patriarhia din Constantinopol, iar starețul este investit cu atribuții vlădicești.

În acest an 1391, la rugămintea voievozilor Baliță și Drag „de prea bun neam“, patriarhia din Constantinopol ia sub ocrotirea sa mănăstirea lor din Peri, „zicîndu-i-se a Patriarhiei“ sau „patriarhicească“, iar egumenul ei, ieromonahul Pahomie este numit „exarh peste ținuturile supuse mănăstirii“: Solnocul de Mijloc, Arva, Ugocsa, Bereg, Ciceu, Unguraș, Bistrița și Maramureș; apoi districtul Medieș (Satu Mare), cu dreptul ce se cuvine stavropighiei patriarhale (episcopiei) să sfințească preoți și biserici, să judece pricinile dintre clerici⁹.

Peste un secol, la 1494, regele Ungariei Vladislav II confirmă hotărîrea Patriarhiei din Constantinopol de a se acorda mănăstirii din Peri statut se stavropighie, iar egumenul ei, Ilarie, era „dator cu cuvenita ascultare și supunere față de arhiepiscopul Transilvaniei“¹⁰. Documentul nu cuprinde alte detalii cu privire la acest arhiepiscop (mitropolit) ortodox al Transilvaniei, nici cum se numea

⁹ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 13—15; I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 109—110.

¹⁰ I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 606—608.

și nici unde-și avea reședința și cît de cuprinzătoare îi era jurisdicția.

Din aceleași cauze, persecuția bisericii ortodoxe din partea oficialității, o nouă mențiune cu privire la episcopii și episcopiile românești se cunoaște doar de pe la mijlocul secolului al XV-lea. Chemat de episcopul Transilvaniei, al Oradiei și al Cenadului pentru stîrpirea ereticilor, schismaticilor și husiților, care se răspîndiseră destul de mult, sau a-i aduce la catolicism, vestitul inchișitor Iacob de Marchia, cutreieră, însoțit de spaimă pretutindeni, Transilvania, iar pentru a-și îndeplini misiunea a folosit cele mai necruțătoare mijloace¹¹.

În aceste împrejurări a fost descoperit, în părțile Hunedoarei, Ioan de Caffa, care se recomanda episcop, vlădică și învățător al tuturor schismaticilor și ereticilor¹². Era un prelat venit, înainte de 1456, în împrejurări necunoscute, din Caffa Crimeii, găsindu-și adăpost, ocrotire și cîmp de activitate în țara numeroșilor și importanților cnezii hunedoreni și unde avea și un ajutor în misiunea sa, pe protopopul Petru din Hunedoara: consacra biserici și preoți. Un alt inchișitor, Ioan Capistrano a pus capăt misiunii lui Ioan de Caffa, care a fost prins, dus în Banat, închis și silit să se convertească la catolicism¹³.

A rămas însă protopopul Hunedoarei, Petru, care-i îndemna pe preoți să-și păstreze credința strămoșească, sub îngăduința tacită a lui Iancu de Hunedoara, care refuzase să ia măsurile drastice, cerute de inchișitorul Ioan de Capistrano, împotriva ortodocșilor. De abia în februarie 1456 a dat asemenea poruncă la stăruințele castelanului Lipovei^{13a}.

A doua jumătate a sec. al XV-lea inaugurează o nouă perioadă în istoria românilor în general. Este domnia lui Ștefan cel Mare, viteazul domn al Moldovei care a exercitat o influență importantă în celelalte două țări românești, Muntenia și Transilvania. Stăpîn al întinsului domeniu, cu vreo 60 de sate, al Ciceului, pe valea

¹¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 603—608.

¹² „Revista pentru arheologie, filologie și istorie”, VII, 2, p. 381.

¹³ În Banat, la sfîrșitul sec. XIV și prima jumătate a sec. al XV-lea ar fi existat o episcopie, a Mehadii, sub jurisdicția mitropoliei de Severin. Măsurile drastice împotriva schismaticilor din prima jumătate și de la mijlocul sec. XV a avut drept urmare și desființarea episcopiei de Mehadia, care pe la mijlocul sec. al XV-lea putea fi sub jurisdicția episcopului Ioan de Caffa.

^{13a} Șt. Lupșa, *Biserica ortodoxă română din Ardeal și Ungaria în veac XV*, în „Mitrop. Ardealului”, 1957, 3—4, p. 219—220. A existat în realitate în sec. XV un episcop Partenie al Caransebeșului? Gr. Popiți, *Pagini din istoria bisericii bănățene*, Lugoj, 1935, p. 18.

Someșului, și al Cetății de Baltă, mai modest, cu vreo nouă sate, pe valea Tîrnavei, Ștefan cel Mare a avut o puternică înfrîurire asupra vieții politice și spirituale a românilor din centrul și nordul Transilvaniei mai cu seamă.

Două ctitorii domnești, la Vad, în părțile nord-estice ale Transilvaniei, pe domeniul Ciceului și la Feleac, lângă Cluj, în centrul Transilvaniei, au devenit biserici episcopale și satele respective centre episcopale: episcopia Vadului și episcopia Feleacului, înființate amîndouă cam în același timp, în ultima pătrime a sec. al XV-lea.

Episcopia Vadului, cu o viață de peste un secol și jumătate, care cuprindea sub jurisdicția sa nord-estul Transilvaniei, era, la rîndul ei, sub jurisdicția mitropoliei Moldovei, de unde vor fi aduși și unde vor fi sfințiți toți episcopii Vadului, de la sfîrșitul sec. XV pînă în primele decenii ale sec. al XVII-lea. Numele celor dintîi episcopi ai Vadului au rămas necunoscute pînă astăzi, dar se cunosc faptele lor de buni chivernisitori ai eparhiei și, la nevoie, tot atît de buni diplomați și luptători spre apărarea intereselor bisericii și neamului. Așa cum au fost Ilarie Ioan, care ridică la 1523 o mănăstire în părțile Bistriței, Ilarion și Anastasie din vremea domniei lui Petru Rareș, fiul, urmașul și continuatorul politicii marelui Ștefan.

Feleacul, sat românesc, cu paznici ai drumului ce ducea de la Cluj spre Alba și de acolo mai departe, spre Sibiu și spre Brașov, și mai departe, în Țara Românească și Moldova, centrul cnezial și voievodal, cu autoritate și asupra românilor din Cluj, a devenit centru al episcopiei ce-i poartă numele nu mult după mijlocul sec. al XV-lea. Cel dintîi episcop, Marcu, e menționat înainte de 1438, iar urmașul său Danciu-Daniil este arhiepiscop la 1488. Urmășul său Petru e numai episcopul românilor din eparhia Feleacului (*Petrus, episcopus valachalis de Felek*)¹⁴.

În a doua jumătate a sec. al XV-lea sînt menționați documentar episcopi și chiar arhiepiscopi ortodocși în diferite părți ale Transilvaniei. Apariții întîmplătoare, nu se cunoaște nimic din viața și activitatea lor. Important, pentru ceea ce se urmărește în această carte, este existența instituției episcopale sau arhiepiscopale.

La 1469 exista o episcopie de Galați în Țara Făgărașului, ocupată de vlădica Macarie (*Revarendus Macarius, episcopus Gallicen-*

¹⁴ Șt. Pascu, *Istoricul arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului, în Monumente istorice și de artă religioasă din arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului, Cluj-Napoca, 1982, p. 16—17.*

sis), care obține dreptul de a aduna taxe (dijme) de la preoții români (*super presbyteros Walachales*)¹⁵.

O inscripție descoperită la mînăstirea Rîmeț (Alba) menționează numele arhiepiscopului Transilvaniei, Gheorghe¹⁶. Alte știri nu s-au mai păstrat, de aceea numai ipotetic poate fi localizat în apropierea mînăstirii unde i s-a păstrat numele săpat pe o piatră, ceea ce permite ipoteza reședinței unui arhiepiscop la sfîrșitul sec. XV la Alba Iulia și, deci, existența unei mitropolii de Alba Iulia, cu jurisdicție în aceste părți sudice ale Transilvaniei.

Contemporană cu altă arhiepiscopie sau mitropolie în părțile nordice ale Transilvaniei, unde păstorea un mitropolit, cu numele Ioanichie, pomenit în anul 1479. Este același cu arhiepiscopul menționat într-un document din 1494 emanat din cancelaria regelui Vladislav II, în care se amintesc îndatoririle starețului de la stavropighia din Perii Maramureșului de a asculta de arhiepiscopul Transilvaniei? În caz afirmativ, înseamnă că arhiepiscopia Transilvaniei menționată își avea jurisdicția în părțile nord-vestice ale Transilvaniei, cu reședința, probabil, într-o așezare mai importantă din Bihor, un centru voievodal de pe Valea Crișului Negru, poate la Beiuș, acolo unde e menționată cea mai veche episcopie românească ortodoxă în primii ani ai sec. al XIII-lea, iar în sec. XIV—XV o seamă de protopopi cu mare autoritate, egalați ca importanță de cei menționați în primii ani ai sec. XVI, deci contemporani cu Ioanichie. Era acest mitropolit Ioanichie, fost mitropolit al Belgradului, refugiat din fața pericolului otoman, iar regele Matia Corvinul îi recunoaște jurisdicția asupra bisericii din Maramureș, satisfăcîndu-i totodată, la 1479, cererea de a scuti pentru totdeauna preoțimea română ortodoxă de toate obligațiile față de stat¹⁷. Obștile satești își puteau alege liber preoții, scutiți de obligații feudale față de capitlu, iar arhidiaconul (protopopul) Dan din Seghiște, în pertinențele Beiușului și preoții români (*Dan presbyter Valachales de Segosfalva* (Seghiște) *archidiaconus presbyterorum nostrorum Valachalium de pertinentiis Belenyes*) „au fost scutiți de plata gloabelor și chiar de orice autoritate a castelanilor, voievozilor și a altor dregători“. Scutirile la care se referă documentul din 1503 pot fi cele acordate la 1479 de regele Matia Corvinul. Episcopul catolic de Oradea, Gheorghe, porunca tuturor acestora să nu se încumete „în vreun chip oarecare“ să tulbure și să apese „cu gloabe și plăți pe

¹⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, XV, 1, p. 71.

¹⁶ M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, p. 77.

¹⁷ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 606—608 și M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 77.

susnumitul Dan arhidiaconul și pe preoții români supuși lui¹⁸. Arhidiaconul avea și drept de judecată asupra preoților săi, potrivit aceleiași hotărâri din 1503, care precizează că dacă „numitul arhidiacon ar fi vinovat, să fie dus în fața episcopului”¹⁸.

Biserica română ortodoxă și instituția episcopală și mitropolitană din Transilvania, asuprite în toate chipurile de oficialitatea ecleziastică și politică ungară secole de-a rândul, în curînd va fi pîndită de gînduri prozelite de bisericile reformatе ce încep să bată și la porțile Transilvaniei. Cu asemenea gînduri, „Universitatea” sîsească hotărâște, la 1543, ca toți locuitorii de pe „Pămîntul Crăiesc”, fără deosebire de condiția lor socială și de apartenența lor etnică să treacă la noua confesiune, evanghelică sau luterană. În acest scop se tipărește, în 1544, la Sibiu, cea dintîi carte în limba română, *Catechismul românesc*.

Lipsa de succes în încercările de convertire la reformă a românilor nu înseamnă și părăsirea presiunilor proselite, ceea ce a avut, drept urmare, alte greutăți și amenințări pentru existența episcopiei ortodoxe românești. Fapt ce-l obligă pe Ioan, preotul din Peșteana (Hunedoara), căruia i-a fost dăruit, de voievodul Transilvaniei, „episcopatul românilor din această țară a Transilvaniei”, să se sfințească cit mai grabnic ca episcop în Țara Românească.¹⁹ Sfințiți în Țara Românească, episcopii români din părțile Hunedoarei au alunecat spre reformă.

*

Țările române de la sud și răsărit de Carpați, Țara Românească și Moldova, pe măsura dezvoltării lor de sine stătătoare și domnii lor, singuri stăpînitori, aveau nevole, pentru dezvoltarea ascendentă a țării și de o instituție corespunzătoare bisericească. În sec. XIV exista la Vicina, în Dobrogea, o episcopie condusă de episcopul Macarie, menționată într-un document din 1337. La scurt timp după aceea episcopia de la Vicina a fost ridicată la rangul de mitropolie, care înainte de 1359 era condusă de mitropolitul Iachint.

După cîștigarea independenței lor și consolidarea statelor feudale românești de sine stătătoare, Țara Românească și Moldova, și pentru ca domnia lor să se consolideze, domnii acestora doreau ca țările lor să fie la un nivel corespunzător și din punct de vedere al instituțiilor bisericești. De aceea „pentru ca stăpînirea lui să fie în-

¹⁸ Bunyitay V., *A váradi püspökség története*, I, p. 349—350; Șt. Pascu, Vl. Hanga, *Crestomație pentru istoria statului și dreptului*, II, p. 308. Privilegiul a fost întărit, la cererea protopopilor din Săghiște, la 1538 și 1554.

¹⁹ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 495.

treagă“ Nicolae Alexandru, domnul Țării Românești „a cerut, în repetate rânduri“, patriarhului din Constantinopol, să-l numească mitropolit pe Iachint, mitropolit „a toată Ungrovlahia“. Patriarhul nu-i satisfăcu cererea numai după ce se asigură de supunerea în continuare a noii mitropolii patriarhiei din Constantinopol. Asigurate pretențiile sale, patriarhul din Constantinopol își dă învoirea, la 1359, ca Iachint să fie „de aici înainte, în toată vremea, mitropolit a toată Ungrovlahia“.

Iachint își avea scaunul mitropolitan la Argeș, alături de curtea domnească. Dar relativ repede după numirea sa ca mitropolit al Ungrovlahiei ajunsese să fie considerat la Constantinopol „călcător și disprețuitor“ al bisericii ortodoxe. Mitropolitul „Ungrovlahiei“, adică al Țării Românești dinspre Ungaria, aplecat spre catolicism, ar fi voit să meargă la Constantinopol să se justifice, dar din cauza bătrâneții este trimis Daniil, pe care Iachint se arăta gata să-l recunoască drept mitropolit. Astfel, la 1370, Daniil este numit mitropolit al jumătății apusene a Țării Românești, cu motivarea că poporul s-a înmulțit atât de mult, „aproape de nenumărat“.

La dorința sinodului, care se temea ca Daniil să nu încerce înlocuirea lui Iachint, Daniil se leagă, printr-un act solemn, că nu va încerca aceasta și se va purta față de Iachint cum va hotărî sinodul.

Numirea lui Daniil — ce-și ia numele de Antim — ar fi fost cerută de boierii și supușii din Țara Românească fiind necesară din cauza „poporului numeros“. Vladislav Vlaicu stăpînea și Țara Severinului, Amlașul și Făgărașul, astfel că populația sporise, și ca urmare era justificată numirea unui nou mitropolit.

Antim urmează în scaunul mitropolitan al lui Iachint în 1373, după moartea acestuia, iar în locul lui a fost ales Hariton²⁰.

Paralel cu dezvoltarea țării și sporul populației, sporesc și problemele. A fost, prin urmare, nevoie de înființarea altor dieceze, mai ales că mitropolia Severinului, la 1401, se desființează. Călătoria fostului patriarh de la Constantinopol, Nifon, în Țara Românească la 1503 a fost un bun prilej pentru reorganizarea instituțiilor bisericești. Nifon a convocat un sobor de clerici și mireni, care a hotărît reorganizarea instituțiilor bisericești prin înființarea a două

²⁰ *Documente privind istoria României. B. Țara Românească, veac. XIII—XV*, p. 11—13, 22; N. Iorga, *Condițiile de politică generală în care s-au întemeiat bisericile românești în veacurile XIV și XV*, în *Analele Academiei Române. Memoriile secției de istorie*, seria II, t. XXXV (1912—1913), p. 399 și C. Marinescu, *Înființarea mitropoliilor în Țara Românească și Moldova*, în „*Memoriile secției istorice a Academiei*“, seria III, t. II, p. 1—7, p. 248—254.

eparhii noi, de Rîmnic și de Buzău. Patriarhul „hirotoni și doi episcopi și le dăte și eparhie hotărîtă, care cît va birui”²¹.

După exemplul Țării Românești au fost organizate și instituțiile bisericești din Moldova. La început Moldova aparținea, din punct de vedere al organizării bisericești, de episcopia ortodoxă de Halițiu. Moldovenii voiau însă autonomie bisericească pentru țara lor independentă, ceea ce puteau realiza prin înălțarea episcopiei la rangul de mitropolie și numirea, în fruntea ei, a unui moldovean, pe cînd patriarhia din Constantinopol urmărea să-și exercite dominația prin numirea, în fruntea bisericii moldovene, a unui reprezentant al său. Motiv pentru care Ieremia, numit mitropolit de Patriarhie, este negat, pretinzînd, moldovenii, promovarea episcopului lor Iosif la rangul de mitropolit. Patriarhia continuă să se erijeze ca autoritate supremă în biserica moldoveană, numindu-l mitropolit, la 1395, pe „precinstitul protopop Petru, cu drepturile și privilegiile ce i se cuvin”²². Situația conflictuală dintre Moldova și Patriarhia din Constantinopol continuă pînă la ocuparea tronului de Alexandru cel Bun, cînd Patriarhia este nevoită, la 1401, să-l accepte pe Iosif, la început ca delegat (*exarchos*), iar din 1402 ca mitropolit, controlat de un reprezentant al Patriarhiei în persoana lui Grigore Țamblac, care trebuia să rămînă în Moldova, în calitate de „ieromonah” al bisericii moldovene. Iosif, „fiind din țară și de același neam cu domnii Moldovei” își mută reședința mitropoliei la Suceava, alături de reședința domnului²³.

3. EPISCOPIILE CATOLICE DIN SECOLUL XIV ȘI PÎNĂ LA MIJLOCUL SECOLULUI XVI

Distrusă la 1241, episcopia Milcoviei este înscrisă din nou în calendarul proselit al papalității, după aproape patru decenii, cînd i se părea Vaticanului că împrejurările ar fi favorabile. I se încredințează, astfel, la 1279, legatului papal Filip de Fermo misiunea de a cerceta situația în vederea reînființării episcopiei din sud-vestul Moldovei, a numirii unui episcop, dacă s-ar putea asigura episcopiei veniturile necesare²⁴.

²¹ T. Simedrea, *Viața și traiul Sf. Nifon, patriarhul Constantinopolului*. București, 1937.

²² Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XIV, 1, p. 19—20.

²³ *Ibidem*, p. 31—34; C. Marinescu, *op. cit.*, p. 265—268 și R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 189—192.

²⁴ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 429—430.

Răspunsul legatului papar probabil n-a fost prea încurajator și astfel aproape o altă jumătate de secol nu s-a mai vorbit de reînființarea episcopiei Milcoviei. Până ce, la 1332, un raport „demn de crezare” vestea papei că în Moldova există un episcopat care și-a încetat existența după dezastruoasa invazie tătaro-mongolă din 1241: canonicii au murit, iar „moșiile și drepturile” episcopiei au fost ocupate de „puternicii acelor locuri”. În fruntea episcopiei restaurate ar fi fost potrivit Vit de Monteferro²⁵. Nici împrejurările din 1332 nu erau foarte propice la numai doi ani de la înfrângerea armatei regelui Carol Robert la Posada, când și-au găsit moartea mai mulți clerici superiori catolici, participanți la expediție cu gânduri de convertire la catolicism prin forța armată a românilor din Țara Românească. Se repetă, de aceea, încercarea, la 1347, când papa impune arhiepiscopului de Kalocsa să-l hirotonească pe Toma de Nymti ca episcop al Milcoviei. Toma a fost numit, probabil, episcop de Milcovia, dar nu și-a exercitat practic misiunea, rămânând episcopia „in-partibus” multă vreme. În 1371 energicul papă Grigore IX a încercat reînființarea în fapt a episcopiei Milcoviei, a numit episcop pe Nicolae de Buda, cerînd oficialității, laice și ecleziastice, să dea ajutor episcopului pentru ca să redobîndească „bunurile și drepturile bisericii pomenite, atunci reținute pe nedrept de unii prelați și alte persoane, spre a-și putea astfel cîrmui biserica cu succes”. O altă scrisoare adresează papa primatului Ungariei și episcopului Transilvaniei, cerîndu-le „să restituie fără întîrziere episcopului Milcoviei toate bunurile și drepturile ce au aparținut odinioară episcopiei și bisericii ei”. Episcopia era supusă direct papei.

Alte încercări de reînviere a episcopiei Milcoviei face papalitatea dornică de a cîștiga alți credincioși, ceea ce însemna sporirea veniturilor²⁶. Este importantă între numeroasele încercări, cea din 1374, care folosește drept argument în favoarea necesității reorganizării episcopiei convertirea la catolicism a „unei anumite părți a numerosului popor român” (*certa pars multitudinis Wlachorum*), „care locuiește la marginile regatului ungar, spre tătari”, deci în Moldova și posibilitatea convertirii și a altora dacă ar avea un episcop propriu, deoarece românii nu sînt mulțumiți cu clerul ungar (*cum ipsi Wlachones, ut dicitur, de solo ministerio sacerdotum Un-*

²⁵ Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac XIV, vol. III, p. 279—280.

²⁶ O asemenea încercare se face la 1453 prin numirea unui călugăr Bernard. I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului* în „Revista catolică”, II, 1913, p. 355—356.

garorum non sint bene contenti)²⁷, probabil din cauza deosebirii de limbă, de obiceiuri, datini etc. Cel ce desfășurase o asemenea activitate de convertire, Anton de Spoleto, care știa românește, este socotit cel mai potrivit a fi episcopul Milcoviei.

Episcopia Milcoviei s-a transformat, astfel, într-o dieceză *in partibus*. Ea se pare că a fost transferată în Transilvania, la Brașov, și în 1453 se discuta și strămutarea bisericii catedrale de la Milcov la Brașov. La numai 6 săptămâni de la acest proiect, papalitatea își revoca hotărîrea cu privire la strămutarea episcopiei Milcoviei în părțile Transilvaniei (*ecclesia Milcoviensis, que in partibus Transilvania sita est*), la Brașov, în dieceza Milcoviei (*ad locum Brassoviensem in diecesis Milcoviensis situm*) din cauză că biserica catedrală din Milcovia a fost ruinată aproape cu totul de otomani, iar orașul Milcovia care mai înainte era locuit de catolici acum e locuit numai de necredincioși²⁸. Episcopia Milcoviei trăiește formal, mai mult ca o episcopie *in partibus* pînă în prima jumătate a sec. XVI.

Asemenea episcopiei Milcoviei au fost și celelalte două episcopii catolice din Moldova: de la Siret și Baia. Cea de Siret a fost înființată de domnul Moldovei Lațcu, fiul lui Bogdan, la 1370, ca o tactică politică pentru a cîștiga ocrotirea papalității pentru țara sa, prinsă între două țări catolice puternice, Polonia și Ungaria, unite în persoana regelui Ludovic de Anjou. Întreaga țară a Moldovei trebuia să fie supusă acestei episcopii²⁹. Ceea ce înseamnă că cea de la Milcovia la acea dată era socotită *in partibus*. În anul următor, 1371, este hirotonit cel dintîi episcop de Siret, Andrei de Cracovia. Scurtă vreme și episcopia de Siret devine *in partibus*, deoarece episcopii următori preferă să rămînă în diecezele lor poloneze ca episcopi auxiliari³⁰.

În această situație, la cererea regelui și reginei Poloniei, papa este preocupat să înființeze altă episcopie pentru credincioșii catolici din Moldova. De data aceasta chiar în capitala de atunci a Moldovei, la Baia, unde majoritatea locuitorilor erau români, oraș populat și cinstit, unde ființa și mitropolitul ortodox³¹. Cel dintîi episcop de Baia a fost tot un polonez, Ioan Ryza. Este vremea cînd se discută mult și se pregăteau condițiile unirii bisericilor creștine, ortodoxă și catolică, problemă ce se va discuta peste doi ani, la

²⁷ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1., p. 216—217.

²⁸ *Urkundenbuch*, V, p. 416—417, 423—424; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2, p. 16—17.

²⁹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, p. 160—161.

³⁰ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 366—367.

³¹ *Ibidem*, p. 378—388; C. Auner, *Episcopia de Baia*, p. 94—95.

1415, la conciliul de la Costanza (Elveția), la care participă și un reprezentant al domnului Moldovei, Alexandru cel Bun. Aceeași soartă a avut și episcopia de la Baia asemenea celor de la Milcov și Siret: a devenit și ea o episcopie *in partibus* din motive identice, puținătatea locuitorilor catolici³². Nu a avut succes nici chiar Ringalla, soția domnului Alexandru cel Bun, ale cărei stăruințe pe lângă domn de a se converti la catolicism au rămas zadarnice³³.

*

Prozelitismul catolic nu a repurtat mai mare succes nici în Țara Românească, unde domnul acesteia, Vladislav-Vlaicu, la 1369 porunca catolicilor să primească cu bunăvoință pe locuitorul (*sufraganeus*) episcopului Transilvaniei, trimis să se îngrijească de cele necesare lor³⁴. La 1380, replică la episcopia ortodoxă a Severinului, se înființează episcopia catolică de Severin și a părților Țării Românești (*episcopus Severiny nec non parcium Transalpinarum*), ca sufragana a arhiepiscopiei de Kalocsa. În anul următor, 1381, ia ființă și episcopia Argeșului, cu primul episcop Nicolae Antonii, urmat de alți trei, pînă la sfîrșitul sec. XIV. După un lung hiatus de aproape un secol, la sfîrșitul sec. XV, mai apar doi episcopi catolici de Severin, se pare *in partibus* și aceștia, din cauza lipsei de credincioși³⁵. Puțini catolici, unguri și sași, deoarece românii au respins cîntecele de sirenă ale „apostolilor“ unguri de la Kalocsa, Strigoniu și din alte părți, tari în credința lor strămoșească.

³² C. Auner, *op. cit.*, p. 108—127. Cel din urmă episcop catolic de Baia cunoscut a fost de asemenea un polonez Mihai Marinovschi, la 1510.

³³ *Ipsa ducissa dictum ducem post contractum matrimonium huiusmodi sepius ad fidem Christi reciperet et ritus praefatos a se obüceret sollicitaverit diligenter, ipse tamen dux sue salutis immemor illud amplecti noluit nec sepe existit quod in futurum adagnitionem vere fidei per ipsam ducissam reduci posset.* cf. I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, în „Revista catolică“ II, 1913, p. 530—531.

³⁴ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 148—149.

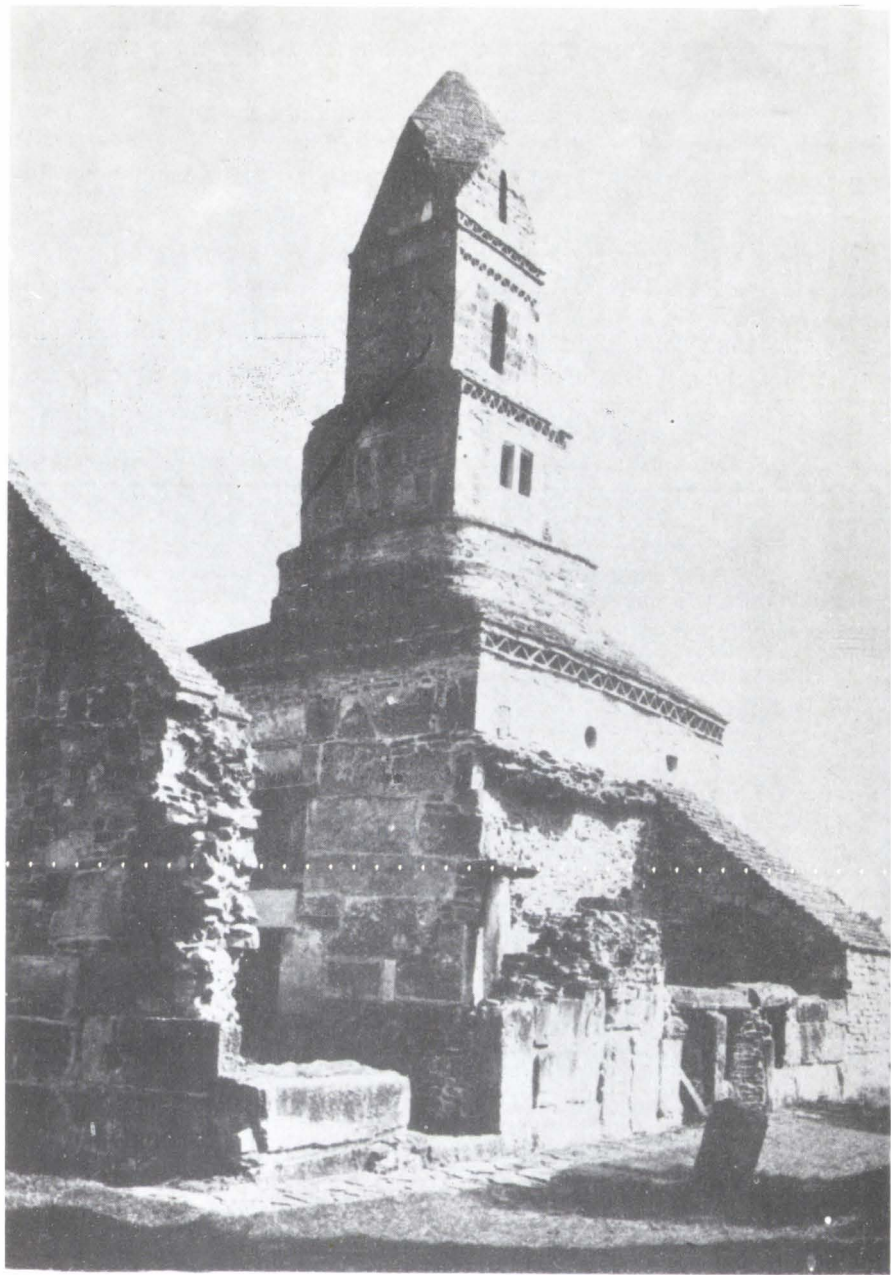
³⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 330; C. Auner, *Episcopia catolică de Argeș*, în „Revista catolică“, III, 1914, p. 439—450; I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 263—265.

Biserica episcopală din Vad

Biserica episcopală din Feleac

Biserica din Densuș

Mănăstirea Prislop

CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIE

CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIE — CONCEPTE INTEGRATIVE

De vreo două secole învățații dezbat o problemă: înțelesul, cuprinsul și accepciunea conceptelor de cultură și civilizație. Sute de definiții au fost formulate de istorici și filosofi, filologi și sociologi, etnologi și politologi. Și mai mare este numărul celor ce nu s-au gândit și nu se gândesc la însemnătatea noțiunilor și conceptelor și de aceea le folosesc la întâmplare, din ignoranță, unii, din neglijență, alții, din subestimarea valorii noțiunilor și conceptelor și unii și alții.

Un răspuns care încearcă să facă o cit de mică lumină într-o asemenea problemă complexă și, în aceeași măsură, complicată, preține un scurt excurs istorico-filosofic.

În toate limbile europene cuvântul cultură își are obirșia în verbul latinesc *colo, colere, cultum*. În înțelesul marilor învățați ai antichității romane, Cicero, Horațiu, Cato cel Bătrîn, de cultură a pământului (*cultura agrorum*), dar și a spiritului (*cultura animi*), adică educație și însușire de cunoștințe folositoare¹.

De aceeași origine, latină, în toate limbile europene, este și conceptul de civilizație din latinescul: *civis, civilis, civilitas*, adică cetățean, privitor la cetățeni, cetățenesc, viață publică corectă.

Nici anticii pomeniți sau alți contemporani ai lor nu au fost preocupați de demonstrarea înțelesului cuvintelor și conceptelor, după cum nu a constituit o preocupare deliberată nici pentru învățații evului de mijloc și nici chiar pentru titanii renașterii sau umanismului.

Este meritul și în această problemă, ca și în multe altele, a prelumiștilor și luminiștilor sec. al XVIII-lea, care-și întemeiau observațiile și judecățile pe rațiune. Cultura era socotită, pe bună dreptate, superioară stării naturale, deoarece înseamnă sprijin și ajutor oamenilor. În sensul sumei valorilor morale și intelectuale (moravuri, obiceiuri, instituții politice). Învățăatul domnitor Dimitrie

¹ L. Febvre, *Civilisation, évolution d'un mot et d'une groupe d'idée* în

¹ L. Febvre, *Civilisation, évolution d'un mot et d'une groupe d'idées*, în

Cantemir sublinia superioritatea omului înzestrat cu binefacerile culturii. În același sens cuprinzător înțelegea cultura, mai mult sub blazonul civilizației, „regele neîncoronat” al luminismului, Voltaire, la un deceniu după învățatul român Dimitrie Cantemir: comerț, industrie și cultură, idei, credințe și datini, obiceiuri, aspirații, și prejudecăți².

Din sec. al XVIII-lea pînă astăzi, timp de aproape două secole, discuțiile și dezbaterile, căutările și confruntările în legătură cu conceptele de cultură și civilizație, au continuat, s-au înmulțit, s-au diversificat și s-au confruntat fără încetare.

Generația marilor filosofi germani Kant, Fichte și Hegel definește cultura perfecțiune și disciplină a rațiunii, libertatea spiritului, întruchipare în activitatea practică a spiritului obiectiv³.

Generalizarea noțiunii și aplicarea concretă a acesteia a fost încercată pentru înția oară de istoricul francez Fr. P. Guizot în cele două lucrări ale sale *Histoire générale de la civilisation en Europe* (1828) și *Histoire de la civilisation en France* (1830).

Începutul fiind făcut, curentul nu a mai putut fi oprit, chiar dacă nu încă îndeajuns de clar era conținutul noțiunilor de cultură și civilizație.

Învățații români Simion Marcovici și Mihai Kogălniceanu, integrîndu-se în curentul de idei european al vremii lor, definesc conținutul noțiunii de civilizație în sens foarte cuprinzător: în fapte științifice, izbînzile artei, științei și industriei, rezultat al luptei omului împotriva naturii; în fapte politice: relațiile dintre oameni, dintre individ și societate, izbînzile omului asupra omului; în fapte morale: izbînda dreptății, în sensul că cu cît sporește participarea cetățenilor la „împărțirea comună a driturilor sociale, cu atît se lărgeste cercul civilizației”, iar temeiul civilizației înseamnă egalitatea în drepturi pentru toți oamenii („Toți oamenii să vie să ieie loc în marea obștime socială”, „deoarece toți trebuie să fie deopotrivă”)⁴.

A doua jumătate a secolului trecut realizează un progres în înțelegerea celor două concepte. Lucrările marelui istoric al culturii și civilizației, elvețianul Iakob Burchardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860) și *Griechische Kultur-Geschichte*, intermediază legătura între cultură și civilizație, analizînd arta, sensibili-

² M. Mauss, *Les civilisations, éléments et formes*, în *Publications du Centre International de Synthèse*, II, Paris, 1930.

³ N. Bagdasar, *Teoreticieni ai civilizației*, București, 1969.

⁴ *Ibidem*; Al. Berceanu-Iancu, *Geneza culturologiei românești*, Iași, 1974.

tatea, dar și obiceiurile și modul de viață al societăților respective, italiană și greacă.

Doi reprezentanți de mare erudiție și de pătrunzătoare intuiție: Mihai Eminescu și A. D. Xenopol se apropie mai mult de conținutul conceptului de civilizație. Civilizația este considerată de poetul național condiția necesară oricărei propășiri sociale de care trebuie să se bucure întreaga societate. Și de asemenea de valorile create prin muncă, unul din elementele esențiale și fundamentale ale civilizației unui popor spre a supune natura scopurilor omului: forța vântului și a apei, a aburului. Iar A. D. Xenopol, la rîndul său, cuprinde în noțiunea de cultură: limba, dreptul, morala, literatura, tradițiile, știința și religia, iar supunerea naturii prin știință și tehnică, constituie una din formele civilizației⁵.

Perioada interbelică înseamnă un **important pas înapoi** în înțelegerea justă a conținutului conceptelor de **cultură** și **civilizație** pe plan european. Explicația trebuie **raportată** la subordonarea gândirii filosofice concepțiilor politice, cu alte cuvinte folosirea culturii în scopuri politice. Concepția principial greșită a acestor filosofi este influențată de ideologia politică pe care o slujeau, impregnată de fascism, rasism, misticism. Tornies și Ewald, Chamberlain și Stendler subliniază cu insistență falsă opoziție dintre cultură, stare organică în legătură cu natura și fenomenele biologice anterioară și potrivnică civilizației, care e limitată la formele vieții materiale, la forțele de producție și la tehnică, la formele de organizare a vieții sociale⁶.

Superioară este gândirea filosofică românească în această perioadă, chiar dacă e tributară unor limite ideologice. Rădulescu-Motru, Eugen Lovinescu, Simion Mehedinți, P. P. Negulescu sînt reprezentanții cei mai de seamă ai istoriei culturii. Cu unele nuanțe, nu prea mari, cei amintiți și alții asemenea lor consideră cele două concepte în poziție antinomică: fondul sferei e cultură, forma sferei e civilizație; cultura pătrunde adînc în firea poporului, pe cînd civilizația stă la suprafață; civilizația e haină de corp, cultura e o deprindere săpată în suflet (Rădulescu-Motru). Civilizația românească s-ar fi format sub influența Apusului (*ex occidente lux*); bunurile material componente ale civilizației, care transformîndu-se în deprinderi adaptate la structura temperamentală, se prefac în valori sufletești — cultură, ceea ce înseamnă transformarea civilizației în

⁵ A. Becleanu-Iancu, *op. cit.*; Mihail Eminescu despre cultură și artă Iași, 1970.

⁶ A. Pelletier, J. Goblot, *Materialismul istoric și istoria civilizațiilor*, București, 1973.

cultură (E. Lovinescu). Viața omenirii are două aspecte: unul teluric, civilizație, adică tehnica materială, altul ceresc — cultura, sau suma tuturor produselor sufletești; două concepte inseparabile și simultane, unul privind lumea materială — civilizația, altul de natură exclusiv sufletească — cultura, fiecare în domeniul propriu și nu într-o conlucrare corelativă (S. Mehedinți). Cultura înseamnă lucrurile necesare existenței, iar civilizația complexul relațiilor interumane și sociale a sentimentelor ce se sudează (P. P. Negulescu)⁷.

Lucian Blaga și Tudor Vianu, filosofi și teoreticieni ai culturii, contemporani, cultivă concepții diferențiate doar prin nuanțe. Blaga consideră cultura o permanență, o continuitate, exprimată printr-o „matrice stilistică”. Civilizația, modalitate existențială inferioară culturii. Vianu apreciază civilizația cultură socială parțială, valoarea tehnico-economică. Conceptul de cultură ar fi mai cuprinzător, cel de civilizație unul din aspectele culturii⁸.

Interpretarea materialist-dialectică și materialist istorică a raportului cultură-civilizație înseamnă considerarea făuririi valorilor culturale în cadrul concret de civilizație. O civilizație înfloritoare însumează forțe de producție, dezvoltare, progres tehnic remarcabil, valorificarea superioară a bogățiilor materiale de tot felul, cultivarea polivalentă a oamenilor și creativitatea culturală remarcabilă a acestora. Transformarea muncii omului în activitatea creatoare este posibilă — afirma R. Richta, numai atunci când se modifică nu numai condițiile sociale, dar și formele materiale ale activității umane, atunci când autoafirmarea activă a omului învestește caracter științific, precum și calități estetice, adică atunci când contradicția între mijloace și scopuri este înlăturată.⁹

Între bunurile materiale și cele spirituale se realizează o unitate, o permanență comunicare și întrepătrundere. Activitatea productivă de bunuri materiale este sprijinită prin aplicarea unor valori culturale și invers, acestea din urmă sînt promovate prin cele dintîi. Așa cum afirma Marx, satisfacerea tuturor valorilor esenței umane înseamnă transformarea omului nu numai în *homo faber*

⁷ Z. Ornea, „Culturi și civilizații” în *filozofia burgheză din România* în „Revista de filosofie”, XII, 1965; F. Puha, *Cultură-civilizație. Problemele dezvoltării culturii românești în lucrările unor gânditori din perioada interbelică*, în „Analele Universității Al. I. Cuza” din Iași, seria *Filozofie*, XIV, 1968; S. Mehedinți, *Coordonate etnografice. Civilizație și cultură (Hilotehnica și Psihotehnica)*, București, 1930.

⁸ L. Blaga, *Trilogia culturii*, București, 1946; T. Vianu, *Filosofia culturii*, ed. II, București, 1945.

⁹ R. Richta, și colab., *Civilizația la răscruce*, București, 1977.

sau *homo sapiens*, ci totodată și în *homo economicus*, *homo politicus*, în *homo significans*, *homo aestimans* și chiar *homo aestheticus*. Cu alte cuvinte, un om-individ și mai ales om-colectivitate creator de cultură și civilizație, sinteză a unor valori sociale, morale, politice, etice, estetice, religioase, filozofice.

Istoria omenirii este, în fond, istoria strădaniilor oamenilor de a crea valori, materiale și spirituale, în vederea realizării aspirațiilor, dorințelor, năzuințelor și trebuințelor lor. Fiind o ființă creatoare de valori, omul nu se mulțumește niciodată cu ceea ce s-a creat înainte, ci năzuiește la îmbogățirea valorilor moștenite. Dacă nu ar fi creator de valori, omul nu ar mai fi activ, creator pasionat, făuritor de proiecte și idealuri și ar pierde odată cu dorința și capacitatea de acțiune, atributele definitorii ale modului său de a exista.

Prefacerile din lumea contemporană au însemnat repercusiuni și asupra culturii, civilizației și științei. Mai întâi în dimensiunea socio-istorică, unde s-au petrecut și se petrec mari mutații demografice, industrializarea de mari proporții și urbanizarea într-un ritm nemaiîntâlnit. În al doilea rând în dimensiunea epistemică, în sensul influențării puternice a cunoașterii umane de revoluția științifică și tehnică. Urmările acestor mutații sînt vizibile în tendințele de universalizarea tempo-spațială a comunicării sociale, sprijinită de scientizarea treptată a culturii, civilizației și științei. Ceea ce nu elimină confuzia între conceptele de cultură și civilizație, amestecul fără prea mare discernămint între conținutul celor două concepte¹⁰.

Civilizația urmează un drum progresiv, îmbogățindu-se mereu prin noi descoperiri și invenții, realizate de om și mai ales cu efectele aplicării acestora asupra comportamentului zilnic, asupra gândirii și simțămintelor colectivității sau individului. O invenție și descoperire este socotită parte a civilizației numai după ce este și în măsura în care este acceptată de colectivitate și este integrată în gândirea și acțiunea colectivității. Contopite aspectele materiale și spirituale într-o sinteză, civilizația se înfățișează ca un întreg.

Evoluția civilizației investește și alt sens și anume: continuitatea sub o complexitate de forme: nu există civilizație fără schimburi, împrumuturi, daruri și refuzuri; o serie de osmoze, de acțiuni și reacții în timp și spațiu asigură continuitatea civilizațiilor peste rupturi (sincope sau cezuri), fără cataclisme evenimentiale, peste discontinuități. Unele micro-civilizații se poate întâmpla să dispară,

¹⁰ A. Moles, *Sociodinamica culturii*, București, 1974; Al. Tănase, *Cultură și civilizație*, București, 1977.

nu însă marile civilizații. Renașterea și umanismul înseamnă reînvierea unei civilizații în aparență moartă de multă vreme. Este adevărat că civilizația secolelor al XV-lea și al XVI-lea nu este identică cu cea greco-romană, dar se inspiră din antichitate.

În raport de caracteristicile comune se constituie arii de civilizații (*Kulturkreise*), întinderi geografice acoperite de aceleași civilizații. De obicei ariile de civilizație aveau unele centre puternice (*Kultursichten*), din care, în vremuri trecute, au iradiat civilizațiile respective și unde cercetările arheologice au dovedit o succesiune de civilizații, civilizații suprapuse în timp¹¹.

Specialiștii în istoria civilizației, cei ce cultivă concepția istorică cu privire la civilizație, definesc mai complet și mai cuprinzător conceptul de civilizație: ansamblul de idei și de felurite instituții, de condiții ale vieții materiale și ale tehnicii, de forțe de producție și de relații sociale, exprimate prin toate manifestările vieții intelectuale, artistice și religioase. Civilizațiile sînt continuități, mari permanențe sau semipermanențe, un „anumit trecut viu“, tot ceea ce rămîne valoare din trecut și pînă astăzi. Este integrată istoria civilizațiilor la scara seculară, în „durata prelungită“, mai degrabă structurii decît conjuncturi. Civilizațiile majore (vreo 21), au o viață coerentă și reușesc să învingă natura vitregă, substituindu-le pe celelalte (minore). Ceea ce constituie esențialul într-o civilizație este elementul cultural, iar elementul ce-i asigură permanența, în toate formele pe care este susceptibilă să le îmbrace, sînt tocmai valorile și tradițiile sale. Cultura, realitate primară ce se manifestă în structuri sociale (familii, state) și în formele emoționale, spirituale și literare (artă, știință, religie), iar civilizația este de natură materială, tehnologică, asigurînd mijloacele de existență¹².

Noțiunea, conceptul de civilizație deschide calea spre o istorie „totală“, comprehensivă, pe temeiul unor realități fundamentale caracteristice, de mare trînicie, adică faptele de civilizație. O istorie totală, așa cum o înțelegeau învățații antichității: nu trebuie să ne fie străin nimic din ceea ce este omenesc (*humani nihil a me alienum*), potrivit judecății de valoare incontestabilă a poetului latin Terențiu.

*

Gîndirea materialist-dialectică și istorică românească în totalitatea ei subliniază și demonstrează relațiile, numeroase și variate, dintre cultură și civilizație, chiar dacă există deosebiri între con-

¹¹ A. Toynbee, *Der Gang der Weltgeschichte*, München, 1976.

¹² A. Toynbee, *A Study of History*, vol. I, Londra, 1955.

ținutul celor două concepte. Deosebiri, care, niciodată însă nu ajung la opoziție și de aceea civilizația nu poate fi disociată arbitrar de cultură, după cum nici cultura de ansamblul civilizației, deoarece amândouă sînt componente ale unui anumit tip de formațiune social-economică. Fondul comun al conținutului celor două concepte este format din ansamblul cunoștințelor și experienței umane, din totalitatea valorilor realizate de omenire. Momentele constitutive ale culturii în succesiune logico-istorică: cunoașterea (momentul gno-seologic), valoarea (momentul axiologic), creația (momentul creator), comunicare (momentul comunicațional)¹³.

Între conținutul conceptelor de cultură și civilizație există raporturi foarte strînse; cultura și civilizația sînt concepte cu un fond comun, ansamblul cunoștințelor și experienței omenești, totalitatea creațiilor spiritului uman. Cultura este un patrimoniu de tradiție și experiențe, de valori obținute prin realizările generațiilor în succesiune, folosirea acestui patrimoniu în activitatea practică, pentru satisfacerea nevoilor și realizarea altor valori înseamnă civilizație.

Din analiza conceptelor de cultură și civilizație nu rezultă nici-decum o opoziție între ele. Civilizația nu se reduce doar la valorile materiale, după cum nici cultura nu se mărginește doar la valorile spirituale. Cultura — o sumă de valori create sau însușite de un popor, prin tradiție, influențe și experiențe, iar civilizația — fructificarea creatoare, originală a acestor valori acumulate pe diferite căi și prin felurite mijloace. A acumula, a însuși, din propria tradiție, din propria experiență și din experiența altora este act de cultură. A valorifica original aceste valori înseamnă civilizație.

¹³ A. Tănase, *op. cit.*, p. 321.

CIVILIZAȚIE POPULARĂ — CIVILIZAȚIE INTEGRALĂ

Civilizația populară îmbrățișează întreaga viață materială și spirituală a mulțimilor populare; în evul mediu în primul rînd a maselor țărănești. A mulțimilor țărănești din țara respectivă, cu valorile create de ele pentru a-și face viața mai bună, mai frumoasă, mai bogată în realizări și îndeșulări.

Unul dintre învățații care s-au preocupat de asemenea probleme Heinrich Zimmer, afirmă că adevăratul tezaur de inspirație nu trebuie căutat prea departe, într-o țară străină, deoarece el zace ascuns în colțurile cele mai intime ale propriei noastre case, adică al propriei noastre ființe. El este în spatele cuptorului, loc dătător de viață și căldură, care ne comandă existența, inima inimii noastre, dacă știm numai să o explorăm. Dar numai după un pelecet într-o țară străină, pe un pămînt nou, ni se relevă semnificația acelei voci interioare care ne-a condus explorarea¹. Este de fapt o pledoarie spre sursa primară, izvorul nesecat, creația populară, din care s-au inspirat cei mai de seamă oameni de cultură români, înțelegînd îndemnul lui Leonardo da Vinci de „a merge la izvor“ și nu la „ulcior“.

1. ORIZONTURILE CULTURII POPULARE

Specificitatea culturii românești s-a păstrat în „cultura minoră“, a satelor, cum o caracterizează Lucian Blaga, ce dăinuie de peste 2000 de ani, dăinuire a eternului uman din ea, „fenomenul original“, oarecum „aspațial“ și „atemporal“ în accepțiunea „fenomenologică“ a lui Husserl². În cultura populară sînt prezente valorile etice și estetice mai ales, așa cum se reflectă în miturile și poeziile populare, la care se adaugă stilul caselor țărănești și așezarea sate-

¹ M. Eliade, *Legenda meșterului Manole*.

² L. Blaga, *Trilogia culturii*, București, 1974.

lor. Cultura minoră nu totdeauna e creație rațională, ci mai ales creație emotivă și chiar volitivă. Cultura „mioritică” cu „plaiurile” și „alternările” sale, de „deal și vale”, integrează și valorile împrumutate din alte culturi, după asimilarea lor. Acest spațiu ondulat, este prezent atît în cîntecele de dor, precum și în viziunea despre viață a poporului român: sensibilitate, emotivitate, volitivitate. Fuzionează cu aceste orizonturi un sentiment al destinului, trăit tot ca o undulare, cu o alternanță a dealurilor încrederii și văilor remnării.

Sinteza celor „două culturi”, românești, pastorală și agricolă, deschisă și închisă, cum le numește, nu întrutotul fericit și nici întrutotul realist Mircea Eliade — deoarece poporul român nu a fost niciodată numai păstor și numai agricultor, cele două îndeletniciri fundamentale asociindu-se neapărat, în grade diferite, în raport de împrejurări, — ar fi, potrivit opiniei aceluiași mare învățat și neîntrecut specialist în descifrarea conștiinței umane, „omenia, înțelegerea și toleranța” în raporturile dintre oameni și popoare și încrederea în viață, chiar și în fața morții, cum se întîmplă în *Miorița* și *Meșterul Manole*. În aceste balade, ca și în altele, nu se exprimă numai „etnicitatea” românească, deoarece motivele acestora se găsesc și în legendele altor popoare, reflectînd cultura unor arii istorico-geografice mai largi. În acest mod, „specificitatea” etnică a fiecărui popor se împletește cu generalitatea sau universalitatea tuturor³.

Popoarele lumii și culturile lor nu sînt, în fond, „insule răzlete”, separate ermetic unele de altele și, astfel, cu totul deosebite, ci sînt ramuri în unul și același trunchi, care e omenirea însăși. Asemănările copleșesc deosebirile și separările⁴.

Civilizația populară a românilor este admirabil caracterizată în trei capodopere, cele mai frumoase și valoroase nestemate ce o alcătuiesc: *Miorița*, *Meșterul Manole* și *Toma Alimoș*. Cea dintîi înfățișează îndeletnicirile și concepția de viață a poporului român și înfrățirea sa cu natura. Cea de a doua, voința neștrămutată de edificare, pentru eternitate, de frumos și durabil, cu prețul unor sacrificii supreme. Cea de a treia, lupta neîncetată a poporului român pentru dreptate și libertate socială, permanență a istoriei acestui popor.

Formele arhaice sînt păstrate în balada populară din faza mai veche, din vremea obștilor țărănești: *Soarele și luna*, *Iovan Borgovan*,

³ M. Eliade, *op. cit.*

⁴ *Ibidem.*

Gruia și fata sălbatecă semnifică lupta împotriva puterilor personificate ale naturii.

După instaurarea rînduieiilor feudale, de prin sec. XIV, s-a creat și o literatură de curte, a curților feudale, în special balada eroică, răspîndită — asemenea altor țări europene —, de trubaduri, o literatură în limba română, în contact cu cea populară, cu care se aseamănă și din punct de vedere stilistic, metric și melodic: *Miu copilul*, *Toma Alimoș*; baladele slavo-române, legende în legătură cu domnitori români: Dan I, Radu I, Mircea, sau balade românești în legătură cu unii eroi sîrbi: Miloș Obilici, Marco Crăișorul (Kraievici).

Legende în legătură cu anumite personaje istorice au constituit alt gen cultivat de români, cum sînt cele culese de Ion Neculce, *O samă de cuvinte*⁵.

Valorile etice și estetice ale civilizației populare sînt cuprinse în miturile și poeziile, credințele religioase, stilurile caselor țărănești și așezarea satului etc. Toate aceste valori sînt integrate în „viziunea despre spațiu“, socotit, „fenomenul originar“ al culturii. La care se adaugă și „viziunea timpului“, „Cultura minoră“ a satelor definește atît atitudinea cognitivă față de lume — logica cognitivă din știință —, cît și pe cea „emotivă“ din artă și „volitivă“ din etică. „Orizontul spațial“ este format din plaiuri și alternările sale, de deal și vale. Acest „spațiu ondulat“ este prezent atît în cîntecele de dor, jale și bucurie, precum și în felul de a interpreta lumea cu ajutorul unor „simboluri“ concrete, nu abstracte. Temele preferate ale poeziilor noastre sînt jalea, uneori chiar durerea, precum și urîtul sau însingurarea, dar laitmotivul lor este „dorul“⁶.

a) Între *cîntecele populare* cea mai specifică și mai caracteristică, mai autentică și mai expresivă este, fără îndoială, *doina*. Vers și cîntec totodată, gama ei de sentimente este foarte variată, iar dorul e laitmotivul său. Doina mai au și alte popoare dar dorul este specific doinei românești. Iar cu sensul în care apare în doină, în-suși cuvîntul este românesc. De aceea, sînt intraductibile și *doina* și *dorul*. Doina are uneori caracter de jale și de durere, de cele mai multe ori de nostalgie. În primele două cazuri doina are atît caracter intim, personal, „de dor al inimii“, cît și caracter social, dorul de libertate și dreptate. În cazul din urmă, doina are mai mult caracter intim, personal, dorul ce evocă amintiri plăcute, de tot fe-

⁵ P. P. Panaitescu, *Introducere în cultura românească*, București, 1967, p. 340—344.

⁶ N. Mărgineanu, *Particularitate și universalitate în cultura românească*, p. 42—50 (mss.).

lul: de natură, de tinerețe, de dragoste, de stări sufletești etc. În cazul doinei de durere și de jale, doina e cîntec în care focul, jarul, e ascuns sub spuză. În cazul doinei nostalgice, din vremuri liniștite, accentele au alunecat și spre idilă, spre horă sau chiar spre baladă. „Doină, doină, cîntec dulce / Cînd te-aud nu m-aș mai duce / Doină, doină, viers cu foc / Cînd te-aud, eu stau în loc“. În toate cazurile doina este exteriorizarea sufletului neamului românesc. Ondularea ei exprimă durerea și plăcerea, bucuria și tristețea, prietenia și dușmănia, încrederea și scepticismul, polarități emotive ale întregii vieți populare românești⁷.

Izvorul nesecat al poeziei culte este în primul rînd poezia populară, afirma întemeietorul criticii literare moderne la români, Titu Maiorescu. Și spre exemplificare amintește pe Alecsandri, care cu adîncul său instinct de poet național, găsește în poezia populară cea mai bogată comoară de frumuseți literare, din care să se îmbogățească societatea, fie direct, fie indirect, prin inspirația scriitorilor de talent, mai accesibili gustului ei⁸.

Eminescu de multe ori s-a inspirat de-a dreptul din poezia populară, Coșbuc și Goga calcă pe urmele lui, iar în miile de tineri ai generațiilor de totdeauna lucrează mai departe formele acestor poeți, astfel înviorați, și încetul cu încetul, rădăcina populară implantată de Alecsandri crește și rodește în toate direcțiile, inspirîndu-se din versurile populare: Dacă vrei dragoste-aprinsă / Adu-mi gura neatinsă / Și o inimă fecioară / Ca apa de la izvoară/. Sau alta, de aceeași proveniență: Du-te-n cale-ți, mergi cu bine / Făr-a te gîndi la mine / Că e lumea-ncăpătoare / Pentr-o pasere și-o floare/.

Eminescu socotea literatura populară lecția pentru literatura cultă. Orice serbare a poporului (populară) i se părea o sărbătoare a sufletului, o rugăciune cucernică. Farmecul cîntecului popular constă în faptul că el dă sentimentului și gîndirii forma cea mai scurtă, lăsînd la o parte tot ceea ce nu este esențial: Cîntecul popular este atît de exclusiv limbă a sentimentului, încît pentru a-l exprima, pe cît posibil vioi, renunță la regularitatea rimei, o înlocuiește în voie cu asonanța, amestecă șiruri nerimate, construiește versul cu totul nesilit, alegînd întotdeauna cuvîntul cel mai simplu⁹. Dragostea pentru poezia populară a lui Eminescu a fost atît de mare, încît „cartea“ din *Scrisoarea a III-a*, suprema clipă a poeziei, nu este scrisă în metrica cultă, ci în simplitatea desăvîrșită a versului

⁷ T. Maiorescu, *Critice. 1866—1907*, vol. I. București, 1926, p. 74—75.

⁸ L. Rebreanu, *Laudă țaranului român*, București, 1942.

⁹ M. Eminescu, *Despre cultură și artă*, Iași, 1980, p. 52.

popular: „Grăim Doamnă către tine / Nu din gură, ci din carte / Căci ne ești Doamnă departe“.

De multe ori cîntecul românesc conține apelativul „frunză verde“, care nu e doar imagine poetică, ci are un substrat real, frunza ca instrument muzical. Originea trebuie căutată în vremurile îndepărtate, cînd pădurea și codrul erau ocrotitori credincioși ai poporului român în fața primejdiilor de tot felul, multe și mari. Cugătarea eminesciană: „Codru-i frate cu românul“ nu e o simplă metaforă, ci are un substrat real. Nu însă cum au interpretat-o unii, străini și români, mai demult și mai aproape de vremea noastră, fie din neînțelegerea sensului și semnificației, fie din încălcarea obiectivității în judecarea fenomenului istorico-cultural, anume că românii au trăit odinioară numai în codri, că erau oameni ai pădurilor.

b). *Basmele și proverbele*. Unele basme sînt românești nu numai prin formă („matca stilistică“), ci și prin conținut. Una este povestea lui Făt Frumos și a Ilenei Cosînzene și alta a lui Apollo și Palas Atena. Deosebiri nu sînt numai de distanță în timp, ci și de etnicitate a culturii. Semnificativă este povestea „Tinerete fără bătrînețe și viață fără de moarte“, o moștenire din substratul getodac, cu credința în nemurirea sufletului, deci „a vieții fără de moarte“¹⁰.

Proverbele sînt considerate suprema condensare a înțelepciunii populare, cu caracter de generalitate și universalitate. De aceea, proverbul are cea mai mare arie de circulație, încît aproape că se detașează de timp și spațiu. Proverbul românesc se distinge prin anume semnificație: întîlnirea dintre armonia etică și armonia estetică. Această caracteristică e prezentă atît în proverbul în proză, cît și în cel exprimat în formă poetică, în acest caz proverbul e și poezie, nu numai aforism¹¹.

Sînt argumente suficiente și concludente pentru ca Garabet Ibrăileanu să afirme că exprimarea „specificului etnic“ se găsește mai ales în literatură, în cea populară în primul rînd. Din aceasta s-au inspirat atît Alecsandri și Eminescu, cît și Coșbuc și Goga, Creangă și Sadoveanu. Scriitorii, spunea Ibrăileanu, sînt cu atît mai naționali, cu cît sînt mai universal¹². Cine este mai spaniol decît Cervantes, mai englez decît Shakespeare, mai italian decît Dante, mai francez decît Voltaire, Montaigne, Descartes sau Pascal, mai rus decît Dostoievski? Și totuși, cine sînt mai universal-umani decît ei? Afirmția că toți scriitorii mari sînt specific naționali pentru

¹⁰ N. Mărgineanu, *op. cit.*, p. 61.

¹¹ *Ibidem*.

Ibrăileanu era o axiomă. Este adevărat că specificitatea are și ea „gradele ei de dezvoltare”¹².

c). *Dansul popular*. Dansul, la rîndul său este și cîntec versificat și muzică și culoare. „Învîrtita”, de exemplu, e dragoste și în același timp datină socială, deoarece se joacă cu două fete, prinse pe subțiori. Șoapta și strîngerea corpului trebuie să fie „cum se cade”, adică etică și omenie. „Ciuleandra” lui Rebreanu simbolizează focul dragostei ce vine dintrodă. „Călușerul” apoi semnifică atît sprinteneala minjilor, cît și gingășia mișcărilor și voioșia primăverii. „Hora”, cel mai potolit dintre dansuri, este în același timp solemn, simbolizînd unirea poporului român.

Dansul în aer liber înseamnă în același timp înfrățirea cu natura și în momentele de bucurie, cum i se întîmplă ciobănașului din *Miorița*, care se înfrățește cu natura în momentul morții, socotită de el nuntă, cînd „Soarele și luna / I-au ținut cununa / Brazi și pâlteni / I-a avut nuntași / Preoți munții mari / Păsări lăutari”. Ideea înfrățirii cu natura este, de altfel, prezentă în toate momentele și manifestările poporului român: la nașteri, la nuntă și la moarte, la bucurie și restriște, în momente de grea cumpănă pentru existența sa. „Împărat slăvit e codrul / Neamuri mii îi cresc sub poale / Toate înflorind din mila / Codrului, Măriei sale”, sau „Codrule cu riuri line / Vremea trece, vremea vine / Tu din tînăr precum ești / Tot mereu întinerești”¹³.

d) *Muzica populară*. Ethosul specific românesc, cu felul lui molcom de foc îngropat, discret, este caracteristic și muzicii lui Enescu, cu fascinația subconștientă, onirică, mereu visătoare. Muzica lui Enescu este deseori impregnată de un sentiment spațial vast, „de infinitul ondulat”, care sugerează plaiul.

Acest simț al spațiului vast este mărturisit de Enescu însuși, caracterizîndu-și opera *Oedip*: „Prin propria-mi natură, iubesc lucrările vaste, unde spiritul își propune un țel îndepărtat, lucrările pe măsura peisajului de acolo, făcute din cer și din imensitate”. Acest plai e imaginat de arhaica muzică românească cu flautul care e mereu prezent și nu lipsește nici fluierul și trișca. De aceea putea afirma Nicolae Iorga despre aceeași operă *Oedip*: „atîtea din ele sînt ale noastre, în adevăr ale noastre, chiar dacă străinii nu pot simți de unde vin”¹⁴. Katharsis-ul din *Oedip* este foarte înrudit cu

¹² G. Ibrăileanu, *Caracterul specific național al literaturii române*, în G. Ibrăileanu, *Opere*, vol. I, ed. de R. Rotaru și Al. Piru, București, 1974, p. 321—335.

¹³ *Antologia poeziei românești*, vol. II, București, 1959.

¹⁴ Nicolae Iorga, *Oameni care au fost*, vol. III, p. 236—237.

finalul *Mioriței*, iar finalul Simfoniei a V-a este construit pe poezia eminesciană *Mai am un singur dor*, de inspirație populară și aceasta.

Duioșia doinei și căldura etosului etic al baladei, sînt prezente și în muzica lui Ciprian Porumbescu, Iacob Mureșianu și a altora.

e) *Portul popular*. O altă modalitate de exprimare a „specificului etnic românesc sînt culorile ce împodobesc îmbrăcămintea populară și țesăturile (scoarțele și covoarele) populare. În foarte multe cazuri modelul și fondul principal sînt aceleași, dar individualizarea modelului este atît de diversificată, încît nu găsești două ii sau catrințe ori fote absolut identic îmbrăcate chiar în același sat.

Culorile și nuanțele variază mai întîi după vîrstă. Culori mai vii pentru fetele tinere, în îmbrăcămintă și în țesături, exprimînd tinerețea spirituală și biologică. Mai temperată și mai atenuată este coloristica îmbrăcăminții și țesăturilor pe măsură ce înaintază vîrsta. În toate cazurile însă cromatica poporului român e mai stinsă, mai sobră în comparație cu a popoarelor vecine și a populațiilor alogene. „Matca stilistică“ a poporului român, exteriorizată în cromatica îmbrăcăminții și țesăturilor populare, este a contrastului dintre alb și negru, îmbogățite printr-o mare varietate de nuanțe mai stinse și, de aceea, mai armonioase, în ce privește îmbinarea lor.

Îmbrăcămintea țesăturilor din punct de vedere al „matricii stilistice“ se completează cu cromatica icoanelor pe lemn și pe sticlă. Pe lîngă interpretarea simbolică, cu abundență de semnificații mitologice, cromatica icoanelor se distinge de asemenea prin sobrietatea culorilor, stinse unele, prin varietatea și armonia culorilor, altele, mai viu colorate. Mai veridice, exprimînd mai realist gîndirea și gustul poporului sînt icoanele realizate de artiștii țărani simpli¹⁵.

f) *Artele plastice*. Pictura murală din bisericile românești de la țară și icoanele pe sticlă sînt inspirate și ele din cultura populară. Scene din zugrăvelile de pe pereții bisericilor sătești sînt din viața oamenilor vremii. Ocupațiile și viața cotidiană a acestora sînt înfățișate alături de scene din *Vechiul* și *Noul Testament*. Icoanele pe sticlă, la rîndul lor, înfățișează aceeași tematică din viața de toate zilele a celor mulți din rîndurile cărora erau și zugravii bisericilor și pictorii pe lemn și sticlă. Chiar și chipurile sfinților se aseamănă cu al zugravilor și pictorilor.

¹⁵ N. Mărgineanu, *op. cit.*, p. 349—354.

Ouăle încondeiate, cu figuri geometrice sau cu motive florale, sînt adevărate opere de artă, de o finețe și frumusețe impresionantă. Realizarea unor asemenea minunății nu puteau fi realizate decît de oameni care investeau în opera lor gîndire și suflet.

Nicolae Grigorescu întregește impresionismul învățat în școlile franceze cu sensibilitatea lirică a doinei. Florile lui Luchian și Tonitza se găsesc pe aceleași paralele dintre alb și negru, asemenea cusăturilor de pe iile țărănești și tot asemenea acestora armonia culorilor.

În tumultul Parisului, Constantin Brîncuși își organiza o cameră asemenea celei din satul său natal, Hobîța. Și-a cioplit mobila și alte obiecte așa cum ciopleau meșterii din satul său. Capodoperele brîncușiene sînt inspirate din formele clasice și din mitologia populară românească (*Pasărea măiastră*). Influențele artei populare sînt evidente în marile sale creații artistice: *Masa Tăcerii*, *Poarta Sărutului*, *Coloana fără sfîrșit*.

Aurel Vlaicu din experiența și observația de sorginte populară s-a inspirat în plănuirea și realizarea aeroplanului său, iar zborul păsărilor a fost observat cu mintea și sufletul pentru a-l încorpora în „pasărea“ sa. Și tot de sorginte țărănească este și dîrzenia cu care și-a urmărit visul vieții sale. Iar cînd și l-a împlinit a făcut-o „pentru mîndria neamului său de țărani“. Și de asemenea pentru simbolul trecerii Carpaților din Transilvania, unirea acestei țări românești cu țara mamă. „Și cînd l-au văzut acolo, tîind undele văzduhului luminos, frîngînd împotriva vîntului, întrecînd negurile, neamul lui întreg, toți acei iobagi de ieri setoși de libertate, de lumină, de neatîrnare i s-au închinat nu numai ca unui fiu iubit, mai isteț și mai viteaz decît ceilalți, ci ca unui vestitor, ca unui simbol“¹⁶.

Legea românească (*jus valachicum*), legea veche (*lex antiqua*) însăși, unică pentru întreg neamul românesc, este o lege morală necrisă, născută din datini și obiceiuri și de aceea mai puternică decît legea scrisă, oficială. Legea veche ce cuprinde întreaga viață a oamenilor, în toate ipostazele și în toate situațiile. Era legea omeniei — cuvînt intraductibil și acesta — caracteristică poporului român, mai ales în vremurile cînd s-a născut cuvîntul și legea, vremuri grele, vremuri de restriște¹⁷.

Toate împreună: doine și balade, proverbe și zicători, basme și povești, jocuri (dansuri) și podoabe, motive și culori, zugrăveli și în-

¹⁶ N. Iorga, *op. cit.*, vol. II, București, 1935, p. 70—72.

¹⁷ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, Cluj-Napoca, 1988.

condeieri, datini și obiceiuri, casa și biserica înseamnă civilizație populară românească, spre care s-au aplecat și din care s-au inspirat cei mai de seamă scriitori și filosofi, artiști și oameni de știință, compozitori și aviatori¹⁸.

2. ȘTIINȚA POPULARĂ

Un alt domeniu al civilizației populare, știința înseamnă cunoștințe dobândite de om prin observarea mediului înconjurător, prin știința de a se adapta acestui mediu, de a-l schimba, de a cunoaște ceea ce-i este folositor. Raportul dintre om și natură, dintre mediul înconjurător și omul rațional este înfățișat de Blaise Pascal într-o formulă inegalabilă. La întrebarea: ce este omul, filozoful francez răspundea: un neant față de infinit, un infinit față de neant, la mijloc între nimic și tot. Forța sa supremă stă în rațiune: este fragil ca o trestie, dar o trestie gânditoare¹⁹.

Munca pentru satisfacerea nevoilor vieții a condiționat atitudinea omului față de natură. O dată cu munca și experiența cunoștințele empirice au sporit mereu. Printre cele dintâi cunoștințe serioase au fost cele alimentare, în legătură cu obținerea și producerea hranei, cele medicale, pentru apărarea sănătății și vieții, cele biologice, de cunoaștere a faunei și florei împreună cu proprietățile acestora, cele astronomice, geografice etc. Cunoștințele empirice s-au dezvoltat în strânsă legătură cu ocupațiile de bază: agricultura, creșterea animalelor, meșteșugurile populare. Cunoștințele științifice populare astfel dobândite au constituit și temeiurile multor științe culte.

a). *Etnobotanica*. Omul cunoscând natura și învățând din ceea ce-i poate fi folositor hranei și sănătății se încadrează într-o realitate cosmologică. În acest efort se înscriu și raporturile reciproce dintre om și lumea vegetală, dintre societate și lumea plantelor. Vechimea cunoștințelor poporului român despre plante și rosturile lor se pierde în trecutul îndepărtat și sînt de o vîrstă cu ocu-

¹⁸ Șt. Pascu, *Civilizația populară românească — civilizație integrală*, în *Studii și comunicări de istoria civilizației populare din România*, 1985, p. 9—13.

¹⁹ Maria Boșe, *Elemente de știință populară românească*, în *Istoria gândirii și creației științifice și tehnice românești*, vol. I, sub redacția acad. Șt. Pascu, București, 1982, p. 119.

pația cu agricultura a strămoșilor poporului român. Practicarea agriculturii a fost însoțită de obiceiuri, credințe, despre plante și viața acestora, despre fertilitatea și fecunditatea lor, despre practicile de înlăturare a forțelor malefice²⁰.

Cunoștințele de etnobotanică a geto-dacilor rezultă și din faptul că lucrarea medicului botanist grec Pedakius Dioscorides *De materia medica* (sec. I e.n.) între cele 704 plante cuprinde și 40—42 denumiri dacice de plante (brustur, cinci-degete, propedila, rosmarin etc.). Iar din cele 2100 specii cuprinse în dicționarul etnobotanic al lui Al. Borza, 876 au fost și sînt folosite pentru prepararea remediilor terapeutice, a coloranților și în alimentație²¹.

b). *Medicina populară*. După grupa plantelor alimentare cultivate sau din flora spontană — urmează, ca importanță în viața poporului, plantele folosite în fitoterapia empirică. Herboriștii populari, moștenitori, din generație în generație, ai cunoștințelor necesare, preparau din plante: cataplasme, iruri, unsori, siropuri, ceaiuri, fierături etc. pentru vindecarea diferitelor boli.

Plantele, florile au ocupat de asemenea un rol important în viața poporului pentru frumusețea lor, pentru formele perfect armonizate. Ceea ce explică și reproducerea lor în arta populară românească. Etnobotanica se interpătrunde, astfel, cu arta populară, fie că este vorba de îmbrăcăminte, fie de ciopliturile și înfloriturile în lemn ori înfloriturile mobilierului.

Lupta împotriva bolilor, înseamnă în fond grija omului pentru protejarea și prelungirea vieții, în sănătate deplină. Problema profilaxiei a fost o preocupare a omului de cînd acesta a urcat treptele civilizației. Practicile curative erau însoțite, de multe ori, cu anumite credințe și ritualuri. Încă daco-geții au folosit, în scopuri profilactice și terapeutice, izvoare termale, dar și plante medicinale. Trusa medicală descoperită la Grădiștea Muncelului, din sec. I e.n. — bisturiu și pensetă, din bronz, cănițe, recipiente pentru unguente, preparate din plante și din grăsimi animale, tablete de natură minerală pentru tratarea plăgilor — dovedește cunoștințe de apoterapie în societatea geto-dacă. Plantele erau folosite pentru alinarea durerilor de dinți, a rănilor.

²⁰ *Ibidem*, p. 122—123.

²¹ Al. Borza, *Dicționar etnobotanic*, București, 1968; V. Butură, *Enciclopedie de etnobotanică*, București, 1979.

Asemenea cunoștințe, practici și ritualuri au continuat și s-au dezvoltat pe măsura sporirii cunoștințelor cu privire la plantele medicinale. Rețetele medicilor romani din Dacia, bolile vindecate de aceștia și de „vrăcii“ populari constituie dovezi grăitoare²².

3. CREAȚIA TEHNICĂ POPULARĂ

Omul încă de pe primele trepte ale civilizației, pentru a-și asigura o viață mai ușoară și îndestulătoare, nu s-a mai mulțumit cu ce-i oferea natura „de-a gata“ și nici cu cioplirea sau șlefuirea pietrei sau a osului, ci a gândit și a realizat anumite tehnici în legătură cu ocupațiile de bază: agricultura, prelucrarea materiilor prime, meșteșugurile, industriile populare.

a) Cele dintii îndeletniciri ale omului — culesul din natură, vînatul și pescuitul — nu pretindeau „tehnici“ deosebite și de aceea capcana pentru animale sălbatice nu se poate împodobi, fără rezerve, cu meritul de a fi fost „cea dintii mașină din istoria omenirii“²³. Poate cursele metalice pentru prinderea animalelor ar fi vrednice să fie socotite tehnici incipiente²⁴.

b) Tehnici agricole. Destelenirea terenurilor pentru a fi transformate în ogor poate fi doar cu rezerve socotită între tehnicile agricole și cu aceeași rezervă pot fi socotite tehnici agricole alternarea culturilor (bională și trienală). Uneltele agricole: securea pentru defrișarea pădurilor, sapa, rarița, groapa și mai ales plugul cu piese din fier pot fi socotite între tehnicile populare și de asemenea roțile cu tracțiune animală pentru evacuarea apei, roțile și pivele hidraulice, precum și instalațiile acționate de energia eoliană²⁵.

c) Tehnici meșteșugărești. Prelucrarea pietrei a beneficiat de unele inovații tehnice, printre care strungul de mînă, cup-

²² V. Bologa, *Contribuții la istoria medicinei din Ardeal*, Cluj, 1927; S. Bujoreanu, *Boli, leacuri și plante de leac cunoscute de țărănimea română*, Sibiu, 1936; *Despre medicina populară românească*, București, 1970; *Istoria medicinei românești*, București, 1972; *Etnologie medicală*, sub red. N. Dunăre, Cluj, 1973; M. Bocșe, *op. cit.*

²³ I. Lips, *Obîrșia lucrurilor. O istorie a culturii omenirii*, București, 1960.

²⁴ C. Bucur, *Creația tehnică în Istoria gîndirii și creației științifice și tehnice românești*, vol. I, sub red. Șt. Pascu, București, 1982, p. 73.

²⁵ *Ibidem*, p. 75—79; V. Neamțu, *La technique de la productions céréalières en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIII-e siècle*, București, 1973

torul de ars piatra de var, precum și perfecționarea uneltelor de zdrobit piatra.

De asemenea în prelucrarea firelor textile, războiul de țesut cu pedale, roata de tors și roata de depănat, roțile cu funcții duble de tors și răsucit.

Prelucrarea lemnului se specializează pe ramuri: dulgheritul care nu se poate mândri cu tehnici înnoitoare însemnate. Unele progrese, modeste și acestea, a înregistrat și indrilitul cu scaunele de tras și de horjit. Modeste au fost inovațiile și în meșteșugul spătăritului și văsăritului, strungăritului și dogăritului. Progrese tehnice mai însemnate a cunoscut rotăritul și tîmplăria.

Cele mai numeroase și mai însemnate au fost, fără îndoială, inovațiile tehnice în meșteșugul olăritului, prin folosirea cilindrului de piatră pentru macerarea argilei, roata rapidă pentru forma vaselor, cuptoare monocelulare și cu două încăperi, cu ardere ș.a. Dezvoltarea meșteșugului și formarea unor centre de olari care acopereau necesitățile unor zone cuprinzătoare explică inovațiile mai însemnate în „arta” olăritului.

Aceleași cauze și aceleași motivații explică progresele mai mari în prelucrarea minereurilor și metalelor: cuptoarele cu reverberație și suflanți manuali, cuptoarele cu cavă și furnalele în domeniul metalurgiei feroase și cuprifere; șaitrocul și trocul (de circat și de ales) și, în sfîrșit, șteampul aurifer la separarea aurului din zăcămintul minier.

d) Industriile populare ocupă fără îndoială locul întii în ce privește inovațiile tehnice. De la sistemul om-unealtă, în cazul meșteșugurilor se ajunge la sistemul om-mașină, în cazul industriilor. Marea inovație este *sistemul mecanic* la prelucrarea materiilor prime sau semifinite. Sistemele mecanice ale instalațiilor hidraulice sînt ordonate de Corneliu Bucur în raport de procese și materia de prelucrat: perechile de pietre de formă concavă, în mișcarea circulară-continuu pentru măcinarea cerealelor; ciocanele din lemn sau pivele folosite în prelucrarea textilelor, la stoarcerea uleiului din semințe, la zdrobirea scoarței sau a pietrei; ciocanele de oțel și nicovalele la prelucrarea produselor din metal; cuțitele din oțel, liniare sau circulare, pentru tăierea buștenilor și scîndurilor. Sistemul energetic pentru captarea energiei cinetice a cursului de apă pe care o transmite sistemului mecanic constă mai ales din roata hidraulică: orizontală sau verticală, cu aripi lopeți,

cu ciutură (căuce), cu cupe etc. fixate pe un arbore motor. Folosite la morile de apă, la morile de vânt, la dîrstele hidraulice, la fierăstraele hidraulice²⁶.

4. ARHITECTURA POPULARĂ

Arhitectura românească medievală își are sorgintea în arhitectura populară de o vîrstă cu vîrsta poporului român. Dar nu numai vîrsta îi relevă însemnătatea, ci deopotrivă influența exercitată asupra arhitecturii culte, prin ceea ce au investit în aceasta meșterii populari. Care, în același timp, au purtat cu ei și noutățile arhitecturii culte, realizate tot de ei, cu care au înfrumusețat, de multe ori, arhitectura populară. Aceste împrumuturi reciproce conferă o notă de originalitate și totodată o asociere a funcționalității cu armonia construcției.

Satisfăcînd cele două necesități esențiale, funcționalitatea și armonia, casele țărănești n-au suferit modificări importante lungi perioade de timp. Ele și-au păstrat structura și înfățișarea pînă în zorii epocii moderne. Chiar dacă tipologia satelor se diferențiază în funcție de condițiile geografice, care, la rîndul lor, diferențiază ocupațiile oamenilor.

Evoluția casei țărănești se remarcă mai ales în sporirea încăperilor de la una la trei în raport de numărul membrilor de familie și a pretențiilor igienice și de comoditate²⁷. Din cele două sau trei camere, una este mai tot timpul nelocuită: este „casa frumoasă“, „casa dinainte“, unde sînt primiți oaspeții. Această realitate e consemnată și de viitorul împărat Iosif II în călătoria sa prin Banat la 1783: „Fiecare țăran are o cameră și bucătărie, avînd însă posibilitatea de a-și construi încă o cameră dacă situația lui se îmbunătățește“²⁸.

Casa țărănească propriu-zisă este întregită de prispă sau tirnaț, mărginind casa de obicei pe o singură latură și care constituie un

²⁶ C. Bucur, *op. cit.*, p. 98—111; G. Childe, *Făurirea civilizației*, București, 1966; R. Forbes, *La technique et l'énergie au cours des siècles*, Paris, 1956; Tr. Herseni, *Histoire générale des techniques*, în *Les origines de la civilisation technique*, vol. I, Paris, 1962; V. I. Lebedev, *Tehnica de-a lungul veacurilor*, București, 1948; A. Leroi-Gourban, *Evolution et techniques. Milieu et techniques*, Paris, 1971; P. Rousseau, *Histoire des techniques et des inventions*, Paris, 1967.

²⁷ St. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Cluj-Napoca, 1979, p. 108—115.

²⁸ *Banatul de altădată. Studii istorice*, Timișoara, 1944, p. 101.

element de protecție și izolare, un spațiu util, funcțional, îmbogățind plastica fațadelor²⁹.

Materialul de construcție pînă în zorii epocii moderne a fost aproape în exclusivitate lemnul. Pereții de lemn erau așezați pe „talpa” casei, așezată, la rîndul ei, pe bolovani sau temelie; birnele din care sînt „construiți” pereții sînt așezate culcate, fie că sînt rotunde, fie cioplite în patru muchii, fie că sînt din brad sau din stejar, încheiate la capete de obicei în „coadă de rîndunică”³⁰.

Acoperișul din paie sau șindrilă era fie în două, fie în patru ape, de înălțimi și pante diferite, în funcție de umiditate, de abundența ploilor.

Ceea ce caracterizează arhitectura populară este proporția ca mijloc de realizare a funcționalității și armoniei, iar înfrumusețarea briului și mai ales a stîlpilor crestați în felurite moduri conferă frumusețe casei. Porțile sculptate constituie dovada măiestriei meșterilor populari și, totodată, a gustului.

Arhitectura populară românească, cea mai caracteristică este reprezentată de bisericile de lemn. Casa țărănească, bisericile de lemn sînt de aceeași sorginte, cu aceleași forme și aceleași structuri. Construite din birne masive din stejar și brad, bisericile de lemn sînt podoaba arhitecturii populare, în durarea cărora meșterii țărani au investit măiestria minții și curățenia sufletului. De la casa țărănească s-a împrumutat și prispa și pridvorul: de la prispă — o talpă ieșită, formată dintr-o bîrnă groasă la bisericile mai vechi — se ajunge la prispa mai evoluată, reprezentată de o ordonanță de stîlpi ce „cresc” din talpa groasă și se înalță vertical pentru a sprijini streășina, formînd, astfel, o galerie îngustă. Pridvoarele sînt așezate în prelungirea bisericii, spre apus, delimitate uneori prin stîlpi legați prin arce de lemn³¹. Bolțile și turnurile zvelte, de înălțimi impresionante uneori, precum și naosul, pronaosul și absida sînt impuse de rosturile pe care le îndeplinesc bisericile.

Măiestria și simțirea țărănească sînt vădit prezente în bogăția însoțită de frumusețe artistică în creștăturile și ciopliturile ce impo-

²⁹ G. Curinschi-Vorona, *Istoria arhitecturii în România*, București, 1981, p. 49—54.

³⁰ Existau, firește, și case țărănești mai modeste, din paiantă, chirpici sau unele semiîngropate, mai ales în zonele unde lemnul lipsea ori era puțin.

³¹ Un document din 1358 referindu-se la unele biserici din Maramureș afirmă că bisericile respective au fost construite din lemn după obiceiul românilor (*capella lignea more Walachorum*), cf. I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, I, p. 61—63.

dobesc stilpii și arcele pridvoarelor, grinzile, arcele și nervurile bolților, brâiele ce înconjoară biserica, ușile din blăni masive³².

Cetățile feudale, la rîndul lor, au fost ridicate deasupra unor cetăți de pămînt și lemn, „cetăți“ țărănești, de refugiu și adăpost, construite de cnezii români: Rășinari, Hunedoara, Cîlnic, Gîrbova, Moldovenești etc. din sec. XIII, unele chiar din sec. XII.

Asemănătoare este situația și a cetăților și bisericilor din Țara Românească, adică originea lor țărănească: cetatea de la Poienari, inițial un donjon, din sec. XIII, cetatea de la Rucăr, de la Podul Dîmboviței, a Lotrului.

Aceeași diferențiere se constată și la clădirile bisericesti ale celor veniți peste populația românească (unguri, sași și secui, catolici), în stil romanic și ale românilor, cneziale, originale și cu oarecari influențe bizantine; ele reprezintă dezvoltarea casei de lemn din zonele păduroase (Sîntămăria Orlea, Densuș, Streisîngeorgiu, Gîrbova, Odorhei, etc.).

Unele biserici datează și ele dinaintea formării statelor feudale: biserica din Câmpulung, biserica din cetatea Severinului, Sînicoară de la Curtea de Argeș³³.

³² Gr. Ionescu, *Arhitectura populară românească*, București, 1957; P. Petrescu, *Arhitectura țărănească de lemn din România*, București, 1982.

³³ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 346—350.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA CULTĂ

1. CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA EVULUI MEDIU
TIMPURIU

a). **I n v ă ț ă m î n t u l ș i s c r i s u l.** Fenomenul cultural pe teritoriul țărilor române în evul mediu timpuriu este ilustrat prin cunoașterea scrisului, cititului și socotitului, prin școli și monumente de cultură și artă.

Scrisul era cunoscut și practicat în întreg spațiul carpato-dunăreano-pontic sub diferite forme, unele proprii românilor, altele de împrumut din culturile mai dezvoltate. În Dobrogea scrierea cu caractere grecești a premers celei cu caractere cirilice. Inscripția de pe piatra descoperită la Cernavodă (Axiopolis), din sec. IX—X, Voislav e cu scrisul grecesc și slavon, iar cele de pe pietrele descoperite în Dobrogea, la Mircea Vodă și Murfatlar, jupan Dimitrie și jupan Gheorghe, sînt în slavonă, cu litere cirilice și tot cirilice sînt și literele descoperite pe pereții atelierului de prelucrat fierul de la Bucov (Prahova), precum și pe unele cărămizi și pietre de la Slon (Prahova).

Din aceeași perioadă este și ulciorul descoperit la Capidava cu numele în formă românească Petre, scris cu litere grecești, care putea fi un meșteșugar român local¹. Cunoașterea scrisului la români e adevărată și de cronicarul maghiar Simcő de Keza care afirmă că secuii, la pătrunderea ungarilor în Pannonia, locuiau în munții de la margine, în părțile Bihorului, împreună cu românii, de la care au învățat scrierea (*non tamen in plano Pannoniae sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt. Unde Blackis commixti litteris*

¹ P. Olteanu, s.a., *Slava veche și slavona românească*, București, 1975, p. 21—23; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare*, Dobrogea, București, 1979, p. 179; D. Bogdan, *Dobrudjanskaia nadpis 943 goda*, în „Romanoslavica“, I, 1958, p. 88—101; M. Comșa, *Cultura materială veche românească*, București, 1978, p. 127—135; A. Rădulescu, *Un document proto-roumain à Capidava*, în „Dacia“, XIV, 1970, p. 311—323.

care învățau pe unii tineri meșteșugul scrisului, cum sînt cei pomeniți la 1234 în sudul Moldovei — și că aceștia au existat și în alte părți unde s-a descoperit scrisul —, fie de la preoții satelor sau călugării minăstirilor, duminica și în sărbători.

Vor fi existat și unele școli în anumite așezări mai dezvoltate sau pe lângă unele minăstiri, unde se învățau mai multe lucruri folositoare și mai sistematic. Cum a fost școala din orașul (*urbs*) Morisena (orașul de pe Mureș) — Cenad, înființată de episcopul Gerard pe la 1030 pentru pregătirea preoților și misionarilor. Școala de la Cenad la început avea 30 de elevi și unul, apoi doi învățători (*magistri*); unul pentru gramatica limbii latine, celălalt pentru muzică și, firește, pentru scriere și citire³. Datorită bunei sale organizări, spre școala din Cenad s-au îndreptat și tinerii din alte țări: Boemia, țările germane, Polonia etc.

În deceniile următoare școala a cunoscut o dezvoltare și mai mare, cu patru profesori, care predau scrierea, citirea, latina, muzica, retorica, dialectica.

În timpul mării invazii tătaro-mongole școala a fost distrusă. Refăcută „după liniștirea lucrurilor“, a continuat să existe pînă în sec. XVI, ca școală de grad mediu, bine organizată, pregătind preoți, intelectuali de diferite profesii, juriști, dieci etc. De aceea și obiectele de învățămînt sporesc: limba greacă, retorica, logica, matematica, istoria, astronomia, medicina⁴.

b) Progrese în tehnica agricolă, minerit și meșteșuguri. Începînd din sec. IX cînd valurile de migratori tulbură mai puțin viața pașnică a românilor, se constată, ca urmare a intensificării cercetărilor arheologice din ultima vreme, înmulțirea vizibilă a uneltelor agricole din fier: săpăligi cu tăișul în formă de frunză sau de formă trapezoidală ori romboidală, otice cu tăișul lat, coase cu spin, seceri, topoare, cosoare cu dinte, hîrlețe cu ramă de fier etc.

Uneltele agricole și unele obiecte de uz casnic, precum și obiectele de podoabă, tot mai numeroase, mai diversificate și pretențioase impulsionează mineritul. Cele mai importante și mai necesare bogății ale subsolului au fost minereurile feroase, zăcămintele aurifere, sarea și chiar păcura. Analizele metalografice au dovedit că obiectele de fier din această perioadă erau confecționate din materii prime

³ M. Bordeianu, P. Vladcovschi, *Învățămîntul românesc în date*, Iași, 1979; *Legenda Sancti Gerhardi*, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, vol. II, Budapesta, 1938, p. 494.

⁴ *Istoria învățămîntului din România*, vol. I, p. 72.

locale. Și într-adevăr în Transilvania, inclusiv Banatul, se cunoșteau 64 de zăcăminte de cupru și fier. În aceleași teritorii s-au descoperit 120 de zăcăminte și spălătorii de aur, din sec. VI—X⁵.

Exploatarea aurifere și argintifere din Munții Apuseni, cunoscute încă din epoca bronzului, continuă și în această perioadă. Aurul extras aici se caracterizează prin culoarea sa deschisă, datorită procentului ridicat de argint din compoziția sa. Aurul se dobîndea atît prin spălarea nisipului din cursurile de apă, cît și din galeriile de subsol sau gropi de suprafață săpate de localnici.

Sarea, indispensabilă omului și animalelor, și bogatele zăcăminte de sare din Podișul Transilvaniei și din zona subcarpatică evidențiază importanța teritoriului României din acest punct de vedere și în această perioadă. În Transilvania, inclusiv Banatul, s-au descoperit 62 masive de sare din acest răstimp. Exploatarea neîntreruptă a sării și în perioada migrațiilor este confirmată și de menținerea în vocabularul tehnic de la saline a unor termeni specifici, proveniți din limba latină. Care sînt totodată dovezi cu privire la tehnica de exploatare a sării: *magula* = o grămadă de sare de o anumită mărime; *măglaș* = lucrător la transportul sării; *malha* = funii împletite, folosite la extracția sării; *decanus* = șef de grupă; *militarist* = lucrător la extracția sării din puț etc.

Principalele saline exploatare în perioada migrațiilor par să fi fost cele de la Turda și Ocna Mureș. În această perioadă se inițiază și se dezvoltă o metodă locală de exploatare a sării solide. Metoda constă în săparea unui puț vertical sau a două puțuri apropiate, cu secțiuni reduse, care treceau prin roca acoperitoare și pătrundeau în zăcămintul de sare la o adîncime suficientă ca să lase aici un strat de protecție destul de gros (compus din rocile acoperitoare și sare). Stratul de protecție trebuia, totodată, să împiedice pătrunderea apelor în salină și să formeze o boltă solidă deasupra viitoarelor camere de exploatare. De la baza puțului sau a celor două puțuri gemene, se începea exploatarea camerelor, tăind sarea din vatră. Secțiunea orizontală a camerelor formate prin excavare era circulară, dar cu diametrul crescînd o dată cu adîncimea, astfel că deasupra camerei ia naștere o boltă ce împiedică surparea pereților acesteia peste minerii care lucrau în salină. După modul de lărgire a excavației, în raport de adîncime, camera putea căpăta forma de con, butelie sau clopot⁶.

•

⁵ M. Rusu, *Transilvania și Banatul în sec. IV—IX*, în „Banatica”, 1977, 4, p. 169—214.

⁶ M. Stamatiu, *Istoricul metodelor de exploatare a zăcămintelor de sare*, București, 1943.

Oamenii locului, daco-romanii și apoi românii, practicaau toate meșteșugurile de necesitate cotidiană.

Dintre meșteșugurile practicate în această perioadă de populația romanică sau de români, fierăritul și olăritul au cunoscut o dezvoltare mai mare, deoarece obiectele din fier sau vasele din lut nu puteau lipsi din nici o gospodărie. Pe teritoriul României sînt cunoscute peste 80 de așezări în care prelucrarea fierului, bronzului și a metalelor prețioase este atestată ca o îndeletnicire importantă a locuitorilor în sec. IV: vreo 30 de localități pînă în sec. VII și vreo 50 de localități între sec. VIII—XI. Această îndeletnicire e dovedită de cuptoarele de redus minereul, păstrate integral sau fragmentar, de cantități importante de zgură, rămasă după procesul de reducere, bucăți de mineral feros, obiecte folosite la reducere, materiale auxiliare (fundanți, cărbune din lemn, calupe de fier etc.).

Cuploarele de redus minereul erau la suprafața solului, alteori erau simple gropi. Materia primă era de proveniență locală. Fierul se obținea din magnetit, iar combustibilul folosit pentru topirea minereului era mangalul. Întreținerea arderii se făcea cu ajutorul foalelor. Pentru a se scoate din cuptor turta de fier, care cîntărea 40—50 kg., deseori trebuia să se dărîme peretele cuptorului, care era din pămînt bătut.

Cea mai interesantă descoperire privind tehnica de reducere a fierului este cuptorul săpat în stîncă, descoperit la Ghelar, pe „Valea Caselor”. Cuptorul, așezat lîngă o coastă de deal, avea construcția verticală, cu secțiunea circulară, cu diametrul la partea superioară de 0,60 m., iar la cea inferioară de 0,30 m., iar înălțimea de 1,50 m. Deasupra, cuptorul avea o deschidere prin care se introducea minereul și mangalul. Jos, lateral, era orificiul prin care sufla aerul pentru activarea focului, iar sus, sub capac, deschiderea de legătură cu coșul de ieșire a gazelor arse. Coșul înclinat era îngropat în coasta dealului și avea o lungime destul de mare.

Deși cuptorul din această perioadă avea secțiune mai redusă, ceea ce delimita debitul, prezenta o concepție tehnică mai avansată decît vechile cuploare, deoarece avea înălțime mai mare, iar coșul de ieșire a gazelor era mai lung, asigurînd realizarea unei temperaturi mai ridicate în cuptor, datorită realizării unui tiraj natural mai puternic⁷.

Se cunoaște tehnica confecționării obiectelor din bronz, dovedită de tot mai numeroasele descoperiri arheologice: fibule, cataramă, chei, unele de proveniență bizantină.

⁷ Șt. Pascu, *Autohtoni și migratori. „Știința și tehnica, în Istoria gîndirii și creației științifice și tehnice românești*, vol. I, p. 252—254.

Vremurile grele, vicisitudinile numeroase n-au putut împiedica preocupările pentru podoabele feminine, confecționate din metale prețioase, argint și aur: aplici, brățări, pandantive, inele, cercei, dintre care o parte de proveniență bizantină. Tipare pentru turnare sau presat bijuterii și cruciulițe s-au descoperit la Piatra Frecăței, Olteni (Teleorman), iar creuzetele pentru turnat metale s-au descoperit la Ciurelu și Străulești — București, Cîndești — Buzău, Pîr-joia — Constanța,

•

Ornamentarea obiectelor de podoabă se caracterizează prin folosirea filigranului și a granulației, lipirea unor sîrme fine și a unor globule mici din metal prețios pe suprafețele care urmau să fie împodobite. Procedeul presupune o tehnică superioară și este uniform pe întreaga întindere a zonei dintre Carpați și Baltica, tipurile obiectelor împodobite diferind, însă, după regiune și populație.

Dovezilor cu privire la prelucrarea metalelor prețioase li se pot adăuga tezaurile cu obiecte de argint, descoperite în mai multe locuri de pe întreg cuprinsul țării.

În secolul al IV-lea — al VI-lea Imperiul roman continuă să exercite o influență permanentă asupra teritoriului fostei provincii și a părților învecinate și în confecționarea ceramicii. Vasele din lut (pămînt) fiind de primă necesitate, se explică numărul mare de așezări în care s-a descoperit ceramică din sec. VI—IX. Numai în Transilvania, inclusiv Banatul, se cunosc 43 de asemenea așezări cu ceramică lucrată la roată rapidă și cu mîna, de tradiție romană, dar și de factură slavă sau gepidă. Iar din sec. VIII—X în aceleași teritorii se cunosc alte 70 de așezări de prelucrare a ceramicii la roată înceată, ornamentată cu benzi de linii paralele ori în valuri succesive, făcute cu pieptenele și de asemenea ceramică lucrată cu mina, de obicei neornamentată. La Dulceanca (Teleorman), la Sighișoara, Cluj-Napoca și în alte locuri s-au descoperit cuptoare de ars ceramică din sec. VI de tradiție romană, asemănătoare pînă la identitate aproape cu cele romane. Continuă să fie confecționate vase de culoare roșie, deci arse oxidat, într-o tehnică specific romană, care abia în sec. al IV-lea va fi înlocuită cu arderea înăbușită, determinînd culoarea sa cenușie. O categorie aparte reprezintă opaițele care nu se lucrează la roată, ci se presează în tipare, fiind lucrate deopotrivă la nordul Dunării și în alte părți ale imperiului.

Deosebit de important era centrul de confecționat ceramică de la Medieșu Aurit (Satu Mare), unde au fost descoperite peste zece cuptoare mari din sec. VI. Diametrul cupolei lor depășește în medie

2 m, încît în ele se puteau arde chiar și chiupuri, vase mari de provizii.

În centrele urbane sau semiurbane se mai confecționează po-doabe din ceramică: brățări și fibule. Numeroasele brățări din cimitirul de la Alba Iulia din secolul al IV-lea reprezintă tipuri identice cu cele din inventarele funerare contemporane din Pannonia. O situație unică în felul ei a fost descoperită la Tibiscum (Jupa) în Banat. Aici s-a descoperit un atelier pentru confecționarea mărgelilor de sticlă în forme și culori deosebite, reprezentînd kilograme de piese finisate sau rebuturi. Fragmentele de creuzete, cu urme de sticlă topită, dovedesc că mărgelile au fost lucrate într-adevăr la fața locului, atelierul fiind datat, pe baza unei monede, în sec. IV—V.

Asemănătoare este situația și în unele centre din Moldova unde se confecționau pahare și cupe specifice pentru mediul culturii Cerneahov-Sintana de Mureș, cu fundul rotunjit, ornamentate cu fațete ovale șlefuite. Pe teritoriul României sînt cunoscute peste zece exemple de acest fel, dar ele se încadrează într-o arie mult mai vastă, corespunzînd aproximativ întinderii tehnicii filigranului și granulației. Potrivit stadiului actual al cercetărilor, începutul producției de sticlă în lumea barbară poate fi datat în sec. al IV-lea, tehnologia ei fiind preluată în centrele de pe coasta Mării Negre, de unde s-a răspîndit apoi în zona din jur. Pe cursul superior al Nistrului au fost descoperite, într-o așezare, rebuturi ale unor cupe de sticlă de acest fel și formele de lut necesare suflării lor, care constituie indicii sigure pentru o producție locală.

*

Populația autohtonă, oamenii pămîntului cunoșteau și practicau meșteșugul construcției din lemn și piatră. Casele de lemn, „zidurile” de lemn la unele așezări întărite, morile de apă ș.a., dovedesc priceperea meșterilor „constructori”. Construirea morilor de apă în această perioadă este adevărită și de termenii de origine latină în legătură cu moara, păstrați în limba română: moară (*mola*), roată (*rota*), cupă (*cuppa*), dinții roții (*dentem*), piatra morii (*petra*), crucea morii (*cru-cem*), fusul (*fussus*) etc.

Priceperea meșterilor zidari în această perioadă se vedește mai ales în zidurile și turnurile unor așezări fortificate, cum sînt cele de la Orșova, Drobeta-Turnu Severin, Tibiscum, Pescari, Sucidava, Slon, Cetatea Albă, Moldovenești, Sarmizegetusa ș.a.

•

Între necesitățile primordiale ale oamenilor, pe lângă hrană și locuință, era și îmbrăcăminte. Prelucrarea inului și cînepii se constată în mai multe locuri. Torsul firelor se făcea cu ajutorul unor fuse, la capătul cărora erau prinse prisnele de lut. Țesutul se făcea în războaie de țesut, în poziție verticală, de aproximativ 1,25 m lățime. Firele erau întinse cu ajutorul unor greutateți de formă conică, de diferite mărimi. Pe o plăcuță de lut, descoperită la Morești (Mureș) s-a păstrat și amprenta unei țesături, care dovedește o tehnică textilă pretențioasă, cu ornamente rombice.

Nu era străin locuitorilor acestor teritorii nici meșteșugul pielăritului. Foarfecele lucrate dintr-o singură bucată, descoperite în mormintele bărbătești serveau atît pentru tăierea părului la bărbați, cît și la tunsul oilor. Pentru curățirea și netezirea pieilor se foloseau cuțitoaiele cu două minere, întrebuințate mai mult de femei, ceea ce explică prezența acestora în mormintele femeiești.

•

În această perioadă, Dobrogea și o zonă de lățime variabilă de-a lungul fluviului fac parte integrantă din Imperiul roman și beneficiază de cunoștințele tehnice și științifice ale acestuia. Cîteva exemple semnificative sînt concludente. Primul, se referă la Constanța, vechiul Tomis și oglindește felul de trai și amploarea legăturilor comerciale într-un port antic de pe coasta Mării Negre. În cunoscuta clădire cu mozaic, pe a treia terasă, se află un șir de 11 încăperi mari, boltite, servind ca depozite și magazine. Aici au fost găsite cantități impresionante de mărfuri ce formau obiectul negoțului maritim: ancore de metal, piroane de fier conservate în amfore, mari cantități de minereu de fier, tipare de opaițe și greutateți de marmură pentru cîntarele mari. Multe amfore au fost umplute cu diferite feluri de rășini naturale. Colofoniul și rășina de pin au fost întrebuințate la prepararea lacurilor și firnaisurilor. Altele, ca terebentina, rășina de Chios și o rășină de arbori ce cresc în Asia Mică aveau o întrebuințare multiplă pentru balsamuri farmaceutice, la confecționarea torțelor, la impregnarea frînghiilor pentru a deveni impermeabile. În sfîrșit, tămîia, originară de pe coasta Somaliei și smirna din Arabia se foloseau pentru mirosul lor plăcut, în temple sau pentru parfumuri și în cosmetică.

•

Concomitent cu meșteșugurile și tehnicile realizate de populația daco-română și de români, pe teritoriul țării noastre desfășoară activitate și ateliere bizantine. O dovadă grăitoare pentru existența acestor ateliere este prezența unor obiecte neterminate, descoperite

la Drobeta-Turnu Severin. Influența bizantină se manifestă nu numai în piesele originale care circulă pe arii geografice largi, ci se resimte și în produsele lucrate în diferite părți ale României, de făurari sau argintari locali. La Botoșana (Suceava) a fost dezvelit un bordei pentru prelucrarea obiectelor de podoabă, cuprinzând un cuptor de topit metale, o lingură de turnat și diferite tipare. Matrițele și tiparele din alte localități din Moldova de asemenea dovedesc frecvența prelucrării metalelor și caracterul bizantin al podoabelor. La Parincea (Bacău), se turna o aplică cu ornamente florale stilizate, iar tiparele din os de la Costești (Iași), arată, în negativ, diferite podoabe, între care și caracteristicii cercei cu butoni stelați, tot în stil bizantin.

*

Prelucrarea fierului, bronzului și a metalelor prețioase se realiza în ateliere stabile sau de meșteșugari ambulanti care se deplasau din loc în loc. Un asemenea meșteșugar a fost înmormintat în cimitirul de la Band (Mureș) în prima jumătate a sec. al VII-lea. În mormînt se aflau uneltele unui argintar: o nicovală mică, două clește, una mai mare și alta mai mică, ciocane de diferite mărimi și o daltă. Două unelte mai rare au fost descoperite: o placă pentru tragerea sîrmelor de diferite grosimi și un burghiu cu acționare complexă, rotativă. Matrițele descoperite pe malul Mureșului, lângă Felnac (Arad), au aparținut tot unui argintar ambulant, dar care lucra podoabele în altă tehnică, introdusă abia către sfîrșitul sec. al VI-lea.

Dacă pînă atunci piesele decorative de port au fost turnate, acum ele încep să fie presate din foițe subțiri de metal pe matrițe de plumb. Întinzînd peste ele o substanță maleabilă, ceară sau smoală, acestea erau bătute, pînă ce, în urma presiunii, se imprimau amprentele matriței. Asemenea tipare au fost găsite și în alte părți ale Transilvaniei, constituind o dovadă a aplicării acestui procedeu pe scară largă. Ceea ce dovedește atît schimbarea tehnicii, cît și modificarea fundamentală a portului păturilor avute⁸.

Sînt, cele înfățișate, dovezi convingătoare cu privire la unele probleme de însemnătate fundamentală: permanența și continuitatea neîntreruptă a poporului român în locurile sale de naștere, în spațiul carpato-dunăreano-pontic; stadiul înaintat de dezvoltare a societății românești, care cunoștea și practica toate îndeletnicirile unei

⁸ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 247—261. Nu a fost confecționat de un artist de pe teritoriul țării noastre, ci în atelierele de la Bizanț tezaurul descoperit la Sinnicolau Mare, în Banat și care e disputat de peste un secol cînd de unii, cînd de alții în ce privește purtătorul; menționarea lui e motivată de faptul că pe unul din vase sînt consemnate numele a doi jupani (voievozi), Voile și Vataul, care ar fi putut fi din Banat.

societăți civilizate; progresele tehnice realizate de poporul român în condiții deloc ușoare, ca urmare a valurilor de populații migratoare, ceea ce înseamnă talent și pricepere.

c) **Arhitectura.** Evul mediu, caracterizat prin războaie numeroase, prin lupte cu caracter feudal, a proliferat arhitectura de apărare. Iar mentalitatea vremii a impulsionat arhitectura de cult și monumentală. Arhitectura populară continuă să fie un izvor pentru arhitectura cultă, dar cînd aceasta este neîndestulătoare, unele împrumuturi din experiența popoarelor vecine, vor completa sursele de inspirație. Mai cu seamă trei surse de inspirație sînt prezente în arhitectura românească a perioadei: bizantină, cu rol predominant, sud-slavă și central europeană.

Cele mai vechi vestigii ale arhitecturii feudale timpurii de apărare cunoscute pînă acum sînt în teritoriul dintre Dunăre și Mare, din Dobrogea. Mai veche cetate romano-bizantină de la Capidava (sec. VI), din ziduri de piatră legate cu pămînt, asemenea unei cetăți țărănești. Fortăreața de la Păcuiul lui Soare, impresionant monument de arhitectură militară, cu zidurile sale puternice, cu turnurile și porțile sale, își dezvăluie frumusețea și importanța, pe măsura cercetării și conservării ei. Tot atît de vechi monumente ale arhitecturii de apărare sînt castrele menționate în izvoarele vremii, construite de români în Transilvania, castrele voievodatelor românești din sec. VIII-X: Biharea și Satu Mare din voievodatul Crișanei; Cuvîn și Orșova din voievodatul Banatului; Dăbica, Cluj-Mănăstur, Moldovenești, Șirioara-Chiraleș din voievodatul Transilvaniei; Alba Iulia, Țeligrad, Blandiana, Morești — în voievodatul Albei. Toate înconjurare de valuri de pămînt și palisadă; completate, la sfîrșitul sec. X de altele, superioare din toate punctele de vedere: Morisena (Conadul de azi) în voievodatul bănățean, Medieș în părțile Sătmărulei⁹. Aproape contemporane, de la sfîrșitul sec. X, este orașul-port de la Păcuiul lui Soare, din Dobrogea, cu zid în *opus quadratus* și tot din această vreme poate fi și cetatea cu zid din piatră de la Slon (Prahova).

Cele mai vechi monumente de cult cunoscute sînt din aceleași părți dobrogene: complexul monahal de la Basarabi-Murfatlar (sec. X), alcătuit din șase biserițe și chilii. Urmat de bisericuța de la Dinogetia (sec. XI) și bisericuța de plan treflat de la Niculițel, amîndouă în Dobrogea. Acestea se întregesc cu cele trei biserițe pe care cercetările arheologice le-au redat istoriei românilor, la Dăbica, în marginile castrului.

⁹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 1972, p. 95—98 și vol. II, Cluj-Napoca, 1979, p. 217—220.

Secolele X—XI se mîndresc și cu vechi așezări „urbane“ fortificate, „orașe cetăți“, cum a fost Cetatea Albă (Maurocastron) de la gurile Dunării, Morisena (*urbs, civitas*), din Banat, Dăbica (*urbs*) din Podișul Transilvaniei, Alba Iulia (*civitas*).

Secolele XII — mijlocul sec. XIII se mîndresc cu alte monumente de arhitectură, superioare celor dinainte, de toate categoriile: de apărare, urbane, de cult. Cele de apărare își au începuturile în cetățile țărănești, ridicate de obștile sătești pentru apărarea lor împotriva primejdiilor dinafară. Cum era cea de la Slimnic (Sibiu) de la începutul sec. XIII, probabil cea de la Vurpăr (Alba), contemporană cu cea dinainte.

Unele cetăți țărănești devin cetăți feudale sau regale, o dată cu aservirea satelor ce le-au ridicat sau ca urmare a intereselor puterii centrale care pune stăpînire pe ele. Alte cetăți sînt construite chiar de feudali sau de puterea centrală.

Cetățile feudale și regale, cu ziduri de piatră, sînt răspîndite pe întreg cuprinsul Transilvaniei, iar numărul lor depășește 60. În Banat, cetatea Cenad (*castrum Chanadiense*, 1130), Severin, (*castrum Zewrin*, 1233); în comitatul Arad, cetatea Arad (*Orodiensis castrum nomine Novak*, 1177); în comitatul Zarand, cetatea Zarand (*castrum Zarand*, 1232); în comitatul Bihor cetatea cu același nume (*castrum Byhor*, 1077—1215); în comitatul Satu-Mare, cetatea Satu Mare (*castrum Zothmar*, 1213); comitatul Dăbica, cetatea Dăbica (*castrum Doboka*, 1210); în comitatul Cluj, cetatea Cluj (*castrum Clus*, 1213); în comitatul Turda cetatea Turda (*castrum Thorda*, 1075—1117); în comitatul Alba, cetatea Alba (*castrum Albense*, 1206); în comitatul Tîrnave, Cetatea de Baltă (*castrum Cuculesse*, 1177), ș.m.a.¹⁰.

Contemporane acestora sînt cetățile construite de cavalerii teutoni după așezarea lor în Țara Bîrsei (1211) și mai ales după 1224: Cruceburg, Feldioara și poate Bran și Rucăr. Iar cetatea de la Cîsnădioara, din părțile Sibiului, era o cetate de refugiu, formată dintr-o curtină întărită cu două turnuri.

Arhitectura de cult, la rîndul ei, nu lipsește din această perioadă, reprezentată — alături de cea populară — de mari construcții de biserici catedrale, cum a fost cea de la Curtea de Argeș, dinainte de 1241, apoi bisericile catedrale de la Cradea, Cenad și Alba Iulia din sec. XI—XII. Erau biserici de tipul basilicelor, așa cum a fost cea mai veche biserică catedrală de la Alba Iulia, urmele

¹⁰ Deoarece ele sînt prezentate în vol. II din *Voievodatul Transilvaniei*, p. 245—260, aici ne mulțumim cu cîteva exemplificări mai concludente, alose din toate zonele geografico-istorice ale Transilvaniei.

căreia s-au descoperit sub catedrala actuală. O parte o cnezimii române, cea mai bine situată din punct de vedere economic și politic, își avea și ea biserici în cuprinsul cnezatelor, cum aveau fiii cnezului Bălea din Bihor la sfârșitul sec. XII — începutul sec. XIII, sau cnezii din Streisîngeorgiu din Țara Hațegului dinaintea mijlocului sec. XIII, o capelă cnezială. Se completează construcțiile de cult cu unele biserici săsești, în stil romanic, din zona Sibiului, basilici cu trei nave, între care cea de la Cîsnădioara, construită pe la 1200, aparține basilicilor „scurte”, cu două turnuri -clopotnițe¹¹.

Înainte de formarea statelor feudale românești de sine-stătătoare, se formase cultura cnezilor și voievozilor, exprimată în complexe culturale comune celor trei țări românești. Aceștia au fondat biserici, donjoane și cetăți, ei sînt începătorii „literaturii de curte”, a poeziei cîntăreților de balade și de asemenea a artelor: arhitectură în piatră, pictura murală. Cnezii hațegani făceau însemnări pe dosul documentelor privilegiale. Scrisorile schimbate între domnii și voievozii țărilor române în slavonă erau scrise de români, ceea ce înseamnă că scrisul și cititul erau răspîndite, mai ales în rîndul cnezilor și a românilor din suburbiile orașelor.

Pe teritoriul țării noastre s-au descoperit manuscrise, unele pe pergament, din sec. XIII—XIV: *Apostolul*, scris de un diac Ștefan, copiat într-o zonă de limbă românească cultivată; de asemenea *Octoihul* de la Caransebeș și fragmentul de *Evangeliiar* de la Rîșnov și *Mineiul* de la Neamț copiate, acestea, de unii călugări și grămăticii ce învățaseră la minăstirile de la Athos sau Tîrnovo. La Budănești, lângă Severin, s-a descoperit *Rugăciunea Sfîntului Sisinie (Sisoe)*, scrisă pe foi de plumb, atîrnate de gîtul unui mort cu numele Gheorghe Bratu din Banatul de Severin¹².

2. CIVILIZAȚIA ȘI CULTURA FEUDALISMULUI DEZVOLTAT

Progresele realizate de orice societate în domeniul culturii și civilizației în noua perioadă istorică — feudalismul dezvoltat — este urmarea dezvoltării moștenirii din perioada precedentă, îmbogățită cu realizările de valoare ale generațiilor mai noi, pe temeiul experienței lor. Tradiția și experiența se asociază într-un echilibru

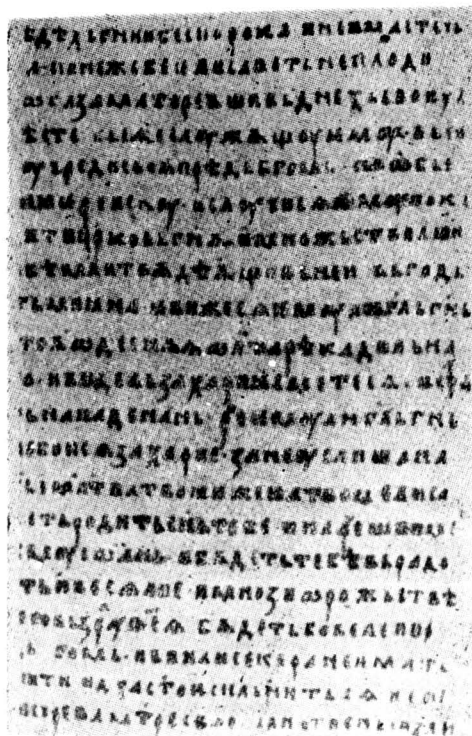
¹¹ Asemenea biserici, anterioare mijlocului sec. XIII, au mai existat la Turnișor, Ocna Sibiului, Vurpăr.

¹² P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*. București, 1969, p. 326—327, 334—336.

armonios din care rezultă progresul. La temelia progresului stă școala, învățămîntul, care, bine organizat și îndrumat, înseamnă o bună educație și o bună instrucție, înseamnă, cu alte cuvinte, o temelie de valoare, în raport de valoarea educației și instrucției.

a. *Învățămîntul în sec. XIV—XVI.* Învățămîntul medieval era destul de complex, atît ca organizare, cît și ca programă. Erau școli sătești, mănăstirești, capitulare (episcopale), orașenești. Existau școli cu limba de predare slavona, româna, latina, greaca, maghiara, germana. Erau școli elementare, școli gimnaziale și școli liceale.

Școlile mănăstirești și capitulare. Pretutindeni în lumea feudală mănăstirile au fost focare de cultură, mai modeste unele, mai importante altele. Situația a fost asemenea și în cazul culturii românești medievale. Mănăstirile mai importante: Peri,

Pagină din Evangheliarul de la Rîșnov
(sec. XIV—XV)

Ieud, Vad, Feleac, Prislop ș.a. — în Transilvania; Vodița, Tismana, Cozia, Argeș, Dealu ș.a. — în Țara Românească; Neamț, Bistrița, Putna ș.a. — în Moldova au fost însemnate lăcașuri de cultură în general, de învățămînt de asemenea, unde tinerii învățau scrierea frumoasă, arta miniaturală, citirea, cîntările, latina, slavona, greaca etc.

Documentele vremii adevăresc existența acestor școli și grija pentru buna lor organizare. Astfel, cu prilejul înscăunării primului mitropolit al Țării Românești, Iachint, la 1359, patriarhul de la Constantinopol comunica domnului Nicolae Alexandru îndatoririle mitropolitului, de a întări pe citeți (cititorii în străină), de a ridica în treapta de diaconi și de a hirotonisi preoți, „ca un adevărat al lor păstor, părinte și dascăl”¹³.

Iconografia, la rîndul ei, constituie și ea o sursă importantă cu privire la existența și organizarea școlilor mînăstirești. Astfel, pe unul din pereții bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș sînt înfățișați trei școlari împreună cu dascălul lor în timpul activității școlare. Iar pe *Tetraevanghelul* lui Gavril Uric de la mănăstirea Neamț și pe *Evangheliarul* de la Putna unele miniaturi reprezintă școlile mînăstirești și lecțiile în asemenea școli¹³.

În școlile mănăstirești existau învățători (dascăli), profesori (nastavnici) și gramatici. Menționarea lor în numeroase documente din sec. XIV—XV constituie o dovadă concludentă cu privire la numărul relativ mare al acestora, pe de o parte, iar pe de alta la rolul lor însemnat: la mînăstirile Peri (Maramureș), ridicată la statut de episcopie în 1391, la Vad pe Someș, înființată de domnul Moldovei Ștefan cel Mare, la Feleac, lângă Cluj, școală de caligrafi, la Scorei în Țara Făgărașului; la Prislop în Hunedoara, înființată în primii ani ai sec. XV de călugărul Nicodim din Țara Românească, funcționa una dintre cele mai bune școli românești din acea vreme. Acolo se pregăteau preoții satelor și alți tineri dornici de învățatură. La Tismana și Rimnic — din Țara Românească, Putna și Neamț din Moldova existau școli greco-slavo-române la sfîrșitul sec. XV și începutul celui următor, cu programă asemănătoare cu cea a școlilor latine contemporane și cu profesori valoroși. Între care se cunoaște numele lui Eustatie. „ritor“, „domesticus“, protopsalt. Cuvîntul „ritor“ de-

¹³ Documente privind istoria României, B. Țara Românească, vol. I, p. 14. E. Turdeanu, *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești*, București, 1942, p. 414; Gh. Părnuță, *Școlile ortodoxe de limbă slavonă și catolice de l. latină de pe lângă mînăstiri*, în *Istoria învățămîntului din România*, vol. I, red. Șt. Pascu, București, 1983, p. 77.

semna profesorul de retorică și logică, pe cînd „gramaticus“ însemna dascălul de școală elementară, care predă gramatica. Protopsaltul de la Putna, Antonie, pe la mijlocul sec. XV a scris o lucrare voluminoasă de cîntări bisericești în limba greacă. La Putna și Neamț se cultiva scrisul frumos, ornamentat, adevărată operă de artă, ceea ce presupune cu necesitate o practică îndelungată, cu profesori-maieștri, învățați nu numai în arta scrisului, ci în toate „artele liberale“ ale vremii, cum era, de exemplu, Gavril, fiul lui Uric din primii ani ai sec. XV sau popa Domețian. Și se mai cultivau la aceste școli limbile greacă, slavonă și română. Oamenii învățați de la Putna sînt și autorii celor două variante ale Letopisețului Putna I și Putna II¹⁴.

De asemenea, la Vicina în Dobrogea se învăța scrisul și cititul în limba slavonă, dar și în limba greacă¹⁵.

Unele școli mănăstirești, cum au fost cele de la Peri, Putna, Neamț, Tismana au funcționat la început ca școli de gramatică (limbă slavonă), pentru ca în sec. XV—XVI să fie ridicate la gradul de școli medii. În asemenea școli se învățau în plus elemente de filosofie și de logică, așa cum o dovedesc manuscrisele cu un asemenea conținut și chiar unele documente ale vremii ce cuprind învățături filosofice. În aceste școli se vor fi pregătit și și-au desăvîrșit învățătura cunoscuți copişti și caligrafi, cum a fost Gavril Uric de la Neamț, cel mai vestit copist și ornamentist, care, la rîndul lor, au format alți caligrafi și copişti, între care Teodor Mărișescul, „ritorul și scolasticul“ Lucaci. Se mai învățau, în aceste școli, slavona, probabil și româna, citirea, scrierea, cîntările bisericești, ritualul slujbei bisericești, muzica și cunoștințe elementare de aritmetică.

În școala de la mănăstirea Peri, mai bine organizată, superioară celorlalte școli mănăstirești, se vor fi tradus cele dintîi texte în limba română, textele rotacizante, de la sfîrșitul sec. XV și începutul celui următor: *Psaltirea Scheiană*, *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Hurmuzaki*. Școala de la mănăstirea Peri era condusă de egumenul mănăstirii, care, în documentele oficiale, era numit *graeci fidei professor*, adică profesor de credință greacă, ortodoxă. Mănăstirea avea și o tipografie în care s-au tipărit cărți în limba slavonă și în limba română¹⁶. Și tot aici, probabil, s-a scris, la sfîrșitul aceluiași secol al XV-lea, și cronica familiei Dragfi, cunoscută sub numele de

¹⁴ Șt. Bărsănescu, *Școala greco-slavo-romană de la mănăstirea Putna*, în „Revista de pedagogie“, XV, 1966, nr. 6, p. 20—30.

¹⁵ Șt. Bărsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești*, București, 1971, p. 55; N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1928, p. 31.

¹⁶ T. Bud, *Dizertație despre episcopii maramureșeni*, Gherla, 1906, p. 2.

Chronicon Dubnicense (după numele localității unde s-a păstrat, în Cehoslovacia), ceea ce înseamnă că la stavropighia din Peri se învăța și latina. O școală mai exista pe lângă mănăstirea din Ieud (Maramureș), tot de la sfîrșitul sec. XIV, o școală româno-slavonă pentru pregătirea preoților și diecilor.

În timp ce la Tîrgoviște se tipăresc în anii 1508—1512: *Liturghier*, *Octoih* și *Evangheliar*, care „au umplut bisericile” pentru „slăvirea și folosul cititorilor”. Pe lângă faptul, nu lipsit de semnificație, că sînt cele mai vechi tipărituri din sud-estul Europei, asemenea înfăptuiri mai constituie cea mai bună dovadă despre învățătura pe care școlile mănăstirești o ofereau și despre prețuirea cărții, a culturii de români.

În Transilvania existau, paralele cu școlile de pe lângă mînăstirile izolate ortodoxe, școli pe lângă mănăstirile din tîrguri și orașe, conduse de călugări catolici, la: Cluj-Mănăstur, Alba Iulia, Tîrgu-Mureș, Hațeg, Hunedoara, Cluj, Șimleul Silvaniei etc. — toate din secolul XII—XIV. Din secolul al XIV-lea ordinele călugărești catolice au început să se preocupe și de educarea fetelor prin școală, înființîndu-se, în acest scop, școli la Cluj, Baia Mare, Alba Iulia etc.

Superioare acestora, prin programa de învățămînt, profesori și organizare erau școlile capitulare, organizate de capitlurile bisericii catolice, existente în secolul al XIV-lea la: Sebeș, Oradea, Arad, Baia Mare, Mediaș etc. Se studiau în acest școli disciplinele din ciclul I, *trivium*, al școlilor apusene: gramatica, retorica și poetica, la care se mai adăugau logica, limba latină, ceva matematică și cîntările. Cu preocuparea ca „predarea cunoștințelor să fie pe măsura capacității și înțelegerii elevilor”, cum pretindeu statutele capitlului din Oradea la 1374. După însușirea scrisului și cititului, la școala capitlului de la Oradea era obligatorie „gramatica necesară pentru toți” pentru a înțelege textele. Elevii școlilor capitulare erau fie clerici, fie literați (laici), din rîndurile nobilimii mijlocii și a orășenimii, uneori și din rîndurile unor țărani iobagi. După terminarea studiilor îndeplineau funcții administrative (pretori, notari) și fiscale.

Se realizase un pas important de la scrisul documentar, introdus de „magiștri” ce-și făcuseră studiile la universitățile apusene. Între care a fost și Paul, notarul regelui Bela III, răsplătit pentru serviciile sale cu episcopia Transilvaniei (*P. magister, Belae regis notarius*), adică autorul *Faptelor Ungurilor* (*Gesta Hungarorum*), Anonymus (foarte probabil). Aceștia și discipolii lor predau cunoștințele de bază cu privire la scrierea și redactarea documentelor sub forma *dictamen prosaicum*, care făcea parte din retorica de la școlile capitulare. Căci în școlile capitulare nu puteau predă decît „magiștri”, pregătiți în școli superioare. Elevii de la școlile capitulare

participau la întocmirea sau copierea actelor emise de locurile de adevărire. La școlile capitulare învățau și unii laici ce nu se pregăteau pentru carieră ecleziastică¹⁷.

Învățămîntul sătesc. Începînd cu deceniul 4 al sec. XIV tot mai frecvent sînt menționați în mediul rural „*scolares*” și „*scolastici*”. Chiar dacă „*scolastici*” mai ajutau și pe preot la slujba religioasă ei erau și dascăli asemenea celor numiți *scolares*, ceea ce înseamnă că existau școli în multe sate pe la sfîrșitul sec. al XV-lea¹⁸. Această școlarizare sătească explică numărul relativ mare de dieci (*litterati*), „scriitori” la sate, chiar între iobagi, la sfîrșitul sec. XV și începutul sec. XVI, cei ce răspîndesc scrisul în mediul țărănesc, unde se formează un număr notabil de „dieci-țărani” pînă pe la mijlocul sec. XVI, care învățau scrisul și cititul în limba latină chiar dacă nu corect. Aceștia redactau cereri, plîngerii, socoteli, chitanțe etc. pe scama satului¹⁹.

¹⁷ Békefi A., *A káptalani iskolák története Magyarországon, 1540-ig*, Budapest, 1910; S. Jákó, *Începuturile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală*, în „Studii și comunicări de istorie”, Cluj, VII, 1956, nr. 1—4, p. 96—98.

¹⁸ Obștea sătească, cel puțin în satele săsești libere, pretindea dreptul de a-și angaja *scolaris*-ul care-l ajuta pe preot, iar acesta, la rîndul său, pretindea să-și impună dorința sa. Iar la 1379—1380 un conflict se petrece între locuitorii satului Hodoș din comitatul Timiș și stăpînul feudal: cu ajutorul unei cărți de formulă cunoscută, oamenii din Hodoș au scris nobilului protestînd împotriva intenției acestuia de a le trimite învățător pe propriul capelan; locuitorii satului aduc un învățător (magistrul școlii) din comitatul Caraș și-l investesc ca învățător și preot. Hodoșenii amenință stăpînul că dacă-și va impune cu forța capelanul ei vor părăsi satul.

¹⁹ Cu titlu de exemplu am consemnat, ca rezultat al unei periegeze sumare, 18 dieci (*litterati*) sătești în 18 sate, cele mai multe în comitatul Satu Mare, apoi Cluj, Bihor, Dăbîca, Turda, Arad. Cîți vor fi fost în realitate numai o cercetare sistematică a colecțiilor de izvoare va putea răspunde și, în acest caz, cu probabilitate doar.

Unul dintre acești „*litterati*” va fi fost autorul plîngerii locuitorilor din Remetea-Pogănici, din apropierea Lugojului, adresată stăpînului feudal, soția unui nobil, împotriva abuzurilor săvîrșite de unii cnezi și juzi sătești. Este o scrisoare-plîngere, gîndită românește, tradusă într-o latină care este mai mult română populară; de aceea nu e ușor de înțeles. *Nobiles domina conjux* (în loc de *nobili dominae conjugi*) (nobilei doamne soției...), *Nicolaus* (în loc de *Nicolaus* (Niculae + us) *pro causa ista* și *pro ista causa* (pentru cauza aceasta, pentru această cauză, în cuvinte românești aproape), *XIIIIIIII boves et XIIII florentos*, *XIIII f. XXIIIIII f.*, *XIIII homines*, *L XXXXXXX fruges* (felul acesta de notare aduce aminte de însemnările țăranilor pe răboj, iar florenti de forma românească populară florinți); *de ista una villa* (în acest un sat), *uno locho* (la un loc, împreună), *ecum unum* (în loc de *unum equum*) (un cal), *magna tribulatione* (mare tulburare), *aguthorium* (ajutor), *ipsi guenesii hoc dicucunt* (acești cnezi așa spun), *Nuculaho* (Nuculao — Niculaie), *hocc homino sic credat, quod per presens dicimus* (acestui om așa să credeți cum zicem prin prezenta). *Documenta Valachorum*, p. 287—288.

De la sfârșitul sec. al XV-lea se găsesc și în mediul rural oameni de carte cu pregătire superioară: preoți, dascăli, bacalaureați, dintre care unii sînt posesorii unor colecții de cărți și manuscrise la nivelul vremii lor²⁰. Mai ales la cele din apropierea orașelor, care, de fapt, au apărut și mai devreme, răspîndindu-se, apoi, într-un ritm mai lent, în satele mai depărtate. Unele din aceste școli, vreo 20—25, s-au bucurat de un nume bun, cum au fost unele din zona Tîrnavelor și a Mureșului Superior și altele din părțile Aradului și Bihorului.

Influența husită le-a sporit rosturile și rolul, dovedite nu numai prin traducerea unor cărți bisericești, ci și în mișcările sociale anti-feudale, cum s-a întîmplat și la 1437—1438, cînd unul din conducătorii principali ai răscoalei de la Bobilna, Ioan, fiul magistrului Jacob din Cluj, învățase la universitatea din Praga, precum și la 1514, cînd între conducătorii „cruciaților” erau și numeroși dieci, dascăli și preoți de țară, unii cu studii la Universitatea din Cracovia, care i-au redactat proclamațiile și i-au sfătuit pe Gheorghe Doja.

Menționarea documentară a mai multor școli sătęști în mai multe părți ale Transilvaniei confirmă afirmațiile de pînă acum privitoare la situația învățămîntului sătęsc. Cea mai veche școală cunoscută din documente, prin menționarea casei dascălului (*domus scholaris*), este cea din satul Jucu din apropierea Clujului, pomenită la 1332, ceea ce înseamnă că în realitate existența școlii este mai veche. Contemporane erau școlile din scaunul Orăștie atestate documentar la 1334. De asemenea școala din Slimnic, condusă de un Alexe, notar public și conducător al școlii (*notarius publicus et rector scholarum*).

Școlile sătęști se înmulțesc spornic în sec. XV. O conscripție din anul 1500 pentru opt scaune și un district sătęsc înregistrează 80 de învățatori în tot atîtea sate, revenind în medie aproape nouă învățatori (școli) de scaun²¹. În comitatul Cluj se cunosc școli în 10 sate. Școli elementare în care se învăța scrierea, citirea, socotitul. Vreo 120 de școli sătęști menționează documentele din sec. XV în Transilvania. La Covăsint (Arad) se pare că există o școală mai bine organizată, de vreme ce elevii acesteia (*scolares*), la 1532 îl întîmpinau

²⁰ Bekefi R., *op. cit.*, p. 123, 160, 162, 164; S. Jakó, *op. cit.*, p. 90; G. E. Müller, *Die sächsische Dorfschulmeister und Dorfnotär in der Zeit der Reformation in Siebenbürgen*, în „Siebenbürgische Vierteljahrschrift”, 1934, p. 31—38; M. Auner, *Scholaris, scolasticus und rector scholarum*, în „Korrespondenzblatt”, XXXVI, 1913, p. 45—57; H. Brandsch, *Die siebenbürgisch-sächsischen Dorfschulen in Reformationsjahrhundert*, în „Vereins Archiv”, XLIV, 1928, p. 425—451.

²¹ Unul în scaunul Orăștie, unul în scaunul Sebeș, patru în scaunul Miercurea, zece în scaunul Sibiu, șapte în scaunul Nochrich, 13 în scaunul Rupea, 14 în scaunul Cine, 18 în scaunul Sighișoara și 12 în districtul Brașov.

pe „regele” Ioan Zapolya cu cîntece de bineventare. Comuna Covoșinț fiind totdeauna locuită de români, școala era românească²². Cîte asemenea școli vor fi fost în realitate? Fără îndoială mult mai multe decît a păstrat memoria documentelor cunoscute.

Numeroase școli sătęști existau în acea perioadă deopotrivă și în Țara Românească și Moldova. Numărul mare de dieci, grămățici, pisari, scriitori de documente constituie o dovadă ce nu se cuvine neglija: 68 nominalizați în Țara Românească în sec. XV, ajungînd la 500 în sec. XVI, majoritatea din mediul rural. Situația poate fi socotită asemănătoare și în Moldova.

*

Învățămîntul orășenesc. Dovezile documentare cu privire la existența școlilor orășenești sînt întregite de dovezile indirecte, relativ numeroase, care presupuneau cu necesitate un învățămînt mai bine organizat în comparație cu cel sătesc.

Grămățicii din diferite cancelarii erau laici, orășeni care și-au însușit învățătura în școli orășenești sau au învățat carte de la grămățici mai bătrîni. Un *magister* cunoscut sub numele de Nicolaus de Moldavia este menționat, la 1425, ca examinador al unui tînăr pentru a deveni cantor la Feldioara din apropierea Brașovului. Un alt *magister*, profesor la „schola latina”, Herman din Suceava, la 1431, era bacalaureat în medicină²³.

Pe lîngă școala și biserica românească din Scheii Brașovului existau grămățici cunoscători ai slavonei care au putut colabora la traducerea în limba română din slavonă a unor cărți bisericești. Erau clerici, dar și meșteșugari și negustori români. O activitate fructuoasă au desfășurat acești învățați care și-au însușit învățătura la școala românească din Scheii din sec. XIV—XV. Colecția de manuscrise slavone de la biserica din Scheii Brașovului cuprinde 36 volume, dintre care Mineiul, databil în sec. XIV—XV, este scris pe pergament.

Tradiția lterară presupune, în mod obligatoriu, existența unor norme, chiar imperfecte, a căror transmitere de la o generație la alta nu se poate imagina fără învățarea limbii române în școli. În aceste școli slavona nu putea fi învățată de români decît prin intermediul limbii lor materne. Se explică numai astfel existența textelor slavone cu traducerea românească intercalată. Folosită drept instrument de învățare a limbii slavone, române devenea, astfel, obiect de studiu. Existența textelor în limba română de la sfîrșitul sec. XV

²² D. Onciulescu, *Cea mai veche școală din județul Arad*, în „Revista de Pedagogie”, XXII, 1973, nr. 1, p. 77—78.

²³ St. Bărsănescu, *Școala de gramatici din Țările Române de la finele sec. al XIV-lea și din veacul al XV-lea*, în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Secția III, științe filosofice, economice și juridice, XIII, 1967, p. 61—67.

— începutul sec. XVI nu înseamnă că n-au existat asemenea texte și mai vechi²⁴.

b. *Răspîndirea scrisului în limba română*. Numeroase sînt dovezile cu privire la răspîndirea scrisului în diferite medii sociale în secolele XIV—XV. O dovadă în plus cu privire la existența școlilor și în mediul urban, pe lângă cele mănăstirești. Scris în limbile oficiale, latina și slavona și de asemenea în limba română. Călugărul Filotei, fost înainte de călugărie logofătul lui Mircea cel Mare, deci la sfîrșitul sec. XIV și începutul celui următor, a compus unele imnuri religioase.

Tratatul dintre Ștefan cel Mare și regele Poloniei din 1485 s-a păstrat în trei exemplare: unul în slavonă și două în latină. Pe exemplarul latin se află următoarea însemnare: acest document a fost tradus din românește în latinește (*haec inscriptio ex Valachico in latinum versa est*).

Zece ani mai tîrziu, în 1495, în registrele de socoteli ale orașului Sibiu există o însemnare, potrivit căreia municipalitatea a dat unui preot român o sumă de bani pentru scrierea unor scrisori în limba sa²⁵.

Ștefan cel Mare cunoștea limba slavă și o folosea în discuțiile cu diplomații străini, iar Petru Rareș era recunoscut de contemporani „ca un doctor învățat”. În capitala Moldovei, la Suceava trăiau „magiștri în felurite arte (*magistri in diversis artibus*) de la care vor fi învățat domnii moldoveni scrisul și vorbirea în limba lor și în limbi străine²⁶.

Dovezi care confirmă afirmațiile învățatului domn Dimitrie Cantemir, care scria că pînă la conciliul de la Florența din 1439, în Moldova s-a scris românește cu litere latine (*ante concilium Florentinum, exemplo reliquarum geretinar, qui Romane sermones suas linguas corrumpere, latinis Moldavi utebantur caracteribus*). După aceea, deoarece unificarea bisericilor nu s-a putut realiza, a avut loc o reacție ortodoxă violentă, care a dus la expulzarea misionarilor catolici și la înlocuirea *totală* a limbii oficiale și a scrierii românești cu litere latine, prin limba slavonă, atît în textele religioase, cît și în documentele cu caracter laic. Iar căderea Constantinopolului (1453) a

²⁴ I. Gheție, *Începuturile scrisului în limba română*, București, 1974, p. 17—19, 146—201.

²⁵ P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 22, 62—65; A. Fărcaș, *Începuturile învățămîntului românesc în Transilvania*, în „Revista de pedagogie”, XXIV, 1975, nr. 3, p. 55.

²⁶ C. Cihodaru, *Învățămîntul în Moldova în secolele XV—XVIII. Școala domnească din Iași*, în *Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iași, 1860—1960*, vol. I, București, 1960, p. 9—12.

însemnat și sfârșitul primei epoci a scrisului românesc cu litere latine.

Urme și dovezi, totodată, de scriere românească cu litere latine se găsesc în documentele latine din sec. XV, corespondență între domnii Țării Românești și brașoveni; 1481 Thudor și *boieri nostri vellitis*; 1511 dregătoriile din Sfatul domnesc: *dwornic*, *porculabo*, *wizster* (vistier), *logumfeto* (logofăt), *postelwkwł* (postelnicul), *spatar*, *stolnyk*, *pythar* (pitar), *satrar* (șetrar). Ceea ce înseamnă că la curtea domnilor români exista practica scrisului românesc cu litere latine²⁷.

Începuturile scrisului în limba română constituie urmarea ridicării unei pături sociale mai înstărite, o nobilime română de stare mijlocie, provenită din cnezime și voievodime, care și-a păstrat conștiința de neam și care, de aceea, promova limba română, vorbită și de asemenea scrisă, în locul limbilor oficiale, slavona și latina: în Maramureș în Hațeg, în Banat și Zarand, în Bihor, în Făgăraș. Mai ales în sec. XV—XVI când, prin rostul lor militar, în luptele antiotomane, au jucat un rol politic important. Pe documentele privilegiale în limba latină, cnezii hațegani își fac însemnări în limba română și tot în limba română sînt scrise și pisanile de pe pereții ctitoriilor cneziale din Hațeg și Zarand. Iar nobilii români din Maramureș înființează o școală pe lângă ctitoria lor de la Peri, unde se vor fi realizat cele dintîi traduceri în limba română, a cărților liturgice la sfârșitul sec. XV și începutul celui următor²⁸.

Dovada cunoașterii limbii literare române, învățate în școli, și, ca urmare, dovada scrierii în limba română e confirmată și de umanistul italian Flavio Biondo care scria la 1453 regelui Siciliei, Alfonso, că dacii ripensi sau valahii (românii) își proclamă ca o onoare și se mîndresc cu originea lor romană, care se vede din vorbirea lor, în așa chip încît cele rostite de ei după obiceiul neamului lor, aveau o mireasmă de limbă latină țărănească și puțin gramaticală²⁹.

²⁷ C. Dima-Drăgan, *Un destin istoric: permanența latinității în cultura noastră veche*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, XIII, 1974, p. 21—38.

²⁸ P. P. Panaitescu, *Începuturile scrisului în limba română*, în „Studii și materiale de istorie medie”, IV, p. 117—191; Idem, *Începuturile scrisului în limba română. Noi contribuții*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, V, 1963, p. 108.

²⁹ Al. Marcu, *Riflessi di storia romana in opere italiane nei secoli XIV e XV*, în „Ephemeris Dacoromana”, I, 1923, p. 362—363; I. Gheție, *op. cit.*, p. 21—22.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA UMANISTĂ

1. CARACTERIZARE GENERALĂ

De obicei cînd se vorbește de „umanism“ gîndul se îndreaptă spre Renaștere și spre reprezentanții săi cei mai de seamă, de la Petrarca și Dante la Erasmus și Budé. Din punct de vedere cultural-ideologic umanismul înseamnă filosofia care situează omul în centrul tuturor lucrurilor. Este, așadar, vorba de un antropocentrism care pune în valoare omul.

Umanismul sau Renașterea înseamnă epoca de tranziție de la feudalism la modernism, o etapă importantă spre lumea modernă. Este începutul viguros și impetuos, proaspăt și frumos al unei noi epoci. Umanismul sau Renașterea se nasc și se dezvoltă pe criza celor două stări privilegiate: nobilimea și clerul. Cuprinse de criză economică, politică și ideologică cele două stări, țărănimii i se oferă posibilitatea de a se emancipa de sub dominația aceloră. Ordinea medievală relativ statică este înlocuită cu alta, dinamică, a orășenimii, iar ca urmare rolul orașului crește mereu. Este explicația începuturilor umanismului sau renașterii în Italia unde orașele erau mai dezvoltate și orășenimea (negustori, manufacturieri) mai activă, sprijinitoare a puterii centrale potrivnică dezordinii și anarhiei feudale. În locul acestora se manifestă tendința de formare a statelor naționale, în care limba latină este substituită la curtea puterii centrale cu cea vorbită, aceasta din urmă tinzînd să devină limbă națională. Ceea ce înseamnă sprijinirea culturii naționale în haina limbii vorbite.

Rațiunea este mai presus de credință. Proclamarea suveranității rațiunii însemna un protest împotriva ascetismului medieval, împotriva tuturor procedeele care violentează natura, locul cărora este ocupat de viața pămînteană, care merită să fie trăită pentru ea însăși. Este, cu alte cuvinte, recunoașterea superiorității vieții active în locul celei contemplative.

Se petrece o adevărată revoluție intelectuală și morală. Gîndirea sparge tiparele strîmte ale filosofiei medievale, neagă metodele sterile ale scolasticii. Știința se întemeiază pe rațiune și observație

și pe experiență. Rațiunea, observația și experiența i-au permis lui Leonardo da Vinci să fondeze mecanica, să scruteze legile mișcării, a echilibrului și a gravitației, să pună bazele anatomiei comparate; i-au permis lui Nicolaus Copernicus să descopere revoluția corpurilor cerești, lui Galileo Galilei să stabilească legile gravitației universale. Oamenii renașterii studiază știința în marea carte a naturii, potrivit caracterizării lui Roger Bacon.

Se formează o nouă concepție despre știință și o nouă metodă de investigare științifică. Știința nu mai e considerată o sumă de cunoștințe, date odată pentru totdeauna, ci o continuă preocupare, oferind fiecărei generații posibilitatea de a-și aduce contribuția proprie.

Deosebirea cea mai mare, poate, între evul mediu și renaștere, se petrece în artă. Artă se laicizează. Artiștii încorporează în operele lor noul ideal de viață, omul și natura.

Pentru a combate filosofia „supranaturalului” și pentru a-și justifica concepția vieții terestre, umaniștii aveau nevoie de autoritatea pe care să o opună celei bisericești și au găsit-o în antichitatea clasică. Antichitatea oferea umaniștilor modelul unei culturi întemeiate pe rațiune, cu ambiția de a depăși cultura greacă și latină. Spiritul laic, pozitivist și raționalist, care deosebește omul modern de omul medieval depășește concepția antichității clasice¹.

Umanismul care, potrivit unor opinii, ar fi o etapă de introducere la Renaștere, născute în Italia în secolele XIV—XV a cuprins întreaga Europă în secolele XVI—XVII. Ceea ce înseamnă o mișcare cultural-ideologică foarte amplă, atât în sens geografic, cât și al problematicii îmbrățișate: literatură, artă, științe (socio-umane, ale naturii și tehnice), școală, educație, morală, etică etc.

Noțiunea de umanism aparține culturii clasice. Cicero folosește noțiunea *humanitas* în sensul educației folositoare omului, binelui acestuia. Admiratorii culturii antice de la sfârșitul sec. XIV vorbesc despre *studia humanitatis* în sensul idealului culturii clasice, greco-romane, cu scopul de a face pe oameni mai buni, de a le dezvolta aptitudinile. Forma care exprimă mai corect sensul cultural și filosofic al umanismului, *humanista*, se găsește mai întâi în textele latine din sec. XV, iar la sfârșitul celui de al treilea deceniu al sec. XVI se întâlnește de asemenea în textele italiene.

Noțiunea modernă de umanism: *umanismo* în italiană, *humanisme* în franceză, *humanismo* în spaniolă, *humanism* în engleză,

¹ Pentru renaștere lucrarea lui A. Oțetea, *Renașterea și reforma*, București, 1968, cf. și I. Chițimia, *Umanism occidental și umanism sud-est european*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXI, 1972, nr. 1, p. 25—30.

Humanismus în germană, *gumanism* în rusă este o creație de la sfîrșitul sec. XIX, introdusă de învățatul englez F. C. S. Schiller de la universitatea din Oxford².

Noile categorii sociale care aspiră să joace rolul principal în viața economică, socială, politică și culturală: orășenimea, nobilimea mică și mijlocie, clerul mai cultivat, stăpînite de idei și concepții mai înaintate, aveau nevoie, în tendințele lor de emancipare economică și socială, de un sprijin cultural și ideologic care să le susțină pretențiile. Acest sprijin l-au găsit în noua ideologie, umanistă, în formarea omului nou, cultivat. Umanismul, pe de altă parte, se laicizează din ce în ce mai mult, opunîndu-se scolasticismului și misticismului medieval, ideologiei nobilimii feudale. Identificarea noii ideologii cu interesele superioare ale societății a dat naștere unor probleme noi de etică, de filosofie, de arte puse în slujbe societății. Astfel *umanismului cultural și ideologic* i se asociază *umanismul civic*.

Înțelepciunea devine criteriul principal de valoare a oamenilor. Învățații sînt mai valoroși decît incultii (*docti plus hominis habent quam indocti*). Astfel, potrivit acestei concepții înaintate, criteriul valorii oamenilor nu mai rezidă în naștere, ci în meritul personal al acestora. „Noblețea nu se găsește în lenevie, ci în activitatea în serviciul familiei și al societății, afirma Bernardino da Siena. De aceea sistemul educației umaniste tindea spre formarea omului util societății prin *studia humanitatis*, prin *litterae humaniore*. Operele antichității clasice erau completate de logică și dialectică, considerate modalități ideale pentru formarea omului deplin. Cele dintîi, pentru înțelepciunea cuprinsă în ele, logica ca modalitate de a deosebi adevărul de eroare, iar dialectica de a apăra adevărul. La rîndul său, istoria nu trebuia neglijată de nici un om cultivat, deoarece oamenii „trebuie să cunoască originea și progresul popoarelor, vredniciile popoarelor libere în timp de pace și în timp de război“. Cunoașterea trecutului este „îndreptarul prudenței și sfatului bun“, afirma Leonardo Bruni.

Disciplinele cultivate de umaniști se numeau *studii* sau *arte liberale*, demne de omul liber, deoarece îi formau conștiința de om liber. Ele cultivă înțelepciunea oamenilor, curajul și virtutea, contribuie la împlinirea lui și „fac din sclav un om liber“.

Fondul și forma, stilul și exprimarea sînt alte calități ale creației umaniste, alte elemente cultivate de umaniști. Forma literară lipsită de cunoștințe reale — afirmă același Bruni — este sterilă și goală, după cum cunoașterea realității, oricît de vastă ar fi, pare

² F. C. Schiller, *Humanism, philosophie, Essays*, London, 1903.

obscură și greu de înțeles dacă îi lipsește frumusețea literară. François Rabelais aprecia valoarea omului în raport de înțelepciunea și știința sa și pretindea ca educația să se sprijine pe natură și rațiune. Observația și experiența ia locul autorității și Leonardo da Vinci consideră că înțelepciunea însăși este fiica experienței, iar știința înțeleasă în acest fel va permite omului să smulgă naturii secretele pentru a o cuceri în folosul omului. Această pledoarie în favoarea asocierii spiritului uman și realitatea materială este privilegiul celor mai luminate spirite umaniste. Între care Erasmus din Rotterdam tronează asemenea unui „principe“ al Renașterii, cum a fost caracterizat cu deplină îndreptățire pentru gândirea îndrăzneată și „înștințele bogate, întrupare a înțelepciunii și a științei, îndreptățit, de aceea, la alte caracterizări superlative: „părintele științelor“, „lumină a lumii“. Potrivit gândirii lui Erasmus umanismul reprezintă o forță a renașterii sociale, o arenă pentru combaterea ignoranței, izvorul tuturor relelor. Erasmus a criticat cu o vervă și profunzime rare racilele societății din vremea lui, mai ales în *Lauda nebuniei*, demonstrând necesitatea unor reforme sociale și religioase. Iar în lucrarea *Război și pace* biciuiește aceleași racile, abuzurile conducătorilor, mizeria popoarelor și cauza războaielor, ignoranța. Asigurarea păcii și a înțelegerii dintre oameni sînt posibile numai prin generalizarea culturii care va risipi fanatismul intolerant și va crea condiții pentru libera manifestare a ideilor și pentru progres. Al doilea factor ce determină progresul societății este educația, izvorul tuturor virtuților oamenilor.

Umaniștii care se interesează de istorie — de orice limbă ar fi fost — exaltează patriotismul, ideea de libertate și dreptate, promovarea oamenilor potrivit meritelor. Legile drepte deschid tuturor oamenilor calea succesului și împiedică abuzurile. Acolo unde succesele sînt accesibile tuturor oamenilor printr-o emulație liberă, oamenii devin mai curajoși și se înalță în ierarhia socială.

Istoriografia umanistă înseamnă apelul la izvoarele originale nu numai scrise, ci deopotrivă și la cele nescrise (arheologice, numismatice), descoperirea legăturilor dintre cauză și efect în fenomenele istorice, aprecierea forțelor active ale istoriei.

Cu toate că cultiva limbile clasice — greacă și latina — umanismul nu este ostil limbilor vorbite (materne). Marii umaniști: Dante, Petrarca, Boccaccio, Guicciardini, Bruni ș.a. și-au scris operele fundamentale în limba italiană. Bruni găsește chiar argumente pentru a dovedi dreptul la egalitate a limbilor vorbite cu cele clasice, deoarece, afirmă el, fiecare limbă își are perfecțiunile proprii și modalitatea specifică de expresie. Îndrăzneala de a așeza limbile

vorbite pe aceeași treaptă cu cele clasice a constituit un puternic argument împotriva prejudecăților clasice³.

Unele din ideile înfățișate aparțin umanismului clasic european, altele se manifestă cu oarecare întârziere, ca o prelungire a umanismului clasic. Și într-un caz și în altul nu este vorba de o receptare pasivă a ideilor de mare răspîndire și a concepțiilor „la modă”, ci de idei și judecăți izvorîte dintr-o necesitate socială, culturală și politică, cu unele particularități deosebitoare, generate de condițiile istorice concrete, ceea ce conferă unele trăsături specifice culturii și ideologiei umaniste la diferite popoare, la poporul român deopotrivă. Și care înseamnă îmbogățirea culturii umaniste cu ceea ce are mai de preț umanismul diferitelor popoare.

În sud-estul Europei desprinderea de atmosfera mistică medievală și cultivarea valorilor laice are, în parte, caracter popular. Umanismul apusean este al păturilor culte, este elitar, umanismul sud-est european este sprijinit în apariția și dezvoltarea sa de idei și mișcări anticlericale și antifeudale populare, exprimate în *colinde*, în *bocete* și în alte creații folclorice. Fără să lipsească lucrările cu caracter istoric, lingvistic sau filosofic⁴.

2. CULTURA UMANISTĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE. La umanității din țările române, asemenea ai altor popoare, ideea de cultură investește înțelesuri în raport de nevoile societății care o receptează. Umanismul nu mai e localizat doar în Renașterea italiană, ci este prezent în întreaga cultură europeană din sec. XIV—XVII. După momentul de afirmare entuziastă, din secolele XIV—XV, umanismul se maturizează în secolele XVI—XVII. Umanismul acestor secole creează noi și mai bune raporturi între intelectualii care pun în circulație noi concepte și care la români apar în cultura scrisă și în limbajul figurativ. În cultura românească ele se afirmă în literatură istorică, unde trecerea de la anale la istorie este similară drumului parcurs în occident. Între istorie și programul politic legătura este tot mai strînsă, așa cum înțelepciunea se subordonează îndatoririlor civice.

Impulsurile externe au dinamizat conștiințele, dar programul s-a cristalizat prin efortul generoșilor oameni de cultură — cultură ce trebuia scoasă la lumină. După ce curtea colaborase cu mănăstirea, conlucrarea cu orașul e tot mai viguroasă în sec. XVI⁵. Umanismul medieval începe să se transforme. Aceste impulsuri, prezente și în

³ Aceste considerații cu privire la cultura și ideologia umanistă sînt o succintă sinteză a studiului „*L'humanisme et la culture roumaine ancienne*” de Șt. Pascu, Cluj, 1971.

⁴ I. Chițimia, *op. cit.*, l.c.

⁵ Șt. Pascu, *op. cit.*, l.c.

umanismul românesc, au contribuit la transformarea conștiințelor oamenilor de cultură, care asemenea ai altor popoare, conștiința de importanța studiului pentru realizarea progresului uman, s-au străduit să înființeze, în acest scop, instituții. Învățații, stăpîniți de asemenea idei, conștiința de importanța educației și instrucției oamenilor și de asemenea de rolul cărților în luminarea oamenilor s-au străduit să organizeze mai bine învățămîntul, să răspîndească lumina prin mijlocirea cărților.

a) *Școala și biblioteca cu fața spre umanism.* Mai bine organizate, în mod firesc erau școlile orășenești în general, inclusiv cele românești. Și nu erau puține asemenea școli dacă ne gîndim la mulțimea oamenilor instruiți, existenți în țările române în sec. XIV—XVI. Chiar și învățarea slavonei, în unele școli orășenești se făcea prin intermediul limbii române, deoarece unii școlari erau români, și altfel nu-și puteau însuși slavona. Ceea ce înseamnă că și în asemenea școli limba română era obiect de învățămînt⁶. Dascălii își compuneau singuri gramatici și lexicoane slavo-române, cu ajutorul cărora îi învățau pe elevi româna și slavona. Cum mărturisește dascălul Staicu din Tîrgoviște, care a tradus singur gramatica slavonă în limba română și cu ajutorul acesteia i-a învățat pe elevi slavona, care, „fără tilcuire, neînțeleasă iaste. Pe aceasta a o tilcui am gîndit”⁷.

Pentru școlile românești din această vreme existau texte românești scrise cu alfabetul cirilic, așa cum se precizează în lucrarea scriitorul sîrb C. Kostanețki (Filosoful), *Despre scriere*, din jurul anului 1420⁸. Același „filosof” vorbea „despre scrisul în limba românească” pe la începutul sec. XV ca despre un lucru obișnuit⁹.

În aceste școli vor fi învățat românii din Transilvania limba română pentru a putea purta solii la domnii munteni și moldoveni, pentru a redacta tratate, cum era cel dintre Ștefan cel Mare și regele Poloniei Cazimir, după care s-a tradus în latinește (*Haec inscriptio ex Valachico in latinum versa est*)¹⁰. Un bun cunosător al limbii române învățată în asemenea școli, va fi fost acel preot român plătit de sibieni cu un florin pentru redactarea unor scrisori în limba română. Și acei cnezi din satele mai mari din

⁶ I. Gheție, *Începuturile scrisului în limba română*, București, 1974, p. 19—20.

⁷ *Istoria învățămîntului din România*, vol. I, p. 90—91.

⁸ P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 63.

⁹ E. Vîrtosu, *Paleografie româno-chirilică*, București, 1968, p. 34.

¹⁰ Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini pînă în sec. XVII*, București, 1968, p. 468.

sudul Transilvaniei, trimiși în solii la domnii Țării Românești, între care s-a distins cnezul Dumitru din Săliște¹¹. Și de asemenea în astfel de școli va fi învățat și boierul Neacșu din Câmpulung, care la 1521 scria o scrisoare întreagă în limba română cu privire la pregătirea unei expediții otomane.

Limba română în sec. XIV—XV era bine încheată și puternică încît a putut influența limba oficială, slavă, structura flexiunii, articolul hotărit și nehotărit, vocabular, onomastică, toponimie¹². Ceea ce presupune cu necesitate existența unor norme, învățate în școli în limba română¹³.

Conducerea școlilor orășenești era încredințată unui „magistru” (*magister scolae, magister scolarium, ludi magister*), uneori numit și „rector” (*rector scolae, rector scolarium*), care, cîteodată, avea anumite ajutoare (*locates, socii praeceptores*).

Școli orășenești existau la Sebeș de pe la mijlocul sec. XIV, cînd e amintit, la 1352, un *scolasticus*, la Brașov (*Schola Coronensis*), la Sibiu (*Schola Cibiniensis*, 1380), la Cluj, Oradea, Bistrița (*Schola Bistriciensis*), unde la 1388 e pomenit fostul rector al Școlii din Bistrița (*quondam rector scholarum in Bistricia*), ceea ce înseamnă că școala exista înainte de data menționării ei. Un gimnaziu minorit există, la începutul sec. XVI, și la Lipova, lucru pe deplin explicabil ținînd seama de importanța economică a acestui orașel: cămară de sare, monetărie, centru meșteșugăresc etc. La Baia Mare, școala era condusă la 1387 de un *scolarium rector*, iar hotărîrea din același an a magistrului orășenesc era ca „judele și jurații să fie datori a pune dascăli capabili pentru educarea copiilor” (*Judex et iurati habeant constituere unum rectorem pro informationen puerorum valentem*). În aceste școli, de cele mai multe ori profesau laici, de multe ori notarii orașelor, cum se precizează la 1405 și la 1409 (*scholasticus ac notarius civitatis, rector scholarium et notarius civitatis*).¹⁴

Se cunosc și obligațiile învățătorilor de la școala din Sibiu, care erau ale tuturor dascălilor de la școlile orășenești din acea vreme: „Îndatorirea dascălilor de a învăța mai ales pe băieți este foarte grea; ei sînt datori să-i instruiască și să-i educe din punct de vedere moral, fiind, pentru aceasta, plătiți de părinții elevilor. Dacă, așadar,

¹¹ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 64; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. III, Cluj-Napoca, 1986, p. 425, 566—567.

¹² D. Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București, 1946, p. 1—9.

¹³ I. Gheție, *op. cit.*, p. 19.

¹⁴ *Istoria învățămîntului din România, Compendiu*, 1971, p. 31—32; S. Jakó, R. Manolescu, *Paleografie latină*, București, 1971, p. 75; *Urkundenbuch*, III, p. 382, 480.

băieților le lipsește, din neglijența învățătorilor, cunoștințele sau comportarea corespunzătoare, atunci învățătorii sînt mai răi decît hoții care fură doar banii, pe cînd învățătorii lipsesc elevii de cunoștințe și moravuri bune“. Pentru a-și putea îndeplini îndatoririle de educatori, un document din 1471 cuprinde obligația învățătorilor de a locui în aceeași clădire cu elevii în *alumniia*, casă de instruire și educare a elevilor (*alumnis*)¹⁵.

Școlile orășenești erau frecventate de copiii meșteșugarilor, negustorilor, funcționarilor și ai altor categorii orășenești cu situație materială mai bună. Dar sînt înregistrați și copii cu stare materială modestă, numiți *mendicatores*, scutiți de taxe.

Începînd din a doua jumătate a sec. al XIV-lea, locuitorii orașelor și ȋrgurilor se dovedeau mai interesați de învățatură și de însușirea unei culturi superioare. Iar din a doua jumătate a sec. XV, interesul pentru învățatură se răspîndește și în rîndurile nobilimii sărăcite, ale meșteșugarilor satești și chiar ale unor țărani mai înstăriți.¹⁶

În sec. al XIV-lea și al XV-lea, școlile orășenești înregistrează o schimbare însemnată în organizare și programă. Ele sînt organizate pe cele două trepte sau cicluri: *trivium*, în care se învățau gramatica, retorica și poetica și *qadrvivium* în care se învățau aritmetica, geometria, astronomia, muzica.

O școală românească foarte bine organizată exista la Scheii Brașovului, la care învățau tineri din toată Transilvania, așa cum se precizează în *Octoiul românesc* din 1570: „se prindeau la învățatură tineri din Țara Birsei și din tot ținutul Ardealului“¹⁷. Era o școală românească mai veche, de la sfîrșitul sec. XIV și care în secolul următor, al XV-lea, era organizată și ea pe două trepte (cicluri): *trivium* în care se învățau aceleași trei obiecte de învățămînt cunoscute: gramatică, retorică și poetică și *quadrivium*, cu aceleași patru obiecte: aritmetica, geometria, astronomia, muzica¹⁷.

*

Școlile săsești, după adoptarea luteranismului, al cărui propovăduitor fervent a fost Johannes Honterus din Brașov, au fost reorganizate în vederea slujirii noii confesiuni. Mai întîi cea din

¹⁵ *Istoria învățămîntului din România*, vol. I, București, 1985, p. 98.

¹⁶ Barta I., *Középkorvégi szelemi művelődésünk és a külföldi egyetemek*, în „Regnum“, Budapest, 1937, p. 108.

¹⁷ N. Sulică, *Cea mai veche școală românească*, în *Omagiu lui Ctin. Kirilescu*, București, 1937, p. 14—15; V. Olteanu, *Intia școală românească din Scheii Brașovului*, Brașov, 1981, p. 12.

Brașov, pe baza unui regulament (*constitutiones*) întocmit de Honterus însuși, condusă în primii ani de alt umanist, Valentin Wagner, iar după modelul acesteia și celelalte școli săsești. Școala din Brașov era dotată și cu o foarte prețioasă bibliotecă, împodobită de valori umaniste, în care credea și întemeietorul ei, Honterus.

Pentru școlile existente, mai ales pentru cele orășenești, dar și pentru alți cititori dornici să se cultive, s-au organizat *biblioteci „publice”, „arsenale ale memoriei”, cum erau caracterizate. Intre care, biblioteca mănăstirii de la Cluj—Mănăstur, care, la începutul sec. al XV-lea număra 42 de codice (circa 120—150 opere). Apoi, Biblioteca parohială din Sibiu, care la 1442 adăpostea 138 manuscrise de conținut ecleziastic, dar și istoric și filozofic, precum și de cultură generală, la care se adăugau și cărțile cu conținut filologic: literatură greacă (o prelucrare a războiului troian) și latină (poeziile lui Vergiliu) și chiar de științe naturale.*

Mai exista la Sibiu o bibliotecă, a mănăstirii dominicane, care provenea de la călugării mănăstirii, dar și din daniile negustorilor și meșteșugarilor sibieni. Erau cărți cu caracter bisericesc, dar și incunabule cu caracter medical, juridic, istoric, retoric. Cea mai veche era o lucrare a lui Toma d'Aquino din 1469, apoi din opera lui Albertus Magnus, Platon, Cicero, Virgiliu, Sf. Augustin, Avicena etc. La care se asociau umaniștii italieni Petrarca, Boccaccio etc.¹⁸.

Cea mai importantă bibliotecă din Transilvania era la Oradea, unde un reprezentant al clerului mai luminat, episcopul Ioan Vitéz, a creat o bibliotecă, vestită pînă departe în Europa, prin mulțimea, varietatea și însemnătatea cărților adunate cu pasiune de bibliofil. Italianul Vespasiano de Bisticci, proprietarul celui mai vestit scriptoriu florentin din sec. XV, descria astfel biblioteca episcopului orădean: „Și-a instalat o foarte frumoasă bibliotecă și a vrut să aibă în ea cărți aparținătoare tuturor disciplinelor, pe care le aducea din Italia și dinafara Italiei. Și multe din cărțile care nu se puteau procura le dădea spre copiere la Florența, neținînd seama de cheltuieli, avea o singură grijă, ca ele să fie frumoase și textul lor să fie verificat“. El a adus la Oradea „toate cărțile pe care le putea găsi, opere originale, precum și traduceri. Puține cărți latinești existau pe care el să nu le fi avut“. Iar profesorul vienez Georg Peuerbach afirma că Vitéz cu cărțile sale a

¹⁸ C. Göllner, *Din istoricul unor biblioteci feudale ale sașilor din Sibiu*, în „Studii și cercetări de bibliologie“, V, 1963, p. 221—229.

împodobit Dacia și Panonia, silindu-se să adune și operele în legătură cu matematica și materiile cvadriviumu-ului, care aduc cel mai mare folos științei de asemenea cărțile despre astre (astro-nomie)¹⁹.

*

Odraslele domnești și ale unor mari boieri și dregători erau instruiți de dascălii cei mai buni și oameni învățați. La asemenea „școli“ va fi învățat și Nicolae Alexandru, fiul lui Basarab cel Bătrîn, care cerea patriarhului din Constantinopol să-l strămute pe mitropolitul Iachint din Vicina la Curtea de Argeș. Și de asemenea Vladislav-Vlaicu, care se lauda că a scris „domnia sa“ niște scrisori unui stareț de la Muntele Athos.²⁰ Educația tinerilor „predestinați“ la onoruri la care alții nu puteau năzui era realizată de oameni învățați români aduși la curte în acest scop. Scrisul, cititul, retorica, adică „arta“ compunerii de scrisori erau cele mai importante învățături însușite în școlile de curte, completate cu învățarea limbilor oficiale ale vremii: slavona, greaca și latina pentru care erau folosiți secretarii domnești, dieci și logofeți români care studiaseră în străinătate sau străini. Filos, Aldea și Baldovin sînt trei boieri dregători de curte ai lui Mircea cel Bătrîn, dăruiti cu învățătură aleasă. Șirul acestora sporește mereu, cu cît se înaintază în timp. La curtea domnului Neagoe Basarab, cărturar el însuși, din primii ani ai sec. XVI era o adevărată „Academie“. Iar fiul lui Petru Rareș, Ștefan îl socotea pe episcopul Mitrofan, „ca un părinte, cu bună învățătură“ în tinerețele sale. Pentru ca Alexandru Lăpușeanu să trimită la Liov și Brașov, un tînăr, Sava, pentru învățătură, bucurîndu-se și pîrîndu-i foarte bine că învăța carte, îndemnîndu-l să se silească „la învățătură și să nu fie munca în zadar“²¹.

Situația, la proporții mai modeste, se regăsește și în voievodatul Transilvaniei. Voievozi puternici cu tendințe, realizate deseori, de autonomie a voievodului Transilvaniei față de regatul ungar, au avut la „curtea“ lor logofeți, dieci și grămăticii. Roland Borșa, de la sfîrșitul sec. XIII, Ladislau Kan, de la începutul sec. XIV, Toma de Szécseny, Lackfiestii, Csákietii din sec. XIV—XV au avut, cu certitudine, la „curțile“ lor învățați, dintre care unii s-au ocupat cu instruirea fiilor voievozilor, ai dregătorilor de la curte și

¹⁹ S. Jakó, *Philobiblon transilvan*, București, 1977, p. 45—48.

²⁰ *Documente privind istoria României, B. Țara Românească*, I, p. 13—19; Șt. Birsănescu, Fl. Birsănescu, *Educația, învățămîntul, gîndirea pedagogică în România. Dicționar cronologic*, București, 1978, p. 13.

²¹ *Istoria învățămîntului din România*, I, p. 99—101.

a unor nobili de rang superior. Lackfiestii, de origine voievodală maramureșeană, au creat, la minăstirea-episcopie de la Peri o asemenea școală „voievodală“, unde s-au realizat cele dintii traduceri în limba română din slavonă și o cronică de familie în limba latină. După cum nu putea lipsi o „școală“ voievodală de la „curtea“ lui Iancu de Hunedoara, în castelul cu același nume, mai cu seamă că la curtea ducilor Sforza din Milano, unde și-a făcut educația calaverească, a cunoscut și, probabil, a frecventat asemenea școală.²²

β). *Tineri din țările române la universități europene.* Pentru desăvârșirea învățăturilor, unii tineri din Moldova și Țara Românească, după terminarea studiilor la școlile mănăstirești și la cele de pe lângă episcopii, erau trimiși, încă din sec. XIV, la Muntele Athos, centru cultural și de învățămînt de mare prestigiu pentru acele vremuri. La Muntele Athos tinerii români se familiarizau cu limba greacă și cu alte învățături folositoare culturii țărilor române. La școlile de la Muntele Athos vor fi învățat carte tinerii moldoveni și munteni, care, întorși acasă, au copiat unele legi bizantine și slavone între care *Zaonicul* și *Syntagma* lui Matei Vlastares.

Alți tineri, cu mult mai numeroși, din cele trei țări românești, după încheierea studiilor în țară și le continuau la universitățile din centrul și apusul Europei: Viena, Cracovia, Praga, Wittenberg, Milano, Padova, Paris, Ferrara etc.

Cercetarea matricolelor universităților respective a relevat o situație neașteptată: un mare număr de tineri studenți din țările române au frecventat mai multe universități europene. Și, firește, numărul studenților din Transilvania, Moldova și Țara Românească la universități europene în realitate a fost mult mai mare decît cel consemnat în studiile publicate. Deoarece matricolele universităților apusene n-au fost studiate sistematic și numele unor studenți de la aceste universități a fost cunoscut întîmplător din alte informații. Nici studenții de la universitatea pragheză nu se cunosc pe baza cercetării sistematice a matricolelor universității. Dintre universitățile germane doar cea de la Wittenberg a fost cercetată

²² Acel *Studium Generale Cibiniense*, proiectate să se înființeze la Sibiu în anii 1526—1527, cu scopul de a contracara propaganda reformată și protestantă nu a luat ființă practic din cauza incertitudinii vremurilor după dezastrul de la Mohács, suferit de armatele maghiare cînd Transilvania a fost cuprinsă în angrenajul luptelor pentru tron dintre Ferdinand Habsburgul și voievodul transilvănean Ioan Zápolya.

sub aspectul prezenței studenților din țările române și mai ales din Transilvania, cu toate că studenții noștri n-au putut lipsi nici de la alte universități germane în prima jumătate a secolului al XVI-lea, atrași de noile învățături reformate (evangelice) ce-și făcuseră loc și în universități. Mai bine cunoscută este situația universității din Cracovia sub toate aspectele inclusiv a prezenței studenților din țările române. Studii speciale s-au realizat pe baza studierii matricolelor acestei universități. Universitatea din Viena este fără îndoială, mai bine cunoscută, sub toate aspectele, inclusiv al prezenței studenților și a profesorilor și al altor educatori din țările române la această universitate. Cu toate acestea, nu se poate afirma, nici în cazul acestor două universități, că se cunosc absolut toți tinerii din cele trei țări românești la universitățile din Praga și Viena, deoarece nici matricolele acestora nu sînt complete. Totuși numărul mare de studenți din țările române la aceste două universități, din Viena și din Cracovia, oferă suficient temei pentru concluzii generale. Universitatea din Viena (*universitas Vindobonensis*) a fost frecventată, între anii 1377—1530, de peste 1000 de tineri ardeleni. Afluența tineretului spre universitatea din Viena se datorește pe de o parte condițiilor mai ușoare de întreținere, apoi legăturilor numeroase și variate comerciale și politice, ale Transilvaniei cu capitala Imperiului habsburgic, și nu în ultimul rînd prestigiului de care se bucura în sec. XV—XVI universitatea din Viena pentru concepțiile umaniste profesate de cei mai de seamă dintre profesorii ei, iar deschiderea spre universitățile italiene, germane s-a adăugat celorlalte îndemnuri pentru frecventarea universității din Viena.

Din cunoașterea locului de proveniență al studenților transilvăneni de la universitatea vieneză rezultă în mod clar proveniența orășenească sau semiurbană (tîrguri) a mării majorități a studenților transilvăneni de la universitatea din Viena, adică a copiilor de negustori, meșteșugari, intelectuali și funcționari din aceste orașe și tîrguri. Cei proveniți din mediul rural vor fi fost copii de intelectuali (preoți, învățători) și meșteșugari sătești. Cei peste 900 de studenți transilvăneni de la universitatea vieneză cărora li se precizează localitatea de proveniență sau domiciliul părinților — la aproape 100 nu le este indicată localitatea de domiciliu ci numai țara: Transilvania (*Septem Castra*, *Sieberbürgen*) ori forma adjectivală a numelui Transilvaniei: *septemcastrensis*, *siebenbürgisch* — se pot grupa în cinci categorii: I. localități cu peste 100 de studenți; II. localități cu studenți între 57—62; III. localități cu

studenți între 48—52; IV. localități cu studenți între 21—33; V. localități cu studenți între 11—15²³.

Matricolele universității din Viena permit și cunoașterea mediului social din care proveneau unii studenți transilvăneni. Marea majoritate a celor cărora le era precizată proveniența socială erau fii de negustori, meșteșugari, aceștia din urmă într-o ordine de succesiune foarte semnificativă, adică în raport de dezvoltarea meșteșugurilor respective în orașele și târgurile Transilvaniei²⁴. Profesiunile intelectuale erau reprezentate de copiii de notari, dieci, învățători, pictori, zugravi, cu 1—4 din fiecare aceste profesii. Mulți, fără să li se poată preciza numărul, erau fii de intelectuali orășenești și sătești: profesori, învățători, preoți, funcționari. De proveniență nobiliară erau puțini studenți, deoarece nobilimea transilvană a acelei vremi mai mult disprețuia decît prețuia cultura.

Este cu neputință identificarea apartenenței etnice a studenților de la universitatea din Viena, deoarece afară de prenume, uneori și cognomen, însoțit de numele localității de domiciliu, al lor sau

²³ Proveniența studenților transilvăneni de la Universitatea din Viena în intervalul dintre 1377—1530: 174 din Brașov, cei mai numeroși, fiindcă și Brașovul era cel mai populat oraș al Transilvaniei și cel mai activ oraș negustoresc; urma îndată Sibiu, cu 173 de studenți, al doilea oraș meșteșugăresc și negustoresc și ca populație; Clujul, al treilea oraș ca populație și ca activitate meșteșugărească și comercială, urma la mare distanță de cele două dinaintea lui, cu 62 de studenți. Cel de-al patrulea oraș al Transilvaniei ca populație și activitate meșteșugărească și comercială, totuși la mică distanță de Cluj, Sighișoara, avea 57 de studenți. Urmau alte orașe și târguri în ordine descrescîndă al numărului studenților și, cu unele excepții, între care orașul Bistrița, și ca importanță economică și culturală: Timișoara 52, Cenad 40, Oradea 48, Mediaș și Cîsnădie cîte 33 de studenți fiecare, Lipova 32, Sebeș 29, Bistrița 21, Slimnic 14, Caransebeș și Cincu cîte 11 studenți din fiecare etc. cf. G. D. Teutsch, *Siebenbürger Studienreise auf der Hochschule in Wien im 14, 15 und 16 Jahrhundert*, în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde“, X, 1872, p. 164—181; Schrauf K., *Magyarország, tanulók a Bécsi egyetemen*, Budapest, 1892 și Idem, *A Bécsi egyetem magyar nemzetének anakönyve, 1453-tól 1630-ig*. Budapest, 1902; S. Jakó, *Inceputurile scrisului*, p. 47, n. 49; Șt. Pascu, *Interferențe culturale româno-austriece*, în „Memoriile secției de științe istorice“, seria IV, t. I, 1975—1976, p. 216—217; C. Feneșan, *Studenți din Banat la universitățile străine pînă la 1542*, în „Revista de istorie“, XXIX, 1976, nr. 12, p. 1946—1954.

²⁴ Cei mai mulți, în număr de 14, erau fii de fierari, urmați de fiii de croitori 10, aceștia de fiii de cizmari, blănari-cojocari și țesători cîte 9, apoi de argintari-aurari, brutari, măcelari și morari cîte 6 din fiecare, după care urmau fiii de curelari și butnari, pielari, dulgheri și arcari cu cîte 5 fiecare, apoi de bărbieri, berari, bucătari, căciulari, cuțitari, funari, lăcătuși, șelari, olari, pietrari, mătari, scutari, tăbăcari, căruțari, etc., cu cîte 1—2 studenți. cf. Șt. Pascu, *op. cit.*, l.c.

al părinților, rareori se mai consemna vreo particularitate distinctivă: român (*walachus, olah*), secui (*siculus, zekel*). Onomastica și toponimia pot fi luate în considerare cu folos în intuirea apartenenței etnice a studenților în general.

Neîndoielnic, studenții sași formau marea majoritate a populației școlare de la universitatea din Viena. Erau apoi studenți unguri, secui și români. Studenții români, pe lângă cei identificați în matricole cu apelativul *olah*, cu certitudine mai erau mulți alții. Unii dintre ei pot fi identificați după nume, alții după localitatea de unde provin, localitate curat românească.²⁵

Erau numeroși și transilvănenii ce îndeplineau anumite funcții la universitatea Vieneză. Numărul „procuratorilor” se ridică la 41 numai în intervalul dintre anii 1453—1522, cei mai numeroși din Brașov și Sibiu, aproape toți cu titlul de „magistri”, alții erau „princiipi”, vreo 12, iarăși majoritatea din Brașov, urmat de Sibiu; iar alții erau doctori în teologie, drept sau medicină.

Universitatea Vieneză a fost slujită și onorată de profesori și consilieri transilvăneni în număr de peste 70.

Proveniența profesorilor și consilierilor, cărora li se nominalizează domiciliul este asemănătoare, în general, provenienței studenților: Brașov, 32, deci aproape jumătate din total, urmat, la mare distanță de Sibiu cu 13 profesori, Sibiul urmat de Timișoara cu 5, acesta de Cluj, cu 3, Clujul de Oradea, Sighișoara, Cisnădie, Pîncota cu câte 2 profesori, și acestea de Zalău, Crasna și Apold cu câte un profesor.

Cei mai mulți profesori transilvăneni la universitatea din Viena erau de filosofie, 6 din 30, cu specialitatea nominalizată. Urmează, în ordine descrescîndă metafizica, matematica și artele, între 2—3 profesori, fizica, astronomia, dreptul și etica cu câte 2 profesori, topica, literatura greacă, științele naturale, logica, poetica și retorica, cu câte unul²⁶.

Pînă pe la mijlocul secolului al XV-lea afluența mare a tinerilor transilvăneni era spre universitatea din Viena, dar în perioada

²⁵ Ladislaus Walachus, Johannes dictus Olah, Johannes Wolachus, Simon Olah; Sebastian Bezeraab, Johannes Bazaradt (Basarab), Paulus Raducz (Răduț), Matheus Sanducz (Sănduț), Joannes de Macod (Mocod), Mathias de Telcz (Telciu), Johannes Rugaczionis de Telcz (Rugăciune din Telciu), Johannes Ohamt de Telcz (Telciu), Johannes ex Telsch (Telciu) etc. — toate sate curat românești din Țara sau districtul Năsăudului, cf. N. Drăganu, *Cei dinții studenți români ardeleni la universitățile apusene*, AIIN, Cluj, IV, 1920—1927, p. 419—422.

²⁶ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 217.

următoare Cracovia exercită o atracție tot mai mare, datorită prestigiului ei de instituție accentuat umanistă (*cuius fama omni docta sub orbe volat*). Atît de mare era afluența studenților străini spre universitatea din Cracovia încît îi întreceau ca număr pe cei polonezi.²⁷ Din Transilvania între anii 1493—1537 au studiat la universitatea din Cracovia 123 studenți, mai numeroși în anii secolului al XV-lea, scăzînd mereu numărul lor din cauza înrăutățirii situației din Transilvania, cu dese invazii otomane și, apoi, după 1526 cu luptele pentru tronul Ungariei. Cei mai mulți erau din mediul orășenesc, ceea ce înscamnă că erau copii de negustori și meșteșugari. Mai puțini proveneau din mediul rural, copii de preoți, dascăli, dieci, poate și din familiile nobiliare, a nobilimii mijlocii și mici, cu idei mai înaintate și de aceea conștienți că învățătura învinge, încetul cu încetul, concepțiile învechite, iar, ca urmare, poate fi o pîrghie în urcușul treptelor social-politice.²⁸

La universitatea din Cracovia învățau și 81 de tineri moldoveni, cei mai mulți copii de orășeni, negustori, meșteșugari și intelectuali, români, sași și polonezi²⁹.

O dată cu reforma luterană tinerii studiosi din Transilvania se îndreaptă tot mai mult spre universitățile germane. Printre care, începînd din deceniul trei al sec. al XVI-lea, cea din Wittenberg, orașul lui Luther, a atras cel mai mare număr de studenți transilvăneni. La 142 ajungea numărul studenților transilvăneni cunoscuți de la universitatea wittenbergheză între 1522—1613. Recordul îl deține Brașovul cu cei 33 de studenți, lucru pe deplin explicabil, deoarece orașul de sub Timpa era centrul confesiunii evanghelice. La mare distanță urmează Sibiuul cu 10 studenți, Bistrița și Clujul cu cîte 9 studenți fiecare, iar alte 16 localități cu un număr

²⁷ Între 1480—1500 numărul studenților străini era de 3327, al polonezilor de 2407, iar între 1510—1552 universitatea cracoviană a fost frecventată de 1714 studenți străini față de 1501 polonezi, cf. C. Feneșan, *op. cit.*, p. 946; Kovács E., *A krakkói egyetem és a magyar művelődés*, Budapest, 1964, p. 25—30; Schrauf K., *A krakkói magyar tanulók — háza lakóinak jegyzéke (Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis)*, 1493—1558, Budapest, 1893; E. Kiss Sándor, *A krakkói magyar bursa regestrumának nevei*, în „Magyar nyelvjárások”, XVI, 1970, p. 71—78.

²⁸ Cei mai mulți studenți din Transilvania la universitatea din Cracovia erau nominalizați cu termenul de *Transilvania* (15), urmînd, în ordine descrescînd: Oradea, tot cu 15, Turda cu 12, Timișoara și Dej cu cîte 9 fiecare, Hunedoara, Deva și Lipova cu cîte 4 fiecare, etc. etc. Români puteau fi: Briety Olah, Georgius Bohdan (Bogdan), Martinus Roscoan (Roșcovan), Ladislau Boltag (Baltag) etc.

²⁹ Orașele din care proveneau studenții moldoveni de la universitatea din Cracovia erau: Suceava, Roman, Tutova, Troțuș, Bîrlad, Bacău, Iași, Siret și alte patru neidentificate cf. St. Bărsănescu, *Pagini nescrise*, p. 159.

între 1—5 studenți³⁰. Se adaugă acestora studenții din Transilvania la universitățile din Praga, Bologna, Padova, Ferrara, Paris, etc., al căror număr nu este cunoscut³¹. Renașterea și Reforma vor constitui un îndemn pentru tot mai mulți studenți de a urma pilda celor dinainte, astfel că numărul tinerilor din țările române la universități europene va spori mereu.

γ) *Creația culturală umanistă*. Cu cea de a doua jumătate a sec. al XIV-lea și mai ales în secolul următor, al XV-lea, suflul înviorător al umanismului se resimte tot mai mult și în Transilvania. Numărul mare de dieci este completat cu un număr aproape tot atât de însemnat de alți învățați, cu studii și titluri științifice: doctori și magistri în științe și arte liberale (*artium liberalium magistris*)³²; mai mulți licențiați și doctori în drept și decrete (*decretorum doctores, decretorum baccalarii*)³³; medici (*phisicus, medicus*)³⁴; avocați, notari publici (*publici notarii*)³⁵, profesori cu studii universitare³⁶ etc.

³⁰ Reyés I., *Magyar tanulók Wittenbergben*, în „Magyar Történelmi Társ”, VI, 1859, p. 207—230.

³¹ La universitatea din Praga între 1369 și 1407 învățau 9 (?) studenți din Transilvania (*de Septemcastri, de partibus Transilvanis*) cf. I. Feige, *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an den Prager Universität in XIV—XV Jahrhundert*, în „Korrespondenzblatt”, VI, 1883, nr. 2, p. 19—20.

³² La 1400 doi prelați obțineau titlul de doctor în științe la Universitatea din Padova (Mályusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, II, 1, nr. 20); la 1402 alți doi prelați, magistri în științe, doreau să-și continue studiile la vreo universitate apuseană sau la curia romană; preotul din Șura Mare (Sibiu) era magistrul în arte liberale, iar la Brașov trăia un doctor în arte liberale și în decrete (Cf. *Monumenta Vaticana regni Hungariae*, seria I, vol. IV, p. 320—422; *Urkundenbuch*, III, p. 311—312, V, p. 492—493).

³³ Între 1354 și 1452 am întâlnit — fără o cercetare exhaustivă a tuturor izvoarelor, ci în urmărirea altor probleme — opt bacalaureați și doctori în drept și în decrete și doctori în drept canonic (A. Bossányi, *Regesta Supplicationum*, II, p. 287; G. Wenzel, *Magyar diplomáciai emlékek Anjou-korból*, II, p. 499, 505; *Urkundenbuch*, II, p. 119—121, III, p. 220—221, V, p. 363; „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, seria nouă, vol. XXIV, p. 580—591; Archiva conventului din Cluj—Mănăstur.

³⁴ Medici la Sibiu, Abrud, Lipova, Teiuș (Cf. I. Kemény, *Diplomatarium Transilvaniae. Appendix*, 3, p. 62; Protocoalele orașului Sibiu, I, p. 16, 22; *Urkundenbuch*, V, p. 280—281, 492—493).

³⁵ La 1404 papa Bonifaciu IX acorda unui cleric din Ciocova slujba notarială (*tabellionatus officium*) pentru a face înregistrări spre a nu se pierde înțelegerile dintre oameni. Se stabilesc și obligațiile notarului public: să fie credincios bisericii catolice, să nu asuprească pe nimeni, să nu divulge secretele, să întocmească cu credință contractele părților, să nu înlocuiască acte ce ar putea prejudicia pe cineva pe nedrept (Cf. *Monumenta Vaticana Hungariae*, ser. I, vol. IV, p. 604—605).

³⁶ Un cleric din dieceza Oradiei, lector la Universitatea din Paris, cerea aprobarea papei să poată preda unele discipline, așa cum învățase el la

Dacă este adevărată — și nu se poate pune la îndoială — definiția culturii, rezultat ce se impune inimii și voinței, fertilizat de instrucție și educație, între școală și creația cultural științifică au fost, sînt și vor fi legături inseparabile. Asemenea legături au fost reale și în țările române, unde tinerii sub influența culturii și ideologiei umaniste în școlile frecventate au pregătit și fertilizat terenul pentru manifestarea creației cultural-științifice în diferite domenii.

Cultura umanistă în țările române s-a manifestat atît sub haina limbilor „clasice“, latina și slavona, cît și sub aceea a limbilor vorbite, româna, germana și maghiara. Secolul al XV-lea și prima jumătate a sec. al XVI-lea înseamnă o fază pregătitoare a folosirii limbilor materne, în scris, corespondență, acte diplomatice și încercări literare. Curente reformate, la rîndul lor, interesate în răspîndirea învățaturii lor în mulțimi, spre atragerea acestora la confesiunile respective, au tradus în limbile materne cărți cu caracter religios. Husitismul a fost cel dintîi dintre învățăturile reformate care a tradus în limbile vorbite asemenea cărți pe teritoriul țării noastre. Iar pentru contracararea reformelor religioase, chiar și biserica oficială începe să folosească limbile materne, sub forma traducerilor din latină și slavonă.

O altă dovadă cu privire la răspîndirea umanismului este laicizarea scrisului. Iar cea mai convingătoare dovadă cu privire la laicizarea scrisului este scrierea în limba vorbită. Începuturile scrierii în limbile materne datează din primele decenii ale sec. al XV-lea. Mai întîi în orașele mai mari, comerciale și meșteșugărești, și într-o nouă fază și în orașele mai mici, în tîrguri. Dovada răspîndirii scrisului și a învățaturii în general în mediul urban sînt orășenii știutori de carte, adevărați artiști în arta scrierii. Un exemplu concludent este croitorul clujean Gheorghe Szegedi care scria cu ușurință în latinește, ungurește și nemțește, cu o eleganță ce putea fi invidiată de orice scriitor de cancelarie³⁷.

Cultura orășenească coboară și în mediile meșteșugărești și mai ales negustorești, de aceea are un caracter practic: corespondență cu privire la problemele comerciale, hotărîri privitoare la cele breslașe, administrație urbană. Aceste înscrisuri folosesc limba vorbită deoarece cei ce le realizează nu cunosc limbile oficiale, slavona sau latina. S-au păstrat numeroase scrisori, începînd cu prima jumătate a sec. XV și din sec. XVI folosite de negustorii din cele trei

Paris, în scopul convertirii păgînilor și schismaticilor din regatul ungar (cf. A. Bossányi, *op. cit.*, p. 275—276).

³⁷ S. Jako, R. Manolescu, *op. cit.*, p. 19.

țări românești: chitanțe, contracte, scutiri de taxe vamale, schimburi de scrisori între negustori³⁸. Din acest mediu este și arhicunoscuta scrisoare din 1521 a lui Neacșu din Câmpulung, adresată brașovenilor cu privire la o proiectată invazie otomană³⁹.

Învățătura și cartea sînt tot mai prețuite. Se scriu, se copiază și se traduc tot mai multe cărți în limbile latină sau slovacă și în limba vorbită. Se cunosc *Glosele* de la Alba Iulia în limba maghiară de la mijlocul sec. XIV, iar la 1352 un liturghier furat era prețuit la 10 mărci, o sumă foarte importantă pentru acea vreme⁴⁰.

Secolul al XV-lea înregistrează progrese însemnate în cultura scrisă și în literatura în limbile materne. Se traduce, pe la 1430, sub influența husită, Biblia în limba maghiară. Iar îndată după mijlocul sec. XV se realizează, în limba germană, *Povestirea despre Dracula* (Vlad Țepeș). Pentru ca, spre sfîrșitul aceluiași secol, să se traducă în limba română, din slavonă, probabil la minăstirea Peri sau la cea din Ieud, amîndouă în Maramureș, unele cărți de caracter religios: *Codicele Voronețian* (fragmente din Apostol), *Psaltirea Șcheiană*, *Psaltirea Voronețiană* și *Psaltirea Hurmuzaki*. Se realizează asemenea traduceri la sfîrșitul sec. al XV-lea, cînd biserica românească din Maramureș lupta din răsputeri să se emancipeze de sub autoritatea episcopiei rutene de la Munkacevo, cu ajutorul familiei Dragfi, unul din membrii căreia, Bartolomeu, era voievod al Transilvaniei în acel timp. Și cînd o pătură de cnezi și voievozi maramureșeni, doritori să aibă în limba lor cărțile bisericești, deoarece slavona le era necunoscută, insistă să fie traduse cărțile respective în limba română. Și învățații de la școala mănăstirească de la Peri sau de la Ieud, cu interese identice, oferă culturii românești cele dintîi traduceri⁴¹.

De la primele traduceri nu era decît un pas la primele tipări-turi, în limba slavonă, dar și în limbile materne. Începuturile sînt

³⁸ R. Manolescu, *Cultura orășenească moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 47—95;

³⁹ Idem, *Contribution à l'histoire de la culture medievale urbaine en Valachie*, în „Revue roumaine d'histoire“, VIII, 1969, p. 531—536.

⁴⁰ *Zichy család oklevéltára*, II, p. 479—480.

⁴¹ Literatura în jurul problemei celor dintîi traduceri românești este pe cît de vastă, pe atît de contradictorie. Am optat pentru concluziile cele mai convingătoare. Într-un studiu foarte doct I. Gheție formulează o concluzie mai nuanțată, în sensul că primele traduceri au putut fi realizate într-o zonă mai vastă, care cuprinde Ardealul, de la nord de Mureș, Crișana și Maramureșul în sec. XVI. Dar datarea și localizarea sînt departe de a fi definitive, afirmă autorul însuși (I. Gheție, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică*, București, 1978, p. 43).

în Țara Românească, la Țirgoviște, unde la 1508—1512 se tipăresc, în tipografia din capitala Munteniei, înființată de călugărul Macarie, la intervale de câte doi ani, trei cărți: *Liturghier* (1508), *Octoih* (1510) și *Evangheliar* (1512).

Peste două decenii, într-o altă tiparniță, de data aceasta din Transilvania, la Sibiu, înființată în 1528, încep să se tipărească unele cărți în limba maternă: o *Gramatică a limbii latine* (*Libellus Gramaticus*), a lui Thomas Gumarius, dascălul școlii din Sibiu, la 1529 și un *Tratat despre ciumă*, în limba germană la 1530, a lui Sebastian Pauschner.

Un rol important în promovarea limbii maghiare l-a avut Ioan Sylvester, fiu de iobag din Seini (Bihor), cu studii la Universitățile din Cracovia și Viena. Este autorul unei gramatici a limbii maghiare (1539), cea dintâi încercare de studiu sistematic al limbii maghiare. Lucrările sale se adresau unui cerc mai mare de cititori.

În același timp se făceau eforturi pentru publicarea de cărți și în limba română, ceea ce și realizează Filip Zugravul (*Philippus Pictor*) în 1544, când tipărește, la Sibiu, un *Catehism românesc*. În același an 1544, în protocolul magistratului orașenesc din Sibiu se consemna evenimentul editorial de însemnătate istorică: „Din voiața domnilor (magistrați) au fost dați magistrului Filip Zugravul pentru tipărirea *Catehismului Românesc* 2 fl., drept cinste“ (*Ex voluntate dominorum dati sunt magistro Philippo Pictori pro impressione Catechismi Valachici bibali 2 fl*). Peste doi ani tipărirea *Catehismului* e menționată de parohul din Bistrița Adalbert Wurmloch: s-a tradus *Catehismul* în limba română și a fost tipărit la Sibiu (*Translatatus est Catechismus in linguam Walachicam atque impressus Cibinii*).

De abia ieșit de sub tipar catehismul, un Filip Moldoveanul tipărea, tot la Sibiu, în 1546, un *Tetraevangheliar slavon*, iar ceva mai târziu, în 1559, un *Evangheliar slavo-român*. Discuții numeroase au avut loc cu privire la cărțile respective și la autorii lor. Cercetările din urmă au invocat mai multe argumente cu privire la identitatea dintre cei doi Filip: Zugravul și Moldoveanul, una și aceeași persoană. Filip Pictorul sau Zugravul (*magister Philippus Pictor, master Philipp Maller*) este prezent în protocoalele magistratului orașului Sibiu între anii 1521—1555 ca și copist de cărți, interpret al scrisorilor românești, diac român, scriitor de scrisori românești (*interpretes litterarum Walachalium, scriba valachicus*,

scriba litterarum walachicarum). Era învățatul român care scria scrisorile adresate de sibieni sau de voievodul Transilvaniei domnilor și unor boieri munteni, traduce în germană scrisorile primite din Țara Românească și purta solii la domnii acesteia, îndeplinite cu succes. O dovedește scrisoarea din iulie 1541 a lui Radu Paisie, care scria sibienilor: „Vă rugăm să acordați încredere celor ce va spune din partea mea Philippus, omul de casă al domniilor voastre (*homo familiaris vestre dominationis*). A fost cel dintîi tipograf român și unul din cei dintîi reprezentanți ai păturii intelectuale laice românești. Activitatea lui are o importanță istorică și literară deoarece este cel dintîi creator de texte literare românești sub formă de carte tipărită. A fost Filip Pictorul și un mare artist al timpului, reușind, prin talentul său de desenator și gravor, să-și illustreze operele, care, din punct de vedere artistic au fost superioare multora realizate în țările europene.⁴²

Pe la mijlocul sec. al XVI-lea s-a tipărit undeva, în Transilvania o *Carte de cîntece românească*, scrisă cu litere latine și cu ortografie maghiară. Autorul traducerii a fost, probabil, un român din Hunedoara sau Banat.

În legătură cu vechile tipărituri românești s-a discutat și conținutul termenului *incunabul*, *incunabule* și perioada istorică ce acoperă tipăriturile cuprinse sub aceste numiri. Și s-a propus, încă de către Alexandru Odobescu, prelungirea limitei superioare, 1500, cu 50 sau 60 de ani, adică pînă la 1550—1560. În această periodizare se înscrie și tiparul din țările române cu 9 incunabule pînă

⁴² I. Moga, *Cine a fost Philippus Pictor*, în *Scrieri istorice*, Cluj, 1973, p. 207—293; L. Demény și Lidia Demény, *Carte, tipar și societate la români în sec. XVI*, București, 1986, p. 56—82; S. Jakó, *Editarea cărților românești la Sibiu, în sec. XVI*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, VIII, 1965, p. 115—127; Idem, *Tipografia de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din sec. XVI*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, VII, 1964, p. 97; M. Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi la 1918*, București, 1968, p. 5. Greșește P. P. Panaitescu cînd afirmă că la Sibiu, în 1544, nu exista tipografie și, ca urmare, *Catehismul românesc* din 1544 a fost tipărit la Țirgoviste, după cum greșește negînd identitatea dintre Philipus Pictor și Filip Moldoveanu (Începuturile scrisului în l. română. Noi contribuții, p. 112—113 (notă). Pentru ca, după o pagină numai, să afirme că „știm precis, pe baza unei mărturii contemporane că textul publicat la Sibiu, în 1544, a fost tradus acolo și nu în nordul Transilvaniei sau Maramureș”. În legătură cu *Evangeliarul slavo-român* de la Sibiu, din 1559, I. Gheție, fără a-și demonstra opțiunea, înclină să creadă că traducerea se datorează mișcării românești protestante timpurii din Banat și Hunedoara și în aceste părți s-ar fi realizat cartea respectivă. I. Gheție, *op. cit.*, p. 170—171.

la 1550, între care și *Catehismul românesc* de la Sibiu din 1544 și *Tetraevangheliarul slavon* din 1546⁴³.

*

Deștelenitorul Filip Moldoveanul a fost urmat de alți doi umaniști români din comitatul Hunedoarei, mai modești, este adevărat, Filip More, dintr-o familie de cnezi români, și Martin Hacıu, din părțile Hațegului și acesta, ajuns prepozit de Oradea, care se remarcă prin învățatură și activitate, prin creațiile poetice și filosofice neoplatoniciene, dovadă și cărțile rămase din bogatele lor biblioteci⁴⁴. Umaniștii din familii cneziale, urcați pe treptele ierarhiei sociale, cu dragoste de carte și de învățatură, cum era și Ștefan Gîrliște din Banat, care, la sfîrșitul sec. XVI, se iscălea, pe verso-ul unui document, cu litere chirilice: Герлище шефан.

Aceste începuturi promițătoare au fost dezvoltate și ridicate pe pedestalul ce li se cuvenea de doi mari învățați: Nicolaus Olahus și Johannes Honterus. Contemporani, viața lor destul de deosebită, se întâlnește, totuși, în gîndirea și realizările culturale umane. Cel dintîi, Olahus, originar din Țara Românească prin părinții ce se refugiaseră în Transilvania din cauza luptelor politice, s-a născut la Sibiu și și-a făcut educația la Orăștie și apoi la Oradea, centru umanist important, unde s-a distins prin calitățile sale intelectuale excepționale. Honterus, fiul unui tăbăcar din Brașov, își începe studiile în orașul natal și le continuă la Viena, distinguindu-se prin interesul neobișnuit pentru limbile clasice, matematică, astronomie și geografie. Obține titlul de magister și de *venio legendi*, adică dreptul de a face prelegeri universitare.

Cea dintîi întîlnire între cei doi oameni de cultură eminente, de aceeași vîrstă aproape, a fost în cîmpul literelor, în gîndirea lor umanistă, pe care o vor îmbogăți-o cu opere de mare valoare. Se vor întîlni cei doi iluștri învățați și în activitatea politică, amîndoi sprijinitori ai Habsburgilor în anii de disoluție a regatului ungar. Pentru atitudinea lor prohabsburgică, unul, Olahus, a însoțit-o în Țările de Jos, pe regenta acestora, sora împăraților habsburgi. Iar Honterus a fost silit să peregrineze în Austria, Polonia și Elveția, de unde se reîntoarce acasă, după liniștirea apelor, pe cînd Ola-

⁴³ I. Crăciun, *Incunabule românești și cărți rare și prețioase tipărite pe pămîntul țării noastre (1508—1600)*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, XI, 1969, p. 129—137.

⁴⁴ I. Lupaș, *Doi umaniști români în sec. al XVI-lea*, în „Memoriile secțiunii istorice”, seria II, vol. VIII, p. 117—145; I. Drăgan, *Diplomatul și umanistul de origine română Filip More din Ciula (1470—1526)*, în „Apulum”, XXI, 1983, p. 183—189.

hus a fost nevoit să rămână timp de 10 ani departe de țară. Unul în Țările de Jos și altul în Transilvania și-au câștigat stima contemporanilor pentru învățătura și activitatea lor literară și științifică.

Lucrările lor de istorie și geografie, de drept și etnografie: *Hungaria* și *Chronicon* ale lui Olahus, *Rudimenta Cosmographica* și *Compendium iuris civilis* ale lui Honterus, se disting prin numeroasele domenii investigate, prin bogăția de informații, prin judecata pătrunzătoare, prin obiectivitate și prin forma elegantă. Pentru îndrăzneala de a fi împărtășit ideile lui Copernicus și pentru aplicarea matematicii în probleme de cosmografie, Honterus era caracterizat de contemporani *Mathematicus suis temporis memorabilibus*. Iar Olahus, așa cum cuprindea diploma de înnobilitare acordată de regele Ferdinand, era admirat „pentru excelența cunoaștere a tuturor artelor frumoase, pentru priceperea în limba greacă și latină, pentru talentul la scris, la vorbire, pentru talentul său poetic”. Talent poetic dovedit de Olahus în poeziile sale, caracterizate printr-o sensibilitate remarcabilă, fie că erau scrise în greacă, fie în latină, între care se remarcă *Elegia cea mare* la mormântul lui Erasmus din Rotterdam, pe bună dreptate caracterizat de umanistul elvețian Johannes Cygus *poeta ornatissimus*. Nicolaus Olahus este autorul a patru epitafe dedicate lui Erasmus din Rotterdam, în limbile latină și greacă. Asemenea perle au stîrnit un mare entuziasm în lumea umanistilor din acea vreme care l-au așezat pe Olahus între marii poeți umaniști. Dintre poeții latini Ovidiu l-a influențat pe Olahus cel mai mult, iar în opera sa istorică *Hungaria sive de originibus gentis, regionis situ, divisione, habitu, atque opportunitatibus* (1536) se simte influența istoricilor greci și latini: Tucidide, Xenofon, Sallustiu.

Olahus este cel dintîi dintre cărturarii români care subliniază ideea originii latine a poporului român și unitatea limbii române, peste granițele artificiale ce despărteau țările române din punct de vedere politic. „Moldovenii au aceeași limbă, obiceiuri și religie ca și muntenii... Limba lor și a celorlalți români a fost odinioară romană, ca unii ce sînt coloni ai romanilor”.

Amîndoi, atît Olahus cît și Honterus s-au ocupat de reformarea bisericii, unul a celei catolice, celălalt a celei evanghelice (luterane) prin propagarea verbală a ideilor și de asemenea cuprinse în lucrări tipărite: *Breviarium* și *Catholice ac Cristiane religionis* — Olahus, *Reformatio ecclesiae Saxonicae Transilvanensis* — Honterus.

Amîndoi, Olahus și Honterus, s-au preocupat, cu un interes și devotament exemplare, de organizarea învățămîntului: burse pentru

elevi, sprijinirea morală și materială a profesorilor, introducerea marilor scriitori latini în școală, manuale școlare, personale și ale altora, tipărite în tipografii înființate chiar de ei: la Tyrnavia de Olahus, la Brașov de Honterus. Ceea ce-l îndreptăța pe istoricul ungar Fraknói V. să afirme că reprezentantul cel mai caracteristic al ideilor de popularizare și democratizare a culturii maghiare este un român — Nicolaus Olahus — cel dintâi organizator al învățămîntului primar și superior din Ungaria. Honterus, la rîndul său, preconiza înființarea, la Brașov a unui *Studium Coronense*, școală intermediară între gimnaziu și universitate, configurîndu-i și programa în acele *Constitutiones Scholae Coronensis*.

Conceptiile umaniste ale lui Nicolaus Olahus se vădese în atitudinea sa față de problemele sociale ale vremii, de sprijinire a iobagilor și de înfierare a abuzurilor nobilimii; nobilii fac tot ce vor, după bunul plac; pe toți iobagii îi silesc, prin torturi nemaipomenite să plătească pînă și cea mai neînsemnată obligație și nimeni nu rămîne neatins de violența cea mai crudă. Iar în calitate de cancelar al Ungariei, înfruntînd opoziția înverșunată a nobililor, a determinat dieta din 1547 să anuleze prevederile draconice cu privire la logarea de glie a iobagilor și să le acorde dreptul de liberă strămutare. Honterus, la rîndul său, nu pregeta să critice și el racilele justiției feudale, prepotența și abuzurile nobilimii, iar pentru combaterea acestora publică extrase din *Pandectele* lui Iustinian, acel *Compendium juris civilis*.

Doi oameni uniți prin idei și idealuri umaniste, care și-au închinat viața și și-au consacrat „sîrguința, evlavia, învățătura, înțelepciunea și îndemînarea” propășirii societății, cum îl caracteriza împăratul Ferdinand pe Olahus — caracterizare ce i se cuvine deopotrivă și lui Honterus⁴⁵.

⁴⁵ Oláh Miklos, *II Lajos és Mária királyné titkára, utóbb Magyarország kancellár, esztergomi érsek-primás és királyi helytartó levelezése*, publ. de Ipoly A., Budapest, 1875; A. Boersch, *La correspondance de Nicolaus Olahus*, Gand, 1904; I. Lupas, *Der erste Humanist aus rumänischen Geblüth, Nikolaus Olahus aus Hermannstadt*, în *Zur Geschichte der Rumänen*, Sibiu, 1943, p. 186—198; Ștefan Bezdechi, *Nicolaus Olahus, primul umanist de origine română*, Aninoasa—Cluj, 1939; *Umanistul Nicolaus Olahus* (Nicolaie Românul), Texte alese și studiu introductiv de I. S. Firu și C. Albu, București, 1968; O. Netoliczka, *Johannes Honterus ausgewählte Schriften*, Sibiu, 1891; O. Wittstock, *Johannes Honterus der siebenbürger Humanist und Reformator*, Göttingen, 1878; *Johannes Honterus, sein Leben und Werk im Bild*, ed. de G. Nussbächer, București, 1973; Șt. Pascu, *Interferențe culturale româno-austriece. Confluente umaniste*, în „Memoriile secției de științe istorice” ale Academiei, seria IV, t. I, 1975—1976, p. 218—221.

Celor două personalități ilustre, mai pot fi asociate numele unor învățați, mai modești, fără indoială, cu gândire și activitate în spirit umanist, între care diplomatul și geograful sibian Georg Reicherstorffer, cu cele două chorographe ale sale: *Corographia Moldaviae*, apărută în 1541 și *Chorographia Transilvaniae*, apărută cu nouă ani mai târziu. Concepția și explicațiile ce însoțesc hărțile, activitatea sa diplomatică, toate-l îndreptătesc la așezarea lui între umaniștii transilvăneni din sec. XVI.

După cum se cuvine să fie așezat între aceștia și transilvăneanul de adopție, de origine cehă Ștefan Taurinus (Stieröchsel), care, venit în Transilvania, a îndeplinit slujbe bisericesti, prepozit al bisericii din Alba Iulia și apoi vicar general al episcopiei Transilvaniei. Gândirea sa umanistă se relevă în lucrarea sa de bază *Staurromachia, id est cruciatorum serville bellum*, o istorie în versuri a marii răscoale țărănești din 1514, în care ia parte țăranilor în confruntarea lor cu opresorii, iar în *Index Abecedariis* de la sfârșitul poemei publică o seamă de inscripții romane.

În sfârșit mai poate fi menționat în rîndul umaniștilor transilvăneni Mihail Valahus Csáki, un român cu studii la Cracovia, mediu umanist de meritată faimă, unde și-a însușit și apoi a profesat umanismul cultural și politic. În calitate de canonic de Alba Iulia, dar mai ales de om politic ce s-a străduit să poarte barca Transilvaniei spre liman într-o perioadă zbuciumată din istoria acestei țări. Alți doi umaniști transilvăneni și-au cîștigat merite însemnate prin activitatea lor culturală în străinătate; Toma Transilvăneanul (*Thomas Septemcastrenses*) din Sibiu, care a tipărit la Mantua, în 1472, o carte cu titlul *Conciliator*, care-l îndreptățește a fi considerat cel dintîi tipograf din țările române cunoscut, continuînd în anii următori să mai tipărească, la Mantua și Modena alte cărți, între care și fabulele lui Esop; Maximilian Transilvăneanul (*Transylvanus*), în slujba împăraților habsburgi, cel dintîi care descrie expediția lui Magellan în jurul pămîntului (1522), unul din umaniștii importanți ai vremii⁴⁶.

Atmosfera umanistă din Transilvania secolului al XVI-lea se mai îmbogățește și prin tipărirea operelor clasicilor greci și latini: Terentius, cu prefața umanistului Melanchton, cu valoare educativă mai ales pentru tineret; Seneca, prefătat de umanistul brașovean Valentin Wagner, cu sublinierea însemnătății științei, cul-

⁴⁶ Veturia Jugăreanu, *Tipografi și tipografii sibiene (sec. XV—XVI)*, în „Studii și comunicări. Arheologie și istorie”. Muzeul Brukenthal, Sibiu, 1969, p. 309, 314; Fr. Pall, *Maximilian Transylvanus, autor al relatării despre expediția lui Magellan*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, VII, 1964, p. 35—85.

turii și educației. Iar Honterus traduce din *Sentințele* și *Pandectele* lui Iustinian, din lucrările lui Aristotel, Cicero, Quintilian, Sf. Augustin. De mare succes s-a bucurat *Adagia*, maxime din clasicii greci și latini adunate și traduse de Erasmus din Rotterdam. Cunoașterea și prețuirea clasicilor greci și latini de către umaniștii transilvăneni Schesaeus, Barovius, Olahus, Honterus, Heltai rezultă și din folosirea copioasă din lucrările acestora, sub forma extraselor: Cicero, Vergiliu, Seneca, Horațiu, Ovidiu, Terențiu, Sofocle, Pindar, Herodot, Xenofan etc.⁴⁷

Moștenirea culturală a perioadei precedente a constituit un câștig în multe domenii, care în noua perioadă va înregistra progres în creația cultural-științifică. Nu în măsură egală, ci cu deosebiri explicabile, în raport de posibilitățile creative ale societății și cu dorințele oamenilor.

Istoriografia. Se pare că istoriografia a fost genul mai mult cultivat în această nouă perioadă istorică. Mai multe scrieri cu caracter istoric s-au realizat, toate în limba latină, limba oficială a Transilvaniei și în această perioadă. Între care *Cronica de la Dubnic* (*Chronicon Dubnicenses*), numită astfel după localitatea din Slovacia unde s-a descoperit manuscrisul. Ultima parte a cronicii este scrisă, probabil, de un român în slujba familiei Dragfiștilor maramureșeni. Este o cronică în parte de curte, în parte nobiliară, scrisă pe la sfârșitul sec. al XV-lea. Faptul că familia Dragfi ocupă un loc important în relatările cronicii și de asemenea Ștefan cel Mare, domnul Moldovei, înrudit cu familia Dragfi, precum și Pavel Chinezul, dar mai puțin și nu prea pozitiv regele Matia Corvinul, sînt argumentele care pledează pentru caracterul, cel puțin parțial, de familie.

O scriere cu caracter istoric, dar cu subiect totuși deosebit, realizată de un transilvănean, chiar dacă nu a fost scrisă în Transilvania, poartă titlul: *Tractatus de ritu, moribus, conditionibus et necvitiâ turcorum* (Tratat despre obiceiurile, moravurile, modul de viață și răutatea turcilor). Autorul, un *Captivus Septemcastrensis*, adică un Prizonier Transilvănean, se pare un student din Sebeș, ajuns în capitivitatea turcilor, cu ocazia unei expediții a acestora în părțile sudice ale Transilvaniei, la 1438. Scrisă după scăparea din capitivitate, probabil la Roma, autorul a descris, pe temeiul propriilor observații din timpul captivității, astfel că relatările lui sînt și veridice și foarte interesante. Este explicația succesului aces-

⁴⁷ Ileana Bitay, *Antichitatea în istoriografia săsească din Transilvania în sec. XVI*, în „Acta Musei Napocensis”, 7, 1970, p. 505—593.

tei lucrări în opinia publică europeană și tipărirea și retipărirea ei de mai multe ori⁴⁸.

Se completează lista lucrărilor de istoriografie, realizate în prima jumătate a sec. XVI, cu lucrarea lui Gheorghe Szeremi *Epistola de perdicione regni Hungarorum* (Scrisoare despre nenorocirea regatului Ungariei) în care descrie starea societății ungare din prima jumătate a sec. XVI, cu decăderea și venalitatea nobilimii, abuzurile, silniciile și lipsa de patriotism a acesteia, exploatarea nemiloasă a țărănimii.

Multe din aceste racile se găsesc și în predicile lui Pelbart Temesvári tipărite sub titlul de *Stellarium* sau *Pomarium*.

În Transilvania s-a scris în acest timp o istorie a lui Vlad Țepeș, *Povestire despre Dracula voievod*. Scrisă în mediul săsesc, lucrarea este foarte subiectivă, defavorabilă domnului muntean în conflict cu sașii, care, drept răzbunare pentru abuzurile acestora a năvălit în teritoriile săsești, săvârșind distrugerii, ca pedeapsă pentru nesocotirea măsurilor de către negustorii sași în Țara Românească⁴⁹.

În celelalte două țări românești, Moldova și Țara Românească se cultivă genul letopisețelor tradiționale, de curte și boierești, după obiceiul timpului, la „comanda” domnului cele dintii, după interesele și înclinațiile autorilor celelalte. Sînt scrise în slavonă, traduse în germană, polonă și rusă unele. Prototipul din care s-au inspirat letopisețele cunoscute a fost o cronică de curte din vremea lui Ștefan cel Mare. Cuprinsul acestei cronici, pierdute, se regăsește în toate variantele cunoscute, mai mult în *Letopisețul Anonim*, sau *Letopisețul de la Bistrița*, destul de mult și în *Letopisețul de la Putna* și de asemenea în prelucrările păstrate: *Cronica moldo-germană*, *Cronica moldo-polonă* și *Cronica moldo-rusă*. Nota comună a tuturor acestor letopisețe este domnia lui Ștefan cel Mare care ocupă șase șeptimi din cuprinsul acestor scrieri. Este prezentat marele domn român cu toate calitățile sale politice, sociale și economice și culturale, așa cum a fost de altfel în realitate.⁵⁰

Scrișul istoric din sec. XVI continuă pe cel din secolul precedent atît în ce privește construcția, cît și caracterul. Sînt cronici de curte scrise la „comanda” unor domni: *Letopisețul lui Macarie* care

⁴⁸ C. Göllner, *Tractatus de ritu et moribus turcorum und seine Auflage*, în „Deutsche Forschung und Südosten”, 1943, 4, 25—60, 1944, 1, 87.

⁴⁹ I. Bogdan, *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui*, București, 1896.

⁵⁰ I. Bogdan, *Cronici inedite atîngătoare de istoria românilor*, București, 1895; Idem, *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, ediție revăzută de P. P. Panaitescu, București, 1959.

cuprinde perioada de după domnia lui Ștefan cel Mare, pînă la 1552, cronică scrisă de episcopul de la Roman, la cererea domnitorului Petru Rareș, și, ca urmare, favorabilă acestuia.⁵¹

În Țara Românească scrisul istoric în sec. XV păstrat în forma originală, se reduce la *Povestirea despre Dracula Voievod* (Vlad Țepeș) scrisă pe la sfîrșitul secolului, în slavonă de un om în slujba domnitorului pe care-l prezintă. Spre deosebire de povestirile săsești despre Vlad Țepeș, pe care autorul le-a cunoscut, domnul Țării Românești este înfățișat ca un viteaz apărător al țării, un om crud dar drept și îndrăzneț.⁵²

În Țara Românească s-au mai realizat lucrări cu caracter istoric, pierdute însă, conținutul cărora, rezumativ, a intrat în componența marilor compilații din secolul XVII.

Cultura românească din sec. XVI se mîndrește însă cu o lucrare de valoare deosebită ce-și are sorginea în cultura și ideologia umanistă europeană. O lucrare complexă în conținut, unitară prin ideile ce-i sînt temeiuri de susținere: *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*⁵³. Învățăturile cuprind numeroase sfaturi cu privire la conducerea statului: raporturile cu boierii și cu sfatul domnesc, numirea dregătorilor, împărțirea dreptății, primirea ambasadorilor și alegerea propriilor solii, răsplătirea serviciilor îndeplinite cu credință, ascultarea mai ales a sfaturilor celor mai în vîrstă și mai înțelepți, care se cuvine să ocupe locurile principale în sfatul domnesc, chiar înaintea boierilor cu dregătorii. Avînd în vedere însemnătatea sfaturilor sfetnicilor, Neagoe acordă importanță mare alegerii dregătorilor. Sînt fără îndoială sfa-

⁵¹ După modelul *Letopisețului* lui Macarie s-au mai scris, în a doua jumătate a sec. XVI, alte două letopisețe: al lui Eftimie, la îndemnul domnitorului Alexandru Lăpușneanu, și al lui Azarie, la îndemnul domnitorului Petru Șchiopul. Aceste letopisețe depășesc, însă, mijlocul sec. al XVI-lea și de aceea nu intră în obiectul acestei lucrări.

⁵² În partea finală a textului cu titlul *Scazanie o Dracula Voievodea* se menționează: a fost scrisă pentru întîia oară în 13.II.6994 (1486). Apoi la 22.02.6998 (1490) „eu, bietul Eufrosin, l-am transcris pentru a doua oară”. Pentru comparația între cele două versiuni (germană și slavă) J. Striedter, *Die Erzählung vom valachischen Voievoden Drakula in der Russischen und Deutschen Überlieferung*, în „Zeitschrift für Slavische Philologie”, XXIX, 1961, nr. 2, p. 398—427 și S. Papacostea, *Cu privire la geneza și răspîndirea povestirilor scrise despre faptele lui Vlad Țepeș*, în „Romanoslavica”, XIII, 1966, p. 159—168; Șt. Andreescu, *Première forme de la littérature historique roumaine en Transylvanie. Autours de la version slave du récit sur le voievode Dracula*, în „Revue des études sud-est européennes”, XIII, 1975, 4, p. 551—552.

⁵³ O bogată literatură, de multe ori contradictorie, a provocat această scriere importantă. Considerațiile cuprinse în rîndurile de față se întemeiază pe concluziile exegetilor, considerate întemeiate.

turi bune, nu întotdeauna însă respectate de către cel ce le formula, deoarece în sfatul domnesc a lui Neagoe erau mulți membri ai familiei Craioveștilor, rudele sale, așa cum erau și în sfaturile altor domni.

A-și alege dregătorii dintre oamenii cei mai competenți, cei mai în măsură să-l ajute în guvernarea țării, fără deosebire de originea lor, mai mult sau mai puțin nobilă, cu condiția de a-l sluji conștiincios și a-și îndeplini corect obligațiile. Neagoe nu înțelegea însă să rupă cu practicile dinainte, în sensul că dacă oamenii din familii ilustre sau dintre rude ori dintre fiii de boieri sînt capabili, se cuvine să fie aleși în dregătorii; el nu vedea nici un rău în această privință, dimpotrivă, credea că este un lucru bun, așa cum a fost și pînă acum. Neagoe face o deosebire între *vlastelini* și dregători. Cei dintii, de origine nobilă, ceilalți de origine mai modestă. El nu îndeamnă niciodată să fie ridicați oamenii de origine modestă între *vlastelini*, ci numai în dregătorii.

Puterea domnului rezidă în fidelitatea boierilor și a „slugilor“, adică a supușilor direcți ai domnilor. Neagoe Basarab îi compară cu o grădină „agreabilă și bine îngrijită, protejată asemenea unui zid de piatră în așa fel ca nimeni să nu îndrăznească să pătrundă în ea și să-i cauzeze prejudicii“. Dacă supușii (slugile) sînt bine tratați, aceștia sînt gata să-și sacrifice viața, și să-și verse sîngele pentru domnie.

De asemenea domnul e bine să se îngrijească de cei săraci și de minăștiri.

Neagoe Basarab sfătuiește pe domn să judece cu dreptate, să-i asculte pe împricinați și să nu săvîrșească nedreptăți, ci să-i judece pe fiecare după faptele sale.

Neagoe Basarab sfătuiește pe domn să țină seama de părerile sfatului domnesc și de ale dregătorilor. Hotărîrile drepte ridică prestigiul domnului și vor dovedi că este cu adevărat domn, de aceea el va cunoaște lumina veșnică. Asemenea sfaturi se pare că le-a aplicat însuși autorul lor, creîndu-se impresia, care s-a transmis în posteritate, că Neagoe a fost un principe drept.

Sfaturile cu privire la politica externă sînt precedate de altele cu privire la uzanțele diplomatice: primirea și trimiterea ambasadurilor înseamnă prima lecție de diplomatie medievală românească: primirea onorabilă a soliilor, cu mare pompă, în prezența tuturor dregătorilor, îmbrăcați luxos, pentru a-i impresiona pe oaspeții străini. În felul acesta domnul își face un mai bun nume în străinătate. De asemenea, ambasadorii țării, trimiși de domnii români în străinătate, trebuiau să fie persoane competente și cu experiență, în stare să vorbească în numele domnului, ca și cum ar vorbi aces-

ta în persoană. Dorința de colaborare și bună pace cu vecinii, făcea parte de asemenea din politica lui Neagoe, reușind, ca în timpul domniei acestuia, țara să fie în pace „deoarece el a trăit în bună înțelegere cu toți vecinii⁵⁴”, cum subliniază cronicarul Radu Popescu.

În cazul însă când domnul nu reușește să-și înduplece dușmanii cu vorba bună, domnul trebuie, pentru a-și salva onoarea, „să se poarte curajos”. Dacă va fi nevoie, domnul trebuie să se lupte chiar, dacă dușmanul e mai puternic, căci „e mai bine să mori cu cinste decât să te acoperi de rușine”. Nu lipsesc nici sfaturile pregătirilor de război. În primul rînd trebuie puși la adăpost copiii dregătorilor și țăranilor pentru a nu fi prinși și duși în robie.

Învățăturile lui Neagoe, cuprind și sfaturi de caracter militar: împărțirea armatei în trei corpuri, care trebuiau să fie aproape unul de altul, cel mai important era corpul al treilea, al armatei mari, cu misiunea de avangardă⁵⁴.

Neagoe accentuează caracterul divin al monarhiei, deoarece el întrerupsese succesiunea la tron între membrii dinastiei, fiind doar boier, ceea ce explică și insistențele și supranumele de Basarab pe care și l-a luat. De aceea se străduiește să ridice splendide monumente laice și de cult, fastul de la curte, îmbrăcămintea foarte luxoasă argintăriile și aurăriile comandate la meșterii din Sibiu. Era Neagoe, un principe al renașterii, după cum îl caracterizează Bogdan Petriceicu Hașdeu.

3. PROGRESSELE TEHNICII ÎN SEC. XIV—XVI

Evoluția gândirii și creației științifice și tehnice din țările române în secolele evului mediu dezvoltat se integrează în contextul creației științifice și tehnice europene. Așezarea liniștii relative în spațiul sud-estului Europei după ultimele valuri de populații migratoare, înseamnă un ritm mai accentuat de dezvoltare a societății și, ca urmare, a procesului de unificare, în state feudale de sine stătătoare, a formațiunilor politice prestatale. Ceea ce înseamnă, în planul creației științifice și tehnice progrese evidente, mai ales în unele domenii. Progresele tehnice, mai cu seamă în secolele XIV—XV ocupă locul prioritar, cele științifice egalându-le și în unele realizări depășindu-le pe cele tehnice.

⁵⁴ Pentru detalii, N. Stoicescu, *La politique de Neagoe Basarab et ses preceptes pour son fils Théodosie*, în „Revue roumaine d'histoire”, IX, 1970, nr. 1, p. 19—42.

a) *Mineritul*. Paralel cu consolidarea societății feudale se introduc și tehnici noi în exploatarea minereurilor. Coloniștii veniți din Stiria au adus cu ei și metode mai înaintate, prin folosirea roții de apă: foale, ciocane, șteampuri (*stupe*) la Rimetea—Trascău, Beiuș, Ghelar, Teliuc ș.a. — în Transilvania, Baia de Fier, Baia de Aramă — Țara Românească, Baia — în Moldova și alte „băi“ mai mici într-un număr destul de mare de localități.

Tehnica extracției minereului era la început destul de simplă deoarece majoritatea resurselor miniere aflorau la suprafața solului sau în cel mai rău caz se aflau la adâncime mică, situație care nu impunea săparea de galerii subterane. Paul de Alep, care a vizitat minele de aramă de la Baia de Aramă la mijlocul secolului al XVII-lea arăta că minereul se găsea la suprafață, fiind vorba de o exploatare numită „la zi“.

Nevoia mereu mai mare de metal stimulează preocuparea pentru exploatarea minereurilor feroase din mine de adâncime. Iar exploatarea din mine de adâncime, la rîndul ei, stimulează preocuparea pentru îmbunătățirea tehnicii de exploatare. Astfel în manuscrisul de la Sibiu de pe la mijlocul sec. XVI, opera lui Konrad Haas și Ioan Românul din Alba Iulia, sînt descrise principiile de prospectare magnetică a minereului de fier. O noutate a științei tehnice pe plan european.

Pentru stimularea activității miniere Carol Robert în 1327 și apoi Ludovic de Anjou în 1344, acordă proprietarilor suprafeței, o treime din drepturile regaliene asupra minelor. Această măsură stimulează căutarea și deschiderea unor noi zăcăminte. În 1347 se întăresc privilegiile minerilor de la Baia Mare (*Rivulus Dominarum*) și de la Baia Săsar (*Zazar Banya*). Rezultatul a fost că la mijlocul sec. XVI existau șase mine de aur și argint la Baia Mare, în „muntele Săsar“ și două mine la Baia Sprie.

Minele aurifere din aceste părți se exploatau prin sistemul galeriilor, una dintre aceste galerii, de coastă, aveau circa 1200 m lungime, folosindu-se schelete de lemn pentru construirea așa-numitelor ștolne (*stolonum*) la consolidarea galeriilor principale și a hrubelor (*foveae*), galerii secundare ce duceau la abataje. Existau de asemenea și galerii de suprafață exploatare cu ajutorul șteampurilor (cu 206 săgeți), acționate hidraulic. Galerii erau prevăzute cu puțuri de aerisire, de evacuare a apelor și transportul minereului cu ajutorul unui „puț“ prevăzut cu crivac, numit de aceea puțul cu vîrtej (*Gepelschacht*) la Baia Mare. La fiecare mină existau specialiști în mineritul aurifer și argintifer, cum era „magistrul specialist al muntelui“ (al exploatărilor miniere din munte), „cercetătorul aurului“ (*auri tactorum*), adică cel ce făcea „proba

calității“ de mai tirziu. În sec. al XV-lea, mai ales în a doua lui jumătate, pe vremea lui Matia Corvinul, mincele de la Baia Mare înregistrează o dezvoltare deosebită.

Concomitent cu minele de la Baia Mare erau în exploatare și minele de la Zlatna, Baia de Arieș, Băiuț și de la Căvnic, iar mai tirziu de la Baia Sprie, Abrud, Roșia, Baia de Criș, Păuliș și altele.

Mircea cel Mare, spre sfârșitul sec. XIV (1387) inaugurează exploatarea cuprului de la Baia de Aramă (Oltenia), unde se utilizează roțile de apă.

Dezvoltarea societății de pe teritoriul țărilor române în epoca feudalismului dezvoltat a avut ca rezultat, printre altele, intensificarea valorificării bogățiilor naturale ale solului și subsolului, a rezervelor miniere în special.

O perioadă de avânt se înregistrează în a doua jumătate a sec. al XV-lea și la începutul secolului următor, după care urmează o oarecare încetinire ca urmare a instaurării dominației otomane asupra țărilor române la mijlocul sec. al XVI-lea. În perioada bună are loc un fenomen de concentrare a activității miniere în zonele bogate în zăcămintele cu un randament economic ridicat, cum erau cele din Transilvania și din zona Băii de Aramă sau Băii de Fier din Țara Românească.

b) Prelucrarea metalelor. Minereul extras era supus apoi unor procese de prelucrare. Bucățile de minereu erau sfărmate și apoi tratate sumar în vederea eliminării sterilului. Accasta se realiza prin spălare sau erau supuse acțiunii focului (prăjirii). Urma reducerea oxizilor, operație principală în procesul obținerii metalului necesar prelucrării. Reducerea minereului se realiza cu ajutorul cuptorului de redus minereul, cea mai însemnată operație în procesul de reducere a fierului din minereu. Cercetările mai noi oferă posibilitatea reconstituirii cuptorului de redus minereul în sec. XIV—XV. Cuptorul descoperit la Hlincea, datînd din sec. XIII—XIV, avea formă circulară, cu diametrul de 0,60 m. Adîncimea maximă a creuzetului (a părții săpate în pămînt) atîngea 0,37 m. Partea superioară a fost distrusă, încît reconstituirea ei este ipotetică. Înălțimea cuptorului de la Hlincea nu putea depăși 0,80—0,90 m. Unul din pereții creuzetului era perforat de un canal ușor înclinat, cu pereții puternic înroșiți. Temperatura necesară reducerii minereului se obține prin folosirea foalelor manuale cu ajutorul cărora se activa focul din interior.

Minereul de fier tratat în prealabil (prăjit și sfărmat, eventual și spălat) era introdus în cuptor împreună cu cărbunele de lemn (mangal) în straturi alternative. Se cunoaște de asemenea

procedul folosirii fondanților (calcarul), în procesul de reducere a minereului de fier, în scopul ușurării separării oxizilor de fier de materialul steril. După reducere, lupa era scoasă din cuptor prin partea superioară a acestuia cu ajutorul unor cângi. Lupa obținută era spongioasă din cauza impurităților pe care le conținea. Din această cauză, ea trebuie să fie încălzită din nou și forțată pentru a se elimina materialul impur, efectuându-se, în același timp, și o decarburare.

Randamentul acestor cuptoare era, firește, destul de scăzut pe de o parte, iar pe de alta un mare procent de fier rămânea în zgura nefolositoare, deoarece tehnica folosită nu permitea o separare completă a oxizilor de fier de materialul steril. Randamentul acestor cuptoare a crescut o dată cu perfecționarea procedeelor tehnice, mai cu seamă o dată cu posibilitatea obținerii unei temperaturi de peste 1000 grade, în măsură să ajungă pînă la punctul de topire al fierului.

Folosirea energiei hidraulice la procesul de reducere a minereului a avut un rol de importanță deosebită. Pe teritoriul țărilor române, adaptarea energiei hidraulice la reducerea minereului este adevărată în mod cert la sfîrșitul sec. al XIV-lea, deci la scurtă vreme — circa 80 de ani — după ce fusese constatată pentru prima oară în Europa. Este vorba de utilizarea forței apei la reducerea minereului de aramă de la Bratilov, din Oltenia, la 1392—1393, cu ajutorul „roților” puse în mișcare de apă; meșterii topitori de la Bratilov erau din Transilvania, astfel că principiul respectiv era cunoscut și în Transilvania unde fusese adus de minerii coloniști din Meissen.

Pe temeiul datelor cunoscute se poate reconstitui și tehnica de prelucrare a metalelor prețioase. Odată extras, minereul aurifer era supus operațiilor de sfărîmare, de măcinare cu ajutorul șteampurilor, apoi spălat cu un șuvoi de apă. Urma probarea cu ajutorul cuptoarelor, acelor sau pietrelor de probat, pentru a constata cantitatea de metal prețios. Probarea consta în oxidarea (arderea) minereului în cuptoare, prin adăugarea de plumb, cupru, salpetru etc. A doua fază cuprindea topirea minereului în cuptor cu ajutorul focului activizat de cărbunele de lemn (mangal). Prin această operație se reduceau oxizii metalici. Plumbul sau cuprul antrena cu ele metalul prețios; după răcire, produsul obținut era supus operațiilor de separare a metalului prețios cu ajutorul retortelor, vaselor de tot felul cu un preparat de separare (apa de separare) care conținea acid azotic, vitriol, sare etc.

Separarea aurului de argint se făcea în casa de cimentare (*domus cementatoris*) prin utilizarea vitriolului, mercurului etc.

Casa de cementare de la Baia Mare e menționată la 1556, împreună cu Casa de ardere (*crematoria*) și cu trei topitorii. Pierre Lescaopier, călător francez care a vizitat, în 1574, instalațiile miniere de la Zlatna a transmis detalii foarte interesante cu privire la procesul de obținere a aurului, precum și asupra tehnicii de extracție a mercurului la minele de la Zlatna, subliniind nivelul ridicat al tehnicii miniere pe teritoriul României în secolele XV—XVI.

Inventarul materialelor existente la mina de la Baia Mare menționează, printre altele cantități de substanțe folosite la separarea argintului de aur și la cementarea aurului, vase cu mercur, măji de vitriol, cositor, plumb, un instrument pentru probarea aurului, foale pentru topitorii, existau de asemenea casa pentru cementare, topitoria de monede, casa de ardere (*crematoria*), precum și diferite „mașini” cu ustensilele lor, pive, retorte etc. Cercetările arheologice efectuate în orașul Baia Mare au scos la lumină resturile unei construcții de lemn în interiorul căreia s-a găsit o parte dintre materialele și mijloacele tehnice folosite la rafinarea metalului prețios: 30 oale din pastă arsă, fără torti, alături de care s-au găsit vestigiile foalelor și uneltelor de fier, precum și o mare cantitate de oase de vită, care, măcinate, erau introduse în pasta de confecționare a cupelor necesare rafinării metalului; s-au descoperit, totodată, resturile cuptoarelor de topit minereul. Toate acestea dovedesc faptul că se practicau operațiuni și procedee tehnologice destul de complicate, ceea ce presupune, din partea mineurilor, un apreciable bagaj de cunoștințe tehnice.

O importanță aparte prezintă utilizarea, în această vreme, a unui nou mijloc de transport a minereului aurifer. Este vorba de vehiculul de mină (*hunt*), menționat în inventarul minei de la Baia Mare (*mensura seu vehiculi hunto vocati [...]* *circuli perrei ad pares truside hunt pertinentes*). La mina de aur de la Brad s-a descoperit un asemenea vagonet de mină cu roți de lemn purtat pe șine, de asemenea de lemn, prevăzute cu schimbător de clae (ac și inimă). Este considerat cel mai vechi „vehicul” purtat pe șine, cunoscut pînă acum pe plan european.

Aprecierea de care se bucura tehnica minieră și cea metalurgică folosite în spațiul carpatic în evul mediu reiese și din faptul că cneazul Ivan al III-lea al Moscovei, în anul 1488, da instrucțiuni trimișilor lui la regele Matia Corvinul să-i ceară acestuia un maestru „care cunoaște minereul de aur și de argint și știe să separe minereul de pământ”.

O altă dovadă în același sens este și faptul că Georg Agricola, celebrul autor al lucrării *De re metallica*, lucrarea fundamentală a științei și tehnicii miniere din sec. al XVI-lea din țările române și-a

ales unele exemple. În Munții Carpați, afirmă Agricola, minereul de aur și de argint este măcinat de șteampuri care ajung la cîte 20 în șir. Aminteste și folosirea ciururilor suspendate de funii, cărora li se da o mișcare de oscilație pentru a ușura separarea minereului măcinat de diverse granulații. De asemenea, cunoaște exemple și pentru procesul de separare a argintului de cupru⁵⁵.

c). Tehnica de extragere a sării. Pentru sporirea producției de sare sînt aduși și coloniști cărora li se acordă unele privilegii. Primii sosiți, din perioada 1141—1163 redeschid vechea salină romană de la Ocna Sibiului. Se deschide salina de la Sic, iar din 1291 privilegiile acordate coloniștilor sînt extinse și celor de la Turda. În sec. XIV—XV erau active salinele de la Rona, Ocna Șugatag, Ocna Dej, Cojocna, Sic, Turda și Ocna Sibiului.

Importanța exploatării sării în Muntenia și în Moldova este dovedită indirect de interdicția importului de sare în Transilvania de mai multe ori în sec. XIV—XV.

Iar în relatarea cu privire la expediția seniorului burgund de Wawrin în contra turcilor se menționează declarația lui Vlad Dracul cu privire la ridicarea cetății Giurgiu, între anii 1397—1402, care afirmă că „nu a fost piatră din cetate care să nu-l fi costat pe tatăl meu (Mircea cel Bătrîn) cîte un bolovan de sare, care se scoate din stîncile din Țara Românească“.

Ocnele Mari sînt pomenite începînd de la 1408—1418, dar exploatarea sării în Muntenia trebuia să fi fost mult mai veche.

Caracteristicile specifice zăcămintelor de sare din teritoriul carpato-dunărean, explică extinderea metodei de exploatare cu camere și la salinele din Transilvania, din Muntenia și Moldova.

Principala îmbunătățire tehnică adusă în evul mediu timpuriu a fost extracția sării de puț, cu ajutorul vîrtejului manual, ca la fîntini. Vîrtejul era acționat de 1, 2 sau 3 oameni. Mai tirziu, la toate salinele se introduce extracția cu vîrtejul (crivacul) pus în mișcare cu ajutorul atelajului cu cai.

Prima mențiunea scrisă a folosirii vîrtejului cu cai la extracția sării în teritoriul carpato-dunărean apare în Statutul muncitorilor de la salinele din Transilvania din anul 1435. Vîrtejul acționat cu ajutorul atelajului cu cai, la extracția sării, a mărit producția

⁵⁵ G. Agricola, *De re metallica*, ed. Hoover, Londra, 1912; Al. Maghiaru, Șt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, București, 1960; C. C. Giurescu, *Contribuții la istoria științei și tehnicii românești în sec. XV — începutul sec. XIX*, București, 1973; Șt. Olteanu și V. Cazacu, *Gîndirea și creația științifică și tehnică românească în evul mediu*, în *Istoria gîndirii și creației științifice și tehnice românești*, București, 1983, p. 274—288, 290—293.

salinelor și a permis adâncirea camerelor de exploatare, prelungindu-le, astfel, cu mult durată de existență.

Totodată la saline s-au introdus și alte îmbunătățiri tehnice. Deronchwam, expertul celebrilor bancheri Fugger din Augsburg care a vizitat Transilvania în prima treime a sec. XVI, găsește la salina de la Turda trei puțuri. Unul dintre ele era destinat exclusiv pentru aeraj. Pe acest puț se cobora „un cazan mare de aramă în care este foc“ pentru crearea curentului de aeraj.

La extracția sării participau mai multe categorii de lucrători specializați. Tăierea calupurilor de sare o făceau tăietorii (*incisores salium*). Scoaterea sării la suprafață se efectua cu ajutorul unei instalații numite crivacuri ce acționau pe principiul scripetelui. Se utiliza forța animală. Această instalație purta numiri diferite: gepel, Kepel, gapal (de la cuvântul maghiar gép, care înseamnă mașină). La Turda, de pildă, această „mașină“ era acționată de tracțiune a 8 cai și extrăgea a zilnic cam 30 saci de sare, confecționați din piele de bou⁵⁶.

d) Începuturile exploatarei păcurii și confecționării cărbunilor. În prima jumătate a sec. al XV-lea sint menționate „fântinile“ de păcură, sau „puțurile“ de păcură, mai întâi în Moldova, apoi în Țara Românească și Transilvania. Păcura „izvora“ aproape de pământ, erau, deci, puțuri de suprafață. Păcura scoasă se „prelucra“, se îngroșa în gropi, săpate de oameni alături de „puț“. Asemenea puțuri existau la Telega, aproape de Cîmpina. În Transilvania un sat din comitatul Hunedoara se numea Păcuri, menționat documentar în sec. XV⁵⁷.

În țările române în sec. XVI se exploata și bitumen sau ceara neagră din care se făceau luminări. Bitumenul se exploata atît în Transilvania cît și în Țara Românească în mai multe locuri lîngă Țirgoviște.

Mai veche decît exploatarea păcurii în țările române era prepararea cărbunelui. În Transilvania cea mai veche mențiune de preparare a cărbunelui este din 1291 și anume la Remetea, de pe lîngă Turda. Știrile cu privire la prepararea cărbunelui în sec. XIV—XVI se înmulțesc în fiecare dintre cele trei țări românești.

e) Perfecționări în tehnicile hidraulice. Din această categorie morile ocupă locul cel mai important. Meșterii constructori de mori, de poduri, de nave, precum și cei ce lucrau

⁵⁶ Al. Doboși, *Exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în evul mediu* (sec. XIV—XVI), în „Studii și cercetări de istorie medie“, II, 1951, nr. 1, p. 134—168; Șt. Olteanu, V. Cazacu, *op. cit.*, loc. cit., p. 239—290.

⁵⁷ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 125—130.

mobilierul din lemn al bisericilor și locuințelor civile sînt pomeniți documentar în sec. XV—XVI. Iar într-un catastif de cheltuieli din 1508—1509 este amintit strungul în lemn, precum și utilizarea forței hidraulice la acționarea fierăstraielelor de tăiat lemnul. Către anul 1560, Alexandru Lăpușneanul, domnul Moldovei, folosea asemenea instalații mecanice (*molla serraria*), instalate pe cursuri de apă, cu participarea meșterilor din Transilvania.

Dintre mijloacele de producție al căror randament economic a fost considerabil mărit prin aplicarea, în funcționarea lor, a energiilor naturale a fost moara de măcinat cereale acționată hidraulic. Acestea comportă în structura lor funcțională trei sisteme: energetic (hidraulic), de transmisie a mișcării de la roată la instalația de prelucrare și sistemul mecanic ce execută prelucrarea materiei prime sau semifinite.

Moara de apă mai perfecționată se compunea din roata cu axul, pietrele de moară, sitele, precum și alte piese auxiliare: „te-mele grătarului, verghii, babec, coveți, fiare“ etc., cum sînt amintite într-o însemnare tîrzie. În afară de instalația energetică, alte componente de structură, ca mijloacele de captare, acumulare și aducțiune, precum și cele de admisie alcătuiau un ansamblu care demonstrează complexitate și dificultatea unor asemenea lucrări impuse de instalarea și funcționarea morii.

La acționarea morilor de cereale se mai folosea și forța animală și eoliană. Un registru genovez redactat la Chilia la mijlocul sec. al XIV-lea pomenea, printre altele, existența, în orașul amintit a unei mori de făină acționată de tracțiunea a trei-patru cai, pe lîngă care funcționa o brutărie a orașului.

În zonele deluroase, lipsite de cursuri de apă, se utiliza, la punerea în funcțiune a morilor de măcinat, forța vîntului. Prima mențiune documentară e din sec. al XVI-lea, referindu-se la zona deluroasă din hotarul localității Alderni (jud. Buzău)⁵⁸.

Progrese mai vizibile s-au înregistrat încă în procesul de reducere a minereurilor, cuptorul de redus fiind mărit ca dimensiune, iar alimentarea cu aer făcîndu-se în condiții îmbunătățite. Se utilizau acum, pe scară mai largă, fondanții (calcarul și dolomitul) în vederea obținerii metalului. Ca urmare, procentul de fier rămas în zgur scade vizibil. Crescînd posibilitățile de realizare a unei temperaturi mai ridicate, ca urmare a folosirii forței hidraulice la acționarea foalelor, cuptorul de redus și-a mărit capacitatea. Asemenea

⁵⁸ C. Bucur, *Considerații istorice și etnologice privind instalațiile hidraulice pe teritoriul României*, în *Culegeri de studii și materiale de etnografie și artă*, Oradea, 1977.

Învățătorul și elevul

Omul de cultură din
Tetraevangheliul din 1491

Tetraevangeliiarul din 1494
(Moldova)

Liturghierul din 1508
(Țara Românească)

Școala românească din Scheii Brașovului

СЛОВО ПЛАЗАТЕЛНО ТѢ
ГОРНОЕ ДА БѢЖАЮЩЕ
ПОМОЩЕ СВОЕМОУ БѢЖЕ
ПОМОЩЕ СВОЕМОУ БѢЖЕ

Pagină din Învățăturile lui Neagoe Basarab

Dante Alighieri

Erasmus din Rotterdam

Nicolaus Olachus

Johannes Honterus

[illegible]

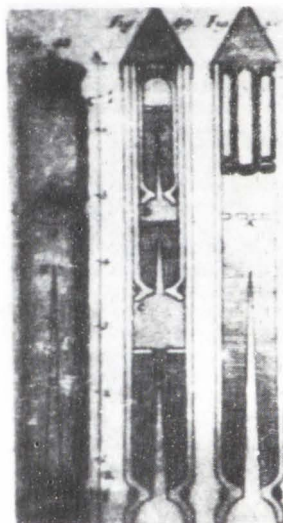
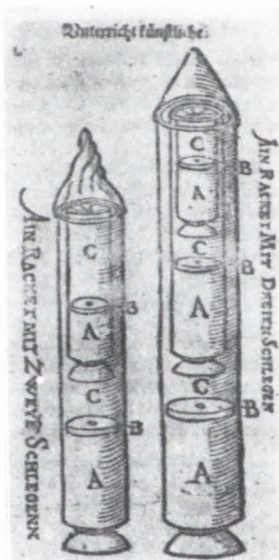
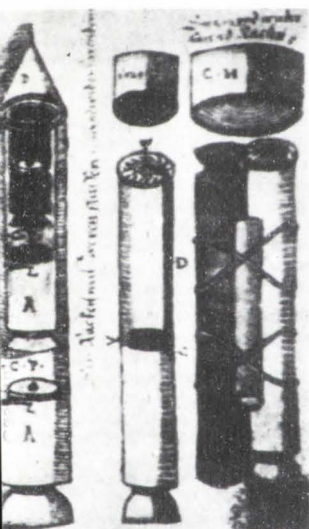
Кѣмъ поумоу рече хъ иже сѣ
бѣхъ и прѣславѣ, и кѣ
шнѣ сѣлѣхъ въ торѣхъ
иже сѣлѣхъ въ торѣхъ

Pagină din Psaltirea Scheiană

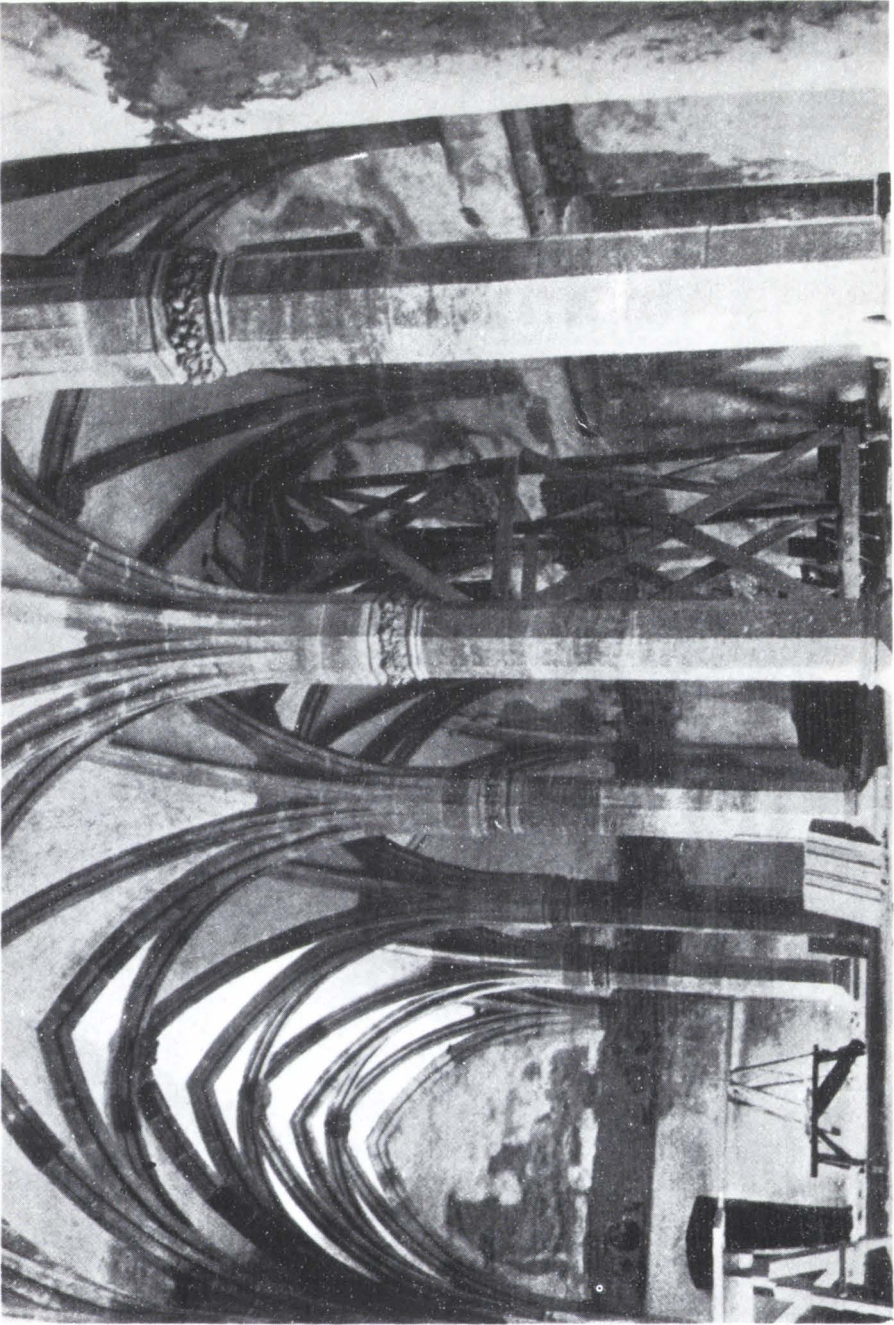
1. *Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript page. The text is dense and fills the page, with some lines starting with large initial letters. The script is characteristic of the 16th or 17th century.*

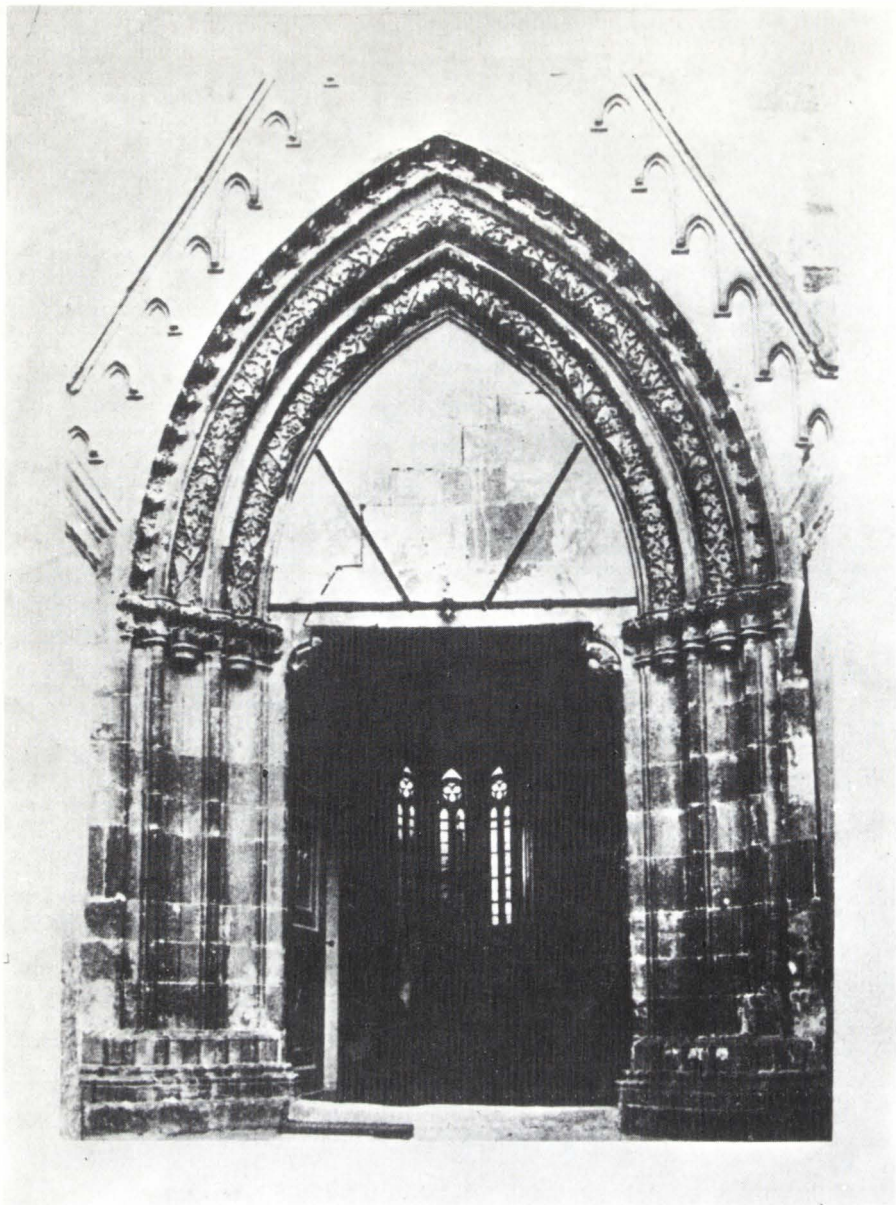
Evangheliarul lui Filip Moldoveanu (1546)

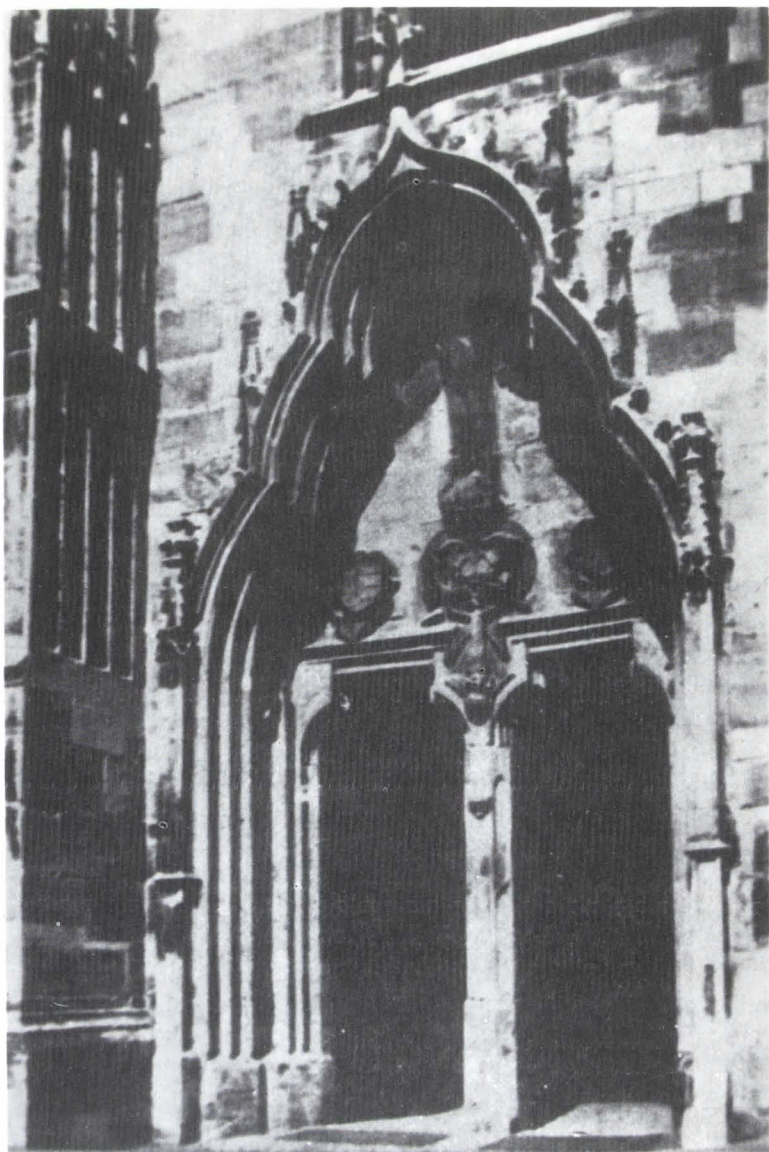
Racheta cu trei trepte construită de Konrad Haas și Ioan Românul

Castelul de la Hunedoara (interior)

Biserica catedrală din Alba Iulia (interior)

Ușa principală a Bisericii Sf. Mihail din Cluj

Biserica domnească de la
Curtea de Argeș

Statuia Sf. Gheorghe, opera
fraților Martin și Gheorghe
din Cluj

procedee se extind și la est de Carpați, unde documentele din sec. al XV-lea atestă existența unor asemenea instalații la Baia, în Moldova.

Mărirea capacității cuptoarelor „furnale”, în tehnica extracției metalului din minereu a satisfăcut în mai mare măsură necesitățile sporite de metal fieros. Iar temperaturile ridicate obținute în aceste cuptoare au permis o uniformizare a carbonului, iar rezultatul a fost oțelul de calitate superioară și în mai mare cantitate. Ceea ce a însemnat sporirea eficacității uneltelor agricole și meșteșugărești confecționate din asemenea metal: cuie de mare varietate și dimensiuni, lame de cuțit de diferite tipuri și mărimi. Pentru obținerea lamelor de cuțit de calitate superioară s-a aplicat tratamentul termodinamic de cementare prin intermediul energiei apei.

Progresele tehnice de prelucrare a metalelor au avut drept consecință elaborarea unor calități de oțeluri apreciabile. Analizele unor piese de metal prelucrat în atelierele de fierărie de la Suceava din a doua jumătate a sec. al XV-lea au dovedit tehnica superioară folosită de meșterii suceveni în confecționarea cuielor de mare varietate și a lamelor de cuțit, de asemenea de diferite tipuri și mărimi.

Se cunoaște tratamentul termodinamic de cementare în vederea realizării unei calități superioare de oțel prin difuziunea în pasta metalică a carbonului în proporții corespunzătoare, circa 0,8%; s-au identificat, în grosimea lamei de cuțit, trei straturi cementate, totalizând un număr de șapte poziții diferite ce reprezintă variațiile conținutului de carbon de la o poziție la alta. Mijlocul lamei, miezul este dintr-un fier mai moale; spre suprafața lamei conținutul în carbon crește; stratul superficial care este cel mai solicitat, tăișul, este dintr-un oțel superior cu anumite caracteristici: duritate, elasticitate, rezistență față de oxidare. Aplicarea acestui procedeu tehnologic de elaborare a oțelului presupune, din partea meșterilor, însușirea unor bogate cunoștințe de tehnologia metalelor, câștigate prin experiență; cunoștințe privitoare la reacțiile metalului în asociere cu carbonul. Analizele metalografice efectuate pe obiecte metalice descoperite pe teritoriul Transilvaniei dovedesc că meșterii transilvăneni foloseau acest procedeu la sfârșitul secolului al XIV-lea.

Oțeluri de bună calitate trebuiau utilizate în mod necesar și la pinzele ferăstraielelor acționate hidraulic, dovedite documentar în secolul al XV-lea și al XVI-lea. Tehnică necesară cu atât mai mult cu cât folosirea fierăstrăului și la prelucrarea pietrei și a marmurei, necesare construcțiilor, este adevărată în secolul al XV-lea.

Un obiect nou, solicitat chiar de răspîndirea metodelor de elaborare a oțelului de bună calitate, a fost cel cu ajutorul căruia se trefla sîrma metalică. Unealta de treflat sîrma era destul de simplă. Principala piesă o constituia o placă metalică dintr-un oțel dur, prevăzut cu orificii de diferite grosimi, prin care urmau să fie trecute bucățele de metal destinate a fi transformate în sîrmă. Această operație putea fi efectuată manual sau prin intermediul energiei apei.

Domeniile foarte variate ale producției medievale în care s-a aplicat forța hidraulică a fost și al pregătirii *pieilor* necesare „industriiei” pielăritului, precum și al preparării *hîrtiei*, necesare tipografiilor. Morile de tăbăcit pieile brute apar menționate pentru prima oară în documente în sec. XIV—XV și se referă la situația din Transilvania.

Cît despre utilizarea forței apei în prepararea hîrtiei de scris, aceasta este în strînsă legătură cu tehnica tipografică, cu solicitările tot mai insistente de hîrtie necesară imprimării cărților în tipografiile existente în diferite orașe și mînăstiri. În prima jumătate a sec. al XVI-lea apare pentru prima oară menționată în documentele scrise o „moară de hîrtie” în Transilvania, iar după aceea, în secolul următor, sînt menționate asemenea mori și în Țara Românească, în regiunea Călimăneștilor. Documentele precizează că materia primă pentru confecționarea hîrtiei erau cîrpele, fapt pentru care satele din jurul morilor erau obligate la darea de cîrpe pentru moara de hîrtie.

f) **Tehnică armamentului.** Importante perfecționări în tehnica militară și a armamentului, a antrenat, la rîndul său, sensibile transformări în mai toate sectoarele artei militare medievale. Atît sistemul defensiv, cît și diferitele procedee tactice de luptă au fost nevoite să se adapteze noilor tipuri de arme, superioare celor dinainte.

Cele mai importante modificări s-au produs în realizarea armamentului ofensiv. Protecția luptătorului era asigurată printr-o cască de piele sau metal, cămașă de zale sau vestă de piele, pe care erau aplicate plăci metalice sub forma unor solzi de pește; membrele inferioare erau protejate de jambiere metalice. În cazul cavalierilor, capul și pieptul calului erau protejate de mici plăci metalice. Combatanții posedau scuturi sau pavăze acoperite, mai mult sau mai puțin, cu o placă metalică. Acest echipament era foarte scump și din această cauză numai o parte a oastei avea posibilitatea să și-l procure.

Noua armă specifică evului mediu a fost arbaleta, superioară arcului simplu. Arbaleta era de fapt un arc perfecționat, resortul

fiind alcătuit din una sau mai multe benzi de oțel, ce se încordau cu ajutorul unui scripete.

Ca mijloace de asediu, se folosea artileria mecanică, destul de dezvoltată, bazată, esențial, pe detenta produsă de torsiunea unui cablu. Se utilizau batiste și catapulte. Aceste instrumente lansau în tabăra adversă pietre de dimensiuni mari și totodată materii incendiare. Distanța de catapultare a pietrei atingea 300 m. Mai cu seamă balistele trebuiau dirijate de veritabili ingineri consacrați acestei „meserii”. Ca material incendiar erau folosite uleiul, sulful, petrolul, asfaltul.

Pentru lupta apropiată, armele folosite de ostașii români erau, indeobște, aceleași cu cele utilizate și de celelalte oști europene: lancea, sulița, toporul de luptă, buzduganul simplu și buzduganul-bici, sabia, cangea, coasa etc. Depozitul de la Bîtea Doamnei conținea: o sabie întreagă de tip occidental și patru în stare fragmentară, o suliță, două lance, șapte topoare de luptă sau baltage, o halebardă, un buzdugan, 4 coase și 10 seceri, care puteau servi și ca arme în timp de război. Depozitul de unelte și arme de la Dragoslavele (jud. Vrancea) era alcătuit din următoarele arme: cinci topoare de luptă cu tăișul mai lat sau mai îngust, uneori în formă de vîrf de suliță sau de lance, un vîrf de lance fragmentar cu lama în formă de trunchi alungit, cu tub pentru fixarea cozii, conic la vîrf și octogonal spre bază. Un alt depozit descoperit la Radovani (jud. Giurgiu) se compunea din trei topoare de luptă, unul dintre ele avînd tăișul în formă de lance cu muchia alungită. Vîrfuri de lance și topoare de luptă s-au mai descoperit și în alte așezări, ca cele de la Păcuiul lui Soare, Budești (Roman), Bîrlogu (Argeș), Ciurel, Hangu, Dăbica (Cluj).

Mult mai frecvent era buzduganul sau măciuca. Buzduganul de bronz avea formă de butoiăș, prevăzut cu cinci colți în formă de piramidă cu patru laturi. Buzduganul de fier avea înfățișarea unor sfere cu diametrul de bază 6—7 cm., găurite pe mijloc pentru a putea fi fixate în vîrfurile unei cozi de lemn.

Mult întrebuițat era buzduganul fixat în vîrfurile unui bici de luptă. Greutatea atașată putea fi din bronz, piatră sau chiar corn de cerb. O asemenea armă era folosită de călăreți mai cu seamă, deoarece aveau o mai mare putere de lovire. Cele mai bune greutăți pentru buzduganul-bici, erau greutatea din bronz, mai rezistente și mai grele decît cele de piatră sau os.

În general, românii foloseau cam aceleași arme ca și vecinii; arme descoperite în săpături dovedesc că și din punct de vedere stilistic nu există deosebiri mari între armele folosite pe o mare zonă geografică. Existau unele deosebiri stilistice specifice care

confirmă confecționarea lor locală. Topoarele de luptă cu tăișul în formă de lance sau suliță se cunosc, deocamdată, numai pe teritoriul țării noastre. Virful de lance are analogii, în ce privește sistemul de fixare pe coadă, în Rusia Kieviană, dar se deosebește de exemplarele cunoscute acolo prin detaliile formei lamei și a tubului de înmănușare⁵⁹.

*

Asemenea progrese în știință îl îndreptățea pe istoricul și filosoful științelor John Bernal să considere secolul cuprins între 1440 și 1550 cea dintâi fază a vastei revoluții științifice și de asemenea să creadă că „știința începe să-și pună pecetea asupra istoriei“.

În această revoluție științifică incipientă se înscriu și progresele balisticii și pirotehniei, prin contribuțiile unor mari inventatori, începînd cu Leon Battista Alberti, cu lucrările sale de mecanisme și elemente de mașini, Nicolo Tartaghio, cu studiile sale privitoare la lansarea proiectilelor. Drumul spre inventarea rachetei era deschis. Konrad Keyser, Araham de Memmingen, Hanns Hartlieb și Ioannes Fontana sînt socotiți precursorii rachetelor în prima jumătate a sec. XV. Pentru ca în sec. XVI să se generalizeze și preocupările și perfecționările prin lucrările lui Reinhardt de Salms și Johann Schmidlap, iar multilateralul genial Leonardo da Vinci să confere strălucire și în aceste domenii.

În acest contex european se înscriu și preocupările lui Conrad Haas din Sibiu și proiectul de rachetă al acestuia, care ocupă un loc prioritar între precursorii rachetei moderne. Lucrarea științifică și creația tehnică a mecanicianului sibian se integrează în mișcarea și progres tehnic din Transilvania din prima jumătate a sec. XVI, în corelația strînsă cu preocupările și realizările tehnico-științifice din celelalte două țări românești.

Manuscrisul și invențiile tehnice ale lui Conrad Haas, inspirate din lucrările vremii, îmbogățesc moștenirea prin propriile sale observații cu privire la „focurile de artificii“, completată de desene cu privire la „rachetele de foc“, între care numeroase de importante sînt opera lui Haas, care le descrie pe larg, de la prepararea materiei prime (salpetru) pînă la pregătirea (prepararea) corpurilor (tuburilor) de rachete, a rachetelor propriu-zise. „care pleacă singure în înălțime sau care aleargă pe drum drept încolo și-ncoace și la urmă trag și o împușcătură“; materialul cu care se umple „rachetele zburătoare, care merg înainte așa ca să ajungă în înălțime și să dea și a doua și a treia împușcătură“ etc. etc. Pre-

⁵⁹ Șt. Olteanu și V. Cazacu, *op. cit.*, l.c., p. 311—317.

cursorul tehnicii rachetelor moderne, Conrad Haas, a beneficiat — cum singur o spune — de colaborarea lui Ioan Românul (Hanns Wallach) din Alba Iulia, care i-a oferit metale de pulbere și i-a confecționat „zațurile”⁶⁰.

4. ÎNTRE TEHNICĂ ȘI ARTĂ

a). *Arhitectura*. După pustiirile pricinuite de marea invazie tătaro-mongolă din 1241, așa cum sînt cuprinse în *Cîntecul de jale (Carmen Miserabile)* al canonicului orădean Rogerius, martor ocular, care el însuși a fost părtaș la grele suferințe, oamenii, ciți au mai rămas în viață, au făcut eforturi mari pentru vindecarea rănilor. Și deoarece tătarii puteau repeta isprăvile din 1241 — precum s-a mai și întîmplat de mai multe ori în a doua jumătate a sec. al XIII-lea, dar la proporții mult mai mici — măsurile de apărare erau de neapărată și grabnică trebuință. De aceea, cea dintîi preocupare a oamenilor a fost construirea de cetăți de adăpost și apărare. Și, într-adevăr, Transilvania se îmboldește cu o mulțime de asemenea cetăți, diseminate pe întreaga sa cuprindere. Din Bihor și Sălaj pînă în colțul sud-estic, din Banat pînă în partea nord-estică, din Țara Făgărașului în Țara Hațegului etc.

Cu titlu de exemplu vom aminti unele cetăți mai importante, construite în a doua jumătate a sec. XIII — prima jumătate a sec. XIV: 1: Făgăraș și Breaza, Deva și Hațeg, Piatra Craiului și Tăuți (Alba), Soimuș (Arad), Finiș, Adrian (Bihor), Rimetea-Trascău și Arieș (Turda), Ciceu și Unguraș (Solnocul Dinăuntru), etc toate din a doua jumătate a sec. XIII⁶¹.

Cetățile acestei perioade sînt, în general, în stil romanic, ridicate de obicei pe înălțimi, adaptate terenului în ce privește forma, cu un plan simplu: o incintă pe ziduri și un turn sau donjon (turn-locuință) masiv, cu 2—3 etaje, prevăzut cu creneluri. O oarecare influență central-europeană este prezentă. Din Transilvania rețeaua se prelungește și în Țara Românească: Slon (Buzău), Poiana, Rucăr,

⁶⁰ Cf. Lucrarea fundamentală a lui D. Todericiu, *Preistoria rachetei moderne. Manuscrisul de la Sibiu (1400—1569)*, București, 1969.

⁶¹ Pentru celelalte, Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, p. 261—281 cf. V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959; *Istoria artelor plastice din România*, I, București, 1968; Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982, p. 150—200; Gh. Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972.

Cetățenii din Vale și în Moldova: Bitca Doamnei (Neamț), Șcheia, Suceava, Neamț etc.

Prima jumătate a sec. al XIV-lea continuă eforturile și realizările din perioada precedentă cu privire la arhitectura de apărare: Bologa (Cluj), Odorhei (Harghita), Cetățuia și Hălchiu (Brașov), Salgo (Sibiel) și Petrești (Sibiu), Sebeș, Jdioara, Ilidia și Lipova (în Banat), Șiria și Șoimuș (Zarand), Poenari (Argeș) etc. etc.

Aceleași motive, de adăpost și apărare, îndeamnă pe sași să-și fortifice, prin înconjurarea cu ziduri, bisericile existente sau cele ce se construiau în a doua jumătate a sec. XIII-lea și în prima jumătate a sec. XIV: Cîsnădie, bislică romanică, cu trei nave, dar cu un singur turn-clopotniță. Continuînd, unele, tradiția moștenită, altele au navele alungite; lipsește absida, cu două turnuri la fațadă, așa cum se constată la bisericile de la Acîș, Căpleni și Herina care vor servi ca model multora.

Cel mai important edificiu basilical de cult este catedrala din Alba Iulia, durat în etape între 1246—1291, cu trei nave, transept, cor, absidă centrală, două turnuri⁶².

Sute de asemenea biserici au fost înconjurate cu unul sau chiar două rînduri de ziduri de incintă, din Țara Bîrsei pînă în Hunedoara, de pe valea Tîrnavelor pe a Mureșului și Someșului, iar spre sud-est pînă în scaunele secuiești⁶³.

Arhitectura de cult este reprezentată în această perioadă în bisericile cneziale din Țara Hațegului care-și au sorgintea în bisericile de lemn de la care au luat formele rectangulare, cu alipirea clopotniței, preluată din arhitectura basilicală. Transpunerea lemnului în piatră, meșterii constructori au recurs la boltirea pe ogive a altarului, ancadramentele portalurilor și ferestrelor la care au adăugat turnul-clopotniță. Bisericile cneziale din Streisîngeorgiu, Sîntămăria Orlea, Strei, Densuș, Gurasada, Criscior, Ribița sînt exemple grăitoare⁶⁴.

b). Artă zugrăvirii. Monumentele de cult din Transilvania secolelor XIV—XVI, pe lîngă arhitectura caracteristică, se disting prin zugrăveala lor interioară, la unele, și exterioară, care

⁶² G. Curinschi Verona, *Istoria arhitecturii în România*, București, 1932, p. 80—82.

⁶³ W. Horwath, *Siebenbürgisch sächsische Kirchenburgen*, Sibiu, 1931; G. Opreșcu, *Bisericile cetăți ale sașilor din Ardeal*, București, 1956; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, p. 239—244.

⁶⁴ V. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, Cluj, 1930; V. Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*, București, 1968; S. Dragomir, *Vechile biserici din Zarand și cîtitorii lor în sec. XIV—XV*, în „Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice”, secția pentru Transilvania, 1920, p. 2—22.

e și artă și tehnică în aceeași măsură. Asemenea reviriment se explică printr-o cauză, urmată de un efect. Pericolul otoman tot mai insistent după 1394—1395 a contribuit la slăbirea politicii prozelite, de persecuție împotriva românilor ortodocși și de catolicizare prin toate mijloacele, așa cum preconizase regele Ludovic de Anjou. Puterea centrală avea nevoie de colaboratori și nu de dușmani. Și cei mai mulți și mai buni în părțile sudice ale Transilvaniei, de unde venea pericolul otoman, erau românii în frunte cu cnezii și voievozii lor⁶⁵. Efectul a fost o îngăduință ceva mai mare față de românii ortodocși a oficialității decît în deceniile precedente și de asemenea a celor viitoare, începînd cu deceniul 4 al secolului XV. Iar urmarea a fost construirea și împodobirea, cu picturi murale, a unui important număr de biserici în toată Transilvania și cu deosebire în zonele bogate în cnezi și voievozi (jupani), ctitori de asemenea monumente, în zugrăveala cărora apar.

Jupanul Chendreșu (Cândreș) și soția sa jupănița Nistora, în decorul mural din 1408 al bisericii din Streisîngeorz, împreună cu jupanul Lațcu și Vlaicu, fiul lui Cândreș, reprezintă o familie de cnezi din Țara Hațegului care seamănă, la înfățișare și la port, și de asemenea la felul cum țin macheta bisericii, cu ctitorii, domni și boieri, din Țara Românească și Moldova. Ctitorul în costum de cavaler cu mantia lungă pînă sub genunchi și cu sabia grea încinsă la briu. Costumație identică au și cele două figuri marginale, jupan Lațcu și Vlaicu, fiul lui Cândreș. Iar jupănița Nistora e îmbrăcată într-un costum bogat, asemenea portului din acele părți, peste care, o pelerină, bogată și ea, lungă pînă la călcîie, asemenea unei domnițe sau tinăra boieroaică din țările române de la sud și est de Carpați. Și unii și alții, asemenea voievozilor Plaiurilor, Ioanaș și Iacov, pomeniți în tabloul votiv al inscripției.

Anterioară cu vreo jumătate de secol zugrăvelii interioare, este zugrăveala (pictura) exterioară a bisericii din Streisîngeorgiu, care înfățișează elemente decorative și figuri de stil. Este una din cele mai vechi picturi exterioare de pe teritoriul țării, la care în sec. XV se vor adăuga multe altele. Este opera unui zugrav format într-o școală de zugravi de pe lîngă una din mînaștirile hațegane sau din apropiere, poate de la Rîmeț.

Pictura interioară a bisericii din Criscior, din a doua jumătate a sec. al XIV-lea sau din 1411, este mai realistă, în sensul că ține seama atît de evoluția artei zugrăvelii, cît și de costumația per-

⁶⁵ St. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie”, Cluj, VIII, 1957, nr. 1—4, p. 25—64.

sonajelor. Fiind reprezentate trei generații: ctitorii jupani Bălea și soția sa jupanița Vișa, de pe la jumătatea sec. al XIV, Iova, fiul ctitorilor, din a doua jumătate a aceluiași secol și fiii lui Iova, deci nepotii lui Bălea de la începutul sec. XV. Mai simple sînt și portretele ctitorilor Bălea și Vișa, deoarece mai simplă era în realitate cu peste o jumătate de secol mai devreme îmbrăcămintea unui cnez de uniune de obști, cu o haină lungă și mai simplă și cu sabie mai simplă, decît a cnezilor de la începutul sec. XV. Mai simplu și mai aproape de portul țărăncilor libere și mai înstărite este și îmbrăcămintea jupaniței Vișa. În schimb nepotul ctitorilor, Vladislav, este înfățișat asemenea unui cavaler european de epocă (începutul sec. XV), deci un voievod mîndru, stăpînul unui voievodat puternic⁹⁶.

Pictura bisericii din Ribîța, datată în 1417, ctitorită de jupan Vladislav și jupanița Stana și fratele lui Vladislav, jupan Miclăuș și jupanița sa Sora, fiind asemănătoare cu a primei generații de la Criscior, atît în ce privește redarea figurilor cît și costumația, și mult mai simplă decît a lui Vladislav de la 1411 nepotul ctitorilor, se presupune a fi lucrarea aceluiași pictor-zugrav. Două familii voievodale din Zarand, țară de voievozi puternici stăpîni de voievodate întinse, dar unii cu o costumație mai simplă, mai aproape de portul popular, tranziție între cnezii de obște și voievozii de uniuni teritoriale sau de obște.

Pictorul celor două biserici a fost fără îndoială un român transilvănean ce a cunoscut ambianța artistică din Țara Românească, probabil Radu sau Radosav. Era unul din cei mai însemnați reprezentanți ai școlii de pictură românească din acel timp.

Influențe sud-carpătice vădesc și picturile bisericii din Remetea (Bihor), ctitorie a voievozilor de pe Valea Crișului Negru, din prima jumătate a sec. XV. Apropiate stilistic de picturile bisericilor din Țara Hațegului și Țara Zarandului. Lucrul apare explicabil dacă ținem seama că în aceste părți beiușene, la Sighiște, era centrul unui protopopiat ortodox și care la 1503 era onorat de protopopul Dan (*Dan, presbyter Valachalis de Seghesfalva, archidiaconus presbyterorum Valachalium*), cu prerogative eparhiale și care avea legături cu ierarhia bisericească din Țara Românească.

Din aceeași perioadă (1421) datează o altă biserică cnezială din piatră, cea din Lupșa, din Munții Apuseni, ctitorie a puternicilor cnezi de Lupșa, considerată singura construcție românească din veacul XV care să se poată compara cu bisericile contemporane în stil

⁹⁶ V. Drăguț, *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV—XV)*, București, 1970; *Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec. XIV—1450)*, coord. V. Drăguț, part. I, București, 1985; M. Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, I, Cluj-Napoca, 1981, p. 24—25.

gotic din Transilvania⁶⁷. Ctitorul, potrivit inscripției, a fost „oarecare boieri anume Stanislav“, în realitate cnezul Vladislav, cel mai important dintre membrii familiei cneziale de Lupșa și care stăpînea acest cnezat în vremea ctitoririi bisericii.

În aceleași părți muntoase, la Zlatna, a fost ridicată în aceeași vreme, 1424, o biserică împodobită cu o adevărată cronică pictată pe zid cu privire la istoria monumentului⁶⁸. Ctitorul a fost jupanul Stanislav Hraboru și jupanița Anca. Zidirea pînă la stingerea din viață a ctitorilor a costat 1500 florini (sumă foarte importantă în acea vreme). Rămasă neisprăvită, alții, după mulți ani, i-au continuat zidirea, la sfîrșitul sec. XVII și la mijlocul sec. XVIII. Picturile murale ale bisericii din Zlatna sînt, probabil, din anii îndată după construirea bisericii, deci din prima jumătate a sec. XV și ar fi, după unele opinii, opera lui Mihail Zugravu de la Crișul Alb, pictorul ansamblului de la mănăstirea Rîmeț⁶⁹.

Influențele artei picturale din Moldova și Țara Românească sînt mai vădite la biserica din Bîrsău (Hunedoara) în care se găsesc analogii cu pictura moldovenească de la sfîrșitul sec. XV și biserica din Densuș (Hunedoara) din sec. XIII, cea mai importantă și originală dintre bisericile românești din Țara Hațegului atît din punct de vedere arhitectural cît și al picturii care, se pare, că împodobește toți pereții interiori. Artistul este talentatul Ștefan Zugravul, semnat cu elegante litere chirilice. Format în spiritul tradițiilor artistice bizantine, Ștefan este unul din cei mai de seamă pictori ai școlii de pictură murală românească din sec. XV. Caracteristicile artei pictorului Ștefan sînt pregnante: desen incisiv, uneori, personajele înveșmîntate în falduri geometrizzante, cu figuri de o anumită plastică a fețelor demonstrează legături vădite cu arta din Țara Românească⁷⁰. Ansamblul mural de la biserica din Densuș a fost realizat în 1443, cu sprijinul familiei cneziale Mînjina, stăpîna satului în acea vreme.

O altă ctitorie cnezială, a cnezilor din familia Cîndeștilor, este biserica din Sîntămăria Orlea, pictată după 1447, cu figuri și compoziție generală influențate de arta bizantină, dar și cu unele influențe apusene.

⁶⁷ Eugenia Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în „Studii și cercetări de istoria artelor“, t. 18, 1971, nr. 1, p. 33.

⁶⁸ M. Porumb, *op. cit.*, p. 33.

⁶⁹ V. Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, București, 1970, p. 64—65.

⁷⁰ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 755—757; V. Drăguț, *Un zugrav din Transilvania secolului al XV-lea, Ștefan de la Densuș*, în „Studii și cercetări de istoria artei“, t. 13, 1966, nr. 2, p. 235—242; M. Porumb, *op. cit.*, p. 115.

Aşa cum se regăsesc şi în picturile interioare ale bisericii din Peşteana, care şi-a împodobit cu picturi şi pereţii exteriori.

Tot acum se pictează mănăstirea Rîmeţ şi de asemenea biserica ortodoxă din Lipova, vechea biserică din Lugoş etc.

Artă picturală românească, datorită frumuseţii şi originalităţii sale, a influenţat şi pictura murală a saşilor, aşa cum este exprimată în pictura capelei din Hărman, de la mijlocul sec. XV, la o parte a ansamblurilor murale de la Sighişoara, Mediaş, Biertan, Mălăncrav.

Toate dovezi grăitoare cu privire la anume realităţi: puterea economică şi starea socială a cnezilor şi voievozilor români din zonele cu instituţii cneziale şi voievodale mai puternice, dragostea acestora pentru neamul şi credinţa acestuia pe de o parte, iar pe de altă parte preţuirea frumosului şi talentul artistic al artiştilor populari români.

Unii din aceşti artişti zugravi au deprins arta zugrăvelii la unele şcoli mănăstireşti, cum a fost cea de la Rîmeţ (Alba) care au împodobit numeroase biserici româneşti din Transilvania, cele mai multe în Țara Hațegului și Țara Zarandului. Zugravi care au știut picta nu doar figuri de sfinți, ci și figurile ctitorilor și familiilor lor, în manieră asemănătoare în care erau zugrăviți domnii și boierii ctitori din Țara Românească și Moldova pe pereții ctitoriilor lor. Zugravi artiști asemenea celor din celelalte două țări românești, de la răsărit și sud de Carpați, care au zugrăvit cu neîntrecut talent mănăstiri și biserici: Dealu, Bistrița, Cozia, Curtea de Argeș — în Țara Românească, Pătrăuți, Dorohoi, Hîrlău, Vaslui, Voroneț, Moldovița, Humor — în Moldova.

Meşterii zugravi şi talentaţii pictori, instruiţi în şcolile de zugrăveală din diferite centre, uneori de pe lângă şcolile mănăstireşti, la rîndul lor şi-au instruit ei înşişi ucenicii care vor deveni artişti în arta picturii pe pereţii bisericilor. Astfel „breasla“ pictorilor zugravi s-a răspîndit pe întreg teritoriul etnic românesc, contribuind şi ea la consolidarea unităţii etno-culturale a poporului român.

În asemenea mediu cultural-artistic, întreţinut de cnezimea română s-au format caligrafi vestiţi, între care Simion Popa din Hălmaşu este autorul unei copii de Tetraevanghelier, realizată în 1450, „în zilele lui Io Iancul voievod“ (Iancu de Hunedoara).

Şi tot din aceeaşi lume cnezială este şi acel Cîndea „pîrcălabul“ Hațegului, care, preţuind cartea, îmbracă în ferecătură de argint *Tetraevangheliarul* scris şi miniat la 1436 de vestitul caligraf Gavril Uric pentru mănăstirea Neamţ⁷¹.

⁷¹ La 1492 e pomenit un meşter-artist de vitralii la biserica din Cluj—Mănăştur (*vitricus ecclesie de Kolosmonostraj*).

c). **Tehnică și artă în ceramică.** Confecționarea produselor ceramice, tehnica folosită de meșterii olari pe teritoriul României, sînt mai bine cunoscute datorită frecvenței materialelor ceramice în așezări, a descoperirilor în legătură cu acest aspect al activității locuitorilor. Roata olarului a „revoluționat” tehnica olăritului. Roata era formată dintr-un ax vertical, sprijinit la capătul inferior pe un suport din lemn, prevăzut cu un „lăcaș” ce-i permitea mobilitatea. La capătul superior se fixa pe ax o roată mare de lemn, cu ajutorul căreia olarul punea în mișcare discul superior al roții.

Acestui sistem de roată mai primitiv i s-au adus unele perfecționări, ajungîndu-se la așa-zisa roată de picior, care, datorită fixării pe axa unui disc mare, permitea învîrtirea ei cu ajutorul piciorului, eliberîndu-se, astfel, ambele mîini. Avantajele acestui nou tip de roată erau eliberarea mîinilor, mișcarea uniformă, deplina simetrie a formei și regularitatea liniilor ornamentului.

O altă operație tehnică de mare însemnătate în confecționarea ceramicii a fost arderea vaselor de lut în cuptoare de ars ceramica, pentru a li se conferi soliditatea necesară. Asemenea cuptoare au fost descoperite în numeroase așezări de pe întreg cuprinsul țării.

Se întîlnesc însă și cuptoare cu două camere, separate între ele printr-un grătar orizontal. Camera de jos servea pentru facerea focului, iar în camera de deasupra se așezau vasele ce urmau să fie arse. Grătarul ce separa cele două camere era perforat de mai multe orificii prin care căldura circula din camera de foc în cea de ardere a vaselor.

O importantă realizare tehnică în olărit a constituit-o confecționarea smalțului de meșterii olari. Ceea ce înseamnă un important pas spre artă și știință. Olarii trebuiau să cunoască culoarea smalțului care diferă după natura oxizilor introduși în soluție. Oxizii de cupru dădeau smalțului culoarea verde, cei de fier culoarea cenușie, cei de cobalt, albastră etc. Pentru a obține asemenea culori meșterul olar trebuia să cunoască de asemenea coeficientul de dilatare al pămîntului, angobei și smalțului.

Observații făcute pe baza decorului cahlilor de sobă din sec. XV, descoperite la Suceava, demonstrează că decorul era gîndit și executat după trasee geometrice ordonatoare. Meșterii respectivi aveau posibilitatea construirii unor unghiuri de 30° care stau la originea traseelor geometrice ordonatoare, cu mijloace simple, fapt care implică cunoștințe elementare cel puțin de geometrie (împărțirea unui segment în două părți egale, construirea unghiului drept, suprapunerea de prismă hexagonală peste o prismă patrulateră).

d) *Tehnica și arta țesăturilor.* O largă utilizare a forței hidraulice se constată în secolele XIV—XVI în domeniul *țesăturilor*, unul dintre cele mai răspândite meșteșuguri medievale. Existau numeroase instalații „industriale”, care foloseau forța apei pentru a fi puse în mișcare, începînd cu cele de tors lîna și sfîrșind cu cele ce o finisau. Faptul că asemenea instalații erau amplasate pe cursul unei ape, alături de mori și pive, constituie o dovadă că ele erau puse în mișcare de forța apei. Sînt amintite, apoi, instalații de finisare a postavurilor: steze, dîrste, *virtoape* care funcționau cu ajutorul curentului de apă, fiind atestate documentar pe teritoriul întregii țări.

Una dintre realizările de seamă ale tehnicii țesutului a fost folosirea războiului de țesut orizontal. Primele reprezentări ale noului tip de război datează din secolul al XIII-lea; este vorba de reprezentarea de pe un manuscris de la Cambridge de la începutul acestui secol. În Europa centrală și orientală războiul de țesut de tip orizontal se cunoștea și se folosea din secolele X—XII, el fiind adus aici din Siria și Egipt, prin intermediul Bizanțului.

Pe teritoriul României existența războiului orizontal este admisă pentru aceeași perioadă. Au fost descoperite, într-o locuință medievală, vîrfuri de rășchitoare lucrate din corn de cerb, care serveau la urzitul firelor. Descoperirea într-un anumit loc a mai multor resturi de țesături, fire toarse de grosimi diferite au oferit posibilitatea unor concluzii importante în legătură cu țesutul. Întregul material a fost țesut în două ite. Se pot deosebi mai multe categorii de țesături din in, cînepă și lînă; țesături de calitate superioară, cu legături de pînză (cu fire fine și cu fir mai gros), pentru cămăși; țesături pentru îmbrăcămîntea exterioară, cu legătură diagonală (rips) și cu flotări iscusite; pînza de sac ce servea și la îmbrăcămînt.

5. ÎNTRE ARTĂ ȘI MEȘTEȘUG

Transformarea bronzului, a aurului și a argintului în obiecte utile sau monumente este artă sau meșteșug? Sau în primul rînd meșteșug și apoi artă, sau mai întîi artă și apoi meșteșug? Nu este ușor de formulat un răspuns categoric la asemenea întrebări pe deplin îndreptățite. Poate substantivul meșteșug, completat cu adjectivul artistic, meșteșug-artistic, ar putea mulțumi pe mulți din-

tre cei ce-și pun asemenea întrebări. Meșteșug în sensul de tehnică de prelucrare a metalului și artistic în sensul de a realiza o operă de artă prin talentul meșterului artist. Cupe, pahare, candelabre, embleme, tacîmuri, cruci, potire, cristelnițe, sfeșnice, brățări, inele, cercei, salbe, colane, pandantive, coliere etc. sînt deopotrivă tehnică și artă, meșteșug artistic. Fie că se realizează la orașe, sau chiar în unele sate mai mari. Tehnica execuției este completată cu stăruința și răbdarea necesare pentru înfrumusețarea obiectelor și pentru împodobirea acestora mai ales cu email filigranat. Pot sta, astfel, obiectele de artă, din argint aurit, din argint sau din aur cu cînte alături de operele de valoare realizate în oricare altă parte a continentului.

Aurarii-argintari transilvăneni cunoșteau tehnica de turnare a metalelor prețioase; multe din obiectele realizate de ei (potire, cupe, cești, cristelnițe) sînt executate prin turnare, în forme din piatră sau din ceară. Forme ce puteau fi din două părți ce se aplicau în momentul turnării sau dintr-o singură bucată în care era săpată forma obiectului. Aurarii-argintari mai cunoșteau tehnica baterii sau strunjirii și a lovirii cu ciocane speciale. Iar ornamentarea se realiza cu ajutorul unor roțițe zimțate. Mai cunoșteau și foloseau argintarii-aurari transilvăneni tehnica imprimării și presării metalelor prețioase sub forma unor foițe sau plăci subțiri, iar printr-o tehnică specială, cu ajutorul unor matrițe, se realizau modele și desene. Meșterii-artiști transilvăneni cunoșteau tehnica poleirii cu aur a cuprului, aramei, argintului. Metoda încrustării pe obiecte a unor figuri a fost de asemenea folosită foarte frecvent. Cunoșteau și practicau de asemenea pe scară mare meșterii-artiști transilvăneni tehnica laminării sîrmei de aur și argint, reușind să realizeze obiecte de mare valoare, din sîrmă filigranată fină, asemenea unei pînze de păianjen. Golurile rezultate prin scobirea metalului erau umplute cu email de diferite culori, artistic lucrat și acesta.

Tehnica aurarilor-argintari transilvăneni era influențată de tehnica aurarilor și argintarilor italieni din sec. XV—XVI. Era vremea cînd Benvenuto Cellini, vestitul aurar și sculptor italian, perfecționează tehnica încrustării pietrelor prețioase; arta sa a influențat arta întregii Europe.

Cele mai importante centre din Transilvania ale meșteșugului artistic aurăritul-argintăritul au fost Clujul, Sibiu, Brașovul, Bistrița, Sighișoara, Baia Mare etc. Mai ales Clujul s-a distins în meșteșugul artistic al aurăritului-argintăritului, explicîndu-se, astfel, caracterizarea de „orașul comoară”. Secolul al XVI-lea este vremea cînd aurăritul-argintăritul atinge cea mai mare înflorire.

Lucrările aurarilor-argintari transilvăneni erau prețuite și peste hotare: Ungaria, Țara Românească, Moldova, Polonia. Și tot din Transilvania, mulți meșteri aurari-argintari lucrau, la solicitarea domnilor și a boierilor în aceste țări. Valoarea artistică a unor obiecte, opera aurarilor transilvăneni ilustrează în chip exemplar talentul acestora: coroană de aur pentru doamna Despina, soția lui Neogoe Basarab — în preț de 1000 florini, crucea principelui Ioan Sigismund care avea 9 inele de diamante și patru rubine, salba de mărgăritare a lui Neogoe Basarab.

În sec. al XV-lea și al XVI-lea, din meșteșugul artistic al aurăritului-argintăritului se desprinde o nouă branșă — ceasornicăria. De la primele mențiuni ale ceasului cu roți, din sec. XIII, în Italia, în sec. XV apar și în Transilvania. Mai întâi ceasurile de turn (Cisnădie, Sighișoara, Sibiu, Bistrița), apoi ceasurile de buzunar în sec. XVI⁷².

Aceste scurte notații cu privire la meșteșugul artistic al aurarilor-argintari nu se pot încheia fără a înfățișa, fie și succint, un alt meșteșug artistic de și mai mare valoare: sculptura în bronz și în aur. La Cluj a existat o asemenea școală de sculptură în metal. Această școală a fost onorată și de vestiții sculptori din a doua jumătate a sec. XIV: frații Martin și Gheorghe, fiii pictorului Nicolae. Cei doi frați au executat statuile în bronz aurit a celor trei regi ungari beatificați: Ștefan, Ladislau și Emeric.

Opera sculptorilor clujeni a atras atenția împăratului Carol IV care îi invită la Praga pentru realizarea unei statui ecvestre a Sf. Gheorghe. Pe care o și desăvârșesc în 1373, împodobind curtea palatului Hradčany. Este o lucrare ce poate sta alături de ale marilor sculptori contemporani, resimțindu-se influența școlii italiene de sculptură.

Frumusețea operei le-a adus sculptorilor clujeni altă comandă, pentru o statuie ecvestră a regelui ungar Ladislau cel Sfânt, tot pentru Oradea. Statuia în bronz aurit, terminată în 1390, este cea mai frumoasă statuie din evul mediu, realizată de artiștii transilvăneni, comparată cu statuia împăratului Antoniu de pe Capitoliul din Roma, *Gattamelata* din Padova, opera sculptorului Donatello și Bartolomeo Coleone din Veneția, opera sculptorului Verocchio⁷³.

Alte genuri de meșteșug artistic, sculptura în piatră și marmură se alătură cu cinste celor înfățișate. Sculptorii transilvăneni

⁷² St. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în sec. XVI*, București, 1954, p. 200—210.

⁷³ *Ibidem*, p. 75—76.

în piatră și marmură au realizat opere de mare valoare artistică, între care *Pietatea*, Maria cu Isus în brațe, din prima jumătate a sec. XV. Meșterii artiști își dovedesc măiestria artistică în sculpturile de pe sarcofage. Cum este a lui Iancu de Hunedoara din catedrala de la Alba Iulia, pe care sînt sculptate, cu mare măiestrie, scene războinice în plină mișcare, forme sintetice, ritm larg, dispoziție clară a figurilor și a compoziției. Sau ale unor nobili din Cluj, sculpturi bogate și frumoase cu elemente proprii stilului Renașterii⁷⁴.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 198—199.

Podoabe feminine

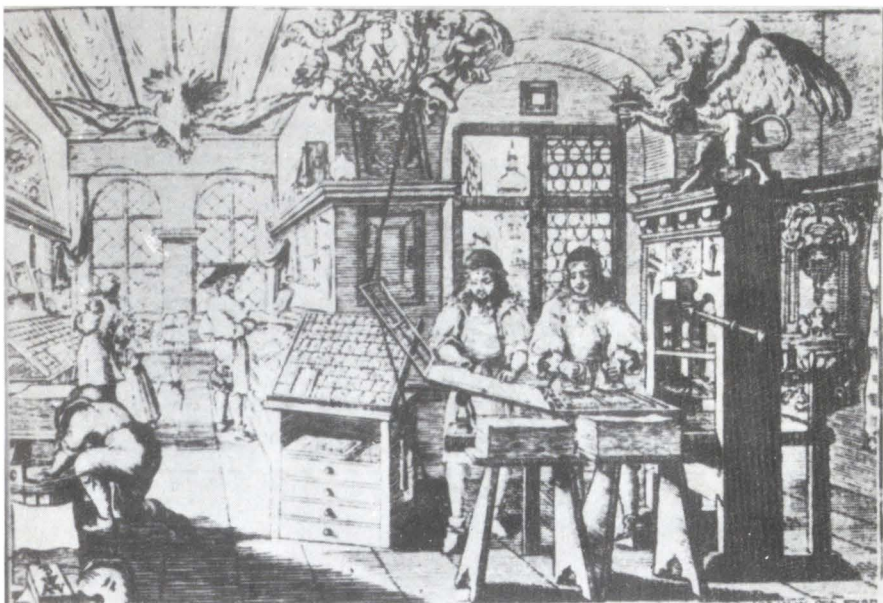

Forje

Biblioteca

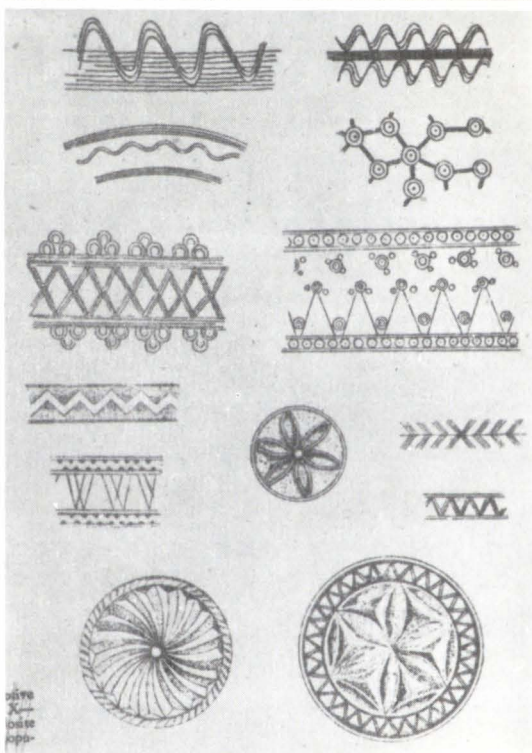
Tipografie

Atelier de bijuterii

Atelier de țesătorie

Artă țărănească

VIATA POLITICA

DE LA ORGANIZAREA VOIEVODATULUI LA MAREA INVAZIE TĂTARO-MONGOLĂ

Aproape două secole au trecut de când ungurii au făcut cunoștință cu Transilvania prin acele triburi ce o invadaseră, pe la începutul sec. X, cu gânduri de pradă, după ce întreprinseseră asemenea expediții înspre apus și sud, fără succes. Puțini la număr — așa cum afirmă și istoricul maghiar Eckart Ferenc¹ —, ungurii pătrunși în Transilvania după raidurile de pradă s-au retras în Pannonia unde își stabiliseră locul de așezare în anii 895—896. Populația românească băștinașă (Blachi) organizată în „țări” sau voievodate: pe Crișuri și în Banat, în Podișul Transilvaniei și pe Mureșul Mijlociu și-a continuat viața, organizată în obști satești, conduse de juzi, cnezi de obște, obștile în uniuni de obști sau teritoriale conduse de cnezi și de voievozi.

Formațiunile politice menționate de magistrul P(aul), secretarul (notarul) regelui Bela III la pătrunderea triburilor ungare după retragerea acestora s-au consolidat din toate punctele de vedere: social-economic și politico-militar, astfel încât între 1020 și 1030 când regele ungar Ștefan își trimite oștile împotriva lor, acestea erau „țări” (*regni*) foarte întinse (*latissimae*) și foarte bogate (*oppulentissimae*) în felurite bunuri de absolută trebuință. Frumusețile cîmpilor și a apelor, bogățiile subsolului (sare, fier și metale prețioase) au fost rivnite de proaspătul rege ungar și de „aristocrația” din jurul său. Iar după înfringerea conducătorilor formațiunilor românești și însușirea bogățiilor acestora, ungurii, tot atît de puțini și acum, pe de o parte, iar pe de alta confrunțați cu numeroase și mari frământări, revolte și răscoale deoarece nu voiau să-și schimbe vechiul mod de viață tribal cu altul ce însemna feudalizare, aservire, exploatare, nu erau în stare să ocupe Transilvania.

După retragerea ungurilor în noua lor țară, Pannonia, puțini cîți vor fi participat la expedițiile împotriva voievodatului bănă-

¹ „Să nu ne închipuim că au populat descălecătorii unguri la așezarea lor în Pannonia țara întreagă. Numărul lor, poate și din cauza înfringerii suferite și în teritoriile de mai înainte, Atelkuz, era prea mic pentru aceasta. Teritoriul ocupat de ei se potrivea aproape cu cel delimitat prin pacea de la Trianon, la care a fost redusă, după o mie de ani, Ungaria!” Eckart F., *Magyarország története*, Budapeșt, 1933, p. 21.

tean și împotriva celui transilvan, societatea românească și-a putut continua viața tradițională, în obști sătești și uniuni de obști ca și pînă atunci, organizate în cnezate și voievodate, în „țări“ ce împodobeau teritoriul etnic românesc de la un capăt la altul. De-abia în anul 1111—1113 este menționat, între martorii înscrși la sfîrșitul unui act de danie a regelui ungar, principele Transilvaniei Mercurius (*Mercurius princeps Ultrasilvanus*), împreună cu Simion episcopul Transilvaniei (*Simon episcopus Ultrasilvanus*).

Își vor fi exercitat aceștia atribuțiile dregătoriei pe care o reprezentau în calitate de martori la privilegiul regal respectiv? Un răspuns afirmativ este lipsit de orice temei, deoarece lipsește cea mai firavă știre din anii menționării sau după aceea care să o confirme. Față de această situație mai îndreptățită este ipoteza cu privire la un titlu onorific, „in partibus“, pe care nu l-au exercitat niciodată, trăind, împreună cu „onorurile“ la care erau îndreptățiți, la curtea regelui, așteptînd cu nerăbdare sau cu răbdare vremuri mai bune pentru a-și ocupa „funcțiile“ politice și eclesiastice.

Aceștia și alții — dacă vor mai fi fost — au fost nevoiți să aștepte timp îndelungat, deoarece societatea românească organizată din toate punctele de vedere, inclusiv politic, cu cnezii și voievozii săi, dar și bisericesc, cu preoții și protopopii săi se împotrivise din răspunderi transplantării unor instituții ce erau nu numai străine, dar și dușmane. Pînă la 1176, cînd e menționat, cu titlul de voievod, însă, Eustachie (*Leustachius*) care în acest an comanda, împreună cu banul Ampudinus (*Ampudinus tunc banus et Leustachius voyvoda*) oștile ungare trimise în ajutorul împăratului bizantin Manuel Comnenul².

Șirul voievozilor urmează unul după altul, cu mici hiatusuri nu ale dregătoriei și ale dregătorilor, ci ale documentelor ce-i menționează, din cauza pierderii unui mare număr de documente. Jula, fiul lui Eustachie (*Jula filio Eustachii voievoda*)³, a deținut dregătoria de voievod de două ori, prima dată în primul an al sec. al XIII-lea, cînd o deținea și pe cea de comite de Alba Transilvană și a doua oară, la 1214, pe cea de comite de Solnoc.

² Wenzel G., *Codex diplomaticus arpadianus continuatus*, VI, p. 486. N-am socotit necesar, în acest context, să discut originea cuvîntului și a instituției voievodale, mai ales că problema a fost discutată de doi înaintași, foarte buni cunoscători ai problemei, prof. I. Lupaș, *Voievodatul Transilvaniei în sec. XII—XIII*, în „Memoriile secțiunii istorice“ a Academiei, seria III, t. 18, 1936, p. 83—93 și I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei. Fapte și interpretări istorice*, în „Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj“, Sibiu, vol. X, 1944, p. 1—100.

³ Wenzel G., *op. cit.*, p. 487.

ACCENTUAREA AUTONOMIEI VOIEVODATULUI (REGNUM TRANSILVANUM)

1. REFACEREA TRANSILVANIEI

În 1241 cu ocazia invaziei tătaro-mongole e menționat „ducele“ Transilvaniei care și-a pierdut viața în acele împrejurări, în Țara Bîrsei (*alter exercitus earundem Tartarorum ingrediens provinciam, que Burza dicitur, ducem exercitus Transylvane terre cum omnibus suis interfecit*)¹.

După retragerea cetelor invadatoare, a fost numit voievod Laurențiu cu misiunea, deloc ușoară, de refacere a țării devastate (*Laurencium vaivodam post conflictum Tartarorum ad partes Transilvanias missemus, ut populos nostros recolligeret et ea que sibi viderentur in terra illa nobis et regno nostro utilia, vice nostra (a regelui) et auctoritate ordinaret*)².

La 1261 e menționat în documente un Ernei, „fost ban al Transilvaniei“ (*Erney bani quondam Transilvaniae*)³. Titlu neobișnuit pentru conducătorul politic al Transilvaniei, explicabil, probabil, prin dregătoria de ban al Severinului, deținută înainte și păstrată în continuare, deoarece conducătorul de fapt al Transilvaniei, era „ducele“ Ștefan, „regele tânăr“, fiul regelui Bela IV. În 1263—1264 erau doi voievozi ai Transilvaniei, Ladislau și Nicolae, cu toate că Ștefan, „regele tânăr“, continuă să fie „duce“ al Transilvaniei. Voievozi credincioși, la început, „ducelui“ Ștefan, pe care-l părăsesc însă rînd pe rînd. Nicolae a fost un voievod puternic, de aceea mai ocupă de două ori dregătoria voievodală în deceniul 8 al sec. XIII. O altă familie nobiliară puternică a fost familia Csák, care a dat doi voievozi la sfîrșitul sec. XIII, Matei de trei ori și Ugrinus o dată.

¹ Notița Epternac, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, vol. XXIV, Hanovra, 1874, p. 65.

² *Urkundenbuch*, I, p. 71.

³ Wenzel G., *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, III, p. 52.

2. REGNUM TRANSILVANIAE

Alături de aceste familii nobiliare puternice, se impune familia nobiliară, Borșa, ridicată din voievozii români locali, din părțile Bihorului, reședința cărora, la Sînicolau de Beiuș, din sec. XII—XIII, a fost de curînd descoperită. Doi membri ai familiei Borșa au onorat dregătoria de voievozi ai Transilvaniei de patru ori în ultima pătrime a sec. al XIII-lea: Ladislau o dată și Roland de trei ori, între 1282—1293, timp de 9 ani. Puterea și autoritatea lui Roland Borșa rezultă din mai multe fapte: recunoscut voievod de regele Andrei al III-lea, cu toate că fusese unul din conducătorii unei revolte împotriva lui, avea pe lângă vicevoievod un loc-titor al acestuia (*generis vices*); a instituit o adunare generală a nobilimii (*congregatio generalis nobilium regni Transilvani*), ca o contracarare a dietei Ungariei; numea comiți, uzurpînd prerogativele regale („comitele de Solnoc ce va fi pus de noi în slujbă“). Transilvania era caracterizată *regnum*, deci o formațiune statală autonomă; titlulatura suverană: „noi Roland, voievodul Transilvaniei, comite de Solnoc, dăm de știre și facem cunoscut...“; confirmă privilegiile regale, întărite cu pecetea sa; cei ce nu-i respectau dispozițiile erau judecați, fie de rege, fie de el; adresa de asemenea era aceeași cu cea regală: „tuturor credincioșilor lui Hristos, atît celor de acum, cît și celor viitori, care vor vedea scrisoarea de față, mîntuire întru dăruitorul mîntuirii“. Lui Roland voievodul Transilvaniei (*nobili viro Rolando voievoda Ultrasilvanus*) i se adresează papa, cerîndu-i sprijin împotriva regelui Ladislau Cumanul, recăzut în obiceiurile sale necreștinești etc.⁴.

Autonomia voievodatului Transilvaniei, accentuată prin politica puternicului voievod Roland Borșa, constituia un real pericol pentru unitatea regatului ungar. Este explicația călătoriei, timp de două luni, în Transilvania, a noului rege Andrei III, la numai șase luni de la încoronare și măsurile energice luate: obligația nobililor și a sașilor stăpîni de predii să sprijine puterea centrală în cazul unei invazii din afară și în cazul cînd „vreo parte sau vreo provincie a regatului s-ar sustrage supunerii sau autorității regești și a regatului“ (*aliqua pars vel provincia regni ab obedientia regia vel potentia et regni se abstraxerit*)⁵. Aluzia la „regnum transilvanum“

⁴ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 186—190; I. Moga, *op. cit.*, 19—23.

⁵ *Documente privind istoria României. C. Transilvania, veac XIII*, vol. II, (1250—1300), p. 362, 506.

și la puternicul ei voievod Roland Borșa este prea evidentă, după cum evidentă este și larga autonomie a acestuia, atunci când regele însuși vorbește de două entități politice deosebite: *regnum nostrum*, adică Ungaria și *Regnum Transilvaniae*⁶.

Adunarea generală (*congregatio*) întrunită de regele Andrei la Alba Iulia în 11 martie, la care participă nobilii, sașii, secuii și românii din părțile Transilvaniei (*universis nobilibus, Saxonibus, Syculis et Olachis in partibus Transilvanis*) avea drept scop îndreptarea stării lucrurilor din Transilvania (*pro reformatione status eorundem*)⁷.

Strădaniile regelui Andrei III de a desființa autonomia acestui *regnum Transilvanum* nu s-au realizat decât într-o mică măsură, deoarece la două luni de la dieta din Alba Iulia sînt pomeniți comiții juzi din țara Transilvaniei (*comites per regnum Transilvanum judices*), iar peste alte două luni, arhiepiscopul de Kalocsa, cancelarul (secretarul) regelui Andrei se adresează tuturor preoților din „ducatul” Transilvaniei (*sacerdotibus universis in ducato Transilvano constitutis*)⁸.

Încercarea regelui Andrei de a desființa „regnum Transilvanum” prin înlăturarea lui Roland, numit, în 1292, palatin al părților de dincolo de Dunăre (*palatinus Ultradanubius*) și înlocuit cu vicevoievodul său Ladislau (*Ladislaus vayvoda Transilvanus*), dacă schimbarea s-a concretizat într-adevăr și nu a fost doar o încercare numai, nu și-a atins scopul, deoarece în octombrie 1293, Roland e din nou *vayvoda Transilvanus et comes de Zonuk*, exercitîndu-și vechile drepturi de a acorda privilegiile oaspeților din Dej, folosind formule asemenea unui suveran: „prin scrisoarea de față aducem la cunoștință și dăm de știre tuturor căroră se cuvine [...] am hotărît, cu bunătate și bunăvoință să le facem acest bine (*memorie comandantes significamus quibus expedit universis presentium per tenorem... hanc gratian duximus conferendam benivole et favore...*)”⁹.

De-abia intervenția regelui în fruntea unei oști a putut îngeunchea această dirză și autoritară personalitate care a fost voievodul Roland Borșa, ocupîndu-i, rînd pe rînd, cetățile în care încercase să reziste. L-a învins pe Roland, dar nu a putut desființa autonomia voievodatului transilvan din două motive mai cu sea-

⁶ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 94—104; I. Moga, *op. cit.*, p. 15—27; *Urkundenbuch*, I, p. 174.

⁷ *Documente...*, p. 369, 509.

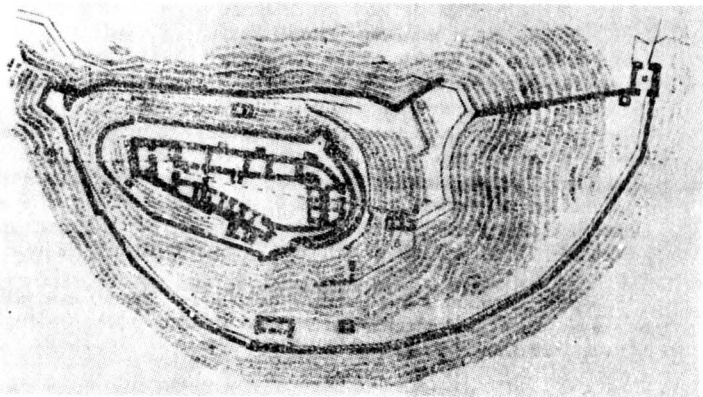
⁸ Teutsch-Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, Wien, 1837, p. 169—171, cf. I. Moga, *op. cit.*, p. 25—26.

⁹ *Documente...*, p. 399—400, 512.

mă: realitățile social-juridice, instituționale și social-politice deosebite de ale regatului ungar, la care se adaugă împrejurările favorizante prin criza politică din regatul ungar ce a durat aproape un deceniu după stingerea dinastiei arpadiene, pe care a știut-o folosi urmașul lui Roland Borșa, voievodul Ladislau Kan.¹⁰

Autonomia Transilvaniei sporește și mai mult în timpul voievodatului lui Ladislau, „puternicul oligarh,” cu rol determinant după stingerea dinastiei arpadiene, ajuns „cel mai puternic dinast al Ungariei”, și care a reușit să conducă cu autoritate voievodatul Transilvaniei peste două decenii neîntrerupt (1294—1315). O „domnie” ce depășește obișnuitul nu numai prin numărul de ani, ci deopotrivă și prin autoritate: stăpînea cetăți, orașe, domenii, saline, care de drept erau proprietatea puterii centrale, demitea și făcea episcopi potrivit cu interesele personale, emitea porunci și hotărîri asemenea unui suveran. Unele prevederi din Constituția regatului ungar din 1298, se referă, fără îndoială și la prepotentul încă de atunci, voievod al Transilvaniei: pustiiri felurite și numeroase, pricinuite de samavolnicia baronilor și a altor puternici, nerespectarea autorității regești, ocuparea unor moșii, târguri și cetăți ale regelui sau ale altor nobili, ridicarea de întărituri și cetăți fără învoirea regelui, nerespectarea drepturilor bisericii și ocuparea unor moșii ale acesteia etc.¹¹

Încă la 1297, capitlul de la Oradea, iar peste doi ani capitlul din Alba Iulia i se adresau ca unui suveran: strălucitului bărbat și cinstitului domn Ladislau, voievodul Transilvaniei și comite de Sol-

Planul cetății Deva

¹⁰ I. Lupaș, *Voievodatul Transilvaniei* . . . , p. 107.

¹¹ *Documente* . . . , p. 443—453.

noc¹². Autoritatea voievodului Ladislau sporește și mai mult după moartea regelui Andrei, în timpul crizei dinastice. Din cetatea sa de la Deva se adresa, la 1303, asemenea unui suveran „tuturor credincioșilor întru Hristos, care vor vedea scrisoarea de față, mîntuire“. Drept aceea, voievodul făcea de știre „tuturor, atît celor de acum, cît și celor viitori“, hotărîrea sa, împreună cu a nobililor, cu privire la o pricină de moșie, iar pentru ca hotărîrea „să capete tăria veșnicei trăinicii, spre a nu putea fi pusă la îndoială vreodată de cineva“, voievodul și-a întărit scrisoarea „cu puterea peceteii“ sale¹³.

Autoritatea și puterea voievodului sporesc mereu pe măsură ce se prelungește criza dinastică din regatul ungar. La 1307 ocupă toate moșiile și bunurile episcopiei de Alba Iulia, impune candidatura fiului său, un copil, la scaunul episcopal vacant, închide pe toți canonicii ce au îndrăznit să se împotrivească și-i eliberează numai pentru a participa la sinodul din ianuarie 1308 și a semna actul de alegere a fiului său, pe care-l citește el însuși, voievodul¹⁴. Își putea permite, de pe o asemenea poziție, să-și înscrie în intitu-lăție, formula suverană așa cum și-o înscrisese și predecesorul său, pe care-l continua, Roland Borșa: „Noi, Ladislau voievodul Transilvaniei și comite de Solnoc, prin cuprinsul celor de față facem cunoscut tuturor celor ce li se cuvine...¹⁵. După cum și formula din protocolul final este împrumutată cancelariei suverane: Iar noi chib-zuind împreună cu nobilii regatului ce țin de noi (*ad nos pertinentibus*), adică din „regnum Transilvanum“ și poate și din alte părți unde autoritatea voievodului transilvan era recunoscută. În cetatea sa de la Deva, voievodul Ladislau își constituie o curte cu înalți dregători: jude al curții, stolnic, protonotar, un fel de logofăt, ajutat de notari, asemenea diceilor din alte cancelarii.

Puternicul voievod transilvănean devine arbitru situației politice a Ungariei în lupta dintre pretendenți: Venceslav, fiul regelui Boemiei și Poloniei și Carol Robert, fiul regelui Neapolului mai întii, între acesta din urmă și Otto de Bavaria, după aceea. Însușindu-și coroana regească de la Otto, prin înșelăciune și amă-gire, ambițiosul voievod transilvănean își îndrepta gîndurile spre încoronare el însuși și nu un alt pretendent, iar pe Otto de Bavaria, cărui-i făgăduise mîna fiicei sale, îl trimite mai întii în cetatea Deva, iar după o scurtă ședere, ca prizonier la Deva, Otto de Bavaria este trimis într-o „țară“ înafara Transilvaniei, cu pri-

¹² *Idem*, p. 435, 473, 474.

¹³ *Documente...*, veac XIV, vol. I, p. 32—35.

¹⁴ I. Moga, *op. cit.*, p. 27—28; Temesváry I., *Erdélyi középkori püspökei*, Cluj, 1922, p. 112—113.

¹⁵ *Documente...*, p. 67.

vire la localizarea căreia discuțiile nu s-au încheiat încă. Unii o identificau cu Țara Românească, alții cu Maramureșul, iar alții cu nordul Moldovei, iar mai nou cu Țara Făgărașului¹⁶.

Ladislau continuă să fie stăpîn absolut în Transilvania și în părțile apusene, adică „dincoace și dincolo de pădure“, pînă la Tisa. Din această poziție și sub presiunea excomunicării pronunțată de cardinalul Gentile, legatul papal, împotriva lui, încheie un tratat de pace cu Carol Robert ca între doi suverani. Condițiile căruia le face cunoscute iarăși în formule proprii suveranilor: „Noi, Ladislau, voievodul Transilvaniei și comite de Solnoc, prin cuprinsul celor de față facem cunoscut tuturor căroră se cuvine“... că îl recunoaște pe Carol ca rege al Ungariei și se leagă a-l sluji cu credință; îi va aduce coroana în ziua hotărîtă sau i-o va înmîna regelui dacă acesta va călători prin părțile Transilvaniei, în schimbul unei răsplăți după cuviință; îi restituie mine de argint, comitate și orașe, iar depunerea lui din dregătoria voievodală de regele Carol Robert nu se aplică, autoritarul voievod prelungindu-și „domnia“ în Transilvania pînă la 1315¹⁷.

Liniștea nu-și găsește teren prielnic în regatul ungar nici după „actul de închinare“ din 1310. Răzvrătirile nobilimii împotriva lui Carol Robert continuă pînă prin 1320, conduse de alți nobili mari cu veleități de autoritate superioară cum a fost cea din nordul Ungariei condusă de Iacob Kopász și Matei Csák, stăpînul Slovaciei.

Numirea, în 1322, a lui Toma Szécheny, om credincios regelui, în fruntea voievodatului Transilvaniei, nu înseamnă și restabilirea, de îndată, a liniștii în Transilvania, deoarece „rebelii“ reușesc să-și organizeze rezistența în mai multe cetăți transilvănene, încurajați și de incursiunile repetate ale fiilor fostului voievod Ladislau Kan.¹⁸

Și de asemenea nu înseamnă anihilarea tendințelor autonomiste ale Transilvaniei, încurajate de voievodul însuși, care nu voia să fie mai prejos decît înaintașii săi, Roland și Ladislau, ca putere și autoritate. Ambiții realizate în bună măsură chiar cu consim-

¹⁶ A. Armbruster, într-o „nouă interpretare“ a cronicii lui Ottokar de Stiria, izvorul cel mai însemnat cu privire la această întimplare, după ce prezintă critic opiniile de pînă acum, ajunge la concluzia că este vorba de țara Făgărașului (*terra Blachorum*) cf. *Românii în cronica lui Ottokar de Stiria: o nouă interpretare*, în „Studii“, V, 1972, nr. 3, p. 463—483.

¹⁷ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 26—28; I. Moga, *op. cit.*, p. 27—31; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 195—202.

¹⁸ I. Lupaș, *Un voievod al Transilvaniei în luptă cu regatul ungar*, în „Fraților Alexandru și Ion Lapedatu“, București, 1936, p. 400—403. În 1322 este menționată și o incursiune a voievodului muntean Basarab, împreună cu bulgarii asupra Mehadiiei.

țămîntului regelui Carol Robert, care nu voia să aibă, în acele împrejurări tensionate, un voievod potrivnic. De aceea, la mai puțin de doi ani de la numirea lui Toma în fruntea voievodatului Transilvaniei, regele îl numește și comite de Sibiu, iar peste două luni îi restituie autoritatea juridică asupra unor persoane și comunități care fuseseră scoase de sub autoritatea voievodului Ladislau. Toma și voievozii ce vor urma obțineau dreptul de a judeca în toate pricinile „precum judecau voievozii dinainte“ (*sicut vaivodae antiquis temporibus [...] iudicabant*).¹⁹ Generozitatea regească e motivată de situația bună și cu putere deplină, fiind înlăturate, peste tot loviturile necredincioșilor regelui.

3. REVOLTE ȘI RĂSCOALE ÎMPOTRIVA REGELUI UNGAR

Declarația optimistă, dezmințită însă de evenimente, deoarece revoltele erau în toi în diferite părți ale Ungariei și de asemenea în Transilvania, atestate de documentele emise de însuși regele Carol Robert. În Slovacia sub conducerea lui Matei din Trencin, obligîndu-l pe rege să-și conducă personal oastea împotriva „rebelului“ cu care se confruntă victorios aproape de Cașovia. Iar pentru faptele sale de credință și de vitejie, regele dăruiește voievodului Toma toate moșiile și cetatea Salgo, luate lui Ioan, fiul lui Conrad, pentru necredință (*per notam infidelitatis*).²⁰

În același timp în Banat se răscoală Ioan, fiul banului Teodor, care ocupă cetatea Mehadia pe care regele personal reușește să o recucerească (*in alia expeditione quam habuimus sub castro Myhald [...] quod Johannes, filius Theodori bani, contra nostram maiestatem rebelliter detinebat, recuperavimus*)²¹.

Nici voievodul Transilvaniei n-a fost mai liniștit. Și aici Moise, fiul lui Moise, răzvrătit împotriva regelui, printr-o nesăbuită cutezanță se silea să cuprindă Transilvania (*Moys filius Moys notorius noster infidelis (al regelui) contra nostram maiestatem ausu temerario rebellans terram nostram Transylvaniam suis conatibus occupare niteretur*). Confruntarea dintre oastea regelui și a răsculașilor are loc la cetatea Ciccului, pe Someș²².

¹⁹ *Urkundenbuch*, I, p. 382—383; *Documente...*, veacul XIV, vol. II, p. 114—115.

²⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 592—593.

²¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 591—592.

²² *Documente...* veac XIV, vol. II, p. 117—118, 363—364.

Iar în sudul Transilvaniei se răscăală toți sașii din Transilvania, sub conducerea comitelui Henning din Petrești împotriva regelui și a comitelui de Sibiu, care era însuși voievodul Transilvaniei, a autorității prepotente a acestuia (*universi Saxones terrae Transylvanae ausu temerario contra domini nostri regis potentiam hostiliter insurrexissent et per hoc in infidelitatem incidissent, comes Henningus de villa Petri erecto vexillo, congregata multitudine Saxonum...*). Răscoala sașilor tindea să se radicalizeze și, ca urmare, să pună în pericol stăpînirea Transilvaniei. Ceea ce îl alarmează pe rege și pe voievod. Carol Robert vine și rămîne un timp îndelungat în Transilvania „spre a rîndui treburi ale regatului“, ceea ce însemna măsurile de luat și consolidarea situației sale în urma numeroaselor revolte petrecute în Transilvania²³. Cheamă pe cumanii colonizați în Ungaria, în ajutorul voievodului Toma care reușise să-i izgonească pe fiii fostului voievod Ladislau din cetatea Devei pe care o cucerește. Cu ajutorul cumanilor, voievodul Toma atacă oastea săsească pe care o învinge. Pentru a liniști populația săsească, i se ia voievodului Toma dregătoria de comite al Sibiului, dăruindu-i-se, în schimb, numeroase moșii în Ungaria²⁴.

Înăbușite asemenea mișcări protestatare, voievodul Toma Széchenyi își întărește și mai mult autoritatea și, o dată cu aceasta, sporește și autonomia voievodatului Transilvaniei. Și pe măsură ce această autonomie sporește, în aceeași măsură și orientarea voievodatului spre celelalte două țări românești, de la sud și est de Carpați, se accentuează. Este explicația refugierii voievodului Ladislau Kan și a fiilor săi în Țara Românească, de unde organizează incursiuni în Transilvania, alimentînd mișcările antidinastice de aici. Este și cazul voievodului Toma Széchenyi care, după ce, la 1330, e numit și comite al comitatului Arad, în același an²⁵ rîvnește și la stăpînirea Țării Românești. Astfel, pe lîngă tendințele expansioniste și dorințele de suveranitate ale lui Carol Robert au influențat hotărîrea acestuia de a supune Țara Românească și îndemnul voievodului Toma Széchenyi care dorea să fie el însuși domn al tînărului stat românesc independent de la sud de Carpați.

²³ Evenimente ce nu îndreptătesc afirmația că nimeni nu contesta în acele împrejurări suzeranitatea de principiu a regelui asupra acestor teritorii (a Transilvaniei) Șt. Gorovei, *Dragoș și Bogdan, întemeietorii Moldovei. Probleme ale formării statului feudal Moldova*, București, 1973, p. 60.

²⁴ *Urkundenbuch*, I, p. 392—393; *Documente... veac XIV*, II, p. 143—144, cf. și I. Moga, *op. cit.*, p. 37—38; I. Ceaușescu, *Transilvania, străvechi pămînt românesc*, București, 1984, p. 45—49.

²⁵ *Elemente de cronologie*, în Fr. Pall, *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. I, București, 1956, p. 500—501.

Pătrunsă prin Țara Severinului — voievodul Toma Széchenyi era de curînd comite de Arad — armata regelui ungar, condusă personal, împreună cu voievodul Transilvaniei, a înaintat în Țara Românească pînă la porțile capitalei, Curtea de Argeș. Suferind de foame și de sete, de frig și de oboseală, de descurajare totală, ca urmare a măsurilor luate de domnul și marele voievod Basarab I, pe drumul de înaintare a oastei inamice: pîrjolirea și distrugerea tuturor lucrurilor ce puteau fi folosite de inamic: roadele pămîntului, finețe și pășuni, sate și fîntîni, la care s-au adăugat și neîncetatele hărțuiri ale pîlcurilor ostășești ale românilor. Sfirșitul a fost dezastruos pentru invadatori: armata înconjurată de toate părțile, încît, așa cum relatează regele Carol Robert însuși într-o scrisoare din 1335, n-aveau pe unde înainta nici pe unde să fugă, prinsă ca peștii în virșă a fost distrusă la Posada, în noiembrie 1330. Conducătorii oastei dușmane, regele Carol Robert, căruia era să-i taie capul (*caput nostrum regium orbare festinabant*), voievodul Toma Széchenyi și alții au scăpat ca prin minune de la moarte, deghizați în haine ostășești, de rînd²⁶. S-au spulberat, odată cu înfrîngerea dezastruoasă a armatei ungare, atît proiectele ambițioase ale lui Carol Robert de a-și întinde stăpînirea la sud de Carpați, cît și dorințele ambițioase ale voievodului transilvănean Toma de a se împodobi cu o coroană domnească. Dar cum consecințele unor asemenea întîmplări se abat și asupra subalternilor, puțin a lipsit ca voievodul Toma să plătească scump înfrîngerea. A fost nevoie de intervenția, solicitată de voievod, a papei pentru a domoli mînia lui Carol Robert. Mînia stinsă după un oarecare timp, Toma ajunge din nou în grațiile regelui și din nou este încărcat de felurite „onoruri“.

4. „DINASTII“ VOIEVODALE

A doua jumătate a sec. al XIV-lea și primele decenii ale celui următor înregistrează un fenomen nou: succedarea, în fruntea voievodatului, a mai multor membri ai aceleiași familii, adevărate dinastii cu tendința de a transforma voievodatul într-o dregătorie ereditară, silind pe regii unguri să abdice de la principiul schimbării cît mai des a voievozilor pentru a nu consolida autonomia voievodatului. Exemplul familiei Lackfi și a familiei Csáki confirmă această situație.

²⁶ I. Ceașescu, *Războiul întregului popor pentru apărarea patriei*, București, 1980, p. 76—78; N. Stoicescu, Fl. Tucă, *Posada, 1330*, București, 1980.

Şase membri ai familiei Lackfi, de origine voievodală română din Maramureş, fraţi şi fii, se perindă în dregătoria de voievozi ai Transilvaniei între 1344—1376, deci timp de 33 de ani. Începutul îl face Ştefan, urmat, după o întrerupere de şase ani, de fratele său, Nicolae, Nicolae de fratele său Emeric, acesta de fratele său Ştefan²⁷.

În timpul voievodatului lui Ştefan Lackfi, are loc expediţia regelui Ludovic de Anjou în Moldova împotriva tătarilor, dar cu gândul de a-şi instaura stăpînirea asupra teritoriilor eliberate. Expediţie la care a participat şi voievodul Transilvaniei şi de asemenea cnezul maramureşan înnobilit Dragoş şi alţi membri ai acestui „neam“ al Dragoşestilor. Dintre care unul, Ştefan, s-a aşezat în Haliciu, însoţit de un grup de oameni, o „mică armată“ (*oudziat Wojskowy*). Ştefan Drag-Sas (*Stephan z Dragow—Sasow*), dăruit cu mari privilegii, a devenit un personaj foarte important şi influent. Acestui văr al lor vor fi cerut ajutor fraţii Balc şi Drag, fiii lui Sas, cînd au fost alungaţi din Moldova²⁸.

Era foarte puternică familia Lackfi dacă Ludovic de Anjou, care nu era un rege slab, dimpotrivă, a fost nevoit să accepte constituirea unei adevărate „dinastii“ care-şi transmitea „domnia“ ereditar, paralel cu dinastia angevină în Ungaria. Puterea şi autoritatea „dinastiei“ Lackfiestilor rezultă şi din faptul că unii dintre membrii ei, cei mai puternici, cumulează dregătoria voievodală cu alte dregătorii importante: comite de Solnoc, comite de Timiş, căpitan de Vidin, jude al Curţii. Şi toate acestea cumulate de aceeaşi persoană: Dionisie Lackfi, voievod timp de 8 ani (1359—1367).

O altă „dinastie“ voievodală a fost a familiei Csáki, care, prin doi din membrii ei, Nicolae şi fiul acestuia Ladislau, au condus voievodatul Transilvaniei timp de trei decenii, dintre care 27 de ani au fost ocupaţi de tatăl şi fiul, unul după altul²⁹.

Se exprimă pregnant, în această situaţie, tendinţa permanentă, de multe ori realizată, parţial sau integral aproape, de autonomie

²⁷ Fr. Pall, *op. cit.*, p. 501—502.

²⁸ Datorită influenţei acestei familii româneşti maramureşene, patriarhia din Constantinopol a înfiinţat episcopia ortodoxă a Haliciului. Se pare că acest Ştefan-Drag-Sas şi urmaşii săi nutreau gîndul să întemeieze un „principat“, în vecinătatea Maramureşului, în sudul Poloniei. Asemenea planuri s-au năruit după ocuparea tronului Poloniei de Vladislav Jagello, dar şi-au păstrat influenţa în calitate de protectori ai ortodocşilor din Haliciu, în strînsă legătură cu Moldova şi Lituania ortodoxe. Originea românească a acestei familii era recunoscută şi prin caracterizarea, devenită patronimică a familiei: *Woloszyn, Olachi*, cf. T. Gostynski şi R. Ciocan, *La famille de Dragosh en Pologne*, în „Balcenia“, VIII, 1945, p. 141—144.

²⁹ Fr. Pall, *op. cit.*, p. 503—504.

a voievodatului Transilvaniei în raport de regatul ungar. Atribuțiile voievozilor: judecători în cele mai multe pricini, comandanți ai oastei transilvane, șefi ai administrației voievodatului (își alegea vice-voievozii și alți dregători superiori, președinți ai adunărilor generale ale nobilimii) — confereau voievozilor prerogative aproape suverane, dacă nu de drept, de fapt.

Autonomia Transilvaniei se manifesta și în domeniul legislativ. Transilvănenii foloseau alte și alte obiceiuri (juridice) mult deosebite de cele din Ungaria (*Transilvanienses . . . alia et alia consuetudine a nostra longe discrepante utantur*), subliniază faimoasa lege feudală, Tripartitul lui Werbőczy din 1517³⁰.

5. ACCENTUAREA ORIENTĂRII TRANSILVANIEI SPRE CELELALTE DOUĂ ȚĂRI ROMÂNEȘTI

Tendențele de autonomie ale voievodatului transilvănean erau alimentare și de relațiile strînse, economice, culturale și politice, cu celelalte două țări românești, Moldova și Țara Românească. Nu e o simplă coincidență cronologică, de exemplu faptul că în anul 1357—1359 voievodul maramureșan Bogdan se hotărăște să treacă munții în Moldova, recunoscut de moldoveni ca domn al lor și care-i oferă oaste suficient de puternică pentru a o înfrînge pe a regelui ungar Ludovic de Anjou, dornic de măriri și stăpîniri ce nu-i aparțineau — în acest caz de stăpînire a Moldovei — și colaborarea puternicilor cnezi hațegani, Căndeștii din Rîu de Mori și Ioan cel Roșu din Bretonia cu Vladislav-Vlaicu, domnul Țării Românești în conflict cu regele ungar, care, în 1365, a pătruns în Banatul Timișan.³¹ În aceste împrejurări regele angevin primește și răsplătește cu moșii pe unii boieri munteni neprieteni ai domnului, refugiați în Ungaria³². Un alt conflict izbucnește între Ludovic de Anjou și Vladislav-Vlaicu care se prelungește ani de zile, între

³⁰ *Tripartitum*, III, 2, § 2.

³¹ *Documenta Valachorum*, p. 143—144. În acest context se lămurește mai bine cuprinsul diplomei din 1365 a regelui Ludovic de Anjou, cu privire la importanta donație pentru frații Balce și Drag: necredința voievodului Bogdan și a fiilor acestora pentru ca „perversitatea” lor să nu fie exemplu și altora (*ut ne perversitas aliis similia presummentibus transeat in exemplum*) cf. *Documenta Romaniae Historica*, D. vol. I, p. 80—81.

³² Este cazul fiului și nepoților boierului Zarna (Țârna?), dăruiti la 1359 cu mai multe moșii din partea regelui Ludovic de Anjou. *Documenta Valachorum*, p. 140—142.

1366—1368, și din care nu lipseau românii din Transilvania, solidari cu domnul român.

Acesta este înțelesul șederii neobișnuit de lungă a regelui angevin în Transilvania din aprilie până în iulie 1366, oprindu-se în mai mult orașe, acordând privilegiile negustorilor, confirmând privilegiile clujenilor și ale sașilor, acordând privilegii largi nobilimii prin „decretul” din 28 iunie 1366, cu scopul de exterminare sau stîrpire a răufăcătorilor de orice neam și mai ales a românilor. Și mai ales în scopul de a solidariza nobilimea transilvăneană cu interesele regalității, de aceea regele își exprimă voința ca nobilii să fie datori să-l ajute pe rege, pe voievodul sau pe vicevoievodul Transilvaniei pentru zdrobirea sau nimicirea necredincioșilor îndărătnici și răzvrățiți împotriva regelui (*iidem nobiles teneantur et debeant nobis vel in nostra persona vaivodae nostro Transilvano aut eius vicevaivodae auxiliari ad conterendum seu destruendum nostros et sanctae coronae nostrae illarum partium infidelis contumaces et rebelles*)³³.

În același scop, al împiedicării legăturilor dintre românii din Transilvania și domnii Țării Românești, este instituirea unei dregătorii noi, de comite al munților sau al plaiurilor (*comes alpinum*), în persoana unui nobil ce avea moșii în părțile sudice ale Transilvaniei³⁴.

Și tot de aceeași vină sau, mai corect, se adăuga „păcatului” de a fi ortodocși și „vina” de colaborare cu domnul român, care stăpînea și Banatul de Severin, a „schismaticilor” din Banat, mai ales a preoților împotriva cărora, la sfîrșitul aceleiași luni iulie, regele „apostolic” angevin poruncește măsuri drastice.

Socotind măsurile luate suficiente deocamdată pentru a avea mină liberă în problemele balcanice, se ajunge la un compromis între regele angevin și domnul Țării Românești Vladislav-Vlaicu, căruia-i sînt confirmate stăpînirile din Transilvania în viitorul ducat al Amlașului, pentru care Vlaicu se recunoaște vasal al regelui Ludovic de Anjou³⁵.

Dar mult discutata și nu pe deplin lămurita problemă a Vidinului va avea drept urmare deteriorarea din nou a relațiilor dintre domnul român și regele ungar. Vlaicu e învinuit de amestec în tulburările din „Banatul Bulgariei” de partea răsculaților și de lipsă de colaborare cu Ludovic de Anjou în consolidarea stăpînirii acestuia asupra Banatului de Vidin. Trimiși ai regelui angevin își fac apa-

³³ *Urkundenbuch*, II, p. 256—259.

³⁴ M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981, p. 165—168.

³⁵ *Ibidem*, p. 170.

riția la curtea domnului român cu misiunea de a-l readuce pe Vlaicu la ascultare și supunere vasalică față de Ludovic. Rămase fără rezultat asemenea încercări, conflictul se transformă într-o proiectată expediție a regelui angevin de pedepsire a domnului român în toamna anului 1368. Expediția are loc în noiembrie 1368; armata regelui, care ar fi trebuit să intre în Țara Românească pe la Severin, a fost oprită de armata lui Vlaicu; oastea voievodului Transilvaniei trece munții, dar suferă o înfrângere dezastruoasă³⁶.

În aceste împrejurări își îndreaptă domnul român oastea, la începutul anului 1369, spre Vidin — unde o răscoală împotriva stăpînirii ungare are loc, — în sprijinul cumnatului său, țarul bulgar Strașimir. Dar în fața primejdiei otomane ce se apropia de Dunăre, între domnul român și regele ungar intervine o împăcare, o înțelegere: Vlaicu rămîne mai departe stăpîn al Banatului de Severin (*Banus de Zeurino*), stăpînire întregită cu „nova plantatio“ care era Țara Făgărașului (*dux novae plantationis terrae Fugaras*)³⁷.

Prietenia dintre domnul Țării Românești și regele Ungariei n-a fost nici prea trainică și nici de lungă durată. Regele Ludovic de Anjou în ambiția sa de dominație nu se mulțumea cu vasalitatea formală a lui Vlaicu. Voia să stăpînească efectiv teritorii aparținătoare Țării Românești. Banatul de Severin, datorită importanței sale strategice îl rivnea Ludovic. Dar cnezii și ceilalți români din Țara Severinului preferau stăpînirea domnului muntean Vlaicu și de aceea trec de partea acestuia, cum făcea Vladislav, fiul lui Lehaclu, care a trecut în Țara Românească (*Ladislaus, filius Lehach, qui, derelicta fidelitatis via (a regelui) ad partes fugit Transalpinas*), iar drept pedeapsă i se confiscă, în vara anului 1376, averea care este dăruită credincioșilor regelui³⁸. Pe urmele cnezilor și nobililor bănățeni merg și cnezii hațegani. Între care Căndea a fost spînzurat, iar fiii săi, fugiți în Țara Românească, îi făceau și se străduiau să-i facă regelui, la 1377, multe fapte de necredință dinspre părțile Trans-

³⁶ Cu ocazia organizării expediției împotriva lui Vlaicu, obștea cnezilor și a altor români (*universitas keneziorum et aliorum Olachorum*) din districtul Sebeș a organizat o gardă permanentă de 200 de oameni, care au păzit munții și au plătit sute de florini drept cheltuieli de război, iar cnezii de pe domeniul cetății Mehadia țineau la dispoziția regelui o oaste de 500 de oameni. „Századok“, 1900, p. 608; *Documenta Valachorum*, p. 219—220; I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie, au Moyen Age*, Sibiu, 1944, p. 31.

³⁷ I. Moga, *Marginea, Ducatul Amlașului și scaunul Săliștii*, București, 1942; M. Holban, *op. cit.*, p. 193—201; Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 35—38.

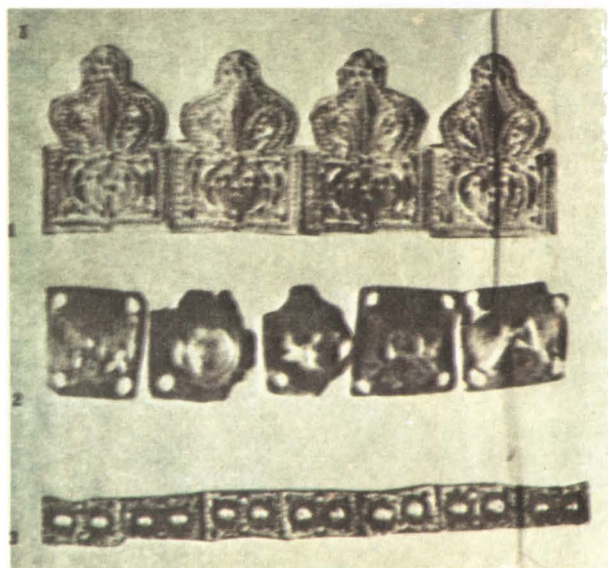
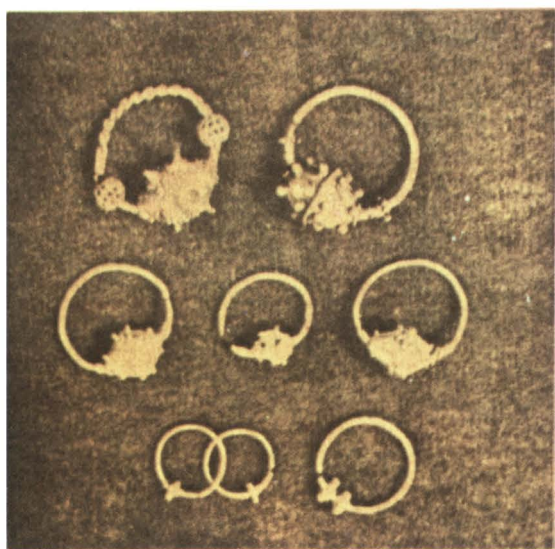
³⁸ *Documenta Romaniae Historica*, D, vol. I, p. 108.

Posada

Mircea cel Mare

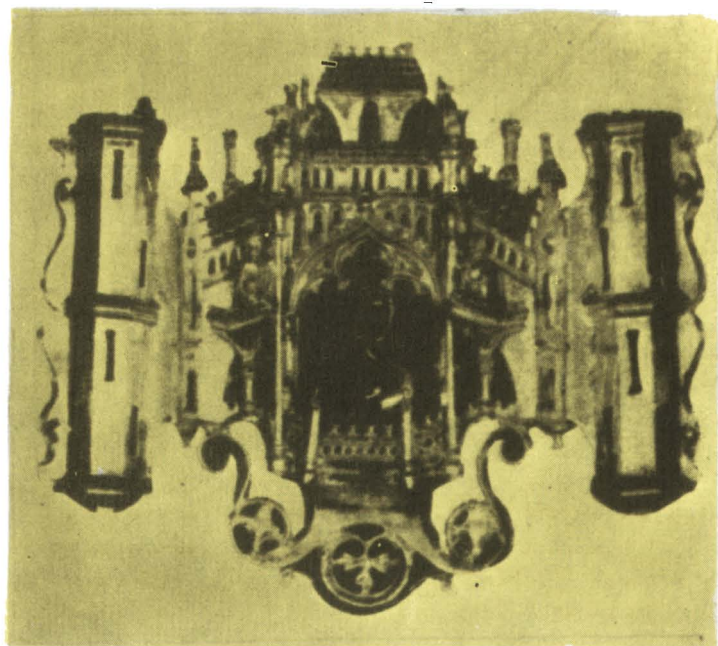

odoabe din aur și argint

Cupe din argint aurit

Paftaua lui Neagoe Basarab

Podoabe

alpine (*quamplurimas infidelitates de partibus Transsalpinis domino nostro regi faciunt*)³⁹.

Relațiile necamiceale între regele ungar și domnii Țării Românești Radu și Dan se resimt și în viața politică a Transilvaniei. În succesul regelui Ludovic de Anjou în expediția sa împotriva urmașului lui Vlaicu, Radu, în 1377 încurajează și opoziția românească transilvăneană, iar perioada de anarhie, de patru-cinci ani, după moartea regelui Ludovic, a avut urmări și în Transilvania, mai cu seamă că vicevoievodul Ștefan Frank se alătură partidei nobiliare antidinastice. De aceste tulburări profită și noul domn al Țării Românești Dan I, care năvălește cu o armată puternică în ținutul Mehadiiei (*Dan wayvoda cum suo valido exercitu dictas tenutas castris... Myhald invaserat*)⁴⁰. Numeroși români bănățeni, unguri și sirbi, se alătură partidei nobiliare condusă de nobilii Horvath potrivnice regelui Sigismund de Luxemburg (*in districtu de Bergzow fallerata caterva Hungarorum, Slavorum et Olahorum premunito; gentem grandem Olachalem in sui subsidium agregantem in districtu de Bergezow*)⁴¹. În același timp, în ținutul Timișului, cnezii Ladislau și Mihail, fiii lui Dan și Ladislau Zanc conduceau alte cete de răsculați, împotriva cărora a fost trimis banul de Machow (*ad exterminationem praedictorum infidelium versus partes Temesienses, ubi eorum multitudo crescebat [...]* Ibidem *Ladislau et Michaelum filios Dan et alterum Ladislau Zank, in nostri offensam cum ipsorum comitiva congregatos, in potentia virtutis altissimi superavit*)⁴².

Domnia lui Sigismund de Luxemburg a fost tulburată de numeroase răzvrățiri organizate de nobilimea prepotentă care-și apăra interesele față de amenințarea pe care o putea reprezenta Sigismund de Luxemburg consolidat în domnie⁴³, cu veleități de stăpânire sau dominație asupra sud-estului european. Cu acest scop întreprinde expediția împotriva domnului Moldovei Ștefan Mușat, la începutul anului 1395, la care participă și oști din Banat, sub conducerea comitatului de Timișoara și o „puternică oaste a secuilor“, condusă de comitele acestora, precum și numeroși nobili transilvăneni cu banderile lor, brașoveni și locuitori din Țara Bîrsei. Domnul Mol-

³⁹ Ibidem, p. 271—272.

⁴⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 331—332.

⁴¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 302—303; T. Ortway, *Temes vármegye története*, IV, p. 150.

⁴² Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 458.

⁴³ I. Minea, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919, p. 51—54; P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 250—252; R. Manolescu, *Campania lui Sigismund de Luxemburg în Moldova (1395)*, în „Analele Universității din București. Științe sociale“, XV, 1966, p. 59—74.

dovei, Ștefan, la rîndul său, a strîns o oaste ușor înarmată și o mare mulțime de arcași în intenția de a întări trecătorile Carpaților spre Moldova. Oștile regelui Sigismund de Luxemburg au reușit, totuși, să pătrundă, prin pasul Oituz, în Moldova, în ianuarie 1395, au înaintat pînă la Piatra Neamț, în intenția de a ocupa Cetatea Neamțului. Rezistența cetății i-a determinat pe invadatori să se retragă, după o înfrîngere suferită la Hindău (Ghindăuani), din apropierea cetății Neamț, urmăriți de oștile moldovene⁴⁴. Popasul de la Brașov, la mijlocul lunii februarie, a fost folosit pentru a răsplăti credința și sacrificiile unora dintre colaboratorii săi, mai ales a brașovenilor, care sînt dăruți cu largi privilegii comerciale.

În popasul din locurile brașovene, Sigismund încheie tratatul de alianță cu Mircea cel Mare în condiții de egalitate. Pe temeiul acestui tratat și în temeiul legăturilor ca „duce” al Făgărașului și Amlașului și stăpîn al Țării Severinului, pe care le stăpînea de vreo 7—8 ani, Sigismund de Luxemburg acordă ajutor domnului muntean Mircea împotriva turcilor și a omului acestora, Vlad Uzurpatorul. La expediția din 1395 în Țara Românească, în ajutorul lui Mircea, a participat și o oaste, destul de însemnată, din Transilvania, condusă de voievodul acesteia Stibor. Într-un document din 1408 Sigismund însuși relatează evenimentul: „turcii în luptele de la începutul lunii iulie au fost învinși și Mircea reînstatat în scaunul de la Argeș”; în confruntarea de la Turnu victoria a fost din nou de partea oastei lui Sigismund și Mircea. Și, relatează Sigismund mai departe în documentul din 12 iulie 1408: „și chiar lui Mircea, voievodul nostru al Țării Românești, care fusese asuprit de acei turci, i s-a înapoiat țara [...]. În cele din urmă, întorcîndu-ne noi înapoi cu o fericită biruință, spre țara noastră, a Ungariei, îndrăzneța și învîrtoșata mulțime a românilor (*multitudo Olachorum*), condusă de pomenitul Mircea voievod, alunecat pe calea vechii necredințe, a înconjorat oastea noastră, în trecătorile foarte înguste ale munților, numite Posada (Pazeta), aruncînd cu violență împotriva noastră și alor noștri săgeți otrăvite și ucigătoare.”⁴⁵ Ce se întîmplase într-un interval de cîteva zile, încît Mircea din aliat și protejat al lui Sigismund să devină dușmanul acestuia? A ajuns oare la cunoștința domnului român oarecari planuri ale lui Sigismund de ocupare a Țării Românești, dacă nu-și putuse realiza planurile în Moldova? Sau să-i ia feudele transilvănene și Banatul de Severin? Față de

⁴⁴ Mályusz E., *Die Zentralisationsbestrebungen König Sigismund von Ungarn*, în „*Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae*”, 1960.

⁴⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 456—461; *Documenta Romaniae Historica, D. Relații între țările române*, vol. I, București, 1977, p. 163—168.

această situație, greu de explicat, un exeget al acestor probleme afirmă cu certitudine că Sigismund a săvârșit o confuzie de nume între Mircea și Vlad⁴⁶. Dar nu trecuseră decât 13 ani de la întimplarea relatată și data documentului! Un document oficial, emis din cancelaria regelui putea săvârși asemenea confuzii, mai ales că Mircea era încă domn în scaun, caracterizat, într-un alt document, din același an, emis și acesta din cancelaria regelui Sigismund, *familiaris noster*? Este mai puțin probabilă confuzia de nume, mai ales că se precizează „numitul Mircea voievod”. Va fi fost, probabil, un moment de tensiune, provocat de vreun plan dușmănos al regelui Sigismund față de domnul Țării Românești și care l-a silit, cu oastea sa de țărani și boieri, să renunțe la asemenea planuri, tot la o Posadă, așa cum se întâmplase în urmă cu 65 de ani, la 13 noiembrie 1330, când Basarab cel Viteaz a zdrobit oastea regelui Carol Robert. pătrunsă în țară cu gânduri dușmănoase. Astfel Mircea și-a salvat țara independentă, după cum a continuat să stăpânească și Țara Severinului și Făgărașul și Amlașul, respectată țara și respectat domnul de întreaga Europă.

6. NOI REVOLTE ÎMPOTRIVA REGELUI UNGAR

Liniștea aparentă de la sfârșitul sec. al XIV-lea a fost grav tulburată de repetatele incursiuni otomane, una chiar la sfârșitul aceluiași an 1395 în Banat, ca represalii la evenimentele din Țara Românească, încheiată cu înfrângerea invadatorilor, repetată în 1399—1400 cu aceleași rezultate. A fost tulburată liniștea de asemenea de o nouă revoltă, răzvrătire, răscoală a unci însemnate părți a prelaților, baronilor, magnaților și nobililor, temători de întărirea puterii regelui și centralizarea țării, ceea ce însemna înfrângerea prepotenței fără îngrădire a mării nobilimi. Dușmanii lui Sigismund de Luxemburg, răzvrățiți în primii ani de domnie, între 1387—1389, nu depuseseră armele, ci așteptau, în Bosnia, prilejul potrivit pentru a reîncepe lupta. Și prilejul a fost ales în primul an al noului secol, al XV-lea. În anul 1401 Sigismund — după cum relatează singur într-o scrisoare din noiembrie 1403 — a fost prins de câțiva prelați, baroni, magnați, fruntași și nobili⁴⁷.

La sfârșitul anului 1402 sau la începutul celui următor marea nobilime făcea jurământ, în catedrala din Oradea, la mormîntul

⁴⁶ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 258 și nota 80; V. Pervain, *Din relațiile Țării Românești cu Ungaria la sfârșitul secolului XIV*, în A.I.I.A., Cluj-Napoca, XVIII, 1975, p. 100—111.

⁴⁷ Mállyusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, II, 1, p. 330—331.

regelui Ladislau cel Sfint, de a depune pe regele Sigismund și a-l proclama rege pe Ladislau de Durazzo. Sigismund e negat și repudiat și de papalitatea, care-l sprijină pe același Ladislau⁴⁸.

Evenimentele sînt relatate de Sigismund însuși în mai multe scrisori de la sfîrșitul anului 1403; răzvrătiții și-au făcut planul înșelător să alunge cu dispreț un stăpîn drept, să-l înlăture pe stăpînul lor firesc, punînd la cale să aleagă și să pună alt rege, pe Ladislau, fiul răposatului Carol de Durazzo (cel ce a încercat să ia tronul lui Sigismund la 1389); răzvrătiții au purtat steagul candidatului lor în diferite locuri au săvîrșit pustiiri și distrugerii, au silit lumea să se închine steagului lui Ladislau în fața capitlurilor și bisericilor; au supus lui Ladislau foarte multe orașe și mai ales în Dalmația și Croația, pe care le țineau în stăpînire și în decembrie 1403⁴⁹.

Răzvrătirea a cuprins de asemenea forțe centrifuge din Transilvania, Maramureșul, unde descendenții Dragoșeiților, mai ales Balc, unul din magnații vremii, face parte dintre conducătorii răzvrătirii. Pentru a-și putea înfringe adversarii, adică pe cei rămași credincioși regelui, voievozi și cnezi români, dar și alții, Balc nu pregetă să ceară ajutor din Moldova, care nu întîrzie să sosească, sub forma unui corp de oaste, moldovenii neuitînd expediția din 1395, încheiată cu eșec, împotriva Moldovei și a domnului acesteia, cu gînduri dușmănoase față de țară, cu gînduri de cotropire și dominație. Prezența moldovenilor în Maramureș și distrugerile săvîrșite pe moșiile adversarilor, partizanii regelui, sînt adevărate de mai multe documente, ale celor ce au avut de suferit și care cer să li se reînnoiască documentele de proprietate distruse „de necredincioșii și invadatorii din Moldova“ (*per nonnullos nostros (ai regelui) et regni nostri Hungariae emulos infideles et invasores de Muldwa sau Moldavia*)⁵⁰.

Extinderea revoltei în Transilvania e subliniată de însuși regele Sigismund, într-un document din martie 1404, ceea ce înseamnă că nu era încă cu totul stinsă: răzvrătire care se lățește de destul de multă vreme în disprețul înălțimii noastre, în părțile noastre ale Transilvaniei (*rebellio [. . .] iam satis diu in nostri contemptum culminis*

⁴⁸ I. Minea, *op. cit.*, p. 91.

⁴⁹ *His elapsis disturbiorum temporibus, quibus nonnulli praelati, barones, magnates, procures et nobiles regni nostri ingrati [...] rebellionis caleaneo ducti, immo spiritu protervie seducti [...] inito fraudulentis consilio, quomodo ne dum dominum iustum spernendo refutarent, immo deterius dominum naturalem ab eis eliminarent, sicque tractantes et hinc inde ruminantes quomodo alium in regem eligendo introducerent [...] in personam Ladislai filii quondam Karoli de Duratio direxerunt...* Arh. Filialei din Cluj-Napoca a Academiei, V, acum la Arhivele Statului, Filiala Cluj-Napoca.

⁵⁰ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 143, 147, 156.

in partibus nostris Transilvanis pullulantem)⁵¹. Faptul că a fost nevoie de intervenția vicevoievozilor Transilvaniei, Laurențiu Csák și Ștefan de Nădab pentru potolirea răscoalei sașilor (*una cum regni nobilibus et plerisque Siculis, in descensu nostro campestri exercituali contra Saxones instaurato*) constituie dovada evidentă cu privire la mișcările antidinastice din Transilvania.

Este prezentă răzvrătirea în părțile Tirnavei, unde pentru potolirea ei sînt trimise mai multe unități militare⁵². Și cu certitudine răzvrătirea a cuprins și alte zone, unde cei rămași credincioși s-au bucurat de răsplata regală: Bihor, Banat, Hunedoara (*pro fidelibus et gratuitis servitiis providi viri... domino nostre regi Sigismundo et sacrae coronae in hiis temporum disturbis et per consequens nobis in expeditione nostri facti, contra nonnullos emulos dicti nostri regis mati*).

Răzvrătirea din 1403 a fost destul de serioasă și în aceeași măsură primejdioasă pentru Sigismund de Luxemburg și coroana ungară dacă regele însuși o caracterizează *incredibile nota infidelitatis contra sacram coronam regni Hungariae et eius sacrum dyadema*.

Răzvrătirile au fost înăbușite și Sigismund și-a învins adversarii, care nu și-au putut coordona acțiunile într-un front comun; Ladislau de Durazzo, temîndu-se să meargă în Ungaria, la Buda, pentru a coordona mișcarea împotriva lui Sigismund, aceasta slăbește, se dispersează⁵³.

În timp ce adversarii slăbesc, susținătorii lui Sigismund, păturile și categoriile sociale interesate în frînarea anarhiei feudale, posibilă numai într-un stat centralizat, se întăresc: orașenimea, nobilimea mică, cnezimea română, greavii sași și primipilii secui.

Cnezimea română sau o parte însemnată a ei, greavii sași și primipilii secui manifestau tendințe de ascensiune în rîndurile nobilimii tendință ce se putea realiza printr-o colaborare cu puterea centrală. Este explicația atitudinii proregalistice a cnezimii din Maramureș, Bihor, Hateg, Banat și Zarand cu ocazia răzvrătirii din 1403 a magnaților împotriva regelui Sigismund de Luxemburg. Răsplata a fost înnobilarea unui număr de cnezi după înfrîngerea răzvrătirii sau scutirea de anumite obligații fiscale a altora dintre cnezii rămași „credincioși”. Între cei răsplătiți pentru „credința” dovedită cu ocazia răzvrătirii marii nobilimi este menționat docu-

⁵¹ *Urkundenbuch*, III, p. 306—307.

⁵² *Idem*, p. 302—304 și Filiala Alba Iulia a Arhivelor Statului; Arhiva familiei Keményi de Ciumbud.

⁵³ K. Gündisch, *Siebenbürgen und der Aufruhr von 1403 gegen Sigismund von Luxemburg*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XVI, 1976; nr. 3; p. 321—326.

mentar chibzuitul bărbat Stanciul și fiii lui Tatul, cnezi de Ostrov (Hunedoara) (*providus virus Stanchul et filiii Tatul kenezii de Ostrow*), care sînt scutiți de darea după pămînt pentru partea lor din cnezatul Ostrov, dar obligați, în continuare, la cincizecime⁵⁴.

O mică parte a cnezilor și voievozilor români, dintre cei ce reușiseră să urce treptele ierarhiei sociale și să pătrundă în rîndurile nobilimii mari, se alătură partidei „magnaților” răzvrătiți împotriva regelui, cum se întîmplă în Maramureș, unde Balc se alătură partidei marii nobilimi din rîndurile căreia făcea și el parte. În același timp însă numeroși cnezi și voievozi din același district maramureșan se alăturară sprijinitorilor regelui Sigismund, răsplătiți, ca urmare, prin promovarea unora dintre ei în rîndurile nobilimii și cu o parte a moșiilor confiscate nobilimii române răzvrătite. Între cnezii maramureșeni credincioși regelui, răsplătiți pentru credința lor, sînt menționați Stanislav, Ioan, Gheorghe și Bogdan de Cîmpulung pe Tisa, cărora regalitatea le donează părți din moșiile confiscate adversarilor, mai ales Dragoșștilor⁵⁵.

Asemenea acestora mai sînt răsplătiți, pentru atitudinea lor împotriva răzvrătiților, deci susținători ai puterii centrale și alte familii cneziale din Hunedoara: din Rîu Bărbat, Silvaș, Streisîngeorgiu, Rîu de Mori, Lunca Cernii; din Țara Zarandului, între care cnezii din Criscior și unii cnezi bănațeni, între care cei de Mitnic etc.⁵⁶. Un alt exemplu de cnezi sau voievozi români colaboratori ai regelui, menționați în documentele vremii, este al voievodului Transilvaniei Iacob și fratele său David, fiii lui Lațcu (*Lachk*) de Santău. Iacob s-a găsit să meargă la regele Poloniei pe care l-a înduplecat să renunțe la planul său de a merge în Ungaria, apoi frații Iacob și David de Santău au luptat vitejește împotriva răsculaților. David a mai apărut și cetatea Komarom împotriva răsculaților, apoi amîndoi frații au apărut „cu cheltuieli mari” cetatea Alba Regală, care, astfel, a rămas de partea regelui⁵⁷.

Atitudinea cnezilor hațegani și severineni de sprijinire a regelui Sigismund de Luxemburg, pe lingă motivele generale ale majorității cnezimii, mai era și în raport de relațiile regilor ungari cu domniile Țării Românești. Cînd aceste relații erau bune, și cnezii hațegani se bucurau de favoarea puterii centrale și, dimpotrivă, cînd

⁵⁴ Arhiva Filialei din Cluj-Napoca a Academiei, C X C, acum la Filiala din Cluj-Napoca a Arhivelor Statului.

⁵⁵ I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, p. 127—128.

⁵⁶ K. Gündisch, *Cnezii români din Transilvania și politica de centralizare a regelui Sigismund de Luxemburg*, în *Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 235—237.

⁵⁷ Mályusz E., *op. cit.*, l.c.

erau mai puțin bune, resimțeau și cnezii hațegani atitudinea mai puțin binevoitoare a regalității. În timpul răzvrătirii nobilimii împotriva regelui Sigismund de Luxemburg, la 1403, relațiile lui Sigismund cu Mircea cel Mare fiind relativ bune, cnezii hunedoreni participă în rindurile sprijinitorilor regalității. Colaborarea cnezimii hunedorene cu regalitatea este răsplătită cu înnobilarea unor cnezi hațegani : Căndeștii de Rîu de Mori, Cîndreștii din Streisîngeorgiu, cnezii din Lunca Cernii, Ostrov, Hațeg, Rîu Bărbat, Silvaș și Strei. Probabil aceleași atitudini de sprijinire a regalității se datorește și dania din 1409 a cetății și domeniului Hunedoara lui Voicu, tatăl lui Iancu de Hunedoara. Cnezilor de pe domeniul cetății Deva, „drept răsplată a credincioaselor și strălucitelor slujbe ale nobilului bărbat Dobrău de Leșnic la fel ca și a celorlalți cnezi ce țin de cetatea Devei [...] făcute [...] mai ales în aceste timpuri de tulburări“, regele Sigismund le donează venituri cneziale din satele conduse de ei și-i scutește de dările față de puterea centrală⁵⁸.

Înăbușite revoltele din Ungaria și Transilvania, regele Sigismund, pentru a le preîntîmpina pe cele ce puteau să mai fie, acordă amnistie multora dintre răzvrătiți, chiar cu rol important, în urma „umilei“ rugăminți și a promisiunilor, sub jurămint, de a reveni și a rămîne pentru totdeauna la datoria de credință și supunere.

Asemenea compromisuri nu constituiau o garanție a liniștii durabile în Transilvania sau celelalte două țări românești ori în Ungaria. Dimpotrivă, agitațiile, nemulțumirile, răzvrătirile, invaziile otomane se țin lanț. Mai ales în această primă jumătate de secol al XV-lea. O asemenea invazie s-a petrecut în 1415—1416, otomanii suferind, la retragere, o grea înfrîngere, cauzată de armata bănățeană condusă de vicecomitele de Timiș, Petru. Incursiunile otomane se repetă aproape an de an între 1419 și 1424. În 1419 au avut loc lupte cu otomanii în Banatul de Severin, în care s-au distins mai mulți cnezi români, răsplătiți cu moșii pentru vitejia lor, „sub cetatea Severinului, împotriva turcilor celor cruzi“, sub comanda lui Filipo Scolari (Pippo Spano). Turcii au dus în robie cu acest prilej mai mult de 7000 de oameni. Intervenția oastei domnului Țării Românești, Mihail și a regelui Sigismund de Luxemburg a hotărît rezultatul luptei în favoarea oștilor române în august 1419. În anul următor, 1420, o altă invazie otomană în Țara Românească, în Banat și în voievodatul Transilvaniei a fost înfrînată lingă cetatea Hațeg. În aceste împrejurări Sigismund se înstăpînește asupra cetății Severinului și a domeniului acesteia⁵⁹.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 236—237.

⁵⁹ V. Pervain, *op. cit.*, p. 64—78.

În anul 1421 oastea otomană pradă Țara Birsei și Țara Hațegului și cucerește cetatea Severinului. Încurajați de asemenea „succes”, otomanii revin în anii imediat următori, 1422—1424, dar suferă o altă înfrângere din partea oștilor muntene și bănățene, cele din urmă conduse de viteazul comite de Timiș și apărătorul vadurilor Dunării în părțile bănățene, Filippo Scolari, care reușește să recucerească cetatea Severinului. Colaborarea dintre cei doi viteji luptători antiotomani, Dan II, domnul Țării Românești și Pippo Spano a însemnat alte victorii împotriva invadatorilor otomani⁶⁰.

În vârtejul evenimentelor și tulburărilor de tot felul, regalitatea ungară a socotit cea mai potrivită ocazie să întreprindă măsuri cu totul potrivnice interesului general, măsuri drastice, cu caracter confesional și politic deopotrivă, împotriva schismaticilor, adică a românilor. Cum a fost hotărîrea puterii centrale din 5 decembrie 1428 de o virulență neobișnuită împotriva românilor ortodocși: „în districtul Sebeș (Caransebeș) se găsesc oameni schismatici — spune porunca — și cu o viață rea, care au avut în stăpînire pînă acum unele moșii cu titlu de noblețe, sau de folosință și pe acelea au ținut și au adăpostit preoți schismatici, din care cauză mulți catolici de stare inferioară, ademeniți de învățăturile lor false, au căzut în rătăcire și au trecut la ritul schismatic, osîndit de biserica universală, crezînd că astfel fac bine”. Pentru a-i abate de la „schisma lor”, se repetă măsura regelui Ludovic de Anjou din 1366, în sensul ca în întreg districtul nimeni să nu poată stăpîni moșii, nici prin drept nobiliar și nici ca beneficiu decît dacă e adevărat catolic și ține rînduiele bisericii romane. Se interzice cu desăvîrșire, sub pedeapsa confiscării moșiei, ca vreun nobil sau cnez din districtul Sebeș să țină și să adăpostească vreun preot schismatic în hotarele districtului. Preoții schismatici ce s-ar abate prin district, cu intenții prozelite, să fie prinși și închiși; să li se ia toate averile și să nu li se permită să se așeze în vreo parte a districtului. Se interzice căsătoria vreunui catolic cu vreo schismatică, și nici schismaticul să nu se poată căsători cu vreo catolică, de orice stare ar fi, numai după ce schismaticul sau schismatica s-a botezat în ritul catolic. Celui ce se făcea vinovat de încălcarea acestei porunci i se confiscau averile nemîșcătoare, în folosul castelanilor. Toți cnezii nobili și țărani erau obligați să-și boteze copiii numai la preotul catolic și nu la schismatic, iar celor ce îndrăzneau să-și ducă copiii pentru botez la preotul schismatic, li se confiscau moșiile. Preoților schismatici din orice parte a țării le era interzis să boteze vreun catolic din

⁶⁰ I. Hațegan, *Banatul și începuturile luptei antiotomane (1389—1426). Rolul lui Filippo Scolari*, în „Revista de Istorie”, 31, 1978, nr. 6, p. 1029—1039.

districtele Hațeg și Mehadia. Cei ce nu respectau asemenea porunci erau pedepsiți cu confiscarea averii. Unii oameni trecuți la catolicism prin botez, care ar fi revenit la schismatici nu mai trebuiau socotiți creștini, ci de-a dreptul eretici și chiar mai răi; aceloră li se confisca averea mișcătoare, iar nobililor sau cnezilor li se luau moșiile⁶¹.

Măsura de o violență fără precedent, îndreptată împotriva românilor, deoarece ei erau „schismatici” în districtul Caransebeș, oameni de rînd, cnezi și nobili. Măsură drastică explicabilă prin faptul că cei mai mulți nobili de origine română și cnezii nu numai că nu-și părăsiseră neamul și credința, dar influențau, prin număr și poziție, și populația catolică, puțină cită era.

Caracterul politic al acestor necruțătoare măsuri rezultă în mod clar din evenimentele petrecute în acel timp în părțile Banatului, după moartea viteazului apărător al vadurilor Dunării, timp de două decenii, italianul Filippo Scolari, zis Pippo Spano (1426), în mai multe rînduri, în asociere cu Dan al II-lea, domnul Țării Românești.

7. MĂSURI PENTRU DOMINAREA SITUAȚIEI DIN TRANSILVANIA

Cu două luni mai devreme de drastica poruncă împotriva „schismaticilor”, cel ce o dăduse, regele ungar Sigismund de Luxemburg, îl informa pe unul din conducătorii teutonilor, Nicolae de Redwitz, că este pregătit să cedeze ordinului teuton unele cetăți de lîngă Dunăre, între Ungaria, Serbia și Țara Românească, în scopul apărării vadurilor Dunării împotriva otomanilor⁶². După acordul Congresului de la Luck la care participă Polonia, Ungaria, Lituania, Ordinul Teuton, Moldova și Țara Românească în mai 1429, Ordinul Teuton pornește spre Banat sub conducerea aceluiași Nicolae de Redwitz însoțit de castelani, cavaleri, cavaleri-preoți, pescari etc. Teutonii au fost așezați în cetățile de pe malul stîng al Dunării, de la Severin spre vest, înspre Orșova, pînă la cetatea Sf. Ladislau în fața Golubățului, înspre nord, peste Mehadia, pînă la Caransebeș, în total vreo 20 de cetăți, între care Severin, Orșova, Peci (Peth), Drencova, Sf. Ladislau, Mehadia, Almăj, Ilidia, Crașova etc. În ce-

⁶¹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 551.

⁶² Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 553.

tățile cedate se găseau 1333 oșteni și slujitori, 144 pușcași, 643 cnezate (cu cnezi), 1616 țărani liberi, total 3747 oameni⁶³.

Pentru întreținere li s-a acordat teutonilor venitul monetărilor de la Sibiu și Brașov, de la minele de argint din Transilvania, sarea necesară, alimente, drept de pescuit pe Dunăre. Nicolae de Redwitz în 1430 este numit ban de Severin și comite al cămărilor monetăriei regale din Sibiu (*banus Zewriniensis nec non camerarum monetæ regalis Cibiniensis comes*)⁶⁴.

Cu cnezii și nobilii români din Banat, teutonii nu au reușit să se înțeleagă, deoarece românii refuză să se supună judecății lor, pretinzând să-i judece numai regele (*prescripti nobiles et kenesii de Halmas praedicta non venerunt neque viderunt*)⁶⁵. Se plîngea conducătorul teutonilor că populația românească nu-i ajută la repararea și întreținerea cetăților și de aceea cere aprobarea să aducă coloniști germani. De asemenea teutonii se declară nemulțumiți cu starea lor în Banat, iar ca urmare se plîng, într-o scrisoare din martie 1432, marelui maestru: monetăria nu le aduce nici un venit, cerealele promise le-au luat alții; la primejdii nu-i ajută nimeni; oamenii n-au fost lăsați să lucreze la întărituri; ar fi vrut ca regele să le dăruiască și teritorii de colonizare.

Înainte de luna august 1432 teutonii au avut o grea luptă cu otomanii suferind o înfrângere dezastruoasă. Numeroși cavaleri au căzut în luptă, alții și mai numeroși au fost duși în robie. În asemenea situație, cavalerii teutoni au fost siliți să părăsească linia Dunării. Le-au mai rămas doar trei castele în care și-au mai prelungit șederea unii cavaleri, inclusiv Redwitz⁶⁶. În asemenea condiții, șederea teutonilor la Dunărea bănățeană a fost de scurtă du-

⁶³ I. Hațegan, *Cavalerii teutoni din Banatul de Severin (1429—1435)*, în „Tibiscus”, V, 1979, p. 191—196. La Al. Nemoianu, *Unele aspecte ale prezenței teutonilor în Banat*, în „Muzeul național”, II, 1975, p. 371—375 datele diferă puțin: 24 cetăți și fortificații, 594 cnezate (cu cnezi) și 3174 țărani.

Într-o scrisoare din 24.II.1430 se relatează detaliat ce au găsit teutonii în cetățile dăruite lor de regele Sigismund: Severin 200 persoane și 40 pușcași, insula San (Adacalé) 216 persoane, Sînpetru — pustie, castelul din sus de Severin — pustiu, Gureni — 60 persoane, Orșova — 60 persoane, 30 pușcași și 260 slujitori, Svinița — 40 persoane și șase pușcași, Stănilăuți — 32 persoane și 4 pușcași, Lybrand — 24 persoane și 4 pușcași, Pecii Vechi — 20 persoane și 4 pușcași, Sf. Ladislau — 400 persoane și 56 pușcași, Rybes — 40 persoane, Mehadia — 224 cnezate, 1112 țărani liberi, 30 grăniceri și 20 curieri, Almăj — 293 cnezate, 504 țărani liberi, 30 grăniceri și 26 curieri, Ilidia — 126 cnezate. F. Ioachim, *König Sigmund und der deutsche Ritterorden in Ungarn, 1429—1432*, în „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, XXXII, 1912, fasc. 1. Cf. I. Minea, *op. cit.*, p. 216.

⁶⁴ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 564—565.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 573.

⁶⁶ *Mitteingen*, p. 103 și anexa 6.

rată și foarte efemeră, deoarece românii, nobilii, cnezii și țăranii li se împotriveau lor și chiar politiciii protectorului lor, Sigismund de Luxemburg.

Unii dintre ei își manifestă dezaprobarea fățișe, săvârșind acte de „necredință” — cum făcea de pildă, în acest timp, Vlad (Lado) de Bizere — care s-au făcut vinovați de trădare, părăsindu-l pe rege și refugiindu-se în Țara Românească, la voievodul Dan, luptând împotriva oștilor regelui Sigismund. Ca urmare le-au fost confiscate toate moșiile și dăruite unor veri ai lui Vlad (Lado) (*propter notam infidelitatis prenarratorum Lado et filiorum suorum [...] ab partes Transalpinas [...] ad condam Dan, wayvodam ipsarum parcium Transalpinarum [...] se reduxerunt*)⁶⁷.

Marea răscoală populară din 1437—1438, cu toate că a avut prevalent caracter social nu a fost lipsită nici de aspecte politice, îndreptățind-o la un popas, fie și fugar în acest loc⁶⁸. Încă cea dintâi înțelegere dintre țăranii învingători și nobilii învinși, încheiată la Bobilna la sfârșitul lunii iunie 1437, prevedea dreptul țăranilor, de incontestabilă însemnătate: căpitanii și aleșii țăranimii și orășenimii — câte doi din fiecare sat și tirg se adunau, în fiecare an, la 9 mai, pe Dealul Bobilnei, pentru a cerceta, a afla și a hotărî pedepsirea călcătorilor de jurământ, adică încălcarea celor cuprinse în înțelegere. Ceea ce însemna o adunare obștească a mulțimilor populare, contracara a adunărilor nobiliare.

Aspect politic și mai pronunțat investește răscoala o dată cu începutul celei de a doua faze: o unire frățească (*fraterna unio*) se realizează la 16 septembrie 1437 la Căpilna, formată din nobili, secui și sași, din care nu făceau parte reprezentanții majorității absolute a populației Transilvaniei, a populației autohtone, cea românească, lipsită de acum înainte de drepturi politice, îndreptățind-o de aceea, ca în programul tuturor mișcărilor revoluționare ale românilor transilvăneni caracterul social să fie asociat cu cel național. Iar în ultima fază, a treia, faza culminantă, când răscoala se transformă în război țăranesc (*bellum rusticorum*) și când țăranii își înscriu în program întronarea unui nou fel de libertate (*libertates nova specie*), răsculații neagă chiar și autoritatea regelui, deoarece trecuse de partea nobilimii; în locul regelui negat și repudiat răsculații se gindeau la alți „regi”, aleși dintre ei, dintre căpitanii lor cu mai mare autoritate⁶⁹.

⁶⁷ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I. 2, p. 583—584; *Documenta Romaniae Historica*. D., vol. I, p. 307—309.

⁶⁸ Răscoala de la Bobilna la Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. III, Cluj-Napoca, 1986, p. 299—310.

⁶⁹ Șt. Pascu, *Bobilna*, ed. II, București, 1963.

DE LA IANCU DE HUNEDOARA LA TRANSFORMAREA VOIEVODATULUI ÎN PRINCIPAT AUTONOM

1. IANCU DE HUNEDOARA — EROU AL CREȘTINĂȚII ȘI CONFEDERAREA CELOR TREI ȚĂRI ROMÂNEȘTI

Cu voievodatul lui Iancu de Hunedoara istoria politică a Transilvaniei, și nu numai a acesteia, ci a tustrelor țări românești pe care le-a ridicat pe o treaptă superioară din toate punctele de vedere, atât în comparație cu însemnătatea acestora de până la el, cât și cu însemnătatea lor după aceea, se inaugurează o perioadă eroică. Virtuțile ostășești și chibzuința politică l-au îndreptățit la cea mai însemnată caracterizare din acea vreme: „atlet al lui Cristos“ (*athleta Christi*).

Era născut într-o familie de cnezi români din Țara Hațegului, țară a mîndrilor cnezi, adînc înrădăcinați în solul natal, pe care l-au rodit cu sudoarea frunții și l-au înnobilit cu singele vieții, așa cum sînt înfățișați pe pereții dinlăuntru ai propriilor ctitorii: de la Densuș și Streisîngeorgiu, de la Sîntămăria Orlea și Rîu de Mori, de la Rîu Bărbat și Răchitova etc. etc.

Era pe acel timp în regatul Ungariei un bărbat nobil și mare la suflet, român de neam, numit Iancu de Hunedoara, om foarte războinic, născut pentru mînuirea armelor și pentru a conduce războaie — subliniază cronicarul ungur Turocz¹. Iancu de Hunedoara era de un neam dac (care acum se numesc români), născut dintr-o familie nu prea strălucită, dar care s-a distins prin faptele sale de arme, afirmă umanistul Enea Silvio Piccolomini (papa Pius al II-lea), bun cunoscător al oamenilor și al evenimentelor². Confirmat de o relație contemporană care știe că Iancu nu era nobil ungur, ci român, de neam nu prea strălucit (*il quale non era Ungaro nobile, ma Walacco, non di troppo gentil parentella*)³. Iar umanistul tran-

¹ *Chronica Hungarorum*, cap. XXVI.

² *Historia Bohemiae*, cap. XXVIII.

³ N. Iorga, *Acte și fragmente, cu privire la istoria românilor*, III, p. 37.

silvănean, foarte bun cunoscător al evenimentelor și oamenilor din Transilvania, Verancsics știe că Iancu a fost născut, adică a fost de baștină din districtul Hațegului⁴. În sfârșit, cardinalul Girola Alexandro știa că regele Matia a fost fiul lui Ioan de Hunedoara, născut din tată român în Transilvania (*qui natus est e patre vallako in Transilvania*)⁵.

Aceste temeuri, sînt completate de altele, poate și mai doveditoare: cu privire la originea cnezială a lui Iancu de Hunedoara: relațiile de rudenie întinse în rîndul cnezilor hunedoreni, frați de-vălmași (*frater condivisionalis*) cu cnezii din Cinciș și cu Cîndreștii; alți cnezi, numeroși și de mare autoritate, din Hațeg și Banat sînt familiari ai lui Iancu: Cîndeștii din Rîu de Mori, Cîndreștii din Sălaș, Ungurenii din Băiești, cnezii din Turdaș, Ilia, Geoagiu, Rîu Alb, Densuș — din Hațeg, cnezii din Bizerea, Ciorna, Temeșel — din Banat, era cumnat cu cnezul Ștefan din Buituri⁶.

Erau socotite suficiente asemenea dovezi de numeroși istorici care subliniază originea cnezială hațegană a lui Iancu de Hunedoara, Schönher G., recunoaște că Șerb, bunicul lui Iancu a fost cnez român din comitatul Hunedoara. Fraknoy V. numește pe Iancu gloriosul fiu al unui cnez român din Hunedoara⁷, iar Wertner M. știe că bunicul lui Iancu a fost cnezul Costea, întemeietorul satelor Răchiteva și Lunca; Costea ar fi avut doi fii: Musina și altul al cărui nume nu-l cunoaștem; fiul lui Costea a avut patru copii: Balotă, Voicu, Șerb și Nan. Al treilea fiu, Șerb, a fost tatăl lui Voicu, cavaler al curții regelui, care la 1409 primește, împreună cu frații săi Neagoș și Radu, cetatea și domeniul Hunedoara cu care prilej e pomenit și fiul lui Voicu, Iancu⁸.

Marele conducător de oști, erou al creștinătății, ban de Severin, voievod al Transilvaniei, regent sau guvernator al Ungariei a

⁴ *De rebus gestis Hungarorum*, în *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*, vol. II, p. 143.

⁵ W. Friedensburg, *Nuntiaturberichte aus Deutschland*, IV, Gotha, 1899, p. 297.

⁶ Elekes L., *Hunyadi*, Budapest, 1952, p. 119—121.

⁷ *Az Anjou-ház örököséi*, în *A magyar nemzet története*, ed. Szilágyi S., vol. III, Budapest, 1895, p. 620.

⁸ Szilágyi Mihály, *Mathias Király nagybátya*, Budapest, 1913, p. 14.

⁹ *A Hunyadiak*, în *Hunyad megyei ... évkönyve*, 1900, p. 110—112, 115—116. Față de asemenea dovezi și opinii, părerile romantice, care îl socoteau pe Iancu descendent dintr-o familie romană, Corvina sau fiu natural al regelui Sigismund cu o fată de cnez hațegan, descendent al unei familii boierești din Țara Românească, refugiată în Transilvania, se dovedesc lipsite de consistență.

fost numit de contemporani Ioan și Iancu (*Johannes*) mai ales în documentele latine ca și fratele său mai mic, tot Ioan (*Johannes*).

Izvoarele narative — numeroase și bine informate, multe dintre ele — îl numesc Iancul, Iancula. De asemenea Iancu sau Iancu Sibiiancu este numele eroului creștinătății și în poezia populară¹⁰. Îl vom numi, de aceea, tot Iancu și noi și pentru a-l deosebi de fratele său mai mic și de asemenea pentru că și alți cnezi hunedoreni purtau numele de Iancu, ceea ce înseamnă că în societatea din care descinde voievodul Transilvaniei numele de Iancu era obișnuit¹¹.

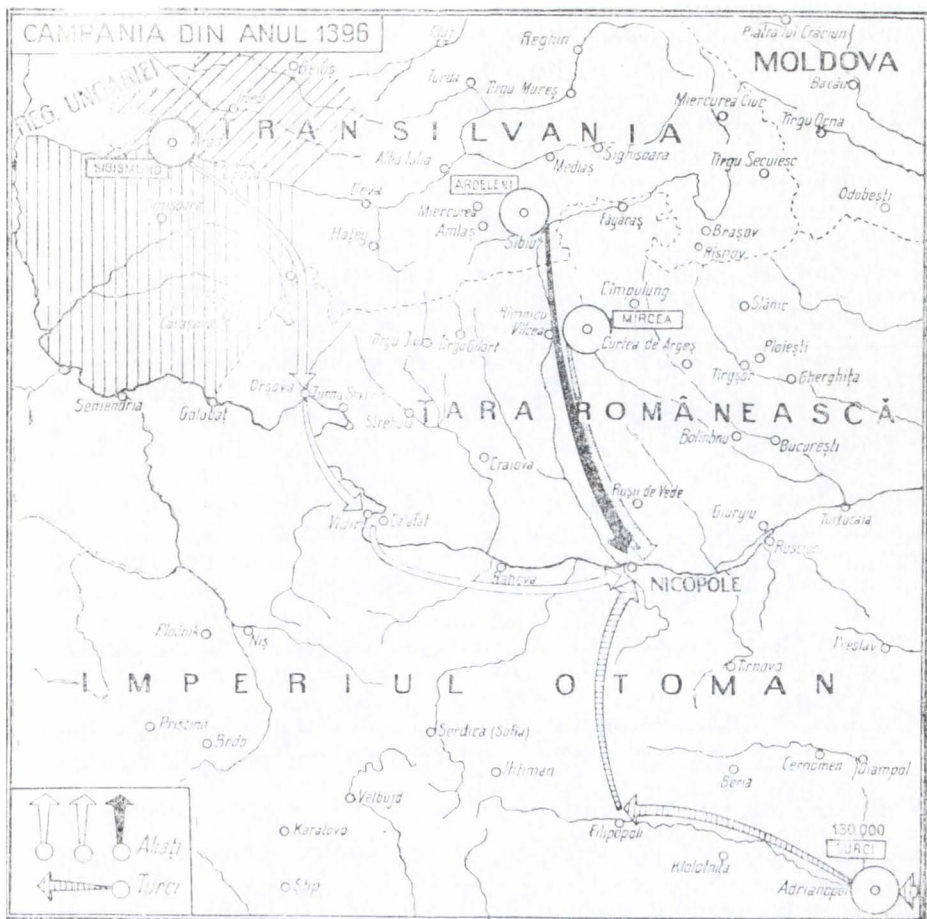
*

Incursiunile turcești în Țara Românească și Transilvania, începând din anul 1395, devin tot mai frecvente și de asemenea tot mai amenințătoare, mai ales de la începutul deceniului 4 al secolului al XV-lea. Traversînd Balcanii, otomanii făcuseră din Dunărea de la Porțile de Fier din ce în ce mai mult vadul de trecere în nordul fluviului, iar de acolo, uneori, se îndreptau spre Poarta de Fier a Transilvaniei, prin care pătrundeau în Țara Hațegului și de acolo mai departe. În aceste teritorii, Banatul de Severin și Țara Hațegului erau populate aproape numai de români, organizați în numeroase și puternice cnezate, de obști și teritoriale, conduse de puternici și viteji cnezi într-o succesiune neîntreruptă. Între aceștia s-a distins și Voicu, fiul lui Șerb și tată al lui Iancu, urcînd în ierarhia socială la treapta de cavaler la curtea regală cum era la 1409, cînd este răsplătit pentru vrednicile sale cu cetatea și domeniul Hunedoara, format din vreo 35 de sate, mine de aur, argint și fier.

Născut din cnezimea hațegană, petrecîndu-și anii copilăriei în acest mediu, este pe deplin firesc ca atunci cînd este investit cu dregătorii importante, dar grele, ca ban al Severinului și apoi voievod al Transilvaniei, în cei din rîndurile cărora se ridicase să-și pună nădejdea. Iar aceștia, la rîndul lor, în cel ce era dintre ei, chiar dacă anii tinereții l-au smuls din mijlocul lor pentru a-și de-

¹⁰ Heltai G., Farkas A., Nagybankai M., Göresönyi A., etc. — dintre unguri; Nesri, Sead-eddin, Katib Mahomed ș.a. — dintre otomani, Leunclavius, Calchondilas ș.a. — dintre bizantini; Iancu sau Iancu Sibiiancu se numește eroul nostru în cîntecele populare românești, sirbești, otomane, ungurești, săsești.

¹¹ La 1496 un cnez din Clopotiva se numea Iancu, după cum tot Iancu se numea și strămoșul cnezilor înnobilați din Serel, iar într-o ascultare de martori din 1584, 4 persoane se numeau Iancu: un nobil și trei iobagi. Pe larg, la Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie”, Cluj, VIII, 1957, nr. 1-4, p. 25-28 și C. Mureșan, *Iancu de Hunedoara*, ed. II, București, 1968, p. 5-16.

săvârși educația cavaleriească, ca fiu de mic nobil, la curțile unor familii însemnate în ierarhia socială, apoi la a ducelui de Milano, Filippo Visconti. Educație necesară pentru a intra în serviciul regelui-împărat Sigismund de Luxemburg pe care-l va însoți în unele expediții războinice, împotriva husiților cehi, de unde s-a întors cu învățături foarte utile pentru cariera sa ostășească: armata husiților, formată din oameni simpli — țărani, meseriași, mineri, dar buni luptători pentru libertate și dreptate. Și a mai învățat din mișcarea husită și alte lucruri foarte utile: rolul important al infan-

eriei, al tunurilor ușoare și al căruțelor nu numai ca mijloc de transport ci și ca mijloc de apărare¹².

Asemenea învățături utile le vor folosi frații Iancu și Ioan de Hunedoara în importanta dregătorie de bani de Severin pe care au onorat-o timp de trei ani și jumătate (1438—1442), cu misiunea de a apăra vadurile Dunării împotriva deselor și presantelor expediții otomane prin aceste locuri.

Este perioada greului și hotărîtorului examen pentru Iancu de Hunedoara, pentru cariera sa militară și politică, spre apărarea Transilvaniei, a Ungariei, a întregii creștinătăți. Examen greu, hotărîtor pe care-l va trece cu neasemuit succes. Ostaș viteaz, fire dreaptă și cinstită, cu o educație mai mult practică, învățată din viață mai mult decît din cărți, dăruit cu mare perspicacitate și intuiție în cumpănirea lucrurilor, a evenimentelor și a oamenilor. Repugnîndu-i trufia ușoară, era aplecat spre viața celor mulți, apărîndu-i împotriva prepotenței celor „mari”. De aceea, Iancu a fost urît de oligarhia trufașă și egoistă, dar a fost iubit de mulțimile ce-și vedeau în el întruchipate năzuințele. În acest fiu de cnez hunedorean, el însuși cnez prin fire și înfățișare, și-a pus nădejde cnezimea și cei pe care aceasta îi conducea, tărînimea română, din Hunedoara, Banat, Zărand, Maramureș și de peste tot. De aceea i-au fost alături în toate împrejurările, constituindu-i sprijin puternic în urcușul lui pe treptele ierarhiei social-politice și, totodată, apărare credincioasă în mijlocul vrăjmașilor dinlăuntru și a vrăjmașilor dinafară. De aceea, la rîndul său, Iancu a avut încredere deplină în cei din mijlocul cărora se ridicase, cu care se simțea asemenea în gînduri și fapte, i-a adunat în jurul său în momentele grele și le-a răsplătit cu generozitate credința și sacrificiile.

Era omul cel mai potrivit, în acele împrejurări, să i se încredințeze apărarea vadurilor Dunării, deoarece otomanii pregăteau, chiar în acel an 1438—1439, o mare campanie de cucerire a Serbiei, a Belgradului și apoi mai departe, cît ar fi putut, spre centrul Europei. Ungaria, greu amenințată, nu a putut aduna decît cîteva mii de oameni, slab pregătiți, dar și aceștia au zăbovit la Szegedin, în loc să se grăbească spre cîmpul de bătaie. În Banatul de Severin, frații Iancu și Ioan dublară forțele pentru apărarea cetăților dunărene și se confruntară cu o oaste otomană *in partibus Transalpinis*, adică undeva în Țara Românească, în vecinătatea Banatului.

Neputînd fi opriti în înaintarea lor, oștile otomane, comandate de însuși sultanul Murad II, pătrund în Transilvania, pe la Porțile

¹² C. Mureșan, *op. cit.*, p. 36—52.

de Fier transilvănene. A fost cea mai mare incursiune otomană în Transilvania de pînă atunci. Au atacat orașul Sebeș-Alba, apărat cu dîrzenie de un grup de „studenți” ascunși într-un bastion al zidurilor orașului. Capturați, au fost duși în robie, iar unul dintre ei, cunoscut sub numele de *Captivus Septemcastrenses* (Robul transilvănean), a devenit, prin lucrarea sa cu privire la obiceiurile și răutățile turcilor cel dintîi istoriograf al Imperiului otoman din țările române. A căzut și Alba Iulia, au fost distruse numeroase așezări din sudul Transilvaniei, au continuat pe Tîrnave, pînă la Cetatea de Baltă, au fost jefuite numeroase sate din jurul Sibiului, a fost asediat Sibiul timp de opt zile, fără rezultat însă, determinîndu-i pe asediatori să părăsească asediul. Mindrii, sibienii își caracterizau orașul într-o scrisoare trimisă papei Eugen IV: „zid și scut nu numai al acestui regat, ci al întregii creștinătăți”¹³.

În toamna aceluiași an 1438, profitînd de urmările răscoalei țărănești și de moartea regelui Sigismund, părțile sud-estice ale Transilvaniei au fost teatrul altor invazii de mai mică amploare. Totuși otomanii se aleg cu mari prăzi, plus un număr mare de captivi: 80.000—100.000 în luna august, 20.000 în luna noiembrie¹⁴.

Luptele pentru tron între partidele marilor feudali după moartea regelui Albert (octombrie 1439) au contribuit la accentuarea dezordinei din Ungaria. În mijlocul acestei dezordini se impune Iancu de Hunedoara, prin activitatea și dîrzenia sa în apărarea țării, reușind să fie ales rege al Ungariei Vladislav I, regele Poloniei. Răsplata noului rege pentru tînărul, dar viteazul ban de Severin a fost numirea sa ca voievod al Transilvaniei și comite al Timișoarei, păstrînd și dregătoria de ban de Severin. Demnități mai mari și mai multe, griji mai multe și mai mari. Mai ales că sultanul Murad își concentrase oastea, în primăvara anului 1440, în apropierea Belgradului pe care și încearcă, în vara anului 1440, să-l asedieze, fără rezultat, deoarece orașul se apără cu îndîrjire. Iancu sosește în oraș după încetarea asediului, ia măsuri pentru refacerea cetății și apoi, în primăvara anului 1441, se îndreaptă spre Transilvania pentru

¹³ G. Gündisch, *Siebenbürgen in der Türkenobwehr, 1395—1526*, în „Revue roumaine d'histoire”, XIII, 1974, nr. 3, p. 416—426; T. Năgler, *Apărarea Sibiului împotriva turcilor în 1438*, în „Transilvania” IV, 1975, nr. 3, p. 47—48.

¹⁴ V. Ciocîltan, *La campagne ottomane de Transylvanie (1438), dans le contexte politique internationale*, în „Revue roumaine d'histoire”, XV, 1976, nr. 3, p. 437—445.

a-și ocupa efectiv dregătoria voievodală și a pregăti apărarea voievodatului față de amenințările otomane¹⁵.

Dacă cnezii și voievozii români din Transilvania au colaborat cu puterea centrală și în timpul lui Sigismund de Luxemburg și a urmașilor săi și dacă au răspuns chemării acestora împotriva otomanilor, cu atât mai mult își vor oferi colaborarea viteazului ridicat din rîndurile lor, care-i cunoștea și pe care-l cunoșteau, ca unul din neamul lor, care se simțea și din acest punct de vedere între ai săi, după cum aceștia aveau mai multă încredere în cnezul hațegan, care, urcat în ierarhia socială pe treptele superioare, nu s-a depărtat de ei. Se mai cuvine adăugat și faptul că în Hunedoara și Banat își avea domeniul de pornire și de sprijinire, în primul rînd moștenirea părintească, cetatea, orașul și domeniul Hunedoarei, cu 53 de sate. Rînd pe rînd, prin donații din partea regilor ungari, prin zalogiri și cumpărări, domeniul lui Iancu sporește mereu, ajungînd să fie cel mai mare al acelor timpuri, putînd ajunge la vreo 6 milioane de iugăre. Cea mai mare parte în Hunedoara, Banat, Zaránd și Arad. cetăți, orașe, ȋrguri, sate, districte etc., ceea ce însemna 9 cetăți. 20 de ȋrguri și orașe și 560 de sate, iar în toată Transilvania: 13 cetăți, 28 ȋrguri și orașe și 702 sate¹⁶.

Marea majoritate a locuitorilor de pe acest uriaș domeniu erau români, conduși de cnezi, voievozi, juzi, care și-au pus mari nădejdi în viteazul luptător și, la rîndul lor, s-au dovedit vrednici de încrederea eroului. Din aceste teritorii își va recruta Iancu cei mai viteji ostași și comandanți, răsplătiți generos cu moșii și titluri nobiliare¹⁷.

Nu numai considerente militare și politice explică atitudinea mai înțelegătoare a lui Iancu de Hunedoara față de țărănime. Dacă marele feudal ce devine Iancu pe măsura ascensiunii sale politice și militare stăpînea zeci de mii de țărani și ȋrgoveȋi-orașeni, cnezul hunedorean ce și-a petrecut copilăria în mijlocul țărănilor și avea rude între ei, nu putea fi lipsit de înțelegere față de viața acestora. Asemenea înțelegere nu numai că explică dușmănia fătîșă față de prepotența, abuzurile, silniciile nobilimii, curmîndu-le cu hotărîre

¹⁵ Nu vom analiza aici problema cnezilor sub diferite aspecte și cu atribuțiile lor și nici evoluția social-economică și social-politică deoarece am făcut-o în lucrarea menționată, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, reluată, global și regional, cu structurile, stratificările și atribuțiile lor în vol. III din *Voievodatul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1986, p. 351—573.

¹⁶ Pentru uriașul domeniu stăpînit de Iancu, Homan B., Szekfű Gy., *Magyar történet*, III, p. 288—289; Elekcs L., *Hunyadi*, p. 100—110; Șt. Pascu, *Rolul cnezilor...*, p. 41—43.

¹⁷ Csánki D., *Hunyadmegye és a Hunyadiak*, în „Századok“, 1887, p. 26.

cînd o putea face, dar explică și măsurile în favoarea țărănimii, acordînd țăranilor de pe moșiile sale dreptul de liberă strămutare, silînd, apoi, dieta, să hotărască respectarea, de toți feudații, a acestui drept, după ce țărănimea își va fi plătit darea după pămînt (*terrarium*). Pe Iancu de Hunedoara îl despărțeau de marea nobilime două lucruri, constata un foarte bun cunoscător al realității: originea lui străină de marea nobilime și originea din păturile de jos, din cnezimea hunedoreană¹⁸.

Aceeași explicație se cuvine căutată și în înțelegerea viteazului conducător de oști, Iancu de Hunedoara și în problema religioasă. Sprijinirea măsurilor împotriva „schismaticilor” și a „ereticiiilor” a fost mai mult formală, pentru a menaja sensibilitatea catolicilor, a papalității inclusiv, de sprijinul căreia avea nevoie în lupta antiotomană. În fond, el era împotriva nu numai a fanatismului religios catolic, dar a dat chiar dovadă de o toleranță care l-a făcut suspect în cercurile catolice, oblăduind pe moșiile sale pe episcopul ortodox Ioan de Coffa.

Pe lângă atitudinea mai înțelegătoare și chiar ocrotitoare în comparație cu a celorlalți stăpîni feudali, a țărănimii, solidaritatea acestuia și a conducătorilor ei, cnezii, voievozii și juzii cu eroul luptei antiotomane, se mai explică și prin faptul că țărănimea era interesată deopotrivă atît în frînarea abuzurilor și samavolniciilor dușmanului de acasă, nobilimea anarhică, precum și în apărarea țării împotriva dușmanului din afară, otomanii, care săvîrșeau mari distrugerii unde ajungeau oștile lor de ieniceri și achingii, duceau oamenii în robie și cite alte multe primejdii nu mai însoțeau invaziile.

Erau, așadar, vital interesate cnezimea și țărănimea să colaboreze și să-l sprijine și militar pe cel ce lupta pentru „pacea dinlăuntru” prin autoritatea și puterea sa, prin măsurile de centralizare a statului, în timpul cît a fost regent sau guvernator al Ungariei, prin frînarea anarhiei feudale și, în același timp, conducea cu dăruirea și priceperea „celui mai viteaz apărător al creștinătății”, cum îl socoteau, pe bună dreptate, contemporanii, lupta pentru apărarea țării¹⁹.

Încă de pe cînd apăra, împreună cu fratele său Ioan, vadurile Dunării în calitate de bani de Severin, Iancu își avea slujitori (*familiars*) credincioși. Mai întîi aceștia au fost găsiți în rîndul cnezilor de pe domeniul Hunedoarei, rude ale sale unii; cercul s-a lărgit, apoi, cu alți cnezi, din părțile Carașului. Pe măsură ce și-a sporit

¹⁸ Idem, *A Hunyadiak történelmi jelentősége*, în *Az Erdélyi Múzeum egye-sület... emlékkönyve*, Cluj, 1912, p. 27.

¹⁹ Șt. Pascu, *Rolul cnezilor...*, p. 43—44.

moșiile, ca urmare a faptelor de vitejie în apărarea vadurilor dunărene, cercul slujitorilor sporește prin atragerea cnezilor înnobilați sau pe cale de înnobilare din părțile sudice ale Banatului de Severin. Sub conducerea fraților Iancu și Ioan de Hunedoara se disting, în luptele din acest timp, Căndeștii din Densușul Hunedoarei, Bize-reștii, Ciorneștii și Măcicășeștii bănățeni. Ceea ce adeverește, la 1439, și adunarea nobililor și a cnezilor din districtul Sebeș (Caransebeș), constatînd că Lado (Vlad) de Bizere și fiii săi, Ladislau și Nicolae — cei învinuiți de „necredință” și pedepsiți cu luarea moșiilor — cu mare statornicie în credință, au luptat, dimpreună cu ceilalți cnezi, împotriva turcilor²⁰. Vitejia Bizereștilor alături de ceilalți cnezi bănățeni și hunedoreni, e adevărită la 1443 și de regele Vladislav, care le dăruiește, drept despăgubire pentru cheltuielile avute în aceste împrejurări, două moșii în comitatul Timiș²¹. Pentru asemenea fapte de vitejie sînt răsplătiți și cnezii Ciornești cu 12 moșii²². Vitejii asemănătoare au săvîrșit și cnezii nobili din Măcicaș. Ceea ce-l îndeamnă pe regele Vladislav să le confirme actele de proprietate, prăpădite cu ocazia invaziei otomane, pentru 11 moșii în districtul Caransebeș²³. În același an și pentru aceleași fapte sînt răsplătiți și cnezii din Temeșel cu trei moșii²⁴.

Dintre cnezii hunedoreni ce se disting în aceste lupte, sînt răsplătiți Căndeștii din Rîu de Mori, prin confirmarea, din partea regelui Albert, a documentelor de proprietate pe scama „nobililor, după cum se spune români de-ai noștri (de ai regelui)” din districtul Hațeg²⁵. Pentru aceleași fapte, Căndeștilor li se confirmă, în același an, 1439, dreptul de vamă la podul de la Porțile de Fier ale Transilvaniei. Iar participarea cnezilor din Densuș la apărarea vadurilor Dunării este adevărită, la 1443, de regele Vladislav, apărînd cu cheltuielile, strădaniile și cu singele cetățile bănățene împotriva turcilor „prea cruzi”²⁶.

Ajuns voievod al Transilvaniei, pe umerii tinărului, dar viteazului Iancu de Hunedoara apasă o răspundere și mai mare: apărarea întregii Transilvanii. Cercul oamenilor de încredere, al slujitorilor,

²⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2., p. 646—647.

²¹ *Ibidem*, p. 685—686.

²² *Ibidem*, p. 649—651.

²³ Pesty Fr., *Krasso megye...*, III, p. 373—376, 378—380.

²⁴ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 675.

²⁵ *Teleki család oklevéltára*, II, p. 4—6 și Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 653—654.

²⁶ Hurmuzaki—Densușianu, *op. cit.*, p. 685—687.

sporește mereu. Atrage între familiarii săi, acum, și cnezi sau nobili mici români din părțile nord-vestice: Maramureș, Stau Mare, Szabolcs, dintre Mureș și Criș. Alte măsuri le întregesc pe cele luate: mai buna gospodărire a veniturilor Transilvaniei, curmarea abuzurilor marii nobilimi, impunerea unei dări de 1 fl. după 5 gospodării iobăgești sau după fiecare nobil fără iobagi, o dare excepțională asupra nobilimii, folosirea în scopuri politice—militare, a unei părți din propriile venituri, libera strămutare a țăranilor iobagi după ce-și plăteau darea după pământ (*terragium*)²⁷.

Începe epopeea cea mare a lui Iancu de Hunedoara, încununată de succes, obținând victorii fără sprijinul marii nobilimi, sau chiar împotriva acesteia, având alături de el cnezimea, mica nobilime, țăranimea și orășenimea. Alți cnezi înnobilați sau fără diplomă regală, din Hunedoara, se disting în lupta de la Belgrad din 1441, dintre care cei din Turdaș, Ilia Mică, Geoagiu sînt răsplătiți de regele Vladislav pentru vitejiile lor cu 25 de moșii în comitatele Hunedoara și Alba. Se distinge, de asemenea, cu acest prilej, credinciosul slujitor (*familiaris*) al lui Iancu, Cândreș din Sălașul de Sus, fiind răsplătit cu două moșii²⁸.

Înfringerea de la Belgrad nu putea fi lăsată nerăzbutată, hotărârau otomanii. Pentru Transilvania „răzbunarea” otomanilor însemna o mare primejdie. În acele zile grele pentru țara Transilvaniei, Iancu de Hunedoara nu pregetă să recurgă la o măsură de care nobilimea și chiar regalitatea se temeau și de aceea o ocoleau; chemarea mulțimilor pentru apărarea țării, la numai patru ani de la marea răscoală populară de la Bobilna. Era o necesitate absolută, deoarece în zilele din luna martie a anului 1442, o puternică oaste otomană pătrunde în Transilvania, prin pasul Turnu Roșu. Ajunsă pe pământul Transilvaniei, o parte a armatei otomane se îndreaptă spre apus, iar o altă parte asediază Sibiuul, fără să reușească să-l ocupe. Aripa apuseană a oastei otomane surprinde pe Iancu, abia întors din Serbia, nepregătit. Oastea lui Iancu este înfrîntă la Sintimbru, iar otomanii, după ce pradă satele din împrejurimile Albei Iulii se îndreaptă spre Sibiu, în ajutorul asediatorilor.

Într-un timp record, Iancu reușește să-și refacă oastea, chemînd sub arme alți oameni de condiție modestă: țărani, orășeni, nobilime mică. Cu armata refăcută, Iancu pornește în urmărirea otomanilor; în apropierea Sibiuului are loc lupta, otomanii suferind o grea în-

²⁷ M. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara*, București, 1974, p. 33.

²⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *op. cit.*, p. 709; Elekes L., *Hunyadi*, p. 120.

frîngere (în martie), cade în luptă chiar și conducătorul oastei otomane, Mezid beg și fiul său²⁹.

Explicația răsunătoarei și dătătoarei de speranțe victoriei a lui Iancu de Hunedoara, care de acum va fi glorificat de popor în cîntecele sale ca eroul „Iancu Sibiancu“, este subliniată de umanistul Antonio Bonfini, care relatează că voievodul Transilvaniei „a adunat ostași din sate și orașe, a poruncit secuilor să ia armele și pe toți, țărani și orășeni, i-a silit să slujească la oaste, spre mîntuirea obștească“³⁰. Același umanist, împreună cu cronicarul Ioan Thurocz, relatează o întîmplare plină de înțeles, petrecută cu acest prilej: Mezid beg, conducătorul oastei otomane, cunoscînd valoarea militară a lui Iancu de Hunedoara și efectul demoralizator pe care moartea acestuia l-ar produce în rîndurile oștirii sale, a organizat un atac puternic împotriva aripei conduse personal de voievod. Aducîndu-i-se la cunoștință un asemenea plan, prin iscoadele trimise în tabăra otomană, un slujitor (*familiaris*) al lui Iancu, Simion Hamonay s-a oferit să-și schimbe armele pentru a salva viața celui ce era speranța oștirii.

Sultanul Murad, pentru a spăla „rușinea“ înfrîngerii de la 23 martie 1442, pregătește o nouă armată, mai puternică. Cei 80.000 de soldați, după aprecierea cronicarului bizantin Laonic Chalcondilas, în luna iulie trec Dunărea, trec prin foc și sabie Țara Românească, îndreptîndu-se spre Transilvania. La Porțile de Fier ale Transilvaniei aștepta voievodul cu 15.000 de ostași. La trecerea grosului armatei turcești, ostașii lui Iancu au tăbărit asupra otomanilor. A fost un mare măcel în oastea otomană, iar eroul victoriei de la Porțile de Fier ale Transilvaniei e asemănat de scriitorii greci cu Achile și Hector³¹.

Turcii sînt urmăriți de voievodul Transilvaniei în Țara Românească, cauzîndu-le o nouă și grea înfrîngere pe Ialomița încît nici jumătate din oastea otomană nu s-a putut salva. Cronicarul Gaspar Heltai afirmă că „nici jumătate din oastea turcească nu a trecut Dunărea, căci a fost nimicită de oastea transilvănenilor și de furia românilor“. Izbînzile și vitejiile lui Iancu au produs o asemenea

²⁹ G. Gündisch, *op. cit.*, p. 427—429; M. Dan, *Armata și arta militară a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări istorice“, Cluj, 1957, nr 8, p. 69—118; C. Mureșan, *Die gemlinsame Kampf der Rumänen, Ungarn und Sierbien gegen die Türken unter Iancu von Hunedoara*, în „Forschungen zur Volks — und Landeskunde“, no. 1978, p. 2, p. 23—28.

³⁰ Antonio Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades quatuor cum dimidia*, ed. I. Sambrine, Basilea, 1568, III, 5.

³¹ M. Dan, *op. cit.*, p. 99—104.

spaimă în Imperiul otoman, încît mamele își linișteau copiii cu amenințarea „vine Huniade”³².

Biruințele răsunătoare ale voievodului Transilvaniei au trezit, o mare însuflețire în Europa întreagă și, ca urmare, dorința de a continua luptele împotriva otomanilor. Pentru reușita unei acțiuni atât de îndrăznețe, Iancu plănuia unirea împotriva dușmanului comun a tuturor popoarelor din sud-estul Europei: români, unguri, bulgari, sîrbi și albanezii legendarului Skanderbeg. Oastea comandată de Iancu de Hunedoara era, în majoritatea ei, formată, și de data aceasta, din oameni de jos, țărani și orășeni. Voievodul Transilvaniei a repetat, încă o dată, măsura din 1442: a chemat sub arme țărănimea. Porunci a dat nobilimii să permită iobagilor ei să meargă la oaste. Mari mulțimi de țărani, ridicați de la coarnele plugului, conduși de cnezi și juzi, s-au adunat în tabăra voievodului în 1443. În această campanie — mărturisește un contemporan — din 20.000 de soldați unguri (din Ungaria, inclusiv Transilvania), 19.000 erau oameni de jos (*populari*). „Și dacă unul avea arc, n-avea săgeți, altul avea sabie, dar nu și teacă”³³. Slaba înzestrare cu arme și armament era suplinită de înflăcărea oamenilor simpli, încrezători în dreptatea cauzei pentru care luptau și în virtuțile ostășești ale comandantului lor. „Campania cea lungă”, cum e caracterizată în istorie, a fost un adevărat marș triumfal nemaivăzut pînă atunci: trecerea Dunării fără a întâmpina vreo rezistență, victoriile repetate în Balcani, ocuparea Sofiei³⁴.

După asemenea succese se oferea un prilej unic de unire a tuturor forțelor antiotomane pentru alungarea otomanilor din Europa. Asemenea ocazie, cum nu se oferise alta pînă atunci mai favorabilă, nu a fost folosită de cei ce se lăudau cu asemenea intenții și proiecte. Ajutorul făgăduit de diferiți monarhi europeni s-a mărginit la vorbe și laude deșarte. Pe de altă parte, magnații unguri se străduiau mai degrabă să-l izoleze și să-l înlăture pe Iancu decît să-l sprijine, iar lupta dintre „partidele” boierești din Serbia și Țara Românească împiedicau unirea într-un efort comun antiotoman a

³² Nessuna cosa era tanto spaventosa quanto il nome del'Huniade, il quale in loro lingua (a turcilor) lo chiamavano folgore di guerra; a guando volevano far paura ai fanciulli che piangevano, dicevano „Ecco l'Huniade” cf. *Vita di Giovanni Corvino*, în „Magyar Tud. Akad. tört”, 142 sz., p. 53. Despotul Serbiei, Gheorghe Brancovici drept răsplătă pentru succesele împotriva otomanilor, dăruiește lui Iancu de Hunedoara cetatea Șiria și domeniul acesteia. Hurmuzaki—Densușianu, Documente, I, 2, p. 696—698, 717—721.

³³ N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 74—75.

³⁴ M. Dan, *op. cit.*, p. 104—112.

popoarelor din această parte a Europei. Puțini cruciați cîți se adunară — cam cîți slujitori își lua cu sine sultanul la vînătoare, potrivit spuselor domnului muntean Vlad Dracul — urmăreau doar gloria: „Laurii voiau să-i smulgă de pe fruntea ta de fier“ (a sultanului Baiazid), „A credinței biruință căta orice cavaler“, după cum spunea, prin versurile de aur ale marelui Eminescu, Mircea cel Mare cu 50 de ani în urmă. Iar cei vreo 5000 de țărani și cnezi erau cu mult prea puțini.

Pregătind campania din 1444, Iancu a fost preocupat de organizarea oastei „cruciate“. Dar cei vreo 5000 de ostași adunați erau în mare parte, și de data aceasta, cnezi și supuși ai acestora din părțile sudice. Pentru a-i îndemna și mai mult la luptă, Iancu a repetat porunca adresată tuturor castelanilor și dregătorilor de pe moșiile sale să nu împiedice libera strămutare a iobagilor, după ce-și vor fi plătit darea după pămînt. În asemenea condiții, cruciada, organizată la îndemnul legatului papal Iulian Cesarini, a suferit o grea înfrîngere la Varna, în anul 1444³⁵.

Înfrîngerea de a Varna a avut urmări grave pentru întreg sud-estul european. De moartea, în aceste împrejurări, a regelui ungar Vladislav a căutat să profite marea nobilime doritoare să se instăpînească iarăși cu totul asupra puterii politice și economice. O mărturie contemporană — scrisoarea episcopului Ioan de Zredna, — înfățișează, în culori foarte mohorîte, situația din Ungaria din acea vreme: „Adevărul este înăbușit, marginile bunei cuviințe sînt distruse, puterea legii a slăbit [...] Arbitrarul strivitor, silniciile nestăvilite distrug, nu se respectă dreptul nimănui. Ura, trădarea și obijduirea cea mai nerușinată au friu liber“³⁶. Presiunea otomană nu mai putea fi stăvilită de vreo putere organizată, deoarece cruciada se dovedise lipsită de valoare. Pentru masele populare primejdia era îndoită: dușmanii dinăuntru — nobilimea abuzivă și prepotentă, și dușmanii dinafară — invaziile otomane. Singura nădejde a maselor populare, a micii nobilimi și a orășenimii era spada vitează a lui Iancu de Hunedoara. Aceste categorii sociale asociate, întrunite pe Cîmpia Râkos, din apropierea Budei, îl impun pe Iancu guvernator sau regent al Ungariei, în timp ce nobilimea mare discuta în dieta întrunită la Buda. În noua sa calitate, Iancu de Hunedoara era dator să răspundă încrederii celor ce l-au ales, care, de altfel erau și năzuințele sale. De aceea, pe încrederea celor ce-l susțineau

³⁵ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 96—111; *Istoria militară a poporului român*, vol. II, București, 1986, p. 235—239; M. Dan, *op. cit.*, p. 113—123.

³⁶ I. Minea, *Vlad Dracul și vremea sa*, Iași, 1928, p. 169.

și pe propriile sale puteri se bizaia, și în cele mai grele situații știa să le folosească în interesul binelui obștesc, atît pe cîmpul de luptă, cît și în politica dinăuntru³⁷.

*

Toate acestea se cuvin completate și de calitățile sale politice. A știut și a reușit, datorită prestigiului său de mare viteaz, și prestigios om politic să realizeze un lucru pe care nu-l realizase nici unul din domnii sau voievozii de pînă atunci. O federalizare a celor trei țări române, și nu o centralizare politică a aceloră, în sensul clasic al conceptului, așa cum încercase în Ungaria în vremea guvernatoratului său, ci în sensul unirii eforturilor, sub conducerea autoritară, politică și militară, a unuia dintre domnii sau voievozii țărilor române, a celui cu mai însemnate calități și, ca urmare, cu cea mai mare autoritate între ceilalți. Și în această perioadă deosebit de grea, calitățile și autoritatea lui Iancu de Hunedoara nu puteau fi egalele nici de domnii munteni și nici de cei moldoveni. O federalizare ușor de îndeplinit pe temeiul originii comune și a limbii unitare, a comunității spirituale și a legăturilor economice neîntrerupte, a intereselor comune de a-și păstra ființa statală. Motiv care explică raporturile dintre cele trei țări românești, apreciate de voievozii români „relații de frăție și pace bună“, legîndu-se să „ostenească“ neconținut pentru dezvoltarea lor, în scopul de a „trăi ca frații și prietenii credincioși“³⁸. Mai cu seamă că viața politică și militară a țărilor române a fost confruntată neîncetat, de la sfîrșitul sec. XIV, cu pericolul otoman. Iar acum, după Varna, primejdia era și mai mare; succesul otomanilor i-a îndemnat să-și intensifice încercările de supunere a țărilor române.

Iancu de Hunedoara, descendent din cnezii hațegani, cu legături neîntrerupte cu Țara Românească și cu Moldova chiar, unde se refugiaseră, mai ales în cea dintîi, dar și în a doua, mulți dintre ei ca urmare a colaborării cu domnii acestora, ceea ce le-a atras mînia regilor ungari și a unor voievozi transilvăneni și pedeapsa cu moartea pentru trădare; în țările române de la sud și est de Carpați își pusese Iancu nădejdea unei colaborări de nădejde. Era, de aceea, de absolută necesitate să aibă, în aceste țări, domni credincioși și încrezători în reușita temerarelor lor întreprinderi. Însăunează, în acest scop, în domnia Țării Românești un domn de încredere în persoana unui Dan. Tirgoviște, capitala Țării Românești unde se

³⁷ Csánki D., *A Hunyadiak történelmi jelentősége* în „*Az Erdélyi Múzeum egyesület... emlékkönyve*, Cluj, 1912, p. 27—29.

³⁸ *Documenta Romaniae Historica. D.*, vol. I, p. 414—415.

găsea cu scopul înscăunării noului domn, e considerată de Iancu „cetatea noastră“, adică a lui, iar în actul emis de aici, se intitulează „voievod al părților transalpine“, adică voievod al Țării Românești (*parcium Transalpinarum wayvoda*)³⁹, în același timp socotit și „căpitan general“ al aceleiași țări. Ceea ce înseamnă, în realitate, conducător din punct de vedere politic și din punct de vedere militar, adică întruchiparea prerogativelor domnești. O altă măsură luată tot atunci le întregea pe cele dinainte: „banii săi“ să circule și în Țara Românească. Cele două țări românești, cea intracarpatică și cea extracarpatică, erau în realitate unite, federate, în vederea salvării lor de poftele nesățioase ale sultanilor otomani.

Asemenea planuri realizate în Țara Românească sînt încercate și în Moldova, cu scopul de a încadra și această a treia țară românească în sistemul său politico-militar. Domnul Moldovei, Petru al II-lea, recunoaște superioritatea lui Iancu de Hunedoara, pe care-l consideră un fel de suzeran al său, cedindu-i orașul-port Chilia și promițându-i un contingent de 3000 de călăreți pentru proiectata expediție antiotomană. Urmasul lui Petru, Bogdan al II-lea, îl consideră „iubitul“ său „părinte“, căruia i se oferă să-i fie „în chip de fiu și de supus“, obligîndu-se să stea lingă domnia sa toată viața cu tot ce-i va fi de trebuință, împreună cu toate „căpeteniile“ și cu boierii săi și cu toată țara și cu oștile sale și cu „sfatul cel bun“, să fie „prieten tuturor prietenilor“ săi și „dușman“ dușmanilor săi; de asemenea, țara sa, Moldova, cu „țara domniei sale să fie una“, iar Iancu să-l ocrotească și să-l apere de orice dușman⁴⁰. Era în fond un act de închinare de vasalitate-suzeranitate, de vasalitate a domnului Moldovei față de Iancu, suzeranul său, cu obligații reciproce în unele cazuri și cu alte obligații unilaterale din partea vasalului față de suzeran, în alte cazuri.

Nu se cunoaște un asemenea act de închinare din partea domnilor munteni față de Iancu de Hunedoara. Dan îi oferea 8000 de călă-

³⁹ *Documenta Romaniae Historica*, D, vol. I, p. 394—396.

⁴⁰ M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, p. 749—755 și *Documenta Romaniae Historica*, D, vol. I, p. 410—412. Peste mai puțin de 5 luni, la 5 iulie, domnul Moldovei își reînnoiește omagiul cu unele completări în comparație cu cel din 11 februarie. La 11 februarie îl recunoștea pe Iancu părinte iubit, la 5 iulie îi era nu numai părinte iubit, ci și domn, iar Bogdan se leagă să-i fie fiu la 11 februarie, iar la 5 iulie și slugă; la 11 februarie se lega să-i stea în ajutor cu căpeteniile și cu oștile, la 5 iulie și cu boierii, cu toată țara, să-l slujească cu credință etc. Ceea ce înseamnă că raporturile vasalice s-au accentuat cu privire la obligațiile vasalului în favoarea suzeranului. cf. *Idem*, p. 413—415. Omagiul, mai reținut în comparație cu cel din 5.VII, prestează în februarie 1453 noul domn moldovean Alexandru Vodă, cf. *Idem*, p. 432—433.

reți în același an, 1448, când Iancu de Hunedoara mai ocupa și dregătoria de voievod al Transilvaniei, comite al secuilor, comite de Timiș și Solnoc. Era un ajutor prețios deoarece era în plină desfășurare pregătirea expediției antiotomane și deoarece Ungaria, în condițiile grele prin care trecea, cu intrigi și lupte între feudali, cu dezinteresarea acestora cu privire la soarta țării, nu putea oferi decât vreo 80 000 de oameni pentru războiul de apărare și doar jumătate pentru expediție în afara granițelor; putea oferi în principiu, în raport de situația demografică, dar în realitate, datorită împotrivirii nobilimii, nobilimea nu putea realiza și nu voia să realizeze o asemenea cifră.

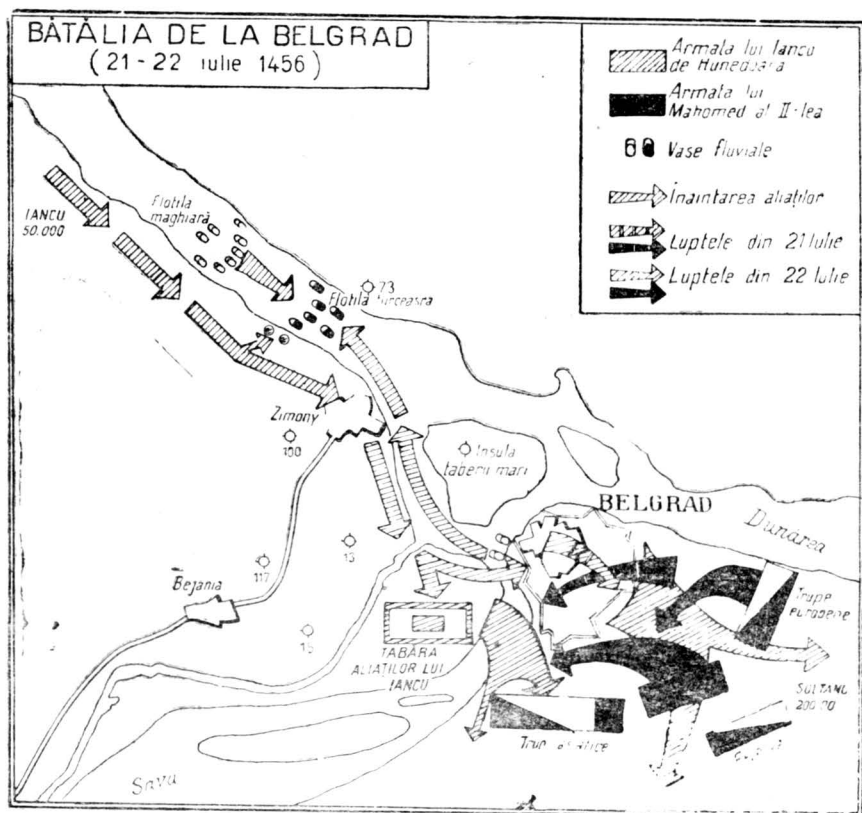
Cu oastea astfel alcătuită, care putea ajunge la cca. 22—24.000 ostași, în mare parte mercenari, fără nici un ajutor din afară, cu excepția eroului albanez Skanderbeg, s-a confruntat viteazul român cu otomanii, care puteau avea o armată de vreo 50—60.000 oameni, între 15—17 octombrie 1443, la Kossovopolje, pe valea superioară a râului Sitnica, în același loc unde, cu 59 de ani în urmă, căzură în luptă atât despotul Serbiei, Lazăr, cât și sultanul Murad I. Cele șase zile de confruntări, de o violență impresionantă, cu succese schimbătoare de o parte și de alta, se încheie, în cele din urmă, cu victoria otomanilor și cu înfrângerea grea a lui Iancu⁴¹.

După înfrângerea lui Iancu la Kossovopolje, poziția sa politică este într-un declin continuu. Cu încoronarea regelui Ladislau Postumul, Iancu e silit să părăsească demnitatea de guvernator. Se înființează pentru el dregătoria „onorifică” de căpitan suprem. Liga baronilor, dușmana sa de totdeauna, condusă de dușmanul său inveterat, Ulrich de Cilli, nu-l iartă pentru umilirea ei prin centralizarea puterii politice. În aceste împrejurări se petrece un eveniment ce cutremură lumea: cucerirea Constantinopolului de otomani, la 29 mai 1453. Mai rămăsese din înfloritorul imperiu bizantin doar un simbol, și acest simbol a fost distrus. Capitala celui mai puternic imperiu din Europa sec. V—VI, Constantinopolul, devine capitala noului Imperiu otoman și se va numi Istanbul, unde sultanul Mahomed al II-lea Cuceritorul se împodobește cu coroana celui mai puternic imperiu mahomedan. Eforturile lui Iancu de a organiza o altă „cruciadă” antiotomană sînt sortite eșecului din cauza acelorași intrigi ale magnaților unguri.

O bună ocazie se părea că-i suride lui Iancu pentru a mai fi încă o dată eroul creștinătății. Otomanii, sub conducerea ambițiosului Mahomed al II-lea, nu se mai mulțumesc cu cuceririle de pînă atunci.

⁴¹ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 166—168; *Istoria militară a poporului român*, vol. II, p. 243—244.

Centrul Europei constituia un miraj. Dar pentru a-și realiza ambițioasele planuri trebuia cucerită cetatea ce le stătea în cale: Belgradul. Cucerirea acesteia o pregătea ambițiosul sultan în 1455. Iancu de Hunedoara, care se mai visa eroul de altădată, oferă, pe propria sa cheltuială, 7.000 de ostași. Noul papă, Calist al III-lea, se erijează în campion al cruciadei, iar faimosul inchiizitor Ioan de Capistrano, în februarie 1456 începe cu zel predicarea cruciadei. Poporul în rîndurile căruia predica inchiizitorul nu avea încredere în el, mai ales că nu cunoștea limba celor pe care voia să-i facă „cruciați” și de asemenea din cauza fanatismului său. Mica nobilime s-a arătat mai doritoare, în vorbe și laude, dar mai puțin hotărîtă să devină adevărat „cruciată”. Iancu devine din nou speranța salvării ace-

lora care l-au dușmănit și subminat. Dieta din aprilie hotărăște ridicarea generală a armatei. Iancu a început măsurile de întărire și apărare a Belgradului și de asemenea cu un colaborator în Țara Românească, în persoana lui Vlad Țepeș, fiul lui Vlad Dracul, pe care-l urcă pe tronul de la Tîrgoviște.

În asemenea condiții cu greu și-a putut forma Iancu o armată de vreo 20.000 de oameni, ceea ce însemna circa o zecime în comparație cu oastea otomană. Salvarea viteazului comandant de oști i-a venit de data aceasta de acolo de unde el nădăjduia: mulțimile populare, care învingînd împotrivirile stăpînilor lor, care, pe de o parte se temeau de țărani înarmați, iar pe de alta le rămîneau ogoarele nelucrate, au plecat la oaste; din Transilvania, din Ungaria, din Germania. Era o lecție usturătoare pentru clasele privilegiate și pentru capetele încoronate, cuprinsă într-un fel de pamflet ce circula în acea vreme: „Unde este Imperiul Roman (adică imperiul roman de națiune germanică, Imperiul german), care întotdeauna s-a luptat cu toți barbarii? [...] Unde este regele francez care vrea să se întituleze regele preacrestin? Unde sînt regii Angliei, Danemarcei, Norvegiei, Suediei, Poloniei? Țăranii neînarmați, potcvari, croitori, meseriași, merg în fruntea armatelor; pare că numai pe ei i-a însuflețit Domnul cu credința în fapte mari!”⁴².

În ziua de 4 iulie 1456 armata otomană, de circa 100.000 de oameni, a început bombardarea Belgradului, înconjurat de asediați pentru a fi silit să capituleze. Blocada a fost spartă în anumite zone de oastea lui Iancu, astfel că planul sultanului a fost zădărnicit. Oastea lui Iancu sporea cu fiecare zi prin sosirea altor „cruțiați”. Blocada otomană spartă, Belgradul a putut fi alimentat și astfel a putut rezista, iar soldații dinăuntru, prin bombardele și săgețile lor, pricinuiau pierderi mari otomanilor.

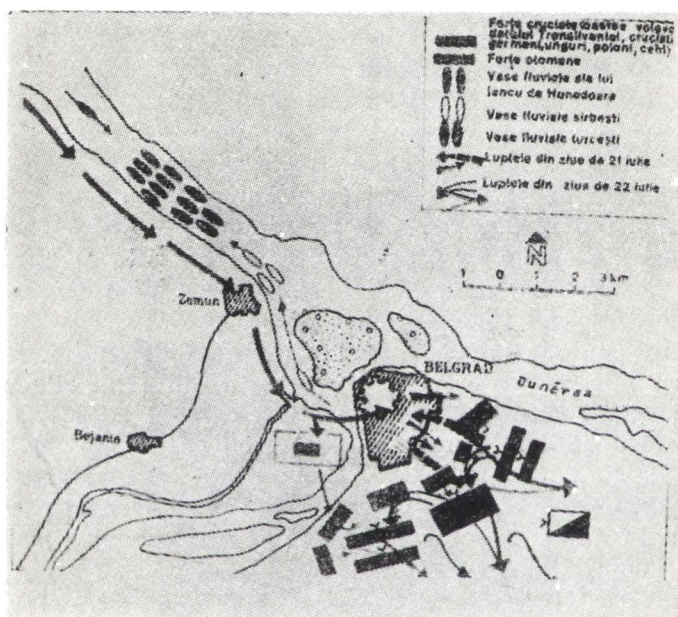
Asaltul general asupra fostei fortărețe a Belgradului, care acum era numai ruine, a început la 21 iulie și a continuat zile în șir, cu atacuri și contraatacuri, încheiate cu o victorie memorabilă a lui Iancu de Hunedoara. Europa sărbătorește cu entuziasm de nedescris deosebit de importanta victorie. Eroul de la Belgrad era urcat în slăvi de întreaga Europă. După cum Europa întreagă l-a plîns pe slăvitul erou, răpus de ciumă la două săptămîni numai după strălucita sa victorie⁴³.

*

⁴² Elekes L., *op. cit.*, p. 444.

⁴³ M. Dan, *op. cit.*, p. 137—150.

În întreaga epopee, al cărei erou principal a fost Iancu de Hunedoara, inaugurată la 1439, în calitate de ban de Severin și până la 1456, salvarea Belgradului, cei mai credincioși și mai viteji luptători au fost cnezii români și oamenii de sub conducerea lor din Hunedoara, Banat, Maramureș etc. Dintre hunedoreni s-au distins în mod deosebit Căndeștii din Riu de Mori, care erau de altfel și slujitori (*familiars*) ai lui Iancu, care prin diferiții membri ai familiei au participat la toate luptele antiotomane sub comanda lui Iancu de Hunedoara din 1439 până în 1456, distingându-se prin vitejie, temeritate și atașament față de ruda și mai marele lor. Despre ei afirmă un document de danie, că „din nou (la 1442) au stat nedespărțiți [...] cu credință neclintită alături de Ioan și cu vărsarea singelui lor au săvârșit fapte de vitejie mai minunate decît se poate închipui”⁴⁴. Sînt alături, cu aceeași credință, alți slujitori ai lui Iancu, Căndreștii din Sălaș, iarăși de la începutul carierei strălucite și pînă la moartea stăpînului lor. Lista cnezilor hunedoreni se completează cu un șir întreg, la fel de credincioși și viteji ca

Planul luptei de la Belgrad (1456)

⁴⁴ Hunyadmegyei... évkönyv, 1884, p. 33—34, 1887, p. 90—94.

și cei pomeniți, cnezii din: Densuș, din Turdaș, Ilia, Geoagiu, din Păiești; familia Ungur este caracterizată tot atât de elogios ca și familia Căndea: „Ungur cel Bătrîn, comandînd mai multe mii de călăreți a dat năvală în turci, omorînd o mare mulțime din ei, iar ceilalți au fost puși pe fugă“; după ocuparea Nișului (în „campania cea lungă“), în drumul spre Sofia, stînd neclintit alături de comandantul său, al cărui slujitor credincios era, a luptat din nou cu turcii și, în sfîșit, în lupta de la Morava, „pomenitul Ungur, ca un viteaz ostaș al crucii, vîrsîndu-și singele și-a dat propria-i viață pentru noi“, mărturisește Iancu însuși⁴⁵; cnezii din Peșteana, din Vad, Rîu Bărbat, din Cinciș, frați devălmași ai lui Iancu, din Ciula, din Rîu Alb, Livada, Unciuc, Ponor, Fărcădin, Bretelin, mai ales cnezul Teodor, care, atunci cînd voievodul Ioan a fost învins cu oastea sa pe Cîmpia Mierlelor, „însuși domnul Ioan Voievodul căzînd și fiind doborît la pămînt de pe calul său într-un anumit loc, pomenitul Teodor a dăruit calul și îmbrăcămînta sa domnului voievod, scăpînd astfel din miinile dușmanilor și a vrășmașilor săi“⁴⁶, din Rușor, Singeorgiu, Săcel, Ostrov, Bar, Cinciș, Lindina, Silvaș, Bretea etc. etc. Despre cnezii hagețani și vitejia lor în luptele antiotomane, spune bunul cunoscător al evenimentelor, Anton Verancsics: „Românii ce locuiesc în districtul Hațegului, în vremea lui Ioan de Hunedoara, născut acolo au fost înnobilați pentru că au luptat neconțenit împotriva turcilor“⁴⁷.

Nu sînt mai prejos cnezii bănățeni, nici ca prezență și nici ca vitejie, de asemenea de la început, 1439 și pînă la sfîrșit, 1456, timp de 17 ani fără întrerupere, deoarece neîntrerupte au fost luptele antiotomane ale lui Iancu de Hunedoara. Distingîndu-se cu deosebire cnezii români (*valachorum kenezii*) din Bizerea de altfel *familiares magnifices Ioannis wayvodae Transilvanensis*, despre unul dintre care Iancu spune că în expediția întîmplată de curînd (campania cea lungă) l-a însoțit în toată Serbia și Bulgaria, pînă la marginile părților Romaniei, conducînd o parte din oaste, de sub căpetenia voievodului Ioan⁴⁸, din Ciorna, Măciș, Temeșel, Gamza, Cornet, Bizere, Mîtnic.

Cu toate că erau la oarecare distanță de Hunedoara și Banat, cnezii și voievozii maramureșeni, vestiți și ei prin fapte de vitejie, nu au lipsit în salba vitejilor colaboratori ai lui Iancu de Hunedoara.

⁴⁵ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2., p. 761—762.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 269—270.

⁴⁷ A. Verancsics, *De rebus gestis Hungarorum*, în *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*, vol. II, p. 143.

⁴⁸ Pesty Fr., *A Szörendy vármegye hajdani oláh kerületek*, Budapest, 1876, p. 69—71.

doara în epopeea antiotomană. Documentele cunoscute îi amintesc, începînd cu „campania cea lungă“, din anii 1442—1443 și pînă la salvarea Belgradului în 1546, pe cei din Bocicoi, care și ei au însoțit oastea în toată Serbia și Bulgaria pînă la marginile Romaniei, ne-precupețindu-și singele în confruntările cu otomanii în mai multe locuri; cei din Cuhea, Dolha, Săcel, care și ei și-au vărsat singele din belșug în luptele cu „prea cruzii turci“; din Vișeu, Ialova, Sarasău etc.

Nu putea lipsi voievodul Moga din Hălmagiu (Țara Zarandului) unul din cei mai de credință dintre slujitorii lui Iancu de Hunedoara.

Și cîți alții nu au mai fost alături de eroul de la Belgrad uitați de documente sau menționați în cele ce nu au ajuns pînă la noi. Numai la Kossovopolje au participat 2000 de români, vestiți mai întîi de toate în luptele împotriva otomanilor, după mărturia unui contemporan bine informat cu privire la evenimentele pe care le relatează.

Pentru credința și vitejia lor, cnezii români au fost răsplătiți cu generozitate de cel ce a fost și a rămas cnez prin dragoste de glie și prin virtuțile ostășești și umane. Sute de moșii sînt nominalizate numai de documentele cunoscute (cîte vor fi fost în totalitate dacă le adăugăm și pe cele pierdute sau încă necunoscute!) cu titlul de daniel nouă, sau de confirmare pe seama cnezilor hunedoreni, bănațeni, maramureșeni, la care se adaugă alte modalități de răsplătire a credinței și vitejiei: scutiri de obligații față de fise și chiar înnobilări cu tot ce însemnau acestea pentru clasa superioară a românilor din Transilvania⁴⁹.

Înțelegerea într-o măsură mai mare din partea lui Iancu de Hunedoara în comparație cu alți feudali a necazurilor și năzuințelor maselor țărănești într-o lume în care cei puternici nu aveau pentru acestea decît dispreț, explică atașamentul lor față de vrednicul voievod și de viteazul conducător de oști, înțelegînd că năzuințele și faptele acestuia sînt și spre binele lor, iar cnezimea văzînd în gloria lui, propria sa glorie. De aceea, și unii și alții, țărâtime și cnezime, l-au înconjurat cu dragoste și devotament, atît în perioadele de glorie cît și în cele de restriște. Răsplătirile generoase din partea celui ce știa prețui vitejia din propriul exemplu, mai dovedește și legăturile afective, umane ale lui Iancu cu cei din mijlocul cărora se născuse și se ridicase, pe care nu le-a negat niciodată, dimpotrivă au constituit pentru el un titlu de mîndrie. Toate aceste fapte concrete și nu doar declarații fără acoperire, dezminț cu ușurință afirmațiile aceloră, care punîndu-și condeiul în slujba neadevărului

⁴⁹ Pentru detalii Șt. Pascu, *Rolul cnezilor...*, p. 44—68.

au afirmat că în oastea lui Iancu de Hunedoara au fost, începînd din 1439 și români, dar numai ca servitori sau oameni de casă și că nimic nu l-a legat pe Iancu de poporul român, ba, dimpotrivă, religia catolică a fost un zid despărțitor⁵⁰. Realitatea istorică dovedește cu totul contrarul și anume că Iancu tocmai pe aceste mulțimi și pe conducătorii ei, cnezii, s-a rezemat cu încredere în toate acțiunile sale, politice și militare. Aceste elemente au fost totdeauna în fruntea luptătorilor de nădejde, iar împreună cu nobilimea mică și orășenimea, susținătorii credincioși ai lui Iancu în lupta acestuia împotriva mării nobilimi, pe temeiul intereselor comune ce-i uneau în fața pericolului din afară și a dușmanilor dinlăuntru. Erau, din aceste motive, alături cu trup și suflet, de cel ce „în toate privințele era brav, preamărit, bărbatul cel mai potrivit și mai iscusit de a cîrmui, care pe toate le făcea în mod chibzuit, se apuca de toate lucrurile la timpul său, unde-l doreai era de față”, potrivit caracterizării istoricului bizantin, Laonic Chalchocondila: „Era omul războinic, născut pentru purtarea armelor și conducerea expedițiilor războinice”; „după cum este apa pentru pești, pădurea umboarsă pentru cerbi, așa i-a fost lui viața, pentru arme și întreprinderi războinice”, căruia-i „era mai plăcut să se războiască cu turcii decît să se desfăteze în plăceri”, cum îl caracterizează cronicarul Ioan Thurocz. Iar Andrei Pannonicus, luptător viteaz alături de Iancu, îl aseamănă cu Hercule și „se purta cu dreptate și prietenie cu oastea, ceea ce-l făceau atît de iubit, din care pricină Iancu de Hunedoara, conducătorul preamărit al creștinilor, strălucea între conducătorii popoarelor mai mult decît Alexandru Macedoneanul, Hanibal și Scipio Africanul”⁵¹. Iar poporul de rînd în gloria lui Iancu de Hunedoara vedea gloria patriei și a sa proprie, iar nobilimea mică ce a ostășit sub comanda sa și de atîtea ori a biruit împreună cu el, l-a adorat ca pe un semizeu⁵².

2. ACCENTUAREA AUTONOMIEI TRANSILVANIEI ȘI CONFEDERAREA ȚĂRILOR ROMÂNE SUB AUTORITATEA LUI ȘTEFAN CEL MARE

După o asemenea perioadă strălucită în istoria politică a Transilvaniei era greu să mai fie știrbită personalitatea autonomă a acestei țări. Pe asemenea temeiuri, constatau o seamă de valoroși

⁵⁰ Karácsonyi I., *Adalék Hunyadi János származásához*, în „Turul”, 1901, p. 52—53.

⁵¹ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 63—64.

⁵² I. Teleki, *A Hunyadiak kora Magyarországon*, II, p. 447—448.

istorici unguri existența acestei autonomii și, ca urmare, orientarea Transilvaniei spre celelalte două țări românești. O subliniază cunoscutul istoric Szilágyi Sándor care știe că Transilvania și Ungaria nu s-au contopit niciodată, ci ele au format totdeauna două țări deosebite. Acul busolei transilvănene părea fixat spre răsărit, din cauza populației care aparținea în majoritate bisericii răsăritene, pe cînd Ungaria era orientată spre apus încă din epoca primului ei rege⁵³. Iar Farczády E. recunoaște că regii Ungariei au fost siliți să încuviințeze organizarea deosebită a Transilvaniei cu voievozi puternici în fruntea ei, sub presiunea stringentă a necesității, deoarece sentimentul independenței aici era atît de adînc înrădăcinat încît formațiunea statală, o dată pornită, nu mai putea fi oprită⁵⁴.

N-au fost voievozii Transilvaniei din a doua jumătate a sec. al XV-lea de mărimea lui Iancu de Hunedoara, dar calea larg deschisă și temeinic construită de marele voievod nu mai putea fi oprită. Un șir de voievozi detin dregătoria în repetate rînduri, continuînd tradiția autonomă a Transilvaniei și în domeniul politic, cît și în cel legislativ. Mai ales că după moartea lui Iancu de Hunedoara, carența autorității puterii centrale provoacă adevărată anarhie în Transilvania. De care profită partida huniadeștilor care stăpînește în această țară. Sașii se plîngeau că nobilii din Transilvania, nerespectînd orașele și satele regești, prin felurite nedreptăți și silnicii, tulburări și samavolnicii jefuiesc și pustiesc păduri, pășuni și munți, punînd stăpînire pe acestea. Puternicul adversar al huniadeștilor, Ulrich Cilli, căpitan general al țării, de partea căruia trece și voievodul Transilvaniei Nicolae Ujlaki și Vlad Țepeș, este ucis de Ladislau Huniade, fiul mai mare al lui Iancu de Hunedoara, care, ajunge, astfel, căpitan general, dar la rîndul său este omorît din porunca regelui.

Prin alegerea lui Matia Corvinul rege al Ungariei în 1458 partida huniadeștilor își întărește și mai mult poziția în Transilvania, mai ales după recunoașterea lui și de către sașii — care, la început sprijineau candidatura lui Frederic III la coroana ungară —, cu condiția de a-i apăra împotriva lui Vlad Țepeș cu care erau mereu în conflict.

După ocuparea tronului (1456) Vlad Țepeș a încheiat o alianță „veșnică” cu sașii din provincia Sibiu (*bonum et inviolabile foedus ut inimici essetis inamici*). Se pare că sașii n-au respectat această

⁵³ Szilágyi S., *Erdélyország története tekintettel művelődésére*, I Pest, 1866, p. 12, 66; cf. M. Mușat, I. Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, București, 1983, p. 96—114.

⁵⁴ Farczády E., *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése 1437 előtt*, Budapest, 1912, p. 7.

alianță, ci au sprijinit „un popă român“ ce se dădea fiu de domn (*sacerdos Walachorum, qui se nominat filium vaivodae*), probabil viitorul domn Vlad Călugărul, care promitea sibienilor veniturile vâmlor dintre Rucăr și Brăila. Și cu sprijinul sibienilor acest popă s-a înstăpinit asupra „ducatului“ Amlaș pe care Vlad Țepeș îl socotea stăpânirea sa. Supărat, Țepeș scrie sibienilor că dacă nu respectă tratatul va interveni. Ceea ce se și întâmplă în anii 1457—1458.

Din aceleași motive, la care se adaugă și nerespectarea poruncilor sale cu privire la comerțul negustorilor sași în Țara Românească, Vlad Țepeș întreprinde, în anii 1458—1459, două incursiuni în Țara Birsei, incendiind mai multe cetăți, orașe și sate; a fost prins și executat „tinărul“ Dan (*den jungen Dann*), vreun alt pretendent la tronul Țării Românești, iar vreo 6000 de negustori brașoveni au fost pedepsiți. Pentru aplanarea conflictului, o solie, formată din 55 de persoane a fost trimisă în Țara Românească.

Conflictul n-a fost rezolvat, ceea ce explică alte incursiuni ale lui Vlad Țepeș în părțile Sibiului și în „ducatul“ Amlașului în 1460 și alta, probabil în Țara Oltului (Făgărașului), care, se pare, că i-a fost luată lui Țepeș prin amestecul sașilor⁵⁵.

Tendințele centrifuge ale Transilvaniei față de regatul ungar s-au manifestat chiar și în timpul energicului rege Matia Corvinul, fiul lui Iancu de Hunedoara, care a realizat o centralizare pronunțată a regatului ungar. De aceea politica centralizatoare, la care se adaugă și o hotărîre a regelui cu privire la noi obligații fiscale sau taxe de război ce vexau și interesele nobilimii mari (*ex censu belli inusitata tributa*), au întâmpinat rezistență dîră, atît în Slovacia, cît și în Transilvania.

Rezistența din 1467 în Transilvania îmbracă forma unei revolte fățișe împotriva lui Matia, condusă de reprezentanții celor trei „națiuni“. Răzvrățiții sperau în ajutorul unor monarhi vecini amenințați și ei de politica expansionistă a lui Matia Corvinul: Ștefan cel Mare, Cazimir, regele Poloniei, Gheorghe Podiebrady, regele Boemiei.

Răzvrățiții se întrunesc la Cluj-Mănăstur, unde, în fața conventului, depun jurămint, la 18 august, de a lupta cu toate puterile împotriva lui Matia care le periclitează libertățile și privilegiile. În fruntea răzvrătiților erau înșiși voievozii Transilvaniei, Sigismund și Ioan de Szentgyörgy și Berthold Elherbad, vicevoievodul Nicolae de Ocna Sibiului. Mai sînt amintiți între conducătorii răzvrătirii din

⁵⁵ P. Binder, *Itinerarul transilvănean al lui Vlad Țepeș*, în „Revista de Istorie“, 27, 1974, nr. 10, p. 1537—1542; C. Șerban, *Relațiile lui Vlad Țepeș cu Transilvania*, în „Revista de Istorie“.

1467 și Benedict Veres (*Rufus*), Nicolae Zekel, un nobil cu numele Groff, numeroși nobili din partea nobilimii ungare, sași din partea „națiunii“ săsești, juzi scăunali din partea „națiunii“ secuiești. Cei adunați, sub jurământ, îl neagă pe Matia și plănuiesc desfacerea Transilvaniei de Ungaria, organizarea ei ca stat de sine stătător, proclamînd pe Ioan de Szentgyörgyi rege.

Matia aflase înainte de 18 august, ziua jurămîntului, în fața conventului de la Cluj-Mănăstur, de răzvrătire și pornise spre Transilvania cu 8000 de călăreți, 4000 de pedestrași și altă armată. Răzvrătiții nu reușiră să-și formeze o armată care să se măsoare cu cea regală, și, ca urmare, nu îndrăznesc să se confrunte cu aceasta. Iar conducătorul răzvrătirii, Ioan de Szentgyörgyi îl întâmpină pe rege implorîndu-i iertare pentru îndrăzneala de a se fi abătut de la credința cea adevărată.

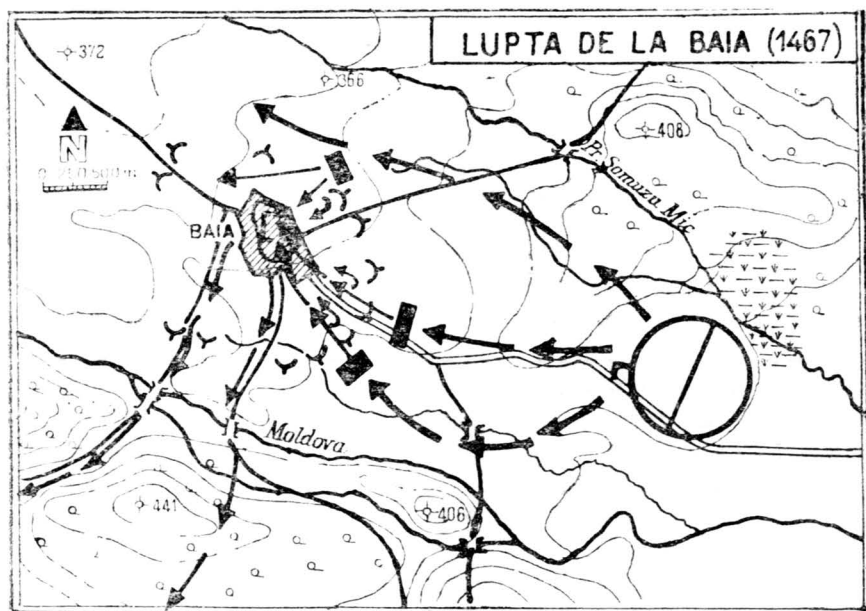
După ocuparea Clujului, răsplătind pe cei rămași credincioși, Matia pornește spre Sibiu. În popasul de la Turda convoacă dieta, care hotărăște destituirea voievozilor rebeli, confiscarea bunurilor celor fugiți în Moldova și Polonia și o pedeapsă pecuniară enormă pentru răzvrătiți: 400.000 fl. Ajuns la Sibiu, sînt executați în piața orașului unii dintre răzvrătiții prinși.

Socotind răzvrătirea înăbușită, Matia pornește spre Moldova pentru a-l pedepsi pe Ștefan pentru partea sa de vină în organizarea răzvrătirii, îndemnîndu-i pe răzvrătiți să facă din Transilvania o țară independentă. În popasul de la Brașov, repetă execuțiile de la Sibiu⁵⁶.

La Brașov, Matia Corvinul analizează toate acțiunile „dușmănoase“ săvîrșite de Ștefan cel Mare: refuzul de a se închina coroanei ungare; incursiunea în Secuime pe urmele lui Petru Aron (1458), atacul (1462), cucerirea Chilie și alungarea garnizoanei ungare (1465), indemnul la răzvrătirea nobilimii transilvănene (1467) și ocrotirea răzvrătiților refugiați în Moldova. Concluzia: invazia în Moldova și înlocuirea lui Ștefan din scaunul domnesc.

Cunoscînd proiectele lui Matia de a invada Moldova, Ștefan s-a pregătit să-l întâmpine după cuviință: adună o oaste de curteni de vreo 20.000 de oameni, față de 40.000 oameni cîți avea oastea lui Matia, întărește trecătorile de la Oituz și Trotuș, „pregătește“ pădurile pînă la Roman.

⁵⁶ Székelyi *oklevéltár*, I, p. 207—211; Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2, p. 172—175, 178; *Urkundenbuch*, VI, 292—296, 298—300; Antonio Bonfini, *Rerum Hungaricarum Decades*, decade IV, lib. I, p. 566; Johannes Thuroczy, *Chronica Hungarorum*, part. IV, cap. 66; G. Güncisch, *Participarea sașilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvin*, în „*Studia Universitatis*“, Cluj, *Historia*, 1972, fasc. 1, p. 21—30.

Pornită invazia la 11 noiembrie 1467, distruse palisadele din defileul de la Brețcu, învingînd rezistența moldovenilor, după o săptămînă Matia ajunge la Trotuș; sînt arse tîrgurile Trotuș, apoi Bacăul și Romanul. Printr-o solie Ștefan propune lui Matia pace, dar refuză condițiile îngîmfatului rege, care-și continuă înaintarea spre Baia, hărțuit mereu „zi și noapte” fără încetare, „tîmp de 40 de zile întregi”, comunica Ștefan regelui Poloniei.

Arzînd și distrugînd totul în cale, oastea ungară ajunge la Baia, adăpostită în oraș o parte, în corturile din cîmp altă parte. Așezată mai jos de orașul Baia, oastea moldoveană, în timpul nopții, „cînd oameni puțini pot bate pe mulți” a dat năvală asupra taberii lui Matia. Așa cum descrie Ștefan însuși: „și noi am venit și am tăbărit lîngă ei și ne-am așezat la o sută de pași, mai jos, între două riuri, între Moldova și Șomuz și în amurg, spre ziua de 15 decembrie, noi, cu ajutorul lui Dumnezeu, am poruncit tuturor călăreților noștri și întregii oștiri să descălece, de la cel mai mic pînă la cel mai mare și am pornit pe jos și am năvălit asupra lor și a început bătaia între noi, care a durat de cu seară pînă în zori”. Lupta a fost crîncenă. O defecțiune pe una din lături, a marelui vornic Crasnăș, a

oferit posibilitatea retragerii oastei ungare, lăsând mulți morți și mulți răniți, între care regele Matia însuși. Retragera precipitată, hărțuită mereu de ostași moldoveni, a zădărnicit planurile ambițioase ale ambițiosului rege Matia Corvinul, care neresemnat pregătea o nouă invazie în Moldova, nerealizată⁵⁷.

Autonomia Transilvaniei se manifesta în tot acest timp și în domeniul legislativ. Legile aplicate în Ungaria erau obligatorii și pentru Transilvania numai în cazul că nu erau în contradicție cu „legea veche” (*lex antiqua, jus consuetudinarium*). Legile noi trebuiau aprobate de adunările generale ale Transilvaniei care le puteau adapta la situația specifică acestei țări.

Așa s-a întâmplat, de exemplu, la 1463, când pericolul invaziei otomane obligă pe Matia Corvinul să hotărască o mobilizare generală (*exercitus generalis*). Regele Matia se simte dator să scrie transilvănenilor, prin voievozii participanți la dieta care a hotărât asemenea măsuri, să le primească cu supunere, „deoarece tocmai pentru ei sînt mai necesare decît pentru oricare altă parte a țării. Dar adunarea generală a nobilimii a modificat aceste hotărîri, în sensul că pentru paza cetăților și a „curților” nobiliare trebuiau să rămînă acasă nobilii fără moșie și iobagii de sînge unguresc (*nobiles impositi et iobagiones hungarici sanguinis [...] domi relinquuntur*)”⁵⁸.

Asemenea situație îl îndreptățește pe prof. Ioan Lupaș să afirme că voievodul Transilvaniei era înclinat mai mult spre Ștefan cel Mare, domnul Moldovei, decît spre Matia Corvinul⁵⁹. Secuii luptau cu vitejie sub steagurile moldovene împotriva otomanilor și erau mai aplecați să-i dea dijele domnului Moldovei decît să le fie stoarsă cu sila de oficialitate.

Aceeași închinare spre viteazul domn moldovean dovedesc sașii. Spre Ștefan își îndreaptă gîndurile și speranțele în salvarea lor față de pericolul otoman și nu spre Matia sau spre voievodul Transilvaniei, Ioan Pongrácz. Este de-a dreptul emoționantă scrisoarea pe care sașii brașoveni o trimit, în 1479, lui Ștefan, pe care-l considerau „trimis de Dumnezeu pentru cîrmuirea și apărarea Transilvaniei”. De aceea „cu mare dor și drag” îl rugau să facă bunătatea să se apropie de această țară spre a o feri de turci. Brașovenii îl mai înștiințau pe Ștefan că și muntenii, „suspinînd foarte” îl așteaptă, nădăjduind că-i va scăpa de sila și robia turcească. Drept încheiere, brașovenii îl asigură că-l vor sluji ca pe un „domn milos-

⁵⁷ Al. Gonța, *Strategia lui Ștefan cel Mare în bătălia de la Baia (1467)*, în „Studii” XX, 1957, nr. 6, p. 1127—1144.

⁵⁸ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 2, p. 147.

⁵⁹ I. Lupaș, *Realități istorice în voievodatul Transilvaniei*, București, 1938, p. 72.

tiv" al lor⁶⁰. Reinvie vremurile din urmă cu 30—35 de ani, cînd Iancu de Hunedoara realizase confederarea celor trei țări românești sub autoritatea sa de voievod al Transilvaniei și erou al luptei antiotomane, cînd era și voievod și căpitan al Țării Românești, iar domnii Moldovei îl socoteau părinte și domn al lor, dorind ca Țara Moldovei și țara Transilvaniei să fie una.

Ceea ce realizase Iancu de Hunedoara la 1442—1450 realiza Ștefan între 1475—1504 cînd domina, prin autoritatea sa, și celelalte două țări românești, Muntenia și Transilvania. Muntenia unde schimba domniile după plac, în dorința de a găsi un domn vrednic pe care să-l alinieze politicii sale de independență, pentru ca, împreună cu Moldova, să formeze un front mai puternic antiotoman, iar cînd Radu cel Frumos se aliază servil politicii Porții nu pregetă să intre cu oaste în Țara Românească pentru a-l înlocui cu un domn credincios.

În același timp, obținînd cele două feude în Transilvania: Ciceul pe Someș, cu domeniul său format din 65 de sate românești, conduse de cnezi și voievozi, și Cetatea de Baltă pe Tîrnave, cu 9 sate, Ștefan exercită o influență politică resimțită în viața societății transilvănene. Pircălăbii și alți boieri moldoveni supravegheau și influențau desfășurarea vieții politice transilvănene. Iar înființarea episcopiei ortodoxe a Vadului în apropierea Dejului, cu jurisdicție asupra unei cuprinzătoare zone din Transilvania nordică, și sprijinirea episcopiei Feleacului din marginea Clujului, însemna și o influență pozitivă politică prin intermediul clerului ortodox și a bisericii în general. Cu atît mai mult cu cît Bartolomeu Dragfi, coborîtor din cnezii maramureșeni, care a deținut chiar în acest timp dregătoria de vicevoievod și apoi voievod al Transilvaniei vreo 7 ani. Fiind înrudit cu Ștefan cel Mare, o colaborare mai strînsă între Transilvania și Moldova a fost cu putință. Relații de prietenie și colaborare, așa cum rezultă din *Cronicon Dubnicense* scriere de curte, de inspirație dragfiană, elogioasă la adresa lui Ștefan și foarte critică la adresa lui Matia Corvinul. Pe cînd regele ungar ducea o politică expansionistă, neglijîndu-și țara, domnul Moldovei era un bun protector al patriei și neamului său, gata să moară pentru ai săi (*Stephanus Vaivoda Moldaviensis [...] bonus protector patriae et gentis suae [...] paratus mori pro suis*)⁶¹. Iar biruința asupra

⁶⁰ N. Iorga, *Indreptări și întregiri la istoria românilor după acte descoperite în arhivele săsești*, în *Memoriile secției de istorie ale Academiei*, seria II, XXVII, 1904—1905, p. 118.

⁶¹ I. Lupaș, *Chronicon Dubnicense despre Ștefan cel Mare*, în „*Memoriile Secției de istorie ale Academiei*”, seria III, tom. X, 1899, p. 353—364 și Elekes L., *Nagy István, Moldvai vajda politikája és Mátyás király*, Budapest, 1937.

otomanilor la Vaslui, în ianuarie 1475, a umplut de mare bucurie întreaga creștinătate, iar Transilvania trăiește zile de triumf (*super qua victoria tota Transilvania nunc in triumpho ducit dies suos*)⁶².

„Zilele de triumf” nu au durat prea mult, deoarece în anul următor victoriei de la Vaslui, este atacată din nou Moldova cu gând de supunere, iar peste alți trei ani a fost atacată Transilvania cu aceleași gânduri. Armata otomană, aflătoare în Țara Românească, condusă de Ali beg — cel ce, cu cinci ani în urmă (1474), atacase și jefuise Oradea, „oraș vestit în veacul său, tînăr ca o mireasă neatinsă și bogat împodobită” —, la începutul lunii octombrie 1479 pătrunde în Transilvania, pe un drum mai greu și de aceea mai puțin practicat: pe valea Oltului pînă la confluența acestuia cu Lotrul. De aici o parte a otomanilor urmează cursul Lotrului, care duce spre apus, la Porțile de Fier ale Transilvaniei, iar o altă parte pradă zona sudică a Transilvaniei: orașul Sebeș și împrejurimile, unde capturează mulțime de locuitori, apoi Alba Iulia. La început, turcii nu întîmpină vreo rezistență din partea oastei transilvănene, care se pregătea, însă, de confruntarea hotărîtoare. Două armate erau organizate în acest scop: una sub conducerea voievodului Transilvaniei Ștefan Báthory, și alta comandată de căpitanul Timișoarei Pavel Chinezul, descendent, după cum îi arată și numele, dintr-o familie de cnezi (chinezi) bănățeni. Lupta are loc în zona Sebeșului — Orăștiei, pe un cîmp cunoscut în istorie sub numele de Cîmpul Pîinii, la mijlocul lunii octombrie. La început oastea transilvană, condusă de Ștefan Báthory, a suferit o înfrîngere grea, dar cu mare iuțeală și-a făcut apariția, pe cîmpul de luptă, oastea condusă de Pavel Chinezul. Unită această oaste cu ce mai rămăsese din cea dintîi, un atac fulgerător a avut drept rezultat înfrîngerea dezastuoasă a armatei turcești, rămînînd pe cîmpul de luptă sau făcuți prizonieri mai mult de jumătate din ienicerii și spahii otomani. Urmărirea oastei turcești în Transilvania și apoi în Țara Românească a însemnat distrugerea aproape totală a rămășiței oștirii otomane⁶³.

Urmarea a fost o scurtă perioadă de relativă liniște pentru țările române și din cauza luptelor pentru tron după moartea sultanului Mehmet II.

⁶² I. Lupaș, *Realități istorice...*, p. 74.

⁶³ I. Ursu, *Bătălia de la Kenyermez* (Câmpul Pâinii), București, 1913; G. Gündisch, *op. cit.*, p. 434—436; I. Hațegan, *Bătălia de pe Câmpul Pîinii* (13.X.1479), în „Apulum”, XVI, 1978, p. 201—273. Pentru rolul cnezimii române în luptele antiotomane în a doua jumătate a sec. al XV-lea a se vedea studiul lui I. Drăgan, *Românii din Transilvania în lupta antiotomană în a doua jumătate a sec. XV*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj”, XXVII, 1985—1986, p. 67—78.

În această situație echivocă se desfășoară istoria politică a Transilvaniei între Ungaria — unde regele Vladislav Jagello, lipsit de calitățile necesare în acele împrejurări deloc ușoare, nu putea domina nobilimea coruptă și venală — și Moldova, domnii căreia continuau să exercite o oarecare influență prin oamenii lor, laici și clerici, pe domeniile ce continuau să le stăpânească. Și mai ales sub o neliniște și insecuritate continuă din cauza neîntreruptelor invazii otomane, deoarece nu mai exista un Iancu de Hunedoara care să le îndepărteze.

De aceea o nouă incursiune otomană are loc în Transilvania, condusă de același Ali beg, care voia să șteargă rușinea înfringerii de la 1479. Au fost devastate, la 1493, numeroase localități din sudul Transilvaniei, între care Ocna Sibiului, Cristian, Cislădie, Rășinari, Turnișor și Săliște. Încărcați de pradă bogată, otomani se retrag spre Turnu Roșu, dar sînt ajunși în retragere de oastea transilvăneană, condusă de vicevoievodul Ștefan Telegdy și de cea adunată de primarul orașului Sibiu Georg Hecht, care le cauzează o grea înfrîngere⁶⁴.

Se adaugă mișcările cu caracter social, dar și politic, din părțile sudice ale Transilvaniei, provocate de unele măsuri nedrepte ale magistratului din Sibiu împotriva locuitorilor din Țara Făgărașului, și mai mari nedreptăți săvîrșite de regalitatea ungară prin donația Țării Făgărașului, locuită aproape în exclusivitate de români, sașilor. Nu sînt străine vieții politice, dimpotrivă îi aparțin de-a dreptul, și unele măsuri ale celor trei „națiuni” din Transilvania. Nobilii, sașii și secuii, care la 16 septembrie 1437 încheiaseră o uniune frățească (*fraterna unio*), reînnoită în februarie 1438, după înăbușirea în singe a răscoalei populare, la 1459 și a patra oară la 1508. Motivația „națiunilor unite” era situația grea a Transilvaniei înconjurată de toate părțile de turci, tătari și de alți dușmani, pe de o parte, iar pe de altă, mulțimea răufăcătorilor care pricinuiau neajunsuri „națiunilor” respective. Pentru a putea apăra mai bine Transilvania de răufăcători, cele trei „națiuni” se înțeleg să organizeze o instanță de judecată, formată din 43 de membri, care să cerceteze și să facă dreptate membrilor acestora⁶⁵.

Sudul Transilvaniei a continuat să fie o zonă mai agitată, mai neliniștită din cauza abuzurilor și nedreptăților oficialității față de românii din această zonă. Nu se puteau împăca nicicum românii făgărășeni cu stăpînirea „universității” săsești. De aceea cînd li se

⁶⁴ G. Gündisch, *op. cit.*, p. 436; Th. Năgler, *Lupta antiotomană în sudul Transilvaniei în a doua jumătate a sec. XV*, în „Transilvania”, IV, 1975, nr. 6, p. 48—49.

⁶⁵ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. III, p. 312—313.

părea o ocazie mai încurajatoare, nemulțumirea lor se manifesta sub diferite forme: răzbunări, ca cele de la sfârșitul sec. XV, mișcări de mai mare amploare, ca cea din 1508, când urmăreau înlocuirea stăpînirii sașilor cu aceea a domnilor din Țara Românească, în acel an Mihnea cel Rău. Reprezentanții făgărășenilor trimiși la domnul muntean îi închina țara, cetatea și poporul (*terram ac castrum et populum manibus suis traderent et proderent*). Bărbați și femei participă, în număr mare, la mișcarea făgărășenilor.

În această atmosferă bintuită de tot felul de contradicții rău prevestitoare, se căuta o modalitate de ieșire din impas. Încolțește ideea unei cruciade antiotomane, aprobată de papa Leon al X-lea, preluată și popularizată de arhiepiscopul de Strigoni, Toma Bakocz, care se dorea cu orice preț erou al creștinătății dacă nu reușise la scaunul pontifical. Cruciada se transformă într-o mare răscoală împotriva „turcilor” de acasă, sub conducerea secuiului Gheorghe Doja. În perioada culminantă a răscoalei programul social se contaminează de probleme politice, când răsculații refuză supunere față de rege, îi neagă autoritatea, gîndindu-se să-și aleagă un „rege” popular, căpetenia principală a răscoalei, Gheorghe Doja. Iar voievodul Transilvaniei Ioan Zápolya prin măsurile draconice împotriva țărănimii în general urmărea să cîștige încrederea mării nobilimi în vederea succesiunii la tronul regal îndată ce acesta ar fi devenit vacant.

Măsurile draconice ale mării nobilimi, cuprinse în *Tripartitul* lui Werbőczy, împotriva țăranilor în general s-au întors împotriva celor ce le luară. De frica unci noi răscoale, nobilimea s-a împotrivit înarmării țărănimii într-un moment hotărîtor pentru soarta regatului ungar. În timp ce anarhia feudală cu intrigile, abuzurile, silniciile și corupția nobilimii se accentuează cu fiecare zi, încît țara devenise obiect de tîrguială între atotputernicii zilei, laici și clerici. Caracterizările contemporanilor dezvăluiau, fără echivoc, decadența clasei dominante: palatinul țării și voievodul Transilvaniei bețivi, episcopii și arhiepiscopii desfrînați. Trei însușiri caracterizau societatea înaltă ungară, potrivit părerii cronicarului contemporan Gheorghe Szerényi: invidia, blasfemia și omuciderea pentru ca italianul Massaro să o completeze cu nedreptatea, ignominia și corupția, în asemenea măsură încît dacă li se strecoară bani în mînă, nobilimea se pretează la orice. Explicația întîmplărilor din 1526, grava înfrîngere a oastei ungare la Mohács se înțelege și mai bine dacă facem cunoștință și cu opinia italianului Burgio: dacă Ungaria ar putea fi salvată din vîrtejul primejdiei pentru un preț de 3 florini nu s-ar găsi în toată țara 3 oameni gata să facă acest sacrificiu.⁶⁶

⁶⁶ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 75.

Țările vecine se găseau într-o situație asemănătoare, astfel că orizontul se arăta tot mai sumbru.

De această situație profită otomanii, care în 1521 cuceresc puternicele cetăți din Serbia, Șabaț și Belgrad (1521), iar în 1526 cade în miinile otomanilor cetatea Petrovaradin. Drumul era liber spre Ungaria și otomanii n-au ignorat asemenea situație unică. Confruntarea între armata ungară, puțină la număr, rău echipată și slab organizată și armata otomană cu mult mai numeroasă și mai bine organizată s-a petrecut pe un câmp mlăștinos, la Mohács, în 29 august 1526. Sfirșitul a fost dezastruos pentru armata ungară, regele Ludovic II însuși găsindu-și moartea pe câmpul de luptă; voievodul Transilvaniei, Ioan Zápolya, intenționat, se pare, și-ar fi întârziat sosirea cu oastea din Transilvania, nefiindu-i străin gândul de a profita de pe urma înfringerii oastei regale.

3. DE LA MOHÁCS LA CONSTITUIREA PRINCIPATULUI AUTONOM AL TRANSILVANIEI

Dezastrul de la Mohács a inaugurat o perioadă de lupte interne. Două partide și doi candidați își disputau coroana ungară: voievodul Ioan Zápolya, susținut de partida „națională“, a nobilimii în general, al celei mici și mijlocii mai ales, și Ferdinand de Habsburg, sprijinit de o parte a nobilimii și de populația germană. În contextul politic european foarte complex și tot atît de complicat, trei mari puteri și trei puternici monarhi își disputau puterea: împăratul Germaniei, Carol al V-lea, care stăpînea o mare parte a Europei, regele Franței, Francisc I, care făcea eforturi disperate pentru a contracara puterea împăratului german și puternicul sultan otoman Soliman Magnificul, care-și urmărea, cu succes, politica expansionistă spre centrul Europei, reușind să ocupe, în 1526, Buda, capitala Ungariei.

În asemenea context european, nici un compromis nu era ocolit de cei doi candidați, Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg, dacă era în beneficiul lor. Amîndoi reușiră să fie proclamați regi de partidele lor: Ioan Zápolya la Tokaj, la mijlocul lunii octombrie 1526, încoronat la Székesfehérvár peste o lună. Ferdinand este ales rege de dietă la 17 decembrie 1526, recunoscut de cehi, croați și sloveni. Stăpînirea Transilvaniei constituia problema cea mai importantă pentru cei doi regi și de aceea orice sprijin le era de mare folos, fie intern, fie extern. Necumpănind prea mult gîndurile partenerilor, rivalii își îndreaptă privirile spre Iovan Nenada sau Țarul Negru,

care adunase în jurul său o „armată” cu scopul de a lupta împotriva turcilor. În curînd acest gînd este părăsit și „armata” antiotomană se transformă într-o răscoală cu caracter social. Zápolya, prin daruri bogate, încearcă să-l cîştige de partea sa pe Iovan Nenada care se și îndreptată spre sud cu gîndul de a face joncțiune cu oastea partizanilor lui Zápolya. Părăsindu-l pe Zápolya, Nenada trece de partea lui Ferdinand⁶⁷.

Zápolya „uzurpatorul”, cum îl socotea partida lui Ferdinand, este recunoscut de Francisc I, regele Franței, în luptă cu Carol V, fratele lui Ferdinand. Este sprijinit Zápolya și de regele Angliei, Henric VIII.

Era un sprijin politic mai mult, nu și militar, așa cum ar fi avut nevoie Zápolya, de aceea acesta este învins la Tokaj de ferdinandiști. Reacția celui învins a fost îndreptată spre otomani, de unde spera sprijinul necesar spre a-și asigura tronul. Și într-adevăr, sultanul Soliman Magnificul personal îl reînstalează pe tronul regal de la Buda.

Regatul ungar se scindează în două părți: Ungaria răsăriteană și în parte Transilvania, sub stăpînirea nesigură a lui Zápolya, și Ungaria de dincolo de Dunăre, stăpînită de Ferdinand. În această situație teatrul de luptă între cei doi pretendenți se strămută în Slovacia și Transilvania. Dintre cele două provincii, Transilvania, cu bogățiile ei, ale solului și subsolului, devine locul principal de confruntare a oștilor celor doi pretendenți. Ferdinand intră în legătură cu orașele locuite de populație germană mai numeroasă: Brașov, Sibiu, Bistrița, Sighișoara, Mediaș și Sebeș și cu nobilimea mare transilvăneană. Astfel reușește să-și asigure superioritatea militară și economică față de Zápolya. Reîntronarea lui Zápolya pe tronul regilor ungari a avut drept urmare trecerea unor nobili și a secuilor de partea lui slăbind, astfel, pozițiile lui Ferdinand. Ceca ce l-a îndemnat pe cronicarul Szeremi la reflecția: „acești transilvăneni adesea își schimbau credința lor: cînd spre regele Ioan, cînd spre Ferdinand”. Revoltele țăranilor și ale orașenilor din cauza greutăților cauzate de războiul dintre cei doi pretendenți au complicat și mai mult lucrurile.

Înclinarea balanței de o parte sau de alta depindea, în această situație, de opțiunea domnului Moldovei Petru Rareș. Ca și nobilimea ce-și schimba partida după situația unuia sau altuia dintre candidați, tot astfel și Rareș, a pendulat între cei doi rivali. Jocul lui Rareș urmărea un scop practic: sporirea posesiunilor moldovene

⁶⁷ T. Trăpcea, *Țarul Iovan Nenada și Gheorghe Crăciun*, „Oameni Negri”, în „Balcenia”, II—III, p. 332—352.

în Transilvania, și, astfel, creșterea influenței sale în această țară. Delegatul trimis la Ferdinand era împuternicit să-i ofere acestuia alianță în schimbul recunoașterii stăpînirilor transilvănene, Ciceul și Cetatea de Baltă și a unei rente din partea Bistriței de 1000 florini anual (mai 1572). Față de rezervele lui Ferdinand cu privire la pretențiile lui Petru Rareș, acesta se orientează spre Zápolya, care-i satisface dorințele, fără ca domnul Moldovei să rupă cu totul legăturile cu Ferdinand. Care își întărește poziția prin recunoașterea sa ca rege de către brașoveni, sibieni, bistrițeni și cea mai mare parte a magnaților transilvăneni, putîndu-se încorona, tot la Székesfehérvár, ca rege al Ungariei (3 noiembrie 1527) în prezența mării majorități a fruntașilor. Închinarea, în aceste circumstanțe, a lui Petru Rareș, spre Ferdinand era de notorietate publică.

Dar înainte de a se confirma deplin știrea, Rareș, cunoscînd sprijinul acordat de sultanul otoman lui Zápolya, trece de partea acestuia. Descinde în scaunele secuiești care-l recunosc stăpîn (ianuarie 1529). Bistrițenii la rîndul lor, peste două luni îi plătesc censul de 1000 florini. Ca stăpîn pe ce cîștigase în ultima vreme în Transilvania, Rareș trece fățiș de partea lui Zápolya, pătrunzînd cu armata în Țara Birsei, repurtînd victoria de la Feldioara, împotriva ferdinandiștilor, la sfîrșitul lunii mai 1529.

Biruiitor în lupta de la Feldioara, Rareș își consolidează stăpînirea asupra mai vechilor posesiuni moldovene din Transilvania, Ciceul și Cetatea de Baltă, la care adaugă acum, ca un dar din partea lui Zápolya domeniul Unguraș cu 34 de sate, Bistrița cu 23 de sate, plus minele de argint și de aur de la Rodna.

Lucrurile se complică însă și mai mult, deoarece în sprijinul lui Zápolya intervin fățiș turcii, care cuceresc Buda, și-l instalează pe tron sub oblăduirea unui pașă (august 1529). Ca urmare, poziția ferdinandiștilor în Transilvania slăbește vertiginos, dar continuă lupte cu Zápolya în Ungaria, iar în Transilvania Rareș este nevoit să continue presiunea asupra bistrițenilor care refuză supunere față de domnul Moldovei. Este asediat orașul Bistrița de Rareș în toamna anului 1529. Sprijiniți bistrițenii de brașoveni, domnul Moldovei atacă Brașovul, ajungîndu-se la înțelegere: brașovenii plăteau domnului Moldovei o mare sumă de bani, drept răscumpărare a prizonierilor. Asemenea succese îl îndeamnă pe Rareș să încerce din nou supunerea, prin forța armelor, a bistrițenilor: asedii, distrugeri, care se încheie, în cel din urmă, cu recunoașterea sa ca stăpîn al Bistriței și Rodnei.

Încrăzător în steaua succesului, Petru Rareș nu se mai mulțumește cu rolul militar jucat în Transilvania, ci dorea să joace și

un rol politic important. În acest scop încheie cu regele francez Francisc I o înțelegere pentru o proiectată „cruciadă” antiotomană.

Problema Transilvaniei continuă să domine scena politică a acelor ani. Ferdinand reușește să-l alunge încă o dată pe Zápolya din Buda și să se încoroneze rege al germanilor. În aceste împrejurări Rareș rămâne adevăratul stăpîn al Transilvaniei, formal recunoscîndu-l pe Zápolya, care era departe, iar partizanii lui Ferdinand se reduceau la orașele Sibiu, Hunedoara, Făgăraș și Vingard.

Pentru a pune capăt acestei situație echivoce din Transilvania, Poarta trimite pe aventurierul venețian Aloisio Gritti ca om ce încredere, dar acesta vroia să ajungă rege al Ungariei, iar aventurierul polonez Ieronim Laski, voievod al Transilvaniei. Toți cei ce-și temeau situația se coalizează împotriva lui Gritti, care este ucis în 1534.

De teama răzbunării Porții pentru uciderea favoritului ei, Zápolya și omul său de încredere Ștefan Mailath, ales voievod al Transilvaniei de dietă (noiembrie 1534), fac eforturi de anihilare completă a autorității lui Ferdinand în Transilvania. Petru Rareș, vinovat și el de moartea lui Gritti, credea că interesele sale în Transilvania pot fi servite mai bine printr-o nouă alianță cu Ferdinand, care îi rezerva rolul de reprezentant al habsburgilor în Transilvania; Rareș pretindea însă și recunoașterea stăpînilor sale asupra Bistriței, Ciceului, Ungurașului și Cetății de Baltă. Pretenție satisfăcută, plus 6000 ducați anual în schimbul jurămîntului de credință. Rareș joacă acum rol de intermediar între reprezentanții celor trei „națiuni” din Transilvania și Ferdinand.

O adevărată coaliție antiotomană se realizează în mai 1535: Ferdinand, Zápolya, Ștefan Mailat, Petru Rareș și Vlad Vintilă și urmașul acestuia Radu Paisie, domni ai Țării Românești. Rareș, profitînd de strîmtoarea în care se găsea Ferdinand, pretindea ca numirea voievodului Transilvaniei să se facă numai cu consimțămîntul său. Ceea ce însemna subordonarea politică a Transilvaniei domnului Moldovei, așa cum știa și un raport din decembrie 1535, anume că Rareș nu dorește nimic pe lume mai mult decît Transilvania.

Colaborarea cu Ferdinand însă a avut urmări negative pentru Rareș, care pierde, în 1536, Ungurașul cu cele 34 de sate, ocupate de susținătorii lui Zápolya. Nici situația lui Ferdinand n-a fost mai bună: nemaifiind susținut de Rareș, învins de otomani, constrîns de greutatea financiară este nevoit să trateze cu Zápolya o pace încheiată la Oradea în 1538, potrivit căreia se recunoaște stăpînirea lui Zápolya asupra Transilvaniei pînă la moarte, iar după moartea lui, Ungaria și Transilvania reveneau lui Ferdinand.

Asemenea jocuri ascunse au stîrnit mînia sultanului Soliman, care hotărăște să-i pedepsească pe cei ce l-au înșelat. Cel dintîi care

a cunoscut răzbușnarea sultanului a fost Petru Rareș, care, atacat și de poloni, părăsit de boieri, a pierdut lupta și s-a refugiat în Transilvania. Zápolya renunță la planul de luptă cu otomanii și acceptă plata unui tribut sporit sultanului și închinarea față de Poartă. Ceea ce înseamnă noi și mari greutăți pentru transilvăneni, iar, ca urmare, sporirea nemulțumirilor.

De aceste nemulțumiri profită voievozii Transilvaniei, Ștefan Mailath și Emeric Balassa, care plănuiesc îndepărtarea lui Zápolya și a lui Martinuzzi, trezorierul Transilvaniei, înstăpînirea lor asupra puterii și transformarea Transilvaniei într-un principat autonom sub suzeranitatea Porții. Sultanul se pare că a fost mulțumit cu condițiile lui Mailath: bani, daruri scumpe, tribut de 12.000 de galbeni anual, recunoscîndu-l ca principe al Transilvaniei. O domnie efemeră, deoarece regimul apăsător instalat de Mailath și Balassa a provocat alte nemulțumiri.

Ioan Zápolya hotărît să profite de nemulțumirile populației, a organizat o confruntare armată cu Mailath și Balassa, dar, în drum spre locul confruntării, și-a sfîrșit viața. Sultanul Soliman acordă tronul fiului lui Zápolya, Ioan Sigismund, născut cu cîteva zile înainte de moartea tatălui său. Mailath părăsit și izolat a fost repudiat de sultan, care „din toată puterea“ a dat țara fiului lui Ioan, declarînd, totodată, că nu va îngădui să se facă ceva împotriva voinței sale.

După moartea lui Ioan Zápolya, potrivit tratatului de la Oradea habsburgii urmau să rămînă stăpînii întregii Ungarii. În acest scop ei au început tratativele cu regina Isabella, mama copilului Ioan Sigismund. Deoarece discuțiile nu s-au încheiat cu vreun rezultat concret, Ferdinand a organizat, în toamna anului 1540, o nouă expediție în Ungaria, cu scopul de a-și realiza prin puterea armelor ceea ce nu reușise pe calea tratatelor. Sultanul Soliman nu putea însă îngădui ca Ungaria și Transilvania să ajungă sub stăpînirea habsburgică. Ca urmare, în vara anului 1541, organizează, sub conducerea sa personală, expediția pentru ocuparea Budei, asediată de habsburgi. Ieșind biruitori și din această confruntare, otomanii ocupă capitalei Ungariei la 29 august 1541.

Regatul ungar se dezmembrează în trei părți: partea centrală și sudică, transformată, pentru 150 de ani, în pašalic, este ocupată de Poartă; partea nordică și vestică (Slovacia, Slovenia și Croația) este ocupată de habsburgi, iar voievodatul Transilvaniei, împreună cu Banatul și comitatele vestice, este transformat în principat autonom sub suzeranitatea Porții.

Prețuind bogățiile și însemnătatea strategică a Transilvaniei, habsburgii nu-și părăsesc însă planurile și dorințele de a o integra

în Imperiul lor. Promițind largi și importante privilegii nobilimii și indeosebi lui Martinuzzi, regele Ferdinand a reușit să o convingă pe Isabella să semneze, la 29 decembrie 1541, tratatul de la Gilău: în schimbul domeniului Zips și a sumei de 12.000 fl. anual, acordate Isabellei și fiului său Ioan Sigismund, este cedată habsburgilor coroana regală, Ungaria Septentrională și Transilvania. Pe temeiul acestui tratat, habsburgii își vor justifica politica de înstăpânire asupra Transilvaniei pe care o vor urma cu neîntreruptă stăruință.

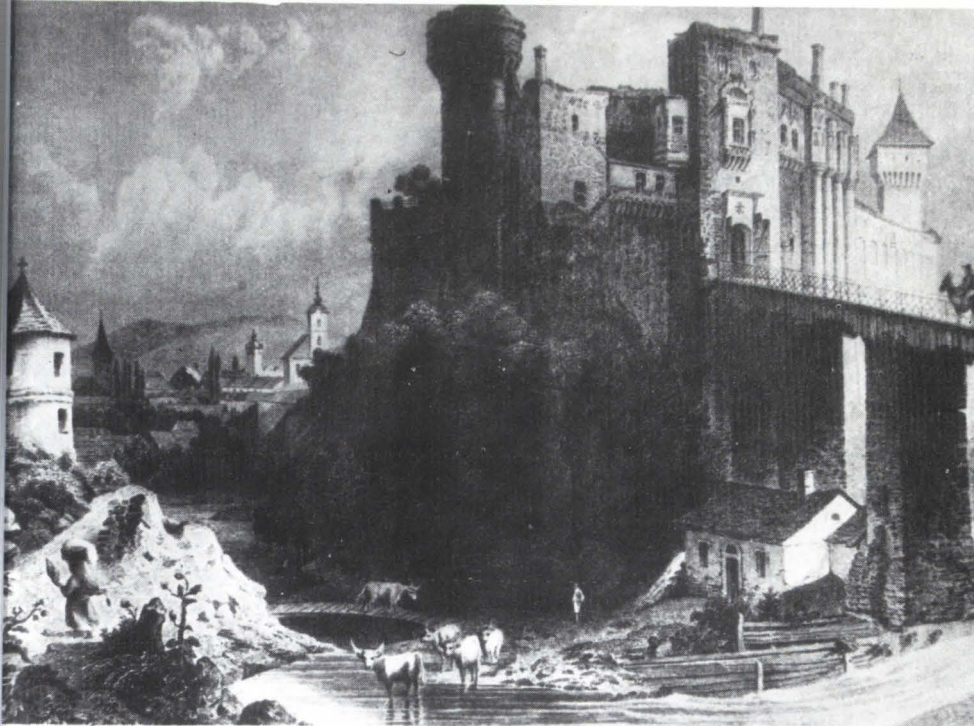
Poarta, la rîndul său, nu înțelegea să renunțe la suzeranitate asupra Transilvaniei. Se grăbește, de aceea, sultanul Soliman să recunoască drept principe pe copilul Ioan Sigismund sub regența mamei sale Isabella, precum și prerogativele largi ale episcopului Martinuzzi. Ca urmare, dieta întrunită, din porunca acestuia, la Debrețin, în octombrie 1541, la care participă și reprezentanții Transilvaniei lărgite, recunoaște statutul de Principat autonom al Transilvaniei sub suzeranitatea Porții. Alte două diete, întrinite în același an 1541, la intervale scurte, una la Tîrgu Mureș, în ianuarie, și alta la Turda, în martie, consfințesc noua situație și îl investesc pe Martinuzzi cu dregătoria de locțiitor (*locumtenens*) al principelui. Se pun astfel temeiurile statutului politic al Principatului autonom al Transilvaniei⁶⁸.

Organizarea Transilvaniei ca principat i-a favorizat dezvoltarea autonomă, eliberată de toate piedicile de pînă atunci. Transilvania și-a putut organiza și dezvolta propriile instituții, intensificîndu-și și mai mult legăturile cu celelalte două țări românești, Țara Românească și Moldova, și ele țări autonome sub aceeași suzeranitate a Porții. Sesiza și exprima Martinuzzi o realitate veche, și mai pregnantă în noua situație, că „din vechime se frămîntară transilvănenii cu gîndul să se desfacă de regatul Ungariei, ca după exemplul Moldovei și al Munteniei să se supună Turcului“, ceea ce acum s-a și realizat⁶⁹. Teama îl cuprinsese chiar și pe sultanul Soliman, că cele trei țări, Transilvania, Muntenia și Moldova, ajunse sub suzeranitatea Porții, se vor închea cu timpul într-o singură țară (*sed veritus Solomanus ne, quam aut Transilvaniam, aut Transalpinam, aut Moldaviam occupare niteretur, omnia haec regno, in unum coirent*)⁷⁰.

⁶⁸ *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, vol. I, p. 77—79, 84—89.

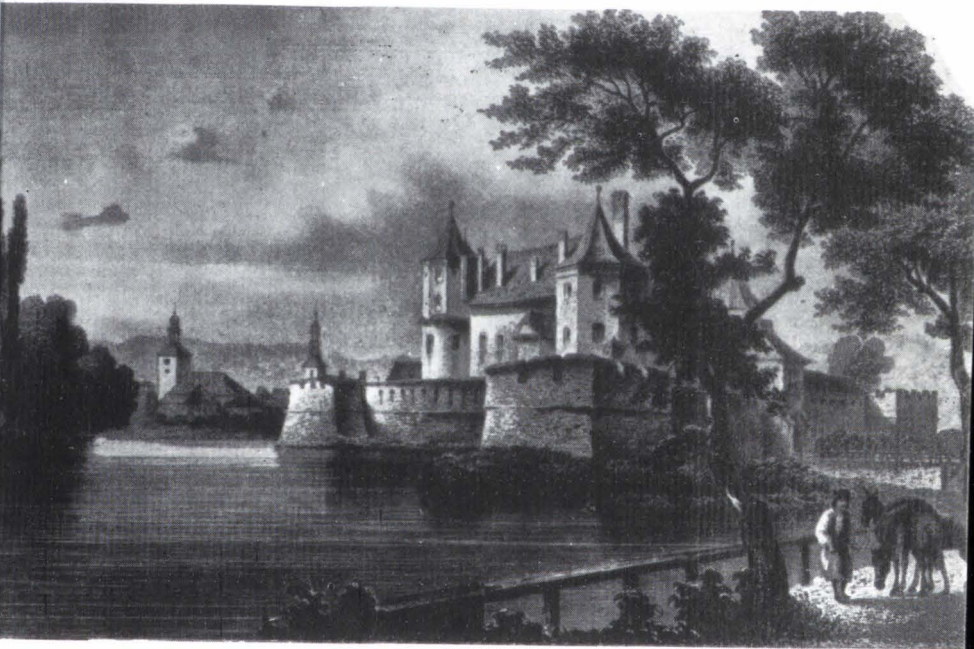
⁶⁹ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, II, 4, p. 328.

⁷⁰ Verancsics Antal *összes munkái*, ed. de Szalay L., în *Monumenta Hungariae Historica*, I, Pest, 1857, p. 75—76, V. Motogna, *Relațiunile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928, p. 14—30; R. Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș*, București, 1978; O. Popa, Ștefan Mailat domnul Făgărașului (1502—1550), Brașov, 1932.

Castelul Hunedoara

Cetatea Făgăraș

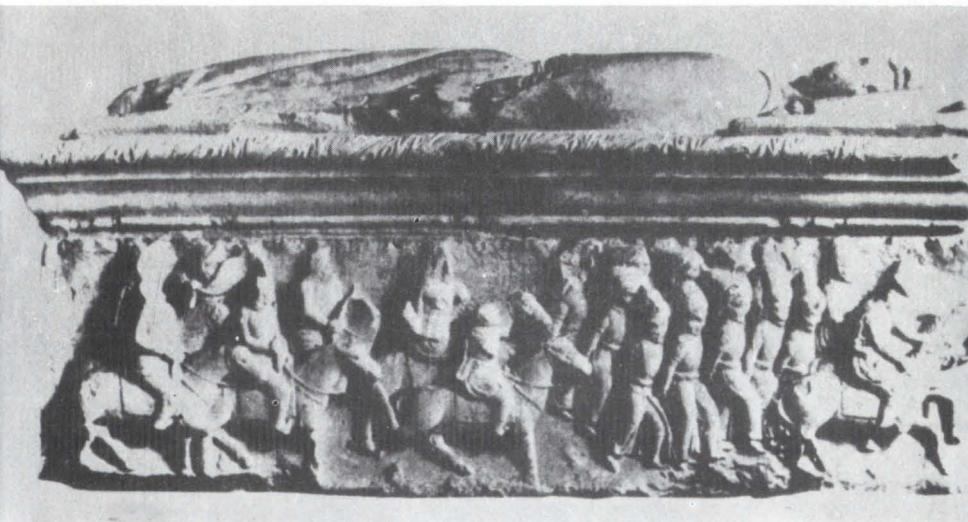
L. Filipo Scolari (Pippo Spano)

Stema Corvineștilor

Iancu de Hunedoara

Basorelieful sarcofagului lui Iancu de Hunedoara

Scenă din luptele antiotomane conduse de Iancu de Hunedoara

Ștefan cel Mare

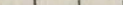

Pavel Chinezul

TRANSILVANIA
IN TIMPUL LUI
IANCU DE HUNEDOARA
ȘI
ȘTEFAN CEL MARE

Scara

10 0 10 20 30 40 50 km

LEGENDA

- Transilvania (voievodat 1111-1541)
- Orașe și țirguri
 - Alte localități
 - Cetăți
- № 1432 Bătălii

Teama sultanului nu era lipsită de temei deoarece legăturile dintre cele trei țări românești se intensifică în toate domeniile, apropiindu-le, tot mai mult, chiar dacă, în mod deliberat, Poarta a lăsat mai mare libertate Transilvaniei decât celorlalte două țări românești. Strategia sultanilor otomani n-a putut împiedeca însă ceea ce legitatea istorică impunea: unirea într-un singur organism statal a teritoriilor locuite de același popor, de aceeași limbă și cultură, datini și obiceiuri, nutrind aceleași idealuri și aceleași aspirații.

SUMMARY

The fourth volume of the extensive work *Voievodatul Transilvaniei* (The Voivodate of Transylvania) continues the problems dealt with in the preceding volume, in the sense that it presents and analyses, with the same inter-and pluridisciplinary methods, adding to the historical ones, sociological, juridical, ethnological, linguistic, philosophical methods, aspects of military history and history of culture — other basic institutions, in order to reconstruct, as well as possible, the complex and complete image of the overall history of the intracarpathian Romanian principality, Transylvania, during a long period (*à longue durée*) of about eight centuries.

The volume starts with the analysis of the political-administrative institutions, as in the preceding volume the social-judicial and social-political ones have been examined. As it is but natural and logical, first there are taken into consideration the older political administrative institutions characteristic of the autochthonous population, the Romanian districts, the knezates and voivodates.

As with the social-judicial institutions, the knezates and voivodates, the issue of political-administrative organization is equally complex. This is explainable due to the origins and the functions they had, to the changes they had undergone in their evolution, to the way they influenced each other. The oldest political-administrative institutions are those created by the oldest population, in the case of Transylvania by the autochthonous population, the Romanians. These were the districts.

To point out how far back in time the Romanian districts go, one should examine the changes within the village communes that took place when the knezates and voivodates came into being. The relationship between the districts, the knezates and voivodates is entirely understandable. For the knezates and voivodates pertain social-political and social-judicial features while the districts display stronger political-administrative characteristics.

In voivodal Transylvania, and sometimes even in the later time of the autonomous principality under the Turkish suzerainty, there were hundreds of Romanian districts, spread all over the territory of Transylvania, for the Romanians who lived on the whole territory had their own institutions. The greatest number of Romanian districts as recorded in documents are to be found in the Banat, but the oldest ones as certified in various sources were in Hunedoara, Făgăraș and Maramureș. There are mentioned 66 districts in the known sources, but there must certainly have been more, the identity of some being lost with the disappearance of documents, others being mentioned in documents that have not been published yet.

In the beginning, the districts enjoyed relative autonomy, namely the more important ones in a greater degree, and in a lesser one districts which could survive in isolation, as they were spread in various parts of the territory of Transylvania. This autonomy meant to preserve alive and viable the old Romanian customs and traditions as they were synthesized in the Romanian law (*jus valachicum* and *lex antiqua*), in other words to preserve

the commune's way of life. But with the strengthening of the feudal society and under official pressure, the degree of autonomy decreases gradually, without being, however, completely abolished.

The districts are identical with what were commonly known under the name of „countries“ (țări), depressionary zones which concentrated a greater number and more important unions of communes of territorial communes, usually spread on the peripheral territory of Transylvania, Maramureș, Cetatea de Piatră, and Rodna in the north-east of Transylvania; Făgăraș, Amlaș, five in Hunedoara, thirty three in the Banat — in the south of Transylvania; other five in Zarand, a greater number in Bihor and some more which were to be found in other parts of Transylvania.

The Transylvanian districts can be grouped in three types:

a) Independent districts, which enjoyed a greater degree of autonomy that lasted due to the opposition to the attempts of the officialdom to dissolve them.

b) Concentrated districts, more districts grouped together in certain geographical-historical zones conferring on them particular social-political features and relative political-administrative autonomy: Hunedoara, the Banat, Zarand, Bihor. To some of them the old rights were granted and renewed and consequently a greater degree of autonomy was acknowledged;

c) Isolated, scattered districts, spread in various parts of Transylvania, of smaller importance from all points of view in comparison with the first two types.

The districts belonging to the first group, Maramureș, Cetatea de Piatră, Făgăraș, and Amlaș, are in fact the old countries (țări), bearing the same names from the early mediaeval age, dating back to the ethnogenesis of the Romanians and the formation of the Romanian language (the 7th and 8th centuries). They had preserved their relative autonomy all along the mediaeval age, a right granted by the officialdom because of their political importance in the peripheral zones of Transylvania where they were localized.

The second group of Romanian district is first and foremost illustrated by the districts upon which the feudal political-administrative institution, the county (comitat) was superposed. Within this a great number of districts did not only continue to exist but they succeeded in preserving the features inherited from the old countries (țări). The edifying example is that of the districts from the county of Hunedoara, in the south of Transylvania. The most important of the four districts of Hunedoara, the district of Hațeg, is the bearer of the country with the same name.

The four districts of Hunedoara, formed a kind of union due to economic and defence reasons and were protected by the fortress of Deva, one of the most important fortresses in Transylvania (*quatuor sedis, districtus Valachorum castri Deva*), continuing thus to enjoy a greater degree of autonomy having their own law structure, which functioned according to the old Romanian law (*jus valachicum*).

A more complex and even more complicated situation, as far as the districtal institutions are concerned, is to be found in the Banat. The thirty three districts spread on the entire territory of the Banat, can be grouped in two categories: there are eight privileged districts, and to these the granted privileges were renewed in the 5th century mostly for political and military reasons in order to draw the inhabitants — nobility, knezes and peasants — in defending the Danube fords against the frequent Ottoman invasions; and a second category of twenty five districts without privileges.

The eight privileged districts from the Banat, enjoyed greater autonomy, very similarly to the seven + two Saxon and seven Seckler seats.

The twenty five unprivileged districts were spread all over the Banat, with greater density in the Banat of Severin, the county of Caraș, and in other counties: Timiș and Cenad.

The five districts from Țara Zarandului, the more important one being that of Ineu, followed by the district of Brad, situated in depressionary zones, protected the traditional way of life of the Romanians in this region.

As far as the districts of Bihor are concerned, the district of Beiuș (*districtus Belenyes*) distinguishes itself as the most important, both in size and for its political-administrative role. It is a preponderantly Romanian district, inhabited by 84—93% Romanians and 7—16% Hungarians.

Some isolated districts, in the counties of Satu Mare, Cluj, Alba complete the other districts, even if of lesser importance form all points of view, including that of the degree of autonomy they enjoyed within the counties in which they were integrated.

Considering the situation of the Romanian districts within the context of other political-administrative institutions of the time, their importance is marked out clearly: sixty six mentioned in known documents, actually more than that, in comparison with seventeen counties, nine Saxon and seven Seckler seats. They are the oldest political-administrative institutions, descending from the former countries (*țări*) of the same age with the Romanian people, they were so strong that they could not be replaced by the counties, continuing thus to survive viably and actively even within these; some of them enjoyed a greater degree of autonomy, others a lesser degree, and thus they protected the Romanian way of life and the other institutions, as the knezates and voivodates, the traditions and customs, and the unwritten Romanian laws (*jus valachicum*) which were stronger than the written feudal laws.

The allogene populations, the Saxons and the Secklers, colonised by the Hungarian kingdom in the 2th century in order to defend its borders, made up other political-administrative institutions called *seats* (*scaune*) under the influence of the justice seats of the Romanians upon which they were superposed.

The organization of the nine Saxon seats and two districts was closely linked to the colonization of various groups of German population between mid—12th century and the beginning of the 13th century. The largest region of Saxon colonization was the south of Transylvania, that is why the main seat (*Hauptstuhl*) was that of Sibiu, situated in this zone. Other Saxon seats were formed to the west of Sibiu, others more numerous, on the valleys of the two Țirnavas, then towards the east in Țara Birsei, they were organized as a district, as well as another group in the north-east of Transylvania, in the zone of Bistrița, also organized as a Saxon district.

The Saxon seats were ruled by local magistrates, elected from among the local population, and by regal magistrates, appointed by the central authority in order to ensure its interests. Towards the end of the 15th century the Saxon seats joined into a political-administrative unit called „the Saxons commune“ (*Universitas Saxonum*) led by a supreme governor (*Comes Saxonum*).

The Secklers who settled in the eastern part of Transylvania, where the Romanian population was already organized in justice seats, made up for themselves seven seats (*scaune*) under the influence of the existing political-administrative structure. The central seat was that of Odorhei, where the major interests of all other seats and of the four „filii“ were

concentrated. The Seckler seats were also ruled by two magistrates, one local, elected by the inhabitants of the seat, and one regal, to ensure the interests of the royalty. But the high official of the Seckler seats was the captain of the seat who carried out mostly military duties. The Seckler seats, like the Saxon ones, joined in the 15th century in a political-administrative unit led by a supreme governor (*Comes Siculorum*).

The counties could not be missing from among the political-administrative institutions, they being made up by the central authority, superimposed upon the existing Romanian districtual organization. The center of the county was the fortified towns (*castrum*), and the county its hinterland, that is why, in the beginning, the ruler of the fortified town, the lord of the castle, was also the governor of the county (*comes*). Many counties were organized on the basis of the existing institutional structure, the Romanian district. In the beginning they were made up along the rivers and main trade routes. With their strengthening, the counties became larger, too, some of them stretching out on an extremely large area. In a next stage, as the structure improved, the initial large counties were divided into smaller ones, of sensible sizes.

In the first centuries of their existence the counties directly subjected to the central authority, were royal counties (*regelae*). But as the power of the nobility strengthened, the higher aristocracy monopolized the leadership of the county, consequently, they became nobiliary counties.

On the whole territory of Transylvania there were organized seventeen nobiliary counties led by supreme governors, vice-governors, nobiliary magistrates, the first ones appointed, by the central authority, the others by the governors.

In the south-west of Transylvania a superior structure was superposed on the county, Banatul Severinului, which enjoyed greater autonomy. The high officials of the counties as well as the Bans of Severin, carried out administrative, political, fiscal, military, and judicial duties.

The institution that regulates the norms of social life, stipulated by old customs and in written laws, and plays an important role in any society, consequently in the voivodate of Transylvania, too, is the *administration of justice* as the truest image of the society in all its forms of organization and ways of functioning. It pertained certain general features: cumulated offices; in the sense that the same person carried out three functions: inquiry, passing the sentence and executing; lack of distinction between civil and criminal cases in the sense that the same instance dealt with both; lack of certitude in the validity of the sentence, in the sense that the case could be reexamined at the request of the part dissatisfied with the sentence; the supreme authority of the central power, in the sense that the king was the ultimate law.

The feudal law system was based both on the unwritten law, the law of the land (*jus valachicum, consuetudo, antique lex, zakon vlaski, voloskaia pravo*), and on the written law, decrees of the central authority. The first one, the law of the land, the Romanian law, survived and functioned alongside the official one, as it was so deeply rooted that the officialdom had to acknowledge its power.

The complexity of the feudal law system is due to its divisions: natural law, public, and private law, civil and criminal law, as well as to the judicial position of the individuals according to their age, sex and social-judicial status: the feudal nobility, the free peasantry, and the serfs.

The feudal law system considered crimes in a certain order and in accordance to this order the sentences were pronounced. Serious crimes as

high treason, murder, robbery, arson, the infliction of severe wounds, rape would be punished with death sentence or with heavy penalties like, detention, flogging and confiscation of property.

The administration of justice was a complex structure which functioned with numerous law courts: the communal one with its magistrates, and the old and the good people the knezate and voivodal law courts; the land-lord's law-court and that of the political-administrative one (districts, seats and counties), presided over by high officials; town law-courts and ecclesiastical ones; law-courts presided over by high officials representing the central authority, to the supreme court which was the government with its council having consultative rights.

As the norms of social life, as well as the judicial structure were extremely complicated and complex the proceedings were equally intricate: witnesses and corroborators of the same social group, their number depending on the importance of the case and the social status of the people involved in the case; the ceremony of taking the oath; the examination of the proofs, and in case of trials over the land, the particular oath on the furrow (*jurământul cu brazda în cap*).

The great similitude, up to identity, in all sections of the law system in the three Romanian provinces is a conclusive evidence of the old tradition in the organization of the administration of justice, dating back to the end of the process of ethnogenesis, and of the unity of the Romanian people, in spite of artificial political dividing lines.

The actuality of this situation was acknowledged by the officialdom and the feudal laws as it is to be found in the *Tripartite*, 1517, the illustrative feudal law code, written in serf blood, in which there is underlined the idea that the Transylvanians acted according to other laws than the people from Hungary (*Transylvaniensis... alia et alia consuetudine a nostro longe discrepantur utantur.*). This conferred an even greater degree of autonomy to the Transylvanian voivodate, being thus in closer resemblance to the two Romanian Principalities.

An institution of outstanding importance in voivodal Transylvania in defending the country was the army. This institution fulfilled its duties for about eight centuries as the army of the Romanian prestate political organization, the army of the voivods and the voivodates in the 8th and 9th centuries, the army of the Transylvanian voivodate from the 12th century up to mid-16th century, when the voivodate was made into a principality. There were military categories continuing from earlier periods, as well as new ones; the greater army, the smaller army organized in groups, troops, flags (*cete, pilcuri, steaguri*), belonging to the central authority and to certain civil or clerical institutions, to the landowners and to the towns. According to the arms, there were the infantry, cavalry, gunners or artillery.

In the further centuries paid soldiers and mercenaries are to be found. Each type of arms had its specific armoury, from bows and arrows to crossbows, from swords to guns and cannons, and protection helmet and metal maileshirts.

As the Romanian Principalities were in the „way of all evils“, the Romanian people learned from experience not from books special tactics and strategies which conjugated with the choice of appropriate battlefield; afforested, humid, plain or mountainous. By setting fire to everything that could help the enemy to advance, men and animals were starved, and once in the afforested zones, that were congenial to the local army, skirmishes, unsuspected attacks were in practice, so that the enemy army weakened in force and power, got to the battlefield starved, thirsty and demoralized. The

battleground would also be chosen by military leaders according to strategies and tactics gained from experience: narrow stretches of land, where a numerous army could not display its forces for the invaders (Hungarian, Polish, and Turks) came in huge numbers compared to the Romanian armies. Part of the strategy of defence was the attempt, to stop the enemy at the border line and this attempt was performed by the fortresses built at the peripheral zones of Transylvania.

The Church has been analyzed in this work as an institution with its own hierarchal structure: both the Romanian ecclesiastical institutions, the bishoprics of the early feudal age, and the Catholic ones, of the same period, belonging to the allogenuous populations: Hungarians, Saxons, and Secklers. Later in the 16th and mid — 17th century, when higher pressure was exercised upon the Romanians in order to make them turn to Catholicism, the Romanian ecclesiastical institutions survived and resisted because the Romanian people opposed to the severe measures taken by the officialdom. The Greek-orthodox bishops and archbishops, adorned the territory of Transylvania, their endeavour being supported by the princes of the Romanian Principalities, who owned estates in Transylvania. The spiritual unity of the Romanians is proved by the ecclesiastical institutions, as for longer periods of time the metropolitan bishopric of Moldavia and Țara Românească exercised their jurisdiction upon their counter part institutions from Transylvania. The Catholic ecclesiastic institutions remained isolated in Transylvania where they had fewer believers, whereas in Moldavia and Țara Românească, they had an ephemeral existence because of lack of believers.

A chapter apart for its complexity is the one devoted to the analysis of culture and civilization. After examining the concepts of culture and civilization as integrative concepts, for the concept of civilization includes that of culture, too, special attention is given to the analysis of folk civilization, a civilization with multiple facets, including the ballads and folktales, dances and music, handicraft and jewelry. It is interesting to mention the relevant scientific folk knowledge manifest in ethnobotanics, folk medicine, as well as the technical knowledge and folk architecture. The genius of the Romanian people is made concrete in all fields of thought, art, creation, be they material or spiritual.

Of a similar importance proves to be the analysis of learned civilization, starting with early middle ages to the stage of advanced feudalism: schools of various types (monastery-schools, village-schools, town-schools), masterful skills in the art of writing practised by monks and copyists, who were to be met in towns and villages, teachers and students both in urban and rural areas and public libraries. Many young people were sent to study abroad: at the Mount Athos, those who were going to take the cloth or to specialize in the official languages of the time (Greek, Latin and Slavonic) in order to become translators and copyists; in the Universities of Prague, Viena, and Cracow, those who were going to become teachers or work in scientific research.

The study of Humanism and Renaissance within the European context, offers a better basis for the understanding of humanism in the Romanian Provinces, again with its multiple aspects; educational system, libraries better organized on two cycles, trivium and quadrivium, wellprovided with humanistic literature; men-of-letters who strive to put into practice not only the official languages, but to make use in written form of spoken languages, and who endeavour to enlighten larger groups of people of various social categories.

It is now that the first translations into Romanian were given in Maramureș, at the end of the 15th century and beginning of the 16th century, and the first Romanian books were printed, among which the outstanding *Romanian Catechism* (Catehism românesc) from Sibiu, printed by Filip Moldoveanul in 1544. The fact that the translations circulated at the east of the Carpathians and that the *Catechism* was printed by a Moldavian in Sibiu, constituted valid proofs concerning the ethno-cultural and ethno-linguistic unity of the Romanian people.

Original scientific works, of a strong humanistic character, enriched the cultural background of the Romanian Provinces in the field of phylogeny, history and medicine. Men-of-letters like Nicolaus Olahus and Johannes Monterus made a name for themselves among the European humanists due to their work: poems, historical and geographical works, political and ethnographic papers, and due to their work as reformers of the educational system to keep abreast with European humanism.

Technological inventions contributed largely to humanistic culture and sciences. Inventions in the field of mining and processing of ores, the invention of the hydraulic wheel, of the three stage rockets — the invention of Conrad Haas from Sibiu, who also worked together with Ioan Românu from Alba Iulia in the making of gun powder and matters — were all inventions contemporary to the great inventions of the time.

The work of these skillful and dedicated men ascribes itself both to technology and art, craftsmanship and art, pertaining qualities of scientific work, artistic beauty, and craftsmanship.

The Voivodate of Transylvania enjoyed a greater degree of autonomy towards the Hungarian kingdom and consequently had a political life of its own, determined by interests which were different from those of Hungary and often contradictory to the latter.

Since the end of the 13th century as an autonomous voivodate (*regnum Transylvaniæ*), Transylvania was governed by voivodes a leadership imposed by the ethno-demographic and institutional realities of the time, namely, the existence of the Romanian prestate voivodates, deeply rooted in the Romanians' conscience. It is this reality that the Hungarian kingdom had to take into account, renouncing to turn Transylvania into a principality.

The voivodate of Transylvania strengthened gradually up to 1241, when it was bitterly shattered by the Tartar-Mongolian invasion. The follow-up process of remaking the voivodate increased the autonomy towards the Hungarian kingdom, strongly shattered too. New institutions were formed, parallel to those from Hungary and the existing ones were reinvigorated so that in the second half of the 15th century, as a result of an armed conflict with Hungary, the country of Transylvania (*regnum Transylvanum*) led by powerful voivodes was constituted. It continued to exist and its existence was acknowledged during the period of dynastic crisis in Hungary, in the first decade of the 14th century when the Transylvanian voivode aspired even to the Crown. Later when genuine voivodal dynasties were constituted and acknowledged by the Hungarian king, and when a number of uprisings against the central authority took place, the voivodate of Transylvania concentrated itself politically and economically towards the two Romanian provinces.

In the time of Iancu de Hunedoara, the Transylvanian voivodate experienced greater autonomy. As a voivode, Iancu de Hunedoara, descending from the Romanian knezes of Hăteș, accomplished a confederacy of the three Romanian provinces, being general captain of Țara Românească and at a point even its voivode while the princes of Moldova acknowledged him as

father, asking him to protect them and to make, their own province and Transylvania one country!

The anti-Ottoman crusade organized by Iancu de Hunedoara conferred even more prestige to Transylvania and to the confederacy. Stephen the Great continued Iancu de Hunedoara's work, in the sense that he asked for faithful princes to the throne of Țara Românească and cooperated with the Transylvanians. He was considered God, sent to defend Transylvania as well against the Ottoman danger. Due to the ownership of two estates in Transylvania, Ciceul and Cetatea de Baltă, and to the setting up of the Greek-orthodox bishopric at Ciceu, Stephen the Great ruled Transylvania too, as an authority and hero of Christendom.

As a consequence of the disastrous defeat of the Hungarian army at Mohács in 1526, the kingdom passed through a deadly crisis, and with the occupation of Buda and the making of central and southern Hungary into a Turkish *paşalic*, 1541, the kingdom was disintegrated. Transylvania turned into a principality with autonomous status under the suzerainty of the Ottoman Rule. With similar status to that of the two Romanian Provinces, Moldova and Țara Românească, the Transylvanian Principality orientates itself, politically, economically, culturally, and institutionally, towards these Provinces, so that the contemporaries frequently underlined the fact that the three Romanian provinces cannot exist one without the other.

Translated by DELIA MARGA

RÉSUMÉ

Le quatrième volume de l'ouvrage „*Le voïvodat de la Transylvanie*“ continue les problèmes du précédent c'est-à-dire qu'il présente et analyse en même temps — à l'aide des toujours même méthodes inter et pluridisciplinaires — en les joignant aux historiques, les sociologiques, juridiques, ethnologiques, linguistiques, philosophiques, d'histoire militaire et d'histoire de la culture — d'autres institutions fondamentales aussi, par rendre, autant que possible l'image complexe et complète de l'histoire entière du pays roumain inter karpatique, la Transylvanie, durant huit siècles environ.

Le volume débute par l'analyse des institutions politico-administratives, après avoir été présentées, dans le volume précédent, les socio-juridiques et socio-politiques. Naturellement et aussi logiquement, parmi les institutions politico-administratives, on a analysé premièrement, les plus anciennes, celles de la population autochtone — les districts roumains — celles-là correspondant aux socio-juridiques, les *cnézats* et les *voïvodats*. Tout comme les institutions socio-juridiques, les *cnézats* et les *voïvodats*, le problème de l'organisation politico-administrative est complexe. Cette complexité est explicable par les origines et les fonctions remplies, par les transformations survenues dans leur évolution, par leurs influences réciproques. Les plus anciennes institutions sont celles créées par la plus ancienne population, en Transylvanie, la population autochtone des Roumains, les *districts*.

L'ancienneté des districts roumains doit être recherchée pendant l'intervalle des transformations des collectivités villageoises, en même temps que la constitution des *cnézats* et des *voïvodats*. La liaison entre les districts, *cnézats* et *voïvodats*, est tout à fait explicable: les uns ayant un caractère socio-politique, socio-juridique plus accentué, les *cnézats* et les *voïvodats*, les autres — au caractère prédominant politico-administratif, les districts.

Au temps de la Transylvanie voïvodale, avec des prolongements, parfois jusqu'à l'époque de la principauté autonome, sous le suzeraineté ottomane, il y avait des centaines de districts roumains répandus sur tout le territoire de la Transylvanie, car les Roumains habitaient partout, et ils avaient leurs propres institutions. Les plus nombreux districts sont signalés par les documents au Banat, mais les plus anciennes sont attestés par des sources, au Hunedoara, au Făgăraș, au Maramureș. Les documents déjà connus, font mention de 66 districts, mais sans aucun doute, y en avait-il de plus nombreux encore, quelque-uns en ayant perdu leur identité, en même temps que la perte des documents qui y faisaient mention; d'autres sont signalés par de documents pas encore publiés.

Les districts bénéficiaient au début, d'une relative autonomie, plus grande — au cas de plus importants, plus limitée — pour les autres, ceux qui ont survécu isolés, répandus au divers coins de la Transylvanie. Cette autonomie signifiait la conservation vive et viable des anciennes coutumes et traditions roumaines, synthétisées dans le droit roumain (*jus valachicum* et *lex antiqua*), c'est-à-dire, la manière de vivre en collectivité. Au fur et à mesure de la féodalisation de la société et de l'intensification de la pression

officielle, l'autonomie de la plus grande partie des districts se réduit toujours, sans qu'elle puisse pourtant, être complètement supprimée.

Les districts sont identiques, à ce que, dans le langage populaire, on appelait „pays“, c'est-à-dire, des zones dépressionnaires, qui concentraient des unions de collectivités, ou des collectivités territoriales, plus nombreuses et plus importantes, d'habitude répandues sur les territoires marginaux de la Transylvanie: Maramureș, Cetatea de Piatră et Rodna, au nord-est de la Transylvanie: Făgăraș, Amlaș; 5 à Hunedoara. 33 au Banat — au sud de la Transylvanie; encore cinq au Zarand, plusieurs au Bihor, et aussi en d'autres régions de la Transylvanie.

On peut grouper les districts de la Transylvanie en trois catégories:

a) Les districts indépendants, qui bénéficiaient d'une plus grande autonomie, prolongée, grâce à leur résistance aux tendances de la part de l'officialité, de les supprimer.

b) Les districts concentrés, plusieurs dans certaines zones géographico-historiques, conférant à ces zones une relative autonomie politico-administrative: Hunedoara, Banat, Zarand, Bihor. On renouvelle à certains de ces districts leurs anciens privilèges, et par conséquent, une plus large autonomie y est encore reconnue.

c) Les districts isolés et plus écartés, répandus en diverses zones de la Transylvanie, plus modestes des tous les point de vue, par rapport aux deux catégories précédentes.

Les districts de la première catégorie: Maramureș, Cetatea de Piatră, Făgăraș, Amlaș sont au fond, les anciens „pays“ qui portaient les mêmes noms, à l'époque du début du Moyen Âge, ayant la même ancienneté que le processus d'ethnogénèse des Roumains et de la formation de la langue roumaine (VII—VIII-ème siècle). Ils ont conservé leur relative autonomie pendant tout le Moyen Âge, autonomie permise par l'officialité, grâce à leur importance politique dans les zones marginales, où ils étaient situés.

La deuxième catégorie des districts roumains est illustrée tout d'abord, par ceux-là, sur lesquels s'est superposée l'institution féodale politico-administrative, le comitat, où de nombreux districts ont continué non pas seulement à survivre, mais encore à maintenir quelques caractéristiques héritées des anciens „pays“. L'exemple concluant en est celui des districts du comitat de Hunedoara, au sud de la Transylvanie. Le district de Hațeg, qui continue le pays au même nom, c'est le plus important.

Les quatre districts roumains de Hunedoara se sont associés dans une sorte d'union, pour des raisons économiques et de défense, sous le patronage de la cité de Deva, l'une des plus importantes cités médiévales de la Transylvanie (*quator sedis, districtus Valachorum castri Deva*), en continuant ainsi à profiter de leur relativement large autonomie, ayant des sièges de justice propres, qui jugeaient conformément à l'ancien droit roumain (*jus valachorum*).

Le Banat a eu une situation encore plus complexe et compliquée de ce point de vue, à propos des institutions districtuelles. Les 33 districts répandus sur tout le territoire du Banat, sont groupés en deux catégories: huit districts privilégiés, auxquels on a renouvelé les privilèges, vers la moitié du XV-ème siècle, pour des raisons politico-militaire et surtout pour attirer leurs habitants-nobles, cnèzes ou paysans, dans le but de la défense des lits du Danube, contre les fréquentes invasions ottomanes et 25 districts non-privilégiés (sans renouvellement des privilèges). Les huit districts privilégiés du Banat, bénéficiaient d'une large autonomie, bien semblable de plusieurs points de vue, aux 7+2 sièges de Saxons et 7 sièges des Sicules.

Les 25 districts non-privilegiés du Banat étaient répandus sur tout le territoire, en plus grande densité, au Banat de Severin et au comitat de Caras, mais aussi en d'autres comitats: Timiş et Cenad.

Les 5 districts du Pays de Zarand, tout d'abord celui de l'Ineu, suivi par le Brad, situés en zones dépressionnaires, ont protégé la vie traditionnelle des Roumains en ces zones.

Le district de Beiuş (*districtus Belenyes*) est le plus important, parmi les six districts de Bihor, pour sa dimension et son rôle politico-administratif; il était un district roumain par excellence, habité par les Roumains, en proportion de 84—93% et par des Hongrois, en proportion de 7—16%.

Certains districts isolés, dans les comitats de Satu Mare, Cluj, Alba sont complémentaires aux autres, même s'ils étaient plus modestes de tous les points de vue, y compris leur autonomie dans les comitats mentionnés.

L'importance des districts roumains, dans le contexte des institutions politico-administratives contemporaines, est évidente: 66 mentionnés par des documents connus (en réalité, plusieurs), par rapport aux 17 comitats, 9 sièges saxons et 7 sicules.

C'étaient les plus anciennes des institutions politico-administratives, les successeurs des „pays“, du même âge que le peuple roumain; elles étaient tellement fortes et résistantes, qu'il était impossible de les remplacer par les institutions officielles, les comitats, continuant à vivre actifs et viables. Certains ont bénéficié d'une plus large autonomie, d'autres d'une plus limitée et s'est ainsi qu'ils ont pu protéger la manière de vivre des Roumains, aussi que les institutions roumaines, les *cnézats* et le *voïvodats*, les coutumes, les moeurs, les lois non-écrites (*jus valachorum*), plus fortes que les lois féodales écrites.

Les populations allogènes, les Saxons et les Sicules, colonisés vers le milieu du XII-ème siècle, par la royauté hongroise, afin de garder les frontières du royaume, se sont organisés des institutions politico-administratives, appelées aussi, *sièges*, sous l'influence des sièges de justice des Roumains, sur lesquels, les nouveaux colonisés s'étaient superposés.

La formation et l'organisation des 9 sièges saxons et de 2 districts, a été en rapport direct avec le temps de la colonisation des divers groupes de population allemande entre le milieu du XII-ème et le début du XIII-ème siècle. La plus grande zone de colonisation saxonne était le sud de la Transylvanie, et s'est pourquoi, le siège principal (*Hauptstuhl*) était celui de Sibiu. Certains sièges saxons ont été organisés à l'ouest de Sibiu et d'autres, plus nombreux, sur les vallées des deux rivières de Tirnava et encore plus, vers l'est, dans le Pays de Birsă, celui-ci étant organisé comme district, de même qu'une autre groupe, au nord-est de la Transylvanie, dans la zone de Bistriţa.

Les sièges saxons étaient dirigés par les juges autochtones, choisis par la population, et par des juges royaux, nommés par le pouvoir central pour y assurer ses intérêts. Les sièges saxons se sont constitués, à la fin du XV-ème siècle dans une unité politico-administrative, „la collectivité des Saxons“ (*universitas Saxonum*), dirigée par un dignitaire suprême (*comes Saxonum*).

Les Sicules avaient organisé, eux aussi, 7 sièges, à l'est de la Transylvanie, où il y avait déjà une population roumaine préexistante, dont les sièges de justice ont influencé l'organisation similaire des Sicules. Le siège principal était l'Odorhei, où s'étaient concentrés les intérêts majeurs de tous les autres sièges et des quatre „filii“ de ceux-ci. Ces sièges étaient dirigés toujours par deux juges, l'un choisi par la population locale, l'autre par la royauté. Le plus haut dignitaire des sièges était le capitaine, qui accomplit-

sait surtout des fonctions militaires. Les sièges des Sicules se sont organisés d'une manière unitaire, au XVe siècle, et ont été dirigés par un dignitaire, comme ceux des Saxons. (*comes Siculorum*).

Les *comitats* ne pouvaient pas manquer aux institutions politico-administratives, organisées par le pouvoir central superposés aux organisations déjà existentes, les districts roumains. Le noyau à la base des comitats était la cité (*castrum*) et le comitat même était son hinterland, c'est pourquoi, le châtelain était, au début, le chef du comitat (*comes*). De nombreux comitats étaient organisés sur une base institutionnelle déjà existante, les districts roumains. Au début, les comitats ont été organisés le long des rivières, ou des routes commerciales plus importantes. Au fur et à mesure de leur renforcement, les comitats ont étendu leur aire, certains atteignant des superficies immenses. Dans une étape suivante, grâce à une meilleure organisation, les territoires des comitats se sont réduits à des proportions normales, par la division de deux mentionnés plus haut.

Au commencement, les comitats étaient soumis directement au pouvoir central, comme comitats royaux. Mais, plus le pouvoir de la noblesse augmentait, surtout celui de la grande noblesse, plus celle-ci accaparait le pouvoir dans les comitats, pour qu'il serve à ses intérêts: ils sont ainsi devenus des comitats nobiliaires.

En Transylvanie, on avait organisé 17 comitats nobiliaires; les premiers, nommés par le pouvoir central, les autres, par les comtes, parmi les hommes de confiance. Au sud-ouest de la Transylvanie, une autre forme d'organisation supérieure, s'est superposée aux comitats, le Banat de Severin. Les hauts dignitaires des comitats et les „bans“ du Severin remplissaient des fonctions administratives, politiques, fiscales, militaires et judiciaires, dans leurs comitats et au Banat de Severin.

Parmi les institutions fondamentales de toute société organisée, y compris le voïvodat de la Transylvanie, l'institution qui réglementait les normes de la vie sociale, comprises dans les us et coutumes établis depuis longtemps (la coutume de la terre) et dans les lois écrites, la Justice occupait une place à part étant en réalité, le reflet le plus fidèle de la société; à partir de ses caractéristiques générales: l'inséparation des attributions, dans le sens qu'une et la même personne remplissait une triple attribution d'instruction, de jugement et d'exécution l'inséparation des causes civiles et pénales dans le sens que la même instance jugeait aussi les unes que les autres, l'inexistence de la cause jugée, dans le sens que la cause jugée pouvait être rejugée, sur la demande de la partie mécontente, l'autorité suprême du pouvoir central, dans le sens que la souverain c'était „la loi“ sans droit d'appel.

La justice féodale comptait aussi sur la loi non-écrite, la coutume de la terre, la loi de la terre, le droit roumain (*jus valachorum, consuetudo, antiqua lex, zakon vlaski, voloskia pravo*), que sur la loi écrite, les décrets du pouvoir central, les lois féodales. Les premiers, la coutume de la terre, le droit roumain, ont survécu et on vécu ensemble avec la loi écrite, car ils étaient tellement enracinés, que les officialités ont dû reconnaître leur autorité.

La complexité de la justice féodale ressort aussi des divisions du droit: droit naturel, public et privé, civil et pénal; elle ressort encore, de la position juridique des personnes, conformément à leur statut socio-juridique: la classe féodale, les paysans libres, les paysans asservis, en rapport aussi, avec le sexe et l'âge. Le droit féodal n'omet, ni de classer les infractions dans un certain ordre, et par rapport à celles-ci, les châtements. Les infractions graves, à partir de la trahison du monarque, ou des intérêts d'Etat, jusqu'à l'homicide, du brigandage à l'incendie, de la blessure grave au viol, toutes

étaient sanctionnés par la mort dans les premiers cas, ou par des châtimens durs dans les autres, de privation de liberté, châtimens corporels et confiscation des biens mouvants et non-mouvants.

L'organisation judiciaire était aussi complexe, avec des nombreuses instances: de celle collective, par ses élus, les juges et les vieux hommes de bien, jusqu'à l'organisation cneziale et voïvodale; de celle du propriétaire du domaine, à celles des institutions politico-administratives (districts, sièges, comitats), présidés par leurs hautes dignitaires, des instances urbaines, à celles ecclésiastiques, de celles patronnées par les représentents du pouvoir central, à l'instance suprême, qui était la gouvernement avec son conseil au droit consultatif.

Comme les problèmes de la vie féodale, dans le système juridique étaient complexes et compliqués, la procédure usitée, en était de même: avec des témoins et des jurés ou co-juré de la même catégorie sociale — leur nombre étant en rapport de l'importance de la cause jugée et de la position sociale des parties impliquées — au serment des parties, des témoins et co-jurés prêté avec un cérémonial spécial; aux preuves par documents avec la présentation sur place et le serment sur la terre au cas de la délimitation des frontières.

Entre les trois pays roumains il existait une grande ressemblance, parfois jusqu'à l'identité, en ce qui concerne la justice, ce qui représente une preuve concluante à propos de l'ancienneté de l'organisation de la justice, en même temps que l'achèvement du processus d'ethnogénèse des Roumains et de l'unité du peuple roumain par dessus les séparation politiques artificielles. Cette réalité a été reconnue par l'officialité et les lois féodales, comme par exemple l'acte *Tripartit*, de 1517 le plus représentatif code des lois féodales (écrit au sang de serf), ce qui souligne, que les habitants de la Transylvanie se conduisaient selon d'autres lois, que ceux de l'Hongrie (*Transilvaniensis alia et alia consuetudine, a nostro longe discrepantur utantur*), ce qui conférait une plus grande autonomie au voïvodat de la Transylvanie, en le rapprochant encore plus, des deux autres pays roumains: la Moldavie et la Valachie.

L'armée, son organisation et ses fonctions accomplis durant huit siècles, ne pouvaient pas manquer aux autres institutions de la Transylvanie voïvodale; de même, l'armée des formations politiques roumaines préstatals, l'armée voïvodale du VIII—XI-ème siècle, l'armée du voïvodat de la Transylvanie, du XII-ème siècle, jusqu'au milieu du XVI-ème, la transformation du voïvodat en principauté et l'armée avec toutes ses catégories militaires, celles héritées et celles nouvellement organisées; la grande et la petite armée, leur organisation en groupes, détachements, troupes, du pouvoir central et des institutions civiles et ecclésiastiques, des propriétaires de domaines et de villes; organisée par armes: pédestres ou fantassins, cavaliers ou cavalerie, tireur ou artilleurs, auxquels, on ajoute, dans l'époque du féodalisme développé, les soldats mercenaires. Chaque arme, avec ses propres armures: de l'arc et des flèches, aux arbalètes, des sabres, au fusils, des bombardes, aux canon, et, pour défense, de l'heaume, à l'armure métalliques.

Comme les pays Roumains étaient situés au carrefour de toutes les vicissitudes, le peuple roumain a appris par la vie et non pas des livres et des écoles, de hautes tactiques et stratégies spécifiques, facilitées aussi par l'ami depuis toujours des Roumains, le terrain (couvert de forêts ou à l'humidité excessive, plat ou montagneux): l'incendie de tout ce que pouvait être utile à l'ennemi dans sa route vers l'intérieur du pays, pour affamer et assoier hommes et bêtes; pour attirer l'ennemi dans les zones couvertes de forêt, amis des habitants et ennemis à l'étranger, on utilisait le harcèlement, les

attaques répétées et inattendues, du fond des abris protecteurs, de sorte que l'ennemi arrive au lieu de la bataille décisive, affaibli, affamé, assoifé, aux rangs diminués et démoralisé. La place de la bataille était choisie par les braves dirigeants de l'armée, selon une tactique et une stratégie acquise toujours de la vie: lieu étroit, où de nombreuses armées ne pouvaient pas se déployer simultanément, car, d'habitude, les envahisseuses (hongroises, polonaises et surtout ottomanes) étaient beaucoup plus nombreuses par rapport à l'armée roumaine. A la stratégie de la défense appartenait aussi la pratique d'empêcher, aux frontières la pénétration de l'ennemi vers l'intérieur, et c'était celui-là, le but et la mission des châteaux-forts marginales.

L'église est analysée du point de vue institutionnel, de son organisation hiérarchique; tant les institutions ecclésiastiques roumaines, les évêchés de l'époque du début du féodalisme, que celles catholiques, de la même époque, des populations allogènes: les Hongrois, les Saxons et les Sicules.

Pendant le féodalisme développé (XVI-ème siècle), lorsqu'on a exercé par l'officialité catholique, une puissante pression, accompagnée par des mesures impitoyables sur les Roumains, afin de les catholiciser, les institutions ecclésiastiques roumaines ont résisté, parce que c'était le peuple roumain qui y avait résisté. Des évêchés et archévêchés orthodoxes roumains avec des évêques et archévêques existaient sur le territoire de la Transylvanie — les unes fondées et soutenues par les princes de la Valachie et de la Moldavie, sur les domaines qu'ils possédaient en Transylvanie. L'unité spirituelle des Roumains au-delà des frontières politiques est confirmée par les institutions ecclésiastiques aussi, car, pendant des longues années, les institutions supérieures de l'église orthodoxe des deux pays Roumains, exerçaient leur juridiction aussi sur les institutions ecclésiastiques de la Transylvanie. En échange, les institutions ecclésiastiques catholiques sont restées isolées en Transylvanie, où leurs fidèles étaient moins nombreux pendant que celles de la Moldavie et de la Valachie ont eu une vie éphémère au défaut des fidèles.

Un chapitre aussi riche que complexe analyse *la culture et la civilisation* du voïvodat de la Transylvanie. Après l'analyse du contenu des concepts de culture et de civilisation, des concepts intégratifs, plus vastes, celui de la civilisation et celui de la culture, on analyse la civilisation populaire, la civilisation intégrale avec ses multiples horizons, de la ballade au conte, de la dans à la musique, des tissus aux parures. Les connaissances scientifiques populaires sont révélatrices: ethnobotanique, médecine populaire; la création technique est aussi impressionnante dans tous les domaines, y compris l'architecture populaire. Le génie du peuple roumain s'est manifesté dans tous les domaines de la pensée, de la création matérielle et spirituelle.

Une autre révélation c'est l'analyse de la civilisation culte du début jusqu'au milieu du Moyen Âge: les écoles de diverses catégories (monacales, rurales, urbaines) à la connaissance de l'écriture par de nombreux copistes et scribes des villages et des villes, par des professeurs et des élèves; les bibliothèques „publiques“ ecclésiastiques et des villes. De nombreux jeunes gens des trois pays Roumains enrichissaient leur apprentissage aux écoles renommées à l'entrager: à la montagne Athos, ceux qui se préparaient pour la carrière ecclésiastique, ou ils se spécialisaient pour les langues officielles du temps: la langue grèque le latin et le slavons, pour devenir des traducteurs et des écrivains; aux universités de Prague, Vienne, Krakowie, ceux qui se préparaient pour la carrière d'enseignants supérieurs, ou la recherche scientifique.

L'humanisme et la Renaissance, analysés de tous les points de vue, dans le plan européen, représentent le cadre pour l'humanisme des pays Roumains, sous les différents aspects: l'enseignement et les bibliothèques mieux organisés, sur les deux cycles „trivium" et „quadrivium" le premier, aux valeurs bibliophiles à contenu humaniste, le deuxième; l'accroissement du nombre des hommes de culture qui ne se contentaient plus de valider leur connaissances dans le cadre des milieux plus restreints, qui connaissaient les langues officielles et se donnaient la peine de centraliser de plus en plus larges catégories sociales, par l'usage de la langue écrite. A la fin du XV-ème siècle et vers le commencement du suivant, ont apparues premiers traductions en roumain, réalisés au Maramureș, pour que peu de temps après, voient la lumière du jour, les premiers livres roumains, en tête avec le *Catéchisme Roumain*, publié par Filip Moldoveanu en 1544. La circulation des premières traductions roumaines sur les large espaces, à l'est de Carpathes, et du Catéchisme aussi, le fait qu'il a été publié à Sibiu, par un Moldave, constituent des preuves attestant l'unité ethno-culturelle et ethnolinguistique du peuple roumain.

La culture du peuple roumain est enrichie par des créations scientifiques originales, au caractère humaniste, dans le domaine de la philologie et de l'histoire de la médecine. Les grandes personnalités umanistes Nicolaus Olahus (le Roumain) et Johannes Honterus, se sont imposés à l'humanisme européen par leur écrits: poésies, ouvrages au caractère historiques et géographique, politique et ethnographique, par leur activité comme réformateurs de l'enseignement, pour aller de concert avec l'idéologie et la culture humaniste.

La culture et la science humaniste se sont enrichies substantiellement par les valeurs de la technique: de l'exploitation des mines, à l'usinage des métaux de l'invention de la roue hydraulique à l'invention des raquettes à trois marches, de l'inventeur de Sibiu Conrad Haas, qui a contribué aussi à la fabrication de la poudre et de la composition d'imprimerie de Ioan Valachus (le Roumain) de Alba Iulia, dans la première moitié du XVI-ème siècle, contemporains aux grandes inventions européennes.

Le perfectionnement des ouvrages de ces hommes de talent et passionnés s'inscrit entre le technique et l'art, entre le métier et l'art, en joignant à la fois de la science technique et de la beauté artistique, et l'artisanat et du talent artistique.

Le voïvodat de la Transylvanie, qui a bénéficié toujours d'une large autonomie vis-à-vis du royaume hongrois, a eu, par conséquent une *vie politique propre* déterminée par ses intérêts différents à ceux de l'Hongrie, souvent en contradiction avec ceux-là.

Dès son organisation comme voïvodat autonome (*Regnum Transylvaniae*), à la fin du XIII-ème siècle, le voïvodat de la Transylvanie a été conduit par des voïvods imposés par la réalité ethno-démographique et institutionnelle, par des voïvodats roumains, préstataux, profondément implantés dans la conscience des Roumains dont l'existence a été imposé à la royauté hongroise, celle-ci renonçant à ses intentions de transformer la Transylvanie en principauté.

Le voïvodat de la Transylvanie s'est consolidé graduellement jusqu'en 1241, lorsque l'invasion tataro-mongole l'a affaibli fortement, tout comme s'est passé partout où les envahisseurs Mongoles y sont passés. Le redressement, après la retraite des Tatares et des Mongoles a signifié une plus large autonomie vis-à-vis du royaume hongrois, déjà bouleversé; des institutions propres se sont constituées, en même temps que ceux de l'Hongrie et les préexistantes se sont revigorées, ainsi que, vers la seconde moitié du XIII-ème siècle dans la rivalité conflictuelle militaire avec le royaume

hongrois, le voïvodat de la Transylvanie s'est constitué dans un pays, sous des voïvods tout-puissants, et il a continué à l'époque de la crise dynastique de l'Hongrie, pendant la première décennie du XIVe-ème siècle, quand le voïvodat de la Transylvanie aspirait même à la couronne de l'Hongrie, et après lorsque des vraies dynasties voïvodaes se sont constituées, dynasties que le roi hongrois était obligé à reconnaître, et lorsque de nombreuses révoltes contre le pouvoir central ont eu lieu. Dans cette situation, l'orientation du voïvodat de la Transylvanie vers les deux pays Roumains s'est accentué, autant de point de vue économique que politique.

Le voïvodat de la Transylvanie a connu une période d'une plus large autonomie, au temps de Iancu de Hunedoara, d'origine cnéze roumain de Hațeg, et qui en qualité de voïvod, réalise une véritable fédération, des trois pays roumains, sous son autorité reconnue à la fois comme voïvod, pendant que, les princes de la Moldavie, la reconnaissaient comme „parent“, en lui demandant de les protéger, et que son pays, la Transylvanie, soit un.

L'épopée anti-ottomane organisé par le voïvod de la Transylvanie, Iancu de Hunedoara, a conféré à ce pays et à la confédération avec les deux autres, un prestige plus grand, continué par son successeur (en pensées et en actes), le prince de la Moldavie, Etienne le Grand, qui continue la politique de son prédécesseur, concernant les trois pays Roumains, en imposant de princes fidèles sur le trône de la Valachie, en collaborant avec les habitants de la Transylvanie, qui le considéraient le messenger du Dieu, pour protéger la Transylvanie contre le danger ottoman par la possession des deux domaines de la Transylvanie, le Ciceu et Cetatea de Baltă — et par la fondation de l'évêché orthodoxe-roumain, sur le domaine de Ciceu, Etienne le Grand, dominait la Transylvanie aussi, par son autorité comme héros de la chrétienté.

Suite à la défaite désastreuse de l'armée hongroise à Mohács en 1526, le royaume hongrois, est en proie à une crise mortelle, d'où il ne pourra pas être sauvé, et par l'occupation de la capitale, Buda, et la transformation du centre et du midi de l'Hongrie en pachalité turc, en 1541, ce royaume va se démembrer, tandis que la Transylvanie va se constituer comme principauté autonome sous la suzeraineté de la Sublime Porte. Ayant un statut bien ressemblant à celui des autres pays Roumains, la Moldavie et la Valachie, l'orientation du principauté transilvain vers ceux-là, va croissant, du point de vue politique, économique, culturel, institutionnel, que les contemporains déclaraient maintes fois, que les trois pays Roumains ne peuvent pas vivre l'un sans l'autre.

Traduit par RODICA RAFIROIU

ZUSAMMENFASSUNG

Der vierte Band der Arbeit *Die Wojewodschaft Siebenbürgens* setzt die Problematik des vorausgegangenen in dem Sinne fort, daß er mit denselben inter- und pluridisziplinären Methoden — wobei zu den geschichtlichen Methoden auch jene soziologischen, juridischen, ethnologischen, linguistischen, philosophischen, militärgeschichtlichen und kulturgeschichtlichen herangezogen werden — andere Grundinstitutionen vorstellt und untersucht, um so weit es möglich ist, das komplexe und vollständige Bild der Gesamtgeschichte des intrakarpatischen rumänischen Landes während einer langen Zeitspanne (*à la long durée*) von ungefähr acht Jahrhunderten nachzuvollziehen.

Der Band beginnt mit der Untersuchung der politisch-administrativen Institutionen, nachdem im vorausgegangenen die sozial-juridischen und die sozial-politischen vorgestellt worden waren. Wie es natürlich und gleichzeitig logisch ist, werden zuerst die ältesten politisch-administrativen Institutionen, also jene der einheimischen Bevölkerung, die rumänischen Distrikte untersucht, die das Pendant der sozial-juridischen Institutionen, der Knesate und Wojewodschaften sind.

Die Frage der politisch-administrativen Organisierung ist ebenso komplex wie jene der sozial-juridischen Institutionen, der Knesate und Wojewodschaften. Diese Komplexität ist infolge der Ursprünge und erfüllten Funktionen, infolge der von ihnen im Laufe der Entwicklung erlittenen Änderungen und der gegenseitigen Beeinflussung erklärlich. Die ältesten politisch-administrativen Institutionen sind jene, die die älteste Bevölkerung schuf, im Falle Siebenbürgens die von der einheimischen Bevölkerung, den Rumänen, geschaffenen *Distrikte*.

Das Alter der rumänischen Distrikte muß in der Zeit der im Rahmen der Dorfgemeinschaften stattgefundenen Veränderungen gesucht werden, als sich die Knesate und Wojewodschaften bildeten. Die Verbindung zwischen den Distrikten einerseits und den Knesaten und Wojewodschaften andererseits ist vollkommen erklärbar. Die einen haben einen ausgeprägteren sozial-politischen und sozial-juridischen Charakter, das sind die Knesate und die Wojewodschaften, die anderen haben einen vorwiegend politisch-administrativen Charakter, das sind die Distrikte.

Im wojewodalen Siebenbürgen, mit Verlängerungen manchmal auch in der Zeit des autonomen Fürstentums unter osmanischer Lehnsherrlichkeit, gab es hunderte von rumänischen Distrikten, die auf dem gesamten Gebiet Siebenbürgens verbreitet waren, weil überall Rumänen lebten, die ihre Institutionen hatten. Die meisten Distrikte sind urkundlich im Banat belegt, aber die ältesten sind von Urkunden in dem Gebiet von Hunedoara, Făgăraş und Maramureş belegt. Die bekannten Urkunden erwähnen 66 Distrikte, diese sind aber gewiß zahlreicher gewesen, weil einige davon ihre Identität zusammen mit dem Verlieren der sie erwähnenden Urkunden verloren und andere in noch unveröffentlichten Urkunden erwähnt werden.

Die Distrikte erfreuten sich anfangs einer relativen Autonomie, die wichtigeren einer größeren, die anderen einer beschränkteren Autonomie insofern sie vereinzelt und in verschiedenen Teilen Siebenbürgens verstreut überhaupt überleben konnten. Diese Autonomie bedeutete die lebendige und lebensfähige Erhaltung der alten rumänischen Bräuche und Sitten, die im rumänischen Recht (*jus valachicum* und *lex antiqua*) synthetisiert sind, mit anderen Worten die gemeinschaftliche Lebensweise. Je mehr die Gesellschaft feudalisiert wurde und der offizielle Druck zunahm, ging die Autonomie der meisten Distrikte immer mehr zurück, ohne dennoch vollkommen abgeschafft werden zu können.

Die Distrikte sind identisch mit dem, was in der völkstümlichen Sprache mit „*fări*“ (Länder) bezeichnet wird, d.h. in Senken gelegene Gebiete, wo sich zahlreichere und bedeutendere Gemeinschaftsverbände und territoriale Gemeinschaften herausbildeten, die gewöhnlich in den Randgebieten Siebenbürgens verstreut lagen und aus allen Gesichtspunkten bescheidener waren Siebenbürgens, Făgăraş, Amlaş, fünf in Hunedoara, 33 im Banat — im Süden Siebenbürgens, andere fünf in Zarand, mehrere in Bihor und andere, die in anderen Teilen Siebenbürgens verstreut waren.

Die siebenbürgischen Distrikte können in drei Typen gruppiert werden:

a) Die selbständigen Distrikte, die sich einer breiteren Autonomie erfreuten und die infolge ihres Widerstandes gegenüber den offiziellen Bestrebungen, sie abzuschaffen, diese Autonomie längere Zeit bewahren konnten.

b) Konzentrierte Distrikte, wenn in gewissen geographisch-geschichtlichen Gegenden mehrere zusammen auftreten und dem betreffenden Gebiet augenscheinliche sozial-politische Merkmale geben. Gleichzeitig erfreuen sie sich auch einer relativen politisch-administrativen Autonomie. Zu diesen zählen wir: Hunedoara, das Banat, Zarand, Bihor. Einigen davon werden die alten Privilegien erneuert und folglich wird ihnen eine breitere Autonomie zugestanden;

c) Isolierte, vereinzelte Distrikte, die in verschiedenen Gebieten Siebenbürgens, verstreut lagen und aus allen Gesichtspunkten bescheidener waren als die ersten beiden Typs.

Die Distrikte der ersten Kategorie: die Maramureş, Cetatea de Piatră, Rodna, Făgăraş und Amlaş sind endlich die alten „Länder“ mit demselben Namen aus der Zeit des Frühmittelalters, als der Prozeß der Ethnogenesis der Rumänen und der Bildung der rumänischen Sprache stattfand (17.—18. Jh.). Sie bewahrten ihre relative Autonomie durch das ganze Mittelalter hindurch. Die Behörden gestanden ihnen diese Autonomie infolge ihrer politischen Bedeutung in den betreffenden Randgebieten, wo sie sich befanden, zu.

Vom zweiten Typ rumänischer Distrikte erwähnen wir zuerst diejenigen, über die sich die feudale politisch-administrative Institution, das Komitat, ausbreitete, im Rahmen dessen zahlreiche Distrikte nicht nur überlebten sondern sogar einige von den alten „Ländern“ geerbte Merkmale bewahren konnten. Das treffendste Beispiel sind die Distrikte aus dem Komitat Hunedoara in Südsiebenbürgen. Der bedeutendste der vier Hunedoaraer Distrikte, der Hăţeg District, ist die Fortsetzung des Landes mit demselben Namen.

Die vier rumänischen Distrikte aus Hunedoara bilden aus wirtschaftlichen und Verteidigungsgründen eine Art Verband, der von der Davaer Burg präsiert wurde, da diese eine der bedeutendsten mittelalterlichen Burgen aus Siebenbürgen war (*quatuor sedis, districtus Valachorum castrî Deva*). So gelang es ihnen sich einer relativ breiten Autonomie zu erfreuen, wobei sie eigene Richtstühle besaßen, die nach dem alten rumänischen Recht (*jus valachicum*) richteten.

Auch hinsichtlich der distriktuellen Institutionen bestand im Banat eine komplexere und sogar kompliziertere Lage. Die 33 auf dem gesamten Banater Gebiet verbreiteten Distrikte gruppieren sich in zwei Kategorien: acht privilegierte Distrikte, denen eigentlich die Privilegien in der Mitte des 15. Jh. aus politisch-militärischen Gründen vor allem erneuert wurden, um ihre Bewohner — Adlige, Knesen, Bauern — leichter für die Verteidigung der Donaugrenze gegen die wiederholten osmanischen Einfälle zu gewinnen, und 25 nichtprivilegierte Distrikte, denen die Privilegien nicht erneuert wurden. Die acht privilegierten Distrikte aus dem Banat erfreuen sich einer breiten Autonomie und ähneln aus mehreren Gesichtspunkte mit den 7+2 sächsischen und den 7 szekler Stühlen.

Die nichtprivilegierten 25 Banater Distrikte waren auf dem gesamten Gebiet des Banats verstreut, wobei sie eine größere Dichte im Severiner Banat und im Caraşer Komitat aufwiesen, aber auch in den anderen Banater Komitaten, Timiş und Cenad vorhanden waren.

Die fünf Distrikte aus dem Zarander Land, an der Spitze mit jenem von Ineu, gefolgt von jenem aus Brad, die sich in Senken befanden, beschützten das traditionelle Leben der Rumänen aus diesem Gebiet.

Von den sechs Distrikten aus Bihor ist jener von Beiuş (*districtus Belenves*) der wichtigste, sowohl hinsichtlich der Größe als auch hinsichtlich der politisch-administrativen Rolle. Es war ein rein rumänischer Distrikt, in dem 84—93% Rumänen und 7—16% Ungarn lebten.

Ein paar vereinzelt liegende Distrikte in den Komitaten Satu Mare, Cluj und Alba ergänzen die anderen, obwohl sie aus allen Gesichtspunkten bescheidener waren, einschließlich ihrer Autonomie im Rahmen des Komitats, dem sie einverleibt worden waren.

Die Bedeutung der rumänischen Distrikte geht klar hervor, wenn wir ihre Lage im Zusammenhang mit den anderen zeitgenössischen politisch-administrativen Institutionen beurteilen: 66 in bekannten Urkunden erwähnte Distrikte, in Wirklichkeit mehrere, gegenüber 17 Komitaten, 9 sächsischen und 7 szekler Stühlen. Sie waren die ältesten politisch-administrativen Institutionen und gleichzeitig die Nachfolger der „mit dem rumänischen Volk gleichaltrigen „Länder“; sie waren so widerstandsfähig, daß sie nicht durch die offiziellen Institutionen, den Komitaten, ersetzt werden konnten und ihre Existenz aktiv und lebensfähig sogar im Rahmen derselben fortsetzten; einige erfreuten sich einer breiteren, andere einer geringeren Autonomie und schützten so die den Rumänen eigene Lebensweise und die anderen rumänischen Institutionen, die Knesate und Wojewodschaften, sowie die rumänischen Sitten und Bräuche, die ungeschriebenen rumänischen Gesetze (*jus valachicum*), die stärker waren als die geschriebenen feudalen Gesetze.

Die fremden Volksstämme, die Sachsen und Szekler, die der ungarische König um die Mitte des 12. Jh. mit dem Zweck ansiedelte, damit sie die Grenzen des Königreichs verteidigen, organisierten sich politisch-administrative Institutionen unter dem Einfluß der rumänischen Richtstühle, über die sie sich lagerten, und nannten sie ebenfalls *Stühle*.

Die Bildung und Organisation der neuen *sächsischen Stühle* und zwei Distrikte war in unmittelbarer Verbindung mit der Ansiedlungszeit der verschiedenen Gruppen deutscher Bevölkerung zwischen der Mitte des 12. Jh. und dem Anfang des 13. Jh. Das größte sächsische Ansiedlungsgebiet befand sich im Süden Siebenbürgens und deshalb war der dort befindliche Hermannstädter Stuhl der Hauptstuhl. Andere sächsische Stühle lagen westlich des Hermannstädter Stuhls, aber die meisten entlang der Täler der beiden Tirnavlässe. Weiter nach Osten befand sich das als Distrikt organisierte

Burzenland und im Nordosten Siebenbürgens das ebenfalls als sächsischer Distrikt organisierte Nösnerland.

Die sächsischen Stühle wurden von örtlichen, von der Ortsbevölkerung gewählten Richtern und von Königrichtern geleitet, die von der Zentralmacht ernannt wurden, um deren Interessen zu sichern. Die sächsischen Stühle organisieren sich Ende des 15. Jh. in einer „sächsische Nationsuniversität“ genannten politisch-administrativen Einheit (*universitas Saxorum*) mit einem Nationsgrafen (*comes Saxorum*) an der Spitze.

Die Szekler organisierten sich ebenfalls in 7 Stühlen, die im Osten Siebenbürgens lagen, wo es ehemals eine in Richtersthühlen organisierte rumänische Bevölkerung gegeben hatte, von denen die stuhlische Organisation der Szekler beeinflusst worden war. Odorhei war der Hauptstuhl und hier konzentrierten sich die Hauptinteressen der szekler Stühle und ihrer vier „*Filii*“. Die szekler Stühle wurden ebenfalls von zwei Richtern, einem von den Bewohnern des betreffenden Stuhls gewählten Stuhlrichter und einem die Interessen des Königreichs sichernden Königsrichter geleitet. Der wichtigste Beamte der szekler Stühle war aber der Stuhlshauptmann mit vorwiegend militärischen Befugnissen. Wie auch die sächsischen Stühle organisieren sich auch die szekler Stühle im 15. Jh. einheitlich und werden von einem Komes der Szekler (*Comes Siculorum*) geleitet.

Auch die *Komitate* müssen hier als politisch-administrative Institutionen erwähnt werden. Sie wurden von der Zentralmacht organisiert und überlagerten die vorher bestehenden rumänischen Distrikte. Der den Komitaten zu Grunde liegende Kern war die Burg (*castrum*), der das Komitat als Hinterland diente. Deshalb war der Führer der Burg, der Kastellan, anfangs auch der Vorsteher des Komitats (*comes*). Viele Komitate wurden auf einer vorher bestehenden institutionellen Grundlage, den rumänischen Distrikten, organisiert. Anfangs wurden die Komitate entlang der wichtigeren Gewässer oder Handelswege organisiert. Im Laufe ihrer Festigung dehnten die Komitate ihre Oberfläche immer mehr aus, so daß einige übermäßig große Flächen einnahmen. In einer folgenden Phase besserer Organisation wurden die Komitate auf normale Ausmaße eingeschränkt, was durch die Aufteilung der primären Komitate geschah.

In den ersten Jahrhunderten waren die Komitate der Zentralmacht unmittelbar unterstellt; es waren Königskomitate. Im Laufe der Zunahme der Macht der Adligen, vor allem des Großadels, gelangte die Leitung der Komitate in die Hände der Adligen und diente ihren Interessen: es entstanden die Adelskomitate.

Auf dem gesamten intrakarpatischen rumänischen Raum, in Siebenbürgen, wurden 17 Adelskomitate organisiert, die von einem Obergespan, einem Vizegespan und Stuhlrichtern geführt wurden, wobei die zwei erstgenannten von der Zentralmacht, die letzteren von den Gespäten aus den Reihen der Vertrauensmänner ernannt wurden. Im südwestlichen Teil Transilvaniens wurde den Komitaten eine höhere Organisation überlagert, die sich breiter Autonomie erfreute: das Severiner Banat. Die Leiter der Komitate und die Bans aus Severin erfüllten administrative, politische, fiscale, militärische und gerichtliche Aufgaben in den betreffenden Komitaten und im Severiner Banat.

Unter den Grundinstitutionen jeder organisierten Gesellschaft, folglich auch der Wojewodschaft Siebenbürgens nahm die Institution, die die Normen des sozialen Zusammenlebens regelte, die sowohl in den seit langer Zeit bestehenden Sitten des Bodens als auch in den schriftlichen Gesetzen enthalten waren, einen wichtigen Platz ein und war eigentlich der treueste Spiegel der Gesellschaft. Es ist dies die Justiz, in all ihren Organisations-

und in all ihren Erscheinungsformen. Von ihren allgemeinen Merkmalen: Unteilbarkeit der Befugnisse, im Sinne daß dieselbe Person dreifache Befugnisse erfüllte: der Untersuchung, der Rechtsprechung und der Exekution; Unteilbarkeit der zivilen und Strafanlagenheiten, im Sinne daß dieselbe Instanz beide richtete; Nichtvorhandensein der gerichteten Sache, im Sinne daß die gerichtete Angelegenheit auf Antrag der mit dem Urteil unzufriedenen Seite nochmals gerichtet werden konnte; die höchste Autorität der Zentralmacht, im Sinne daß der Landesfürst das „Gesetz“ verkörperte und sein Urteil unwiderruflich war.

Die feudale Justiz stützte sich sowohl auf die ungeschriebene Bodensitte, auf das rumänische Recht (*jus valachicum, consuetudo, antiqua lex, zakon ulaski, voloskia pravo*) als auch auf das geschriebene Gesetz, auf die Dekrete der Zentralmacht, auf feudale Gesetze. Die ersteren, die Bodensitten, das rumänische Recht, überlebten und blieben neben dem geschriebenen Gesetz bestehen, weil sie so verwurzelt waren, daß die Behörden genötigt waren, ihre Autorität anzuerkennen.

Die Komplexität der feudalen Justiz entspringt auch aus den Einteilungen des Rechts: natürliches, öffentliches und privates, ziviles und Strafrecht. Sie entspringt auch aus der juristischen Stellung der Personen entsprechend deren sozial-juristischen Statut: die Feudalklasse, die freie Bauernschaft, die unterdrückte Bauernschaft und desgleichen aus dem Verhältnis des Alters und des Geschlechts.

Das feudale Recht ordnet die strafbaren Handlungen in eine gewisse Ordnung ein und entsprechend dieser Ordnung waren auch die Strafen. Die schweren Gesetzübertretungen von dem Verrath am Monarchen oder der Staatsinteressen bis zum Mord, vom Rauben bis zur Brandstiftung, von der schweren Verletzung bis zur Vergewaltigung. Mit dem Tod bestraft wurden die erstgenannten, die anderen mit schweren Strafen von Freiheitsentzug, körperlicher Züchtigung und Beschlagnahme der beweglichen und unbeweglichen Güter.

Auch die gerichtliche Organisation war komplex, mit ihren zahlreichen Instanzen, von der gemeinschaftlichen, durch ihre selbst gewählten Richter und gute und alte Männer bis zur knesialen und wojewodalen Instanz; von jener des Grundherren zu jener der politisch-administrativen Institutionen (Distrikte, Stühle, Komitate), denen die betreffenden Beamten vorstanden, von den städtischen zu den kirchlichen; von jenen, denen Beamten der Zentralmacht vorstanden bis zur obersten Instanz, die der Gouverneur und dessen Rat mit beratendem Recht darstellte.

Weil aber die im juristischen System organisierten Fragen des sozialen Zusammenlebens im Feudalismus so komplex und kompliziert waren, waren auch die verwendeten Prozeduren ebenso komplex und kompliziert: mit Zeugen und Schwörern oder Mitschwörern derselben sozialen Kategorie, während die Anzahl derselben je nach Bedeutung der gerichteten Sache und der sozialen Lage der Seiten schwankte; mit dem Schwur der Seiten, der Zeugen und der Mitschwörer, der nach einem besonderen Zeremoniell verlief; mit dem Beleg durch Urkunden, durch Ausgang an Ort und Stelle und dem Schwur mit der Erdscholle auf dem Kopf im Falle von Hattertstreitigkeiten.

Die große Ähnlichkeit, die manchmal bis zur Identität reicht, in allen Abteilungen der Justiz zwischen den drei rumänischen Ländern bildet einen überzeugenden Beweis hinsichtlich des Alters der Organisation der Justiz, d.h. zur selben Zeit mit dem Abschluß des Prozesses der Ethnogenese der Rumänen, und desgleichen den Beweis der Einheit des rumänischen Volkes jenseits der künstlichen politischen Trennung. Diese Wirklichkeit wurde

von den Behörden und den feudalen Gesetzen anerkannt. Ein Beweis in diesem Sinne ist das *Tripartitum* von 1517, dem repräsentativsten feudalen Gesetzbuch, das mit Leibeigenenblut geschrieben wurde und worin hervorgehoben wird, daß sich Siebenbürgen nach anderen Gesetzen als jenen aus Ungarn richtet (*Transilvaniensis... alia et alia consuetudine, a nostro longe discrepantur, utantur*), was der Wojewodschaft Siebenbürgens eine noch größere Autonomie anerkennt und es den anderen beiden rumänischen Ländern, der Moldau und der Walachei, noch näher bringt.

Aus der Reihe der bedeutenden Institutionen des wojewodalen Siebenbürgen konnte das Heer, eine Institution mit Verteidigungsbefugnissen, nicht fehlen. Die Organisation und die zu erfüllenden Zwecke werden in der ungefähr 8 Jahrhunderte dauernden Zeitspanne untersucht. Das Heer der vorstaatlichen rumänischen politischen Formationen, das Heer der Wojewoden und Wojewodschaften aus dem 8.—11. Jh., die Verwandlung der Wojewodschaft in ein Fürstentum. Das Heer mit allen Kategorien, den aus den vorausgegangenen Zeitspannen geerbten und jene in der neuen Zeit organisierten: das große Heer und das kleine Heer, deren Organisation in Schaaren, Schwärmen und Fahnen, der Zentralmacht, einiger zivilen und klerikalen Institutionen, der Grundbesitzer und der Städte. Sie waren nach Waffentyp organisiert: Infanterie, Kavallerie, Schützen und Artillerie. Hinzu kommen in der Zeit des entwickelten Feudalismus die Söldner.

Weil die rumänischen Länder im „Weg der Schlechtigkeiten“ lagen, hat das rumänische Volk aus dem Leben gelernt und nicht aus Büchern und auch nicht in der Schule der hohen Taktik und spezifischen Strategie. Es wußte auch seinen beständigen Freund immer auszunützen: das Gelände, mal bewaldet oder mit zu viel Wasser, mal im Tal, mal auf den Gipfeln gelegen. Das Versengen während des Rückzugs: in der Ebene wurde alles niedergebrannt, was dem Feind bei seinem Vordringen hätte nützlich sein können, wodurch erzielt wurde, daß Menschen und Tiere an Durst und Hunger litten. In den hügeligen und bewaldeten Gegenden angelangt wurde der Feind aus dem Hinterhalt angegriffen, denn der Wald war schon immer ein Freund der Einheimischen und ein Feind der Angreifer gewesen. Diese Scharmützelgefechte schwächten den Feind, der am Ort der Entscheidungsschlacht verhungert, verdurstet, geschwächt, verringert und demoralisiert ankam. Zum Schlachort wählten die tapferen Heeresführer nach einer ebenfalls aus der Lebenserfahrung geschöpften Strategie und Taktik einen Engpaß, der es dem zahlenmäßig überlegenen Gegner nicht erlaubte, seine ganze Heeresmacht auf einmal zu entfalten. Zur Verteidigungsstrategie gehört auch die Verfahrensweise, den Feind an der Grenze zu hindern in das Innere des Landes zu dringen und zu diesem Zweck errichtete man an der Grenze die Vielzahl der Burgen.

Die Kirche wird als Institution untersucht, und zwar ihre hierarchische Organisation. Sowohl die rumänischen kirchlichen Institutionen, die Bistümer in der frühfeudalen Zeitspanne, als auch die katholischen der fremden Völkstämme: Ungarn, Szekler und Sachsen aus derselben Zeitspanne. Im entwickelten Feudalismus (16. Jh. bis Mitte des 17. Jh.), als ein starker Druck, den unbarmherzige Maßnahmen seitens der katholischen Behörden begleiteten, auf die Rumänen ausgeübt wurde, um sie zum Katholizismus zu bekehren. Die rumänischen kirchlichen Institutionen widerstanden, weil das rumänische Volk diesem Druck standhielt: orthodoxe rumänische Bistümer und Erzbistümer mit Bischöfen und Erzbischöfen schmückten das Territorium Siebenbürgens. Davon wurden einige von den Herrschern der Walachei und der Moldau gegründet und unterstützt, oder auf den von ihnen in Siebenbürgen beherrschten Domänen errichtet. Die geistige Einheit der Ru-

mänen jenseits der trennenden politischen Grenzen wird von den kirchlichen Institutionen belegt, denn lange Zeitspannen hindurch übten die munte-nischen und moldauischen Metropolen ihre Jurisdiktion auch auf die sieben-bürgischen kirchlichen Institutionen aus. Demgegenüber blieben die katho-lischen kirchlichen Institutionen in Siebenbürgen isoliert, ihre Gläubigen waren gering an der Zahl, während die aus der Moldau und der Walachei aus Mangel an Gläubigen eingingen.

Ein reichhaltiges und komplexes Kapitel ist der *Kultur und der Zivilisation* der Wojewodschaft Siebenbürgens gewidmet.

Nach der Untersuchung der beiden integrativen Begriffe, wobei der Inhalt des Kulturbegriffes in jenem der Zivilisation enthalten ist, wird die Volkszivilisation ausführlich behandelt. Es ist dies eine vollständige Zivilisation mit einer Vielzahl von Horizonten, von der Ballade zum Märchen, vom Tanz zur Musik, von den Geweben zu den Schmucksachen usw. Die volkswissenschaftlichen Kenntnisse von der Ethnobotanik bis zur Volksmedizin werden hervorgehoben, desgleichen das erstaunliche volkstechnische Schaffen auf allen Gebieten sowie die volkstümliche Architektur. Das Genie des rumänischen Volks kommt auf allen Gebieten des Denkens, der Äußerung und des materiellen und geistigen Schaffens zum Ausdruck.

Es wird eine komplexe und vielseitige Untersuchung der gebildeten Zivilisation vorgenommen, und zwar von jener aus dem Frühmittelalter zu jener aus dem entwickelten Mittelalter: mit den Schulen der verschiedenen Kategorien (Kloster-, Dorf- und Stadtschule), mit den Schreibkenntnissen der verschiedenen Dechanten und Schreiber, die es in Dorf und Stadt im Überfluß gibt, von Professoren und Schülern, denen man bald hier bald dort begegnet, im urbanen als auch im dörflichen Milieu, mit „öffentlichen“ Bibliotheken, kirchlichen und Stadtbibliotheken. Mit zahlreichen Jugendlichen aus den drei rumänischen Ländern, die ihre Kenntnisse an ausländischen Hochschulen bereicherten: am Athosberg jene, die sich für eine kirchliche Karriere vorbereiteten oder sich die zu jener Zeit verwendeten Sprachen aneignen wollten: Griechisch, Lateinisch und Slavonisch, um Übersetzer und Schriftsteller zu werden; an den Universitäten aus Prag, Wien und Krakow jene, die sich für eine höhere didaktische Karriere oder für eine wissenschaftliche Laufbahn entschieden.

Der Humanismus und die Renaissance werden aus allen Gesichtspunkten auf europäischer Ebene untersucht und bilden den allgemeinen Rahmen zum Verstehen des Humanismus aus den rumänischen Ländern, ebenfalls unter seinen vielfältigen Gestaltungen: das Unterrichtswesen und die besser organisierten Bibliotheken, je nach den beiden Zyklen, Trivium und Quadrivium die ersten mit bibliophilen Werten humanistischen Inhalts, die Bibliotheken; die Zunahme der Anzahl der gebildeten Menschen, die sich nicht mehr darauf beschränken, ihre Gelehrsamkeit im Rahmen enger Kreise, die die offiziellen Sprachen kannten, zu beweisen, sondern sich bemühen, durch die Verwendung des Schreibens in der gesprochenen Sprache desto breitere soziale Kategorien zu kulturalisieren.

Es setzen die ersten Übersetzungen in die rumänische Sprache ein; sie stammen aus der Maramureş vom Ende des 15. Jh. und dem Anfang des 16. Jh. Nach kurzer Zeit werden die ersten Bücher in rumänischer Sprache gedruckt, an der Spitze mit dem bahnbrechenden rumänischen Katechismus, *Catehismul româneasc*, von Sibiu, den Filip Moldoveanu im Jahre 1544 druckte. Der auf ausgedehnten Gebieten stattgefundene Umlauf der ersten Übersetzungen in rumänischer Sprache und des Katechismus jenseits der Karpaten sowie die Tatsache daß derselbe in Sibiu von einem Moldauer

gedruckt wurde, stellen ebensoviele Beweise hinsichtlich der ethnisch-kulturellen und ethnisch-linguistischen Einheit des rumänischen Volkes dar.

Die originellen wissenschaftlichen Werke humanistischer Prägung bereichern die Kultur der rumänischen Länder im Bereich der Philologie und Geschichte, der Medizin. Die großen humanistischen Persönlichkeiten, Nicolaus Olahus und Johannes Honterus stoßen zum europäischen Humanismus durch ihre Schriften vor: Gedichte, Arbeiten mit geschichtlichem und geographischem, politischem und ethnographischem Charakter, durch ihre Tätigkeit als Reformatoren des Unterrichtswesens, um mit der Ideologie und humanistischen Kultur Schritt zu halten.

Die Kultur und die humanistische Wissenschaft werden mit den Werten der Technik wesentlich bereichert: vom Bergbauwesen zur Verarbeitung des Erzes, von der Erfindung des Wasserrades zur Erfindung der fliegenden Rakete mit drei Stufen, wie jene des Hermannstädter Erfinders Conrad Haas, der sich bei der Herstellung des Schießpulvers und der Setze der Mitarbeit von Iohannes Valachus (*der Rumäne*) aus Alba Iulia erfreute. Es waren Leistungen des 16. Jh., zeitgenössisch mit den großen europäischen Erfindungen.

Die Vervollkommnung der Arbeiten dieser talentierten Menschen liegt irgendwo zwischen Technik und Kunst, zwischen Handwerk und Kunst und schließt sowohl technisches Wissen als auch künstlerische Schönheit, sowohl handwerkliche Volkskunst als auch künstlerisches Talent ein.

Die Wojewodschaft Siebenbürgens, die sich stets einer breiten Autonomie gegenüber dem ungarischen Königreich erfreute, hatte folglich ein selbständiges *politisches Leben*, das von seinen von Ungarn unterschiedlichen und mit denen Ungarns oft in Widerspruch stehenden Interessen bestimmt wurde.

Seit seiner Organisierung als autonome Wojewodschaft (*regnum Transylvaniae*) Ende des 13. Jh. hatte die Wojewodschaft Siebenbürgens an ihrer Spitze einen Wojewoden. Das war das Ergebnis der ethnodemographischen und institutionellen Wirklichkeit, der rumänischen vorstaatlichen Wojewodschaften, die im Bewußtsein der Rumänen tief verwurzelt waren und die zu beachten das ungarische Königreich genötigt war. Folglich mußten die ungarischen Könige auf ihre Pläne, Siebenbürgen als Fürstentum zu organisieren, verzichten.

Die Wojewodschaft Siebenbürgens festigte sich allmählich bis zum Jahre 1241, als sie vom großen Mongoleneinfall stark zerrüttet wurde, so wie es überall geschehen ist, wo die tatarische Walze anlangte. Der Wiederaufbau nach dem tatarisch-mongolischen Rückzug bedeutete eine noch breitere Autonomie gegenüber dem ungarischen Königreich, das noch stärker in Mitleidenschaft gezogen worden war. Parallel zu jenen aus Ungarn bildeten sich eigene Institutionen, während die ehemals vorhandenen wiederbelebt wurden, so daß in der zweiten Hälfte des 13. Jh. während der mit Waffen ausgetragenen konfliktuellen Rivalität mit dem Königreich Ungarn ein selbständiges Land Siebenbürgen (*regnum transylvanum*) unter der Führung mächtiger Wojewoden entsteht. Es bestand fort und wurde sogar in der Krisenzeit Ungarns im ersten Jahrzehnt des 14. Jh. anerkannt, als die Wojewoden Siebenbürgens sogar nach der Krone Ungarns streben. Auch nachher bilden sich richtige wojewodale Dynastien, die der ungarische König genötigt ist, anzuerkennen. Auch eine Reihe von Aufständen, die gegen die Zentralmacht gerichtet sind, finden statt. Unter solchen Bedingungen verstärkt sich die Ausrichtung der Wojewodschaft Siebenbürgens nach den anderen zwei rumänischen Ländern sowohl in wirtschaftlicher als auch in politischer Hinsicht.

Eine Zeit noch größerer Autonomie erlebte die Wojewodschaft Siebenbürgens zur Zeit Iancus von Hunedoara, der aus dem rumänischen Knesentum des Hateger Landes stammt und der in seiner Eigenschaft als Wojewode eine richtige Föderation oder Konföderation der drei rumänischen Länder unter seiner Autorität schafft. Er wird als Generalhauptmann der Walachei und zu einem gewissen Zeitpunkt sogar als Wojewode dieses Landes anerkannt, während die Herrscher der Moldau ihn als „Vater“ anerkennen und Iancu bitten, sie unter seinen Schutz zu nehmen, und den Wunsch aussprechen, daß „ihr und Iancus Land, Siebenbürgen, eins werde“.

Das antiosmanische, vom Wojewoden Siebenbürgens, Iancu de Hunedoara organisierte Heldenepos verlieh diesem Land und der Föderation mit den beiden anderen einen noch größeren Ruhm. Es wurde vom geistigen und faktischen Nachfolger, Stefan dem Großen, dem Herrscher der Moldau fortgesetzt. Dieser setzte seine Politik auch hinsichtlich der Föderation der drei rumänischen Länder fort und verhalf treuen Herrschern, den Thron der Walachei zu besteigen, während er mit den Siebenbürgern zusammenarbeitete. Diese betrachteten ihn als von Gott gesandt, um auch Siebenbürgen vor der osmanischen Gefahr zu schützen. Durch die Beherrschung der beiden Domänen aus Siebenbürgen: Ciceu und Cetatea de Baltă sowie durch die Gründung des orthodoxen Bistums auf der Domäne Ciceu beherrschte er eigentlich auch Siebenbürgen mit seiner Autorität als Held der Christenheit.

Infolge der vernichtenden Niederlage des ungarischen Heeres bei Mohács im Jahre 1526 erlebt das ungarische Königreich eine tödliche Krise, aus der es nicht gerettet werden konnte, denn infolge der Besetzung der Hauptstadt Buda und der Verwandlung des Zentrums und des Südens Ungarns in türkische Paschaliks im Jahre 1541 wird dieses Königreich in Stücke zerfallen, während Siebenbürgen als Fürstentum mit autonomem Statut unter der Lehensherrschaft der osmanischen Pforte organisiert werden wird. Infolge des sehr ähnlichen Status mit jenem der anderen beiden rumänischen Länder, der Moldau und der Walachei, wird die Orientierung des Fürstentums Siebenbürgen nach denselben in politischer, wirtschaftlicher, kultureller und institutioneller Hinsicht noch mehr zunehmen, so daß die Zeitgenossen zu wiederholten Malen erklärten, daß die drei rumänischen Länder nicht eins ohne das andere leben können.

aus dem Rumänischen von KURT SCHMIDTS

РЕЗЮМЕ

Четвёртый том труда *Воеводство Трансильвании* продолжает проблематику, затронутую в предыдущем томе, т.е. с помощью тех же интер — и плюридисциплинарных методов рассматривает и анализирует историю в органической связи с социологическими, юридическими, этнологическими, лингвистическими и другими фундаментальными учреждениями, равно как и с учреждениями историко — культурного и военно — исторического характера, с целью воссоздания как можно более полной картины общей истории межкарпатского румынского края — Трансильвании — на протяжении (*à la long durée*) почти восьми веков.

Том открывает анализ политико — административных учреждений, в то время как в предыдущем томе исследовались социал — юридические и социал — политические учреждения. Естественно, среди политико — административных учреждений в первую очередь анализируются самые старые учреждения коренного населения — румынские дистрикты, являющиеся дополнением к социал — юридическим княжествам и воеводствам.

Подобно социал — юридическим учреждениям-княжествам и воеводствам, проблема политико-административной организации очень сложная. Эта сложность объясняется рядом факторов как: их возникновение, выполняемые функции, происшедшие преобразования в их эволюции, взаимные влияния. Самыми старыми политико-административными учреждениями являются те, которые были созданы самым старым населением, для Трансильвании это коренное население румын. Эти учреждения — дистрикты.

Давность румынских дистриктов надо искать в периоде преобразований деревенских общин сразу же после образования княжеств и воеводств. Связь между дистриктами, княжествами и воеводствами полностью объяснима. Княжества и воеводства имели более подчеркнутый социал — политический и социал — юридический характер, в то время как дистрикты — политико — административный.

В воеводской Трансильвании, иногда вплоть до периода автономного принцепата под османским сюзеренитетом, существовали сотни румынских дистриктов, разбросанных по всей территории Трансильвании, так как везде жили румыны, имеющие собственные учреждения. Большая часть дистриктов упомянута в документах Баната, а существование самых старых из них подтверждено источниками в Хунедоаре, Фэгэраше, Марамуреше. Известные документы упоминают 66 дистриктов, но можно с уверенностью сказать, что их было больше: одни из них потеряли свою идентичность вместе с потерей документов, в которых они были упомянуты, другие же были отмечены в до сих пор неопубликованных документах.

Вначале дистрикты пользовались относительной автономией, которая была большей в самых важных из них и меньшей в тех, что могли выжить в изоляции, будучи разбросанными в разных частях Трансильвании. Эта автономия означала живое и жизнестойкое сохранение старых румынских обычаев, синтетизированных в румынском праве (*jus Valachicum* и *lex antiqua*), т.е. в общественном образе

жизни. По мере того, как происходила феодализация общества и нарастал официальный нажим, автономия дистриктов частично ослабевала.

Дистрикты тождественны с тем, что в народной речи называлось „цара“, т.е. зоны с пониженным атмосферным давлением, где были сконцентрированы объединения общин или более многочисленные и более важные территориальные общины, разбросанные обычно на окраинах Трансильвании. Это — Марамуреш, Четате де Пятрэ и Родна на северо — востоке Трансильвании; Фэгэраш, Амлаш, пять таких же объединений в Хунедоаре; 33 в Банате — на юге Трансильвании; пять других в Заранде, несколько в Бихоре, а также другие, разбросанные в других частях Трансильвании.

Трансильванские дистрикты можно сгруппировать в три типа:

а) самостоятельные дистрикты, пользующиеся большой автономией довольно долго, благодаря своему сопротивлению стремлениям официальных лиц упразднить их; б) дистрикты, сконцентрированные в одном месте в определённых историко — географических зонах и придающие этим зонам очевидные социал-политические особенности, и имеющие относительную политико-административную автономию. Это — Хунедоара, Банат, Заранд, Бихор. Некоторым из них возобновляют старые привилегии, и, таким образом, они продолжают пользоваться большой автономией; в) изолированные и оторванные дистрикты, разбросанные в разных зонах Трансильвании. По сравнению с первыми двумя типами, они более скромные со всех точек зрения.

К первой категории дистриктов относятся Марамуреш, Четате де Пятрэ, Родна, Фэгэраш и Амлаш. В действительности это старые „цары“, сохранившие те же названия из периода раннего средневековья и имеющие один возраст с процессом этногенезиса румын и формирования румынского языка (VII—VIII века). На протяжении средневековья они сохранили относительную автономию, которая разрешалась им официальными лицами благодаря их политической значимости в окраинных зонах, где они находились.

Второй тип румынских дистриктов можно иллюстрировать в первую очередь теми из них, где господствовало феодальное политико-административное учреждение — комитат, в рамках которого многие дистрикты продолжали не только выживать но ещё и сохраняли некоторые характеристики, унаследованные ими от старых „цар“. Убедительным примером являются дистрикты из комитата Хунедоара, что на юге Трансильвании. Самый главный из четырёх хунедорских дистриктов это дистрикт Хацег, являющийся продолжателем Цары с тем же названием.

Эти четыре румынских дистрикта из Хунедоары, по проблемам их экономики и обороны можно ассоциировать в какой — то степени с объединением, которому оказывало покровительство крепость Дева — одна из самых важных трансильванских средневековых крепостей (*quatuor sedis, districtus Valachorum castri Deva*) и таким образом они сохраняли относительно большую автономию и *скауп-ы* в собственном правосудии, где руководствовались старым румынским правом (*jus Valachicum*).

Намного более сложное и даже запутанное с точки зрения дистриктуальных учреждений положение было в Банате. Все 33 дистрикта, разбросанные по всей территории Баната, группируются в две категории: восемь привилегированных дистриктов, которым возобновили привилегии в середине XV века по политико — военным причинам, дабы их жители — знать, князья, крестьяне — были более преданными при защите берегов Дуная от повторяющихся оттоманских нашествий, и 25 непривилегированных, которым не возобновляли привилегии. Все восемь привилегированных дистрикта пользовались большой автономией, очень похожей со всех точек зрения на сакские 7 + 2 и 7 секуйских *скауп-ов*.

Непривилегированные дистрикты Баната (в количестве 25-и) были рассеяны

по всей территории Баната, в основном в Банате Северин и в комитате Караш, а также в других комитатах Баната: Тимиш и Ченад.

Все пять дистриктов из Цары Заранд во главе с дистриктами Инеу и Брад, расположенные в зонах с пониженным атмосферным давлением, покровительствовали традиционной жизни румын из этой зоны.

Из шести Бихорских дистриктов, Бейуш (*districtus Belenyes*) самый главный и по своим размерам и по своей политико-административной роли. Это был преимущественно румынский дистрикт, где проживало 84%—93% румын и 7%—16% венгров.

Несколько разбросанных дистриктов в комитатах Сату-Маре, Клуж, Алба, хотя и более скромных со всех точек зрения, включая и их автономию в рамках комитатов в состав которых они входили, дополняют перечень всех дистриктов.

Оценивая ситуацию румынских дистриктов в контексте других современных политико-административных учреждений, мы можем сказать, что их значение очевидно: 66 упоминаний в известных документах (на самом деле их ещё больше), в сравнении с 17-ю комитатами, 9-ю сакскими и 7-ю секуйскими „*scaun*”-ами. Они были самыми старыми среди политико-административных учреждений, наследниками „цар” одного возраста с румынским народом. Их сопротивление было настолько сильным, что они не могли быть заменены официальными учреждениями — комитатами — и продолжали жить активной жизнью даже в рамках последних. Одни из них пользовались большей автономией, другие — меньшей, покровительствуя таким образом собственному образу жизни румын и другим румынским учреждениям, княжествам и воеводствам, обычаям и традициям, неписаным румынским законам (*jus Valachicum*), которые были сильнее феодальных, писаных.

Не коренное население — саксы и секуйи, колонизированные венгерской королевской властью в середине XII-ого века для того, чтобы охранять границы королевства, под влиянием *scaun*-ов румынского правосудия, на которые они наслаивались, образовали политико — административные учреждения, называемые также *scaun*-ами.

Образование и организация девяти сакских и *scaun*-ов и двух дистриктов имели место в непосредственной связи со временем колонизации разных групп германского населения между серединой XII века и началом XIII. Самая большая зона сакской колонизации находилась на юге Трансильвании, поэтому и княжеский *scaun* (*Hauptstuhl*) принадлежал Сибиу, расположенному в этой зоне. Другие сакские *scaun*-ы были организованы на западе от Сибиу, третьи — многочисленные — в долинах двух рек Тырнава, затем на востоке в Царе Бырсей, организованной как дистрикт и наконец другая группа на северо — востоке Трансильвании в зоне Бистрицы, тоже организованная как сакский дистрикт.

Сакские *scaun*-ы управлялись местными сановниками, имеющими судебные и административные права. Они избирались местным населением и королевскими сановниками, назначенными центральной властью для защиты собственных интересов. Сакские *scaun*-ы организуются в конце XV-ого века в политико-административную единицу, называемую „община саксов” (*universitas Saxonum*), во главе с верховным правителем комитата (*comes Saxorum*).

Точно также организовали семь *scaun*-ов и секуйи, жившие в восточной части Трансильвании, где до этого существовало румынское население, организованное в *scaun*-ы правосудия, и этим повлияло на организацию секуйев. Главный *scaun* принадлежал Одорхею, где были сконцентрированы главные интересы всех *scaun*-ов и их приближённых (*fili*). Секуйские *scaun*-ы управлялись двумя сановниками; один из них избирался жителями соответствующего *scaun*-а, другой — королевской властью, чтобы защищать интересы короля. Главный сановник секуйских *scaun*-ов был капитаном и занимался военными делами. Подобно сакским *scaun*-ам, секуйи

организовываются единообразно в XV-ом веке и возглавляются высшим правителем секуйев (*Comes Siculorum*).

Комитаты не могли не быть частью политико-административных учреждений, организованных центральной властью. Они насаивались на предшествующую им организацию — румынские дистрикты. Ядром комитатов являлась крепость (*castrum*) в сам комитат — её *hinterland*-ом, поэтому правитель крепости, владелец замка, вначале был и правителем комитата (*Comes*). Многие комитаты были организованы на фоне предшествующих учреждений — румынских дистриктов. Вначале комитаты располагались вдоль рек и более важных коммерческих дорог. По мере своей консолидации комитаты расширяли свою площадь; некоторые из них достигали слишком широких размеров. В следующей фазе, когда у них улучшилась организация, территории комитатов достигли нормальных пропорций за счёт разделения периферий.

В первые века комитаты были в непосредственном подчинении центральным властям, это были королевские комитаты. По мере того, как знать, особенно её верхушка, набирала силу, ей удалось перехватить власть, чтобы, управляя комитатами, служить собственным интересам. Таким образом, это уже были комитаты знати.

На всей румынской интеркарпатской территории — в Трансильвании — образовалось 17 комитатов знати, которые возглавлялись высшими управляющими, вице — управляющими, знатными сановниками. Первых назначала центральная власть, а другие были из людей, заслуживающих доверия. В юго — восточной части Трансильвании на комитаты насаивалась высшая форма организации, пользовавшаяся большой автономией — Банат Северина. Сановники комитатов и деньги Северина выполняли административные, политические, фискальные, военные и судебные функции в соответствующих комитах и в Банате Северина.

Среди основных учреждений любого организованного общества, а значит и в воеводстве Трансильвании, особое место занимает учреждение, которое регламентирует нормы общественного быта, заключающиеся в давно установленных обычаях, в обычном праве, в писаных законах. Этим зеркалом — точным отражением общества — является правосудие во всех формах своего устройства и во всех ипостасях своего функционирования. Его характерными чертами являются следующие: неразделение функций в том смысле, что в одном и том же лице выполнялась тройная функция — расследование, суд и исполнение; неразделение гражданских и уголовных дел, т.е. и те и другие дела разбирались в одной и той же инстанции; приговоры не были окончательными и могли быть обжалованы по требованию одной из сторон; верховная власть была представлена центральной властью в том смысле, что монарх считался „законом“ без права апелляции.

Феодальное правосудие основывалось как на написанных законах — обычное право, земельный закон, румынское право (*jus valachicum, consuetudo, antiqua lex, zakon vlaski, voloskia pravo*), так и на писаных законах, декретах центральной власти, феодальных законодательствах. Самые первые — обычное право и румынское право — выжили и сосуществовали вместе с писаным законом, так как они были настолько укоренившимися, что официальные лица были вынуждены признать их авторитарность.

Сложность феодального правосудия вытекает из разделения права на естественное, общественное, частное, гражданское, уголовное и из юридического положения лиц в соответствии с их социально-юридическим статусом: феодальный класс, свободное крестьянство, поработённое крестьянство, а также в зависимости от возраста и пола.

Феодальное право не обходит и такой проблемы, как расположение правонарушений в определённом порядке в соответствии с которым назначались наказания. Серьёзные правонарушения — от измены монарху или интересам государства до убийства, от грабежа до поджога, от тяжёлого ранения до изнасилования — под-

вергались или смертной казни (в первых случаях) или тяжёлым наказаниям (в остальных случаях), как лишение свободы, телесное наказание, конфискация движимого и недвижимого имущества.

Сложной была и судебская организация с её многочисленными инстанциями — от народной с выбранными сановниками и старыми хорошими людьми княжеской и воеводской; от инстанции, представленной владельцем земли до политико-административных учреждений (дистрикты, *seapci*-ы, комитаты) под председательством их сановников; от городских инстанций до церковных; от инстанций, возглавляемых сановниками центральной власти, до высших инстанций, представленных правительством с его советом и консультативным правом.

Поскольку юридическая система при феодализме была слишком сложной и запутанной, точно такой же, под стать ей, была и используемая процедура: здесь были и свидетели и со-свидетели той же социальной категории, их число зависело от важности причины суда и социального положения сторон. Были здесь и клятвы сторон, свидетелей и сосвидетелей, произносимые со специальной церемонией; доказательства документами, выход на место происшествия, а также клятва с дёрном на голове в случае суда по поводу пограничной земли.

Большое сходство, а иногда и тождественность во всех сферах правосудия в трёх румынских царях является убедительным доказательством относительно давности организации правосудия, т.е. она совпадает со временем, когда закончился процесс этногенезиса румын. Это также служит доказательством единства румынского народа несмотря на искусственное политическое разъединение. Это реальная действительность была признана официальными лицами и феодальными законодательствами, каким был *Трипартиум* от 1517 года, самый представительный свод феодальных законов, написанный кровью крепостных, который подчёркивает, сто трансильванцы управляются по другим законам, не таким как в Венгрии (*Transilvaniensis... alia et alia consuetudine, a nostro longe discrepantur, utantur*), что предоставляло воеводству Трансильвании ещё большую автономию, приближая его ещё больше к остальным двум румынским царям — Молдавии и Румынской Царе.

Среди основных учреждений воеводской Трансильвании не могло не фигурировать учреждение, выполняющее функции защиты страны — войско. Организация и выполняемые функции этого учреждения видны на протяжении восьми веков: войско румынских догосударственных политических формаций, войско воевод и воеводств в VIII—IX веках, войско воеводства Трансильвании от XII века до середины XVI, преобразование воеводства в принципат. Войско со всеми войсковыми категориями, унаследованными от предшествовавшего периода, а также введенными в новый период: войско большое и войско маленькое, их разделение на дружины, отряды, знамена — все они защищали центральную власть, некоторые гражданские и духовные учреждения, землевладельцев, города. Они были организованы по оружию: пехотинцы (или инфантерия), всадники (или кавалерия), стрелки, бомбардиры (или артиллерия). В века развитого феодализма к этим категориям добавлялись воины с жалованьем и наёмные солдаты. Есть любое оружие с его специфическими доспехами: от лука со стрелами до арбалета, от сабель до ружей, от бомбардов до пушек, а для защиты — от шлема до кольчужных или металлических доспех.

В виду того, что румынские цари располагались на „ликих дорогах“, румынский народ научился у жизни, а не из книг и не в высших школах специфическим тактикам и стратегиям. В этом смысле румынам помогал их верный друг — местность: лесистая, с чрезмерной влажностью, равнинная или горная. Сжигалось всё то, что могло помочь противнику продвигаться внутрь страны: чтобы обречь и людей и животных на голод и жажду. В лесистых зонах, дружественных местным жителям и враждебных пришельцам со злым умыслом, использовались неотступное преследование и повторяющиеся внезапные атаки из тайных убежищ, поэтому неприятель

прибывал к месту решающей битвы ослабленным, голодным, испытывающим жажду, с поредевшими рядами, деморализованным. А место битвы выбиралось достойными предводителями войск, избирающими тактику и стратегию, которым их обучила жизнь: узкое место, где невозможно было развернуть многочисленные армии, так как обычно вражеские захватчики (венгерские, польские и особенно оттоманские) были намного более многочисленными по сравнению с румынской ратью. В стратегию защиты входила также практика задержания врага на границах. Эту миссию выполняли крепости, находящиеся на окраинах цар.

Церковь анализируется с институционной точки зрения, т.е. иерархической организации — как румынские духовные учреждения, епископства, так и католические учреждения не коренного населения (венгров, саксов и секуйев) в ранний период феодализма. В период развитого феодализма (XV век — середина XVI века), когда со стороны католических официальных лиц на румын оказывался сильный нажим, сопровождаемый безжалостными мерами, с целью обратить их в католицизм, румынские церковные учреждения выстояли, потому что выстоял румынский народ и не поддался этому нажиму. Румынские православные епископства и архиепископства с епископами и архиепископами украшали территорию Трансильвании, некоторые из них были воздвигнуты и поддерживались господами Румынской Цары и Молдавии на территориях, которыми они владели в Трансильвании. Духовное единство румын, перешагнувшее через границы политических разединений, подтверждено и церковными учреждениями, так как долгое время мунтянские и молдавские митрополиты обладали юрисдикцией трансильванских церковных учреждений. Католические же церковные учреждения остались изолированными в Трансильвании, имея меньшее число верующих, в то время как в Молдавии и Румынской Царе их жизнь была эфемерной из-за отсутствия верующих.

Одна из глав, насколько богатая, знаменитая и сложная, посвящена анализу *культуры и цивилизации* Трансильванского воеводства.

Вслед за анализом содержания концептов культуры и цивилизации, подчёркивается, что содержание концепта культуры интегрируется в более всеобъемлющий концепт цивилизации. В этой связи широко анализируется народная цивилизация, являющаяся интегративной цивилизацией с многочисленными горизонтами от баллады — к сказкам, от танца — к музыке, от тканей — к украшениям и т.д. Показательными являются народные научные знания от этноботаники до народной медицины. Сильное впечатление производят и народное техническое творчество во всех сферах, и народная архитектура. Гений румынского народа проявляется во всех областях мышления и материального и духовного творчества.

Удивительные факты раскрываются в результате анализа сложной и многосторонней культурной цивилизации, начиная с раннего Средневековья и кончая периодом развитого феодализма: это и существование школ разных категорий — монастырских, деревенских, городских, и тот факт, что письменность была известна многим дьячкам и грамматистам, и в городах и в деревнях, а также учителям и ученикам, которых можно было встретить и в городской среде и в сельской. В этом же контексте стоит упомянуть городские и церковные „публичные“ библиотеки. Многие юноши из всех трёх Румынских Цар обогатили свои знания в высших школах за границей. Так на горе Athos были те, что готовились к церковной деятельности или специализировались по официальным языкам того времени — греческому, латинскому и старославянскому, чтобы стать переводчиками и писателями. В университетах Праги, Вены и Кракова учились те, что готовились к преподавательской деятельности в высших школах или к научному исследованию.

Гуманизм и Возрождение, проанализированные в европейском плане со всех точек зрения, являются общим кадром, помогающим понять гуманизм в румынских царях во всех его многочисленных ипостасях: лучше организованы образование и библиотеки; образование идёт по двум циклам — тривиум и квадравиум, библио-

теки имеют библиофильские ценности гуманистического содержания; растёт число культурных людей, которые уже не удовлетворяются передавать свои знания лишь узким кругам, владеющим официальными языками. Используя письменность разговорных языков, они стараются просветить широкие слои населения.

В конце XV — начале XVI веков в Марамуреше появляются первые переводы на румынский язык, а вскоре за ними — первые румынские книги во главе с предвестником, изданным Филипом Молдовяном в Сибиу в 1544 году — *Румынский катехизис*. Распространение первых переводов на румынский язык и Катехизиса на большой территории к востоку от Карпат, также как и тот факт, что издателем в Сибиу был молдованин, служит доказательством этно — культурного и этно — лингвистического единства румынского народа.

Оригинальное научное творчество гуманитарного характера обогащает культуру румынских цар в области филологии и истории, а также медицины. Великие люди гуманизма — Николаус Олахус и Иоханес Хонтерус завоёвывают европейское признание своими произведениями куда входят: стихи, работы исторического и географического, политического и этногеографического характера, а также своей деятельностью в качестве реформаторов образования, ставивших целью приблизить его к гуманистической идеологии и культуре.

Гуманистическая культура и наука существенно обогащаются техническими ценностями: от горного дела до обработки минералов, от изобретения гидравлического колеса до изобретения трёхступенчатой летающей ракеты, как, например, изобретение сибянца Конрада Хасса, принимавшего деятельное участие в изготовлении пороха и участие Иона Румына из Албы Юлии в производстве типографского набора. Все эти достижения в первой половине XVI века были современными великим европейским изобретениям.

Усовершенствование работ этих талантливых и увлечённых людей вписывается между техникой и искусством, ремеслом и искусством, включая в равной степени и техническую науку, и красоту исполнения, и искусное ремесло, и художественный талант.

Воеводство Трансильвании, всегда пользовавшееся большой автономией по отношению к венгерскому королевству, имело, таким образом, и собственную *политическую жизнь*, которая определялась собственными интересами отличными от интересов Венгрии, зачастую вступающими с ними в противоречие.

С момента своего становления как автономного воеводства (*regnum Transilvaniae*) в конце XIII века, воеводство Трансильвании возглавлялось воеводами, что требовало этнодемографической и институциональной действительностью, догосударственными румынскими воеводствами и было заложено в сознании румын, а с этим не могло не мириться венгерское королевство, вынужденное отказаться от своих намерений организовать Трансильванию как принципат.

Воеводство Трансильвании постепенно консолидировалось вплоть до 1241 года, когда великое татаро-монгольское нашествие сильно расшатало его, точно также, как это случилось везде, где прошла татарская коса. Его возрождение после татаро-монгольского отступления означало ещё большую автономию по отношению к венгерскому королевству, тоже сильно потрёпанному: были созданы собственные учреждения параллельно с венгерскими, а ранее существовавшие ещё больше укрепились. Таким образом во второй половине XIII века в соперничестве, вызывающим военные столкновения с венгерским королевством, устанавливается воеводство Трансильвании (*regnum Transylvaniae*) под предводительством влиятельных воевод. В моменты династических кризисов Венгрии в первом десятилетии XIV века воеводство Трансильвании стремилось захватить даже корону.

С установлением настоящих воеводских династий венгерский король вынужден был их признать. Когда прошла волна восстаний против центральной власти, вое-

водство Трансильвании ориентируется на две другие румынские цары и этим усиливает свою экономическую и политическую мощь.

Ещё большую автономию воеводство Трансильвании получило во времена Янку из Хунедоары, который был родом из румынских князей. В качестве воеводы ему удалось осуществить настоящую федерацию или конфедерацию трёх румынских цар. Благодаря своему авторитету он был признан главным капитаном Румынской Цары и в какой — то момент даже её воеводой, в то время как господа Молдавии признавали его „родителем“ и просили Янку взять их под свою опеку и чтобы их цар и царя Янку — Трансильвания — была „одной и той же“.

Апти — оттоманская эпопея, начатая воеводой Трансильвании Янку из Хунедоары, усилила престиж этой цары и её конфедерации с двумя другими царями. Преемником Янку в мыслях и действиях был господарь Молдавии — Штефан Великий, проводивший ту же политику по отношению к конфедерации трёх румынских цар. Он ставил верных господарей на трон Румынской Цары, сотрудничал с Трансильванцами, которые считали, что сам бог послал им его для защиты от оттоманской угрозы, а также владел двумя имениями в Трансильвании — Чичеу и Четате де Балтэ. Он же основал православное епископство во владении Чичеу. Штефан Великий в действительности правил и Трансильванией, где он был общепризнанным героем христианства.

Вследствие катастрофического поражения венгерской армии в Мохаче в 1526 году, венгерское королевство входит в смертельный кризис из которого ему не удастся выйти. В результате оккупирования столицы Буда и превращения центра и юга Венгрии в турецкую провинцию в 1541 году это королевство распадается на части. При сюзеренитете оттоманской Порты Трансильвания определится как принципат с автономным статутом. Имея статут, подобный статуту двух румынских цар — Молдавии и Румынской цары — ориентация трансильванского принципата на эти две цары настолько усиливается с политической, экономической, культурной и институциональной точек зрения, что их современники неоднократно свидетельствовали о том, что эти три румынские цары не могут жить друг без друга.

Перевела Т. МАКАРЕНКО

INDICE GENERAL*

A

Abrud, district, 68; — medici, 381; — mine, 395
 Aciș, biserică, 407
 acte de silnicie (*actus potentiarii*), 168
 Adagio, maxime, 389
 Adrian, cetate, 406
 adunare generală, 198; — de „baci”, 180; — cneziale, 37, 183, 187, 193, 198, 246, 422, 452; — comitatense, 22; — de megieși, 231; — nobiliare, 44, 160, 172, 187, 252, 263, 266, 421, 452, 470; — obștească, 28, 94, 155, 159, 177, 181, 199, 211, 225, 226; prelaților, 160; — sătești, 175; — scăunale, 101, 102, 105; — ale secuilor, 95, 96, 99; — țării 211.
 Agapie, V. jurist, 220
 agazoni, dregători, 111
 Agria (Eger), episcopie, 19, 21, 22
 Agricola, Georg, autor al lucrării despre minerit, 398, 399
 Ahile, erou grec, 454
 Ahtum, voievod, 110, 242, 303
 Alba, comitat, 84, 120, 168, 216, 311, 314, 354, 453; — ducat, 110; — voievodat, 353
 Alba Iulia, adunare nobiliară, 28, 406, 483; — biserică, 388; — capitolu, 217, 218; — castru, (cetate) 334, 354; — catedrală, 407, 416; — cimitir, 350; — comite, 419; — congregație, 422; — devastată, 449, 472; — episcopie, 96, 148, 204, 206, 218, 305, 389; — glose, 382; — inventator din —, 395; — oraș 313, 354; — școală, 359
 Alba Regală, cetate, 438

Albert, rege, 39, 449, 452
 Albertus Magnus, om de știință, 373
 Alberti Leon Battista, inventator, 405
 Albești, sat, 87
 Albu, C., publicist, 388
 Aldea, boier, 374
 Alderni, moară, 401
 Alecsandri, Vasile, poet, 332, 333
 Alexandrescu, B., jurist, 135
 Alexandrel, domn al Moldovei, 255
 Alexandru, domnul Moldovei, 254, 458
 Alexandru, domn al Țării Românești, 257
 Alexandru cel Bun, domn al Moldovei, 147, 237, 280, 317, 320
 Alexandru Lăpușeanu, domn, 374, 391, 400
 Alexandru Macedon, rege, 465
 Alexe, notar, 361
 Alfonso, regele Siciliei, 364
 Ali beg, comandant otoman, 472, 473
 Almăj, cetate, 50, 441, 442; — depresiune, 41, 50; — district, 42, 43, 44, 49, 50, 51, 55; — vale, 50
 Alțina, scaun, 82, 84
 Amalfi, oraș, 175
 ambasadori, 392, 393
 amendă (gloabă), 159, 173, 213
 Amlaș, district (ducat), 25, 30, 31, 32, 33, 89, 316, 431, 434, 435, 467; — parohie, 32
 Ampudinus, ban, 419
 Anastasie, episcop, 313
 Anca, jupinița, 410
 Andreanum, privilegiu acordat sașilor, 143, 148, 261
 Andreescu, St., istoric, 392
 Andrei, rege ungăr, 19, 27, 75, 96, 111, 115, 124, 148, 265, 421, 422

* Indicele a fost întocmit de Angela Păvăloiu și Codruta Mureșan de la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca. Cifrele cu cursiv se referă la notele de la subsol.

- Andrei de Cracovia, episcop de Siret, 319
 Andrițoiu, M., istoric, 80
 Angevini, dinastie, 429
 Anghel, Gh., istoric, 406
 Angiolello Giovanni Maria, cronicar, 288
 Anglia, 461, 476
 Anonymus, notar al regelui Bela, 242, 279
 Antim, mitropolit, 316
 Antiohia, 147
 Anton cel Mare din Deus, conducător de răscoală, 271
 Anton de Spalato, episcop, 309, 319
 Antonie, protopsalt, 358
 Antoniu, împărat, 415
 Apafi, familie nobiliară, 104, 128
 Apahida, scaun de judecată, 202
 aparținătoare, 43
 Apatiu, răscoală, 250
 Apold, sat, 379
 Apollo, povestire despre —, 333
 Apostolul, 355
 Approbatæ Constitutiones, 152
 Arabia, 351
 Arad, capîtu, 148, 217, 234; — cetate, 108, 110, 354; — comitat, 60, 109, 110, 117, 119, 266, 304, 356, 360, 368, 427, 450; — comite de —, 428; — oraș, 249
 Arahau de Memmingen inventator, 405
 Arăneag, district, 63
 Arăneș, v. Medieșu Aurit
 arbalet, 281, 403
 arbaletari, 281
 arc, 244, 280
 arcari, 242, 244, 378
 arcași, 255, 263, 264, 276, 279
 arhidiaconate, 310
 Ardeal, 312, 383
 Ardeleanu, I., istoric, 466
 Ardud, comitat, 67, 122; — domeniu, 164
 Argeș, județ, 29, 109, 404, 417; — mitropolie, 316, 320; — minăstire, 357; — reședință, 434
 argintari-aurari, 378
 arhidiacon, 184, 204, 315
 arhieriei, 302
 arhiepiscop, 113, 298, 300, 302, 305, 311, 314, 318, 422, 474
 arhiepiscopie, 299, 302, 305, 314, 320
 arhipresbiter, 305
 arhitectura, 341, 342, 353, 354, 406, 407
 Arieș, rîu, 92, 95, 96, 127, 406; — scaun, 95, 96
 Aristotel, filosof, 389
 armament, 278
 armata, 243, 244, 281, 289, 292, 394, 454, 461
 armăseși, 202
 armătură, 244
 Armbruster, A., istoric, 425
 arme, 244, 276, 282, 284
 armuri, 285
 Arpași, pîrîu, 72
 arte liberale, 361
 artileria, 276, 277, 284, 291
 Aron Tiranul, domnul Moldovei, 162
 artă-arte, 366, 406, 412; — bizantină, 410; — liberale, 361, 381; — picturii, 410, 411; — țesăturii, 413; — zugrăvirii, 407, 408, 411
 artileriști, 295
 artiști populari, 335, 411
 aruncătura de ciomag, obicei la fixarea hotarelor, 231
 Arva, comitat, 189, 190, 311
 Asan, țar româno-bulgar, 243
 ascetism medieval, 365
 asesori, 98, 193, 195, 196, 202, 207; — jurați, 102, 104, 130, 183, 184, 196, 197, 204
 Asia Mică, 351
 așezări fortificate, 354
 Atelkuz, zonă, 418
 Athos, minăstire, 355, 376
 atribuții notariale, 129; — cercetare, 132; — de execuție, 132; — de judecată, 129, 132, 153
 Augsburg, oraș, 399
 Auner, C., istoric, 306, 319, 320, 361
 aurari-argintari, 414, 415
 autoritatea lucrului judecat, 236, 237
 avari, 299
 Avicena, medic, 373
 Axiopolis, v. Cernavodă
 Azarie, cronicar, 391

B

- bacalaureați, 361
 Bacău, 114, 352; — studenți, 380; — ținț, 469
 Bacon, Roger, 366

- Bagdasar, N., filosof, 323
 Baia, oraș, 290, 319, 394, 401, 469; — episcop, catolic, 320
 Baia de Aramă, localitate, 394, 396
 Baia de Arieș, mine, 395
 Baia de Criș, localitate, 63, 187, 395; — district, 63, 64
 Baia de Fier, localitate, 394, 396
 Baia Mare, bazin, 122; — depresiune, 22; — domeniu, 164; — oraș minier, 16, 359, 371, 395, 397, 398, 414
 Baia Săsar, (Zazar Banya), 395
 Baia Sprie, mină, 395
 Baiazid Ilderim, sultan, 262, 287, 456
 Băiești, localitate, 445, 463
 Băiuț, localitate, 395
 Bakó, G., istoric, 74
 Bakocz Toma, arhiepiscop de Strigoni, 474
 Balassa Emeric, voievod, 479
 Balázs, E., istoric, 126
 Balç, cavalier, voievod al românilor din Maramureș și comite al Maramureșului și Sătmarului, 21, 67, 121; 123, 429, 430; 436, 438; — preot, 184; v. și Baliță
 Balcani, 175, 446, 455
 Bălcescu, N., revoluționar și istoric, 246, 246, 247, 247, 289, 289
 Balcu, cnez român, 144, 196
 Baldovin, boier, 374
 Bălea — Bilea, cnez, 205, 205, 300, 301; — voievod, (jupan), 64,
 baliste, 281, 403
 balistari, 276
 Baliță, voievod, 206, 311
 Balom, pertinențe, 66
 Balotă Nicolae, istoric literar, 57, 445
 Baltica, mare, 349
 ban, 113, 114; — al Carașului și Lugojului, 115; — al Olteniei 210, 248, 257, 259; — de județ, 202; de Machow, 433; — de Severin, 44, 114, 115, 144, 193, 194, 420, 445, 448, 451, 462
 Banat, 14, 20, 35, 40, 41, 44, 46, 50, 53, 54, 57, 62, 104, 112, 114—119, 144, 175, 192, 201, 242, 244, 247, 298, 299, 303, 304, 310, 312, 312, 341, 347, 349, 350, 352, 353, 354, 364, 385, 385, 386, 406, 407, 418, 426, 431, 433, 435, 437, 439, 441, 442, 445, 448, 450, 462, 463, 479
 Banatul Bulgariei, (de Vidin), 431
 Banatul Severinului, 36, 41, 44, 49, 112—114, 115, 116, 117, 193, 194, 244, 355, 431, 432, 434, 446, 448, 452; — timișan, 115, 430
 Sanchez, 399
 Band, localitate, 352
 banderii, 264, 265, 272, 273; — ale capitulurilor, 265; — insurecționale, 273, 274; — ale prepoziturilor, 265
 Bánffy, nobil, 128
 Bánffy, Nicolae, magnat, 273
 bănișori, 202
 Banus de Zeurino, v. Banatul de Severin
 Bar, oraș, 463
 Bărbaț, tatăl lui Dumitru, 184
 bărbați de vază (*digniori*), 158; — nobili, 144; — vrednici și cinstiți, 98
 bărbieri, 378
 Baraolt, 73, 92
 Barcsai Acațiu, ban al Lugojului și Caransebeșului, 117; — principe, 53
 Barcsai Gaspar, nobil, 104
 Baret, călător, 176
 baroni, 155, 166, 212, 262—265, 272
 Barovius, umanist, 389
 Barta I., istoric, 372
 Bartolomeu, voievod al Transilvaniei, 383
 Bartolomeu d'Alverna, călugăr, 309
 Basarab I, domnul Țării Românești, 114, 247, 248, 274, 374, 425, 428
 Basarab cel Lung, cnez, 184, 184
 Basarab cel Tânăr, domnul Munteniei, 257
 Basarab cel Viteaz, 435
 Basarabi-Murfatlar, complex monahal, 353
 Basilicalele, codice de legi, 151
 basilică, 354, 355; — romanică, 407
 Báthory Gabriel, principe, 53
 Báthory Ștefan, voievodul Transilvaniei, 472
 „bătrini“, 76, 79, 88, 98, 202; — jurați, 82; — scăunali, 81, 84; Bălea, cnez din Bihor, 355; — din Criscior, 408, 409; — din Streisengeorz, 301
 Becleanu-Iancu, Al., culturolog, 323, 324
 Bedeu, moșie, 21
 Bega, riu, 41
 Beghei, riu, 54, 56, 108

- Beiuș, 314, 394; — cetate, 188; — district, 64, 65, 188, 204, 205; — domeniu, 188; — oraș liber, 65; — provincie, 65, 299; — ținut, 65; — voievodat, 64
- Békési A., istoric, 360, 361
- Békes, comitat, 119
- Bel, district, 54, 59, 59; — pertinentă, 66
- Bela, cnez, 205, v. și Bălea
- Bela al IV-lea, rege, 22, 73, 111, 113, 114, 124, 142, 261, 272, 418, 420
- Belay, V., istoric, 16, 123
- Belenyes, district, 65
- Belgrad, oraș, 251, 314, 448, 449, 453, 460—462, 464, 475
- Beliu, cerc, (plasă), 65
- Belu, S., istoric, 188
- Benkő, Iosif, istoric, 71, 176
- Beorser, Cristian, orașan, 91
- berar, 378
- Berechet, St., istoric al dreptului, 220
- Bereg, comitat, 17, 21, 22, 123, 189, 190, 201, 311
- Beregsău, district, 54, 60, 61
- Beregsăul Mare, localitate, 60
- Bernal, John, istoric al științei, 405
- Bernard, călugăr, 318
- Bernardino da Siena, episcop, 367
- Betco, ban, 114
- Bethlen, nobil, 128
- Bezdechî, Ștefan, clasicist, 388
- Biblia, 383
- biblioteca, 370, 373; — din Oradea, 370; — parohială din Sibiu, 373
- Bielski, I., cronicar, 255, 255, 256, 281
- Biertan, localitate, 83, 84, 411
- Biharea, cetate, 353
- Bihor, cetate, 108; — comitat, 66, 109, 110, 120—122; — ținut, 64, 66, 92, 98, 188, 205, 222, 301, 302, 302, 310, 314, 344, 354, 355, 360, 361, 364, 383, 406, 421, 437.
- bilochii, 129, 202
- Binder, P., geograf, 62, 467
- Biondo, Flavio, umanist, 364
- birsagia, v. gloabă
- biruri, 146
- biserică, 297, 303, 311, 318, 343, 354, 355, 362, 382, 400, 407—411; — bizantină, 151; — catolică, (romană) 303, 304, 319; — cetate 7; — cnezială, 310, 407, 409; — din lemn, 342; — episcopală, 304, 313; — ortodoxă, 151, 310—312, 314, 316, 319, 411, 466, 471; — reformată, 315; — românească, 306, 330, 335, 342, 353; — săsească, 335; — sătească, 335; — voievodală, 300, 310
- Bistra, riu, 43
- Bistrița, ceas de turn, 415; — comitat, 86; — comite, 122; — district, 74, 84, 86, 87, 89, 91, 313; — domeniu, 26, 86; — mănăstire, 151, 337, 391, 411; — oraș, 25, 86, 87, 89, 91, 121, 282, 311, 380, 414, 476—478; — scolasticus, 371; — studenți, 377
- Bitay, Ileana, clasicistă, 389
- Bitoleanu, I., istoric, 344
- Bizant, imperiu, 72, 352, 413
- Bizerea, M., geograf, 42
- Bizerea, familie cnezială, 128, 445, 452, 452, 463
- Birlad, studenți, 380
- Bîrcea, localitate, 104
- Bîrgău, masiv muntos, 23
- Bîrlea, I., istoric, 15
- Bîrlogu, localitate, 404
- Bîrsa, comitat, 86; — țară, 306
- Bârsănescu, Fl., pedagog, 374
- Bârsănescu, Șt., istoric al pedagogiei, 358, 362, 374, 380
- Bîrsău, localitate, 410
- Bîrzava, district, 42—44, 49, 51, 61, 62, 62, 194; — moșie, 21; — riu, 41, 43, 54, 60, 116; — scaun de judecată, 194
- Bitca Doamnei, localitate, 404, 406
- Blaga, L., poet și filosof, 325, 325, 329, 329
- Blandiana, localitate, 353
- blănari-cojocari, 378
- Bobîlna, 361, 443, 453
- Bochteluke, moșie, 19
- Bocșa, Maria, etnograf, 337—339
- Bobotează, sărbătoare, 188
- Boccaccio, Giovanni, umanist, 368, 373
- Bocicoel, sat, 21
- Bocicoi, localitate, 464
- Bocșa, district, 42, 49, 54, 55, 61
- Bocsak, nobili, 104
- Bodoc, depresiune, 93
- Boemia, 139, 346, 424, 467
- Boersch, A., istoric, 388
- Bogdan II, domnul Moldovei, 255, 274, 458
- Bogdan, cnez, 46, 61, 144, 201, 438

- Bogdan, pretendent la tronul Moldovei, 162
- Bogdan, voievod și domn al Moldovei, 20, 21, 29, 123, 161, 206, 430; 430; Bogdan II, domn al Moldovei, 458
- Bogdan, D., slavist, 344, 371
- Bogdan, I., istoric, 145, 172, 222, 227, 231, 245, 255, 257, 260, 275, 283, 284, 391
- boieri-asesori, 195, 196, 458; — ctitori, 411; — jurați, 195, 196
- boierime, 257
- Bologa, cetate, 407
- Bologa, V. istoric, 339
- Bologna, universitate, 380
- Bolșacov-Ghimpu, A. A., istoric, 307
- Bonfini, A., istoric umanist, 250, 255, 279, 454, 454, 468
- boni viri, v. „oameni buni“
- Bonifaciu IX, papă 381
- Bonțida, localitate, 124
- Borcea, L., istoric, 65
- Bordeianu, M., istoric al culturii, 346
- Borovszki, S., istoric, 118, 119, 148
- Borșa, localitate, 300
- Borșa, familie nobiliară, 421; — Roland, voievod, 301, 374, 421, 422, 423
- Borza, Al., botanist, 338, 338
- Bortz, duce cuman, 305
- Borzlyk, district, 53, 60
- Bosnia, 435
- Bossányi, A., istoric, 309, 381
- Botoșana, cultură, 352
- Boviniș, moșie, 61
- Boziaș, localitate, 51
- Bozovici, deal, 41
- Brad, mine, 398
- Bran, cetate, 281, 354
- Brăila, oraș, 477
- Brancovi, Gheorghe, despot sîrb, 455
- Brandsch, H., istoric, 361
- Brașov, comite, 122; — depresiune, 84; — district, 74, 84, 86, 88, 89, 91, 361; — jude, 245; — oraș, 91, 151, 170, 199, 269, 278, 281—284, 319, 362, 374, 379, 380, 381, 386, 414, 434, 442, 468, 476, 477; — scaun, 74, 77, 78; — studenți, 377; — școală (*Schola Coronensis*), 371, 373; — tipografie, 387
- Bratilov, mină, 114, 397
- Bratu, Gheorghe, om învățat, 355
- Brincoși, Constantin, sculptor, 336
- Breaza, cetate, 29, 406
- bresle, 203
- Breteia, localitate, 463
- Bretelin, localitate, 463
- Bretonia, v. Grădiște
- Brețcu, defileu, 469; — localitate, 176, 260
- Brițy Olah, student, 380
- Bruni, umanist, 368
- brutar, 378
- Brythonia, cetate, 36, 430
- bucătar, 378
- Bucov, localitate, 344
- Bucur, C., etnograf, 339, 340, 341, 401
- București, 349
- Bud, T., istoric, 358
- Buda, oraș, 47, 271, 303, 318, 431, 456, 475, 476, 477, 478, 479
- Budac, localitate, 25
- Budănești, localitate, 355
- Budé, umanist, 365
- Budești, localitate, 404
- Buituri, cnezii din — 445
- Bujor, district, 54—59; — moșie, 55, 56; — țirg, 56, 58, 59
- Bujoreanu, S., 339
- Bula de Aur, privilegiu, 114, 114, 143, 148, 202, 207, 232, 261, 261, 262
- Bugariu, V., istoric, 221
- bulgari, 425
- Bulgaria, 72, 243, 463, 464
- Bunea, Augustin, istoric, 27, 301
- Bunyitay, V., istoric, 65, 133, 150, 172, 188, 189, 205, 208, 214, 273, 304, 315
- Burchardt Iakob, istoric, 323
- Burda, crâinicie, 66
- Burgio, călător, 474
- Bursești, crâinicie, 66
- butnar, 378
- Butură, V., etnograf, 338
- Buz din Clopotiva, cnez, 184
- Buzău, oraș, 109, 317, 349

C

- Caciara, A., arhivist, 63, 120, 130
- Cacova, localitate, 177
- Caffa Crimeii, oraș, 206, 312; — epis-cop, 312
- Calchondilas, cronicar, 446
- Calist al III-lea, papă, 460
- Cambridge, oraș, 413
- Campania cea lungă, 463

- Cancelarie, 20, 21, 194, 254, 362, 382, 388, 422
 Canonici, 203, 304, 318, 389, 406
 Cantacuzino, P., istoric, 248
 Cantemir, D., domn și istoric, 148, 163, 176
 Capelă cnezială, 355
 Capelan, 360
 Capidava, cetate, 344, 353
 capitlu, 81, 83, 148, 172, 203, 214, 218, 234, 234, 304, 306, 359, 423
 Capitoliu, 415
 Captivus septemcastrensis, v. Prizonierul Transilvănean
 Caran, district, 42—44, 47, 48, 50, 54, 60, 193; — scaun, 103; — tirg, 44
 Caransebeș, depresiune, 41; — district, 42, 44, 46, 48, 50, 51, 53, 117, 191, 193, 440; — episcop, 312; — oraș, 355, 452; — scaun de judecată, 49, 227; — studenți, 377.
 Caras, 451; — cîmpie, 41; — comitat, 40, 41, 61, 109, 115, 117, 370, — district, 49, 51, 118, 194; — riu, 41, 49, 54, 61, 62, 108, 117, 118; — scaun, 49
 Carasău, pertinențe, 66
 Caras-Severin, comitat, 40, 68
 Carasova, cetate, 49; — district, 43, 44, 49, 61, 62
 Carei, oraș, 122
 Carmen Miserabile, cronică, 111, 406
 Carol IV, împărat, 415; — Carol V, 475, 476
 Carol de Durazzo, 436
 Carol Robert, rege al Ungariei, 19, 20, 36, 70, 75, 83, 84, 114, 247, 268, 272, 274, 293, 318, 395, 424—428, 435
 Carpați, munți, 10, 17, 31, 41, 72, 80, 86, 92, 98, 116, 117, 124, 126, 151, 196, 197, 210, 233, 243, 244, 302, 305, 315, 336, 349, 401, 408, 427, 428, 434, 457
 Carte de cîntece românească, 385
 Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești, 138, 152, 224
 „carte de soroc“, 213
 casa dascălului (*domus scolaris*), 361; — de ardere (*crematoria*), 397, 398; — de cimentare (*domus cementatoria*), 397; — țărănească, 341, 342, 342
 castel, 277, 300
 castelani, 36, 46, 58, 90, 101, 105, 107, 109, 182, 185, 188, 191—194, 196, 198, 212, 247, 249, 265, 293, 312, 314, 440, 441, 456
 castre, 23, 299, 353
 Casin, scaun filial, 100, 101, 103
 Cașovia, oraș, 426
 catapultă, 403
 catedrale, 355, 407, 416
 Catehismul Românesc (1544), 365, 383, 385
 Cato cel Bătrîn, scriitor roman, 322
 catolicism, 300, 302, 303, 307, 308, 309, 312, 451
 cauze civile, 132; — penale, 132
 cavaleri, 272, 276, 277, 86, 291, 408, 409, 441, 446; — teutoni, 71, 74, 75, 305, 306, 442
 Cavnic, mină, 395
 Căciulari, 378
 călugări, 299, 300, 303, 318, 346, 355, 357, 359
 Călăcea, cîmpie, 65
 Călata district 66, 68, 109
 călărași, 244, 258; — călăreți, 44, 242, 244, 259, 271, 274, 276, 285, 289, 291, 295, 468
 Călimănești, localitate, 403
 cămara monetăriei 442
 căpitan (*capitaneus*), 93, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 253, 267, 269, 270, 271, 293; — al scaunului Odorhei, 105; — al Țării Românești, 471; — al Timișoarei, 472; — de Vidin, 429; — general, 198, 245, 247, 458, 466; — scăunal, 100, 102, 103, 197, 263; — suprem, 102
 căpitănat, 267
 Căpilna, district, 63; — localitate, 443
 Căpleni, bislică, 407
 Cărăndenii, pertinență, 66; — scaun, 66
 cărți, 361, 362, 364, 383
 căruțar, 378
 Căvâran, localitate, 143
 Cazacu, V., istoric, 399, 400, 405
 Cazania lui Varlaam, 204
 Cazimir, regele Poloniei, 370, 467
 cazuri civile, 153; — penale, 153
 Căndea, familie cnezială, 39, 128, 161, 251, 349, 410, 411, 432, 445, 463

- Cândreș, cnez din Sălașul de Sus, 453, 462
- Cândrești, familie cnezială, 250, 251, 290, 430, 439, 445, 452, 462
- ceasornicar, 415
- ceata armașilor, 257
- ceata uniunii de obști, 241
- Ceașescu, Ilie, istoric, 288, 289, 427, 428
- Ceica, cerc, 65
- Cenad, capîtlu, 217; cetate, 108, 110, 293, 354; — comitat, 70, 71, 109, 110, 117, 118, 119, 126, 266; — episcop, 208, 273, 299, 303, 304, 312; — episcopie, 148; — studenți, 377; — școală, 366
- centurie, 74, 271
- ceramică, 349, 412
- Cerna, rîu, 34, 37, 39, 41, 49, 50, 115, 116
- Cernavodă, localitate 344
- Cerneia, E., istoric al dreptului, 135, 146
- Cerneahov, cultură, 450
- Cervantes, de Saavedra, scriitor, 333
- cetate-cetăți, 240, 293, 432, 442, 455
- Cetatea Albă, oraș, 292, 350, 354
- Cetatea Biharia, 110
- Cetatea de Baltă, 127, 313, 354, 449, 477, 478
- Cetatea de Piatră, 23, 169, 191; — depresiune, 22, 23; — district, 22, 23, 62, 67, 123, 169, 191; — domeniu, 122;
- cetăți, 7, 65, 107, 108, 201, 251, 276, 292, 293, 308, 343, 354, 355, 406, 445, 446, 448, 449, 450, 452, 467, 470, 474, 475; — regale, 107, 128, 354; — țărănești, 7, 343, 354
- Cetățenii din Vale, cetate, 406
- Cetățuia, localitate, 106, 407
- cete, 258, 270, 271, 292; — de vătăfi, 180; — obștești, 241
- Chalcondil L, istoric bizantin, 290
- Chamberlain, filosof german, 324
- Cheile Teregovei, localitate, 43
- chemarea în judecată, 212, 213; la oaste, 245, 246, 250, 255, 263
- Cherbal, district, 66
- Chery, district, 44, 54, 59
- Childe G., istoric, 341
- Chilia, oraș-cetate, 162, 277, 283, 293, 353, 401, 458, 468
- Chioar, v. Cetatea de Piatră
- Chios, insulă, 351
- Chișinău, tribunal, 135
- Chitidul de Jos, localitate, 31
- Chitidul de Sus, localitate, 39
- Chițimia, I., filolog, 275, 366, 369
- Chorographia Moldaviae, 388
- Chorographia Transilvaniae, 388
- Chronicon Dubnicense, 359, 390
- Ceacova, localitate, 381
- Cibin rîu, 316, 76, 78
- Cicero, retor și istoric roman, 322, 366, 373, 389
- Ciceu, cetate, 311, 406, 426, 471, 477, 478; — domeniu, 206, 312, 313
- Cihodaru C., istoric 363
- Cinciș, localitate, 184, 445, 463
- Cincu, capîtlu, 73; — scaun, 73, 74, 78, 79, 88, 90, 361; — studenți, 377
- Ciocan, R., istoric, 429
- Ciociltan V., istoric, 449
- Ciomac, tatăl lui Roman, 184
- Ciorna, localitate, 445, 463
- Ciornești, cnezi 452
- Cisnădie, biserică, 407; — localitate, 78, 80, 81, 226, 379, 415, 473
- Cisnădioara, localitate, 226, 354, 355
- Ciuc, scaun, 91, 95, 96, 101—103; 106
- Cincul de Jos, scaun, 100
- Cincul de Sus, scaun, 100
- Ciula, localitate, 463
- Ciulei, Gh., jurist, 194
- Ciurelu, localitate, 349, 404
- civilizație, 321, 330, 337, 339, 344, 355, 365
- cizmar, 378
- Cîlnic, cetate, 343
- Cîmpia Mierlei, bălăic, 463
- Cîmpina, localitate, 400
- Cîmpulung, oraș în Țara Românească, 343, 371, 382
- Cîmpulung Moldovenesc, 176
- Cîmpulung pe Tisa, oraș, 16—18
- Cîntecul de jale (Carmen miserabile), cronică, 406
- Cîrta, minăstire, 27, 72, 226; — rîu, 72
- Cladova, district, 63
- Claren Ioan, jude scăunal, 91
- Clement al VI-lea, papa, 308
- clerici, 311, 316, 318, 362, 365, 367, 373, 471, 473
- Clopotiva, localitate, 184, 186, 446

- Cluj, cetate, 271, 354; — comitat, 109, 126, 128, 202, 229, 354, 360, 361; — oraș, 19, 89, 192, 207, 253, 268, 271, 282, 313, 359, 361, 379, 380, 414, 416, 468, 471; — studenți, 377
- Cluj-Mănăstur 313, 349, 359, 373, 411, 467, 468
- cnezate, 7, 8, 12—14, 17, 20, 35, 37, 39, 43, 56, 64, 68, 112, 120, 140, 225, 241, 244, 253, 260, 307, 310, 355, 410, 419; 442, 446; — de obști, 112, 446; — de uniuni de obști, 112; — teritoriale, 13, 55, 300, 446; — al Bogdăneștilor, 21
- cnezi, 8, 14, 20, 25, 37, 39, 40, 43, 46, 48, 51, 52, 53, 54, 58, 61, 62, 64, 65, 123, 139, 143, 155, 156, 165, 177—179, 181, 182, 184, 186, 187, 189, 190, 192—194, 196, 201, 205, 216, 225, 226, 240, 241, 242, 244, 247, 250, 251, 259, 260, 270, 300, 310, 312, 343, 355, 364, 370, 383, 385, 408, 409, 410, 418, 419, 429, 432, 437, 438, 439, 441—445, 446, 450—453, 455, 456, 457, 462—465, 471; — hategani, 445; — înnobilați, 446; — jurați, 181, 182, 183—187, 189, 194
- cnezime, 128, 144, 244, 245, 250, 251, 355, 364, 411, 437, 439, 446, 448, 451, 453, 464
- cod de legi, 166, 171
- Codicele Voronețian, 358, 383
- Codlea, scaun, 74
- Codrii Cosminului, luptă, 290
- Codru, depresiune, 67
- Cohalm, (Rupea), 82
- Cojocna, ocnă de sare, 126, 399
- cojurator, v. cojurători
- cojurători, 139, 156, 194, 214, 218—223, 230
- Coleone Bartolomeo, cavaler, 415
- Coleșerul Mic, district, 66
- Colna, localitate, 146
- Coloman, episcop, 304
- Coloman Cărturarul, rege ungar, 304
- Colomeea, luptă, 275
- coloni, 243, 253, 254
- coloniști, 19, 73, 394, 399; — germani, 72, 76
- colonizare, 73, 301; — săsească, 71, 72, 74
- Columbianu S., istoric, 235
- Comana de Jos, localitate, 195
- comes alpinum, v. comite al munților
- Comitat, district, 43, 44, 46, 48, 49, 51, 193; — moșie, 49; — „provincia” 48, 50; — scaun, 49
- comis, 202
- comitat, 8, 14, 15, 20, 22, 25, 34—36, 42—43, 46, 47, 51, 52, 65, 70, 73, 75, 76, 83, 86, 87, 107, 109—112, 118, 122, 124, 127, 128, 174, 190, 192, 201, 202, 226, 246, 251, 260, 261, 264, 268, 272, 303, 311, 354, 360, 385, 400, 445, 452, 453, 479; — nobiliar, 12, 19, 37, 128; — regal, 12, 110, 121, 128
- comite, 19, 35, 52, 55, 56, 63, 78, 86, 90, 91, 97, 98, 105, 109, 115, 118, 121—124, 126, 129, 130, 156, 161, 190, 193, 194, 198—202, 212, 229, 232, 247, 261—264, 268, 273, 273, 414, 419, 421, 422, 424, 429, 459; — al Bistriței, 123; — al munților, 431; — al plaiurilor, 431; — al secuiilor, 91, 97, 101—103, 105, 247, 263, 273, 439, 449; — curiali, 112, 114, 129, 201; — de Severin, 115; — de Sibiu, 75, 89, 90, 92, 427
- compendium juris civilis, 386
- Compilatae Constitutiones, 152
- compoziție legală, 165; — voluntară, 165
- Comșa, M., arheolog, 344
- comunitate săsească, 75, 173; — nobiliară, 129
- Conciliator, 389
- conciliu, 302; — de la Constanța, 320; — de la Florența, 365
- conducător de oști, 129, 445, 451, 454, 464
- Condurachi, I. D., jurist, 138
- confederare, 444; — a țărilor române, 465, 471
- confesiune catolică, 306, 309, 387; — evanghelică-luterană, 315
- congregație, 198, 267; — generală comitatensă, 22; — scăunală, 92; — nobiliară, 21; — a scunelor săsești, 91
- Congresul de la Luck, 441
- Connerth, I., istoric, 104
- Conrad, tatăl lui Ioan, 426
- conscriptor, 58
- conscriptii urbariale, 64
- Constantin, preot, 206

- Constantinescu, N. Al., istoric, 244, 258, 293; — R., istoric, 306, 317, 480
- Constantinopol, oraș, 206, 251, 290, 299, 311, 316, 317, 357, 363, 374, 459; — patriarhia, 429
- Constanța, oraș în Elveția, 349—351
- constituție, (*constitutio*), 142, 147, 148, 150; — a scaunului Săliște, 214, 218; — a Țării Făgărașului, 195
- consuli, 47, 82
- convent, 467, 468
- convertire la catolicism, 309, 318, 320
- Copernicus, N., astronom, 386
- copist de cărți, 384
- Coresi, diacon, 151, 170
- Cornet, localitate, 463
- coroană ungară, 466, 468, 475
- Corvina, familie romană, 445
- Cosău, localitate, 16
- Constantin, tatăl lui Nan, 184
- Constantin din Sălașu, jude asesor, 184
- Costăchescu, M., istoric, 161, 168, 170, 255, 256, 286, 458
- Costea, cnez, 445
- Costești, localitate, 352
- Coșbuc, G., poet, 332, 333
- Costin, Miron, cronicar, 16, 162
- Covăsint, localitate, 361, 362
- Covurlui, 109
- Cozia, mănăstire, 357, 411
- Cracovia, oraș, 319, 361, 379, 389; — universitate, 376, 377, 379, 380, 380, 383
- Crăciun, I., istoric, 385
- crainici, 8, 40, 139, 186—188, 196, 197, 214
- crăinicie, 66, 307
- Craiova, oraș, 257
- Crasna, comitat, 66, 109, 110, 122, 379; — luptă, 282
- Crasnă, vornic, 469
- Crașova, cetate, 441
- Crăciuc, ban de Tismana, 114
- Crăciuna, cetate, 306
- Creangă, I., scriitor, 333
- Cricău, localitate, 72, 272
- Cristian, localitate, 91, 473
- Crișana, 304, 353, 383
- Cristur, scaun filial, 100, 101
- Crișul Alb, district, 63; — drum, 109; — rîu, 63, 64, 117, 120, 187, 410
- Crișul Negru, rîu, 64, 65, 120, 300, 314
- Crișul Repede, drum, 109; — rîu, 66, 120
- Crișcior, localitate, 64, 407, 409, 438; — biserică, 408
- Croatia, 147, 179, 436, 479
- croitor, 378, 382, 461
- Cronica de la Dubnic*, 390, 471
- Cronica moldo-germană*, 391
- Cronica moldo-polonă*, 391
- Cronica moldo-rusă*, 391
- Cronica pictată de la Viena*, 285, 293
- Cronica veche a Scheilor Brașovului*, 310
- cronici de curte, 391
- Cront, G., istoric al dreptului, 219, 220, 223
- Cruceburg, cetate, 354
- cruciadă, 262, 456, 460; — antiotomană, 459, 474
- cruciați, 456
- Csáki, familie nobiliară, 374, 420, 428, 429
- Csánki, D., istoric, 34, 34, 55, 59, 63, 67, 107, 117—119, 121, 122, 126—128, 450, 457
- Csatár, Kenezy, istoric, 114
- ctitorii, 444; — cneziale, 364, 410
- Cuculesc, v. Cetatea de Baltă
- Cuești-Găvoșdea, cetate, 61, 62; — district, 54, 61, 62, 62
- Cugir, localitate, 80
- Cuhea, cnezat, 21, 177, 206, 464; — district, 21; — moșie, 21
- Cuiești, comite, 54
- cultură, 321—326, 328; — agricolă, 322, 330; — antică, 366; — a cnezilor, 355; — greacă, 366; — latină, 366; — minoră, 329—331; — miotică, 330; — orășenească, 382; — pastorală, 330; — populară, 329, 335; — românească, 329, 369, 392; — scrisă, 345, 369; — a spiritului, 322; — umanistă, 365, 369, 380, 381; — a voievozilor, 355
- cumani, 70, 243, 305, 306
- Cumania, 243
- Cupșa, I., istoric militar, 291
- curelar, 378
- curia romană, 381
- curier, 442
- Curinski — Vorona, G., arhitect, 342, 407

curte, 255, 394; — boierească, 278; — domnească, 258, 278; — feudală, 331; — mănăstirească, 278; — nobiliară, 470; — regală, 52, 446
 Curtea de Argeș, oraș, 343, 354, 357, 374, 411, 428
 curteni, 257, 258, 276; — boierești, 257
 cutumă, 134, 137, 140, 143, 147, 237; — românească, 157, 228
 Cuvin castru 353; — comitat, 118; — cetate, 108
 cuțitar, 378
 Cygus, Johannes, umanist, 387
 Czako, vezi Tacu
 Czerevich, I., istoric, 143

D

Dăbica, cetate-castru, 124, 299, 353, 354, 404; — comitat, 24, 110, 124, 126, 224, 354, 360; — oraș, 124
 Dalc, preot, jurat, 184
 Dan, 60
 Dan, arhidiacon, 314—315
 Dan, M., istoric, 250, 273, 277, 453—456, 461
 Dan din Cinciș, jude asesor, 184
 Dan I, domn al Țării Românești, 331, 433, 443, 457, 458, 467; — Dan II, domn al Țării Românești, 274, 278, 440, 441
 Dan, preot, 205; — protopop, 205, 409
 Dan Românul de Duboz, 60
 Dan, voievod, 443
 Danciu, Daniil, arhiepiscop, 313, 316
 Dandrin, Marco, 147
 Danemarca, 461
 danie, 30, 50, 56, 89, 111, 128, 139; — de cnezate, 21; — de confirmare, 464; — de moșii, 21, 23, 47, 59, 212, 227, 251; — ale meșteșugarilor, 378; — ale negustorilor, 373
 dans popular, 334
 Dante, Alighieri, 333, 365, 368
 dapiferii, 111
 Daraus, pământ, 73
 dări, 56, 103, 130, 146, 453; — în bani, 113; — după pământ, (*terragium*), 453, 456; — regești, 52
 dascăl, 357, 360, 361, 370, 371, 374, 380; — bisericești, 345
 dărăbanti, 258
 David, fratele lui Iacob, 438

Dealul, mănăstire, 162, 357, 411
 Debrețin, oraș, 480
 decan, 83, 214, 305; — al capitlului, 207
 decanat bisericesc, 78, 83, 305, 306
 decrete, 142, 148, 150, 262, 381
 decurii, 271
 Déer, J., istoric, 263, 273
 Dees de Temeșel, Mihail, nobil, 51; — Petru, 57
 defileu, 469
 Dej, oraș, 124, 422, 471; — studenți, 380
 delegați-deputați, (*judices nobilium*), 129
 delict, 166—169
 Deliu[,], cerc, 65
 De materia medica, 338
 Demény, Lajos, istoric, 271, 385; — Lidia, istoric al culturii, 385
 Densuș, localitate, 184, 184, 186, 343, 407, 410, 444, 445, 452, 463; — cnezat, 37
 Densușianu, N., istoric, 26, 27, 29, 30, 31, 37, 42, 47, 55, 56, 57, 60, 63, 67, 81, 89, 103, 116, 129, 144, 145, 156, 168, 186, 187, 193, 194, 196, 200, 202, 208, 212, 216, 225, 227, 229, 250, 253, 261, 267, 286, 300, 306—309, 312, 314, 317, 319, 320, 426, 433, 434, 441, 443, 452, 453, 455, 463, 468, 470, 480
 De re metalica, lucrarea lui Georg Agricola, 398
 Deroncham, 399
 Des, 50
 „descălecat”, 29
 Descartes, R., filosof, 333
 Descrierea Moldovei, lucrarea lui D. Cantemir, 453
 Despina, soția lui Neagoe Basarab deșugubină, 165
 despot al Serbiei, 455
 Deuș, localitate, 271
 Deva, cetate, 39, 185, 260, 406, 424, 427, 439; — district, 148, 185, 260; — studenți, 380
 devălmaș, 231
 devălmășie 232
 diac-dieci, 13, 20, 21, 43, 46, 76, 82, 86, 104, 111, 129, 142, 346, 359, 360, 361, 362, 374, 378, 380, 381, 384, 424
 diacon, 171, 257

- dieceze, 21, 110, 316, 319, 381
 dies Mercurii, 79
 dieta Transilvaniei, 129, 202, 227; —
 ungară, 54
Digestele lui Iustinian, cod de legi,
 135
 dijme regale, 22, 32, 66, 80, 96, 112,
 201, 266, 309, 314, 470; — biseri-
 cești, 83, 96, 99, 308; — din grîne,
 67; — din vin, 67; — papale, 80; —
 scutiri, 308
 Dima-Drăgan, C., bibliolog, 364
 Dimitrie, jupan, 344
 dinastia arpadiană, 423
 Dinogetia, așezare, 353
 Dioscoride P., medic și botanist, 338
 diploma andreeană, 70, 73, 75, 80,
 87; — de confirmare, 51; — ioani-
 ților, 35, 114, 127, 302; — de în-
 nobilare, 387; — privilegială, 51,
 53, 54, 70, 100, 195; — regală, 76,
 453
 Diplome maramureșene, 15
 diplomat, 388
 dimensiune epistemică, 326; — socio-
 istorică, 326
 districte, 7, 8, 12, 14, 16, 19, 21, 21,
 25, 29, 30, 34, 36, 39, 42, 44, 46, 47,
 49—55, 57, 59, 64, 66, 68, 71, 76,
 85, 86, 89, 93, 98, 109, 110, 120, 128,
 140, 144, 182, 185, 188, 192—195, 245,
 260, 307, 450, 452, 463; — bănățene,
 40—43, 50, 53, 53, 116, 260; — biho-
 rene, 64; — Caransebeș, 452; — cne-
 ziale, 37; — dintre Crișuri, 66; —
 Dobra, 39; — Făgăraș, 30; — Hațeg,
 35, 36, 445; — Hunedoara, 37; —
 hunedorene, 33; — Lăpuș, 23; —
 maramureșene, 22; — Mănăstur, 56;
 — neprivilegiate, 54; — privilegia-
 te, 43, 44, 47, 53, 192, 194; — pro-
 vincii, 65; — românești, 13, 14, 27,
 39, 109, 116, 141, 155, 168, 169, 181,
 432; — Săliște, 32, 33; — săsești,
 17, 90, 361, 361; Tibru, 68; — ză-
 răndene, 62.
 Dimbovița, riu, 109
 Długosz Jan, cronicar, 255, 255, 256,
 277, 280, 280, 290, 290
 Doboka, nobil, 110
 Doboși Al., istoric, 400
 Dobra, district, 37, 39, 40, 186; —
 moșie, 39
 Dobrua de Leșnic, nobil, 439
 Dobrogea, 112, 139, 139, 242, 302, 316,
 346, 351, 353, 358
 Dobrotă, preot, 301; — protopop, 204
 Docleni, deal, 41
 doctori, 381
 documente latine, 364; — privilegiale,
 50, 355, 364, 452
 doină, 331, 332
 Doja Gheorghe, 361, 474
 Dolha, localitate, 464
 Dolj, județ, 109
 domeniu, 272, 312, 313, 445, 446, 450,
 451, 471, 473, 477, 486; — al capitlu-
 lui, 65; — de cetate, 58, 59, 59, 61;
 — episcopal, 144; — feudal, 272; —
 regal, 102
 Domețian, papă, 358
 dominație cumană, 307; — otomana,
 256, 396
 Dominic din Ostrov, preot, 204
 domni, 153, 159, 162, 165, 236, 245,
 247, 248, 256, 257, 259, 272, 275, 278,
 285, 291, 292, 294, 311, 312, 355, 384,
 390, 391—393, 400, 408, 411, 415,
 457, 458, 467, 471, 474; — moldo-
 veni, 256, 257, 286, 291, 363, 370, 457,
 458, 470, 471, 476, 477; — munteni,
 256, 257, 280, 364, 370, 371, 456, 457,
 478
 domnie, 153, 237, 254, 259
 Donatello, sculptor, 415
 donjoane, 355
 dor, 331
 Dorohoi, 411
 Dostoievski, F., scriitor, 333
 Dracula, 383, 391
 Drag, comite și voievod, 21, 22, 67,
 123, 311, 429, 430
 Dragalina, P., istoric, 55
 Drăgfi Bartolomei, voievod, 273, 471;
 — familie nobilă, 23, 128, 358, 383,
 390
 Dragomir, S., istoric, 147, 188, 407
 Dragomir, jude asesor, 184; — preot,
 184
 Dragomir, ban, 114
 Dragomir, 163
 Dragoslavele, localitate, 404
 Dragoș, cnez înnobilit, 21, 29, 429
 Dragoș, familie cnezială, 128, 206,
 429, 438
 Drava, riu, 267
 Drăgan, I., istoric, 35, 386, 472
 Drăganu N., filolog, 72, 191, 260, 379

Drăguț, V., istoric de artă, 407, 409, 410

Drăușeni, sat, 73

dregători, 52, 53, 75, 89, 90, 93, 98, 109, 128, 162, 208, 212, 262, 264, 266, 272, 285, 303, 314, 364, 374, 394, 425, 446, 450, 456, 466

dregători, 101, — bisericești, 298; — centrale, 257; — civile, 158; — comitatense, 111, 120, 427; — de curte, 374; — fiscale, 113; — judecătorești, 90, 101; — locale, 93, 257; — obștești, 158; — politice, 298; — scăunale, 102, 104

Drenceva, cetate, 441; — district, 54, 62

drept, 132, 133, 135, 145, 241, 381; — de apel, 132, 238; — bisericesc, 149; — canonic, 150, 151; — civil, 149, 150, 151; — cnezial, 184, 201; — comun, 152; — consuetudinal românesc, 53, 138, 153; — de cumpărare, 139; — cutumiar, 140, 154, 237; — feudal, 41, 134, 143, 152, 154, 157, 159; — firii, 152; — francez, 231; — german, 146, 231; — de înfrățire, 139; — de judecată, 53, 201, 315; — moldovenesc, 146; — de moștenire, 146; — natural, 150, 152; — nescris, 134, 148; — nobiliar, 75; — obișnuielnic, 134, 135, 139, 139, 140, 143, 144, 144, 154, 161; — paloșului, 199; — penal, 150, 153, 159; — polonez, 146; — de precumpărare, 139; — prestatal, 139; — privat, 150, 152, 153; — de proprietate, 139; — public, 139, 150, 152; — de răscumpărare, 139; — roman, 154; — românesc (*jus valachicum*), 14, 72, 144, 145, 168, 169, 181, 185, 196; — rutean, 146; — scandinav, 231; — de stăpînire, 145, 308; — scris, 147, 154; — de strămutare, 388, 451; — de vamă, 452; — veșnic, 171

drepturi, 304, 318, 395

dreptate, 132, 133, 135, 241

Drobeta-Turnu Severin, oraș, 350, 382

Duboz, district, 54, 60

Duby Georges, istoric, 18

Ducas Ioan, cronicar bizantin, 228, 288

ducat, 32, 33, 467; — al Amlașului, 31, 32; — al Transilvaniei, 422

duce, 272; — al Amlașului, 434; — cumani, 305, 305; — al Făgărașului, 434; — de Milano, 447

duel judiciar, 197, 232

Dulceana, localitate, 349

dulgher, 378

Dumitrescu, M. V., jurist, 219, 221, 223, 224

Dumitru, cnez, 371; — jude asesor, 184

Dunăre, fluviu, 40, 43, 48, 50, 51, 53, 54, 62, 108, 115, 115, 139, 140, 243, 249, 260, 288, 298, 302, 349, 353, 354, 422, 423, 440, 441, 446, 448, 451, 452, 455, 476, 484; — bănățeană, 39, 62, 442

Dunăre, N., etnograf, 339

Dușa, jude asesor, 184

Dușan, Ștefan, 146

E

Ecaterina, nobilă, 67

Eckart Ferenc, istoric, 418, 418

educatori, 372, 376

educație, 356; — cavaleriească, 446

Eftimie, cronicar, 391

Egipt, 413

egumen, 203, 230, 311, 358

Elegia cea Mare, operă a lui N. Olahus, 387

Elekes, L., istoric, 445, 450, 453, 461, 471

Eliade Mircea, filosof, 329, 330, 330

Elisabeta, regină, 20, 24

Elveția, 320

Emeric, nobil, 429; — palatin, 23; — rege, 415

Eminescu, M., poet, 332, 332, 333, 456

Enescu, G., muzician, 334

episcop, 188, 203, 267, 273, 298, 299, 300—303, 308, 310—313, 315, 317—319, 374, 456, 474, 480; — auxiliar, 319; — de Alba Iulia, 14, 96; — catolic, 302, 309, 314, 320, 320; — de Cenad, 273; — al cumanilor, 307; — diecezan 299; — de Huși, 208; — de Oradea, 273, 300, 304; — ortodox, 301, 302, 311, 451; — de Rădăuți, 208; — de Roman, 208, 391; — de Siret, 319; — al Transilvaniei, 18, 232, 305, 318, 320; — vicar, 307.

episcopie, 203, 206, 311, 315, 317—319, 383; — de Agria, 21; — de Alba Iulia, 96, 218, 234, 305, 306, 359, 388; — de Argeș, 320; — de Baia, 319, 320; — catolică, 300, 302—307, 317, 319; — de Cenad, 234, 299, 303, 304; — de Cumania, 306, 306; — de Feleac, 313, 471; — de Galați, 313; — de Hălci, 317; — de Milcova, 307, 307, 317, 318, 320; — de Oradea, 65, 302; — ortodoxă, 300—302, 314, 429; — in partibus, 319, 320; — românească, 299, 301, 303, 310; — de Severin, 320; — de Siret, 319, 320; — de Vad, 313, 471; — a vlahilor, 299

Epistola de perdicione regni Hungarorum, lucrare de Gh. Szerényi, 390 equites, v. primipili

Erasmus din Rotterdam[,], umanist, 365, 368, 387, 389

Erd-Somlyo, comitat, 118

eretici, 303

Ernerius, ban, 113

Eskenasy, V., istoric, 63, 182, 242, 248

Esop, fabulist, 389

etnogeneza românilor, 138

Eufrosin, copist, 392

Eugen IV, papă, 449

Europa, 40, 112, 113, 233, 262, 278, 359, 366, 369, 373, 394, 397, 413, 414, 435, 448, 455, 456, 459—461, 475

Eustachie, voievod, 419

Eustatie, ritor, 357

Evangelheliar, 355, 359, 383; — de la Putna, 357; — de la Rîșnov, 356; — slavo-român, 384, 385

Ewald, filosof, 324

exarh al plaiurilor, 311

Ezeriș, depresiune, 41

F

Faptele ungurilor (*Gesta Hungarorum*), lucrare a notarului regelui Bela III, 242, 359

Făgăraș, 14, 27, 29, 30, 32, 126, 195, 196, 310, 316, 364, 406, 434, 435, 467; — cetate, 29, 196; — depresiune, 26, 29; — district, 25, 26, 30, 30, 32, 62, 141; — moșie, 28, — oraș, 478; — provincie, 30; — țară, 30, 141, 169, 195, 196, 425

Făget, district, 54, 55, 119; — cîmpie, 41; — sat, 55

Făgețel, sat, 55

Fărcădin, localitate, 463

Fărcaș, cnez, 243

Fărcaș A., istoric al învățămîntului, 363, 446

Farczady E., istoric, 466, 466

Făt Frumos și Ileana Cosînzeana, basme, 333

fauri, 282

federalizarea țărilor românești, 457

Feige, I., istoric, 380

Feldioara, 199, 362, 477; — cetate, 354; — scaun, 74

Feleac, localitate, 207, 260, 313, 357, 471

Felmer Martin, istoric, 5

Felnac, localitate, 352

Feneșan C., istoric, 49, 378, 379

Ferdinand de Habsburg, rege, 375, 387, 388, 475—480

feriile, 237

Ferrara, universitate, 376, 386

fertun, monedă, 208, 213, 225

feudal, 449, 451, 459, 464; — eclesiastici, 19

feudalitate, 22, 244

feude, 471

Fevbre, L., istoric, 322

Fichte, I. G., filosof, 323

fierar, 378

Fileș, localitate, 216; — cnezi, 165

Filip de Fermo, legat papal, 317

Filip Moldoveanu, tipograf, 384, 385, 385

Filipașcu Al., istoric, 16

Filitti, I. C., istoric, 216, 318, 319, 320

Filos, boier, 374

Filotei, călugăr, 363; — logofăt, 463

Finis, localitate, 406

Firu, I. S., istoric, 388

Firdea, castel, 58; — district, 54—59; — moșie, 55

Florența, oraș, 363, 373

Florești, localitate, 271

florin, monedă, 360

Forbes, R., istoric, 341

for bisericesc, 305; — dominal, 199, 201; — orășenesc, 238; — sătesc, 174; — superior judiciar, 105

forum dominale, v. forum dominal

forum pedaneum, v. for sătesc

formațiuni prestatale, 240, 242, 243, 394, 466
 fortăreață, 461
 fortificații, 265, 308
 Fotino, G., jurist, 138, 147, 231
 Francisc I, regele Franței, 475, 476, 478
 François de Pavie Fourquereux, călător, 147, 211
 Fraknoi, istoric, 251, 387, 445
 Frank Ștefan, voievod, 433
 Franța, 73, 175, 211, 248, 475, 476
 frați devălmași (*fratres dividionales*), 445, 463
 Frățilă, I., istoric, 80
 Frederic III, 466
 Frențiu I., istoric, 300, 306
 Friedensburg, W., istoric, 445
 fruntași, 198, 264, 285
 Fuggeri, bancheri, 399
 funar, 378
 funcționari, 129, 372, 377, 378
 furt (*furtum*), 168

G

Gágyi, E., istoric, 191, 260
 Galații Făgărașului, episcopie, 313
 galerii, 395
 Gales, sat, 177
 Galilei Galileo, fizician și astronom, 366
 Gamza, localitate, 463
 Ganoczi, I., istoric, 302
 Gaspar, Ioan, primar, 91
 Gătaia, cîmpie, 41
 Gattamelata E., condotier, 415
 Găvoșdea (Cuiești), district, 61
 Gelu, voievod, 124, 242, 299
 Gentile, legat papal, 425
 Geoagiu, localitate, 445, 453, 463
 Georgescu, Valentin, jurist, 140, 234
 Gepis, localitate, 300; — vale, 66
 Gerard de Sagredo, episcop, 303, 346
 germani, 72
 Germania, 74, 461, 475
 Gertruda, regină, 113
 Geza III, rege, 70, 304
 Ghelar, mine, 348, 394
 Ghelarie, arhiepiscop, 311
 Gheorghe, arhiepiscop, 206, 314; — cnez, 438; — episcop, 314; — ju-

pan, 344; — sculptor, 415; — vicevoievod, 198
 Gheorgheni, comitat, 100—101; — scaun, 96, 100, 101, 103
 Gherla, oraș, 124
 Gheție, I., filolog, 363, 364, 370, 371, 383, 385
 Ghibănescu, G., istoric, 231
 Gilău, localitate, 410
 Gilian (Julian?), cnez, 25
 gimnaziu minorit, 371
 Giovio Paolo, umanist, 136, 141, 141
 Girola Alexandro, cardinal, 445
 Giulești, moșie, 21
 Giurescu, C. C., istoric, 399, 400
 Giurgeu, masiv muntos, 92
 Giurgiu, cetate, 293, 399
 Giurgiu A., istoric, 256
 Girbovia, cetate, 343
 Gîrliște, localitate, 53; — Ștefan Gîrliște, cnez, 386
 Glad, voievod, 242
 Gladna, tîrg, 59
 gloabe (birsagia), 52, 129, 139, 164, 166, 171, 172, 188, 191, 198, 202, 214, 220, 222, 227, 229, 238
 gloate, 255, 256
 Glose, 382
 Glozdava, Dimitrie, ban, 114
 Glück, E., istoric, 63
 Goblot, J., istoric al civilizației, 324
 Göllner, C., istoric, 373, 390
 Gonța, Al., istoric, 470
 Görcsönyi, A., istoric, 446
 Goreccius Leonardus, cronicar, 141
 Goren, district, 42, 49, 54, 55, 61
 Golubăț, luptă, 441
 Goga, Octavian, poet, 333
 Gorj, județ, 109
 Gorovei, St., istoric, 427
 Gostynski, T., istoric, 429
 Grădiștea Muncelului, trusă medicală, 338
 grămatică, 202, 355, 357, 362, 374
 Gramatica limbii latine, lucrare a lui Thomas Gunarius, 383
 Grandjean, W., arheolog, 73
 grăniceri, 442
 greavi (Grafen, greven), 75, 90, 180, 437
 Greb, familie nobiliară, 92; — Mihai, jude scaunul, 91; — Ștefan, vice-regent al judeului regesc, 91
 grebanat, 92

Greceanu, Eugenia, arhitectă, 410
 Greceanu, R., cronicar, 257
 Grecia, 243
 Grecu, Toader, 231; — Vasile, istoric, 288, 290
 Greffner, O., istoric, 64
 Grekov, B. D., istoric, 146
Griechische Kultur Geschichte, lucrarea lui V. I. Burchardt, 323
 Grigoraș, N., istoric, 209
 Grigore al IX-lea, papă, 309, 318
 Grigorescu Nicolae, pictor, 336
 Gritti, Aloisio, pretendent la voievodatul Transilvaniei, 428
 Groff, 468
 Gromo Giovannandrea, colonel, 116
 Grossdorf, pertinentă, 33
 Gruia și fata sălbatecă, baladă, 331
 Guicciardini Fr., cronicar, 368
 Guizot Fr. P., istoric, 323
 Gulia, tatăl lui Mihail, 184
 Gumarius Th., umanist, 383
 Gündisch, G., istoric, 26, 449, 454, 468, 472, 473
 Gündisch, K., istoric, 437, 438
 Gurasada, localitate, 407
 Gureni, cetate, 442
 Gurghiu, cetate, 98, 105, 198; — domeniul, 192
 guvernator, 245, 251, 268, 451; — al Ungariei, 456
 Gyla, voievod, 242
 Gyoni, M., istoric, 299
 Györfy, G., istoric, 119, 121, 124, 126; — Ianos, istoric, 64, 65, 65
 Gyula, duce, 110

H

Haas Conrad, inventator, 405
 habitat, 7
 Habsburgi, dinastie, 386
 Hacıu Martin, umanist, 385
 Hădărău, localitate, 168
 haiduci, 259
 Hălchiu, localitate, 407
 Halici, episcopie, 146, 317, 429, 429
 Hălmașu, 411, 464; — cetate, 110; — district, 63
 Hanga Vl., istoric al dreptului, 133, 136—138, 147, 150, 151, 154, 155, 158,

160, 165, 167, 214—216, 218, 222, 224, 243, 315
 Hangu, mănăstire, 404
 Hanibal, general, 465
 Harghita, munți, 92, 407
 Hariton, mitropolit, 316
 Hărman, capelă, 411
 Harmenopulos, jurist, 158
 Harsok, v. Hațeg
 Hartlieb Hanns, inventator, 405
 Hașdeu, B. P., istoric și filolog, 137
 Hațeg, oraș, 127, 182, 310, 359, 364, 385, 406, 411, 437, 439, 445; — cetate, 36, 182, 185, 439; — cnezat, 37; — comitat, 127; — district, 34—37, 39, 40, 127, 182—185, 187, 226, 441, 452, 463; — țară, 184, 301
 Hațegan I., istoric, 440, 442, 472
 Hecht Georg, primar, 473
 Hector, erou grec, 454
 Hegel, filosof, 323
 Heltai Gaspar, cronicar, 389, 446, 456
 Henning, comite, 161, 427
 Henric VIII, regele Angliei, 476
 Hercule, zeitate, 465
 Herina, localitate, 407
 Hermanus, 76
 Herodot, istoric, 389
 Herseni, Tr., sociolog, 341
 „herțeg”, 30, 32
Herabiblos, lucrare a lui Harmenopulos, 158
 Hilandar, mănăstire, 146
 Himfy, Benedict, ban al Severinului, 123, 274; — comite al Maramureșului, 123; — comite al Ugocsei, 123; — familie nobiliară, 61
 Hindău, luptă, 434
Histoire de la civilisation en France, lucrare a lui Fr. Guizot, 323
Historia suis temporis ab anno 1494, 136
 Hirlău, oraș, 411
 Hîrșești, crâinicie, 66
 Hirtibaciu, scaun, 84
 Hlincea, cultură, 396
 Hobița, localitate, 336
 Hodos, district, 54; — localitate, 360
 Holban M., istoric, 35, 431, 432; — Theodor, istoric, 278
 Holtzmann, W., istoric și editor, 72
 Homan, B., istoric, 450
 Homonay Dimion, slujitor, 454
 Homoroade, ținut, 81

Honterus Johannes, umanist, 373, 386—389
 Horațiu, poet latin, 322, 389
 Iloran, localitate, 118; — district, 54, 62
 Horvath, Al., istoric, 113, 115, 116, 117
 Horvath, nobili, 61, 433
 Horwath, W., istoric, 407
 hotar (*meta*), 266
 hotărîre dietală, 227, 262; — judecătorească, 143, 236; — regală, 260
 Hotin, cetate, 292
 Hradcany, palat, 415
 hrîsov, 142, 151
 Huedin, bazin, 120
 Humor, mănăstire, 170, 411
 Hunedoara, 14, 34, 68, 206, 244, 312, 315, 357, 359, 385, 407, 410, 411, 437, 438, 445, 448, 450, 453, 462, 463; — cetate, 36, 59, 260, 343, 439, 444, 446, 450; — comitat, 33, 35, 37, 39, 81, 110, 120, 126, 127, 185, 251, 385, 400, 453; — district, 37, 39, 40, 58; — domeniu, 260, 439, 445, 446, 450, 451; — oraș, 450, 478; — studenți, 480; — ținut, 37; — ținut, 385
Hungaria, lucrarea lui Nicolaus Olahus, 386
 Huniadești, familie, 127, 128
 Hurmuzaki, E., 15, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 37, 42, 47, 55, 56, 57, 60, 63, 67, 81, 89, 103, 116, 129, 144, 145, 156, 168, 172, 186, 187, 193, 194, 200, 202, 208, 212, 216, 225, 227, 229, 250, 253, 261, 267, 286, 300, 306—309, 311, 312, 314, 315, 317, 319, 320, 426, 433, 434, 441—443, 452, 453, 455, 463, 468, 470, 480
 husari, 266
 husiți, 447
 Husserl, filosof, 329
 husitism, 382
 Hust, cetate, 18
 Hustița, localitate, 16
 Huși, eparhie, 208

I

Iach de Cusal, familie nobiliară, 24
 Iachint, mitropolit, 315, 316, 354, 374
 Iacob, aurar, 91; — ban, 53; — comite și jude regesc, 91; — magistrul, 361, 371; — de Marchia, inchișitor,

312; — de Preneste, legat apostolic, 303; — voievod al Transilvaniei, 438
 Iacov, voievod, 408
 Iagić, W., istoric, 179
 Ialomița, rîu, 109, 250, 454
 Ialova, cnez, 464
 Iancu de Hunedoara, 10, 25, 32, 39, 43, 48, 54, 55—58, 81, 87, 105, 198, 250, 251, 276—278, 283, 292, 312, 375, 411, 416, 434, 444, 445, 445, 446, 448—466; — ban de Severin, 55, 56, 445, 445, 446, 448, 449, 450, 451, 453, 455, 458, 462; — căpitan general, 245, 458; — comite al secuilor, 459; — guvernator al Ungariei, 245, 445, 451, 456, 459, 471, 473; — voievod al Transilvaniei, 245, 291, 294, 411, 445, 446, 449, 452, 454, 458, 459, 463, 471
 Ianos, comite, 122
 Iași, studenți, 380
 iazigii, 70
 Ibn Kemal, cronicar, 293
 Ibrăileanu Garabet, 333, 334, 334
 icoane, 335
 Iczkovits, E., istoric, 126
 Ieud, mănăstire, 357, 359, 383
 iconografia, 357
 Ieuș, castel, 58; — district, 54, 57, 58; — provincie, 57
 ieniceri, 29
 Ieremia, mitropolit, 317
 Ierotei, episcop, 299
 Ieronim Laski, nobil, 478
 Ighiu, localitate, 72, 272
 Ilarie, egumen, 311; — Ioan, episcop, 313
 Ilia, localitate, 445, 463; — Mică, 453
 Iliaș Vodă, domnul Moldovei, 278
 Ilidia, cetate, 50, 53, 407, 441, 442; — district, 43, 44, 49—51, 61, 118
 Ineu, localitate, 120
 Imperiul Bizantin, 459; — german, 461; — habsburgic, 253, 317; — otoman, 449, 455, 459; — roman, 351, 461
 Imreh, St., istoric, 143
 inchișitor, 460
 incunabile, 385
Index Abecedarius, lucrarea lui St. Taurinus, 389
 industrii populare, 340
 infanterie, 276, 447

instanțe comitatense de judecată, 129, 132, 150, 156, 159, 236, 238, 473; — voievodală, 238

instituție cnezială comitatensă, 70; — a oamenilor buni și bătrini, 135, 157; — scăunală, 93; — voievodală, 411

Insula Banului, localitate, 112

intelectuali orășenești, 378; — sătești, 378

invazie, 451, 469; — otomană, 245, 379, 382, 452, 456, 470, 473; — tătar-mongolă, 72, 406, 418, 420

Ioachim, comite de Sibiu, 71

Ioachim, F., istoric, 442

Ioan, episcop de Oradea, 304; — fiu de ban, 426

Ioan Aurarul, jude al Sighișoarei, 91

Ioan de Caffa, episcop, 312, 457; — fiul magistrului Iacob, 271, 361; — fiul lui Iuga, 21; — fiul lui Mailat, 479; — nepotul lui Bogdan, 21; — jude regesc, 91; — preot, 315

Ioan Albert, rege, 296; — Asan II, țar, 114; — cnez, 176, 243, 438; — de Horvat, 61; — fiul lui Conrad, 426; — Geréb de Vingard, 30

Ioan Zápolya, voievod, 375

Ioan cel Roșu din Bretonia, cnez, 430; — de Zredno, episcop, 456

Ioan Pustnicul, 151; — Românul (*Hans Walach*), inventator, 395, 406; — Riza, episcop, 319; — Sigismund, principe, 45, 415, 476, 479, 480

Ioan Sylvester, filolog, 383

Ioan de Szentgyörgyi, voievodul Transilvaniei, 467, 468; — Vatatzes, general bizantin, 234; — Vitéz, episcop, 373

Ioanaș, voievodul Plaiurilor, 408

Ioanichie, mitropolit, 206, 304, 314

Ioannes Fontana, 405

Iobagi, 34, 52, 57, 59, 110, 156, 183, 186, 201, 251, 253, 262, 266, 267, 360, 388, 446; — nobiliari, 200; — regali, 200; — romani, 67, 190; — de cetate, 261

Iova, jupanul, 409

Ionescu, Gr., arhitect, 343, 406

Iovan Frankapan, despot sîrb, 179

Iorga, Nicolae, istoric, 26, 29, 231, 233, 278, 306, 307, 311, 315—317, 334, 334, 336, 358, 444, 455, 471

Iosif II, împărat, 341; — mitropolit, 317

Iosipescu, S., istoric, 242, 248

Iovan Borgovan, baladă populară, 330

Ipoly, A., istoric, 388

Inneriu, ban al Transilvaniei, 420

Isabella, regină, 48, 73, 479, 480

ispisoc de danie, 227

Istanbul, 459

Istvanfi, Nicolae, istoric, 292

Italia, 175, 243, 365, 366, 373, 415

Iuga de Mîtnic, cnez, 46

iudices, v. *juzi* ai orașelor

iudicium Dei, v. judecata lui Dumnezeu

iudicium duelli, v. duelul judiciar

Iustinian, împărat, 135, 298, 388, 389

Ioan III, țarul Moscovei, 398

Iványi, B., istoric, 200

Iza, rîu, 16; — depresiune, 16

Izvorul Crișului, district, 63, 64; — Maramureșului, 17

îndatorire ostășească, 241, 254, 257, 262, 269

îndreptarea legii, 138, 152, 224

Inocențiu III, papă, 300

învățămînt, 344, 356; — orășenesc, 362; — sătesc, 360

învățători, 357, 360, 361, 371, 372, 377, 378

învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, 211, 270, 278, 292

învoiala între părți, 215, 217, 228

J

Jakab, E., istoric, 93, 192

Jakó, Sigismund, istoric, 121, 197, 360, 371, 374, 378, 382, 385

Jdioara, cetate, 116

jeleri, 285

Jidovița, cetate, 115

Jiu, rîu, 35, 36

Johannes Bazaradt (Basarab) student, 378; — dictus Olah, student, 378; — Lupaczinus, student, 378; — de Mocod, student, 378; — de Telciu, student, 378, 379; — Walachus, student, 378

Jucu, localitate, 361

juzi, 30, 40, 47, 52, 73, 76, 78, 79, 80, 84, 88, 91, 93, 96, 99, 135, 175—178, 180, 185, 187, 189, 192, 197—199, 201—203, 214, 218, 225—226, 232, 238, 241, 242, 245, 270, 271, 371, 418, 422, 450, 451, 455; — comitatensi, 202, 227; — curții, 52, 229, 424, 429; — evreilor, 203; — mici, 203; — mireni, 189; — nobiliari, 22, 47, 129, 156, 201, 202; — orășenești, 91, 202, 203; — principali, 198; — regești, 79, 81, 82, 87, 90, 91, 91, 94, 102, 103, 105, 106, 180, 198, 199; — satești, 20, 90, 181, 240, 270; — scăunali, 82, 84, 91, 91, 94, 97, 98, 101—103, 106, 197, 468; — supremi, 102, 103, 193, 203, 267; — țării, 238; — orașului, 203

judecata lui Dumnezeu, 148, 203, 233; — cu fierul roșu, 148; — nefățarnică, 203; — obștii, 174, 175; — regală, 91

judecători, 135, 138, 147, 166, 167, 171; — supremi, 111

judecie, 135

județe, 258, 272

județi-juzi, 135, 174, 201, 202, 248, 259

Juga, cnez, 201

Jugăreanu, Veturia, istoric, 389

Jugoslavia, 301

Juhász, K., istoric, 304

Jula, fiul lui Eustachie, 419

jupani (voievozi), 201, 344, 352, 408

Jupani, district, 54, 55—58

jupâniță, 408, 409

jurați, 40, 76, 80, 84, 176—178, 186—187, 189—191, 199, 202, 203, 221, 226, 271; — asesori, 30, 117, 129, 182, 198, 218, 226, 229; — bătrâni, 94; — orășenești, 91

jurători, 139, 145, 194, 218—220, 223, 236; — adeveratori, 220; — hotarnici, 220; — tocmelnici, 220

jurământ cu brazda-n cap, 139, 228; — de credință, 89, 219; — de veritate, 214

jurisdicție, 91, 151

jurisprudența, 133

juriști, 135, 346

justiția bisericească, 176; — cnezială, 176; — voievodală, 176

justiția dregălorilor centrali, 176; — eclesiastică, 156; — feudală, 132, 133, 381; — locali, 176; — orășenească, 176; — puterii centrale, 176; — satească, 176; — seniorială, 199; — stăpînului de pămînt, 176

K

Kádár, I., istoric, 22, 124

Kalocsa, episcopie, 113, 300, 318, 320, 422

Kán, familie nobilă, 128

Kant, filosof, 323

Karácsonyi, I., istoric, 148, 465

Katib Mahomed, cronicar, 446

Keglevic, 179

Kemény, I., istoric, 260, 381

Kenez, mănăstire, 300

Kegel, 400

Keowzeg, tîrg, 62

Kereszeg, moșie, 119

Keve, comitat, 117

Keza, Simon de, cronicar, 98, 344

Kezd, 96

Keyser, 405

Killyeni, Fr., istoric, 86

Kiss, A., istoric, 200; — B., istoric, 71; — S., istoric, 379

Klein, K. K., istoric, 72, 73, 83

Knauz, N., istoric, 249, 263

Kogălniceanu, Mihail, istoric și om politic, 323

Kolozsvári, S., jurist, 141, 150

König, C., istoric militar, 283

Körösköz, district, 66

Kosd, v. Kozd

Kossoyopolye, luptă, 459, 464

Kostanețki, C., (Filosoful), scriitor, 370

Kovachich, I. N., istoric, 250, 264

Kovács, E., istoric, 379

Kezd, scaun, 94, 95, 102, 106

Kinamoș, Ioannis, cronicar, 243

Komarom, cetate, 438

Kozd, capîtlu, 81; — jude regesc, 82; scaun, 81, 82, 82 v. și Rupea

Kralievici v. Marco Crăișorul

Krum, han, 173

Kurnus, 165

L

- lăcătuș, 378
 Lachech, vezi Laheci
 Lachk, v. Lațcu de Santău
 Lackfi, familie nobiliară, 128, 374, 375, 428, 429
 Lackfi A., căpitan, 115; — comite, 123; — voievod, 115, 429; — Șt. voievod, 429
 Ladislau, 161, 425, 436; — comite, 425; — cnez, 433, 452; — jude asesor, 91, 184; — jude regesc, 91, 213, 302; — preot, 204; — vicevoievod, 422; — voievod (jupan), 64; — voievod al Transilvaniei, 420, 421, 425, 426, 427
 Ladislau, fiul lui Carol de Durazzo, 436
 Ladislau, fiul lui Nicolae, 429
 Ladislau, cel Sfint, rege, 235, 304, 415, 436; — IV Cumanul, 89, 96, 136, 421; — V Postumul, rege, 33, 43, 459
 Ladislau de Durazzo, rege, 436, 437
 Ladislau de Syma, nobil, 171
 Ladislau Walachus, student, 378
 Lado de Bizere, v. Vlad de Bizere
 Laheci, cnez, 161, 432
 lăncieri, 276
 Lăpuș, ținut, 122
 Laslău, voievod (jupan), 64
 Lateran, 302, 303
 Lațcu, domnul Moldovei, 319
 Lațcu, cnez, 438; — voievod (jupan) 408
 Lauda prostiei-nebuniei, lucrare a lui Erasmus din Rotterdam, 368
 Laurențiu, episcop, 304; — vicevoievod, 437; — voievod, 419
 Lazăr, despotul Serbiei, 459
 Lazarovici, Gh., arheolog, 49
 Lazăr Săineanu, filolog, 233
 Lăzărescu, F., istoric, 293
 Lebedev, V. I., istoric 341
 Lecca, Q. G., istoric, 116
 lefegii, 258, 277, 278
 legat papal, 303, 318, 456
 lege, 132, 133, 143, 147; — feudală, 140, 143; — a locului, 138; — a lui Dumnezeu, 203; — morală, 336; — muntelui, 180; — nescrisă 132, 134, 136, 146; — nouă, 141; — a omenei, 336; — a pământului, 138; — a pășunii, 180; — penală, 151; — plaiului, 180; — peste lege, 223; — românească, 30, 137, 144, 145, 146, 151, 336; — scrisă, 134, 141, 146, 148, 150, 159, 165; — a stinei, 180; — talionului, 163; — turmei, 180; — a țării, 161; — veche, 52, 145, 182, 336, 470
 legislație bizantină, 139, 151
 legiuitori, 133, 135
 Leon al X-lea, papă, 474
 Leonardo Bruni, umanist, 367
 Leonardo da Vinci, titan al Renașterii, 329, 366, 368, 405
 Leroi-Gourban, A., istoric, 341
 Lescapier, Pierre, călător, 397
 letopisețe, 391
 Letopisețul Anonim, 257, 391; — de la Bistrița, 391; — de la Putna, 391, 357, 358; — lui Macarie, 391, 391
 Leunclavius, istoric, 446
 Leustachius, comite, 124, 126; — voievod, 419
 lex (lege), 142; — antiqua, 19, 142, 182, v. și drept românesc
 lex Ripuaria, 231
 Libertas Cibiniensis, 88
 liga baronilor, 459
 Linjina, localitate, 463
 Liov, oraș, 374
 Lipova, oraș, 312, 371, 407; — biserică, 411; deal, 41; — district 116; — medici, 381; — studenți, 380
 Lips, I., istoric, 339
 „literatură de curte“, 355
 litigiu de proprietate, 81, 97
 Litovoi, voievod, 35, 36, 243, 302
 litterati v. dieci
 Litua, „țară“, 35
 Lituania, 441, 429
 Liturghier, 382, 383
 „locuri pustii“, 71
 Liubcova, de Almăj, 55; — district, 42, 50, 54, 162
 Livala, localitate, 204, 463
 loțiitor (locumtenens), 103, 268
 locuințe civile, 400
 locuri camerale, 267
 logofăt, 363, 364, 374
 Losonczy, Sigismund, magnat, 273
 Lotru, cetate, 89; — riu, 343, 472
 Lovinescu, Eugen, istoric literar, 324, 325
 Luca Arbore, hatman, 161

Lucaci, ritor, 358
 Luchian, A., pictor, 335
 Luck, tratat, 441
 Ludovic, 90; — rege, 211, 433; — Ludovic II 475; — de Anjou, 14, 20, 22, 23, 37, 90, 115, 148, 155, 208, 224, 225, 232, 249, 272, 274, 302, 309, 319, 396, 408, 429, 430, 430, 431, 433, 440; — Ludovic XII, 73
 Lugoj, 54, 55, 59, 360; — biserică, 411; — cîmpie, 41; — comitat, 46, 115; — district, 43, 44, 46, 48, 50, 51, 117, 193; — provincie 50; — scaun, 49; — tîrg, 48
 Lunca, district, 66; — sat, 445
 Lunca Cernii, 438, 439; — Timişului, 43
 Lupa, boieroaică, 170
 Lupaş, I., istoric, 141, 293, 299, 386, 388, 419, 422, 423, 425, 470—472, 474
 Lupşa, localitate, 409, 410
 Lupşa, St., istoric al bisericii, 310, 312
 lupta antiotomană, 451
 luptători (belligeri), 271
 Lupu, Vasile, domn, 138, 152, 208
 Luther, reformator, 380
 Luxemburg, 55
 Lybrand, cetate, 442
 Lypco, depresiune, 61; — district, 54, 61

M

Macarie, cronicar, 391
 Macarie din Antiohia, cleric, 147, 313, 315, 391
 măcelar, 378
 Măciş, localitate, 452, 463
 Măciş, Nicolae, nobil român, 47
 Măciş, familie cnezială, 452
 Magellan, F., navigator, 389
 Maghiaru, Al., istoric, 399
 magistrat oraşenesc, 89, 90, 371, 384, 473
 magistru, 111, 361, 371, 379, 381, 395, 418; — în arte liberale, 381; — în ştiinţe, 381
 Mahomed al II-lea, sultan, 251, 290, 459
 Mai am un singur dor, poezie de M. Eminescu, 335

Mailath Ştefan, voievod, 31, 196, 478, 479
 Maiorescu T., critic literar, 332, 332
 Makkai, L., istoric, 22, 306
 Maksai, F., istoric, 122
 Mălăncraş, localitate, 411
 Măliusz E., istoric, 172, 200, 381, 434, 435, 438
 mănăstiri, 254, 300, 355, 373, 375, 410, 411
 Mănăstur, castel, 58, 59; — district, 54—59; — moşie, 55; tîrg, 58, 59
 mandat de chemare în judecată, 213
 Manolescu, R., istoric, 284, 371, 382, 433
 Mantua, oraş, 389
 manufacturi, 365
 Mara, riu, 16, 17
 Maramureş, 14, 16, 17, 19—22, 29, 36, 123, 144, 161, 177, 189—191, 193, 197, 200, 204, 206, 226, 229, 301, 310, 311, 314, 357, 359, 364, 383, 425, 429, 436—438, 448, 453, 462; — biserici, 342; — comitat, 19, 21, 109, 122, 127; — comite, 19; — depresiune, 16; — district, 15, 19, 21, 26, 62, 122, 123, 190; — riu, 17; — scaun episcopal, 206; — ţară, 15, 16, 21, 21, 35, 123, 244, 301, 383; voievodat, 122, 123
 Marco Crăişorul, 331
 Marcovici, Simon, profesor, 323
 Marcu, episcop, 313
 Marcu, Al., istoric literar, 364
 Marcu, L., sociolog, 179
 Marczali, H., istoric, 112, 114
 Margina, sat, 57; tîrg, 57, 58
 Margine, district, 31, 31, 32, 54—59
 Mărgineanu, N., psiholog, 331, 333, 335
 Mărginime, 244
 Maria, regină, 121
 Maria Tereza, împărăteasă, 119
 Marienburg, G. Fr., istoric, 83
 Marinescu, C., istoric, 316, 317
 Marinescu, St., istoric, 209
 Mariano, Matei, medic, 256
 Narinovschi, Mihai, episcop de Baia, 320
 Mărişescu, Teodor, caligraf, 358
 Mărk, S., istoric, 119
 Marpod, localitate, 78
 Martin, comite de Sălaj, 121
 Martin, sculptor, 415

- Martinuzzi, episcop-guvernator, 268, 479, 480
 Marțian, I., istoric, 24, 260
 martori, 144, 168, 236
 Marx Karl, 325
Masa tăcerii, lucrare a lui C. Brâncuși, 336
 Massaro, cronicar, 474
 Matei Basarab, domn, 138, 152, 208
 Matei din Trencin, 426; — voievod, 420
 Mathias de Telcz (Telciu), student, 378
 Matia Corvinul, rege, 25, 30, 32, 33, 47, 87—89, 91, 94—96, 103, 117, 141, 148, 245, 251, 253, 263, 290, 314, 390, 395, 398, 445, 456—471
 Maurocastron, v. Cetatea Albă
 Mauss, M., istoric al civilizației, 323
 Maxim, D., jurist, 135
 Maxim, G., jurist, 207
 Maximilian Transilvăneanul, umanist, 389
 Mediaș, oraș, 91, 91, 92, 92, 411, 476; — scaun, 74, 81, 82, 83, 84, 87, 89, 180; — studenți, 377
 medici, 381, 381
 medicina populară, 338
 Medies, cetate, 67, 121, 349; — district, 67, 311; — scaun, 74, 82
 megieși, 140, 144, 218, 224, 226, 230
 Mehadia, cetate, 50, 51, 115, 116, 293, 426, 432; — comitat, 46, 47, 50; — depresiune, 41; — district, 43, 44, 46, 50, 51, 61, 193, 441; — scaun, 49; — ținut, 425, 433
 Mehedinți, județ, 112, 227
 Mehedinți, S., geograf, 324, 325, 325
 Mehmet II, sultan, 472
 Meissen, mineri, 397
 Melanchton, umanist, 389
 Melchior aurarul, jude scăunat, 91
 Membrok, duce cuman, 305
 Menumorut, voievod, 242
 mercenari, 251, 258, 276, 272, 277, 278, 459
 Mercur, zeul comerțului, 79
 Mercurius, episcop de Oradea, 304, 304, 419
 Mercurius, principe, 110
 Merghindeal, localitate, 91
 Meruțiu, V., geograf, 126
 meseriași, 447, 461
 Meseș, deal, 121
 meșteri, 281, 394, 401, 402, 414, 416; — aurari, 415; de arbalet, 281; — de mori, 400; — minuirea sulitei, 256; — minuirea arcului, 256; — olari, 412; — săcieri, 281, 282; — de spade, 282; — topitori, 397; — zugrăvi, 411
Meșteru Manole, baladă, 330
 meșteșug, 346, 413, 414, 415
 meșteșugari, 46, 74, 110, 317, 346, 348, 352, 362, 372, 373, 378, 380
 metale prețioase, 349
 Meș, Șt., istoric, 22, 150, 164, 166, 168, 169, 172, 177, 178, 191, 195, 204, 223
 Mezd beg, comandant de oști, 454
 Mező Somly, comitat, 118
 Michelet, Jules, 6
 Miclăuș, voievod, (jupan), 64, 409
 Micloșoara, sat, 180; — scaun, 103
 Micud, ban, 114
 Miercurea (*Mercurii villa*), localitate, 31, 79; — scaun, 74, 79, 80, 90, 91, 361; — ținut (*Mercurius Markt*), 79, 91
 Miercurea Ciuc, sat, 98
 Miercurea Nirajului, scaun filial, 198
 Mihai, episcop de Oradea, 304
 Mihai Viteazu, domn, 145
 Mihail, cnez, 433; — jude asesor, 184
 Mihail, domn, 439
 Mihail Românul din Florești, 271
 Mihalvi, I., istoric, 21, 144, 177, 189, 190, 201, 226, 301, 311, 314, 342, 436, 438
 Mihnea cel Rău, domn, 474
 Mihul, iobag, jude-asesor, 184
 Milano, oraș, 375, 376, 447
 Milcov, râu, 306, 319
 Milcovia, episcopie, 306, 307, 307, 317, 318, 319
 Milleker, B., istoric, 59, 60, 117, 118
 Miloia, I., sociolog, 43
 Milos Obilici, cron. sîrb, 331
 mine aurifere, 395
 Minea, I., istoric, 293, 433, 436, 442, 456
 minereu aurifer, 395, 397, 398
 mineri, 397, 447
 minerit, 346, 394
 Mioc, D., istoric, 115
Miorița, baladă, 334, 335

Mircea cel Mare, domn, 29, 31, 32, 118, 254, 274, 287, 294, 331, 363, 364, 374, 396, 399, 434, 435, 439, 456
 misionari catolici, 363
 misionarism, 303
 misticism, 324
 Mitrofan, episcop, 374
 mitropolie, 300, 302, 310, 311, 313, 314, 316, 317
 mitropolit, 203, 320, 311, 316, 319, 357, 374
 Mittelstrass, O., istoric, 73
 mituri, 33
Miu copilul, baladă, 33
 mănăstire, 303, 346, 383, 393, 408
 Minjina, familie cnezială, 410
 Mitnic, localitate, 46, 438, 463
 mobilizare generală (*exercitus generalis*), 470
 Modena, oraș, 389
 Mocod, sat, 378
 Moga, I., istoric, 16, 19, 21, 32, 33, 189, 385, 419, 421, 422, 424, 425, 427, 432
 Moga, voievod, 64, 464
 Mohács, luptă, 49, 215, 375, 474, 475
 Mohamed II, sultan, 288
 Moise, răsculat împotriva regelui ungare, 426
 Moldova, 4, 10, 14, 17, 20, 25, 30, 87, 101, 109, 113, 114, 123, 138, 139, 145, 147, 151, 153, 155, 159—162, 168, 170, 172, 174, 176, 180, 202, 206, 208, 210, 211, 216, 222, 227, 229, 231, 233, 237, 242, 244, 245, 251, 255, 257—260, 272, 274—278, 281, 286, 288, 290, 291—296—302, 305, 306—308, 311—315, 317, 319, 320, 346, 350, 352, 357, 362, 363, 376, 383, 390, 391, 394, 399, 400, 401, 406, 408, 410, 411, 415, 425, 429, 430, 433, 434, 436, 441, 457, 458, 468, 470—473, 476—478, 480; — mitropolie, 313; — riu, 17, 109, 469
 Moldovan, C., geograf, 17
 Moldovan, L., istoric, 101, 103, 105
 Moldovenesti, cetate, 343, 350
 Moldovița, mănăstire, 411
 Moles, A., sociolog, 326
 morar, 378
 Moravcsik, Gy., istoric, 299
 Moscova, oraș, 398
 Moma-Codru, munte, 120
 Montaigne, M., umanist, 333

monumente de cult, 394, 407; laice, 394
 Morava, riu, 463
 Moravița, cîmpie, 41
 More Filip, umanist, 385
 Morești, localitate, 351, 353
 mori, 92, 238
 Morisena, oraș, 303, 346, 354
 moșii, 51, 75, 144, 145, 156, 165, 167, 171, 173, 236, 262, 265, 310, 318, 450—453, 456, 464; — bisericesti, 265; — nobiliare, 84; — regești, 55
 Motogna, V., istoric, 24, 26, 185, 480
 Mototolescu, D., istoric al dreptului, 146, 179, 233, 235
 Mulda-Multa, oraș, 307
 municipalitate, 363
 Müller, G., G., istoric, 86
 Müller, G., F., istoric, 26, 86, 87, 89, 90, 361
 Munkacevo, episcopie, 383
 Muntenia, 109, 139, 230, 244, 257, 259, 274, 312, 383, 399, 471, 480 v. și Țara Românească
 Murad I, sultan, 459; — Murad II, sultan, 448, 449, 454
 Mureș, defileu, 34; — district, 98; — drum pe — 109; riu 33, 34, 39, 54, 62, 63, 80, 92, 94, 95, 97, 106, 108, 110, 115—119, 126, 127, 346, 352, 361, 407, 453; — scaun, 96—99, 104, 198; — valea, 39
 Mureșan, C., istoric, 250, 446, 448, 454, 456, 459
 Mureșan-Triteanu, Elena, arhivist, 144
 Muresianu, Iacob, compozitor, 335
 Murfatlar, localitate, 344
 Mușana, sat, 184
 Mușat, M., istoric, 466
 Mușina, cnez, 445
 muzica populară, 333
 Mykud, ban, 272
 Myiko, v. Milcovia

N

Nădăția, localitate, 273
 Năgler, Th., istoric, 72, 73, 74, 82, 84, 87, 89, 449, 473
 Nagybankai, M., istoric, 446
 Nan, cnez, 184, 184, 445; — jude asessor, 184; — voievod, 196

Năsăud, district, 23, 62; 379; — țară (*terra Naszod*), 24, 25
 nastavanici — învățători, 357
 națiune (*natio*), 253, 268; — săsească, 468; — secuiască, 468
 Neacșu, 161, 382; — boier, 371; — cneaz, 53, 62
 Neagoe Basarab, domn, 161, 162, 211, 256, 270, 271, 277, 292, 374, 392—394, 415
 Neagoș, cnez, 445
 Neagovul, riu, 16
 Neamț, cetate, 406, 434; mănăstire, 162, 355, 357, 358, 411; — ținut, 109
 Neamțu, V., istoric, 339
 Neapole, oraș, 424
 Neculce, Ion, cronicar, 331
 Negrești, localitate, 67
 Negru, riu, 94
 Negru Vodă, voievod, 29
 Negulescu, P., P., filosof, 324
 negustori, 110, 362, 365, 373, 377, 380, 382; — brașoveni, 467; — sași, 391, 467
 Nemeș, preot, 301
 nemeși, 189, 201
 Nemoianu, Al., muzeograf, 442
 Nera, riu, 41, 116
 Nesri, cronicar, 446
 Netche, v. Neacșu
 Netoliczka, O., istoric, 388
 Nexe, v. Neacșu
 Niceea, oraș, 298
 Nicodim, călugăr, 357
 Nicolae-Alexandru, domn, 317, 357, 374
 Nicolae, comite, 19, 78, 121, 467; — episcop, 304, 318; — fiul lui Lado de Bizere, 452; — fratele lui Ștefan, 429; Istvanfi, cronicar, 298; — Lackfi, 429; — nobil, 360; — vicevoievod, 198, 467; — voievod, 19, 420
 Nicolae de Wessener, jude, 91
 Nicolae Rewsse, jurat orășenesc, 91
 Nicolae Stoica de Hațeg, cronicar, 115
 Nicolaus de Moldavia, magistrul, 362
 Nicopole, luptă, 246, 249, 262
 Niculițel, biserică, 353
 Niedhart din Reuenthal, poet, 72
 Nifon, patriarh, 316
 Nireș, moșie, 21
 Nistor, Al., muzeograf, 101

Nistor, I., I., istoric, 116
 Nistor, N., istoric, 33
 Nistora, jupinița, 408
 Nistru, riu, 350
 Niș, oraș, 298, 463
 nobili, 39, 43, 47, 48, 52, 61, 62, 75, 130, 155, 156, 165—167, 173, 186, 194, 202, 236, 247, 249—253, 260, 264—270, 310, 375, 388, 416, 441, 443, 446, 466, 468, 470, 473, 476; — mici, 453; cu iobagi, 264; — fără iobagi, 263, 264, 453; cu moșie, 263; — români, 51, 52, 53, 144, 364; unguri, 70, 244
 nobilime, 155, 246, 261, 262, 264, 265, 365, 367, 372, 378, 388, 390, 450, 453, 456, 459, 470—474, 480; — mare, 453, 456, 465, 467, 474; — mică, 251, 257, 276, 367, 380, 453, 456, 460, 465, 475; — mijlocie, 276, 364, 367, 380, 475; transilvăneană, 468; ungară, 468
 Nocrich, capitlu, 73, 78; — curte, 82; — scaun, 73, 78, 90, 91, 361
 Nonnendepel, Ioan, jude orășenesc, 91
 notar public, 381
 norme de conduită, 139; — de conviețuire socială, 139; — drept public 139; — de drept obișnuielnic, 152; juridice, 141, 142, 147
 Norvegia, 461
 notari, 92, 104, 278, 359, 378, 424; — jurați, 129; — ai orașului, 371; — publici, 361
 Noul Testament, 337
 nunțiu papal, 205
 Nussbächer, G., istoric, 74, 388
 Nymti, familie nobilă, 318

O

„oameni buni“, 217; — și bătrâni, 240
 oamenii cetății, 201
 „oameni cinstiți“, 217
 oameni de casă, 465
 Oancea, vistier, 161
 oaspeți, 18, 19, 20, 40, 71, 73, 76, 80, 84, 122, 187, 197, 262; — germani oaste, 240, 240, 241, 243, 251, 252, 254, 259, 261, 267, 270—272, 278, 292—294, 432, 455, 459; — boierilor, 247; — de cavaleri, 249; — călare, 243, 271; — de celate, 271; — cnezială, 245; — cruciată, 456; — de curteni,

- 468; — descălecătoare, 244; — în dobîndă, 259; — domnului, 240, 256; — generală, 249, 250, 264; — de legegii, 263; — cea mare, 246, 247, 249, 256, 270, 282, 295; — de mercenari, 264; — mică, 249, 256; — moldoveană, 279, 289, 469; — nobiliară, 263; — obștii, 270; — orășenească, 269; — otomană 288, 448, 453, 461; — pedestră, 243, 292; — cu plată, 258; — populară, 240, 270, 277; — regală, 250, 262, 264, 268, 475; — românească, 242, 255, 256, 259, 271, 282, 286, 287; — de țară, 295; — țărănească, 249, 259, 263, 264, 270, 271; — ungurească, 248, 290, 469, 470, 474; — uniunii de obști, 241, 270; — voievodală, 245, 256, 278
- Oaș, depresiune, 122; — district, 62
- obicei, 132, 142, 145, 148, 155, 260, 324; — juridice, 136, 137; — locului, 135; — neamului, 148; — ostășesc (*more exercituantiare*) 249, 250, 263; — pămîntului, (*jur valachicum*), 52, 72, 134, 136, 137, 140, 150, 151, 155, 159, 168, 173, 190; — românesc, 146, 182; — țării, 145, 165, 267
- obiect de studiu, 362
- Obîrșia, localitate, 114
- obligăția, feudală, 66, 80, 84, 86, 145, 258, 314, 467; — militară, 83, 84, 101, 260, 257, 261, 262, 265, 266, 267; — de pază, 260, 317
- obști, 13, 27—29, 36, 43, 53, 64, 69, 74, 76, 81, 88, 94, 146, 153, 157, 159, 163, 165, 173, 175, 176, 179, 184, 187, 190, 195, 199, 219, 233, 241, 242, 268, 418; — autonome, 87; — cetățenilor, 269; — cnezilor, 44, 182, 183, 187, 194, 220, 432; — districtelor, 88; — libere, 3; — nobililor (*universitas nobilium*), 129, 187, 270; — orașelor, 87; — românești, 23, 25, 48, 83, 92, 104, 105; — săsești, 43, 84, 89; — sătești, 13, 19, 25, 43, 95, 96—98, 100, 103—105; 153, 173, 174, 218, 228, 233, 240, 241, 317, 354, 418; — teritoriale, 181; — țărănești, 17, 330, 370
- ocină, 230
- Ocna Dejului, 121, 226, 399; — le Mari, 399; — Mureș, 126, 347; — Sibiului, 31, 399, 467, 473; — Ocna Sibiului, biserică, 355; — Suga-tag, 399
- Ocoliș, sat, 39
- Octoih, 355, 359, 372, 383
- Odobescu, arheolog și scriitor, 385
- Odorhei, 44, 105, 106, 343, 407; — cetate, 106; — scaun, 96, 98, 100, 100, 101, 102, 104, 198
- Oedip, operă a lui George Enescu, 334
- oficialitate, 68, 76, 86, 92, 96, 127, 140, 244, 272, 307, 310, 312, 315, 318, 408, 470, 473
- Ohrida, oraș, 299
- Oituz, pas, 434; — trecătoare, 468
- Olahus, Nicolaus, umanist, 31, 386, 387, 388, 389
- olari, 378, 412
- olărit, 340
- oligarhie, 448
- Olloság, (Țară Românească), 48
- Olpret, localitate, 270
- Olt, riu, 26, 72, 73, 78, 93, 96, 109, 115, 172
- Olteanu, C., istoric, 242, 245, 257
- Olteanu, P., filolog, 344
- Olteanu, Șt., istoric, 399, 400, 405
- Olteanu, V., 372
- Olteni, localitate, 349
- Oltenia, 54, 259, 397
- Oltiky, T., 433
- Onciulescu, D., istoric, 362
- Ongor (Ungur), Ioan, magnat, 273
- oppidum, vezi țirg
- Opreanu, S., geograf, 109, 121
- Oprescu, G., istoric de artă, 407
- Oradea, 65, 66, 148, 181, 205, 234, 235, 271, 277, 300, 304, 312, 314, 356, 379, 385, 396, 415, 423, 435, 478, 479; — bibliotecă, 373; — capîtlul, 133, 148, 166, 189, 207, 208, 213, 217, 227, 229, 359; — cetate, 66; — dieceză, 144, 302, 381; — oras 180, 472; — profesor, 371; — Statutele capîtlului, 150, 160; — studenți, 377, 380
- orașe, 278, 308, 377, 378; — comerciale, 382; — libere, 265; — meșteșugărești, 382; — regești, 253, 466; — reședință, — 76; — săsești, 267
- orășeni, 88, 248—250, 251, 268, 276, 365, 367, 368, 380, 453, 455, 456, 465, 476
- Orăștie, 72, 73, 91, 361, 386; — oraș, 81; — scaun, 74, 80, 81, 91, 361, 361

Orbay, 94; — scaun, 95, 102, 106
ordalii, 166, 233
Ordinul ioaniților, 243; — teuton,
194, 441
organizare scăunală, 70, 72, 83
Orghidan, N., istoric, 255
Orhei, celate, 292
Orlat, localitate, 32
Ornea, Z., istoric literar, 325
Orșova, 117, 350, 353, 441; — cetate,
44, 59, 115, 116, 293, 441, 442
Ortvay, T., istoric, 42, 59, 60
ostași (*milites*), 242, 243, 251, 255, 257,
265, 286, 470
oști, 241, 243, 256, 259, 265, 277, 295
476; — boierești, 259; — domnești,
259; — inamică, 287; — otomană,
249; — pămîntene, 258; — populară,
242
otomani, 448, 451, 453, 455, 464
Ostrov, sat, 184, 186, 204, 439, 463;
— cnezat, 438
Osvald, jude scăunal, 91
Otto de Bavaria, pretendent, 424
Ottokar de Stiria, cronicar, 425
Oțetea, A., istoric, 366
Ovári, K., jurist, 141, 150
Ovidiu, poet, 387, 389
Oxford, universitate, 367

P

Pâclișanu, Z., istoric, 42, 58, 62, 65
Păcurariu, M., istoric al bisericii,
207, 299, 301, 314
Padova, universitate, 376, 380, 381,
415
păgini, din Ungaria, 381
Pahonie, călugăr, 206, 311; — stareț,
301
Pak Simon, comite, 123
Pakoly, J., istoric, 22, 124
Pál Antal, Al., istoric, 98, 101, 103,
104, 105, 264
Pall, Fr., istoric, 67, 389, 429
palatin, 114, 262, 474
Paleologul, Mihai, 234
Panaiteșcu, P. P., istoric, 162, 163,
176, 233, 291, 299, 331, 343, 355, 363,
364, 370, 371, 385, 391, 433, 435
Pancrațiu, comite, 117
Pandectele, legislație a împăratului
Iustinian, 389

Panonia, 70, 344, 350, 374, 418, 418
Pannonicus, Andrei, luptător, 465
Papacostea, S., istoric, 310, 392
papă, 300—303, 305, 306, 318, 319, 431,
449, 460, 474
papalitate, 300—302, 305, 307, 308, 310,
317, 318
Parincea, localitate, 352
Paris, oraș, 336, — universitate, 376,
380, 381
Pârnuță, Gh., istoric al învățămîntu-
lui, 357
Partenie, episcop, 312
partidă boierească, 455; — huniadeș-
tilor, 455; — nobiliară, 61
Pasărea măiastră, lucrare a lui C.
Brâncuși
Pascal, Blaise, filosof, 333, 337
Pascu, Șt., istoric, 35, 69, 76, 133, 137,
138, 147, 150, 151, 155, 158, 160, 167,
182, 205, 211, 215, 222, 224, 242, 243,
245, 250, 251, 271, 277, 300, 301, 313,
315, 337, 341, 345, 348, 352, 353, 357,
369, 371, 378, 379, 388, 406—408,
415, 421, 425, 443, 446, 450, 451, 464,
465, 473
pașă, 477
pașalic turcesc, 44, 479
Pataki, I., istoric, 35, 36, 37, 39, 59
patriarh, 206, 316, 317, 357, 374
patriarhie, 429; — din Constantino-
pol, 311, 317
patriciat sășesc, 90
Paul de Alep, 395
Paul cel Mare, stegar, 271
Paul, notar regesc, 359
Pauschner, Sebastian, 383
Pazeta, v. Posada
Păcuia lui Soare, fortificație, 353,
404
Păcuri, 400
Pădureni, regiune, 37
pămînt (*terra*), 73, 83; crăiesc (*fundus
regius*), 33, 74, 75, 81, 87, 315; —
regesc, 84; — sășesc, din Orăștie,
88; — secuiesc, 73, 93
Păstrăv cel Bătrîn, copiii lui — hi-
cleni, 161
Pătrăuți, localitate, 411
Păuliș, localitate, 395
Pecii Vechi, cetate, 441, 442
pedeapsă, accesorie, 237; — capitală,
164, 167, 309; — complementară, 237;
— corporală, 237, 238; — pecunia-

- ră, 237, 238, 468; — privativă de libertate, 237
 pedestraș, 44, 242, 244, 253, 254, 257, 259, 268, 277, 280, 281, 285, 289, 295, 468
 pedestrime, 244, 274, 276, 282, 284, 291; — grea, 276; — ușoară, 276
 Peer, Laurențiu, viceregent, 91
 Pelbart Temesvári, 47, 391
 Pelletier, A., istoric al civilizației, 324
 Pemphlinger, Marc, jude, 47
 Peninsula Balcanică, 112, 139, 140
 Perenyi, Emeric, magnat, 273; — Gabriel, magnat, 273
 Peretz, I., istoric al dreptului, 231, 233
 Perim, minăstire, 206, 301, 311, 314, 356—359, 364, 375, 383
 pertinentiae, vezi pertinente
 pertinente, 43, 66
 Pervain, V., istoric, 435, 439
 Pescari, cetate, 350
 Peșteana, biserică, 411; — sat, 184, 301, 315, 463
 Pesty, Fr., istoric, 42, 48, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 112, 117, 118, 119, 193, 452, 463
 Peth de Birzava, 55
 Peth, district, 42, 54, 61; — scaun, 49
 Petrarca, Fr., poet, 365, 368, 373
 Petre, onomastic, 344
 Petrescu, P., etnolog, 343
 Petrești, sat, 161, 407, 427
 Petri, M., istoric, 121, 122
 Petrovaradin, cetate, 475
 Petrovay, G., istoric, 15
 Petru, arhidiacon, 184; — cnez, 50; — episcop, 313; — nobil, 165; — protopop, 204, 312, 317; — vicecomite, 439; — voievod, 188
 Petru al II-lea, domn, 458
 Petru, țar vlaho-bulgar, 243
 Puerbach, profesor, 373
 Petru de Ruffante, jude regesc, 91
 Petru Geréb, comite, 273
 Petru Morarul, jurat, 91
 Petru Schiopul, domn, 211, 391
 Philadelphia, oraș, 234
 Philippus, v. Philipus, pictor
 Philipus, pictor, tipograf, 385
 Phocas, mitropolit, 234
 Piatra Craiului, 406
 Piatra Frecăție, 349
 Piatra Neamț, oraș, 434
 Piccolonimi, Enea Silvio, umanist, 444
 pictor, 378, 409, 411, 415
 pictură murală, 208, 385
 pielar, 378
 Pietatea, sculptură, 416
 pietrar, 378
 Pindar, poet grec, 389
 pisanie, 364
 pisari, 362
 pitar, 364
 Pitești, oraș, 161
 Pius al II-lea, papă, 444
 pivniceri, 111
 pile, 270, 271
 Pîncota, localitate, 379
 pîrcălab, 201, 202, 248, 258, 275, 364, 471
 pîrgar, 202, 208
 Pîrjoaia, localitate, 349
 pîrîș, 132, 171
 pîrît, 132, 168, 171
 plai, 334
 Platon, filosof grec, 373
 plăieși, 258
 poartă iobăgească, 265; — țărănească, 267, 268
 Poarta Otomană, 253, 266, 470, 478, 479—481
 Podiebraby, Gheorghe, regele Boemiei, 467
 Podul Dimboviței, 343
 Podul Înalt, luptă, 284
 Poenari, cetate, 343, 407
 Pogănici, vale, 48
 Pogăniș, deal, 41; — riu, 41
 Poiana, 406
 Pojon, comite, 19
 politică centralizatoare, 467; — expansionistă, 14, 467; — prozelită, 310, 408
 Polonia, 30, 139, 140, 144, 146, 170, 178, 196, 228, 233, 275, 286, 291, 294, 319, 346, 363, 370, 415, 424, 429, 438, 441, 449, 461, 467—469
 Pongratz, Matei, magnat, 273
 Pop, I. Aurel, istoric, 35, 182, 187
 Popa, O., istoric, 480
 Popa, Radu, istoric, 16, 17, 35, 123, 182, 183, 206, 301
 Popa-Lisseanu, G., clasicist, 111, 248, 293, 345

- Popescu, Radu, cronicar, 393
 Popiți, Gr., publicist, 312
 popor werbőczian (*populus werbőczianus*), 150
 populații migratoare, 353, 394
 Pomarius, v. Pelbart T.
 Pongrácz, voievod, 470
 Ponit, ban, 114
 Ponor, localitate, 463
 port popular, 335
 Porțile de Fier ale Transilvaniei, 36, 250, 446, 448, 452, 454, 472
 Porumb, M. istoric de artă, 409, 410
 Porumbacul de Jos, localitate, 195
 Porumbescu, Ciprian, compozitor, 335
 Posada, luptă, 248, 293, 318, 428, 434, 435
 Posea, Aurora, geograf, 17; Gr., geograf, 17
 posesiuni moldovene, 476
 postelnic, 464
 potcovar, 461
 Povestire despre Dracula (Vlad Țepeș), cronică, 383, 391
 Praga, oraș, 415; — universitate, 361, 376, 377, 380
 pravilă, 138, 143, 151, 172
 Pravila de la Ieud, 151; — Mare, 152; — Sfinților Apostoli, 151, 170
 pravo (drept), 142
 prefect (*prefectus*), v. căpitan de cetate
 Prejmer, scaun, 74
 prelați, 155, 166, 264, 265, 312, 318
 legat apostolic, 503
 preoți, 308—311, 314, 315, 346, 357, 359—361, 377, 378, 380, — ortodocși, 303, 309; — români, 184, 314, 363
 prepozit, 304, 305, 385, 388
 prepozitură, 72, 305, 409
 prerogative domnești, 458
 pretori, 359
 prețul omului, singelui (*homagium hominis*), 164
 pricină de judecată, 79, 80, 132, 144, 145, 148, 159, 165;
 primar, 91, 473; — al Sibiului, 89
 primatul Ungariei, 318
 primipilat, 104
 primipili, 96, 97, 100, 101, 197, 198, 266, 285, 437
 primori, 197
 principat, autonom al Transilvaniei, 14, 117, 129, 227, 253, 267, 444, 475, 479, 480
 principe al Transilvaniei, 105, 196, 256, 379, 393, 394, 479, 480
 priores, v. fruntași
 Prislop, mănăstire, 301, 308, 357
 pristavii (pristaldi), 129
 privilegii, 42, 43, 48, 51, 53—56, 83, 84, 86, 89, 91, 96, 98, 104, 105, 142, 143, 148, 150, 153, 154, 257, 265, 268, 304, 395, 399, 429, 467, 480; — al cnezilor, 53; — al oaspeților, 272; — al românilor, 53; — regal, 47, 419
 Prizonier Transilvănean, v. Captivus Septemcastrensis
 Prizrem, mănăstire, 146
 probă cu acte, 232; — cu cojurători, 228; — fierului roșu, 148; — cu jurământ, 228; — cu martori, 223, 228; — prin ieșire la fața locului, 230
 probi viri, v. oameni cinstiți
 procedura hotărnicilor, 139
 procedura de judecată, 139, 149—151
 procurator, 129, 379; — fiscal, 129
 profesor, 357, 376, 378, 379, 381, 387
 progrese tehnice, 353
 proselitism catolic, 320
 protocoalele magistratului orașului Sibiu, 384
 protonotar, 424
 protopop, 203, 301, 409; — al românilor, 65, 409
 protopopiat, 204, 310
 proverb, 333
 provincie, 43, 44, 46, 47, 75, 110, 466, v. și district
Psaltirea Hurmuzaki, 358
Psaltirea Scheiană, 189, 358, 383
Psaltirea Voronețiană, 383
 Puglia, 175
 Pușcariu, Ioan, istoric, 27
 pușca (pixidar), 276, 442
 Putna, mănăstire, 357, 358, 391; — ținut, 109
 Prodan, D., istoric, 22, 27, 30, 66, 164
 Prodan cel Roșu, cnez, 184
 Prokuy Gyula, ținut, 110
 proprietate regală, 110
 protopopi, 315

pseudoepiscopi, 306
 Puha, F., culturolog, 325
 Pușcariu, I., istoric, 31, 126
 Prahova, 109

Q

Quintilian, M., F., retor, 389

R

Rabelais François, umanist, 368
 răboj, însemnări, 360
 Radosav, pictor, 409
 Radovani, localitate, 406
 Radu, boier, 162; — cnez înnobilit, 445; — comite, 54, 61; — pictor, 409
 Radu I, domn, 285, 331, 433; — cel Frumos, domn, 274, 471; — cel Mare, domn, 30; — Negru, voievod, 219
 Rădulescu, Andrei, istoric al dreptului, 137, 344
 Rădulescu-Motru, C., filosof, 324
 Rădulescu-Valasoglu, Irina, istoric, 137
 Râmnic, județ, 109
 Răchitova, sat, 444, 445
 Rădăuți, eparhie, 208
 Ransanus Petru, cronicar, 290
 răscoală țărănească, 449, 453, 473, 474, 476
 răscumpărare, 155; — capului, 154; — singelui, 165; — vieții (*homiagium*), 155; — vinovățiilor, 148
 Râșinari, cetate, 343; sat, 177, 473
 rășină de Chios, 351
 răzbunarea (*vendetta*), 163, 164
 Răzvan Ștefan, domn, 145
 Reboreanu, L., scriitor, 332, 334
 Recidava (Vărădia), *cives* episcopal, 298
 rector, 371; — al bisericii, 83
 Redwitz, Nicolae de, conducător al Ordinului teuton, 50, 441, 442
 reformă, — luterană, 380; — militară, 251; — religioasă, 304, 382
Reformatio ecclesiae Saxonicae Transylvanensis, lucrare a lui Hontevrus, 387
 regalitate, 50, 75, 308, 453; — unga-

ră, 9, 12, 15, 22, 23, 36, 37, 40, 70, 109, 122, 127, 138, 248, 261, 306, 307, 310, 473
 regatul ungar, 7, 54, 115, 305, 308, 309, 318, 374, 386, 444, 467, 474, 476, 479, 480
 rege, al Angliei, 461, 476; — al Danemarcei, 461; — al Franței, 461, 475, 476; — al Norvegiei, 461; — al Poloniei, 285, 291, 294, 363, 461, 469; al Suediei, 461; — al Ungariei, 51, 52, 69, 148, 159, 162, 171, 238, 260—262, 269, 299, 303, 308, 364, 408, 415, 445, 447, 449, 450, 456, 457, 466—470, 471, 473, 475—478
 regent, 451, 456
 regină, 86, 479
 Reghin, localitate, 74
 regimul zestrei, 139
 Registrul de la Oradea, 148, 168, 213, 233, 271
 Regnum Transilvanum, 420—422
 Reichersdorffer, G., geograf și diplomat, 84, 388
 Reinhardt M., istoric demograf, 136
 Reinhardt de Salsus, inventator, 405
 relații gentilece, 173
 Remetea, district, 54; — sat, 300, 409
 Remetea-Pogănici, sat, 360
 Renașterea, 365, 366, 368, 369, 416
 Rethy, L., istoric, 22, 124
 Reuenthal, localitate, 72
 revoluție intelectuală, 365; — morală, 365
 Revész, I., istoric, 380
 Rezul, deal, 108
 Ribîța, biserică, 407, 409; district, 63, 64
 Richita, R., 325, 325
 ridicare generală la oaste, 264, 265, 268, 461
 Rimetea-Trascău, localitate, 394, 400, 406
 Ringalla, soția lui Alexandru cel Bun, 320
 ritus (normă), 134; — catolic, 305
 Rîmeș, mănăstire, 311, 314, 408, 410, 411
 Rîmnic, eparhie, 317; — școală, 357
 Rîșnov, localitate, 355; — scaun, 74
 Rîu Alb, rîu, 34, 445, 463
 Rîu Bărbat, biserică, 204; 244; — cnezat, 37; — cnezi, 186, 438, 439

444, 463; — protopopi, 301; — riu, 34
 Riul Mare, riu, 33
 Riu de Mori, cnezat, 37; — cnezii din, 186, 430, 438, 439, 444, 445, 452, 462; — riu, 34
 Riul Negru, riu, 93, 95
 Riușor, localitate, 186
 Robert, magistrul, 305
 robi, 214
 robie, 145, 394, 449
 Captivus Septemcastrensis, cronicar, 449
 Rodna, cetate, 24; — depresiune, 14, 16, 24; — district, 23—26, 30, 62, 89, 177, 192, 260; — mine, 477; — munți, 23; — oraș, 24, 26; — pămint, (terra), 86; — sat (villa), 86
 Rogerius, cronicar, 111, 406
 Rogoz, pertinentă, 66
 Roland, voievod, 421, 422, 425
 Roma, oraș, 390, 415
 Roman, domn, 255
 Roman, jude asesor, 184
 Roman, eparhie, 208; — episcopie, 391; — studenți, 380; — târg, 468, 469
 români, 39, 48, 156, 243, 364, 378; — balcanici, 267; schismatici, 67
 Romania (Imperiu Bizantin), 72, 463, 464
 „Romanii populare”, 113, 298
 Romos, sat, 72
 Romșoara, sat, 16
 Rona, salină, 399
 Rosetti, Al. filolog, 370; — R., istoric militar, 241, 288
 Rosia, mină, 395
 Rotbav, localitate, 199
 Rotterdam, oraș, 368, 387, 389
 Rousseau, P., istoric al tehnicii, 341
 ruble de argint, 238
 Rucăr, cetate, 343, 354, 406; — vamă, 467
 Rudăria, localitate, 53
 Rudneanu, C., istoric, 42
 Rudimenta Cosmographica, lucrare al lui J. Honterus, 386
 Rufus v. Benedict Veres
 Rugăciunea Sfintului Sisanie, povestire, 355
 Rupea, cetate, 81, 81, 82; comitat, 81; — jude scăunal, 82; — locali-

tate, 73, 81; — scaun, 81, 82; târg, 82, 91
 Rusu A., A., istoric, 182, 205
 Rusu, I., filolog, 24, 178
 Rusu, M., istoric, 112, 347
 Rusia Kievană, 405
 Ruskaia Pravda, legiuire, 233
 Rușor, localitate, 463
 Rutold, Oliver, comite, 123
 Rybes, cetate, 442

S

Sabău, N., istoric, 235
 Săcădate, sat, 226
 Săcel, localitate, 463, 464
 Sacerdoțeanu, A., istoric, 113, 114
 Sadoveanu, M., scriitor, 333
 Săghiște, protopop, 315
 Sain, preot, 196
 Sălaj, comite, 121; — district, 121; — ținut, 121
 Sălășu, sat, 184
 Salgo (Sibiul), 401; — cetate, 426
 salină, 367, 399
 Salustiu, C., istoric roman, 387
 Salvan, Fl., istoric, 86
 Samoskőzi, I., cronicar, 121
 San (Adacale), cetate, 442
 Sanok, oraș, 196
 Sărăcin cel Bătrîn, cnez, jude asesor, 184
 Sărasău, localitate, 16, 464
 Sarmizegetusa, cetate, oraș, 350
 Sas, — Drag — Ștefan, voievod, 429, 429
 Saschiz, localitate, 82
 sasi, 21, 252, 267, 268, 305, 306, 378, 473
 sat, 51, 56, 76, 195, 308, 361, 450, 467; — boieresc, 167; — liber, 86; — mănăstiresc, 254; — obștesc, 241; — regesc, 466; — românesc, 260, 470
 Satu Mare, cetate, 108, 110, 293, 353, 354; — comitat, 14, 19, 67, 109, 110, 119, 121—123, 229, 311, 354, 360, 453; — oraș, 67
 Sava, riu, 267, 374
 săgeți, 244
 săgetar (sațetarii), 244, 276
 Sălaj, județ, 224, 304, 406
 Sălăș, sat, 186, 445, 462

- Sălașul de Sus, cnezat, 37, 453
 Săliște, depresiune, 31; — sat, 31, 32, 175, 177, 371, 473; — scaun, 33, 89, 177, 191, 214, 218
 Săpînța, riu, 16
 Sălința, riu, 16
 Sătmar, v. Satu Mare
 scaun de judecată, 12, 39, 44, 47, 48, 52, 65, 69—72, 74, 94, 101—103, 110, 128, 140, 144, 175, 177—179, 182—185, 187—193, 195—197, 199, 202, 223, 224, 227, 229, 238; — capitular, 207; — central, 191, 193; — cnezial, 40, 155, 181, 184, 185, 186, 188, 192, 196; — comitatens, 238; — al crainicului, 192; — districtual, 194; — domnial, 199, 201, 238; — domnesc, 210, 468; — episcopal, 156, 205—207; 304; filial, 100; — general, 196; — interdistrictual, 194; — inferior, 195; — interscăunal, 102; al juzilor nobililor, 201; — mitropolitan, 316; — principal (Hauptstuhl), 76, 78, 98; — privilegiat, 83, 193; — protopopesc, 204, 205; — regesc, 201; — românesc, 32, 33, 49, 70, 177, 185, 192, 193, 196; — sășesc, 12, 30, 33, 43, 44, 51, 69, 70, 72, 75, 76, 78—80, 82—91, 91, 100, 127, 144, 194, 199, 202, 361, 361; — sătesc, 190, 192, 196; — scăunal, 102, 197, 198; — secuiesc, 12, 44, 51, 69, 70, 92, 93, 99—101, 103, 105, 127, 180, 202, 263, 407, 471; — superior, (al căpitanului), 195; — voievodal, 180, 191, 192, 196, 211; — vicecomiților, 201
Scazanie o Dracula Voievodea, cronică, 392
 Scheia, cetate, 406
 Scheii Brașovului, biserică, 362; școală, 362, 372
 Schesauus, istoric umanist, 389
 Schiller, F. C., scriitor, 367, 367
 schismatici, 20, 46, 312, 381, 451, Schmidlap, Johann, inventator, 405
 Schöner, G., istoric, 445
 Schrauf, K., istoric al culturii, 378, 379
 Schuller, G. A., istoric, 71; — I. K., istoric, 71
 Schuller von Libloy, Fr., jurist, 147
 Scipio Africanul, general roman, 465
 Scolari, Filippo, comite de Timiș, 439—441
 scolare, 360
 Scorei, localitate, 357,
 Sculia, district, 54, 60
 scut, 244
 scutari, 244, 378
 Sead-eddin, cronicar turc, 446
 Sebeș, (Caransebeș), cetate, 46, 53, 115, 116, 407; — comitat, 46; — district, 42—44, 46—48, 50, 51, 92—94, 193, 194, 432, 440, 452; — oaspeți, 80; — oraș, 43, 44, 47, 194, 452, 472, 476; — provincie, 46, 50 — riu, 43; — scaun, 74, 80, 80, 91, 361; — școli, 371; — șgiliu, 80
 Secaș, riu, 78; — podiș, 78
 Secaș-Zăguzeni, deal, 41
 secretari domnești, 374
 secui, 71, 72, 197, 250, 252, 263, 266—268, 271, 285, 378, 473, 476
 Seculșasz, centurionat, 271
 Seghiște, localitate, 205
 Seini, localitate, 383
 Semenice, munte, 49
 semne de hotărnicie, 168; — juri-dice, 139
 senatori, 47, 48
 Seneca, scriitor latin, 389
 Seneslau, voievod, 302
 seniores, v. bătrîni
Sentințe, lucrare a împăratului Iustinian,
 Sepeniț, ținut, 290
 Seps, scaun secuiesc, 73, 93, 94, 102, 103, 106, 180
 Serbia, 108, 146, 196, 197, 441, 448, 453, 455, 455, 459, 463, 464, 475
 Serel, sat, 204, 446
 sesie iobăgească, 265, 266
 Severin, ban de—, 53, 123, 193, 274, 445, 449, 451, 462; — banat, 114, 115, 432, 446, 448, 452; — castel, 442; — cetate, (*castrum* Zewrin) 293, 354, 355, 439—441, 442; — episcopie, 320; — mitropolie, 312, 316; — țară, 144, 435
 Sfîntul Augustin, scriitor, 373, 389
 Sfîntul Ladislau, cetate, 441, 442
 Sfat al bătrînilor, 64; — domnesc, 115, 153, 159, 211, 236, 257, 364, 392, 393; — orășenesc, 269
 Sfîntul Gheorghe, statuia, 415
 Sfîntul Ilie, sărbătoare, 188

Shakespeare, W., dramaturg englez, 333

Sforza, duce, 375

Sibieli, sat, 177

Sibiu, bibliotecă, 373; — capitolu, 73, 207; — ceas de turn, 415; — comitat, 70, 75, 86; — comite, 71, 75, 90, 427; — district, 76; — jude, 47, 91, 91; — medici, 381; — meşteri din — 394, 414; — monetărie, 187, 442; — oraş, 81, 83, 87, 89, 91, 191, 199, 250, 278, 281, 282, 315, 363, 375, 386, 389, 395, 405, 453, 468, 473, 478; — părţi, 31, 32, 72, 74, 126, 177, 313, 354, 355, 449, 467; — populaţie, 476; — prepozitură, 73, 305; — provincie, 73—76, 84, 466; — profesori, 379; — scaun, 26, 73, 76, 77, 78—80, 82, 87, 88, 91, 199, 381; — scaun principal, 44, 87, 98, 180; — studenţi, 377, 380; — şcoală, 371; — tiparniţă, 383—385, 385

Sic, saline, 399

Sicilia, 175, 364

Siebenbürgen, v. Transilvania

Sighet, oraş, 189

Sighişoara, ceas de turn, 415; — cetate, 82; — „comitat”, 82, 87; — cuptor de ars ceramică, 349; — dietă, 267; — jude, 91, 91; — meşteri, 282, 414; — oraş, 92; — picturi murale, 411; — populaţie, 476; — profesori, 379; — scaun, 74, 81—83, 87, 361; — studenţi, 377

Sigismund de Luxemburg, rege, 46, 47, 55, 60, 61, 96, 176, 180, 200, 245, 249, 255, 262—264, 269, 281, 431, 433, 434, 436—439, 441, 442, 443, 445, 447, 449, 450

Sigismund de Szentgyorgyi, voievod, 467

Sighişte, localitate, 314, 409

Silvaş, sat, 184, 438, 439, 463

Simeleia, T., mitropolit, 317

Simion, ban, 113; — comite, 86; — preot, 204

Simion, Ştefan, episcopul Transilvaniei, 304, 305, 419

Simionescu, C. C., jurist, 135

Simon, de Keza, cronicar, 345

Simu, Tr., istoric, 50, 55, 117

sinod, 303

Siret, episcopie, 319; — studenţi, 380; — ţinut, 109

sistem bandieral, 251

Sitnica, riu, 459

Sivori, Francesco, secretarul lui Petru Cercel, 147, 210

Sixtus, episcop, 304

Sîmbăta, „moşie”, 28

Sîngeorgiu, 463

Sînicoadă, biserică, 343

Sînnicolau de Beiuş, „castel”, 300;

— reşedinţă voievodală, 421

Sînnicolau Mare, tezaur, 352

Sînpetru, cetate, 442

Sîntana de Mureş-Cerneahov, cultură, 350

Sîntămăria Orlea, biserică, 343, 407, 410

Sîntimbru, luptă, 250, 453

Skanderbeg, erou albanez, 455, 459

Slavonia, 155

Sîlmeic, oaspeţi, 76; — şcoală, 361;

— studenţi, 377

Slon, castru, 344, 350, 353, 406

Slovakia, 140, 196, 390, 426, 467, 476, 479

slugă, 257, 393

slujitori, 262, 277, 285, 291, 442; — (familiares), 251, 451, 462; — (servientes), 201, 258, 261,

„sobor de judecată”, 177, 189

Sofia, oraş, 455, 463

Sofocle, poet grec, 389

solii, 392, 393, 467, 469

Soliman Magnificul, sultan, 475, 476, 478—480

Solnoc, cetate, 108, 121; — comitat, 121, 123; — comite, 419, 425, 459

Solnocul de Mijloc, comitat, 121, 122, 311

Solnocul Dinafară (Exterior), comitat, 121

Solnocul Dinlăuntru, comitat, 23, 24, 109, 121, 124, 126, 226, 406

Solnoc-Dăbica, comitat, 22

Someş, 109; — riu, 108, 121, 124, 357, 407, 426, 471; — Cald, riu, 126; — Mare, riu, 24, 110, 121, 124; — Mic, riu, 124, 126; — Rece, riu, 126

Sora, jupîniţă, 409

Sorescu, I., istoric militar, 256

Soroca, cetate, 292

Spalato, oraş, 309

Spania, 175

spată, 244

- spătar, 202, 244, 364; — marele — 248
- Spulber, C., jurist, 171
- Staicu, dascăl, 370
- Stamatiu, M., istoric al tehnicii, 347
- Stan, ban, 114
- Stana, jupiniță, 409
- Stanciul, cnez, 438
- Stănilăuți, cetate, 442
- Stanislau, cnez, 21
- Stanislav, boier, 410; — cnez, 438
- Stanislav Hraboru, jupan, 410
- stăpîni de pămînt (*maiores terrae*), 243
- stareț, 301, 311, 314, 374
- stări privilegiate, 365
- staroști, 275; — ciobănești, 180
- statute, 148: — ale capitulului din Oradea, 133, 172, 207, 304, 359; — ale capitulului din Sibiu, 149, 164, 207; — ale secuilor, 15, 151; — ale Țării Făgărașului, 164, 167, 169, 195; — de tîrg, 66; — municipale săsești, 147
- Stauromachia*, lucrare a lui St. Taurinus, 389
- stavropighie, 206, 311
- steaguri (banderii), 263, 271, 272, 273, 274; — boieresci, 240, 257, 274, 275; — domnești, 275, 274, 275; — feudale, 272; — moldovene, 470; — nobiliare, 272; — de slujitori, 257; — voievodale 272
- stegari, 270, 271
- Stellarium*, lucrare a lui P. Temesvári, 391
- Stendler, filosof, 324
- Stephanus Voivoda Moldaviensis* v. Ștefan cel Mare
- Stibor, voievod, 434
- Stieröchsel v. Taurinus St.
- stipendii, 266
- Stiria, ducat, 394
- Stoian, cnez, 37; — zis Piticul, jude asesor, 184
- Stoica, Ștefan, voievod-primar, 47
- Stoicescu, N., istoric, 244, 256—253, 394, 428
- stolnic (*stolnyk*), 366, 424
- străjer, 258
- Strașimir, țar bulgar, 432
- strategie, 287, 292
- Străulești, creuzete, 349
- Strei, biserică, 407; — cnezat, 39; — cnezi, 439; — district, 37, 39; — riș, 34, 35, 37, 39, 40
- Streisingeorgiu, biserică, 343, 407, 408, 444; — cnezi, 355, 438, 439; — episcop, 301
- Striedter, J., istoric, 392
- Strigoni, arhiepiscopie, 305, 320, 474
- Strugalea, mănăstire, 254
- studenți, 376, 378; — la Cracovia, 379—380; — la Padova, 381; la Paris, 381; — la Praga, 380; — la Viena, 377—379; — moldoveni, 380; — români, 380
- Stuhlrichter, v. jude scăunal
- Sturza, familia, 53
- Subcetate, defileu, 34; — sat, 37
- Suceava, 402; — atelier de fierărie; — cahle de sobă, 412; — cetate, 406; — mitropolie, 317; — oraș, 363; — studenți, 380; — ținut, 109, 352
- Sucidava, cetate, 350
- Suciu, I. D., istoric, 298, 299
- Sudriaș, castel, 58; — district, 54—59; — moșie, 55
- Suedia, 401
- Sulică, N., profesor, 372
- sulițași (hastați), 276
- sultani, 458, 459, 461, 472, 475, 477, 479, 480, 481
- Sumplio, comitat, 119
- Suplac, district, 65, 66; — pertinență, 66; — tîrg, 66
- Surduc, deal, 41
- Suțu, Mihail, domn, 138
- suzeranitate, otomană, 14, 105
- Svinița, cetate, 442; — district, 54, 62
- Szabolcs, comitat, 453
- Szádeczky Kardos L., istoric, 93, 104, 285
- Szalay, L., istoric, 480
- Széchenyi, Toma, comite, 428; — voievod, 374, 425, 427
- Szegedi, Gheorghe, croitor, 382
- Szegedin, oraș, 448
- Székesfehérvár, oraș, 475, 477
- Szekfi, Gy., istoric, 450
- Szentgyörgyi, M., istoric, 22, 23
- Szentkláray, J., istoric, 68, 107, 108, Szepes, comitat, 70

Szerémi, cronicar, 390, 474, 476
 Szilágyi, Mihály, istoric, 445; —
 Sandor, istoric, 445, 466
 Sybold din Cugir, comite, 80
Syntagma, lucrare a lui Matei Vlas-
 tares, 376

S

Sabat, cetate, 475
 „sapte juzi“, 87
 sapte scaune, 33, 78, 89
 scoli, 363, 371; — de caligrafi, 357;
 — capitulare, 356, 360, 389; — de
 curte, 374; — elementare, 356, 361;
 — gimnaziale, 356; — liceale, 356;
 — mănăstirești, 356—359, 363, 376,
 411; — orășenești, 356, 362, 370,
 373; de pictori, 409; — sătești, 356,
 360—362, 373; — superioare, 359;
 — voievodale, 375, — de zugrăvi,
 408, 411
 Seica, scaun, 74, 81—84, 87, 89, 180
 Selar, 378
 Selimbăr, sat, 77, 78, 81
 Serb, cnez, 445, 446
 Șerban, C., istoric, 467
 serbi, 214
 Șercaia, localitate, 195
 Sieu, localitate, 124
 Simleul Silvaniei, 359
 Șipot, cîmpie, 41
 Șiria, 407, 413; — cetate, 63, 249, 293,
 455
 Șirioara-Chiraleș, castru, 353
 Șisman de Boziaș, 51
 Șoimuș, localitate, 405, 407
 șoltuzi, 202, 208
 Șomlio, cetate, 108; — comitat, 119
 Șomuz, rîu, 291, 469
 Șotropa, V., jurist, 24, 25, 139, 238
 Ștefan, cel Mare, domn, 10, 145, 206,
 227, 255—258, 271, 274—277, 280,
 283, 286, 288, 290—294, 312, 313,
 357, 363, 370, 390, 391, 434, 465, 467,
 471
 Ștefan cel Sfînt, rege, 110, 243, 415,
 418
 Ștefan al V-lea, „regele tînăr“, duce
 al Transilvaniei, 113, 114, 262, 272,
 420
 Ștefan Mușat, domn, 433
 Ștefan, cnez, 21, 429, 445; — comite,

19; — diac, 355; — magistru, —
 vicevoievod, 437;
 Ștefan, Dogarul, primar, 91
 Ștefănescu, Șt., istoric, 114, 432
 Ștefăniță, domn, 161, 170, 255
 Ștefulescu, Al., istoric, 163
 știința populară, 337
 Șura Mare, sat, 381

T

tactică, 287, 289, 292
 Taganyi, K., istoric, 22, 124
 Talabor, rîu, 16
 Taras, rîu, 16
 Tartaglia Nicolo, fizician, 405
 Tatmir cel Roșu, jude asesor, 184
 Tatul, cnez, 438
 Taurinus, Ștefan, scriitor, 388
 tavernici, 111
 taxe, 236, 314; — judecătorești, 152;
 — de moștenire, 144; — de război,
 467; — vamale, 382
 tăbăcar, 378, 386
 tăietori de sare (*incisores salium*),
 400
 Tălmăciu, cetate, 89; — oraș, 33;
 — scaun, 33; — tirg, 33
 Tănase, Al., filosof, 326, 328
 Tăutu, A., istoric, 67
 Tăuți, localitate, 406
 Tecu, localitate, 18
 tehnică, 394, 405, 412; — agricolă,
 339, 346; — de armament, 403; —
 de extragere a sării, 399; — hi-
 draulică, 400; — meșteșugărești,
 339; — olăritului, 412; țesăturilor,
 413
 Teiuș, medici, 381
 Telciu, sat, 378, 379; — student, 378,
 379
 Telega, păcură, 400
 Telegd-Odorhei, scaun, 98
 Telegdy Ștefan, vicevoievod, 473
 Teleki, I., istoric, 465
 Telcorman, județ, 109, 369
 Teliuc, mine, 394
 Temesváry, I., istoric al bisericii,
 424; — Pelbart, preot, 391
 Temesel, scaun, 51, 57, 445, 452, 463
 Teodor, ban, 426; — cnez, 463
 Teodosie, fiul lui Neagoe Basarab,
 211, 392
 Terențiu, poet latin, 327, 389

- terra, v. țară
 Țara Brodnichilor (*terra Brodnico-rum*), 301
 Țara Făgărașului (*Terra Fogaras*) 29
 Țara Hațegului (*terra Harzok*), 35
 Țara Maramureșului (*terra Maramorusiensis*), 21
 Tetraevangheliar slavon, 384, 385
 Tetraevanghelul lui Gavril Uric, 357, 411
 Teutsch, Fr., istoric, 73, 212
 Teutsch, G. D., istoric, 377
 Theodor, episcop, 306
 Thomas Septemcastrensis, v. Toma Transilvăneanul
 Thorda, v. Turda
 Thur, rîu, 119
 Thuroczy, Ioan, cronicar, 115, 116, 119, 251, 255, 454, 465, 468
 Tibisco, castru, 299
 Tibiscum, castru, 299, 350
 Tighina, cetate, 292
 Tileag, district, 66; — localitate, 95, 96
 Tilișca, sat, 177
 Timiș, apă, 41, 43, 47, 54, 60, 116; cîmpie 41; — comitat 42—54—58, 60, 109, 110, 116—118, 126, 266, 360, 452; — comite, 63, 115, 273, 440, 459; — vicecomite, 439; — ținut, 433.
 Timișoara, 54, 59, 60, 249, 262, 379; — căpitan al — 472; — cetate, 108, 110, 115; comitat, 433; — comite al —, 117, 449; — pasăric, 49, 53, 120; studenți, 377, 380
 tipografie, 383, 385
 tipografi, 384
 Tisa, rîu, 16, 108, 110, 115, 116—121, 425, 438; — vale, 17
 Tismana, ban de —, 114; mănăstire, 145, 222, 227, 230, 357, 358
 Timpa, munte, 380
 tirgoveți, 57, 248, 258, 291, 450
 Tirgoviste, oraș, 290, 359, 370, 383, 400, 461, 457; tipografie, 385
 Tirgu Mureș, 98, 198, 266, 285, 350, 480
 Tirgul Secuilor (*Forum Sicularum*), 97
 tirguri, 7, 79, 245, 278, 372, 377, 378, 382, 450, 469
 Tîrnava, comitat, 109, 126—123; — depresiune, 97; — drum, 109; rîu, 74, 92, 94, 95, 127, 361, 449, 471; — vale, 313, 407; — Mare, rîu, 81, 98; — Mică, rîu, 127
 Tîrnovo, mănăstire, 355
 Todericiu, D., istoric al științelor, 406
 Tokáj, localitate, 475, 476
 Toma Alimoș, baladă, 331
 Toma de Nymti, episcop, 318
 Toma Transilvăneanul, umanist, 389
 Tomescu, M., bibliolog, 385
 Tomiciu, N., istoric al tehnicii, 47, 54
 Tomis, oraș, 351
 Tonitza, pictor, 336
 Tornies, filosof, 324
 Torontal, cîmpie, 41; — comitat, 119, 266
 Toscana, 175
 Toth, Z., istoric militar, 273
 Toynbee, A., istoric al civilizației, 327
 „tract”, 204
 Transilvania, passim
 Trăpcea, T., istoric, 476
Tractatus de ritu, moribus, conditionibus et nequitia turcorum, lucrare de Captivus Septemcastrensis 390
 Trascău, (Rimetea), cetate, 96
Tratat despre ciumă, lucrare a lui Sebastian Pauschner, 383
 trădare, 160
 Trei Scaune, scaun, 94
 Trentino, regiune, 175
 trezorier, 479
 Trianon, pace, 418
 triburi ungare, 242
 tribut, 479
Tripartitul lui Werböczy, legiuire 133, 137, 141, 143, 147, 148, 150, 156, 159, 164, 166, 167, 169, 171, 201, 213, 215, 222, 224, 225, 430, 474
 Troțuș, rîu, 109; — studenți, 380
 — tirg, 469; — trecătoare, 468
 Tucidide, istoric grec, 387
 Tucă, Fl., istoric militar, 428
 Tufescu, V., geograf, 17, 34
 Tur, rîuleț, 119
 Turchányi, T., istoric, 48, 50, 56
 Turda, 92, 129, 199, 202, 227, 252, 253, 268, 354, 468, 480; — cetate, 354
 comitat, 127, 128, 354, 360; — sa-

linele, 127, 347, 399, 400; — studenți, 380
 Turdaș, localitate, 445, 453, 463
 Turdeanu, E., filolog, 357
 Turnișor, biserică, 355; — localitate, 473
 Turnu, cetate, 293
 Turnu Roșu, cetate, 19, 473; — pas, 453
 Turnu Severin, oraș, 114
 Turoci, I., cronicar, 119, 444
 Tuștia, sat, 184
 Tutova, 109; — steag boieresc, 274; studenți, 380
 Tyrnavia, tipografie, 387

T

Tamblac, Grigore, ieromonah, 317
 „țără”, formațiune politică, 14, 21, 24, 29, 72, 113, 140, 241, 243, 419
 Țara Amlașului, 32
 Țara Bîrsei, 27, 30, 74, 75, 85, 89, 113, 126, 301, 354, 372, 407, 419, 433, 440, 467, 477; — district, 85, 86
 Țara Brodniciilor, 301
 Țara Cetății de Piatră, 23
 Țara Crișurilor, 66, 140
 Țara Făgărașului, 27, 31, 74, 141, 164, 166, 172, 178, 195, 313, 357, 406, 425, 432, 473; — district, 140; — statute, 141, 150
 Țara Hategului, 30, 34—37, 39, 62, 182, 185, 186, 204, 301, 311, 355, 406—410, 440, 444, 446; — district, 140
 Țara Maramureșului, 15, 17, 19, 21, 22, 35, 36, 141, 189
 Țara Moldovei, 21, 471; — Țara de Jos a Moldovei, 259; Țara de Sus a Moldovei, 259
 Țara Năsăudului, 23—25
 Țara Oașului, district, 67
 Țara Oltului, 26—28, 467 v. și Țara Făgărașului
 Țara Românească, 7, 10, 14, 25, 29—31, 53, 76, 113—116, 138, 145, 147, 151, 153, 155, 159, 163, 165, 167, 170, 171, 174, 180, 195, 202, 208, 210, 216, 223, 227, 229, 233, 238, 244, 245, 250, 254, 257—259, 271, 272, 274, 277, 278, 280, 281, 283, 285, 286, 288, 293, 294, 301, 308, 311, 313, 315—318, 320,

343, 357, 362, 264, 376, 383, 384, 386, 391, 393, 396, 399, 400, 403, 408—411, 415, 425, 427, 430—432, 435, 438, 439, 441, 443, 445, 446, 448, 454—458, 461, 467, 472, 474, 478, 480 v. și Muntenia
 Țara Românilor, 27, 48
 Țara Severinului, 40, 62, 112—116, 140, 144, 168, 192, 243, 316, 428, 432, 434, 435
 Țara Silvaniei, 121
 Țara Transilvaniei, 242, 471, v. Transilvania
 Țara Veche (Altland), 73
 Țara Zărandului, 62, 63, 140, 409, 438, 464
 Țarul Negru, v. Ivan Nenada
 țarină, 249
 țărani, 74, 155, 250, 255, 256, 260, 276, 289, 291, 372, 389, 394, 447, 453, 455, 456, 461, 474, 476; — ai ordinului cavalerilor teutoni, 85; călări, 291; — dependenți (aserviți), 130, 248, 268, 359, 453; — liberi, 242, 243, 248, 257, 268, 276, 442; — ostași, 251, 290; — români, 345; — rus-tici, 243
 țărâșime, 251, 365, 390, 450, 451, 453, 455, 464, 474; — aservită, 155, 249; — liberă, 155, 240, 248, 409; — română, 448
 Țările de Jos, 386
 Țeligrad, cetate, 353
 țeșător, 378
 Țețina, cetate, 292
 ținut, 174, 201, 202, 259, 272

U

Ugocha, v. Ugocsa
 Ugocsa, comitat, 17, 18, 21, 122, 123, 189, 190, 229, 311; — district, 22
 Ugrinus, voievod, 28, 420
 Ujlaki Nicolae, voievod, 466
 Ulrich Cilli, căpitan general, 453, 466
 Ultrasilvania, v. Transilvania
 umanism, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 380, 381, 382, 388, 389, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500
 umaniști, 366—370, 385, 386, 387
 Unciuc, cnez, 463
 unelte agricole, 346, 402; — meșteșugărești, 402
 Ungaria, 10, 54, 69, 70, 141, 150, 155,

190, 206, 215, 245, 249, 251, 252, 266, 303, 305, 308, 311, 316—319, 380, 387, 388, 390, 415, 418, 422—427, 429, 430, 432, 434, 439, 441, 444, 448, 449, 451, 455, 456, 459, 461, 466, 468, 470, 473—486

Ungrovlahia, v. Țara Românească
Ungur, cnez înnobilit, 463; — familia, 463

Unguraș, cetate, 311, 406, 478; domeniul, 477

unguri, 72, 306

uniune frățească (*fraterna unio*), 473
uniuni de obști, 13, 14, 25, 53, 69, 180, 181, 241, 244, 300, 409, 418

universitas, v. obște

universitate, 376; — Bologna, 380; — din Cracovia, 376, 377, 379, 380; — Ferrara, 376, 380; — Milano, 376; — Padova, 376, 380; — Paris, 376, 380; — Praga, 376, 377, 380; — din Viena, 376, 377, 380; — Wittenberg, 376, 380

„Universitatea” sășilor, 30, 32, 88, 100, 315, 473

universități europene, 376

urbarii, 22, 66, 66, 164; — al cetății Oradea, 66; — al orașului Oradea, 66

Ureche, Grigore, cronicar, 162, 245, 255, 256, 274, 282, 290, 290, 292, 292

Uric, Gavril, caligraf, 357, 358, 411

Ursu, I., istoric, 472

Ursus, episcop, 298

Urtheil, 233

Uzum, I., istoric, 49

V

Vad, cnezat, 463; — episcopie, 206, 313, 471; — mănăstire, 357

Vaidei, sat, 230

Valachia Citerior, în Banat, 116.

Valachia Transalpina, 116, v. Țara Românească

Valcău, cetate, 66, 122; — comitat, 67; — district, 66

Vale, sat, 177

Valea, sat, 50

Valea Albă, 257; — Almasului, 121; — Begheului, 54; 55, 116; — Birgavei, 16; — Caselor, 368; Crișului Negru, 409; — Mitnicului, 46;

— Mureșului, 34, 119; Rodnei, 24, 25, 26; — Românească, 25; — Sărășăului, 116; — Tîrnavei Mari, 83.

Valentin Diacul, 91

Valentin dogarul, jude scăunal, 91

Valter, episcop, 304

vameși, 162

Varlaam, cazanie, 204

Varna, luptă, 456, 457

Vaslui, luptă, 109, 255, 257, 277, 293, 411, 472

Vascău, cerc, 65

Vataul, jupan, 352

Vătășianu, V., istoric de artă, 406, 407, 410

Vatican, 317

Vărădia, v. Recidava

vătăfi, 248, 259, 275

vechiul drept românesc, 43

Vechiul Testament, 335

vecini, 144, 218, 226

Velescu, O., istoric, 235

Venceslav, fiul regelui Poloniei, 424

Veneția, oraș, 285, 415

Verancesics, A., cronicar umanist, 256, 257, 277, 286, 445, 463

Veres Benedict (Rufus), 468

Vergiliu, poet latin, 373, 389

Verocchio, sculptor, 415

Vespasiano de Bisticea, 373

Veszprém, episcopie, 19

Vianu, Tudor, estetician, 325

Viața Sf. Gerard, cronică, 303

vicar, 156, 302, 388

vicebani, 115, 193; — vicecastelani, 188, 194, 293; — vicecăpitani, 101;

— vicecomiți, 52, 98, 105, 129, 130, 167, 201; — vicejuzi (*vicejudices*),

90, 101, 102, 103, 129; vicevoievozi, 65, 182, 184, 185, 187, 211, 212, 245,

250, 430, 431, 467, 473

Vidin, cetate, 71, 115, 431; — district, 115

Viena, oraș, 376—379, 383, 386; universitate, 377

viloci, 112

Vincennes, oraș, 211

Vincentiu, jude, 270

Chronicon Pictum Vindobonense, v. *Cronica Pictată de la Viena*

Vinga, cimpie, 41

Vingard, oraș, 478

Vintere, localitate, 205

- Vinț, țirg, 88, 89; — de Jos, 96
 Vinulescu, Gh., istoric, 52
 Vișa, riuleț, 76
 Visc, așezare, 17, 18
 Visconti, F., duce, 447
 Vișa, jupiniță, 409
 Vișa, vale, 31
 Vișeu, depresiune, 16, 464
 Vit de Monteferro, episcop, 318
 Vita, episcop, 304
 Vicina, mitropolie, 302, 315, 358, 374
 viteji, 257
 vitralii, la Cluj-Mănăstur, 411
 Vilcelele Rele, sat, 184
 Vilcu, preot, 163
 Virfurile, district, 63
 Virtosu, E., istoric, 370
 Vlad, jude asesor, 184
 Vlad, Călugărul, domn, 467
 Vlad Dracul, domn, 30, 274, 277, 283, 399, 456, 461
 Vlad cel Tânăr, domn, 162
 Vlad Țepeș, domn, 30, 258, 274, 288, 290, 391, 392, 461, 466, 467
 Vlad Uzurpatorul, domn, 434
 Vlad Vintilă, domn, 478
 Vladcovschi, P., istoric al învățămințului, 346
 Vladislav, fiul lui Leheciu, 432
 Vladislav, cnez, 410; — voievod, 409
 Vladislav I, rege, 55, 62, 170, 449, 452; 453; — Vladislav II, rege, 105, 221, 265, 311, 314, 456, 473
 Vladislav Jagello, 429
 Vladislav-Vlaicu, domn, 29, 31, 32, 115, 274, 316, 320, 374, 430—433
 vlahi balcanici, 164
 Vlaicu, Aurel, inventator, 336
 Vlaicu, Monica, arhivist, 80, 90
 Vlastares Matei, 376, 451
 vlastelini, 393
 Vodița, mănăstire, 357
 Voia, jude asesor, 184
 voievod, maramureșan, 123, 206, 260, 430, 463; — al Plaiurilor, 408; — al Transilvaniei, 19, 36, 80, 97, 105, 174, 196, 200, 208, 210, 212, 218, 245, 247, 250, 272, 291, 293, 294, 301, 315, 374, 383, 384, 423, 426, 428, 429, 431, 438, 445, 446, 449, 452, 454, 455, 457, 459, 466—468, 470—472, 474, 475, 478
 voievozi, ai uniunilor de obști, 8, 25, 29, 47, 55, 62, 64, 65, 153, 181, 187, 188, 189, 190, 241, 242, 244, 259, 270, 303, 310, 314, 409, 411, 418, 421, 450, 451, 464; — de Cărand, 300; — de Gepiș, 300; — de Remetea, 300; — din Bihor, 260; — din Carpații Păduroși, 197; — din Cetatea de Piatră, 191
 voievodatul Albei, 353; — al Banatului, 353; — al Crișanei, 353
 voievodatul lui Gelu, 124; — lui Litovoi, 302; — lui Seneslau 302
 voievodatul Maramureșului, 22, 190
 voievodatul Transilvaniei, 6, 36, 58, 124, 126, 129, 148, 150, 151, 153, 167, 244, 267, 374, 421, 423, 430, 450, 479
 voievodat, al uniunilor de obști, 7, 8, 12—14, 17, 20, 29, 68, 106, 140, 241, 249, 260, 307, 310, 353, 418, 419
 voievodat, din Zarand, 120, 409
 voievodate, sud-carpătice, 195
 Voila, jupan, 352
 Voy, tatăl lui Nan, cnez, 184
 Voievodeni, sat, 271
 voivodime, 364
 Voltaire, Fr., luminist, 323, 333
 Voicu, cavaler, 439, 445, 446
 voinici de curte, 258, 257
 vornic, 202, 259, 469; — mare, 248; — Țării de Jos, 210; — Țării de Sus, 210
 vorniceii, 202
 Voronet, mănăstire, 411
 vraci populari, 338
 Vrancea, 404
 Vulcănescu R., etnolog, 137, 178, 181
 Vurpăr, biserica din —, 355; localitate, 88, 89, 354

W

- Wagner, E., istoric, 73
 Wagner, Valentin, 373, 389
 Waralia, v. Subcetate
 Was, familie nobiliară, 128
 Wasarhely, v. Oșorhei
 Weitch, comite, 117
 Wawrin, senior burgund, 399
 Wenzel, G., istoric, 381, 419, 420
 Werböczy St., jurist, 132, 150, 155, 215, 225
 Werböczy, v. și Tripartit
 Werner, C., istoric, 26
 Wertner, M., 445
 Wittenberg, universitate, 376, 388

Wittstoch, O., istoric, 388
 Wlad, Al., istoric, 55
 Woloszyn, patronimic, 429
 Woya, moșie, 118

X

Xenofan, filosof grec, 327, 389
 Xenopol, A. D., istoric, 240, 324

Y

Ypoch, 113

Z

zakon (lege), 134, 142; — zakon vlaski
 (legea românească), 134
 Zalău, oraș, 379
 Zampa, preot, 184
 Zanc, Ladislau, cnez, 433
 Zane, G., istoric al economiei, 247
 zapis, 142, 145, 151
 Zapolya, Ioan, voievod, 103, 225, 362,
 474—479

Zarand, — cetate, 108, 120, 293, 354;
 — comitat, 63, 64, 109, 110, 117, 120,
 354, 364; — țară, 187, 409, 437, 448,
 450

Zarna (Țărna), boier, 430
 zaveska-zavească (gloabă), 237, 238
 zălog, 171

Zazar v. Baia Săsar

Zeicu, familie, 39

Zekel, Nicolae, nobil, 468

Zekelyoasarhely, 97

Zewrin, v. Severin

Zimmer, Heinrich, 329

Zimmermann, Fr., istoric, 26

Zinvelin, I., jurist, 221

Zips, domeniu, 480

Zlatna, mine, 68, 395, 397, 398; — oraș,
 410

Zolnuk exterior, v. Solnocul Dinafară

Zolnuk, v. Solnoc

Zoltán, căpetenie maghiară, 110

Zombur, tatăl lui Ladislau, 184

Zonaras, Ioan, istoric bizantin, 299

Zothmar, v. Satu Mare zugravi, 378,
 408

Zugravu, M., pictor, 410; — St., pic-
 tor, 410

CUPRINS

Cuvînt de lămurire către cititori

5

ORGANIZAREA POLITICO-ADMINISTRATIVĂ

Cap. I. DISTRICTELE ROMANEȘTI	13
1. Districtul Maramureșului	15
2. Districtul Cetății de Piatră	22
3. Districtul Rodnei sau al Năsăudului	23
4. Districtul Făgărașului	26
5. Districtul Amlașului	31
6. Districtul (scaunul) Săliștii	32
7. Districtele hunedorene	33
8. Districtele bănățene	40
9. Districtele zărandene	62
10. Districtele bihorene	64
11. Alte districte	66
Cap. II. SCAUNELE SĂSEȘTI ȘI SECUIEȘTI	69
1. Scaunele săsești	72
2. Situația juridică și politico-administrativă a scaunelor săsești	87
3. Dregătorii scaunelor săsești	90
4. Scaunele secuiești	92
5. Situația juridică și politico-administrativă a scaunelor secuiești	101
6. Conducătorii scaunelor și a „obștii” secuilor	103
Cap. III. COMITATELE	107
1. Caracterizare generală	112
2. Organizarea comitatelor	112
3. Dregătorii comitatelor	128

ORGANIZAREA JUSTIȚIEI

Cap. I. IZVOARELE ȘI DIVIZIUNEA DREPTULUI	132
1. Caracterizare generală	132
2. Legea nescrisă	134
3. Între legea nescrisă și legea scrisă	141
4. Legea scrisă	148
5. Dreptul natural	152
6. Dreptul public și privat	152
7. Dreptul civil și penal	153

Cap. II. POZIȚIA JURIDICĂ A PERSOANELOR .	154
1. Clasa feudală	155
2. Țărănimea liberă	155
3. Țărănimea aservită	156
4. Condiția de vîrstă	157
5. Condiția de sex	158

Cap. III. INFRAȚIUNI ȘI PEDEPSE	159
1. Pricini grave	159
2. Alte infracțiuni	171

Cap. IV. ORGANIZAREA JUDECĂTOREASCĂ ȘI PROCEDURA	174
1. Instanțele de judecată	174
2. Procedura	212

OASTEA

Cap. I. OASTEA FORMAȚIUNILOR POLITICE ROMÂNEȘTI PRESTATALE ȘI CATEGORIILE OSTAȘEȘTI	240
1. Oastea populară a formațiunilor prestatale	240
2. Supraviețuirea vechilor tradiții	244
3. Oastea cea mare	246
4. Oastea mică	256

Cap. II. ORGANIZAREA OASTEI	270
1. Ceata și pilcul	270
2. Steagul	272

Cap. III. ARMELE ȘI ARMAMENTUL	276
1. Armele	276
2. Armamentul	278
3. Armurile	285

Cap. IV. TACTICA ȘI STRATEGIA	287
1. Tactica	287
2. Strategia	292

BISERICA

Cap. I. INSTITUȚIILE BISERICEȘTI ÎN SEC. VI—XIII	298
1. Cele mai vechi organizații bisericești pentru românii de la nordul Dunării	298
2. Înființarea episcopilor catolice în țările române	303
Cap. II. INSTITUȚIILE ECLEZIASTICE DIN SEC. XIV — MIJLOCUL SEC. XVI	308
1. Continuarea politicii de catolicizare forțată a românilor	308
2. Instituțiile bisericești: episcopii și mitropoliile românești	310
3. Episcopii catolice din sec. XIV — mijlocul sec. XVI	317

CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIE

Cap. I. CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIE — CONCEPTE INTEGRATIVE .	322
Cap. II. CIVILIZAȚIA POPULARĂ — CIVILIZAȚIE INTEGRALĂ .	329
1. Orizonturile culturii populare	329
2. Știința populară	337
3. Creația tehnică populară	339
4. Arhitectura populară	341
Cap. III. CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIA CULTĂ	344
1. Cultura și civilizația evului mediu timpuriu	344
2. Civilizația și cultura feudalismului dezvoltat	355
Cap. IV. CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIA UMANISTĂ	365
1. Caracterizare generală	365
2. Cultura umanistă în țările române	369
3. Progresele tehnicii în sec. XIV—XVI	393
4. Între tehnică și artă	405
5. Între artă și meșteșug	412

VIAȚĂ POLITICĂ

Cap. I. DE LA ORGANIZAREA VOIEVODATULUI LA MAREA INVAZIE TĂTARO-MONGOLĂ	418
Cap. II. ACCENTUAREA AUTONOMIEI VOIEVODATULUI TRANSILVANIEI	420
1. Refacerea Transilvaniei	420
2. Regnum Transilvaniae	421
3. Revolta și răscoala împotriva regelui ungar	426
4. „Dinastii” voievodale	428
5. Accentuarea orientării Transilvaniei spre celelalte două țări românești	430
6. Noi revolte împotriva regelui ungar	435
7. Măsuri pentru dominarea situației din Transilvania	441
Cap. III. DE LA IANCU DE HUNEDOARA LA TRANSFORMAREA VOIEVODATULUI ÎN PRINCIPAT AUTONOM	444
1. Iancu de Hunedoara — erou al creștinătății și confederarea celor trei țări românești	444
2. Accentuarea autonomiei Transilvaniei și confederarea țărilor române sub autoritatea lui Ștefan cel Mare	465
3. De la Mohács la constituirea Principatului autonom al Tran- silvaniei	475
Summary	482
Résumé	490
Zusammenfassung	498
Reziume	507
Indice general	515

CONTENTS

<i>Explonatory words to the readers</i>	5
---	---

POLITICAL AND ADMINISTRATIV ORGANIZATION

<i>Chapter I. ROMANIAN DISTRICTS</i>	13
1. <i>The district of Maramureş</i>	15
2. <i>The district of Cetatea de Piatră</i>	22
3. <i>The district of Rodna or Năsăud</i>	23
4. <i>The district of Făgăraş</i>	26
5. <i>The district of Amlaş</i>	31
6. <i>The district of Sălişte</i>	32
7. <i>The Hunedoara districts</i>	33
8. <i>The Banat districts</i>	40
9. <i>The Zarand districts</i>	62
10. <i>The Bihor districts</i>	64
11. <i>Other districts</i>	66
 <i>Chapter II. THE SAXON AND SZEKLER DISTRICTS (SCAUNE)</i>	 69
1. <i>The Saxon districts</i>	72
2. <i>The juridical and politico-administrative situation of the Saxon districts</i>	87
3. <i>The officials of the Saxon districts</i>	90
4. <i>The Szekler districts</i>	92
5. <i>The juridical and politico-administrative situation of the Szekler districts</i>	101
6. <i>The hevels of the Szekler districts and communities</i>	103
 <i>Chapter III. COMITATS</i>	 107
1. <i>General Characterization</i>	107
2. <i>The organization of the comitats</i>	112
3. <i>The officials of the comitats</i>	128

JURIDICAL ORGANIZATION

<i>Chapter I. THE SOURCES AND THE DIVISION OF LAW</i>	132
1. <i>General characterization</i>	132
2. <i>Unwritten law</i>	134
3. <i>Between unwritten and written law</i>	141

4. Written law	148
5. Natural law	152
6. Public and private law	152
7. Civil and criminal law	153
Chapter II. THE JURIDICAL STATUS OF INDIVIDUALS	154
1. The feudal class	155
2. The free peasantry	155
3. The servile peasantry	156
4. The age condition	157
5. The sex condition	158
Chapter III. BREACH OF LAW AND PUNISHMENT	159
1. Grave breaches	159
2. Other infractions	171
Chapter IV. JUDICIAL ORGANISATION AND PROCEDURE	174
1. Courts of law	174
2. Procedure	212

THE ARMY

Chapter I. THE ARMY OF THE ROMANIAN POLITICAL FORMATIONS PRECEDING THE STATE AND THE MILITARY CATEGORIES	240
1. The popular army of the political formations	240
2. Survival of the old traditions	244
3. The great army	246
4. The small army	256
Chapter II. THE ARMY ORGANIZATION	270
1. The group (ceata) and the troop (pîcul)	270
2. The flag (steagul)	272
Chapter III. THE WAPONS AND ARMAMENTS	276
1. Wapons	276
2. Armaments	278
3. Armours	285
Chapter IV. AND TACTICS STRATEGY	287
1. Tactics	287
2. Strategy	292

THE CHURCH

Chapter I. CHURCH INSTITUTIONS IN THE 6 th —13 th CENTURIES	298
1. The oldest church organizations with the North Danubian Romanians	298
2. The creation of the catholic bishoprics and archbishoprics	303
Chapter II. ECCLESIASTICAL INSTITUTIONS IN THE 14 th CENTURY — MIDDLE OF THE 16 th CENTURY	308
1. Continuation of the forced catholicization of the Romanians	308
2. Romanian church institutions, bishoprics and archbishoprics	310

3. Catholic bishoprics in the 14 th century — middle of the 16 th century	317
---	-----

CULTURE AND CIVILIZATION

Chapter I. CULTURA AND CIVILIZATION — INTEGRATIVE CONCEPTS	322
Chapter II. POPULAR CIVILIZATION — INTEGRAL CIVILIZATION	329
1. Varison of the popular culture	329
2. Popular science	337
3. Popular technical creativity	339
4. Popular architecture	341
Chapter III. HIGHER CULTURE AND CIVILIZATION	344
1. The culture and civilization of the early Middle Ages	345
2. The culture and civilization of the developed Middle Ages	355
Chapter IV. HUMANIS CULTURE AND CIVILIZATION	365
1. General characteristics	365
2. Humanist culture in the Romanian Lands	369
3. Technical progres during the 14 th —16 th centuries	393
4. Between technique and craft	405
5. Between craft and trade	412

POLITICAL LIFE

Chapter I. FROM THE ORGANIZATION OF THE VOIEVODAT TO THE TATAR INVASION	418
Chapter II. ACCENTUATION OF THE VOIEVODAL AUTONOMY OF TRANSYLVANIA	420
1. Reconstruction of Transylvania	420
2. Regnum Transylvaniae	421
3. The uprising against the Hungarian King	426
4. Voievodal „dynasties“	428
5. Accentuation of Transylvania's relations with the other two Romanian Lands	430
6. New revolts agains the Hungarian King	435
7. Measures meant to subdue Transylvania	441
Chapter III. FROM IANCU OF HUNEDOARA TO THE TRANSFORMATION OF THE VOIEVODAT INTO AN AUTONOMOUS PRINCIPALITY	444
1. Iancu of Hunedoara — the hero of Christendom and the confederation of the three Romanian Lends	444
2. Accentuation of Transylvania's autonomy and the confederation of the Romanian Lands under Stephan the Great	465
3. From Mohács to the creation of the autonomous principality of Transylvania	475
Summary	482
Résumé	490
Zusammenfassung	498
Reziume	507
General Index	515

TABLE DES MATÈRES

Avant-propos pour les lecteurs	5
--	---

L'ORGANISATION POLITICO-ADMINISTRATIVE

Chap. I. LES DISTRICTS ROUMAINS	13
1. Le district de Maramureş	15
2. Le district de Cetatea de Piatră	22
3. Le district de Rodna ou de Năsăud	23
4. Le district de Făgăraş	26
5. Le district de l'Amlaş	31
6. Le district (siège) de Sălişte	32
7. Les districts de Hunedoara	33
8. Les districts de Banat	40
9. Les districts de Zarand	62
10. Les districts de Bihor	64
11. Autres districts	66
Chap. II. LES SIEGES SAXONS ET SICULES	69
1. Les sièges Saxons	72
2. La situation juridique et politico-administrative des sièges Saxons	87
3. Les dignitaires des sièges Saxons	90
4. Les sièges Sicules	92
5. La situation juridique et politico-administrative des sièges Sicules	101
6. Les chefs des sièges et de la „collectivité“ des Sicules	103
Chap. III. LES COMITATS	107
1. Caractérisation générale	107
2. L'organisation des comitats	112
3. Les dignitaires des comitats	128

L'ORGANISATION DE LA JUSTICE

Chap. I. LES SOURCES ET LA DIVISION DU DROIT	132
1. Caractérisation générale	132
2. La loi non-écrite	134
3. Entre la loi non-écrite et la loi écrite	141
4. La loi écrite	148
5. Le droit naturel	152

6. Le droit public et privé	152
7. Le droit civil et pénal	153
Chap. II. LA POSITION JURIDIQUE DES PERSONNES	154
1. La classe féodale	155
2. Les paysans libres	155
3. Les paysans asservis	156
4. La condition de l'âge	157
5. La condition du sexe	158
Chap. III. INFRACTIONS ET CHÂTIMENTS	159
1. Les causes graves	159
2. Autres infractions	171
Chap. IV. L'ORGANISATION JUDICIAIRE ET LA PROCEDURE	174
1. Les instances judiciaires	174
2. La procédure	212

L'ARMÉE

Chap. I. L'ARMÉE DES FORMATIONS POLITIQUES ROUMAINES PRÉSTATALES ET SES CATEGORIES	240
1. L'armée populaire des formations pré-statales	240
2. La survivance des anciennes traditions	244
3. La grande armée	246
4. La petite armée	256
Chap. II. L'ORGANISATION DE L'ARMÉE	270
1. Le groupe et la troupe	270
2. Le détachement (steagul)	272
Chap. III. LES ARMES ET L'ARMEMENT	276
1. Les armes	276
2. L'armement	276
3. Les armures	285
Chap. IV. LA TACTIQUE ET LA STRATÉGIE	287
1. La tactique	287
2. La stratégie	292

L'ÉGLISE

Chap. I. LES INSTITUTIONS DE L'ÉGLISE AU VI—XIII-ÈME SIÈCLES	29
1. Les plus anciennes organisations de l'église pour les Roumains du Nord de Danube	296
2. La fondation des évêchés catholiques dans les Pays Roumains	303
Chap. II. LES INSTITUTIONS ECCLESIASTIQUES DU XIV MILIEU DU XVI-ÈME SIÈCLES	306
1. La continuation de la politique de catholisation forcée des Rou- mains	306
2. Les institutions de l'église Roumaine: les évêchés et les l'ar- chiépiscopat	311
3. Les évêchés catholiques du XIV — milieu du XVI-ème siècle	311

CULTURE ET CIVILISATION

Chap. I. CULTURE ET CIVILISATION — CONCEPTS INTEGRATIFS	322
Chap. II. LA CIVILISATION POPULAIRE — CIVILISATION INTÉ- GRALE	329
1. Les horizons de la culture populaire	329
2. La science populaire	337
3. La création technique populaire	339
4. L'architecture populaire	341
Chap. III. LA CULTURE ET LA CIVILISATION CULTIVE	344
1. La culture et la civilisation du début du Moyen Âge	344
2. La culture et la civilisation du féodalisme développé	355
Chap. IV. LA CULTURE ET LA CIVILISATION HUMANISTE	365
1. Caractérisation générale	365
2. La culture humaniste des Pays Roumains	369
3. Les progrès de la technique au XIV—XVI-ème siècles	393
4. Entre technique et art	405
5. Entre art et métier	412

LA VIE POLITIQUE

Chap. I. DE L'ORGANISATION DU VOIVODAT A LA GRANDE IN- VASION TATARO-MONGOLE	418
Chap. II. L'ACCENTUATION DE L'AUTONOMIE DU VOIVODAT DE LA TRANSYLVANIE	420
1. Le redressement de la Transylvanie	420
2. Regnum Transilvaniae	421
3. Révolte et rébellion contre le roi hongrois	426
4. „Les dynasties“ voivodales	428
5. L'orientation accentuée de la Transylvanie vers les deux Pays Roumains	430
6. De nouveaux révoltes contre le roi hongrois	435
7. Les mesures pour dominer la situation en Transylvanie	441
Chap. III. DE IANCU DE HUNEDOARA A LA TRANSFORMATION DU VOIVODAT EN PRINCIPAUTE AUTONOME	444
1. Iancu de Hunedoara — héros de la Chrétienté et la confédé- ration des trois Pays Roumains	444
2. L'accentuation de l'autonomie de la Transylvanie et la confé- deration des Pays Roumains sous l'autorité d'Etienne le Grand	465
3. De Mohács à la constitution du Principauté autonome de la Transylvanie	475
Summary	482
Résumé	490
Zusammenfassung	498
Reziume	507
Index général	515

INHALTSVERZEICHNIS

<i>Erläuterndes Vorwort an die Leser . . .</i>	5
--	---

DIE POLITISCH-ADMINISTRATIVE ORGANISIERUNG

1. Kap. DIE RUMÄNISCHEN DISTRIKTE . . .	13
1. Der Distrikt Maramureş	15
2. Der Distrikt Cetatea de Piatră	22
3. Der Distrikt Rodna oder Năsăud	23
4. Der Distrikt Făgăraş	26
5. Der Distrikt Amlaş	31
6. Der Distrikt (Stuhl) Sălişte	32
7. Die Hunedoaraer Distrikte	33
8. Die Banater Distrikte	40
9. Die Zarander Distrikte	62
10. Die Bihorer Distrikte	64
11. Anderes Distrikte	66
II. Kap. DIE STÜHLE DER SACHSEN UND SZEKLER	69
1. Die sächsischen Stühle	72
2. Die juridische und politisch-administrative Lage der sächsi- schen Stühle	37
3. Die Beamten der sächsischen Stühle	90
4. Die Szekler Stühle	92
5. Die juridische und politisch-administrative Lage der Szekler Stühle	101
6. Die Führer der Szekler Stühle und „Gemeinschaften“	103
III. Kap. DIE KOMITATE	107
1. Allgemeine Charakterisierung	107
2. Die Organisation der Komitate	112
3. Die Beamten der Komitate	128

DIE ORGANISIERUNG DER JUSTIZ

I. Kap. DIE URSPRÜNGE UND DIE EINTEILUNG DES RECHTS . . .	132
1. Allgemeine Charakterisierung	132
2. Das ungeschriebene Gesetz	134
3. Zwischen dem ungeschriebenen und dem geschriebenen Gesetz	141
4. Das geschriebene Gesetz	148

5. Das natürliche Recht	152
6. Das öffentliche und das private Recht	152
7. Das zivile und das Strafrecht	153
II. Kap. DIE JURIDISCHE STELLUNG DER PERSONEN	154
1. Die feudale Klasse	155
2. Die freie Bauernschaft	155
3. Die unterdrückte Bauernschaft	156
4. Die Lage des Alters	157
5. Die Lage des Geschlechts	158
III. Kap. GESETZÜBERTRETUNGEN UND STRAFEN	159
1. Schwere Vergehen	159
2. Andere strafbare Handlungen	171
IV. Kap. DIE GERICHTLICHE ORGANISIERUNG UND DAS GERICHTLICHE VERFAHREN	174
1. Die Gerichtsinstanzen	174
2. Das gerichtliche Verfahren	212
DAS HEER	
I. Kap. DAS HEER DER VORSTAATLICHEN RUMÄNISCHEN POLITISCHEN GEBILDE UND DIE HEERESKATEGORIEN	240
1. Das Volksheer der vorstaatlichen Gebilde	240
2. Das Überleben der alten Traditionen	244
3. Das große Heer	246
4. Das kleine Heer	256
II. Kap. DIE ORGANISIERUNG DES HEERES	270
1. Die Schar und der Schwarm	270
2. Die Fahne	272
III. Kap. DIE WAFFEN UND DIE AUSRÜSTUNG	276
1. Die Waffen	276
2. Die Ausrüstung	278
3. Die Rüstungen	285
IV. Kap. DIE TAKTIK UND DIE STRATEGIE	287
1. Die Taktik	287
2. Die Strategie	292
DIE KIRCHE	
I. Kap. DIE KIRCHLICHEN INSTITUTIONEN IM 6.—13. JH.	298
1. Die ältesten kirchlichen Organisationen für die Rumänen aus dem Norden der Donau	298
2. Die Gründung der rumänischen Bistümer in den rumänischen Ländern	303
II. Kap. DIE KIRCHLICHEN INSTITUTIONEN AUS DEM 14. JH. BIS MITTE DES 16. JH.	308
1. Die Fortsetzung der Politik der gewaltsamen Katholisierung der Rumänen	308

2. Die rumänischen kirchlichen Institutionen die Bistümer und Metropolen der Rumänen 316
3. Die katholischen Bistümer aus dem 14. Jh. bis Mitte des 16. Jh. 317

KULTUR UND ZIVILISATION

- I. Kap. KULTUR UND ZIVILISATION — INTEGRATIVE BEGRIFFE 322
- II. Kap. VOLKSTÜMLICHE ZIVILISATION — VOLLSTÄNDIGE ZIVILISATION 328
 1. Die Horizonte der volkstümlichen Kultur 328
 2. Die volkstümliche Wissenschaft 331
 3. Das volkstümliche technische Schaffen 339
 4. Die volkstümliche Architektur 341
- III. Kap. DIE GELEHRTE KULTUR UND ZIVILISATION 344
 1. Die Kultur und Zivilisation des frühen Mittelalters 344
 2. Die Zivilisation und Kultur des entwickelten Mittelalters 355
- IV. Kap. DIE HUMANISTISCHE KULTUR UND ZIVILISATION 365
 1. Allgemeine Charakterisierung 365
 2. Die humanistische Kultur in den rumänischen Ländern 369
 3. Die Fortschritte der Technik im 14.—16. Jh. 393
 4. Zwischen Technik und Kunst 405
 5. Zwischen Kunst und Handwerk 412

DAS POLITISCHE LEBEN

- I. Kap. VON DER ORGANISIERUNG DER WOJEWODSCHAFT ZUM GROßEN TATARISCH-MONGOLISCHEN EINFALL 416
- II. Kap. DIE BETONUNG DER AUTONOMIE DER WOJEWODSCHAFT SIEBENBÜRGEN 420
 1. Der Wiederaufbau Siebenbürgens 420
 2. Regnum Transilvaniae 421
 3. Der Aufstand gegen den ungarischen König 426
 4. Wojewodschaftliche „Dynastien“ 428
 5. Die Betonung der Orientierung Siebenbürgens zu den anderen beiden rumänischen Ländern 430
 6. Neue Aufstände gegen den ungarischen König 435
 7. Maßnahmen zur Beherrschung der Lage in Siebenbürgen 441
- III. Kap. VON IANCU DE HUNEDOARA ZUR VERWANDLUNG DER WOJEWODSCHAFT IN EIN AUTONOMES FÜRSTENTUM 444
 1. Iancu de Hunedoara — Held der Christenheit und die Konföderierung der drei rumänischen Länder 444
 2. Die Betonung der Autonomie Siebenbürgens und die Konföderierung der rumänischen Länder unter der Autorität von Ștefan cel Mare 463
 3. Von Mohács zur Bildung des autonomen Fürstentums Siebenbürgen 475
 - Summary 482
 - Résumé 490
 - Zusammenfassung 498
 - Rezieme 507
 - Allgemeines register 515

СОДЕРЖАНИЕ

Разъяснительное слово читателю	5
--	---

ПОЛИТИКО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ

Гл. I. РУМЫНСКИЕ ДИСТРИКТЫ	13
1. Дистрикт Марамуреша	15
2. Дистрикт Читатя де Пьятрэ	22
3. Дистрикт Родны или Нэсзуда	23
4. Дистрикт Фэгэраша	26
5. Дистрикт Амлаша	31
6. Дистрикт [саин*] Сэлишти	32
7. Хунедорские дистрикты	33
8. Банатские дистрикты	40
9. Зарандские дистрикты	62
10. Бихорские дистрикты	64
11. Другие дистрикты	66

Гл. II. САКСКИЕ И СЕКУЙСКИЕ саин-ы	69
1. Сакские саин-ы	72
2. Юридическое и политико-административное положение сакских саин-ов	87
3. Сановники сакских саин-ов	90
4. Секуйские саин-ы	92
5. Юридическое и политико-административное положение секуйских саин-ов	101
6. Предводители саин-ов и „общины“ секуйов	103

Гл. III. КОМИТАТЫ	107
1. Общая характеристика	107
2. Организация комитатов	112
3. Сановники комитатов	128

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРАВОСУДИЯ

Гл. I. ИСТОЧНИКИ И РАЗДЕЛЕНИЕ ПРАВА	132
1. Общая характеристика	132

* саин — территориально-административная единица ирансильванских сасков и секуйов.

2. Неписанный закон	13
3. Между неписанным законом и писанным	14
4. Писанный закон	14
5. Естественное право	15
6. Государственное и личное право	15
7. Гражданское и уголовное право	15

Гл. II. ЮРИДИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЛИЦ 15

1. Феодальный класс	15
2. Свободное крестьянство	15
3. Порабощенное крестьянство	15
4. Зависимость от возраста	15
5. Зависимость от пола	15

Гл. III. ПРАВОНАРУШЕНИЯ И НАКАЗАНИЯ 15

1. Серьезные тяжбы	15
2. Другие правонарушения	17

Гл. IV. СУДЕБНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОЦЕДУРА 17

1. Судебные инстанции	17
2. Процедура	21

РАТЬ

Гл. I. РАТЬ ДОГОСУДАРСТВЕННЫХ РУМЫНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ФОРМАЦИЙ И ВОЙСКОВЫЕ КАТЕГОРИИ 24

1. Народная рать догосударственных формаций	24
2. Выживание (сохранение) старых традиций	24
3. Большая рать	24
4. Маленькая рать	25

Гл. II. ОРГАНИЗАЦИЯ РАТИ 27

1. Дружина и огряд	27
2. Знамя (стяг)	27

Гл. III. ОРУЖИЕ И БОЕВОЕ СНАРЯЖЕНИЕ 27

1. Оружие	27
2. Боевое снаряжение	27
3. Доспехи	28

Гл. IV. ТАКТИКА И СТРАТЕГИЯ 28

1. Тактика	28
2. Стратегия	29

ЦЕРКОВЬ

I. ЦЕРКОВНЫЕ ИНСТИТУТЫ (УЧРЕЖДЕНИЯ) В УІ-ХІІІ ВЕКАХ	298
1. Самые старые церковные организации для румын в северной части дуная	298
2. Возникновение католических епископств в румынских царях	303
II. ДУХОВНЫЕ ИНСТИТУТЫ НАЧИНАЯ С ХІУ ВЕКА ДО СЕРЕДИНЫ ХУІ-ОГО	308
1. Продолжение политики насильственного обращения румын в католицизм	308
2. Церковные институты: румынские епископства и митрополии	310
3. Католические епископства начиная с ХІУ-века до середины ХУІ-ого	317

КУЛЬТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЯ

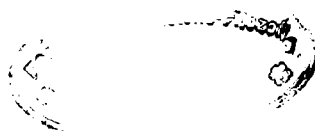
I. КУЛЬТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЯ КАК ИНТЕГРАТИВНЫЕ КОНЦЕПТЫ	322
II. НАРОДНАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ КАК ВСЕОБЪЕМЛЯЮЩАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ	329
1. Горизонты народной культуры	329
2. Народная наука	337
3. Народное техническое творчество	339
4. Народная архитектура	341
III. КУЛЬТУРА И КУЛЬТУРНАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ	344
1. Культура и цивилизация раннего средневековья	344
2. Цивилизация и культура развитого феодализма	355
IV. ГУМАНИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЯ	365
1. Общая характеристика	365
2. Гуманистическая культура в румынских царях	369
3. Успехи техники в ХІУ-ХУІ веках	393
4. Между техникой и искусством	405
5. Между искусством и ремеслом	412

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ

I. ОТ ОРГАНИЗАЦИИ ВОЕВОДСТВА ДО ВЕЛИКОГО ТАТАРО-МОНГОЛЬСКОГО НАШЕСТВИЯ	418
II. УСИЛЕНИЕ АВТОНОМИИ ТРАНСИЛЬВАНСКОГО ВОЕВОДСТВА	420
1. Восстановление Трансильвании	420
2. Regnum Transilvaniae	421
3. Бунт и восстание против венгерского короля	426

4. Воеводские „династии”	428
5. Усечение ориентации Трансильвании на две другие румынские цары	430
6. Новые мятежи против венгерского короля	435
7. Меры, принимаемые для господства ситуацией в Трансильвании	441

Гл. III. ОТ ЯНКУ ИЗ ХИНЕДОАРЫ К ПРЕОБРАЗОВАНИЮ ВОЕВОДСТВА В АВТОМНЫЙ ПРИНЦИПАТ	444
1. Янку из Хунедоары — герой христианства; объединение трёх румын- ских цар	444
2. Усиление автономии Трансильвании и объединение румынских цар под предводительством Штефана Великого	465
3. От Мохача к определению автономного Трансильванского Принципата	475
Summary	482
Résumé	490
Zusammenfassung	498
Резюме	507
Одний указатель	515

Redactor: S. POLVEREJAN și D. OLTEANU
Tehnoredactor: CONSTANTIN RUSU

Apărut: 1989. Bun de tipar: 25.01.1989. Comanda nr.: 2975.
Coli de tipar: 35,5+32 pl.+6 hărți. Hîrtie: velină 60 g/mp.
Format: 61×86/16.

Tiparul executat sub comanda nr. 477
la ÎNȚEPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ
Municipiul Cluj-Napoca
B-dul Lenin nr. 146.
Republica Socialistă România

Lei 52,-